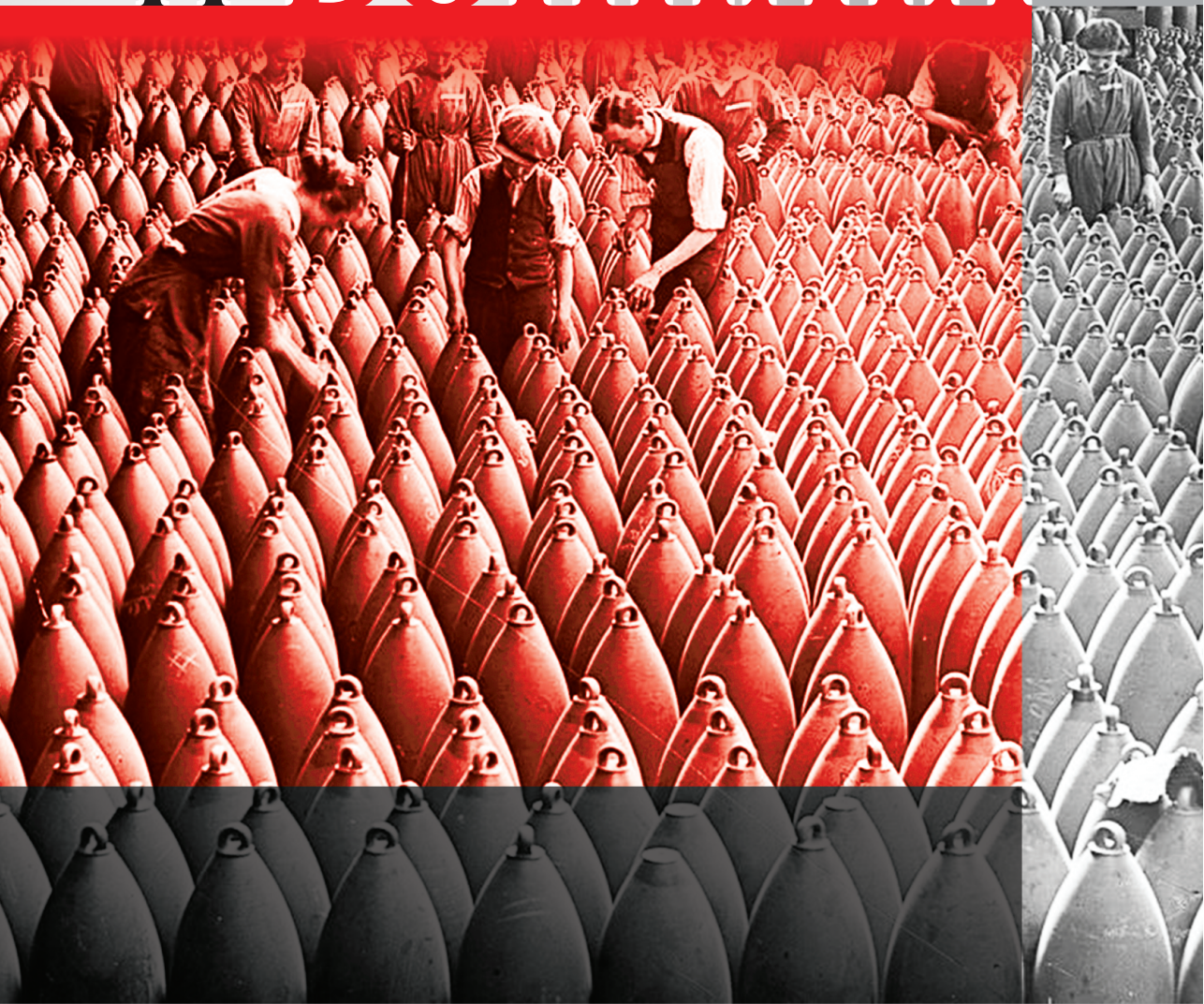

ЧОВЕКЪТ И ВОЙНАТА

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

Сборник доклади

от национална научна конференция,
19-20 януари 2023 г.

ЧОВЕКЪТ И ВОЙНАТА

ЧОВЕКЪТ И ВОЙНАТА

*Сборник доклади
от национална научна конференция,
Нов български университет,
19–20 януари 2023 г.*

Съставителство и научна редакция
Живко Лефтеров
Димитър Гюдуров

ЧОВЕКЪТ И ВОЙНАТА

Сборник доклади от национална научна конференция,
Нов български университет, 19–20 януари 2023 г.

Съставителство и научна редакция:

доц. д-р Живко Лефтеров, доц. д-р Димитър Гюдуров

Рецензент: проф. д.н. Момчил Методиев, проф. д.н. Мартин Иванов

© Алека Стрезова, Александър Стоянов, Асен Павлов, Борис Станимиров, Боян Думанов, Боян Жеков, Веселин Янчев, Владимир Станев, Георги Н. Георгиев, Георги Пеев, Деяна Марчева, Димитър Гюдуров, Емил Бузов, Живко Жеков, Живко Лефтеров, Иван Драгов, Калин Ранчев, Калоян Васев, Кирил Илиев, Лидия Денкова, Любомир Георгиев, Мартин Канушев, Михаил Неделчев, Руслан Трад, Светла Янева, Светослав Живков, Стоян Николов, Християн Атанасов, Христо Гьошев, Христо Милков, Христо П. Тодоров, Цветан Радулов – автори

© Издателство на Нов български университет, 2025

ул. „Монтевидео“ 21, 1618 София

www.nbu.bg

bookshop.nbu.bg

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото разрешение на носителя на авторските права.

© МТ Студио – корица, дизайн и предпечат

Печат: „Симолини-94“ ООД

ISBN 978-619-233-389-8 (печатно издание)

978-619-233-390-4 (електронно издание)

СЪДЪРЖАНИЕ

Момчил Методиев. Предговор	
Momchil Metodiev. Preface.....	9

ФИЛОСОФСКИ АСПЕКТИ НА ОРГАНИЗИРАНОТО НАСИЛИЕ

Лидия Денкова. Homo homini lupus? Войната и човешката природа	
Lidia Denkova. Homo homini lupus? War and human nature	15

Христо Гьошев. Томас Хобс за причините на състоянието на война	
Hristo Gyoshev. Thomas Hobbes on the reasons for the state of war	39

ПРАВО И ВОЙНА, ПРАВО И МИР

Деяна Марчева. Право и война – взаимовръзки и парадокси	
Deyana Marcheva. Law and War: relationships and paradoxes	61

Веселин Янчев. Статутът на военното положение в България до Първата световна война	
Veselin Yanchev. The status of martial law in Bulgaria until the First World War	89

Светослав Живков. Българските изборни регулации и тяхното (не)приложение през Първата световна война	
Svetoslav Zhivkov. Bulgarian Electoral Laws during the World War I	107

ВОЙНАТА В ЗОРАТА НА ИСТОРИЯТА

Емил Бузов. Древноегипетските военни походи в Месопотамия през XVIII династия. Причини и резултати	
Emil Buzov. Ancient Egyptian military campaigns in Mesopotamia during the 18th Dynasty. Causes and results	139

СВЕТЪТ НА PAX ROMANA И НА БОЖИЯ МИР

Живко Жеков. Квиритите и войната	
Zhivko Zhekov. The Quirites and the war	157

Иван Драгов. Период на грабителски походи в унгарската история Ivan Dragov. The period of raids in hungarian history	179

Боян Думанов. Проблемът за появата и разпространението на двуострите мечове в Първото българско царство Boyan Dumanov. The problem about the appearance and spread of double-edged swords in the First Bulgarian Empire	199

ЧОВЕКЪТ И ВОЙНАТА

Светла Янева. Човекът и войната – поглед „от долу“: из кореспонденцията между населението на Търновска каза и местните османски власти по време на Кримската война Svetla Ianeva. The Man and the War “From Bellow”: from the Correspondence between the Population of the <i>Kaza</i> of Tarnovo and the Local Ottoman Authorities during the Crimean War	217

Християн Атанасов. Руско-турската война (1877–1878 г.) на страниците на българската преса в Османската империя (по материали от вестник „Напредък“) Hristiyan Atanasov. The Russo-Turkish war (1877–1878) on the pages of the Bulgarian press in the Ottoman Empire (based on materials from the newspaper “Napredak” (“Progress”)).....	235

Димитър Гюдуров. Холера, пространство, граници и война: противоепидемична политика и мерки в българските градове 1900–1913 г. Dimitar Gyudurov. Cholera, Civilian Population and War: anti-epidemic policy and measures in Bulgarian cities 1900–1913	249

Живко Лефтеров. За духа на българската армия в последната година от Голямата война: по документи на Военнополитическото отделение при Щаба на Действащата армия Zhivko Lefterov. On the spirit of the Bulgarian army during the last year of the Great War: based on documents of the Military-Political Section at the Headquarters of the Active Army.....	279

ЛИТЕРАТУРАТА И/ЗА ВОЙНАТА

Михаил Неделчев. Усещането за застрашена Европа, 1922–1939 г. Mihail Nedelchev. The feeling of threatened Europe, 1922–1939	305

Христо. П. Тодоров. Светлана Алексиевич: женското лице на войната Hristo P. Todorov. Svetlana Aleksievich: the womanly face of war	313

ЛИЧНОСТИ

- Борис Станимиров.** Фабрикантите воители. Габровската фамилия Хаджистойчеви по пътя на дълга и на стопанския напредък.
Boris Stanimirov. The Industrialists Warriors. The Hadjistoychevi Family from Gabrovo on the Path of Duty and Prosperity 323
- Стоян Николов.** Паун Бананов – от доброволец до генерал
Stoyan Nikolov. Paun Bananov – from volunteer to general 335
- Кирил Илиев.** Професор Любомир Милетич, Балканските войни и краха на неославянската идея
Kiril Iliev. Professor Ljubomir Miletić, the Balkan Wars and the collapse of the Neo-Slavic Idea 343
- Алека Стрезова.** „Първите впечатления... бяха за мен страшни“: спомените на военния лекар д-р Лудвиг Вацлав Стрибърни за Първата световна война
Aleka Strezova. “The first impressions... were terrible for me”: the memoirs of the military doctor Dr. Ludwig Václav Stříbrný on the First World War 353

ВЕКЪТ НА ВОЙНИТЕ

- Калоян Васев.** Щипското клане, магарешките атентати и българската преса като инструмент за обществен натиск в навечерието на Балканската война
Kaloyan Vassev. The Shtip Massacre, the Donkey Bombings and the Bulgarian Press as Instrument of Public Pressure in the Eve of the Balkan War 373
- Георги Н. Георгиев.** Оперативните планове на Щаба на българската армия за война с балкански държави 1908–1911 г.
Georgi N. Georgiev. Operational plans of the Bulgarian army Headquarters for war with Balkan states 1908–1911 399
- Асен Павлов.** Пришити парчета спомени: нови имена на полкови знаменосци от Балканската война
Asen Pavlov. Stitched Pieces of Memories: New Names of Regimental Standard Bearers from the Balkan War 417
- Цветан Радулов.** Ученият на война. Аспекти от живота и дейността на българските изследователи в периода 1912–1918 г.
Tzvetan Y. Radulov. The scientist goes to war. Some aspects of the life and activities of Bulgarian researchers 1912–1918 437

Георги Пеев. Източната армия 1915–1918 през погледа на френските войници и офицери. Подбрана библиография Georgi Peev. The Eastern Army (1915–1918) through the eyes of French soldiers and officers. Selected bibliography	449
Калин Ранчев. Войната в облаците Kalin Ranchev. War in the Clouds.....	487
Боян Жеков. Комунистическата агитационно-пропагандна дейност спрямо българското офицерство 1941–1944 г. Boyan Zhekov. The Communist Agitation-Propaganda Activities towards the Bulgarian Officers 1941–1944	491
Любомир Георгиев. Въздушният таран на Списаревски – исторически факт или „несполучливо скроена легенда“? Lyubomir Georgiev. The aerial ramming, performed by Spisarevski: a historical fact or “an unsuccessfully tailored legend”?.....	505
Владимир Станев. Политика във военни условия: странният танц на Иван Багрянов с комунистите през „горещото“ лято на 1944 г. Vladimir Stanev. Politics under military conditions: the strange dance of Ivan Bagryanov and the communists during the “hot” summer of 1944.....	517
Христо Милков. Втората световна война: „войната срещу жените“ Hristo Milkov. World War II: “The war against women”	535
Мартин Канушев. Война и геноцид: към генеалогията на съвременния расизъм Martin Kanoushev. War and genocide: towards genealogy of contemporary racism	553

ГОРЕЩИ КОНФЛИКТИ

Руслан Трад, Александър Стоянов. Паравоенният инструментариум на Русия – минало, настояще, бъдеще Ruslan Trad, Aleksandar Stoyanov. Russia's paramilitary instrumentarium: past, present and future.....	571
За авторите	622

ПРЕДГОВОР

Човекът и войната е заглавието на общообразователен курс, предлаган от години в Нов български университет. Воден от доц. д-р Живко Лептеров и доц. д-р Димитър Гюдуров, курсът винаги се е радвал на интерес сред студентите, но доскоро за мнозина той изглеждаше ако не екзотичен, то поне тясно специализиран. Такъв беше погледът към войната не само в България. Маргарет Макмилън, професор в Оксфорд и един от известните изследователи на войната, пише в увода към издадената през 2020 г. своя книга *Войната. Как конфликтите формираха нашия свят*: „Войната предизвиква разнопосочни емоции – от ужас до възхита. Някои от нас са склонни да отместват поглед само при споменаването или мисълта за войната като нещо близко и възможно. В повечето западни университети изследването на войната като цяло е пренебрегвано, вероятно от страх, че самият факт на нейното изучаване и осмисляне е знак за нейното одобрение. Дипломатическите и военните историци често се оплакват от липсата на интерес към тяхното поле на изследване“. И илюстрира това свое мнение със следната история: „Преди години в първия университет, в който преподавах, бяхме посетени от консултант, дошъл да ни посъветва как да направим курсовете по-привлекателни за студентите. И когато му разказах, че точно в този момент подготвям курс, озаглавен *Войната и обществото*, той ме погледна изумено и ме попита: „А не е ли по-добре курсът да бъде озаглавен *История на мира*?“¹.

Две години след излизането на нейната книга, през 2022 г., този стремеж за пренебрегването на войната вече беше признак ако не за тесногърдие, то поне за наивност. Защото през 2022 г. войната се завърна дори в

¹ MacMillan, M. War. How Conflict Shaped Us. New York: Random House, 2020, xii-xv.

Европа, привикнала през последните десетилетия не просто да не мисли за нея, но и да я забравя (войната в бивша Югославия през 90-те години все още далеч не е само история). Голяма част и от нас, историците, не успяхме да „предвидим“ настоящата война, още по-малко от нас очакваха, че тя ще продължава да се води и в момента, през 2025 г.

Така се стигна до конференцията *Човекът и войната*. Идеята за нея възникна като следствие от внезапното завръщане на войната в обществения и академичен разговор след нападението на Русия над Украйна в началото на 2022 г. В това се състоеше актуалността на организирания научен форум тогава, а темата остава все така актуална и днес.

Конференцията беше резултат от дългогодишните занимания на доц. д-р Живко Лефтеров и доц. д-р Димитър Гюдуров с този проблем, чиито интереси внезапно от наглед тясно специализирани се превърнаха в изключително актуални. Конференцията, плод основно на техните усилия, беше организирана от департамент „История“ и проведена в Нов български университет на 19 и 20 януари 2023 г. Това беше най-големият научен форум, организиран от департамента през тази година, конференцията беше значимо събитие и за целия университет, а в нея взеха участие изследователи от различни научни направления и институции в страната. С оглед на броя на участниците, още по-голямо постижение беше, че съставителите успяха да съберат докладите от конференцията и да ги подготвят за публикуване в рамките само на една календарна година. Днес вече може да бъде видян и плодът от техните усилия.

Осмислянето на различни аспекти на проблема за „човека и войната“ е важен елемент от нашето съвремие, затова и се надявам текстовете в сборника да намерят добър прием не само в тясно академичните, но и в по-широките обществени среди. Сборникът съдържа 31 текста, автори на които са преподаватели от различни научни дисциплини в Нов български университет, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Военната академия „Г. С. Раковски“, Държавна агенция „Архиви“, Университета за библиотекознание, Института за история към БАН, Великотърновския университет и други научни институции, както и независими изследователи.

Основно предимство на сборника е интердисциплинарният характер на предложените текстове. Освен историци, в него намират място текстове на философи и социолози (Лидия Денкова, Христо Тодоров, Христо Гьошев, Мартин Канушев), юристи (Деяна Марчева), литературни историци (Михаил Неделчев). Участие в него имат и историци от други научни институции в страната – Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (Веселин Янчев, Светослав Живков, Владимир Станев), Института по история към БАН (Георги Георгиев, Христо Милков), Държавна агенция „Архиви“ (Любомир Георгиев), Военна академия „Г. С. Раковски“ (Боян Жеков, Стоян Николов) и др. Специално следва да се отбележи присъствието в сборника на независими изследователи (Калоян Васев, Асен Павлов, Руслан Трад), чийто текстове осветляват важни аспекти от проблема за войната и на които форумът даде възможност да представят своите изследвания пред академична аудитория.

Сборникът *Човекът и войната* се отличава и с широтата на тематиката, която покриват предложените текстове. Част от тях са посветени на войната в древността, други разглеждат съвременни аспекти на този проблем, включително и темата за „руския паравоенен инструментариум“, например. Освен военната история, в сборника присъства и социалната проблематика (темата за „холерата, цивилното население и война“; „поглед към Кримската война отдолу“; „усещането за застрашеност на Европа“ или „женското лице на войната“, видяно през текстовете на Светлана Алексиевич). Акцент в сборника е войната през XX век, „века на войните“, като статиите в тази секция са свързани основно с българския исторически опит през този период.

Статиите са редактирани и позоваванията са уеднаквени, и са снабдени с резюмета на английски език. Съдържанието е на български и английски език, а в края на сборника е приложен и списък на авторите.

Всичко това прави сборника *Човекът и войната* представителен за академичната дискусия в България по един толкова остър и значим проблем. Сборникът е необходимо издание, затова и вярвам, че той ще бъде четен не само в тясно академична, но и в по-широка обществена среда. Тук е мястото да изкажем своята благодарност към авторите за тяхното

участие в конференцията и в сборника, както и своето извинение към тях за забавеното му издаване, наложило се по технически причини. Въпреки това забавяне и днес техните статии продължават да звучат все така актуално и навременно.

проф. д.н. Момчил Методиев

Философски аспекти на организираното насилие

НОМО НОМІНІ LUPUS? ВОЙНАТА И ЧОВЕШКАТА ПРИРОДА

Лидия Денкова

Във войната несъмнено има нещо от играта.
Ален

Изключеният от играта

Играта не е първото, спрямо което повечето теории започват да разглеждат природата на *войната* и причините за конфликтите, които постоянно се възпроизвеждат въпреки широко споделяното мнение, че мирът е по-доброто. Ако войната е игра, чиито последици са разрухата и унищожението, прекращаването на границите и заличаването в обичайния ред на съществуването, значи се стига до нещо *прекалено сериозно*, обезценяващо, което вече поставя под въпрос същността и ролята на играта, съответно нейното определение.

Традиционно, играта се отнася до *свободното време*, но в случая с войната то се оказва философско-политически и най-вече психологически *проблем*. Според **Ален** бедата сполетява незаетия с работа човек, който харесва риска на хазартните игри; най-висок обаче е рискът за живота и затова във войната има *нещо от играта* – войните стават от *скука*. „Доказателство за това е, че човекът, който има най-малко работа и грижи, винаги е най-войнственият...Богатият със свободно време човек изглежда много силен, когато казва: „Животът за мен е лесен; ако се излагам на толкова опасности, ако с цялото си сърце предизвиквам ужасяващите рискове, би трябвало да виждам някаква непреодолима причина или неизбежна необходимост. Нищо подобно. Това е само човек, който скучае.“ (Ален 2022: XL „Играта“, 113). Но голямата игра в обществото, представяща се за „*неизбежна необходимост*“, разбира се, е политиката, която въвежда големите *причини* за войната, а оттам и правилата на играта. Ален няма

как да не се обърне към философа, най-много разсъждавал върху причинността и политическото – Аристотел. Ако изходната точка е, че основата на приятното е да правиш, а „не просто да изпитваш въздействие“, то правенето на политика, видоизменящо „механичния ход на събитията“, видимо се оказва по-голямо удоволствие от дребните запълвания на времето, като ходенето по представления, слушането на музика, хубавите рисунки за почивка или играта на карти. „Политиката престава да отегчава още щом се усвои играта; но тя трябва да се научи“. Истинският политик обаче харесва политиката заради „*знаците на силата*“ и тъкмо това ни отнася извън научаването. Всъщност, дори да е действие, само по себе си носещо удоволствие, налагането със сила, завладяването и подчиняването на другите е далеч от „единственото възхитително нещо“ – свободния труд, „едновременно следствие на мощ и извор на мощ“ (Ален 2022: XLVII „Аристотел“, 129). Простият пример са зидарите, които „забравяйки за времето“, камък по камък грижливо градят къща.

Парадоксално или не, удоволствието от чистото действие следва *страха* – страха от смъртта и мисленето за смъртта, което трябва да бъде изтласкано на заден план и заменено с друго. Размишлението само увеличава страха, затова хората започват *всякакви* действия, които се пресичат взаимно и се преплитат. Ален е убеден, че човекът притежава смелост по своята същност, дръзва да действа, без да се ужасява от риска, предизвиквайки нетърпеливо смъртта, понеже „не може да я чака“. „Всички незаети хора са доста войнствени от нетърпение. Не че искат да умрат, по-скоро искат да живеят. *Истинската причина* за войната несъмнено е отегчението на малцина, които биха желали ясни рискове, нарочно търсени и определяни като при картите“. Затова съвсем не е случайно, че тези, които работят с ръцете си, са мирно настроени; така те побеждават от минута на минута. Собственото им траене е пълно и утвърждаващо. Те непрестанно побеждават смъртта и такъв е истинският начин да се мисли за нея. „Онова, което занимава войника, не е абстрактното положение, че е субект на смъртта, а някоя конкретна опасност и после друга. Възможно е войната да е била единственото средство срещу диалектическата теология. Всички тези поглъщащи на сенки в края на краищата винаги ни отвеждат до войната, защото само *реалната опасност* противодейства на страха“ (Ален 2022: XV *За смъртта*, 58).

Още по-силно и доста парадоксално – от днешна гледна точка – продължение на това наблюдение се открива в есето на **Томас Ман** *Нещо за човечността*, подтикнато от Първата световна война. Написаното издава разпаления стремеж на известния писател да даде *друго* разбиране за човечност и хуманизъм, различно от това на „сълзливия“ пацифизъм и въпреки противните и разтърсващи гледки от войната. Бихме могли да

предположим, че се усеща влиянието на **Хегел**, който напълно противоположно на Кант приписва на войната някаква здравословна функция да запазва етичното здраве на народите, както ветровете предпазват от загниване и най-вече от застой на „вечния мир“ (*Принципи на философията на правото*, 1821). Войната е естествена и неизбежна, пацифизмът на **Кант** в *Към вечния мир* е абстрактен и утопичен. Където има живот, има конфликт и в този смисъл според Хегел войната е справедлива, допринася за прогреса. Но оправдаването на войната от гледна точка на философията на историята е само част от обективния фон, на който се отприщва едно чисто субективно засвидетелстване на *свободата*, чиито „ветрове“ идват откъм дълбинната психология. Проблем е колко от четящите есето на Томас Ман биха се съгласили със следните твърдения: Човешкото съдържа толкова много „недостойни за човека“ и „нехуманни неща“. Човекът не е светец и не възприема цивилизацията, напредъка и сигурността като безусловен идеал; „в него несъмнено живее един примитивно-героичен елемент, дълбок *копнеж по ужасното*“. Духът настоява за човечност, но тя е нищо без мъжество и храброст, на каквато учи войната. Нещо повече – „всяко сърце е способно да изпитва ужас от смъртта само в определена мярка, над която започва апатията, екстазът или още нещо, недостъпно за въображението на неопитния, а именно *свобода*, религиозна свобода и веселост, откъснатост от живота, една откъснатост от страх и надежда, което несъмнено е противоположността на душевно унижение и което означава преодоляване на самата смърт“. Пред лицето на неизмеримото надмощие на смъртта, под картечния огън ден и нощ и адския шум на отбранителните позиции отделният човек става леко радостен, не унил, напълно освободен от грижи, откъснат от земята, „без надежда, ала необременен“. И „странно“, дори би искал да се *сmee*, толкова е освободен от отговорност и „изцяло в божите ръце“¹. Сиреч, не става просто дума да се допусне след **Томас Хобс**, че войната е присъща на човешката природа заради „копнежа по ужасното“, или след **Макиавели**, че войната е в реда на нещата и носи полза, а да се разшири преодоляването на страха и скуката към възбуденото търсене на някаква висша форма на *самозабрана*, на свобода от отговорност. Знаем, благодарение на репортажа на **Хана Арент Айхман в Иерусалим**, до каква степен тази „свобода“ се приравнява към „баналността на злото“, когато отказалите се да бъдат личности се оказват не в „божите ръце“ (доколкото войната е първото нарушение на

¹ Вж. Ман, Томас (2001). Размисли на аполитичния. София: Прозорец, 356–360. Разбира се, тук успоредно може да се постави творчеството на друг голям немски писател – Ерих Мария Ремарк, с антивоенните послания за това, колко дълбоко илюзорни са храбростта и екстазът от свободата в „На западния фронт нищо ново“, роман също за Първата световна война.

заповедта „Не убивай!“), а в ръцете именно на „поглъщачите на сенки“, както ги нарича Ален.

Следователно, ако войната може да бъде сравнявана с упоително търсения риск при хазарта или играта на карти, то тя изглежда като огромно *блъфиране*, чиято цел е не толкова победата, колкото продължаването на живота (играта) в най-опасния режим на надвиснала смърт. Режимите реално са два: *естественото*, мирно състояние на обществения живот, където е възможно *развитие* и трудът изпълва времето; и *неестественото* състояние на война, където времето е изпълнено с непосредствени опасности и е възможно единствено *оцеляване* под знака на страха². Живот-развитие и оцеляване-запазване са фундаментално различни понятия спрямо човешкото битие³. Ето защо известното твърдение на Фон Клаузевиц (в трактата „За войната“ от 1832 г.), че „войната е продължение на политиката с други средства“ поставя проблем, когато се допусне, че войната не е продължение, а е *прекъсване*, също както болестта прекъсва състоянието на здраве. В крайна сметка никой не би си представил, че болестта е необходимо продължение на живота с други средства, доколкото *нормалното*, а и идеалът е живот без болести, достигащ своя естествен, ненасилствен край. Философски погледнато, през цялата история, изпълнена с войни, независимо дали се определят като необходими или случайни, справедливи или несправедливи и т.н., става дума *най-напред* да се изясни *човешката природа* и природата на обществото спрямо естественото и неестественото, нормалното и извън нормалното, неизбежното и преодолимото, притежаващото мощ и безсилието, онова, което има бъдеще, и онова, което спъва бъдещето чрез промяна в „механичния ход на събитията“.

Най-естествено за античната философия е било да тръгне от корените начала на самото съществуване, да положи злото онтологично, както

² Последното се отнася за цялото, а „ползите от войната“ са за малки овластени групи от заинтересовани, свързани с управлението и военно-промишлен комплекс. За 2023-а година например военните разходи са надхвърлили разходите от времето на Студената война през XX век. По отношение на практичния критерий полза – вреда е интересна теорията на **Бенжамен Констан**, който твърди, че именно пазарът или търговията с присъщата ѝ състезателност, конкуренция, е призвана да замени войните, като се възползва от предполагаемо непреодолимата агресивност в природата на отделния човек и обществата. За отбелязване е, че още **Омир** сочи двете ситуации чрез изобразяването на обсадения град върху щита на Ахил: Тези, които обграждат отвън, двоумят се все още: да разрушат ли града, или да поделят с враговете всички имоти, които желаният град притежава.

Илиада XVIII, 510–512

³ На френски е позната сентенцията „Survivre n'est pas vivre“, „Оцеляването не е живот“.

правят предсократиците и по-точно **Емпедокъл** с противоположните сили „дружба“ и „раздор“ (*neĩkos*). **Аристотел** не пропуска да напомни за него в краткия исторически обзор на *Метафизика* (1004b33). В *Никомахова етика* вече е привлечен **Хераклит**, философът, който, независимо че богът на войната Арес е най-омразният, с мълниеносните си определения легитимира за векове фундаменталната роля на войната и на темата за войната: „Хераклит нарича противоположното полезно и казва, че най-красивата хармония се получава от различните неща и всичко става според *раздор*“ (Панчовски 2000: фр. 8). Неслучайно първа книга на Платоновите *Закони* (626a) въвежда твърдението на Клиний, че законодателят „е устроил *почти* всички законови положения и за общността, и за отделния човек с поглед, отправен към войната“ (Платон 2006: I, 79)⁴. Аргументът: „всъщност онова, което повечето хора наричат мир, е само име, докато в действителност за всички държави *по природа* постоянно съществува необявена война срещу всички други държави“, се основава на най-често цитирания фрагмент на Хераклит: „Войната (*rólemos*) е баща на всичко, цар на всичко; разкрива боговете и хората, прави едни роби, други свободни“ (DK B53). Едва ли следващите коментатори са се озадачавали много от логиката на „тъмния философ“, който в друг фрагмент добавя, че „войната е общо и справедливостта е раздор и че всичко се ражда според раздор и предсказание“ (Панчовски 2000: фр. 80, 12). По-интересна в случая е „играта“ между двете понятия „раздор“ (*neĩkos*) и „война“ (*rólemos*), доколкото раздорът е повече стихийност и хаос, предизвикан от несвързаните помежду си човешки индивиди, докато войната предполага урегулиране и закони тъкмо защото се отнася за живота на общността, *полиса*, според класическите политически теории. Не по-малко интересна в *Закони* е вътрешната съпротива на **Платон** срещу Хераклит и „онтологията на злото“, изразена, донякъде иронично, с думите на Атинянина, който предлага „да оставим настрана въпроса, дали изобщо някога по-лошото е по-силно от по-доброто, защото за него е нужен по-дълъг разговор“ (627b). Разговорът в *Закони* съвсем не е кратък, но също както в *Държавата* има далеч по-високата цел да разкрие истината за робството и свободата, за *справедливостта*, като я извади от „общото“ на войната и раздора и проблематизира *силата* или насилието като „естествено право“. Затова, ако множеството несправедливи поробват „със сила справедливите, понеже те са малцинство, и щом получат надмощие, държавата правилно би била наричана

⁴ Същото по-късно излага Макиавели: „Владетелят не трябва да има друга цел, друга мисъл, нито някакво друго занимание освен войната...Във войната се крие такава сила, която не само държи на власт тези, които са се родили владетели, но често пъти издига до това достойнство и обикновени граждани“ (Владетелят, глава XIV).

по-слаба от себе си, както и лоша, а ако те претърпяват поражение, тя е по-силна и достойна“ (*Закони* 627b). Етиката застава срещу онтологията на злото. По-силният се оказва по-слаб и обратно, понеже силата на самата справедливост е в нейната ценност като добродетел, а всяка добродетел в античен смисъл означава *подреденост* в душата. Изводът на Сократ в края на диалога *Алкивиад* е, че истинското благополучие, щастието не е в стремежа да се създаде тиранска власт, защото това подхожда на роб, а е в стремежа към по-доброто. По-доброто са „високите качества на свободния“, въпреки че самият град (множеството) разполага със сила, която може да надвие управлението, загрижено за справедливостта (*Алкивиад* 135b-e). Следователно няма как справедливостта да е раздор, иначе всички добродетели, които тя управлява, биха били „раздорни“. В *Държавата* защитаващият правото на по-силния Тразимах при подобни аргументи млъква, но Клиний реагира на парадокса за по-силния слаб така, както *почти* всяка политическа философия през вековете: „Казаното е доста необичайно. И все пак е съвсем необходимо да се съгласим с него в този му вид“ (*Закони* 627c). Остава да се разбере защо е допуснал „почти“ в твърдението, че *почти всички* законови положения са с оглед на войната. Хераклит не би допуснал изключение. Обаче там, където изключението върви редом с правилото, се откриват ред важни въпроси.

Теоретично погледнато, спрямо тези въпроси традиционно се привеждат определенията на Аристотел в първа книга на *Политика*: Държавата спада към *естествените* неща и „човекът е обществено същество по *природа* (phúsei)“ в по-голяма степен от „всяка пчела и от всяко стадно животно“ (1253a). По-рядко се изтъква логиката в предхождащото определение за това, че „природата на всяко нещо е неговото *завършено състояние*“. Каквото е нещото, след като е завършено развитието му, „това наричаме негова природа, например *природата на човека*“. Държавата събира разпръснатото в природата „заради съхранението на живота, *но съществува*, за да може да се живее *добре*“ (1252b). Това значи, че е завършена общност, която вече е достигнала „предела на пълната самодостатъчност“ (autárkeia). Както във втора книга на *Държавата* (369b), искаме да наблюдаваме „*създаваща се държава*“ и съответно създаващата се *нейна* справедливост и несправедливост, доколкото държавата възниква, понеже „всеки един от нас не може сам да задоволява себе си“. Ясно е, че става дума за *процес на осъществяване* на собствено човешката природа и природата на обществото, която е коренно различна от онова, от което тръгва, доколкото целта е „да се живее добре“. В този смисъл войната няма място в „пълната самодостатъчност“ и „добрия живот“ с неговата собствена справедливост и несправедливост. Дори „съхранението на живота“ следва собствени, буквално политически закони, които не могат да бъдат меха-

нично пренасяни от природните дадености. Точно затова Аристотеловият човек, с всички свои качества, „с чувството за добро и зло, за справедливо и несправедливо и прочие“, е обществено същество *в по-голяма степен* от животните и е огромна грешка да бъде приравняван директно с тях, особено с хищниците, както прави Хобс⁵. Нещо повече: „Онзи, който живее извън държавата поради природата си, а не по силата на обстоятелствата, или стои по-долу, или превъзхожда обикновения човек. Такъв е порицаният от Омир: „беззаконен“, бездомен, напълно безроден“. Такъв човек е същевременно по природа *войнолюбив* (πολέμου ἐπιθυμητής), понеже е изолиран, както при *играта на „дама“* (1253a8). При играта „полис“ целта е да се поставят камъчета по отделните полета, наречени „полиси“, като се изолират камъчетата на противника. Аналогията недвусмислено потвърждава, че изключеният от „социалната“ игра на обществото (а всяка игра е също начин да се „живее добре“), изпада в друг режим на бездомност и беззаконие, където всичко е позволено. Лошото е, че вътре в играта войните продължават по простата причина, че човешкото същество е твърде сложно и не му е достатъчно да се откъсне от животинското царство, за да постигне „завършеност“. Несправедливостта, злото, жестокостта излизат на сцената по начин, далеч надминаващ наблюдаваното в живота или дори нормалното човешко въображение. Причината отново е отбелязана от Аристотел: в хората *по природа* има стремеж към общност и който пръв я е създал, „е сторил най-голямото добро“. Но както завършеният човек е най-доброто от живите същества, така е *най-лошото* от всички, когато е изолиран от закон и право. „Най-опасна е снабдената с оръдия несправедливост. Човек е по природа снабден с оръдия – разум и добродетел, но може да ги използва отлично и за *обратното*. Затова човек, лишен от добродетел, е най-нечестивото, най-долното и диво същество (*Политика* 1253a13). По-разгърнати са доводите в *Никомахова етика*. Завършените добри хора са просто добри, а „лошите са лоши по всевъзможни начини“ (II 6), понеже „в душата съществува и *някаква друга*, неразумна природа, която *в известен смисъл* е причастна на разума“. Импулсите на невъздържаните хора ги повличат в противоположната на разума посока“ и те наистина вършат обратното (I 13). Следователно, ако войната продължава в сериозната игра на общественния живот, то тя налага „обратните правила“ на незавършеното срещу завършеното, на неразумното срещу разумното, на несправедливото срещу справедливото, на всевъзможното и робската пристрастеност срещу свободата и единствено достойния живот. Докъде обаче стига тази „друга природа в душата“ и не е ли всъщност нейната

⁵ В твърдението си „Човек за човека е вълк“ Хобс дори не допуска една по-тънка, съответно философска аналогия: „Човек за човека е като вълк“.

частичност, причастност „в известен смисъл към разума“ главната причина, а и правдоподобното обяснение за неизбежността на войната? Дали „изключеният от играта“ войнолюбив не се връща насилствено в нея, или по-лошо, впуска се в друга, жестока игра?

За Аристотел човекът е най-лошото същество, когато е „изолиран от закон и право“, но *вътре в обществото* лишеният от добродетел сякаш връща най-дивото, понеже има необходимите средства за това. Есенциалистките теории, в чиято основа стои разбирането за „човешка природа“, постоянно се колебаят в две посоки: или човекът е *изначално* зъл (белязан от печата на порочността, какъвто е първородният грях), или изначално добрият „първи кълн“ се поврежда пак в два случая, лоша среда и нещастни обстоятелства. Вътрешното напрежение при двете посоки на тълкуването се поддържа в неподражаемия диалектически подход на Платон. От една страна, „лошият човек е невъзможно да *стане* лош, той е по необходимост винаги такъв“. От друга страна, един добър човек може някога да се покаже благороден, а друг път лош и дори не е възможно да *не е лош*, „когато го повали неотразимо нещастие“. Въпросът е, че за интелектуално схванатата добродетел и стремежа на свободния да я усвои „единственото истинско нещастие е да бъдем лишени от знание“ (*Протагор* 344c–345b). Това в пълна степен се отнася за страхливите, които не знаят какво е страшно и не разбират, че да се отива на война е нещо добро (360a-b). Ето защо, според известния мит за създаването на първите хора и недостатъчно доброто разпределение на качествата, поверено на Епиметей и Прометей, е необходимо да се въведат *срамът и справедливостта* поравно на всички. Без тази основа *у всички* не може да „порасне“ политическата добродетел или „изкуството за обществен живот, част от което е и военното“ (322b-d). Шеста книга на *Законо* за пореден път настоява върху органичните корени на политическото чрез превърнали се в „обща места“ аналогии: за растенията и животните, питомни и диви, както и за хората е решаващо „да бъдат добри първите кълнове“, за да се осигури „подходящ край“ с оглед на *добродетелта на собствената* природа (766a). На гръцки *aretē* („добродетел“) съдържа много по-дълбоки спрямо моралния смисъл значения, като сила, способност за действие, особеност, превъзходно качество. Затова не звучи странно, че „добродетелите“ могат да се използват и за обратното, но същевременно през едно и също понятие за гръцката философия е лесно да обвърже силата и доброто, като ги положи върху диалектиката на *битие* и *ставане*. Действието в доброто в крайна сметка изразява *отношение*, а то според Аристотел е като „израстък“ на същността (*ousia*). Отношението може да промени или най-малкото да изкриви собствената същност, така че човекът се вижда в двете крайности. „А човекът, както твърдим, е питомно животно, но все пак

именно ако случи на правилно образование и на щастлива природа, той обикновено става най-божественото и най-питомното животно, докато, ако е отгледан неподходящо и недобре, *става* най-дивото сред всички, които земята ражда“ (*Закони* 766a). Оттук е разбираемо защо цялата антична философия се посвещава най-вече на темите на доброто образование и доброто политическо устройство. Важното е, че онова, което е валидно за отделния човек, се отнася в уголемен мащаб за цялата държава като жив организъм. „Достойно е, разбира се, и за един-единствен човек да се определи какво е това добро, но колко по-прекрасно и божествено е това да се направи за народа и държави!“ (*Никомахова етика* I 1094a). „Науката за общностния живот“ постоянно изтъква – изтъквава – паралелите между малкото и голямото, а изключителният модел несъмнено е *Държавата* на Платон с искрите от „триенето“ между природата на човека и природата на обществото.

Странно е донякъде, че Хобсовите думи „Човек за човека е вълк“ са по-често отправна точка на разсъжденията от, примерно, девета книга на *Държавата*, където е описан невероятен словесен портрет на душата с първото голямо използване и тълкуване на животинските метафори. Твърдението на Тразимах, че несправедливият е щастлив, изисква да се разбере „какво е говорил“ чрез създаването на далеч по-сложен човешки образ, подобен на чудовищата Химера, Сцила, Цербер, „у които са сраснали няколко различни образа“. Този образ е „многолик и многоглав. Тия глави са на домашни и диви зверове и са разположени около него и той може да ги променя и да ги *създава от себе си*“. В насложената картина първият по-голям образ е на лъв, на второ място е образът на човек, а външната покривка е само на човек, така че отвън никой не вижда „вътрешните зверове“. За несправедливи би било полезно да храни разноликия звяр заедно с лъва (чистата сила) и да мори от глад и да прави слаб човека в себе си. Така всеки един от зверовете „го води натам, накъдето си поиска“, и той по никакъв начин „не може да ги сближава и *сдружава* един с друг, но ги оставя да се хапят и да се изяждат помежду си в *люта битка*“ (*Държавата* 588c-589a). Ясно е, че става дума за човека, който носи *войната в себе си*, за тираничната жестокост и тиранически настроения човек, който лошо управлява себе си и *понеже* не може да заповядва сам на себе си, се залавя да заповядва на другите (579d)⁶. Зверовете в този случай се хранят с честолубие и властолубие – истинската причина за войните,

⁶ Психологически същото казва крилатата фраза „Който започва война, е във война със себе си“. Сходно звучат и думите на Албер Камю при общото му отвращение от „чумата“ и последиците на Втората световна война: „Питахме се къде живее войната и защо това я прави толкова отвратителна. А сега вече осъзнаваме, че знаем къде живее..., живее в нас самите“.

както посочва и **Плутарх** в *Избрани животописи* за Цезар, който „страдал като Александър и като Кир още по-рано от страстта за вечна власт над всички хора и от неутолимото желание да бъде пръв и най-могъщ“ (Плутарх 1969, 132–133).

Обратно, според сложния образ у Платон справедливият би се грижил за многоглавия звяр като земеделец, като подхранва и облагородява кроткото в него и пречи на дивото да расте. Защото „прекрасното и грозното са станали такива поради това, че прекрасното подчинява зверското в нашата природа на човешкото или още по-добре на божественото, а пък грозното подчинява кроткото от нашата природа на дивото“ (*Държавата* 589d). Следвайки определена едра схема, Платоновата политическа философия установява съответствието между петте вида държавна уредба и типовите характери, като най-интересна за нас е демокрацията и „човекът при демокрацията“. При олигархията управниците не са много по-различни от тираните и са „болест за държавата“, бидейки въоръжени и снабдени с жила от ненавист. „Изглежда“, че най-хубава уредба е демокрацията с „изпъстрена дреха с различни цветове“, понеже съдържа всички видове управления (557c). Проблемът е, че човекът е неустойчив, може да господства над своите страсти или да им се поддава, да бъде ту лош, ту добър, и то ако съумее да постигне равновесие и да не предава властта над себе си на „всяко удоволствие“, като преценява винаги критично какво е необходимо. Той обаче е „прекрасен и хитър“, разнообразен, понеже съчетава различни характери, ту се отдава на философия, още по-често се занимава с политика и „от един път скача на друг въпрос, като говори и върши каквото му дойде наум. Ако някой път се възхищава от военните лица, насочва се към тях, а когато пък хареса търговците, тогава се насочва към тях“ и т.н. Това е описанието на живот, в който няма ред и необходимост, а човекът е *безразличен* (561d-e). Промяната настъпва, когато същият безразличен човек със своята „празна от знания“ и възпитание душа „се сдружи с яростни и диви зверове“, които са в състояние да му предложат разнородни наслаждения. Тогава и човешкото се подчинява на зверското, както разказва митът за случилото се в храма на Зевс Ликийски и превръщането на синоубиеца Ликаон във вълк: всеки, който вкуси от човешки вътрешности, смесени с жертвени животни, по *необходимост* се превръща във вълк (565d-e). Така поставеният начело на народа не би се въздържал от едноплеменна кръв, от несправедливости, „осквернява се с убийства, отнема човешки живот, праща в изгнание... След един такъв живот не определя ли сама съдбата за един такъв човек по *необходимост* или да погине от враговете си, или да стане тиранин и да се превърне на вълк от човек?“ (*Държавата* 566a-b). Превръщането на вълк означава заличаване на свободния, съзнателния

или дори случайния избор, променените безразлични хора са осъдени да не могат да избират, марширувайки точно като „войници на съдбата“.

Платон обаче има доста по-сложно разбиране за „двете крайни противоположности“ в човешката природа. Когато някой е лишен от необходимото „умение (techne) по човешките неща“, той постоянно се разочарова, става мизантроп и започва да смята, „че изобщо у никого няма никакво добро“. Умението всъщност би му показало, че „и добрите, и лошите са крайно малко и че много повече са тия помежду им“, „*междинните положения* са много и често срещани“ (Федон 89d–90a). Човекът от множеството, който силно прилича на колебливия тип в демокрацията, не е нито толкова добър, нито толкова лош по природа, защото е *сложно цяло*⁷, вътре в което постоянно може да действа или да бездейства разумът, като същото се отнася за добрите и лошите страсти, теглещи нагоре или надолу душата-колесница. Бихме казали, че това е ранно определяне на една ситуативна, модална или релативна идентичност. От тази гледна точка и крайните песимисти (като древния мъдрец Биант, останал в историята с едно изречение: „Повечето хора са лоши“), и заклетите оптимисти от типа на Волтеровия Кандид, вярващи в безусловно добрата природа на човека, се оказват еднакво неумели в човешките работи. За сметка на това пътят към ада за тях е лек, понеже „пристъпват по него със затворени очи“: така се изразявал софистът Биян, който според Диоген Лаерций сам бил лош човек.

Следователно, човешката природа (същност) *действително* се схваща като процес, далеч от завършеност или собствена определеност, постоянно *в отношение* към изграждащата среда, т.е. към общността, чийто живот протича по други закони. Така „умението в човешките работи“ необходимо предполага „политическото умение“ (politike techne), което най-общо означава способност за човека да управлява и да бъде управляван. Природата на общността също е била сравнявана – в позитивен или негативен план – с животински обединения (кошер, стадо или глутница), но тук има драстична разлика, най-малкото защото човешкото общество се развива, докато животинското обединение остава същото при всяко следващо поколение. Въпросът е доколко вътрешните, едни и същи битки за самосъхранение, надмощие или продължаване на рода при животните, които не убиват за удоволствие, могат да се оприличават на войните в човешката история. В интерес на истината, подобно елементарно сравняване във философските

⁷ „Умението по човешките работи“ е способността да се мисли сложно за сложното цяло и това да се изказва в истини. Така през XX век го определя Едгар Морен във „Въведение в комплексното мислене“, където „комплексно се разбира етимологично, като вплитане на всичко заедно“.

теории е рядкост⁸. Не случайно *politeía* включва както държавното устройство, управлението, така гражданското състояние и образованието, самия обществен *начин на живот*, включително промяната в начина на живот.

Философският стоицизъм е категоричен, че *всъщност* целият живот е война, понеже човекът единствен *осъзнава* окончателното и непоправимото, своята смъртност и пребиваването в света, на който принадлежи отчуждено и за кратко. „Времето на човешкия живот е миг, същността нещо изтичащо...Всичко свързано с тялото е река, а всичко, принадлежащо на душата, сън и дим, *животът е война и пребиваване на чужденец*, оставащото след смъртта име – осъдено на забрава“. Какво може да ни утеши тогава? – пита **Марк Аврелий** в забележителните записки *Към себе си*. – „Само едно – философията“ (Марк Аврелий 1986, 37). При това положение тъкмо философията е призвана да определи точно кой живот е *най-добрият*, още повече, че целта и на отделния индивид, и на държавата е щастието, благополучието, онова *определено* състояние, свързвано с мира, а не с войната, която постоянно внася неопределеност. Цялата пета книга на *Закони* образцово разглежда – и подрежда в своеобразен малък трактат – видовете живот, достойни да бъдат приемани или отхвърляни за „човешкото“, чиято природа „е най-вече удоволствия, страдания и влечения“ (732e). Причината човекът да е нещастен не е толкова, че е „вълк“ (с хищническа агресия спрямо другите), колкото, че е прекалено самовлюбен. Най-голямото зло при много хора се е сраснало със *самите* души. Когато за себе си човек оправдава това зло, то няма как да бъде изтръгнато. Вярно е, че по природа всеки обича себе си, но твърде голямата обич „ослепява“ и човекът започва зле да преценява кое е справедливо, добро и красиво, поставяйки себе си над истината, вместо да се опита да устои и да си „долее разсъдителност, когато тя е понамаляла“ (V 731d–732c). Неосъзнато човек води битка вътре в себе си, но когато си „долее разсъдителност“, *трябва* да отприщи *гнева си* срещу чистото, упорито и несклонимо зло. Достойният човек, „гневлив и заедно с това сдържан“ (731d), явно е този, който, така да се каже, премества фронта, овладява стихийната битка в себе си и като оръжие насочва гнева си навън, едновременно мирен и войнствен. Този благороден и осъзнат гняв само отдалеч напомня за безогледния гняв на Ахил, с който започва *Илиада*, поемата за най-известната война в античността⁹. За политическата фило-

⁸ „И ако от останалите животни не се интересуваме чак толкова и говорим за тях само за да дадем пример за нужното, то за човека всеки законодател е длъжен да положи най-голяма грижа“ (Закони 735c).

⁹ В *Илиада* са описани поне три начина за водене на война, различни от морална гледна точка, съответно три типа герои. Хектор и Аякс воюват по правилата на военното изкуство и открито с противника в името на морално допустима кауза. Ахил, „героят без душа“,

софия, и по-специално **Симон Вей**, *Илиада* всъщност е поема за чистата сила, „която подчинява хората, пред която човешкото стъпало се отдръпва“, силата в центъра на цялата човешка история, превръщаща човека във вещь в най-буквалния смисъл, защото прави от него труп. Дори когато не убива, силата пак прави от човека вещь, тоест роб¹⁰. Невъзможното става реалност („*Що е политическа философия*“ 2013, 135–141). Оттам насетне всяка война обезчовечава или по-скоро създава различната реалност на хората-марионетки, местени по бойните полета, също както се местят пионките на шахматна дъска.

Външен, но достатъчно красноречив показател за това, че мирното и военното време създават две различни реалности, е *жестокостта*. Доказва го дори само един пример на Тит Ливий в *Ab Urbe Condita* за римляните, чийто начин на водене на война и военски качества са били сочени за образцови. В главата „Суровостта на един римски баща“ нечовешкото заличава природното вследствие на неистовото желание войната да се възприема не като „извънредност“, а като нов ред. Синът на римски военачалник пренебрегнал бащината заповед да се изчака консулско нареждане и се хвърлил сам в двубой с врага, а баща му наредил да бъде екзекутиран за нарушаване на дисциплината „въпреки вродената ми обич към теб – моя син“. Това бил „суров пример за бъдещите поколения“. Съвсем различно е стоическото послание на **Сенека** в трактата *За снизходителността*, посветен на „цезаря Нерон“. Към някого, който се е провинил, особено младеж, не бива да се проявява „твърде сурово наказание“, още по-малко заради „зловещата страст да се демонстрира мощ чрез сеене на ужас“. Мечът трябва да се държи с „върховна пестеливост“ при проливането на всяка капчица кръв, дори най-презряната, защото благосклонност се дължи на лишения от всичко „дори само заради това, че се нарича човек“. „Суровостта съм скрил, въоръжил съм се със снизходителност“ – такава е позицията на философа в името на целия човешки род. Жестокостта е признак на неовладяност, когато цели отмъщение, но е направо зверство, когато „намира удоволствие в свирепеенето“, безумие, съществуващо в какви ли не видове, най-вече в човекоубийството. И ако се избегне заиграването с думи, жестокостта, която няма нищо общо със

въплъщава яростното насилие, без никаква грижа за правила. Единственият оцелял Одисей демонстрира „аморалната“, коварна война, която не отхвърля правилата, а ги заобикаля, създава нови, без да гледа врага в лицето. Нейните непредвидими средства са за предпочитане пред „яростни битки, дорде всички загинем“ (XIV, 84–87). За Омир всяка война, независимо от вида ѝ, е категорично „зло“ (*pòlemos kakòs*), макар да е необходимо или по-скоро неизбежно.

¹⁰ Военното изкуство е един вид изкуство за придобиване, също както и ловното изкуство, и се използва срещу хора и животни: Аристотел в *Политика* (1256b).

справедливостта и истината, се определя кратко: тя е „склонност на душата към страховитото“ и трябва да стои надалеч (Сенека 2001, 286, 325).

Още в *Законо* са посочени ясното разграничение и принципите, които трябва да стоят в „началното положение“. Макар „в обществото всички хора да са врагове на всички останали, в частния живот всеки е враг за самия себе си“. Войната се води във всички нас срещу нас самите, затова „да победиш самия себе си е първата и най-прекрасна победа, докато да претърпиш поражение от себе си е най-позорното и едновременно с това най-грозното нещо“. Всеки един от нас е *или по-силен, или по-слаб от себе си* (Законо 626d-627a). Онзи, който обединява държавата, се съобразява с външните и най-вече с вътрешните войни, наречени *междусобици*. Последните са най-опасни и трябва да се прекратяват възможно най-бързо – по начина, по който отделният човек побеждава сам себе си. Държавата да побеждава самата себе си дори не се нарежда сред най-големите блага, а сред *необходимостите*. И „най-доброто не е нито войната, нито междусобиците (и човек трябва да се моли да няма нужда от тях), а *мирът* между хората, съпроводен с приятелско отношение“. Мисленето за щастието на държавата и на отделния човек предполага добросъвестният законодател да „създава по-скоро законите на войната заради мира, отколкото свързаното с мира – в името на военните дела“ (628d-e). Състезанията и *игрите* имат „голямо значение“ за узаконенията като устойчив модел, когато „едни и същи игри се играят винаги по едни и същи правила“. А когато игрите се променят и заради младите, „които не наричат приятни едни и същи неща“, се правят нововъведения, възниква „лоша форма“ и това е „най-големият провал за една държава“ (797b-c). В този смисъл са провал и едностранчивите игри на спартанците, които имитират единствено жестоките схватки по време на война. Другите, „*красиви игри*“ са един вид „празнични сражения, наподобяващи в най-голяма степен истинските военни битки“, но с трофеи и награди за храброст и достойно поведение, които нямат нищо общо с унищожението и смъртта. Убийството е лесно, далеч по-трудно е спечелването на състезание, което изисква различни способности у *целия човек* (829c), сръчност, ловкост, съобразителност, дори танцувални умения с „оглед на военните подвизи“ (942d). Накратко – принципът за хората е прост: да не се вършат несправедливости и да се спазват правилата на „красивите игри“. По същия начин стоят нещата и с държавата. „Ако тя е добра, ще живее в мир; ако е лоша – ще е в състояние на външна и вътрешна война“ (829a-b). Общо взето, както отбелязва коментарът, разсъжденията ясно показват, че идеята на гърците за войната представлява *своеобразна* идея за реда (Платон 2006, 673).

Основната идея на гърците обаче, постоянно повтаряна в разнообразни отношения, е, че „природата е началото на всичко“. А „самата ни природа...се стреми не само към правилната дейност, а и към умението

да прекарваме добре свободното време“ (*Политика* 1337b). И макар че Аристотел е далеч по-скептичен от Платон по това, че играта не бива да е цел в живота, а само отпускане и отмора, остава въпросът как се избира начинът на живот и дейността. Защото „хората трябва да умеят да работят и да воюват, но още повече трябва да умеят да живеят в мир и да използват свободното си време. Трябва да умеят да извършват нужните и необходими дела, но още повече трябва да умеят да извършват прекрасните“ (1333b). Ален с основание връща към Аристотеловите разсъждения идеята, че интензивното запълване на свободното време с война няма нищо общо с „прекрасното“ – животът в мир действително изисква особено умение, другото е безразсъдство, страх, робска зависимост и безизходност. За изпълнението на задачите са нужни мъжество и издръжливост, но за свободното време са необходими философия, умереност и справедливост. „Войната принуждава хората да бъдат справедливи и умерени, а наслаждението на благоденствието и незаетостта по време на мир ги правят по-скоро горделиви. Така че тези, за които се смята, че са най-добре и се наслаждават на всякакви блаженства като онези, които според поетите живеят на островите на блажените, се нуждаят от голяма справедливост и умереност – те ще се нуждаят от философия, умереност и справедливост в най-голяма степен, доколкото имат повече свободно време, обсипани с такива блага“ (1334a). Философски изводът се налага от само себе си: „необходимото зло“ е винаги по принуда, свободата – но осмислената свобода – е достояние на мира с високи изисквания към отделния човек и свободната държава. От изискванията „философия, умереност, справедливост“ Аристотел залага най-вече на справедливостта в своята стройна политическа теория, още повече, че вероятно е първият, който въвежда многократно използваното след него понятие „справедлива война“ – например робството вследствие на война може да е справедливо, но същевременно и несправедливо, „защото е възможно да е несправедлива и причината за войните“ (1255a)¹¹. Общата му формула за живота е съставена от съподчинени двойки, разделени както и при частите на душата: войната е в името на мира, работата – в името на свободното време, необходимото и полезното – в името на прекрасното. Освен това не е щастлива държавата, която подготвя гражданите си да властват над други народи, и е виновен законодателят, който не е възпитал у тях умение да живеят в мир (*Политика* 1334a). Понеже хората вършат най-големите неправди заради излишъците, а не заради жизнено необ-

¹¹ Bellum justum е теория, свързвана след Цицерон с името на Свети Августин. По отношение на самото право (jus) са в сила разграничения jus ad bellum, jus in bello, jus post bellum. Повече за бъдещето на теорията за справедливата война в: <https://plato.stanford.edu/entries/war/>

ходимото и „човешката низост е ненаситна“, материалните блага трябва да се разпределят така, че оцетените да не се бунтуват или да се лакомят по чуждото (1267b). Раздорите възникват винаги от маловажни неща, но се „отнасят до важни“. Изобщо, хората се настройват едни срещу други по „седем, а може и по повече причини“ – заради печалба и почести, „поради необузданост, страх, надмощие, презрение и прекалено нарастване“, поради нечестен избор на длъжностните лица, пренебрежение, незначителност и неравенство (1302b). Най-страшни са войните между братя (1328a).

Исторически погледнато, следващите теории за войната не променят основно логиката в изводите на Аристотел (ако се изключи положението, че има хора по природа призвани да управляват и други да бъдат управлявани), но изоставят понятието, върху което той специално настоява и в *Никомахова етика*, и в *Политика*, а именно щастието. А „не трябва да остане неясно какво е щастието“ – според условията и в абсолютен смисъл. Затова трябва да се разгледа *как човек става достоен*. За предпочитане е всеки поотделно в общността да е достоен, „защото всички заедно са такива, каквито са всички поотделно“ (*Политика* 1332a). Щастието и достойнството са определящите, които в най-голяма степен правят от човека „обществено живо същество“ и още повече – човек. „Човек не се ражда човек, а става такъв“ – такава е формулата на хуманизма, дадена от Еразъм Ротердамски в *De pueris*. На другия полюс, без формула остава въпросът, защо и как отпада възможността човекът *да стане* човек, ако по природа се ражда „вълк“ или „маймуна“, лъв или лисица¹²?

Завръщането на човешкото

На другия полюс, по времето на Еразъм и изпълнения с превратности XVI век е **Макиавели**, който влага голямо усърдие в написването на две свързани съчинения: *Владетелят* и през 1521 г. – *Изкуството на войната*. И в двете се твърди, че „човек *не може* да измени на собствената си природа“, която – в повторение на античния песимизъм – е дълбоко обвързана със стремежите „към почести и богатства по различни начини“ (*Владетелят*, глава XXV „Какво място заема съдбата в човешките дела и възможно ли е да ѝ се противостои“). „Колебанието на щастието“ отговаря на „условията“ в Аристотеловото определение: една непроменлива в основата си човешка природа се проявява различно според *съдбата*

¹² Според Марк Роуландс, автор на популярната книга „Философът и вълкът. Уроци от дивото за любовта, смъртта и щастието“ (НБУ, 2017), в крайна сметка има само два вида хора – „вълци“, искрени, свободолюбиви, отдадени, и „маймуни“, хитри, лъжливи, способни на всичко в своя изгода. По това разделение маймуните биха били участващите във войната като игра без правила.

(*fortuna*), а човек може да успее само ако се *приспособява* към промените във „времената и нещата“. Този необходим конформизъм и *релативизъм*, задължен до голяма степен и на стоицизма, всъщност внася оригиналния момент в макиавелизма, така както се разбира и днес: дори да е неизкоренимо зъл по природа, ако в даден момент и при дадени условия на човека е изгодно да прояви добродетел (*virtu*), той се *показва* добър, точно както вълкът намята овча кожа, за да я хвърли веднага след като е постигнал целта си. Човешкото е *маска* в голямата игра – война – на живота. „Затова владетел, който желае да запази властта си, трябва да се научи да не бъде винаги добродетелен, или, с други думи, да бъде или да не бъде такъв в зависимост от необходимостта“ (Макиавели 1985, 67). Приспособяването означава по-правилно придържане към „действителната същност на нещата, а не към въображаемата истина“, защото има голяма разлика между това, как протича животът в действителност, и това, как трябва да се живее. Така Макиавели оценява своите възгледи, които „се различават от тези на другите“ (*Владетелят*, глава XV). „Действителната същност“ включва това, че „стремежът към завоевание е нещо наистина съвсем *естествено* и обикновено“ (глава III), че хората са лоши, „неблагодарни, непостоянни, лицемерни, страхливи и сребролюбиви“. Те обикновено не спазват думата си и „мирните договори“, поради което е необходимо добре да се владеят „похватите на звяра“, лъв, за да плаши вълците, и лисица, „за да разпознава примамките“. „Лисичата природа“ е всъщност голямото постижение на „играещия човек“, който влиза в роля: „Който по-изкусно си е служил с хитростта и измамата, е постигнал повече“ (глава XVIII). *Човечността* трябва да е привидна добродетел, защото омразата се ражда „както от добрите, така и от лошите дела“ (глава XIX). В крайна сметка, *изменчивостта* се оказва основната характеристика на човешката природа, затова хората грешат, когато определят кой век е добър, понеже самите хора се менят побързо и от времето (*Размишления върху първите десет книги на Тит Ливий*, книга II). Логиката води до противоположния на Еразъм извод: човекът не използва времето, за да стане човек, а за да се приспособи към времето по всякакви начини, да мине „от зверовете към човека“ и да се изправи пред „един друг себе си“. В увода към *Размишленията върху първите десет книги от Тит Ливий* Макиавели отново настоява върху своята оригиналност и че въпреки „завистливата човешка природа“ върви по „неутъпкан път“, открива „нови политически средства и порядки“ (Макиавели 1985, 575). Как модерната философия тълкува това за разлика от традиционното схващане на „макиавелизма“, демонстрира Морис Мерло-Понти в една *Бележка върху Макиавели*¹³. Заслугата на този „труден мислител“ според

¹³ Показателно е, че Бележката е доклад, изнесен на конгреса „Хуманизъм и политическа наука“ в Рим през 1949 г.

Мерло-Понти е, че отива отвъд принципа на борбата, откривайки в самата борба нещо различно от антагонизма. Въображаема остава истината, че хуманизмът е свързан единствено с вътрешния човек и „моралното насърчение“, докато под истинския хуманизъм и придадения от Макиавели „тревожен смисъл“ трябва да се разбира „философия, която изтъква като проблем отношението на човека с човека и изграждането между тях на обща ситуация и история“ (*Що е политическа философия* 2013, 173, 192).

Не е толкова лесно да се определи за какъв „вид“, истински или неистински хуманизъм става дума, особено в нашия век, който, ако се съгласим с Макиавели, едва ли е по-добър само защото хората и схващанията са се променили в една „обща ситуация и история“. Още повече, че в стриктното значение на *humanitas* (понятие, заето от Цицерон), се събира както „най-доброто“ във вътрешния човек, което го отличава от животните – неговото достойнство, така и цялата *култура и цивилизованост*, изграждащи човешките взаимоотношения¹⁴. В този смисъл е и хуманизмът на Еразъм: човек става човек, от една страна, за себе си чрез образование и възпитание, от друга, чрез цивилизованото отношение към другите, каквото е единствено състоянието на мир.

Факт е обаче, че най-често за отправна точка по отношение на войната и човешката природа се взема политическата философия на **Томас Хобс**, която за разлика от тази на Макиавели не отива отвъд принципа на борбата. Заслугата на Хобс е, че разграничава *къде* действа този принцип и съобразно това какви са неговите проявления. При него сравняването на човека и начините, по които хората изграждат общности, с различни „домашни и диви зверове“ съвсем не е изключение. В *Левиатан* са изброени поне шест разлики между хората, от една страна, и пчелите и мравките, от друга, като „общностни живи същества“. Хората си съперничат за слава и високи постове, възниква завист и омраза, „а накрая и война“; това го няма при пчелите и мравките, както също няма разлика между общо и лично благо (*Левиатан* 1970, 184). Съгласието между пчелите и мравките е по природа, докато при хората е в резултат на спогодби с отстъпване на естествени права. Така се ражда голямото властово обединение, „този Левиатан“, който може да насочва волята на всички към мир по два начина – чрез физическа сила, налагане, и чрез доброволно подчинение на някого, който ще защитава отделните членове на обществото срещу всички други. „Вълкът“ е привлечен в предговора към *De Cive* (*За гражданина*, 1642) като събирате-

¹⁴ Хуманисти най-напред са наречени ренесансовите писатели на XVI в., които освен че извисяват мястото на човека в света, както го прави Пико дела Мирандола, се занимават с проблемите на образованието и възпитанието, т.е. с „хуманитарни науки“, черпейки вдъхновение от античната литература. В резултат се въвежда философски, социален, естетически идеал за човека, много далеч от реалността и въпреки това въздействащ.

лен образ на природното състояние извън гражданското общество – а то е война на всеки срещу всеки. Зложелателството, равнозначно на липсата на разум, се основава на природни инстинкти, като „страх, гняв и други страсти на усещащата душа“ – но хората по „естествена необходимост“ желаят да се изтръгнат от това състояние и оттам се случват договореностите. В резултат става „еднакво вярно, че човек за човека е Бог и също че човек за човека е вълк“¹⁵; първият спрямо гражданите има подобие с божеството по справедливостта и милосърдието, децата на мира. Но във втория случай добрите хора имат право да се защитят, като използват *насилие и измама*, дъщери на войната, и изобщо всички средства. Във втория случай воюват по-скоро държавите, а не хората, както смята и Русо¹⁶. Сиреч, ако първичното състояние и общуването с природата е идеализирано, така както се открива при Русо или в *Уолдън, Живот в гората* на Хенри Дейвид Торо, „гората“ е естественото, ценно място на умиротворение за разлика от „цивилизацията“ с нейните постоянни, опорочаващи човешката природа конфликти. Обратно, при Хобс гората, откъдето изскачат и където се прибират вълците (както той образно описва), трябва да бъде унищожена, а вътре в държавата да се осигури действието на *по-специфични* естествени закони. Сред изброените петият естествен закон е законът за *любезността*, според който всеки човек трябва да се приспособява към другите – хората имат различни склонности и не са еднакво годни за обществен живот. Основният естествен закон заповядва на хората *да се стремят към мир* и такива хора биват наричани общителни, а тези, които не го спазват са „необщителни, вироглави, недисциплинирани“ и носят отговорност за войната (*Левиатан*, 163-164). „Шестият естествен закон гласи: когато има гаранция за *бъдещето*, човек трябва да прощава миналите простъпки на тия, които, като се разкайват, желаят това. А прошката не е нищо друго освен даване на мир. И макар и мирът, даден на тия, които упорстват в своята враждебност, не е мир, а страх, ако той не бъде даден на тия, които дават гаранция

¹⁵ *Homo homini lupus* се цитира в античната комедия *Asinaria* на Плавт, после почти без промяна в комедията на Молиер *Мизантропът*, за да потвърди причината хората да бъдат мразени. Сенека обаче е твърдял обратното: „човек е нещо свещено за човека“. Хобс свързва двете определения като „обща места“ сред примерите от античността, които дава, но много повече, за да се разграничи от характерната за античната философия директна аналогия между малкото, отделния човек, и голямото, държавата. Оттам насетне в политическата философия има малко място за морал или индивидуална „психология“. „Тоя, който трябва да управлява цял народ, трябва да чете сам себе си и да познава не тоя или оня отделен човек, но цялото човечество, макар това да е мъчно“ (*Левиатан* 1970, 11).

¹⁶ В Разсъждение върху произхода и основите на неравенството сред хората (*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, 1755) и в глава 4 на Обществения договор, или принципите на политическото право (1762). На философията на Русо е посветена главата „Интерлюдия: примерът на една изтънчена душа“ в книгата Елена и философите. Ескизи към една философия на нежността – I (Денкова 2013, 45–71).

за бъдещето, това значи, че мирът не е желан и затова е против естествения закон“ (Глава XV *За други естествени закони*). Мирът и гаранциите за мир с оглед на бъдещето са оригинален перспективен момент в Хобсовата теория, който ни кара да мислим за *Към вечния мир* на Кант и по-общо за твърдението в Кантовите *Лекции за познанието на природата на човека*, че „за човека няма нищо по-въълнуващо от погледа в бъдещето“ и „всички наши действия се отнасят към бъдещето“. Предвиждането е собствено човешка способност, проява на рационалност, която обаче не сменя добавения въпрос при Кант: „Ако у човека на преден план се изтъкне разумът, що за *животно* е човекът? Изглежда, че той не е най-доброто, защото сега неговата животинска природа трудно може да бъде разпозната, тъй като е модифицирана от разума“ (Homo culturalis 1998, 62). За **Ницше** човекът също е „неопределено животно“. В нас има един бяс, бушуващ „свръхзвяръ“, който трябва да бъде лъган (модифициран) от морала, за да не бъдем разкъсани от него. „Без заблудите, залегнали в признаването на морала, човек би останал животно. А така той се е почувствал като нещо по-висше и си е наложил по-сурови закони. Ето защо той изпитва омраза към стъпалата, останали по-близо до животинското начало: това обяснява и някогашното презрение към роба, смятан не за човек, а само за вещь“ (Ницше 1993, *Към историята на моралните емоции*, I, 29).

По-късната антропология внася тезата, че човешкото може да се тълкува като компенсация на дефектите в биологическите дадености („стъпалата, останали по-близо до животинското начало“), тоест намесва се не само разумът, но и тялото. В духа на херменевтиката Гадамер разпознава модифицирането на човешката природа, довело до „ексцентричност“ или „изключителност“ на човека, като *прекращане*: „Човекът се отличава с това, че той сам се отнася към своето тяло и също, че е в състояние чрез воля и действие да *прекрати* иначе природните формации на живото, например в отношението към себеподобните и *особено* чрез „*откриването*“ на *войната*. Тук модерната психология¹⁷ придобива нова, значима позиция тъкмо защото комбинира изследователските методи на природните

¹⁷ Пример за модерната психология и анализ на човешката природа има в големия труд на Ерих Фром „Анатомия на човешката деструктивност“, където се изследват причините за нарастващото насилие, агресия и жестокост в съвременните общества, далеч надминаващи наблюдаваното при животните. Създава се впечатлението, че човекът – обратно на това, което твърди Ницше – не изпитва омраза към животинското в себе си и престава да си налага по-суровите закони на морала като необходима лъжа. Бих предположила дори, че се наблюдава фундаментално преобръщане. По-долните стъпала, свързани с ирационалното, инстинктите и физическата сила, заемат позицията на върха, както главата на бика при „безмозъчния“ Минотавър заменя „акропола“, човешката глава у всички други древни миксантропични образи, при които животинска е само долната част на тялото (кентаври, сирени и т.н.).

и социалните науки с херменевтичните науки и изпробва най-различни методи върху един и същ обект“ (Ханс-Георг Гадамер: *Научната рефлексия върху човека*, Номо culturalis, 331). След като *особено* „откриването на войната“ е прекращаване на „природните формации на живота“ и човешкото се завръща „ексцентрично“, директните аналогии с борбата в природата или хищниците стават също особено проблематични.

Хобс не се задълбочава по това, до каква степен животинската природа у човека е модифицирана, макар бегло да отбелязва, че „разбирането“ е обща способност за човека и животните, например кучето. Няма как и да комбинира различни изследователски подходи към един и същ обект, тъй като диференцирането на подходите става доста по-късно. За него е достатъчно да повери на *практическия разум* приписваната му открай време роля да обуздава страстите, да пренасочва желанията и по традиция да *възпроизвежда* изкованите от него полезни правила в рамките на общия „здрав разум“, *common sense*¹⁸. Бъдещето не е сфера за идеали и илюзии, а за провереното в опита. Политическото овладява психологическото. Чрез държавата всъщност хората искат да се избавят от „окаяното състояние на война, неизбежна *последича от страстите*, когато няма видима власт“ (*Левиатан*. Глава XVII За причините и възникването на държавата, 181).

Рационално е също да се спазва основното правило „Не прави на другия това, което не искаш да прави на тебе“. Това заедно с някои прости принципи определя един *минимален* морал, който изисква стремящите се към мир да се *откажат* от естественото право да вършат каквото си поискат и същевременно да *запазят* за себе си някои права, без които не може да се живее и още повече – да се живее добре. Естествените закони са неизменни и вечни. Несправедливостта, произволът и т.н. никога не могат да бъдат признати за законни, защото никога не е възможно войната да запазва живота, а мирът да го погубва (*Левиатан*, 166–170). За *пацифизма*, в лицето на **Алберт Швайцер**, само последното твърдение е достатъчно, за да се определи ясно какво е добро и какво е зло, какъв е „проблемът за етиката във възходящото развитие на човешката мисъл“: „Същността на доброто е да опазваш живот, да развиваш живот, да изведеш живота до най-висшата му стойност. Същността на злото е: да унищожаваш живот, да увреждаш живот, да възпираш живота в неговото развитие. Значи основният принцип на етиката е преклонението пред живота“ (Швайцер 1990, 381). Хобс, разбира се, е далеч от пацифизма и от ориентирането към етика, основана върху безусловни понятия за добро и зло. Неговата морална философия традиционно се определя като „наука“ за това, какво е добро и зло в хората и в обществото, но същевременно „добро“ и „зло“ остават думи с колеблив смисъл *в ситуация*. Хората се

¹⁸ По думите на Хамлет „разсъдъкът ни е тъй светъл, че да помни и предвижда“.

различават в мненията си според вкусове, усещания, разум и дори един и същ човек различно определя добро и зло в различни ситуации, поради което възникват „препирни, спорове и накрая война. Затова, докато човек е в естествено състояние (което е състояние на война), неговите лични влечения са мерилото му за добро и зло. По тая причина всички са съгласни, че мирът е добро нещо, както е добро нещо и всичко, което води към мир, и е средство за постигането му, а това е, както съм казал по-преди, справедливостта, благодарността, скромността, безпристрастността, милостта и всички други естествени закони“ (Левиатан 1970, 171). Нравствените добродетели са единствено тези, които водят към мир, без да израстват от безкомпромисната любов към живота, така че например онези, които водят справедлива война и отнемат живот при самозащита, са *невинни*. Въпросът за това, кой човек е добър, не съществува в естественото състояние, където всички са равни и животът в мир е възможен при равни условия. Гражданското състояние, което вече се характеризира с неравенство, е *друг режим*, изискващ йерархия в законите, подчинение, себепредаване, а не толкова себепознание. Държавата при Хобс разчита не на добрия човек, който управлява сам себе си, а на добрия гражданин. И въпреки че често цитира Аристотел, Хобс всъщност преобръща неговото принципно схващане: политиката не е част от етиката, точно обратното – етиката е в служба на политиката.

Все пак Хобс не пренебрегва психологията, особено когато става дума за непреодолимата тъмна страна, за „Царството на мрака“ и страховете на хората, защото нищо не е по-страшно от войната (Левиатан, 10). Заключение на *Левиатан* предлага своеобразен философски компромис: въпреки че има множество противоречиви мнения и „не е възможно да се поддържат постоянни приятелски връзки с всички, които ни принуждават да общуваме в нашите светски работи“, защото тия работи не са нищо друго освен постоянна борба за почести, богатство и власт, човешката природа и гражданските задължения не са толкова несъвместими. Затова към естествените закони се добавя това, че „*всеки човек е задължен от природата* в случай на война да защитава властта, от която сам е защитен по време на мир“. Вероятно последният извод – за природния дълг да се защитава властта в случай на война – е онова, което най-ярко характеризира политическата философия на Хобс, доколкото повечето предходни или следващи теории не стигат до подобно крайно „модифициране“ на човешката природа по посока на дължимото подчинение.

Човек не се ражда човек, а става такъв. Но не се ражда и вълк. И ако някои не са убедени в това, нищо не пречи да се върнат към думите на Клиний, че разговорът, дали злото е по-силно от доброто или обратното, е твърде дълг.

Цитирана литература

- Ален (2022). Разговори за щастието. Увод и превод от френски Лидия Денкова. София: Издателство на Нов български университет.
- Аристотел (1995). Политика. Превод от старогръцки Анастас Герджиков. София: Издателство „Отворено общество“.
- Аристотел (2000). Метафизика. Превод от старогръцки Николай Гочев, Иван Христов. София: Издателство СОНМ.
- Констан, Бенжамен (2019). Право на истина и свобода във всичко. Съставителство, предговор и превод от френски език Лидия Денкова. София: Издателство на Нов български университет.
- Макиавели, Николо (1985). Избрани съчинения. Превод от италиански Иван Тонкин. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Марк Аврелий (1986). Към себе си. Превод от старогръцки Богдан Богданов. София: Народна култура.
- Ницше, Фридрих (1993). Човешко, твърде човешко. Книга за свободните духове. Том 1 и Том 2. Превод от немски Донка Илинова. София: Издателство „Христо Ботев“.
- Платон (1981). Държавата. Второ издание. Превод проф. Александър Милев. София: Наука и изкуство.
- Платон (2006). Закони. Превод от старогръцки Невена Панова, Георги Гочев. София: Издателство СОНМ.
- Платон (2011). Федон. Второ поправено издание. Превод, предговор и бележки Богдан Богданов. София: Издателство „Планета-3“.
- Плутарх (1969). Избрани животописи. Превод от старогръцки Богдан Богданов. София: Народна култура.
- Сенека, Луций Аней (2001). Нравствени писма до Луцилий. Превод от латински Анна Шелудко. София: Рива.
- Хобс, Томас (1970). Левиатан. Превод от английски Руси Русев. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Швайцер, Алберт (1990). Култура и етика. Съставител проф. д-р Атанас Натов. Превод от немски Венета Янкова. София: Наука и изкуство.
- Що е политическа философия? Студии и фрагменти (2013). Университетска философска поредица „Какво значи това?“. Съставители Лидия Денкова, Христо Тодоров. София: Издателство на Нов български университет.
- НОМО CULTURALIS. Идеи в културологията. Том 3 (1998). Съставител Димитри Гинев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

HOMO HOMINI LUPUS? WAR AND HUMAN NATURE

Lidia Denkova

Abstract

It seems that, despite their diversity, philosophical-political theories from Antiquity to the present day never abandon the principle of Plato and Aristotle to proceed from the deep analogy between the human nature (the small) and the society (the big), between the natural and civil status, which are either directly derivable from each other or have their own characteristics. This gives rise to two types of conclusions: the man-*lupus* is originally evil, marked by conflictual nature and viciousness in society, because of which wars are inevitable and necessary, or is he good by nature, peace is the health of the society by nature, and war is a disease that can and must be overcome. Man is driven either by an „instinct towards inhumanity“ and destructiveness, by a „desire for terrible“, or he creates a society in order to live justly, constructively and well. More important for us here is the question, whether war is entirely an element of the play in culture and society (as suggests Huizinga in *Homo ludens*), whether „there is *something* of the play in war“, man fills his free time with war, devoted to the risk as in gambling (Alain), or actually war is not a game at all. Because Aristotle is right when he defines man as *zoon politikon* in the first book of the *Politics* (1253a): „for one by nature *unsocial* is also a lover of war, inasmuch as he is solitary, like an isolated piece at draughts“. Therefore, pacifism is the true social element that indicates the degree of *civil-ization*, the civil status of any society.

On both lines, the arguments of ancient political philosophy (*The Republic*, *Laws*, *Politics*), Thomas Hobbes, Machiavelli, John Locke, Montesquieu, the Encyclopedists are opposed here. Also, Kant's question remains: what kind of animal is man, since his nature has already been modified? Human being is not born as such, but becomes human, according to Erasmus. But a man is not born a wolf either, and even if the „wild beast“ continues to exist in the human soul, the only way out is not to be eradicated (this is the justification for wars), but to be refined and ennobled through the beautiful, as advised by Plato and as understood from the myth of the symbol of philosophy – Orpheus.

ТОМАС ХОБС ЗА ПРИЧИНИТЕ НА СЪСТОЯНИЕТО НА ВОЙНА

Христо Гьошев

Политическата теория на Томас Хобс е пословично известна с тезата, че естественото състояние на човека е състояние на „война на всички срещу всички“, в което „има постоянен страх и опасност от насилствена смърт и животът на човека е самотен, беден, неприятен, животински и кратък.“¹ Тази концепция е привлякла много критики² заради приписването на човешката природа недоверие, враждебност и антагонизъм, подлежащи на овладяване само чрез външна принуда. В нея не изглежда да намира място познатата ни от опита способност за социализация на хората, без която е немислим социалният живот. Тази трудност не се улеснява от факта, че естественото състояние не съществува никъде в цивилизования свят. Затова и не е учудващо, че други модерни мислители, които вземат пряко отношение към това понятие, стигат до различни изводи от тези на Хобс и дори напълно обратните, както Монтеस्कьо, според който в това състояние „никой не се стреми да напада.“³ Въпреки разбираемата липса на консенсус за съдържанието на понятието „естествено състояние“, предлаганото от Хобс тълкуване се радва на актуалност, изразяваща се в употребата му при философско-политически анализи редом с други използвани от Хобс понятия като несигурност, съперничество, предварителни мерки, самосъхранение и др. за описание на отношението между съвременните държави. Този елемент на концепцията е предвиден и от

¹ Хобс, Т. Левиатан. София: Наука и изкуство, 1970, с. 135.

² Само по времето на Хобс могат да се изброят поне петдесет и една негативни реакции срещу две одобрителни. Lamprecht, S. Hobbes and Hobbism. In: The American Political Science Review, Vol. 34, No.1, 1940, p. 31–53, 32.

³ Монтеस्कьо, Ш. За духа на законите. София: Наука и изкуство, 1984, с. 56.

самия неин автор, който отнася понятието към „кралете и лицата, в които е съсредоточена върховната власт“, намиращи се според него в естествено състояние помежду си, твърдейки редом с това, че „никога не е имало такова време, когато частни лица са били в състояние на война“.⁴

За разлика от интереса към тезата на Хобс изследователският интерес към стоящата зад нея аргументация не е така висок, което може да се обясни с две различни реакции – или че самата теза е толкова очевидна, че няма нужда от особен анализ и изясняване, или че аргументацията в нейна полза е така зависима от Хобсовата „егоистична психология“, че не заслужава внимание, ако не споделяме същата нагласа.⁵

Ако приемем, че тезата на Хобс не е нито така безпредпоставъчна, нито така натоварена с предпоставки, че да не заслужава внимание, възниква въпросът за нейните рационални основания и част от отговора се крие в посочване на причините, които Хобс представя като достатъчни да поставят хората в състоянието на повсеместна война. Доколкото обаче естественото състояние не е опитно наблюдаемо, и дори бива определяно като „теоретична фикция“⁶, причините за войната в това състояние също са предмет на спекулация и това дава възможност за различни интерпретации относно характера и убедителността на тези причини. За неопределеността допринасят абстрактността на философската постановка на Хобс и нееднозначните указания за връзката на това понятие с реалния човешки опит и историческия контекст. Това поражда различни възможности за отговор на два въпроса: кои са действителните основания за тезата, че естественото състояние е състояние на война и дали посочените от Хобс основания са в състояние да защитят тази оспорвана теза. Разглеждането на тези основания е целта на настоящото изследване.

Войната в живота на Томас Хобс

Потенциалната връзка между историческите събития и издиганата от Хобс концепция прави присъствието на войната в собствения му опит първия релевантен предмет на разглеждане. Като свидетел и коментатор на гражданската война в Англия Хобс е категоричен за нейната поучителна историческа роля, която стига дотам, че в широк обществен план, и най-вече що се отнася до „простия народ“, върховните права на хората могат да разчитат на признаване, само докато „големите нещастия, при-

⁴ Хобс, Т. Левиатан..., с. 137.

⁵ Kavka, G. Hobbes's War of All Against All. In: Ethics, Vol. 93, No. 2, 1983, pp. 291–310, 291.

⁶ Тодоров, Х. Хобс и Русо за естественото състояние на човека. В: Природа и общество. Нови изследвания за Жан-Жак Русо. София: Издателство „Кралица Маб“, 2010, с. 12.

чинени от гражданската война, не бъдат забравени.⁷ Като теоретик той дава нагледен пример за „естествено състояние“ с начина на живот, до който хората „обикновено изпадат през време на гражданска война“⁸ От свидетелства на самия Хобс става ясно, че темата за войната присъства осезателно в неговия личен опит и разсъждения преди гражданската война и преди създаването на политическата му теория. Ако съдим от автобиографичната му поема, корените на тази тема стигат до самото начало на неговия живот. Хобс, по собствения му израз, бил роден „близнак на страха“⁹, понеже събитието станало преждевременно от паниката на бременната му майка пред вестта за приближаващата Голяма (Велика) испанска армада. Тъй като в неговите философски произведения страхът се представя като един от основните мотивиращи фактори за действията на хората, има логика да се търси тук произходът на Хобсовата интерпретация на понятието естествено състояние. Малкото, което знаем за детството на Хобс обаче, не показва следи от описания от него първичен страх, ако изключим сведенията за конфликтния и не особено порядъчен характер на собствения му баща, също Томас Хобс, курат в Брокенбъроу, изоставил семейството си и забегнал в Лондон през 1604 г., когато синът Томас е на шестнадесетгодишна възраст.¹⁰

Следващ момент, който представлява пряко свидетелство за интереса му към темата за войната, е появата през 1629 г. на превода на *История на Пелопонеската война*, най-значимия продукт на Хобс от този период на живота му, определян като „хуманистичен“.¹¹ Тук, както личи от увода на преводача, липсва специфичният суров поглед върху човешката природа, характерен за по-късните му възгледи. Вместо тях е налице възхвала на достойнствата в майсторството на историка, и на Тукидид в частност, „чиято основна и присъща работа е да позволи на хората чрез знанието за *минали* действия да постъпват благоразумно в *настоящото* и да се отнасят благоразумно към *бъдещето*“.¹²

⁷ Хобс, Т. *Левиатан*, 197.

⁸ Пак там, с. 136.

⁹ Hobbes, T. *The life of Mr. Thomas Hobbes of Malmesbury written by himself in a Latine poem, and now translated into English*. London: A.C., 1680, 2.

¹⁰ Skinner, Q. *Visions of Politics*, Vol. 3. Hobbes and Civil Science. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 2.

¹¹ *Ibid.*, p. 38.

¹² Hobbes, T. *To the readers*. In: Thucydides, Thomas Hobbes. *Eight bookes of the Peloponnesian Warre written by Thucydides the sonne of Olorus. Interpreted with faith and diligence immediately out of the Greeke by Thomas Hobbes secretary to ye late Earle of Deuonshire*, 1634, unnumbered.

Ситуацията на назряваща в Англия гражданска война завръща страха в живота на Хобс през 1640 г., малко след като той разпространява ръкописа на *Елементи на правото*.¹³ Когато Парламентът арестува и праща в Тауър епископ Роджър Мануоринг заради проповядване на абсолютната власт на кралете, Хобс, който изповядва по същество „същите възгледи“, вижда живота си застрашен и решава да се погрижи за своята сигурност, като заминава за Франция установявайки се в Париж.¹⁴ Оттам, като „пръв сред всички избягали“¹⁵, наблюдава бушуващата в родината му война, преди да се завърне в края на 1651 г., намирайки помирение както с режима на Оливър Кромуел, така и след това с крал Чарлс II.

Понятието на Хобс за война

Ако тези биографични факти могат да хвърлят светлина върху Хобсовото разбиране за състоянието на война, то е в смисъл, че гражданската война показва нагледно последиците за обществото от една разединена и разклатена власт. Ролята на биографичните основания обаче не бива да бъде преувеличавана, както подсказват нормалното детство на Хобс, доброто образование и фактът, че възгледите, познати от *Левиатан*, са формирани малко преди избухването на Гражданската война, в по-голямата си част дори още по-рано.¹⁶ Още по-съществено е, че тези възгледи, налични в *Елементите* и развити в *De Cive* и *Левиатан*, носят претенция, незащитима на базата на личен опит. Стремешът на Хобс е да създаде научна теория за политическата власт и тя не може да бъде обоснована чрез такъв опит не само заради субективния характер на преживяванията. Става дума за два различни вида знание, единият от които е абсолютен, произтича от „усещане и памет“, отнася се до факти и създава това знание, което се нарича „история“, другият, който Хобс определя като наука, е условно знание за последствията, изразено в „*доказателства* на последо-

¹³ Hobbes, T. *The Elements of Law: Natural and Politic*, 1640 [Manuscript]. Harley MS 4235. British Library, N.D [Accessed 03 August 2023]. Available at http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Harley_MS_4235. Публикуван като Hobbes, T. *The Elements of Law: Natural and Politic. The First Complete and Correct Edition. With a Preface and Critical Notes* by Ferd. Toennies, Ph.D. Oxford: James Thornton, 1888.

¹⁴ Aubrey, J. 'Brief Lives', chiefly of Contemporaries, set down by John Aubrey, between the years 1669 & 1696, ed. Andrew Clark, 2 vols., Oxford: Clarendon Press, 1898, Vol. 1, p. 334.

¹⁵ Hobbes, T. *The English Works*, ed. Sir William Molesworth, 11 vols. London, 1839–45, Vol. IV, p. 414.

¹⁶ Baumgold, D. *The Composition of Hobbes's 'Elements of Law'*. In: *History of Political Thought*, Vol. 25, No. 1, 2004, pp. 16–43.

вателната зависимост на едно твърдение от друго.¹⁷ Ако Хобс представя конкретни причини за състоянието на война в естествено състояние, те трябва да са защитими чрез втория тип знание, при което „когато виждаме по какви причини и по какъв начин става нещо, ако имаме власт над също такива причини, ние знаем как да достигнем до същите резултати.“¹⁸ Което става по силата на правила, „известни само на малцина и само по отношение на малко неща“.¹⁹ С уточнението, че в случая с войната желателният научен резултат по-скоро би бил чрез познаване на причините да сме в състояние да я избегнем, както е изразено в основното предписание на разума, според което „всеки трябва да се стреми към мир“.²⁰ Как изглежда търсената от Хобс наука?

Както е типично за модерен мислител, за Хобс пътят към истинското знание за човешката природа минава през отричането на „празната и погрешна философия на гърците, особено тая на Аристотел“.²¹ Както последният, Платон и Цицерон Хобс представя предмета универсално, поставяйки си за цел да покаже „не какво е правото тук и там, но правото изобщо“.²² При което, в потвърждение на категоричния отказ от древното философско наследство, основна теза на Аристотел – че човекът е пригоден за живот в общество²³, е напълно преобърната: в естественото си състояние човекът е непригоден за общ живот с другите. Преобърната е и друга представа. Докато за Аристотел равенството е тема, която добива смисъл в рамките на полиса²⁴, в теорията на Хобс хората са естествено равни, причина за което е, че поради техните сравними способности шансът

¹⁷ Хобс, Т. *Левиатан...*, 88–89.

¹⁸ Пак там, с. 51.

¹⁹ Пак там, с. 132.

²⁰ Пак там, с. 139.

²¹ Пак там, с. 47.

²² Пак там, с. 283.

²³ „Която аксиома, макар и да е приета от повечето, е все пак категорично невярна и представлява грешка, произлизаща от нашите твърде повърхностни наблюдения над човешката природа; защото този, който се вгледа по-внимателно в причините хората да се събират и да се радват на взаимната си компания, лесно ще открие, че това става не защото по естествен път не би станало обратното, а по случайност.“ Hobbess, T. *De Cive*. The English Version entitled in the first edition *Philosophicall rudiments concerning government and society*. In: Warrender, H. *The Clarendon Edition of the philosophical works of Thomas Hobbes*, vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1987, p. 42.

²⁴ По-конкретно в демократично устроения полис, защото „Демократите казват, че всеки от гражданите трябва да бъде равен на останалите“. Аристотел. *Политика*. София: Отворено общество, 1995, с. 178, 1317b.

на всеки индивид за съхранение в естествено състояние е толкова голям, колкото на всеки друг.

Тази модерна постановка Хобс снабдява и с нов обяснителен принцип на социалния живот. Липсващата традиционна предпоставка за естествената социалност на хората е компенсирана от външна принуда, гарантираща социалната кохезия чрез заплахата от възмездие за всяко закононарушение. Мотивацията за замяна на естественото състояние със състоянието на страх пред властта обаче не идва отвън, а следва от естествен закон на разума, присъщ на всички хора, който „забранява на човека да върши това, което е пагубно за живота му или го лишава от средствата да го запази и да пренебрегва това, чрез което смята, че може най-добре да го запази“.²⁵ Наличието на този закон прави мира по-желателно състояние в сравнение с войната. Така се ражда „Левиатан“, един „смъртен бог“, който „разполага с такава голяма съсредоточена в него сила и власт, че като използва страха, който те вдъхват... може да насочва волята на всички към мир в страната и към взаимна помощ, когато се явят врагове отвън“.²⁶

В настоящия текст ще се фокусирам върху хипотетичния представен от Хобс момент, условно казано „предшестваш“ създаването на Левиатан, за да изследвам възможните причини, годни да оправдаят тезата на Хобс, че естественото състояние е състояние на война, като се спра на поредица от понятия и въпроси с пряко отношение към темата, и на отговорите, които Хобсовата теория позволява. Преди това обаче е необходимо да се определи в какво се изразява и самата война, а според дефиницията²⁷ на Хобс тя е не само сражения, но и период от време с ясно проявена готовност за сражения – „както лошото време не е само едно-две отделни превалявания, но и тенденция към това в течение на много дни“. „Всичкото останало време е мир.“²⁸ Това определение сочи, че в естествено състояние войната трябва да бъде непрекъсната във времето, тъй като това състояние не позволява в нито един момент изоставянето, макар и не на сраженията, но на готовността за сражения.

²⁵ Хобс, Т. Левиатан, 139.

²⁶ Пак там, с. 186.

²⁷ Част от отричането на Аристотеловото наследство и ученията на древните е „недоверието и атаката срещу традиционното схващане за дефинициите“ у Хобс. В замяна той предлага ново учение, според което дефинициите са „изцяло произволни“, едно допускане, което му довежда критиката в „сврхноминализъм“ от страна на Лайбниц, според когото така се стига до една от крайните тези на Хобс, че „истината зависи от човешкия произвол“. Йотов, С. Младият Лайбниц и номинализъмът на Томас Хобс, Секционен доклад, 2016, 1–2.

²⁸ Хобс, Т. Левиатан..., с. 135.

Аспекти на равенство и неравенство

Първото ключово понятие, което ще разгледам, е споменатото вече „равенство“.²⁹ Две отделни значения на това понятие го свързват с току-що дефинираната война. Едното се отнася до факти, споменатото равенство на способностите, при което никоя разлика не е толкова голяма, че „единият човек да може да претендира за някоя облага, за която да не може да претендира и другият“.³⁰ Второто има нормативен характер. „Ако природата е създала хората равни, това равенство трябва да бъде признато“, но дори да не ги е създала равни, „все пак трябва да се допусне, че между тях съществува равенство, защото хората се смятат за равни и няма да се съгласят да живеят в мир освен при равни условия“.³¹ Равенството в първото му значение предполага всеобщо състояние на несигурност, при което никой няма основание да се смята за по-способен от другите в занаята на оцеляването и за всеки индивид съществува перманентна възможност, някой друг да вземе надмощие над него.

Равенството на способностите не е достатъчно да обясни възникването на война, защото това, че способностите на хората са сравними, не означава, че те трябва да влизат в конфликт помежду си. Ние можем да си представим, както Монтескьо, еднакво слаби и страхливи хора, които по тази причина не се нападат взаимно. Как стоят нещата с второто значение? От него става ясно, че на хората не са чужди условностите на взаимното съжителство, доколкото те се съизмерват с останалите и очакват равно третиране, чието неспазване може да стане основание за конфликт. Това търсено равенство с останалите показва наличието на два фактора, които не са необходимо свързани: какви са хората и за какви те се смятат. В случая те гледат на себе си като на равни с останалите. Според Хобс обаче на хората не е чуждо и това, да се смятат за повече от останалите и да искат признание, надхвърлящо действителните им възможности и постижения, като това важи най-вече за техните умствени способности. При това причината за подобно привилегироване на себе си може да е не само субективна заблуда, но и едно обективно основание. „Това е, защото те виждат своя ум отблизо, а ума на другите – от разстояние.“³² С това второто значение съдържа основания в полза на тезата за войната. Не само че хора, които не получават гаранция за очакваното от тях равно третиране, имат причина да не се съгласят на мир, но естественият его-

²⁹ Пак там, с. 132.

³⁰ Пак там.

³¹ Пак там, с. 165.

³² Пак там, с. 132.

центризъм в привилегироването на „своя ум“ създава предпоставки за нарушаване на равенството в собствена полза и предполага враждебен отговор от страна на останалите, които, разбира се, не биха се примирили с неравното отношение.

Защо обаче хората биха прибегнали към неравно третиране на останалите? Според Хобс – една убедителна теза – вражда възниква, когато действията на хората са насочени към оспорван предмет, чието постигане е за сметка на другите страни в конфликта. Именно защото са снабдени с еднакви способности, „ако двама души желаят едно и също нещо, което обаче не могат и двамата да имат, те стават врагове“.³³ Тези общи желани цели, които водят хората до стремеж „да се унищожават или да се покоряват един друг“ са две.³⁴ Първата и основна цел е **запазването на собствения живот**. Втората цел, която е налице „понякога“, се изразява в **изпитването на удоволствие от борбата и завладяването на други хора**. За постигането на тези цели в естествено състояние са налице „средства, които дават предимство през време на война“³⁵ и тъй като всички са равни по способности, тези средства са начинът, по който хората биха се стремели да нарушат равенството в своя полза. Нека видим кои са тези средства и как биха могли те да доведат до постигане на въпросните цели.

Ако изключим естествените предимства, каквито са физическата сила, умът и други подобни, за които „ако се вземе под внимание всичко заедно, разликата между тях не е толкова голяма“³⁶, не остават много възможности. Една от тях се определя от двете състояния, сражение и готовност за сражение, съдържащи се в самата дефиницията на войната. Когато някой може да нападне друго във всеки произволен момент, предимството е на страната на предприемащия активни мерки, т.е. на атакуващия първи, за да се справи със заплахата, която е липса на активност, също както липса на активност е лошото време между периодите на дъжд. Асиметрията следва от липсата на знание за времето, мястото и начина на нападение у този, който само се защитава, очаквайки да бъде нападат. Хобс да не обсъжда експлицитно характера на това средство, но то би следвало да бъде издигнато в основен принцип на изтъкваните от него „предварителни мерки“. Важността му за възникването на война идва оттам, че очакването да бъдем нападатни е само по себе си достатъчно да провокира към изпреварващо нападение, което обяснява и „правото“,

³³ Пак там, с. 133.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там, с. 139.

³⁶ Пак там, с. 132.

което „природата“ дава на всеки човек, „да осигури безопасността си със свои собствени сили и да напада своя подозрителен съсед, за да предотврати нападение от негова страна.“³⁷ Опитът също потвърждава тази асиметрия: елементът на изненада при нападение през време на война осигурява предимство.

Има още едно средство за създаване на по-добри шансове, и то е обединението на мнозина срещу един, когато човекът е изправен пред опасността, че „ще дойдат други хора и с обединени сили ще му отнемат имота и ще го лишат не само от плодовете на труда му, но също и от живота му или свободата му.“³⁸ Разликата обаче, която съюзите могат да създадат, е разлика в шансовете между нападнатия и нападателите, е винаги относителна: „И нападателят е изложен на същата опасност от страна на някого друго“³⁹, при което всички предимства, които той има по отношение на обекта на нападението си, застават на другата страна.

Подобна относителност е отразена и в разсъжденията на Хобс за осигуряване на защита от нападение. За безопасността, от една страна, е достатъчно „надмощието на неприятеля да не е толкова явно, че да реши изхода на войната или да го подбужда да ни нападне“.⁴⁰ Това равновесие обаче може да бъде постигнато само при мащабни военни действия, докато обединението на малък брой хора не носи гаранция за безопасност, „защото всяка малка прибавка към едната или другата страна дава такова голямо предимство по отношение на сила, че то е достатъчно да ѝ осигури победата и да насърчи агресия“.⁴¹

Затова, въпреки че стратегията за формиране на съюзи дава възможност за преодоляване на естественото равенство, Хобс не я смята за дългосрочно решение за постигане на желаните цели, и с право. Първо, недоверието прави подобни обединения по неизбежност временни. Второ, поради факта, че в естествено състояние действията им се определят от личните мнения и интереси, хората могат да бъдат мотивирани само от наличието на общ враг, след победата над когото „те трябва да се разделят поради това, че интересите им не са еднакви, и да почнат да воюват отново помежду си“.⁴²

³⁷ Пак там, 309–310.

³⁸ Пак там, с. 133.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там, с. 183.

⁴¹ Пак там, с. 182.

⁴² Пак там, с. 183.

В обобщение, въпреки равните способности предимства за оцеляване и надмощие в естествено състояние действително може да се създават, което би дало някакво основание на всяка от страните в един конфликт да се надява да се пребори за оспорваната цел и мотив да се опита да го направи и така се създава един като цяло убедителен аргумент в полза на тезата на Хобс за повсеместна война. Но тъй като ползата от тези предимства е съществено ограничена от обстоятелството, че могат да се използват във всеки един момент от всички, остава под въпрос, дали разумни хора биха се въвлекли заради тях в състояние на война, чиято незавидна цена е познатият беден, животински и кратък живот.

Обективни и субективни фактори за войната

Хобс представя основния естествен закон като първата част на едно общо правило на разума, втората клауза на което конституира естественото право, „че трябва да се защитаваме с всички възможни средства“⁴³, влизащо в сила автоматично, когато не можем да си осигурим мир. На този фон достатъчна причина някой да предпочете воюването пред мира е, че „ако другите не искат да се откажат от правото си [да правят каквото искат – бел. моя, Х.Г.], както той се отказва от своето, тогава няма никакво основание за никого да се лиши от правото си, защото това ще значи по-скоро да стане плячка на другите (което никой не е длъжен да прави), отколкото да проявява готовност за мир“⁴⁴, а да превръщаш себе си в такава плячка „противоречи на същността на естествените закони, които изискват запазването на живота“⁴⁵.

В ситуацията, в която Хобс поставя своите естествени хора, това съображение е разумно и освен това прави разбираема основната оспорвана цел. При допускането, че някой *вече* се намира в условия на война, запазването на живота му ще става за сметка на живота на онези, които го застрашават, и обратно. Тази конструкция може да се сведе до почти тавтологично обяснение: причината индивидите да продължават да водят война е, че те се намират в състояние на война.

Затруднението с дадената дотук аргументация идва, когато поставим под въпрос самото това допускане. Здравият разум подсказва, че що се отнася до първата цел, запазването на собствения живот, не са налице достатъчни основания да се започва война, защото за разлика от несигурността на всяко нейно предимство, щетата е сигурна и всяко следва-

⁴³ Пак там, с. 139.

⁴⁴ Пак там, с. 140.

⁴⁵ Пак там, с. 170.

що сражение задълбочавали тази щета, намалявайки индивидуалните шансове за оцеляване и надмощие. И обратно, запазването на живота е цел напълно постижима за всички засегнати страни, ако те изобщо не започнат военни действия помежду си, което се диктува и от първата част на същото правило, „трябва да искаме мир и да го пазим“. Нещо повече, другият човек не е единствено потенциален враг, какъвто ще го направи влизането ми във война с него, но съвсем добре може „да ми съдейства и да е от незаменима помощ за моето оцеляване“.⁴⁶

По-еднозначно обяснение допуска втората цел. Изпитването на удоволствие от борбата и завладяването изглежда достатъчно основание да се предприеме нападение, защото в този случай става дума за самоцелно действие, продиктувано от вътрешно желание. Непосредствеността на чувството не решава проблема с резултата от действието, който противоречи на стремежа на разума към мир, но наличието на случаи, в които се преследва тази цел, предполага, че законите на разума се конкурират с вътрешни за човека причини, които противоречат на неговите по-добри сценарии.

Тази теория е съвсем ясна и недвусмислена, но сама по себе си тя също не върши достатъчно добра обяснителна работа. Предвижданото от нея, така да го наречем, спонтанно нападение, обяснява само част от случаите и затова тя би била валидна само „понякога“. Има обаче и по-общ теоретичен проблем. Както с първата, така и с втората цел не е налице истински независима причина за повеждане на война, поради което изглежда, че това, което вършат хората, да се нападат едни други, могат и да не го вършат. Позволява ли концепцията на Хобс да се формулира независима причина, способна да поражда вражда?

Един възможен и най-близкият до проблема с оцеляването отговор в тази посока се намира по пътя на необходимите за съхранението на живота ресурси, които са *per excellence* обективно основание за възникване на конфликт. Ако тези ресурси са ограничени, тяхното придобиване лесно би могло да се превърне в продиктувано от закона на разума основание за война между отделните хора или групи. Според някои от влиятелните интерпретации в тази посока: „Хората стават врагове, защото желаят едни и същи блага, които са необходими за тяхното съхранение. Ако естественото състояние беше състояние на изобилие, хората биха могли и да се въздържат от насилие.“⁴⁷ Ако ли не за индивидите, подобна моти-

⁴⁶ Abizadeh, A. Hobbes on the causes of war: a disagreement theory. In: *American Political Science Review*, Vol. 105, No. 2, 2011, p. 303.

⁴⁷ Gauthier, D. *The logic of Leviathan. The moral and political theory of Thomas Hobbes*, 1969, p. 18.

вация би могла да се приложи поне за нациите, които „се съревновават помежду си за оскъдни ресурси“.⁴⁸ Подобно обяснение за състоянието на война изглежда само по себе си убедително, но то излиза извън рамките на концепцията на Хобс, както личи от следната негова позиция: „По въпроса за изобилието, то се проявява в природата чрез продуктите на земята и морето (двете гърди на нашата обща майка), които бог или дава безвъзмездно на човешкия род, или му ги продава срещу труд. Нещата, които служат за храна, именно животните, растенията и минералите, бог е сложил щедро пред нас на повърхността на земята или близо до нея, така че за добиването им няма нужда от нищо друго освен от труд и усърдие. Така че изобилието зависи най-напред от труда и усърдието на човека и след това от божията милост.“⁴⁹ В отговор на последното съображение може да се прибегне до аргумента, че в състояние на война липсват необходимите условия за нормален труд, „защото плодовете му са несигурни“.⁵⁰ Това положение обаче отново предполага воденето на военни действия, а не ги обяснява: ако не се води война, тези нормални условия ще бъдат налице.

Това, в крайна сметка, ни оставя с наличните у хората основания, които, това може да се заключи от втората цел, не се ограничават със законите на разума, а обхващат други страни от природата на човека и заедно с това пораждаат следващия въпрос: каква относителна роля има човешкият разум в условията на Хобсовото естествено състояние?

Разум и страсти

Разглеждайки човешката природа, в *За гражданина* Хобс разграничава четири основни способности, които са „физическа сила, опит, разум и страсти.“⁵¹ Физическата сила и опитът са ресурс за действие и поради това изглеждат неутрални по отношение на целите, които разумът поставя. Не така стоят нещата с „вътрешните наценки на волеви движения“⁵², страстите, които попадат в една категория с „желанията“, субстанциална част на човешкия живот⁵³, и „отвращенията“⁵⁴ и се открояват като най-сериозен

⁴⁸ Martinich, A. Hobbes. A biography. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 229.

⁴⁹ Хобс, Т. *Левиатан...*, с. 264.

⁵⁰ Пак там, с. 135.

⁵¹ Hobbes, T. *On the citizen*. Ed. Tusk, R. & Silverthorne, M. Cambridge University Press, 2003, p. 21.

⁵² Хобс, Т. *Левиатан...*, с. 54.

⁵³ „Човек, който няма вече желания, не може да живее, както не може да живее и човек, който е загубил способността да има усещания и представи“. Хобс, Т. *Левиатан...*, с. 106.

⁵⁴ Пак там, с. 43.

проблем пред императивите на разумното оцеляване, тъй като, както при преследването на втората цел, могат да доведат до трудно съвместими с него действия.

Така остават два основни фактора, от които зависи дали завладяването и унищожението ще се превърнат в стратегия на действие и повсеместна война: разумните основания и присъщите на човешката природа страсти. Тъй като да се воюва не е убедително от рационална гледна точка, ако вече не се води война, на преден план излиза въпросът за страстите и по-конкретно разрушителните. Пример за такива са „омраза, похот, честолюбие и алчност“ и най-вече гневът⁵⁵, които „са слабости, така присъщи на природата на човека и на всички други живи същества, че последиците им могат да бъдат предотвратени само чрез необикновено напъгане на ума или с постоянна строгост на наказанието, което се налага за тях“.⁵⁶ Страстите биват впрегнати, в частност, и в надпреварата за постигане на оспорваните между хората цели за запазване на живота и постигане на надмощие, ескалирайки борбата за тяхното осъществяване. В това отношение Хобс предлага тезата, че „в природата на човека ние намираме три главни причини за свада. Първо, **съперничество**; второ, **недоверие**; трето, **желание за слава**. Първата причина кара хората да се нападат едни други с цел за грабеж, втората – с цел да осигурят своята безопасност, третата – за да си спечелят име“.⁵⁷

Това са слабостите на човешката природа, които адресира Левиатан, като постига ред и справедливост чрез механизъм, основан на друга универсално разпространена страст у хората – страха. Но когато разсъждаваме за ефектите на тези слабости върху човешките действия в естествено състояние, възниква въпросът: нима при това състояние няма сравними по сила естествени източници на страх и други страсти, които да правят хората склонни на мирно съжителство и да предотвратяват перманентната война? Други модерни мислители си дават сметка за абсурдността на ситуацията, в която биха се намирали хора в естествено състояние, неспособни да проявят необходимото доверие за постигане на общи цели, разчитащи вместо това единствено на собствените си сили за оцеляване. Според Монтескьо човекът в природно състояние притежава изключителна боязливост, тъй като „не може да чувства друго, освен своята слабост“, доказателство за което той вижда в „горите, обитавани от диваци; от всич-

⁵⁵ „Малко са тия престъпления, причината за които не е гняв“. Пак там, с. 318.

⁵⁶ Пак там, с. 319.

⁵⁷ Пак там, с. 134.

ко те треперят, от всичко бягат“.⁵⁸ Ричард Хукър⁵⁹, цитиран одобрително от Джон Лок, отбелязва, че „ние имаме естествената склонност да търсим взаимност и съдружие с останалите хора“ доколкото „не сме в състояние сами да си осигурим достатъчен набор от вещи, необходими за живота, към който се стреми нашата природа и който съответства на човешкото ни достойнство“.⁶⁰ Подобни рискове пред оцеляването създават интерес към търсене и даване на съдействие, а страхът от природните опасности, както и от възмездие на останалите за необосновано предприетото и осуещащо подобна съвместност нападение, би имало възпираща сила, не по-малко сигурна от наказателните мерки на Левиатан и дори способна да надхвърли границите на справедливото наказание, което той гарантира.

В действителност Хобс също не пропуска тези страни на човешката природа. Те са отчетени във формулираните от него естествени закони, които „в естествено състояние не са закони в истински смисъл на думата, но само качества, които карат хората да бъдат склонни към мир и подчинение“⁶¹ и с това спомагат за тяхното оцеляване. Въпреки това мотивацията на Хобсовия човек е различна. Той знае, че ако не спазва естествените закони, „се стреми не към мир, а към война и поради това отива сам към гибелта си“, но не ги спазва преди да има „достатъчно гаранции, че другите ще спазват същите закони по отношение на него“.⁶² Още в *За гражданина* Хобс отрича естествената привързаност на човека към останалите хора, аргументирайки се, че ако трябва човек по природа да обича друг човек, няма причина той да не обича еднакво всекиго по силата на това, че е човек, вместо да търси обществото на тези, които му носят почит или облага. „Следователно ние търсим по природа обществото не заради самото него, а за да получим някаква почит или облага от него. Тези ние желаем на първо място, а онова на второ“.⁶³

Дори в тази интерпретация хората имат от природата нужните качества за мирно съжителство, при което въпросът за възникване на войната се свежда до превеса на единия вид качества над другите, т.е. до въпроса, има ли причини хората да предпочетат да действат според разрушителните качества на своята природа, вместо според водещите към мир. Такива причини могат да се посочат и те са неутрализирани във функциите на

⁵⁸ Монтескьо, Ш. За духа на законите, София: Наука и изкуство, 1984, с. 56.

⁵⁹ Hooker, R. Of the laws of ecclesiastical polity. Oxford: Clarendon Press, 1888, p. 239.

⁶⁰ Лок, Д. Два трактата за управлението. София: Гал-Ико, 1996, с. 205.

⁶¹ Хобс, Т. Левиатан..., с. 285.

⁶² Пак там, с. 170.

⁶³ Hobbes, T. De cive, 42.

Левиатан: това, което той осигурява, е споделено от всички определение за „безпристрастие, справедливост и нравствено качество“, което може да бъде установено само чрез „заповеди от страна на държавата и също и установени от държавата наказания за тия, които ги нарушават.“⁶⁴ Обратно, липсата на една обща власт в естествено състояние оставя всеки с неговото различно мнение по нравствените въпроси и тази разлика води до „препирни, спорове и накрая война.“⁶⁵

Освен останалите страсти, у хората е налице едно желание, смятано от Хобс, който иначе приписва основните различия между хората именно на страстите и нравите им, за „обща склонност на всички хора“ и то е „вечното и непрестанно желание за все по-голяма и по-голяма власт, което свършва само със смъртта.“ Забележителното при това желание е, че неговата причина не е „това, че не може да го задоволи по-малка власт от тая, която има; причината за това е също така това, че човек не може да си осигури властта и средствата за добър живот, които притежава в момента, без да добие по-голяма власт.“ На същата логика се подчиняват щастието и насладата, към които всеки човек се стреми не само в даден момент, а гледа „да осигури постоянното задоволяване на желанията си в бъдеще“.⁶⁶

Интересно предположение на Хобс е, че трите причини за свада, които са в основата на възникването на война в естествено състояние, също ескалират, следвайки подобен повтарящ се цикъл на възпроизвеждане и усиляване. Сред тях недоверието има най-много общо с обективните дадености на средата, доколкото непредвидимостта на действията на другите съдържа обективен риск за собствената ни безопасност. В състояние, при което никой не може да бъде сигурен в намеренията и предстоящите постъпки на който и да било друг, недоверието става подразбиращо се основание за действие и „няма по-разумен начин за човека да си осигури живота от тоя да взема предварителни мерки, т.е. със сила или хитрост да се справя с всички, с които може, докато не вижда друга сила, достатъчно голяма, за да бъде опасна за него“.⁶⁷ Дори този фактор обаче не е по същината си обективен, първо, защото мотивацията за нападение не се състои единствено в липсата на гаранции за сигурност, но и в *очакването* на нападение, даващо субективно основание за изпреварващи мерки; второ, защото това очакване е породено от склонността за извършване

⁶⁴ Хобс, Т. Левиатан..., 285–286.

⁶⁵ Пак там, с. 171.

⁶⁶ Пак там, с. 106.

⁶⁷ Пак там, с. 133.

на нападение, поначало присъща на човешката природа. Това се вижда още по-добре при съперничеството – качество на човека, което освен това позволява да се допусне диференциация вътре в човешката общност. Ако недоверието предполага съжителство на хора в условия на несигурност, то съперничеството може да обясни защо и как благодарение на човешките действия изобщо възниква и ескалира тази несигурност.

За целта на това обяснение е необходимо да се въведе уточнение в твърдението на Хобс относно желанието за власт. Дори да не престава да съществува до края на живота, това желание не действа във всички случаи по един и същи начин. След осигуряването на нужните за удовлетворяване на желанията и щастието условия могат да последват „у едни желание за слава посредством нови завоевания, у други желание за спокойствие и сетивни удоволствия, у трети желание да бъдат предмет на възхищение или да бъдат ласкани заради своето превъзходство в някакво изкуство или заради някаква друга способност“.⁶⁸

Тезата ми е, че тези различни желания позволяват разграничение, което може да обясни по убедителен начин в рамките на Хобсовата теория възникването и поддържането на война в естествено състояние. Според Хобс има хора, които биха поставили доброволно граници на своето право върху всичко, за разлика от други, които не биха си поставили подобни граници. Възниква въпросът, откъде идва тази разлика, след като „обективно“ всеки има основания да напада отново и отново останалите, и отговорът на този въпрос може да се намери в страстите.

На страстите са дължи това, че „умът на един човек се различава от ума на друг“, докато разликата в самите страсти идва „донякъде от различното устройство на тялото, донякъде от различното възпитание“.⁶⁹ Тази разлика позволява да се въведе разграничение, което има пряко отношение към състоянието на война. Тези, у които възниква желание за спокойствие, очевидно не могат да имат същевременно желание за воюване и по-нататъшно завладяване на чужд имот и живот. Обратното е при тези, у които продължава да действа желанието за придобиване чрез съперничеството, тъй като стремежът към нови посегателства и грабежи е несъвместим с желанието за спокойствие, какъвто е случаят и при тези, у които възниква желание за слава, до чиято цел, спечелването на име, няма друг път освен военната победа, водеща след себе си почести, а успоредно с това влизането в разпри „заради дребни неща, като някоя дума,

⁶⁸ Пак там, с. 107.

⁶⁹ Пак там, с. 78.

усмивка, несъгласие с изказано мнение и други прояви на незачитане⁷⁰, с цел поддържане на собствената репутация.

Тази разлика в желанията предполага наличие, според страстите им, на два вида хора: такива, чиито страсти им дават основание да избягват нападение над останалите, и други, у които страстите провокират нападение. В *За гражданина* Хобс изрично се позовава на разликата между „умерения човек“ и „агресивния характер“, чиято воля да нанасят вреда на останалите нито има еднаква причина, нито е с еднаква престъпност.⁷¹

Особено място в това разграничение заема съперничеството, което се изразява в непредизвикано покушение над нечий имот и живот и така става причина дори онези, които „иначе биха били доволни да живеят спокойно в скромни граници“, да нападнат и завладяват другите – нещо, което не бива и да им „се забранява“. Защото те „не биха могли да продължават да съществуват дълго, ако само се отбраняваха и не ставаха по-силни чрез завоевания“.⁷²

Това положение на нещата позволява да се посочи един реалистичен механизъм в рамките на Хобсовата концепция за естественото състояние, отчитащ социалния потенциал на взаимодействията между хората, като се избегне допускането, че те са винаги по необходимост и при всички тях задвижвани от асоциални мотиви. Механизмът се изразява в това, че наличието на *някои* индивиди, изпитващи удоволствие от борбата и завладяването, дава основание на *всички* да премахнат всяка граница пред трупането на нови владения и средства за завоюване. Още в *За гражданина* Хобс търси изход от потенциално хиперболизиране на асоциалната страна на човешката природа, подчертавайки, че от факта на повсеместното недоверие между хората ние не можем да заключим, че те са зли. „Защото не можем да различим добрите от злите, от което следва, че дори да има по-малко зли хора, отколкото добри, добрите и свестни хора пак биха изпитвали постоянната нужда да стоят нащрек, да хранят недоверие, да вземат предварителни мерки и надмощие над останалите, и да се защитават с всички възможни средства.“⁷³ Дори да не е повсеместна (Хобс не се ангажира с определено съотношение), спонтанната склонност към нападение и завладяване не може да бъде отстранена в естествено

⁷⁰ Пак там, 133–134.

⁷¹ Hobbes, T. On the citizen., p. 26.

⁷² Хобс, Т. *Левиатан...*, 133–134.

⁷³ Hobbes, T. On the citizen..., p. 11.

състояние, където не може да се разчита на възпитанието⁷⁴, а телесното устройство на хората не подлежи на съществена промяна.

Този обяснителен модел не би удовлетворил влагащите повече социалност в природата на хората мислители като Хукър, Лок и Монтескьо⁷⁵ и не следва буквално самия Хобс, който при обяснение на причините разчита предимно на формулираните от него универсално налични в човешката природа принципи и качества, а не на различията между хората. Но този модел може да разреши въпрос, засягащ основни положения в разглежданата теория, а именно защо хората в естествено състояние не биха били способни да се откажат заедно от правото си върху всичко, постигайки консенсус за мирно съжителство, дори когато разумът им представя по ясен начин предимствата на мира и въпреки наблюдаваните в опита способности на хората за разбирателство⁷⁶, още повече предвид факта, че същевременно се оказват способни да осъществят комплексното всеобщо разумно решение за създаването на Левиатан. В рамките на предлаганата от Хобс концепция, чрез използване на наличното в нея различие между хората според способността на страстите да мотивират или не към нападение, този обяснителен модел позволява да се защити тезата за възникване и поддържане на състоянието на война в естествено състояние, без да се жертва човешката способност за социализация, без която е трудно разбираемо как е възможно да се създаде каквато и да било форма на съвместен живот, включително самият Левиатан.

Заклучение

Разгледаните положения позволяват извода, че причините за войната в теорията на Хобс не трябва да се търсят в обективните условия, от които зависи оцеляването на хората, а в конституцията на самата човешка природа и в начина, по който тя определя взаимодействието между хората. Предложената от Хобс комплексна картина представя хората в естествено състояние като парадоксален вид същества, които добре разбират предимствата на мирното съжителство и знаят прави-

⁷⁴ Вж.: Хобс, Т. Левиатан..., с. 216.

⁷⁵ Монтескьо посочва и в това отношение убедителен аргумент, който поставя под въпрос механизма на завладяването, обръщайки внимание, че „Стремежът към поробване един друг, който Хобс приписва на човека като първа негова черта, не е реален. Идеята за господство и власт е толкова сложна, зависи от толкова много други идеи, че тя не може да се приеме като първа измежду човешките идеи.“ Монтескьо, Ш. За духа на законите..., 56–57.

⁷⁶ До характеристиките на естественото състояние Хобс твърди, че достига чрез „заклучение, направено въз основа на страстите“, което обаче може да се потвърди и в личния опит на всеки. Хобс, Т. Левиатан..., с. 135.

лата на това съжителство, но не се опитват да ги прилагат на практика. Те притежават трудно съвместими с мира страсти, с които въпреки това се оказват способни да се справят при условието на една по-силна от тях обща власт, но не желаят да ги поставят под контрол, когато гаранциите за сигурност на такава власт не са налице. Макар и допускането на Хобс, че естественото състояние е състояние на война, да изглежда логично при тази картина, то носи със себе си трудно решими теоретични проблеми. Направеният анализ показва, че един от тези проблеми, а именно, защо рационални хора, съзнаващи законите на разума, биха изпаднали във възпрепятстваща оцеляването перманентна война, може да бъде решен, като се посочи човешката склонност към нападение, изразена в Хобсовото понятие за съперничество, което позволява да се разглежда цялостната среда на несигурност като създадена чрез човешки действия. Друг проблем е трансформацията на множество изначално враждуващи хора в политическо общество – този проблем е следствие от цялостния подход на Хобс да разглежда като определящи в естествено състояние единствено асоциалните черти на хората, оставяйки да се проявят онези, които ги правят годни за обществен живот, едва след създаването на Левиатан. Освен че изглежда нереалистично заради своята едностранчивост, подобно разглеждане прави трансформацията концептуално неразбираема. По-разбираема става тя, ако желанието за нападение не се разглежда като присъщо в еднаква степен на всички хора, а се направи допускането, че само у част от хората това желание е спонтанно, докато друга част сами по себе си са склонни към мир и участват активно за поддържането на състоянието на война единствено от съображения, свързани с недоверието и несигурността. На базата на това обяснение като основна причина за възникване и продължаване на войната в естествено състояние може да се посочи устойчивото желание за нападение и завладяване, присъщо на част от хората. Съответно условията за успешното създаване на Левиатан са налице в останалите хора, чиито страсти и телесно устройство ги правят в по-голяма степен склонни към мирно съжителство.

THOMAS HOBBS ON THE REASONS FOR THE STATE OF WAR

Hristo Gyoshev

Abstract

In the text I examine the reasons presented by Thomas Hobbes in explanation of the 'war of all against all' phenomenon, which according to him characterizes the state of nature in humankind. I argue that the consistency of the explanation about that state in Hobbes's theory and its dissolution by means of Leviathan, suggests the differentiation, inherent in the theory, between two kinds of persons according to the way their passions determine their actions, who are motivated for strife and war by diffidence and competition correspondingly.

Право и война, право и мир

ПРАВО И ВОЙНА – ВЗАИМОВРЪЗКИ И ПАРАДОКСИ

Деяна Марчева

Увод

Парадоксалната връзка между правото и войната излиза на преден план в анализите, които изследват докъде е възможно правото да регулира войната. Тя е видима дори на чисто езиково равнище в паралелните, синонимни наименования на един и същ подотрасъл на международното право – „закони на войната“, „право на въоръжените конфликти“, от една страна, и „международно хуманитарно право“, от друга страна. Идеята, че е възможна юридическа регламентация на войната, и в този смисъл, че има война, която е в рамките на правото, и друга, която е извън тези рамки, се основава на философските теории за „справедливата война“¹. Нейната класическа юридическа проекция намира израз в прочутото съчинение на Хуго Гроций – „За правото на война и мир“², в което се обосновава естественото право на държавите в международните отношения да накажат като престъпник една държава, нарушила правата на други

¹ Mattox, John M. Saint Augustine and the Theory of Just War. London, New York: Continuum, 2006; Michael W. Brough, Michael W., Lango, John W., van der Linden, Harry. (ed.) Rethinking the Just War Tradition. State University of New York Press, 2007; Heinze, Eric A., Steele, Brent J. (ed.) Ethics, Authority, and War. Non-state Actors and the Just War Tradition. Palgrave Macmillan, 2009; Hensel, Howard M. (ed.) The Prism of Just War. Asian and Western Perspectives on the Legitimate Use of Military Force. Series: Justice, International Law and Global Security. Ashgate, 2010; Weeks, Albert L. The Iraq War and the Just War Tradition. Series: The Ethics of American Foreign Policy. ABC Clio, 2010; Williams, Howard. Kant and the End of War. A Critique of Just War Theory. Palgrave Macmillan, 2012; Gentry, Caron E., Eckert, Amy E. (ed.) The Future of Just War. New Critical Essays. Athens, London: The University of Georgia Press, 2014.

² Grotius, Hugo. The Rights of War and Peace. Book I. (Edited and with an Introduction by Richard Tuck). Series: Natural law and enlightenment classics. Liberty Fund Inc., 2005.

държави. Практическите проблеми на войната, които излизат на преден план особено около Първата и Втората световна война, провокират редица правни учени да пишат на темата „право и война“³ като поставят под въпрос не само границите, в които правото може да обуздае войната⁴, но и въобще неговия капацитет да я регулира⁵.

Настоящата статия е провокирана от интердисциплинарната научна конференция „Човекът и войната“, инициирана от колеги от департамент „История“ на Нов български университет, проведена на 19 и 20 януари 2023 г. На нея историци, философи, литератори и други представители на хуманитаристиката обсъждаха различни измерения на темата. Когато обмислях как да включа перспективата на правото в този форум, първото нещо, което ми дойде на ум, беше за парадоксалната връзка между войната и правото. Реших да навляза в нея като демонстрирам, че международноправни и конституционноправни норми се отнасят до войната, така че тя да изглежда „обхваната“ от някакви формални и процедурни аспекти на правото. Въпреки това обаче войната най-много може да се окаже нещо регулирано донякъде. В каквито и юридически „дрехи“ да бъде обличана и/или оправдавана войната, тя винаги остава вън от сърцевината на правото, разбирано и осмисляно чрез реда, справедливостта и човечността. Тя поставя на изпитание основни ценности на правото и изправя юриста пред дилемата, може ли да се опази правото наред разрушителните стихии на войната.

В хода на конференцията след докладите на Христо Милков – „Втората световна война – „войната срещу жените“, и на Христо Тодоров – „Светлана

³ Renault, Louis. War and the Law of Nations in the Twentieth Century. The American Journal of International Law, Vol. 9, No. 1 (Jan., 1915), 1–16; Hamill, Charles H. War and Law. Michigan Law Review, Vol. 16, No. 1 (Nov., 1917), 1–19; Brown, Philip M. War and Law. The American Journal of International Law, Vol. 12, No. 1 (Jan., 1918), 162–165; Higgins, A. Pearce. War and Law. The Cambridge Law Journal, Vol. 1, No. 2 (1922), 177–184; Korovin, Eugene A. The Second World War and International Law. The American Journal of International Law, Vol. 40, No. 4 (Oct., 1946), 742–755; Wright, Quincy. The Outlawry of War and the Law of War. The American Journal of International Law, Vol. 47, No. 3 (Jul., 1953), 365–376.

На цитати от някои от тези статии се позовава: Йочева, Катерина. Война и право. В: За ценностите в правото. Сборник с доклади и статии от научна конференция по случай 120-годишнината от рождението на проф. д-р Цеко Торбов, проведена в НБУ на 15 май 2019 г. София: НБУ, 2020, 128–148.

⁴ Wright, Quincy. The Outlawry of War and the Law of War..., 365–366: „Това заглавие изглежда вътрешно противоречиво. Как може да има право на войната, ако война е вън от правото? Това очевидно противоречие изчезва обаче, ако се направи разграничение между „война в юридически смисъл“ и „война в материален смисъл“.

⁵ Brown, Philip M. War and Law..., p. 163: „Войната е изоставяне на процеса и спора. Тя е отрицание на правото.“

Алексиевич: женското лице на войната“, си дадох сметка и за още един парадоксален аспект. Самият факт, че на мен като жена-юристка не ми хрумна по никакъв начин да търся каквато и да е женска перспектива към темата на конференцията „Човекът и войната“, а мъже – историк и философ, се насочиха към нея, ми се стори показателен. Липсата на феминистка юриспруденция у нас⁶ е изкривила гледната точка на българската юристка, така че да заобикаля чувствителната проблематика за жените, независимо от за какво става дума. Насилието е централна тема във феминистките правни теории, които адресират и войната по най-разнообразни начини – от феминистка критика на идеята за „справедлива война“⁷, през разглеждането на законите на войната от гледна точка на структурата на мъжката власт⁸, до феминистки анализ на аспекти на международното хуманитарно право⁹ и т.н. Това е първият научен форум, участието в който ме провокира да доразвия и променя акцентите в своя анализ, така че да изведе експлицитно и феминистката проблематика във взаимовръзките между правото и войната.

Парадоксалното обвързване на правната уредба на войната с „легитимна цел“

Международноправната уредба на войната започва през втората половина на XIX в. и най-общо се развива между две големи групи международни конвенции, известни като „жневско право“ и „хагско право“.

Жневските конвенции са водени от хуманитарни съображения и включват: Първа жневска конвенция от 1864 г. за подобряване участието на ранените и болните от въоръжените сили при бойни действия на сушата, ревизирана през 1906, 1929 и 1949 г.; Втора жневска конвенция – „Конвен-

⁶ Този проблем е поставен в: Марчева, Д. „Биологичен“ срещу „социален пол“ в практиката на Конституционния съд (Как липсата на феминистки правни изследвания в България доведе до изкривяване на основната категория „пол“ в юридическия дискурс?). Годишник на департамент „Право“, 2020. София: НБУ, 2021, 264–283.

⁷ Peach, Lucinda. An Alternative to Pacifism? Feminism and Just-War Theory, *Hypatia* (Feminism and Peace, Spring, 1994), Vol. 9, No. 2, 152–172; Kinsella, Helen. Gendering Grotius: Sex and Sex Difference in the Laws of War. *Political Theory*, (Apr., 2006), Vol. 34, No. 2, 161–191

⁸ Scales, Ann. Militarism, Male Dominance and Law: Feminist Jurisprudence as Oxymoron. *Harvard Women's Law Journal*, 1989, Vol. 12, p. 25; MacKinnon, Catharine. Are Women Human? – And Other International Dialogues. Belknap Press, 2007, 180–246; Megret, Fredrick. The Laws of War and the Structure of Masculine Power. *Melbourne Journal of International Law*, 2018, Vol. 19, No. 1, 200–226.

⁹ Gardam, Judith, Jarvis, Michelle. *Women, Armed conflict and International Law*. Kluwer Law International, 2001; Jones, Emily. *Feminist Theory and International Law. Posthuman Perspectives*. Routledge, 2023.

ция за подобряване участието на ранените, болните и корабкрушенците от въоръжените сили при бойни действия на море“ е създадена през 1949 г., но „наследява“ Хагската конвенция от 1907 г.; Трета жене夫ска конвенция – „Конвенция относно третирането на военнопленниците“ е въведена през 1929 г. и ревизирана 1949 г.; Четвърта жене夫ска конвенция – „Конвенция относно закрилата на гражданските лица по време на война“ е създадена през 1949 г. Основната концептуална линия в тях е да се осигури защита на ранените и болните, на военнопленниците и на гражданските лица по време на война.

Хагското право се съдържа в серия от международни договори и декларации от две международни мирни конференции в Хага през 1899 г. и 1907 г. Ключови в тази поредица са Хагска (I) конвенция за мирно уреждане на международните конфликти и Хагска (IV) конвенция за зачитане на правото и обичаите при война. Любопитното за Хагската мирна конференция от 1899 г. е това, че тя е свикана по инициатива на руския цар Николай II, който заедно с външният си министър Муравъов играе важна роля за провеждането и резултатите от нея. Съвременните анализатори смятат, че Хагската конвенция от 1899 г. стъпва върху т.нар. Кодекс на Либер, подписан и издаден от президента на САЩ Ейбрахам Линкълн през 1863 г. по време на Гражданска война, който се счита за първият опит за обобщение на обичаите на война през XIX в.¹⁰, и включва правила за поведение по време на военно положение, защита на цивилни и частна собственост, третиране на военнопленници, условия на примирие и т.н. Същевременно обаче основното усилие в Хагските конференции от 1899 г. и 1907 г. е свързано със създаването на обвързващ международен съд за принудителен арбитраж за уреждане на международни спорове, който би трябвало за замени войната като средство за решаването им. Това усилие обаче се проваля. Вместо това е създаден доброволен арбитражен форум, т.нар. Постоянен арбитражен съд, за чиято обвързваща сила по това време настояват САЩ, Великобритания, Русия, Франция, но е наложено вето от няколко държави, водени от Германия. Все пак Хагските конвенции остават в историята със това, че правят опит да ограничат средствата и методите за водене на война.

На базата на жене夫ското и хагското право се извеждат два основни принципа в правната уредба на войната. От една страна, принципът на

¹⁰ Baxter, Richard The First Modern Codification of the Law of War: Francis Lieber and General Orders No. 100. *International Review of the Red Cross*, No. 25, April 1963, 171–189; Carnahan, Burrus M. Lincoln, Lieber and the Laws of War: The Origins and Limits of the Principle of Military Necessity. *American Journal of International Law*, Vol. 92, No. 2, April 1998, 213–231; Meron, Theodor. Francis Lieber's Code and Principles of Humanity. *Columbia Journal of Transnational Law*, Vol. 36, No. 3, 1998, 269–281.

„военната необходимост“, според който при въоръжените конфликти може да се употребява само сила, която по вид и по степен е необходима за постигане на легитимна цел. Съгласно параграфи 2 и 3 от Преамбюла на Санкт-Петербургската декларация от 1868 г.¹¹, „единствената легитимна цел, която държавите трябва да се стремят да постигнат по време на война е да отслабят военните сили на противника; за тази цел е достатъчно да обезоръжат възможно най-голям брой хора...“¹². В този контекст се развива доктрината в международното право, според която голяма част от военните действия, типични за войната, са забранени, незаконни или вън от рамките на правото (outlawed)¹³. От друга страна, принципът на хуманност забранява причиняването на каквото и да е страдание, раняване или разрушение, което не е необходимо за постигането на легитимните цели на конфликта. Ключовият въпрос за това дали воденето на война е съобразено с правото или не, се предпоставя от въпроса дали военният конфликт има легитимна цел.

Куинси Райт извежда следния парадокс в този контекст: част от онези военни действия, които са отхвърлени като незаконни и забранени, са част от „войната в материален смисъл“, поради което подлежат на регулация от т.нар. „закопи на войната“¹⁴. Така всички държави обявяват за незаконни въстанията, бунтовете, метежите, гражданското неподчинение на своята територия. А когато се появят такива събития, те ги третираят като военни действия, които следва да бъдат отблъснати, и прилагат към тях законите на войната. И това е видимо още в кодекса на Либер, който разграничава какви правила са приложими в междудържавната и в гражданската война¹⁵. Според Куинси Райт отношението на международната общност към

¹¹ С това съкратено наименование е известен международният договор, който наследява първата Женевска конвенция от 1864 г., договорен в Санкт Петербург на 29 ноември (11 декември) 1868 г. – Декларация за отказ от използването по време на война на експлозивни снаряди с тегло под 400 грама. С нея завършва свиканата през октомври 1868 в Санкт-Петербург по инициатива на Руската империя конференция, на която се обсъжда разработването на т.нар. закони на войната.

¹² Schindler, Dietrich, Toman, Jiri. (ed.) *The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and Other Documents*. 4th Revised and Completed Edition 4th. Leiden, Boston: M. Nijhoff, 2004, p. 91.

¹³ Wright, Quincy. *The Outlawry of War and the Law of War...*, p. 365.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Кодекс на Либер, параграфи 152, 153, 154: „Когато човечеството подтиква към бунтовниците да се прилагат правилата на обикновената война, независимо дали частично или пълно, това по никакъв начин не означава частично или пълно признаване на тяхното „правителство“, ако са учредили такова, нито на самите тях като независима и суверенна власт... Прилагането на правилата на войната спрямо бунтовниците не означава никакво ангажиране с тях, което да отива отвъд границите на тези правила... Третирането в това

военния агресор е аналогично на отношението на държавата към бунтовниците и метежниците в нея. Относно връзката между война и право той подчертава следното: „Юристите винаги са признавали логическите трудности да се атрибутира юридически характер на войната в смисъл на регулирани военни действия, които една суверенна държава може да инициира по свое усмотрение, по време на която воюващите имат равни права, и в резултат на която победителят може да припише на себе си правата на победения.“¹⁶

Дори и онези, които полагат усилия в тази посока, са склонни да поставят условия или изисквания отвъд самата физическа възможност да се направи това.¹⁷ Куинси Райт обобщава, че „за юристите правилно в полето на правото не може да бъде идентично със силата в полето на фактите“.¹⁸

Оттук винаги има вътрешен парадокс там, където правото признава на по-силния възможността да използва силата си за придобиване на права, защото правата обикновено се свързват с интереси, защитени от закона, от правото. Защо? По този начин всъщност правото утвърждава възможността на субект, който трябва да му е подчинен, да си присвои правата на друг субект, само защото има физическата сила да направи това. С това обаче едновременно се отрича, че така придобитото всъщност е нечие право, нечий защитен интерес. Следователно, ако всички права или интереси могат да се прехвърлят от един субект на друг по този начин, с физическа сила, това означава да се отрече въобще съществуването на правото¹⁹, което да обвързва субектите като ред, който трябва да спазват.

Този парадокс обяснява донякъде и защо в продължение на векове теолози, философи и юристи намират за необходимо да разграничават справедливата и несправедливата страна в една война, а също и – да отричат възможността на втората да придобива права от нея.²⁰ Аналогична

поле на врага-бунтовниците в съответствие с правото и употребите на войната никога не е попречило на легитимното управление да съди лидерите на бунта или основните бунтовници за държавна измяна...” (превод мой – Д. М.). *Instructions for the Government of the Armies of the United States in the Field*, General Order 100. [online]. War Department, Adjutant General's Office (Washington, April 24, 1863) (Lieber's Code). [viewed 17 January 2023]. Available from: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/liebercode-1863>.

¹⁶ Wright, Quincy. *The Outlawry of War and the Law of War...*, p. 366.

¹⁷ Wilson, George G. *International Law* (3rd ed.). St. Paul, West, 1939, p. 307, 442; Hyde, Charles. *International Law*. Volume 1. (2nd ed.). Boston, Little, Brown, 1945, p. 356.

¹⁸ Wright, Quincy. *The Outlawry of War and the Law of War...*, p. 366.

¹⁹ Пак там.

²⁰ von Elbe, Joachim. *The Evolution of the Conception of the Just War*. *The American Journal of International Law*, Vol. 33, No. 4 (October 1939), 665–688. Вж още: Eppstein, John. *The Catholic Tradition of the Law of Nations*. Washington, 1935.

разлика изтъкват и класиците в международното право, според които невоюващите страни не трябва да правят нищо, което да попречи на каузата на справедливата страна или да помогне на каузата на несправедливата страна.²¹ Идеята е да не се позволи на несправедливата страна да спечели войната и това се потвърждава исторически в контекста на т.нар. политика на балансиращата власт, която води до коалиции срещу агресорите, така че да се предотврати победата им.

Позитивна юридическа проекция на теорията за „справедливата война“. Възможен ли е „мир чрез правото“?

Юридическата проекция на идеята за справедливата война (*bellum justum*) е класически разгърната от представителя на естественоправната школа Хуго Гроций.²² Тя обаче е утвърдена и от юридическите позитивисти като принцип на международното право²³, включително от Ханс Келзен,

²¹ Grotius, Hugo. *The Rights of War and Peace*. Book II. (Edited and with an Introduction by Richard Tuck). Series: Natural law and enlightenment classics. Liberty Fund Inc., 2005, 949–951, 1159–1162.

²² *Bellum justum* е концепция, развита от римските юристи, и впоследствие доразвита от средновековните теолози и философи и юристи, която цели да изведе морални критерии, които да легитимират една война като справедлива. Те се разделят в две основни групи – правото на война или при какви предпоставки една държава има правото да обяви войта (*jus ad bellum*) и правото при водене на войната или какъв морал следва да си спазва при водене на военни действия (*jus in bello*). Те са подробно разработени от Хуго Гроций. Вж. Grotius, Hugo. *The Rights of War and Peace*. Book I, Book II. (Edited and with an Introduction by Richard Tuck). Series: Natural law and enlightenment classics. Liberty Fund Inc., 2005. В съвременната наука се очертава и трета група – *jus post bellum*, относимо към моралните последици от войната и поведението на участниците в нея след приключването ѝ. За основоположник на дебата, че теорията на справедливата война е непълна и следва да отиде отвъд класическите критерии – *jus ad bellum* и *jus in bello*, се смята канадският философ Браян Оренд. Той се позовава на трипосочния подход на Кант към морала във въоръжен конфликт и заключава, че не следва да бъдат пропускани и третата група критерии в теорията за справедливата война, относими към фазата на приключване на войната. Вж. Orend, Brian. *Jus Post Bellum*. *Journal of Social Philosophy*, 2000, Vol. 31, Issue 1, 117–137; Orend, Brian. *Kant's Ethics of War and Peace*. *Journal of Military Ethics*, 2004, Vol. 3, No. 2, 161–177; Orend, Brian. *Jus Post Bellum: the Perspective of a Just War Theorist*, Leiden. *Journal of International Law*, September 2007, Vol. 20, Issue 3, 571–591; Stahn, Carsten, Easterday, Jennifer, Iverson, Jens. *Jus Post Bellum: Mapping the Normative Foundations*. Oxford University Press, 2014.

²³ В правото обозначенията „естественоправна“ и „позитивноправна“ школа обединяват две големи традиции в правното мислене. Във всяка една от тези традиции са обединени различен спектър от идеи, подходи и логически конструкции, но въпреки тези общи наименования са конвенционално приети в правната наука. Така „естественото право“ се отнася към общи норми на поведение, Божии заповеди, и други, които могат да се приемат за вътрешно присъщи на естествените способности и мисленето на човека, които се

който разгръща следната логика: „Ако неограничената намеса в сферата на чужд интерес, наречена „война“, не е по принцип забранена в международното право, ако една държава има право да прибегне към война срещу друга държава, тогава международното право не успява да защити сферата на интереси на държавите, подчинени на неговия ред; държавите нямат никакви защитени интереси въобще; и състоянието на работите, създадено от т.нар. международно право, не може да се счита за правно състояние. Дали международното право може да се счита за истинско право или не, зависи от това дали може да се тълкува международното право в смисъла на теорията за справедливата война (*bellum justum*), дали може да се предположи съгласно общото международно право, че войната по принцип е забранена, но се позволява само като санкция, т.е. като реакция срещу деликт.“²⁴

Основоположникът на съвременния правен позитивизъм критикува тезата, че репресивните мерки, т.е. ограничената намеса в сферата на интереси на друга държава, са допустими само като санкция, докато войната, т.е. неограничената намеса, е позволена по преценка на нападащата държава. Той смята, че така на международния правен ред се придава качеството на социален ред, в който „дребните кражби се наказват, докато въоръженият грабеж остава ненаказан“²⁵. Разбира се, такъв правен ред е логически изключен в чистото учение за правото. Келзен обаче разглежда възможността позитивното международно право да приеме *bellum justum*

приемат за водещи етически принципи при определянето на правата и задълженията, и същевременно като ръководен принцип за оценка на законите и институциите. По-подробно Вж. Frankena, William. On Defining and Defending natural law. In: Hook, Sidney. (ed.) Law and Philosophy. A Symposium. New York University Press, 1964, 200–209.

Наименованието „юридически позитивизъм“ също е комплексно и с множество исторически и съвременни употреби. Вж. Falk, Richard, Shuman, Samuel. The Bellagio Conference on Legal Positivism, Journal of Legal Education, 1961, Vol. 14, No. 2, 213–228. В настоящата статия се има предвид традицията, която обединява теориите на Бентам, Остин, Келзен и Харт, които се фокусират по-скоро върху съществуващите, а не идеалните правни системи, като разглеждат такива проблеми като значението и валидността на правото, неговите структурни елементи и концептуален апарат. В тези теории се настоява, че тези аналитични изследвания не следва да включва морални и политически импликации. Основният дебат между естественото право и юридическия позитивизъм е за това дали оценъчните съждения следва да бъдат вътре или вън от границите на правната теория. Вж. Cohen, Julius. The Political Element in Legal Theory: A Look at Kelsen's Pure Theory. The Yale Law Journal, November 1978, Vol. 88, No. 1, 1–38, p.1.

²⁴ Kelsen, Hans. Law and Peace in International Relations. Cambridge Mass: Harvard University Press, 1942, p. 52.

²⁵ Пак там, p. 54.

като политическо, а не научно решение²⁶. Последното обаче зависи от политическите условия, които през XVIII и XIX в. са в полза на концепцията за неутралитет и политически баланс на властта, докато през XX в. се променят в противоположна посока – към идеята за справедливата война²⁷. Поради това и редица международни договори, подписани през XX в., манифестират с все по-голяма прецизност идеята за справедливата война – Хагската конвенция за мирно уреждане на международните конфликти (1907 г.), Уставът на Обществото на народите (1919 г.), Пактът „Келог-Бриан“ (1928 г.), Уставът на Организацията на обединените нации (1945 г.).

Същевременно към XX в. старата доктрина *bellum justum*²⁸ вече е проучена в детайли и исторически. След Първата световна война започва

²⁶ В чистото учение за правото на Ханс Келзен „юридическото“ трябва да се разграничи от „моралното“ и от „фактическото“, така че описанието и анализът на специалните автономни характеристики на юридическото да не включва ценностни характеристики. Тази теория има множество критици, които оспорват претенцията за „чистота“ на учението, най-често като проследяват фини пукнатини в структурата на теорията, за да покажат как в нея се „промъкват“ някои ценности. Вж. Stone, Julius. *Legal System and Lawyers' Reasoning*. Stanford University Press, 1964. Същевременно в статията от 1978 г. „Политическият елемент в правната теория: поглед към чистото учение за правото на Келзен“, Ю. Стоун си поставя за цел да докаже, че чистата теория не успява да удържи своята претенция за анализ, освободен от ценности (*value free analysis*), не защото понякога на места губи своята „чистота“, а защото ценностните или оценъчните (*valuational*) елементи са неизбежно съставна част от нейната структура. Според Коен чистото учение за правото не успява да конструира формална основополагаща теория за същностните характеристики, общи за всеки правен ред, защото отразява определени исторически конфигурации. Твърдението на Келзен, че неговият анализ е универсален и аисторичен може и да скрие определени ценности, присъщи за теорията, но не може да ги елиминира. Например, чистото учение за правото конструира отделна концептуална рамка за международното право, така че наред с проникващите в теорията ценностни елементи се наблюдават и идеологически елементи. Вж. Cohen, Julius. *The Political Element in Legal Theory...*, p. 2, 29.

Все пак следва да се отбележи, че самият Келзен подчертава, че „чистата теория за правото“ не би могла да обясни всичко, което юристите и съдиите правят, а също и това, че във всички случаи юридическият аргумент и юридическото решение съдържа неправни елементи. (Вж. Kelsen, Hans. *Pure Theory of Law*. (transl. Max Knight). Berkeley: University of California Press, 1967, p. 349: „Всеки правоприложен акт е само отчасти детерминиран от правото...“; Kelsen, Hans. *General Theory of Law and State*. (transl. A. Wedberg). Transaction Publishers, 1945, p. 146: „Следователно, съдията винаги е законодател също в смисъл, че съдържанието на неговото решение никога не може да бъде напълно детерминирано от предварително съществуващата норма на материалното право“.

²⁷ Wright, Quincy. *A Study of War*. University of Chicago Press, 1942, p. 756.

²⁸ Идеите за справедливата война традиционно се смята, че възникват в християнската философия като за техен основоположник се смята Св. Августин (354–430). Има обаче анализи, които демонстрират, че формулировки на Августин са заимствани от Цицерон. Вж. Mattox, John Mark. *St. Augustine and the Theory of Just War*. Continuum Studies in Philoso-

да се прокарява твърдението, че тази доктрина е норма на позитивното международно право, а също и тезата, че развитието на международните организации по това време представлява връщане към тази доктрина, за които обаче е съмнително доколко са правно издържани, а се очертават по-скоро като политическа идеология²⁹.

В разгара на Втората световна война Ханс Келзен³⁰ публикува „Право и мир в международните отношения“ (1942 г.), а година преди края ѝ –

phy. Continuum, 2006, p. 46. Има и такива, които директно отнасят началото на идеите за справедливата война към Цицерон. Вж. Brunstetter, Daniel, O'Driscoll, Cian (eds.). *Just War Thinkers. From Cicero to the 21st Century*. Routledge, 2017. Класическата юридическа теория за справедливата война е на Хуго Гроций (1583–1645) във фундаменталния труд „За правото на война и мир“ (1625 г.). Юридическите идеи за справедливата война се свързват още и с трудовете на Самуъл Пуфендорф (1632–1694) – „Правото на природата и на народите“ (1672 г.), а също и на Емер де Вател (1714–1767) – „Право на народите“ (1758 г.).

²⁹ Kunz, Josef. *Bellum Justum and Bellum Legale*. The American Journal of International Law, 1951, Vol. 45, No. 3, 528–534, 528–529. Според Кунц справедливата война е по-скоро етическа отколкото юридическа теория. Той разграничава средновековната и модерната концепция за справедлива война, като обосновава тяхната различна насоченост. Справедливата война в средновековните теории е свързана с насърчаване на справедливостта, докато в модерността тя е ориентирана към запазване на международния мир и сигурност. Във всички случаи обаче правото на война не е ограничено в контекста на международното право.

³⁰ Ханс Келзен (1881–1973) е сред най-значимите теоретици на правото на XX в., роден в Австрия, но по време на Втората световна война заминава за САЩ, където завършва живота си. Учи право във Виенския университет, където през 1906 г. защитава докторат. Той е с еврейски произход, но за да няма спънки в своята академична кариера, изоставя юдаизма и се покръства. По време на Първата световна война изпълнява различни функции във военната администрация и става съветник на последния министър на отбраната на Австро-Унгария – ген. Щюгер-Щайнер. След края на войната Ханс Келзен е поканен да преподава в юридическия факултета на Виенския университет, където става професор през 1919 г. В този период той е значително ангажиран около създаването на Австрийската конституция от 1920. На следващата година е назначен доживотно за конституционен съдия в Австрийския конституционен съд. Осем години по-късно обаче той губи тази позиция, когато всички конституционни съдии са освободени при т.нар. юридически „преврат“, осъществен от консервативни австрийски политици, които смятали, че конституционният съд е прекалено либерален. Разочарован и изправен пред академична среда, раздирана от лични конфликти и антисемитистки настроения, Келзен приема да преподава в Кьолнския университет през 1930 г. Престоят му там обаче е кратък, защото през 1933 г. Хитлер идва на власт и с възхода на националсоциализма в Германия средата става изключително враждебна към евреина и социалдемократ Ханс Келзен. През 1934 г. е публикувано първото издание на „Чистото учение за правото“. Тази година той Германия и заминава да преподава в Женевския институт за международни отношения, където остава до 1940 г., когато заминава за САЩ. През 1934 г. е публикувано първото издание на „Чистото учение за правото“. В Харвардския университет Ханс Келзен провежда серия лекции по международно право, посветени на съдията Оливър Уендъл Холмс в периода 1940–1941 г. През 1942 г. започва да преподава в Калифорнийския университет и работи и публикува до края на живота си в САЩ.

„Мир чрез правото“ (1944 г.), в предговора на която пише следното: „Има истини, които са толкова самоочевидни, че трябва да бъдат прокламирани отново и отново, за да не бъдат обречени на забрава. Такава е истината, че войната е масово убийство, най-големият позор на нашата култура, и това да осигурим световен мир е наша първостепенна политическа задача, задача много по-важна от решението дали да изберем между демокрация и автокрация, между капитализъм и социализъм; защото никакъв съществен прогрес не е възможен, ако няма установена международна организация, която ефективно да предотвратява война между народите на тази земя.“³¹

Келзен предлага решение на проблема как да се постигне мир чрез право, като извежда два юридически инструмента, при това като заглавия на двете части на книгата: I. Мир, гарантиран чрез задължително правораздаване по международни спорове; II. Мир, гарантиран чрез индивидуална отговорност за нарушения на международното право. За разлика от предходните изследвания за „чистата“ правна наука, „Мир чрез право“ е по-скоро „инженерингов“ юридически проект³² в международните отношения. И ако повечето специалисти по международни отношения по това време смятат, че политическите методи са много по-подходящи от юридическите регулации за постигане на мир и ред, Ханс Келзен смята, че „решението на проблема за траен мир може да се намери само в рамката на международното право“³³.

Според Келзен проблемът с мирното разрешаване на споровете се крие в липсата на общоприета задължителна власт, която да е компетентна да разрешава международните конфликти, т.е. да отговори безпристрастно на въпроса на чия страна е правото³⁴. Ако държавите не постигнат съгласие и не приемат доброволно такава юрисдикция за техните спорове, тогава всяка от тях ще решава сама за себе си въпроса дали друга държава е нарушила или е на път да наруши нейно право. И държава, която смята, че нейните права (rights) са накърнени, може да приложи (принудително) закона или правото (law), или по-точно това, което смята,

³¹ Kelsen, Hans. *Peace through Law*. The University of North Carolina Press, 1944, p. viii.

³² Така е оценен още в прегледа на книгата от същата година: Niemeyer, Gerhart. *Peace Through Law by Hans Kelsen*. Book Review, *Harvard Law Review*, December 1944, Vol. 58, No. 2, p. 305. Тази оценка е дадена и в съвременните анализи: Von Schmädel, Judith. *Kelsen's Peace Through Law and Its Reception by his Contemporaries*. *Hitotsubashi Journal of Law and Politics*, 2011, Vol. 39, p. 71.

³³ Kelsen, Hans. *Peace through Law...*, p. 12. До този извод Келзен стига след като обосновава, че не е възможно в обозримо бъдеще да има световна държава или правителство.

³⁴ *Ibid*, p. 13.

че е законът или правото, като прибегне към война или репресия спрямо предполагаемия нарушител. А след като и другата държава в конфликта по същия начин може сама да реши за себе си какво е законът или правото, „фундаменталният правен проблем остава без авторитетно решение“³⁵. Обективната проверка и безпристрастното решение на въпроса, дали е нарушен или не законът, е най-важната, най-съществената фаза от юридическата процедура. Според Келзен „абсолютно изключен е по-нататъшен прогрес за постигане на мир в света“, докато не бъде иззет от заинтересованите държави прерогативът да отговарят на въпроса на чия страна е правото, така че да бъде прехвърлен веднъж завинаги на безпристрастна власт, а именно, международен съд със задължителна юрисдикция³⁶. Той подчертава, че това е „стъпка напред“, която „не премахва суверенното равенство на държавите“, а „просто слага край на възможността да има спорове, които въобще не могат да бъдат уредени“³⁷.

Идеята на Ханс Келзен да прехвърли на съд решаването международните конфликти среща няколко сериозни възражения. На първо място, съдът по своята същност е правоприложен орган, от който се очаква да прилага съществуващи закони или право (law), а не да законодателства, и не е подходящ механизъм за решаване на спорове в ситуации, които не са уредени с правни норми. На второ място, международните конфликти са в по-голяма степен политически и икономически, отколкото юридически, и казусите в международните отношения са безпрецедентни, касаят различни видове интереси и нямат уредба в нормите на международното право, което води до необходимостта да бъдат решени по дипломатически, а не по съдебен път. В своя анализ Келзен коментира и отхвърля и двете известни възражения, но с догматични контрааргументи, които поставят след себе си редица въпроси и съмнения дали са приложими на практика.

По отношение на първото възражение Ханс Келзен категорично отрича съществуването на празноти в международното право, като подчертава, че правните предписания покриват всяка възможна ситуация, защото „това, което не е юридически забранено, е юридически позволено“³⁸. Гер-

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid, 13–14.

³⁷ Ibid, p. 44.

³⁸ Ibid, p. 27. „Твърдението, че правото играе по-малка роля в международния социален контрол, ако се вземе буквално, е безсмислено. Ако позитивното международно право се признае като система от правни норми, които регулират международните отношения, ролята, която това право играе в международните работи не е нито по-малка, нито по-голяма от тази, която националното право играе в националните работи. По-скоро ролята, която международното право играе в отношенията между държавите, е по-малко удовлетворителна от тази, която националното право играе в отношенията между

харт Нимайер³⁹, един от първите критици на „Мир чрез право“, коментира Келзеновата теза по следния начин: „Тази формула може и да разсейва съмненията на юридическия ум, но очевидно не разсейва съмненията за това кое е правилно и кое е неправилно. Още по-малко работеща е тази формула за уреждането на реални политически конфликти. Ако международното право не може да отговори определено на въпроса кое е правилно и неправилно с позитивно изявление, основано на прецедент, доказан опит и колективно морално убеждение, тогава то малко може да помогне за омиротворяване на карациите се страни. Спорната политика може да е

частните индивиди. Не може обаче да се отрече, че националното право също регулира отношенията между частните индивиди по незадоволителен начин. Въпреки това никой не би казал, че от това следва, че националното право играе по-малка роля в националния социален контрол. Възможно е да има качествена разлика между двете правни системи доколкото едната е по-справедлива от другата. Изключена е обаче качествена разлика в смисъл, че едната система регулира повече отношения, а другата – по-малко, така че в последната повечето остават нерегулирани в сравнение с първата. Функцията на една правна система е да задължи субектите в нейния обхват да се държат по определен начин един спрямо друг. Ако един субект – частен индивид или държава, юридически не е задължено да спазва определено поведение към друг субект, то първият юридически има право в това отношение да прави каквото си иска. Това, което юридически не е забранено, юридически е позволено. Ако международното право, обичайно или договорно, не задължава държава А да позволи имиграцията на граждани от държава Б, то държава А има пълното право да я разреши или да не я разреши, и в такъв случай с недопускането на имиграцията на гражданите от държава Б не се нарушава право на държава Б. В този случай отношението между държава А и държава Б не е по-малко юридически регулирано в сравнение с хипотезата, в която международно право, договорно или обичайно, задължава държава А да допусне имиграция на граждани от държава Б. Отношенията, които са в сферата на това, което е юридически позволено, не са по-малко юридически регулирани от отношенията, които са в сферата на това, което е юридически забранено. В това отношение няма различие между национално и международно право, поради което няма и основание да се твърди, че правото играе по-малка роля в международния, отколкото в националния социален контрол. Същинското значение на това твърдение не е, както изглежда, твърдение на факт, а по-скоро е израз на желание да се елиминира и то не международното право, което е невъзможно, а международната съдебна власт (*international judiciary*) от определени отношения между държавите, които действително се регулират от позитивно международно право.“ Ibid, 26–27.

³⁹ Герхарт Нимайер (1907–1997) е политически философ, роден в Германия, учил в Университета в Кил и в Кеймбридж. Напуска Германия през 1933 г. и се установява в САЩ, където преподава в Университета на Принстън и др. В началото на 50-те години на XX в. той работи в Съвета по външни отношения на Държавния департамент на САЩ, а през 1955 г. до края на живота си е професор в Университета на Нотр Дам. Счита се за един представителите на консервативното течение в политическата теория. В академичните си курсове разграничава по политическа теория акцентира върху разликата между философия и идеология. През 1941 г. публикува „Право без сила. Функцията на политиката в международното право“. Вж. Niemeyer, Gerhart. *The function of politics in international law*. Princeton: Princeton University Press, 1941.

перфектна юридически с оглед този формален критерий, и все пак може да е политически неразумна и морално неправилно и поради това да стане източник на дълбока враждебност между народите.⁴⁰

Келзен обсъжда и още един аспект на възражението за недостатъчността на международния правен ред, който ще се прилага от световния съд. В този контекст е необходимо да се създаде международен законодателен орган, който да адаптира международното право към променящите се обстоятелства, но това е невъзможно, а оттам и съдът е невъзможен⁴¹. Ханс Келзен смята, че този аргумент е некоректен, защото историческото развитие на вътрешното право сочи точно обратното – обвързването със съдебните решения на хората далеч предхожда възникването на законодателните органи и целенасоченото приемане на закони от централен държавен орган. Той подчертава, че съдилищата в отделни държави от векове прилагат правен ред, който не може да бъде променен от нито един законодател, но който е развит, точно както и международното право, въз основа на обичаи и договори, като в тези правни системи огромната част от обичаите се формират от практиката на самите съдилища⁴². В тази връзка цитира известния американския преподавател в Харвардския университет по вещно право и тръстове Джон Чипман Грей (1839–1915): „Цялото право е правото, създадено от съдията.“⁴³ Разбира се, за континенталния юрист Келзен „това твърдение вероятно отива твърде далеч, но ни пази от това да не преувеличаваме функцията на законодателството, и ни кара да осъзнаем, че не може да има законодател без съдия, макар и много добре да има съдия без законодател.“⁴⁴ Все пак Келзен обосновава, че един международен съд, който упражнява юрисдикция върху всички правни спорове между субектите, дори и да е оправомощен да прилага само позитивно право, постепенно и недоловимо в своите конкретни решения ще адаптират това право към действителните потребности.

По тази линия една от основните критики срещу теорията за „мир чрез право“ и това, че в нея се смесва „уреждането“ на спорове в полето на правната логика с това в полето на международните отношения. В парадигмата на своето чисто учение за правото Ханс Келзен предполага, че във всички случаи на международните конфликти, независимо от

⁴⁰ Niemeyer, Gerhart. *Peace Through Law* by Hans Kelsen..., p. 306.

⁴¹ Kelsen, Hans. *Peace through Law...*, p. 22.

⁴² Ibid, 22–23.

⁴³ Gray, John. *The Nature and Sources of the Law*. 2nd ed. New York: The Macmillan company, 1927, p. 125.

⁴⁴ Kelsen, Hans. *Peace through Law...*, p. 23.

техния политически и икономически характер, може да се атрибутира юридически характер⁴⁵. По тази линия той отхвърля и второто основно възражение, че правото играе ограничена роля в международния социален контрол, откъдето следват и *a priori* рестрикциите върху ролята на един международен съд. Той смята, че тази теза почива върху погрешно разбиране за характера на международните спорове и развива следната аргументация: „Всеки конфликт между държавите, както и между частните лица, е икономически или политически по своя характер; това обаче не изключва третирането на спора като правен спор. Един конфликт е икономически или политически по отношение на интересите, включени в него; той е юридически (или неюридически) по отношение на нормативния ред, който контролира тези интереси. Ако А претендира имот, който е във владение на Б, и Б отказва да му го върне, спорът е икономически по своя характер, но очевидно е абсурдно да се твърди, че този спор не е правен, *защото* е икономически. Няма разлика дали А и Б са държави и дали спорът касае не имот, а част от територията на Б.“⁴⁶

И тук възниква въпросът доколко може да се прави такава аналогия между частноправните отношения и международните отношения. С един реторически жест Келзен се опитва да сведе възраженията срещу капацитета на правото да решава международните спорове и предотвратява войни до това, че „правото, което следва да се приложи в този конфликт се смята от едната или другата страна за незадоволяващо нейните интереси“.⁴⁷ Тази редукция на проблематиката в международните отношения обаче няма как да е убедителна, защото чистата правна теория може и да игнорира онази част от фактичността, която не се вписва в нея, ала практиката се сблъсква с противоречия, нерешими с механизмите на правото. Например, религиозните конфликти няма как да бъдат решени от светски съд, който е неясно и какви правни норми би трябвало да приложи, така че да установи на чия страна е правото и справедливостта?⁴⁸

Вярно е, че при решаване на спорове между лицата с различни, вкл. конкуриращи се, субективни права, съдилищата постоянно приемат, че едни частни интереси имат приоритет пред други, и това е необходимо, за

⁴⁵ Ibid, 23-24.

⁴⁶ Ibid, p. 24.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Дори в рамките на една държава съдът няма правораздавателна компетентност по отношение на противоречия между регионални интереси или по отношения на спорове, в които се сблъскват екологични и икономически интереси за инвестиционни проекти, и които често се решават по целесъобразност в съответствие с една или друга административна политика.

да се установи и поддържа правния ред в обществото. Груповите интереси обаче са друга категория дори в рамките на една нация. Герхарт Нимайер подчертава, че „интересите, които са представителни за значими групи, силни масови емоции и искрени убеждения (били те и заблудени), не могат да се третираат просто като злощастни допълнения към един иначе юридически казус“.⁴⁹ Историята познава само един метод за преодоляване на такива различия, а именно създаването на взаимно доверие, лоялност към един по-общ интерес, споделян и от двете страни в конфликта. Едва след като ситуацията е омиротворена по този начин, правните норми, изразяващи основата на постигнатото съгласие, могат да бъдат осъществими и ефективни.⁵⁰

Проблемът с доверието излиза на преден план и в друг аспект на инженеринговия проект на Келзен „мир чрез право“ – докъде да се простира ролята на съдилищата в съвременния свят. Съдилищата непрекъснато създават право като установяват своята версия не само на правните принципи, но и на действителните факти. И ако за основоположника на чистото учение за правото този въпрос се изчерпва само с това да се дефинират функциите на съдията и това донякъде е вярно в контекста на националната правна система. Усложненията и трудностите пред международния съд обаче няма да са по отношение на това какво правя, колкото по отношение на това как неговите решения ще бъдат възприети от държавите, народите, индивидите.

По тази линия е логично да се запитаме дали е възможно да се възложат такива функции и доверие в един световен съд от държавите по същия начин, по който те възлагат на своите национални съдебни и законодателни органи. Такова доверие зависи основно от това дали хората споделят общи убеждения с тези, които създават законите и правото за тях. Герхарт Нимайер подчертава, че дори и някакви общи убеждения да свързват съдиите в един световен съд с лидерите в цял свят, това не значи, че народите със същата готовност и темп биха поставили съдбата си в ръцете на малка група съдии, които често предпочитат формалната логика пред „практическата мъдрост“ и за които не е ясно пред кого и как са отговорни⁵¹. Той обобщава, че „същото пренебрежение към психологическите и социологическите основания на правото е видимо и в предложението на проф. Келзен за индивидуална отговорност за нарушения на

⁴⁹ Niemeyer, Gerhart. *Peace Through Law* by Hans Kelsen..., p. 306.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Niemeyer, Gerhart. *Peace Through Law* by Hans Kelsen..., p. 306–307.

международното право⁵². Несъмнено е, че международното право няма как да е ефективно без такава отговорност. Доколко обаче тя е осъществима е друг въпрос, който няма как да бъде решен и от перфектна правна теория, преодоляла всички препятствия или възражения, защото не касае правото, а психологията.

Юридическите решения имат за своя крайна онова принципите за правилност, споделяни от съдиите, нарушителите и хората⁵³. Когато големи групи или народи имат различия относно основни стандарти за справедливост, няма как съдиите, които произлизат от една група, да притежават морална увереност да съдят и осъждат лидери от другата група. В едно модерно общество, което уважава различията, няма как с лекота да се приеме, че убежденията на голяма група хора или народи са неправилни, така че да бъдат установени от съд като неправомерни. Това е поле, в което правото едва ли има „сила“ и проектът на Ханс Келзен за „мир чрез право“ не е осъществим на практика. Съмненията в неговата приложимост и ефективност могат да се черпят в различни посоки, който водят най-често към това, че липсва еволюирал международен морал и общоприети за всички държави и народи стандарти за правилност⁵⁴. Освен това има и нещо парадоксално в позитивноправната претенция чрез инструменти на държавното право като съд и правораздаване да се търси крайно решение на проблемите на войната и мира между самите държави, защото откъсва правото от неговите социални основания и връзки. Оказва се, че макар да цели да „изчисти“ правната наука от идеология, Ханс Келзен придава на правото и правното решение всеобхватност и крайност, характерна за идеологиите.

Вероятно тук щях да сложа точката на своя анализ на взаимовръзките и парадоксите между войната и правото и да направя обобщение. В рамките на конференцията „Човекът и войната“ обаче беше включена много важната перспектива на жените по два начина: първо, историческото изследване на Христо Милков на Втората световна война като „война срещу жените“ с шокираща фактология и статистика за изнасилванията, превърнати в инструмент на воюване и от двата лагера, и второ, философско-литературния анализ на Христо Тодоров защо войната не е с „лице на жена“. Те са изключително въздействащи като мощна антивоенна аргументация и ми напомниха за това как милитаризма се разглежда във феминистката правна теория, която е почти непозната в България най-

⁵² Ibid, p. 307.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

вече заради методологическата затвореност и ригидност на българската правна наука.⁵⁵

Милитаризмът и феминистката юриспруденция

Един от най-забележителните анализи на връзката между милитаризма и мъжкото господство в човешката общество и култура прави Ан Скейлс⁵⁶, известна с това, че за първи път въвежда термина „феминистка юриспруденция“ с ясното съзнание, че „изнервя читателя“⁵⁷. През 1989 г.

⁵⁵ Имам предвид това, че в България не се прилагат редица методологии, които са алтернативни на историческия и позитивноправния метод, и отдавна са утвърдени като разновидности на правните изследвания по света от края на XX в., но звучат екзотично у нас, като например, критически правни изследвания, феминистка правна теория, критическа расова теория, право и икономика, право и литература и т.н. Вж. Minda, Gary. *Postmodern Legal Movements: Law and Jurisprudence at Century's End*. New York University Press, 1995.

⁵⁶ Ан Катрин Скейлс (1952–2012) е американска професорка по право и адвокатка. Тя става доктор по право на Харвардското право училище през 1978 г., която е един от инициаторите на Юридическо списание на Харвардските жени (Harvard Women's Law Journal), понастоящем Харвардско списание за право и пол (Harvard Journal of Law & Gender). Годиини наред работи рго bono за защита на репродуктивни права на жените и за ЛГБТ права. Тя е адвокат по дело пред Върховния съд на щата Ню Мексико, в резултат на което за първи път висш щатски съд приема, че е необходимо финансиране на абортите, за да се осигури равенство на жените.

⁵⁷ Ан Скейлс въвежда термина „феминистка юриспруденция“ през 1977 г. докато организира конференцията по случай 25-годишния юбилей на първия клас с жени юристки в Харвард. Тя подробно разказва за това 1981 г. в статията „Към феминистка юриспруденция“: „Макар съчетанието на термините „феминистка“ и юриспруденция“ може да се каже, че бележи догмата, резултат от общата политическа ориентация на една група със специфичен политически интерес, целта на тази статия не е да постулира теория на правото, която да е сама по себе си егоистична. Вместо това статията демонстрира необходимостта от феминистка оценка на нашата юриспруденция и от заемане на юриспруденциална гледна точка към феминизма... Бележка под линия 1. Съчетанието на понятията „феминистка“ и „юриспруденция“ може и с право да изнерви читателя. Все пак „феминизъм“, игнорирайки за момента факта, че няма съгласие за ценностите и целите, заложили в това понятие, може да се каже, че се свежда до обща ориентация на една група със специфичен политически интерес. А „юриспруденция“ е теория на правото в най-широк смисъл, така че проблемите на жените представляват само една малка част от нейния обхват. Следователно да се говори за феминистка юриспруденция е като да се постулира догма, която е сама по себе си егоистична. Така може да се предложи „черна“ юриспруденция, „мексиканска“ юриспруденция, юриспруденция на „шивачите“ или „гей“ юриспруденция, която да отразява техните собствени проблеми за сметка на неутралността, общия характер и принципа.

Бележка по линия 2. През април 1978 г. жените от Харвардското правно училище проведоха конференция под наслов: „Честване 25: Едно поколение жени в Харвардското правно училище“ в Кеймбридж, Масачузетс, за да се отбележи сребърната годишнина на първия Харвардски клас, включващ жени. Повече от година преди това организационният комитет реши, че един от дискуссионните панели в един уикенд през април следва целенасочено

тя публикува статия със заглавие: „Милитаризъм, мъжко господство и право: феминистката юриспруденция като оксиморон.“⁵⁸ В началото тя насочва вниманието към Омировата „Илиада“, която е „разказ за безмилостно насилие“ и „капсулира какво е започнало да означава „история“: разказ за употребите на насилие и ефектите от него“⁵⁹.

В „Двадесет и втора песен. Убиване на Хектор“, в един от малкото моменти далече от бойното поле Омир описва поведението на Андромаха в пространството на дома, докато мъжът ѝ е на война:

Вътре в двореца висок тя тъчеше плат пурпурен, двоен,
в който изкусно втъкаваше пъстри цветя за украса.
Заповед даде на своите хубавокъдри слугини
тежък триножник да сложат на огън – готова да бъде
топлата баня за Хектор, когато от боя се върне.
Бедната!⁶⁰ Тя не допускаше как надалече от баня
него срази чрез дланта на Ахил совоока Атина.

Този цитат е коментиран по-рано от френската философка Симон Вей (1909–1943) в прочутото есе „Илиада или поемата на силата“ (1939 г.) по следния начин: „Наистина, той, нещастният, е бил далеч от топлатата баня. И съвсем не е бил единственият. Почти цялата *Илиада* минава далеч от топлите бани. Почти целият човешки живот винаги е минавал далеч

да бъде езотеричен. Трябваше да предложим на алумните, връщащи се от забързания работен режим, едно синтетично, може би, дори вдъхновяващо преживяване. Така се роди „Към феминистка юриспруденция“, чието първоначално описание беше следното: „Разумните жени ще имат различни виждания за това дали има или трябва да има такова нещо. Едно изключително философско изследване на въздействието на феминизма върху структурите и принципите, които поддържат правната система.“ Макар и някои проникателни панелистки да заключиха, че няма, и може би, не трябва да има такова нещо като „феминистка юриспруденция“, заглавието беше запазено...“ Вж. Scales, Ann C. Towards a Feminist Jurisprudence. *Indiana Law Journal*, 1981, Vol. 56, Issue 3, p. 375, fn. 1, 2.

⁵⁸ Scales, Ann C. Militarism, Male Dominance and Law: Feminist Jurisprudence as Oxymoron. *Harvard Women's Law Journal*, 1989, Vol. 12, 25–73.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ На английски в текста на Ан Скейлс преводът не е „Бедната!“, а е „Foolish Woman!“ (в прев. от англ.: Глупава жена!). На старогръцки е използвана думата *νηπίη*, която се превежда по-точно в смисъл: млад, детински, неразумен, наивен. Това езиково уточнение нямаше да мога да направя без консултацията и помощта на Владимир Маринов от Нов български университет, който също взе участие в конференцията, събрала докладите в настоящия сборник.

от топлите бани.“⁶¹ Написано през първата година на Втората световна война, то е свързано и с нейните размисли за произхода на хитлеризма.⁶² Според Симон Вей погрешно е да се смята, че определени народи, епохи или индивиди са варварски или зли, и в този смисъл е опасно Хитлер да се разглежда като необичаен феномен, който съществува вън от „нормалното общество“, нещо, с което цивилизованите хора се надяват, че ще се справят веднъж завинаги. Тя подчертава, че не класите, а силата и насилието са ключът към историята. Започва есето си така: „Истинският герой, истинският субект, центърът на Илиада е *силата*. Силата, с която си служат хората, силата, която подчинява хората, силата, пред която човешкото стъпало се отдръпва... Силата е това, което прави от всеки свой подчинен *вещ*. Когато се упражнява докрай, тя прави от човека *вещ* в най-буквалния смисъл на думата, защото прави от него труп. Някой е съществувал и миг по-късно няма никой. Това е картина, която *Илиада* неуморно ни представя.“⁶³

Ан Скейлс интерпретира есето на Симон Вей за Илиада като „описание на джендъризиране“⁶⁴ – „В джендъризирания свят, история и дом са отделни сфери, разделени от непреодолима стена. Бойното поле е доблестно, значимо, необходимо. Огнището е неразумно, случайно.“⁶⁵ Какво разбира американската юристка под „джендъризиране“ става пределно

⁶¹ Вей, Симон. Илиада, или поемата на силата. (прев. Лидия Денкова). В: Денкова, Л., Тодоров, Хр. (сб.) *Що е политическа философия?* София: НБУ, 2013, с. 137.

⁶² Miles, Siân. Introduction to The Iliad, the Poem of Force. In: Weil, Simone. An Anthology. (introduction & edition by Siân Miles). Penguin Classics, 2005, p. 182. В увода към цялата антология Майлс обяснява, че есето „Илиада или поемата на силата“ е писано в периода 1938–1940 г., когато Симон Вей създава и друго прочуто есе „Някои размисли за произхода на хитлеризма“, в което сравнява тоталитаризма с римската цивилизация, в чието влияние се коренят много от злините на модерното общество (Ibid, p. 35).

⁶³ Вей, Симон. Илиада, или поемата на силата..., с. 135.

⁶⁴ За целите на превода на термините използвани от Ан Скейлс „genderization“, „genderized world“ в статията от 1989 г. използвам термина „джендъризиране“, а не „джендъризация“, както през 2021 г. по спорен начин е въведен у нас в „Речник на новите думи в българския език“ на БАН със следните неотнормирани тук значения: „превърщане на някого в джендър, създаване на общество от джендъри и налагане на джендър идеология“. Вж. Речник на новите думи на българския език (от първите две десетилетия на XXI в.). (под ред. на Диана Благоева и Сия Колковска). София: Наука и изкуство, 2021, с. 98. Изведено в този речник значение на думата няма нищо общо със смисъла на научното понятие „джендъризация“ или „джендъризиране“, използвано през 80-те години в изследванията за пола (обозначавани още като „джендър изследвания“). Макар и в същия речник да е включен глагол „джендъризирам“ в смисъл „извършвам джендъризация“, и да е споменато отглаголното съществително „джендъризиране“, в случая на моя превод аз използвам последното като научен термин, който следва да се отграничи от речниковата дума с политическо значение.

⁶⁵ Scales, Ann C. Militarism, Male Dominance and Law: Feminist Jurisprudence as Oxymoron..., p. 26.

ясно в статията ѝ по-рано „Възникването на феминистка юриспруденция: есе“ (1986 г.): „...Ангажиментът към равенството изисква да започнем да изследваме джендъризирането на света, като не оставим нищо недокоснато. Принципите на обективност, абстрактност и лична автономия са в опасност... Мъжкото и женското възприятие за ценност не са споделени, и може би не са дори доловими един за друг. Следователно, в нашата настояща джендъризирана сфера не могат да се смесят етиката, основана на правата (rights-based), и етиката, основана на грижата (care-based). Патриархалната психология вижда ценностите по различен начин, разпределени между мъже и жени: Мъжете са рационални, жените – не. Феминистката психология предлага различно схващане за ценност: Жените са напълно рационални, но обществото не може да ги акомодира, защото мъжкият стандарт е очертал границите, като е забравил всякаква друга версия за рационалност освен своята собствена. Парадигматично мъжките ценности като обективност са дефинирани като изключващи, идентифицирани чрез техните предположения противоположности. Тези ценности не могат да се задоволят с многообразие; те създават другото и след това го поглъщат. Обективността игнорира контекста; разумът е противоположен на емоцията; правата преклудират грижата. Докато господстващата идеология е функция на тази дихотомизация, инкорпорирането заплашва да бъде просто поглъщане, една по-фина версия на женската невидимост...

Ние трябва да търсим това, което сме обучени да не виждаме (курсив мой – Д.М.). Ние трябва да идентифицираме невидимото, и да поемем отговорност за насилието, вградено в джендъризирания свят.”⁶⁶

Ан Скейлс стъпва върху изследването на Симон Вей за същността на насилието и нейното обобщение, че в него всеки се превръща в „нещо“, за да обобщи, че „лудостта на историята е това системно „превръщане в нещо“ или „нещофикация“ (thingification) на жените, на безвластните,

⁶⁶ Scales, Ann. C. The Emergence of Feminist Jurisprudence: An Essay. Yale Law Journal, 1986, Vol. 95, Issue 7, 1373–1403, 1382–1383, 1393. Освен това Ан Скейлс припомня и известната теза на психоложката Дороти Динерстайн, че двата пола, поне в техните стереотипни, джендъризирани роли, имат дял в „поддържане на лудостта в историята. Жената, в нейната джендъризирана роля да отглежда, да се тревожи и да жали, се оказва, че няма никаква дума в решенията с историческо значение, но пък приема облаги – получава одобрението на тези, които са на власт, и, разбира се, не трябва да поема отговорност за грозните исторически решения. А мъжът, действащ в джендъризирана роля да воюва, да прави историята, да пази жената, избягва морална отговорност за своите действия и не е необходимо да признава грозотата на агресивното поведение.“ (Пак там, p.1391). Повече за тезата на Динерщайн Вж: Dinnerstein, Dorothy. The Mermaid and the Minotaur. Harper & Row, 1976.

на самата природа. Това е двигателят на милитаризма.⁶⁷ Тя разглежда милитаризма не само като неизбежна част от феминисткия дневен ред, но и в неговата „фундаментална симбиоза“ с потисничеството по полов признак. Според Скейлс патриархалната комбинация между сила и пол е причина за „фрустриращото ни преживяване на патриархалната власт едновременно като къща на огледала и като налагаща монолитност, защото дори и когато насилието определя историята, твърди се, че целта е мирът“⁶⁸. Тя иронизира доброто общество, което изисква от мъжете да умрат за следващата „топла баня“ и стига до хиперболата „то изисква от мъжете да нещофицират жените, за да бъдат достойни да нещофицират себе си“.⁶⁹ Така тя реторически свързва насилието и потисничеството върху жените (и в мирно време) с насилието срещу врага (по време на война), за да обобщи по тази линия, че не можем да преодолеем половото потисничество, без да милитаризираме себе си и нашия свят.

Своята теза Ан Скейлс изгражда върху вдъхновяващия пример на „феминистка интервенция в проблема за милитаризма“ в Англия през 80-те години на XX в. – палатковият лагер за мир на жени при британската военната база „Грийнъм комън“⁷⁰, който остава един от символите на движението за мир в Европа. През 1981 г. малка група жени протестират с шествие от Кардиф, Уейлс, до Нюбъри, Англия, срещу решението на НАТО да разположи американски балистични ракети с малък и среден обсег на действие в редица западно-европейски държави, включително и в „Грийнъм Комън“. Планиран първоначално да продължи няколко дена, този протест на жените срещу милитаризма прераства в дълготраен, седемгодишен палатков лагер край военната база⁷¹. Те добиват успех,

⁶⁷ Scales, Ann C. *Militarism, Male Dominance and Law: Feminist Jurisprudence as Oxymoron...*, p. 26. Ан Скейлс уточнява какво разбира под „милитаризъм“ – „всепроникващите сили, които поддържат лудостта на историята: йерархия, конформизъм, прахосничество, фалшива слава, силата като начин за разрешаване на спорове, смъртта като смисъл на живота, твърдението, че всичко това е необходимо. В крайна сметка, силата и полът са част от един и същ процес, устремен към смъртта. Защото същите тези сили от своя страна водят до потискане на жените във всички патриархални институции – религия, държава, семейството, академия, с какви ли не методи – изнасилване, побой, икономическа експлоатация, превръщане в невидими.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ На английски остава под наименованието Greenham Common Women's Peace Camp.

⁷¹ Повече за това Вж. Harford, Barbara, Hopkins, Sarah. *Greenham Common: Women at the Wire*. The Women's Press Ltd, 1984; Laware, Margaret. *Circling the Missiles and Staining Them Red: Feminist Rhetorical Invention and Strategies of Resistance at the Women's Peace Camp at Greenham Common*. NWSA Journal, Autumn 2004, Vol. 16, No. 3, 18–41.

след като на 8 декември 1987 г. е подписан Договорът за ликвидиране на ракетите със среден обсег на действие между САЩ и СССР, ратифициран след това през май 1988 г. от Сената на САЩ. В крайна сметка са премахнати 97 ракети от базата „Грийнъм Комън“, но жените от палатковия лагер на получават никакво публично признание, а и техните усилия често се омаловажават, тъй като въпросните ракети представляват само 5% от общия брой в световен план.⁷²

Независимо от това обаче, тъй като жените от „Грийнъм Комън“ успяват поставят във фокуса на публичен дебат проблемът с милитаризма, Ан Скейлс ги дава за пример как могат жени да творят история в съвременния свят⁷³. Макар ясно да си дава сметка, че нейният извод може да бъде оценен като „самонадеян“, тя подчертава, че няма как да се отрече символиката на женския мирен лагер край „Грийнъм Конъм“. Освен това този пример дава „полезен контекст, в който се говори за правото, за това дали тези от нас, които са юристки можем ползотворно да допринесем към проекта за справедливост чрез мир“⁷⁴. Всъщност жените от „Грийнъм Комън“ имат значителен опит с правото, включително и с правната система на Съединените щати. Те многократно минават през „юридическата машина“ при многократните опити за премахване на лагера от местните власти, по пет пъти на седмица понякога; арести за различни ненасилствени действия (повече от две хиляди ареста); стотици присъди за лишаване от свобода, от няколко дена до една година⁷⁵.

През 1983 г. една група от тези жени заминава за САЩ, за да съдят американския президент Роналд Рейган, секретаря по отбраната Каспър Уайнбъргър и др., за нарушения на международното и конституционното право при внедряването на ракетите тип „Круз“. Федералният съд кате-

⁷² Scales, Ann C. *Militarism, Male Dominance and Law: Feminist Jurisprudence as Oxymoron...*, p. 27.

⁷³ Пак там. В бележка под линия Скейлс уточнява, че нейната идея за жените като творци на историята (history-makers) не стъпва върху традиционната концепция за „власт-авторитет“ да се твори историята (history-making authority) чрез подчинение на природата и кумулиране на власт-сила (power). Тази версия за историческа „власт-авторитет“ се обозначава като „власт върху“ (power over) или сътворяване на света чрез господство. От друга страна феминистките разглеждат историческата власт-авторитет като „власт с“ (power with), колективно усилие на социална организация, което затича различията и взаимозависимостите между всички нас.

⁷⁴ Ibid, p. 28.

⁷⁵ Пак там. Над тези жени е тегнела заплахата да получат и присъди до 14 години лишаване от свобода, ако Британската корона им повдигне обвинения по т.нар. Закон за държавните тайни (Official Secrets Act).

горично отказва да се произнесе като се позовава на доктрината, че се касае за политически решения, които не подлежат на съдебен контрол.⁷⁶

След това две жени от палатковия лагер опитват друга юридическа пътека във Великобритания – оспорват прехвърлянето на британската военна база „Грийнъм Комън“ за ползване от САЩ като увреждаща правата на обикновените граждани. Британското министерство на отбраната увеличава полицейското присъствие около базата и приема ново вторично законодателство, за да преустанови протестното лагеруване. Жените атакуват тези норми като противоречащи на Законът за военните земи (Military Lands Act) от 1892 г., като повдигат спор дали този закон позволява приемането на военно вторично законодателство, ограничаващо достъпа до земя. През март 1988 г. британският първоинстанционен съд (Reading Crown Court) отсъжда, че подзаконовите нормативни актове са невалидни и отменя присъдите на жените за незаконно навлизане на територията на военната база. Октомври същата година обаче горестоящият съд Queen's Bench Divisional Court отменя предходното съдебно решение на основание, че самите двете жалбоподателки, завели делото, не попадат в обхвата на засегнати обикновени граждани (commoners) по смисъла на закона. Делото стига до върховната съдебна инстанция Камарата на лордовете (House of Lords), която на 12 юли 1990 г. се произнася окончателно, че вторичното законодателство е невалидно и отменя присъдите така че жените от „Грийнъм“ постигат значима съдебна победа.

Ан Скейлс обобщава, че правната система ту затваря, ту отваря врати за жените от „Грийнъм“ в една „игра“, която се оказва много скъпа от гледна точка на лична ангажираност и изгубени пари и време, при това по една тема, която всъщност засяга въпроса и сигурността на всички хора и на планетата.⁷⁷ Дори отива и по-далеч в изводите: „Когато става дума за премахване на отношения на господство и подчинение като манифестираните от милитаризма, правото изглежда, че е повече пречка, отколкото помощно средство, пречка, която всъщност абсорбира голяма част от усилията за промяна, насочено към самия милитаризъм. И „феминистка юриспруденция“ наистина изглежда като оксиморон. Феминистката юриспруденция обаче може да предложи един начин да се излезе

⁷⁶ Вж. *Greenham Women Against Cruise Missiles v. Reagan, et al.*, 591 F. Supp. 1332 (S.D.N.Y. 1984). (Viewed on 03.03.2023) Available from: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/591/1332/2388846/>

⁷⁷ Scales, Ann C. *Militarism, Male Dominance and Law: Feminist Jurisprudence as Oxymoron...*, pp. 28–29.

от фрустриращата дилема, в която правото изглежда, че е също толкова проблем, колкото и инструмент за промяна.⁷⁸

Жените от „Грийнъм“ не само утвърждават феминисткото движение за мир и по-добър свят, но и заявяват „не в наше име“ (not in our name), с което, според Ан Скейлс, повдигат важни въпроси за същността на правото, суверенитета и празнотите в обществения договор. Нейната теза е, че борбата срещу милитаризма изисква да говорим честно за дефицитите на правната система и за начина, по който те отнемат от нашата енергия, и в този смисъл цялостното ни отношение към правото се нуждае от радикално преосмисляне. Оттук тя поставя въпроса защо феминистките активистки въобще трябва да мислят за правото или да му се подчиняват и защо да го разглеждат като възможност, а не като проблем. Нейното изследване е структурирано в две основни части: първата е озаглавена въпросително „Задължение към правото?“⁷⁹, а втората – „Феминистка юриспруденция: „продължаване напред, да се види докъде ще стигне“⁸⁰.

В хода на своя анализ Ан Скейлс подчертава, че „юристите изглеждат в най-добрия случай ангажирани в процесите на институционализиране, а не толкова за това да творят един по-добър свят“.⁸¹ Тъй като правото и система на социален ред, зад която стои принудителната сила на държавата. В този смисъл правото винаги се осъществява отвъд философската рефлексия за това кое общество е добро, при това ежедневно като факт от живота. С други думи в контекста на жените-активистки за мир от „Грийнъм“ може да се каже, че на тях им се повдигат обвинения независимо от нагласите и отношението на различните индивиди към правната система. И тъй като нагласите са най-различни, мейнстрийм юриспруденцията разгръща своите теории за подчинението като утвърждава правното понятие за „задължение“. На базата на пространен анализ на либералната теория за задължението⁸², произтичащо от правото като система, осно-

⁷⁸ Ibid., p. 29. В бел. № 14 Ан Скейлс илюстрира оксиморона и с един „малък, но красноречив инцидент“. Близко до нейния кабинет има етажерка с книги, от която студентите могат да си вземат копия от материали за работа в клас. Над пространството, разпределено за нейния курс тя е поставила табела с наименованието му „Феминистка правна теория“. Върху нея някой е написал: „няма такова нещо“.

⁷⁹ Ibid, 29–51. „An Obligation to Law“.

⁸⁰ Ibid, 51–73. „Feminist Jurisprudence: Run On, See What the End’s Gonna Be“.

⁸¹ Ibid, 30.

⁸² Ibid, 30–32. В своя анализ Ан Скейлс маркира, първо, утилитарната философия на XIX в., която се стреми да отстрани от анализа на правото всякакви морални или „субективни“ елементи и в този смисъл не изследва „вътрешните процеси“, за да концептира задължението, защото е без значение дали гражданинът се подчинява заради страх или заради лоялност към суверена. Тук за да функционира системата е достатъчно суверенът да

вана на взаимни обещания да се спазват постигнатите договорки⁸³, а не като функция на силата (вкл. не и функция на силата на мнозинството), Ан Скейлс обобщава, че в този контекст „употребата на сила е оправдана само, ако властта е споделена, ако е делегирана в дух на доверие, и ако всички страни са обвързани от върховенството на правото“⁸⁴. Същевременно феминистката теоретичка извежда своето виждане за времето в края на 80-те години в САЩ, което звучи актуално и днес: „Чувството на доверие, което е предусловие за делегиране на власт в либералния модел се подкопава напоследък поразително редовно. Властта не оперира в съответствие с версията на обществения договор, както се представя либералната теория. Правителството не спазва своята част от договорката. Фактически отклонението от договора е нормата.“⁸⁵

Ан Скейлс подкрепя своята теза, че властимащите дават на обществото сигнали, че не се считат за обвързани от правни рестрикции, с разнообразни примери – използването на „агент Ориндж“ от САЩ във войната срещу Виетнам, който не само е нанесъл огромни поражения върху природата и населението там, но и върху американските войници; подземните и надземни ядрени опити в щата Невада, които също нанасят огромни поражения в региона и т.н. Феминистката теоретичка подчертава, че поведението на правителството не може да се обоснове с „реализъм“ в международните отношения, нито с необходимост изпълнителната дейност да бъде ефикасна, защото това не е нищо друго освен „беззаконие“ (lawlessness), липса на каквото и да е усещане за задължение. В тази ситуация неизбежно тези, които спазват закона, започват да се дистанцират и да смятат, че тяхното доверие е незаслужено, добросъвестността им е

създава правилата, на които субектите трябва да се подчиняват. На второ място, Скейлс представя либералната концепция на Х. Л. А. Харт, която обосновава, че утилитарната „командна теория“ е относима само към задълженията в някои отрасли на правото, например, наказателното право, но не и към други – например, договорното право и други отрасли на частното право. Вж още: Hart, H.L.A. *The Concept of Law* (3rd ed.). Oxford University Press, 2012, pp. 27–31. Освен това в „командната“ теория няма място за въвеждане на юридически рестрикции на суверена. Оттук Харт подчертава, че правото не може да се разбира като груба власт, на която се подчиняваме заради страх, а като далеч по-сложна система от взаимни задължения, която разчита на авторитет. Според Харт, задължението към правото се основава на система от правила, свързана с „достатъчен брой“ граждани, които доброволно приемат тази система. В анализа на т.нар. вътрешен аспект на нормите, се акцентира върху това, че за да бъде легитимна една правна система, суверенът трябва да бъде обвързан със собственото си законодателство.

⁸³ Ан Скейлс целенасочено избягва термина „обществен договор“ и дори теорията на Джон Ролс, тъй като смята, че в тях липсва необходимата за юридическия дискурс конкретика.

⁸⁴ Scales, Ann C. *Militarism, Male Dominance and Law: Feminist Jurisprudence as Oxymoron...*, p. 32.

⁸⁵ *Ibid*, p. 33.

едностранна. Върху такава критична гледна точка към властта и авторитета може да стъпи феминистката юриспруденция, като демонстрира различни аспекти, в които либералните теории неадекватно описват реалностите на социалния опит и преживяване, а също и като разшири юридическите категории, така че в по-голяма степен да съответства на феномените, които правото трябва да адресира.⁸⁶

* * *

В заключение опитите за преодоляване на войната чрез правото са резултат от свръхочаквания за ролята на правото и юридическите институции в човешкото общество. Нито един юридически механизъм, процедура или структура няма как да предвиди всевъзможните и постоянните промени в човешките интереси, претенции, поведение и т.н., които неизбежно стоят в основата, насочват и предопределят и поведението на държавите или организациите, които избират да воюват или не. Войната ще бъде част от човешката история, докато насилието е част от човешката култура и нито един юридически проект или съд не може да предотврати това. Това, което обаче е възможно, е да разобличаваме и адресираме всевъзможните форми на насилие не само по време на война, но и в мирно време, така че да го ограничаваме и смаляваме, за да се промени радикално светогледа и поведението на човека.

⁸⁶ Ibid, p. 34.

LAW AND WAR: RELATIONSHIPS AND PARADOXES

Deyana Marcheva

Abstract

In this article I discuss various aspects of the paradoxical relationship between law and war. I demonstrate that although war turns out to be something regulated by legal norms, a substantial part of it remains outside the law, understood as justice, order and humanity. The international law „tames“ the war by norms that form a branch that has two contradictory names – „warfare laws“ and „international humanitarian law“. Paradoxically Hans Kelsen’s positive legal projection of the theory of „just war“ seems to be an engineering project for „Peace through Law“. The feminist analysis of law and war raises important issues how to expose the structures of masculine dominance and its related forms of violence in human society. Such a critical view on power further draws the attention to the necessity to reconsider legal categories and the expectations from the law.

СТАТУТЪТ НА ВОЕННОТО ПОЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Веселин Янчев

Войската е основното действащо лице в условията на военно положение. Ето защо преди да се опитаме да изясним неговия статут, би трябвало да посочим каква е същността и предназначението на войската. Като работно определение приемам това на д-р Николай Николаев, базирано на Карл фон Клаузевиц. Според Николаев, „Войската е организирана човешка група, подчинена на държавата и предназначена да воюва от името и за сметка на последната“. Войската се състои от въоръжени хора, споени от специални закони, устави и правилници, с цел да водят война. При всяко воюване имаме налице две обществени групи, които се стремят чрез грубите средства на взаимно изстребление и омаломощаване да сломят съпротивата си с резултат едната от тях да наложи волята си над другата и я принуди да изпълни определени условия.¹

Не буди съмнения необходимостта от войската за защита на суверенитета, териториалната цялост и границите на държавата, т.е. за гарантиране на нейната външна сигурност. Държавата организира, екипира, обучава войската, за да я използва срещу своите външни врагове и за постигане на своите исторически цели и идеали. Това предназначение на войската е „преимуществено“, но не и единствено. Още в древността войската се употребява не само за противодействие на външни сили, но и като средство за решаване на вътрешнодържавни проблеми, като оръдие в борбата за власт и на властта срещу противозаконните масови посегателства срещу

¹ Николаев, д-р Н. П. Войската в парламентарната държава. Общ поглед върху положението на войската в държавата. Управление и командване на войската в парламентарната държава. София: Придворна печатница, 1927, 11–13, 23.

установения обществен ред. Така тя се проявява в две основни функции: външна – защитна или нападателна, и вътрешна – средство в борбата за власт и на властта срещу нейните противници. С други думи, войската е не само „външен“, но и „вътрешен“ фактор.

Използването на войската във вътрешнодържавен план се налага при две условия – появата на извънредни, изключителни по мащаби и обществена значимост събития, и невъзможност или неспособност на администрацията и полицията да се справят с тях. Такива събития могат да бъдат големи природни и обществени катаклизми – земетресения, наводнения, засушавания, пожари, производствени аварии. Привличането на армията се налага и при организиране на санитарни кордони, които трябва да изолират зони, засегнати от епидемии, както и при големи обществени строежи.² Бедствията и катаклизмите могат да имат и социално-политически характер – граждански вълнения, организирана или спонтанна съпротива на властите, улични боеве, въоръжени заговори, бунтове и въстания, партизанска война, гражданска война, революция. Именно в такива случаи на обществено насилие държавата прибегва до принуждаващата сила на войската, чрез заплахата от нейната употреба или чрез директното ѝ използване срещу бунтуващите се за възстановяване на обществения ред и вътрешната сигурност. Но и при тези обстоятелства използването на армията трябва да бъде регламентирано и ограничено от законите, за да бъде легитимно и да бъде допускано само като крайно, извънредно средство за налагане на мир и справедливост, за запазване на целостта и бъдещето на обществото и държавата, а не за ограничаване на правата на гражданите. Само при такива обстоятелства използването на армията като средство за насилие, но и предотвратяващо насилие, може да бъде оправдано.

В световната практика, която след 1878 г. е пренесена и в България, съществуват две основни възможности за законова намеса на армията във вътрешния живот на държавата и за осигуряването на обществен ред и сигурност. Те се различават по това, какъв е характерът на съществуващата опасност и чия е инициативата за активизиране на армията. За отстраняване на опасности от преходен характер войската се намесва по искане на гражданските власти – администрацията и полицията, чрез оказване на съдействие. За отстраняване на опасности от непреходен характер – в случай на сериозна външна или вътрешна заплахата (война или въоръжени вътрешни вълнения), войската се намесва по искане на висшата държавна власт, която обявява военно положение.

² Corvisier, A. Dictionnaire d'art et d'histoire militaires. Paris: Presses universitaires de France 1988, p. 813–816.

Военното положение като теория и практика е френско явление, където е известно като „обсадно положение“ – „*État de siège*“ и е регламентирано в специален закон от 9 август 1849 г. Законът постановява, че при обявяване на обсадно положение правата, дадени на гражданската власт, за да поддържа реда и безопасността, преминават изцяло в ръцете на военната власт. Гражданската власт продължава да изпълнява само онези длъжности, които не са преминали към военната власт. Всички престъпления против безопасността на републиката, против конституцията, против обществения ред и спокойствие попадат в подсъдността на военните съдилища, независимо от общественото положение на главните участници и техните съучастници. Военната власт придобива право да прави претърсвания през деня и нощта в жилищата на гражданите, да изселва престъпници, излежали наказанията, и лица без постоянно местожителство, да изисква оръжието и бойните припаси, да ги търси и отнема, да забранява печатни издания и събрания, които причиняват или поддържат безредие. С нов закон от 3 април 1878 г. се постановява, че обсадно положение може да бъде обявено само при непосредствено грозяща опасност от външна война или въоръжено въстание. То се обявява единствено със закон от парламента за определено място и време. Ако парламентът не заседава (не е свикан или е между две сесии), президентът на републиката може да обяви обсадно положение с одобрение на министерския съвет, но парламентът трябва да се събере по право, т.е. без да бъде свикан, в двудневен срок. Ако парламентът е разпуснат, военно положение, в случай на въоръжено въстание, не може да се обяви. Допуска се изключение в случай на война, когато президентът с одобрение на министрите може да обяви военно положение в местата, заплашени от нахлуването на противника. Законът поставя като условие незабавното провеждане на избори и свикване на парламента в срок до три месеца. Така правото за обявяване на военно положение остава в правомощията на парламента, който решава дали да потвърди или отмени взетата мярка. Щом изтече срокът, обсадното положение се прекратява *ipso jure* (по собствено право), ако нов закон не го продължи.

В Германия правото да обяви военно положение – „*Belagerungszustand*“, принадлежи само на императора. По чл. 68 от имперската конституция от 1871 г., в случай на заплаха за общественото спокойствие в пределите на съюза, императорът има право да обяви във военно или обсадно положение всяка негова част. Формата на обявяването и последствията се определят от пруския закон от 4 юни 1851 г. Според него военно положение се обявява в случай на война, когато дадено място е заплашено или е обект на неприятелско нахлуване, или в случай на въстание, явно застрашаващо обществената безопасност. Тези обстоятелства се определят от

императора и ако той прецени, че са налице, издава указ, преподписан от императорския канцлер. Указът се публикува в официален орган и се оповестява в местата, обявени във военно положение чрез прочитане на указа, съпроводено от барабанен бой или сигнал на тръба. Указът се разлепва на публични места и се отпечатва в местната преса. Никакви постановления не се предвиждат по отношение срока на военното положение. Отменянето му става отново с императорски указ. Обявяването на военно положение в Германия се съпровожда: първо, с преминаване на обичайните функции на гражданската изпълнителна власт в ръцете на военното началство; второ, с преустановяване действието на конституционните гаранции за неприкосновеността на жилищата, личната свобода и свободата на печата и събранията и други права; трето, с изземане на правораздаването по ред престъпления от компетенциите на обикновените съдилища и въвеждане на военни съдилища. Особеност на германското законодателство се явява съставът на тези съдилища. Докато военните съдилища във Франция се състоят само от военни, в Германия те са смесени – от военни и граждански лица. От петчленния състав трима са офицери, назначени от главнокомандващия, и двама са граждански съдии, назначени от президента на местния съд, единият от който заема председателското място. Целта на законодателя в този случай е да се внесе правомерност и умереност в дейността на тези съдилища, чрез богатия процесуален опит и уравновесеност на гражданските лица. След отмяната на военното положение дейността на военните съдилища се прекратява и заведените от тях дела се предават на гражданските съдилища. Във Франция и след отмяната на военното положение военните съдилища продължават функциите си до разрешаване на заведените дела.

Френският и германският опит сочи, че военното положение представлява изключителна мярка, особен род управление, целящо да запази съществуването на държавата и обществото. Спецификата на военното положение е в това, че то е предварително подготвен правен институт, който се въвежда в случай на непосредствена опасност – от вече започнала война или въоръжено въстание, когато държавата е принудена да действа по силата на необходимостта и се намира в състояние на неизбежна отбрана. В такъв случай войската е нужна не като съдействащ, а като главен орган за осъществяване на държавната власт. Затова само висшата държавна власт има правото да взема решение за обявяване на военно положение. То може да бъде въведено по различни начини: от законодателната власт, от държавния глава, но със санкцията на законодателната или изпълнителната власт, от изпълнителната власт, със или без санкцията на законодателното тяло. Съдържанието на военното положение се изразява в спиране на действието на различни конституционни

гаранции, като се посяга върху политическите и гражданските права на цялото население. Най-важните права по управлението и правосъдието се изземват от гражданските власти – административни, полицейски, съдебни, и преминават в ръцете на военните. Армията получава права да прилага специални мерки за защита на обществения ред и сигурност, една от най-важните сред които е замяната на гражданските съдилища с военни, защото те действат по-бързо, по-опростено и по-строго. Вдигането на военното положение може да бъде автоматично, ако в закона за неговото въвеждане е фиксиран и срокът му. Може да се вдигне с решение на парламента или с указ на държавния глава. Въпреки ограничаването на гражданските и политически права, спирането или ограничаването на действието на някои закони, военното положение не означава даване на изключителни правомощия на изпълнителната и военна власт. Техните действия остават в рамките на законовите постановления.³

От първите дни на своето самостоятелно съществуване българската държава често и с охота прибегва до обявяване на военно положение, но не проявява голям ентузиазъм при нормативната му регламентация.

С цел гарантиране на сигурността на страната, приетата на 16 април 1879 г. Търновска конституция допуска възможност за извънредно законодателство и въвеждане на военно положение, без изрично да споменава последното. Според чл. 47 князът, по предложение на Министерския съвет и под общата отговорност на министрите, има право да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителната сила на закон. Тези правомощия се дават само ако държавата се заплашва от външна или вътрешна опасност, а Народното събрание не би могло да се свика. Такива извънредни наредби и разпореждания се представят за одобрение от първото свикано след това Народно събрание. Член 76 дава право на княза в случай на извънредни събития, които биха могли да нарушат обществената безопасност, да спре в цялото Княжество или в отделни места действието на чл. 73 и чл. 74. Първият забранява налагането на наказания без присъда, издадена от надлежен съд и добила законна сила, а вторият не допуска арести и претърсвания по домовете, освен по правилата, изложени в законите. Княжеските действия подлежат на одобрение

³ Taillefer, A. La Justice militaire dans l'armée de terre en France et dans les principaux pays. Paris: L. Larose, 1895; Казанджиев, Ст. Военното положение. Военен журнал, 1895, № 7; Дерюжинский, В. Ф. Habeas Corpus Актъ и его постановка по английскому праву. Юрьевъ, 1895; Петров, Н. Военно положение (Сравнително изследване). Ролята на войската и нейните началници. София: Печатница на Армейския военно-издателски фонд, 1925; Джумалиев, Г. Института на военното положение от гледище на административното и конституционно право. Военен журнал, 1934, № 17.

от Народното събрание⁴. Именно чл. 76 се тълкува като възможност за въвеждане на военно положение, при което могат да се нарушават индивидуалната неприкосновеност на личността при задържане, съдене и наказване, както и неприкосновеността на жилището. Гражданите могат да бъдат задържани за повече от 24 часа, което е наказание без присъда, да бъдат съдени от друг, освен „надлежния съд“, но който също трябва да бъде законен, да им се налагат по-строги наказания, а жилищата им да се претърсват по всяко време. Но и в този случай би трябвало да остане в сила основното правило на правовата държава – не може да бъде наложено наказание за престъпление, непредвидено в закона (чл. 75 от Търновската конституция).

Без да бъде изрично посочено, Търновската конституция допуска споменатите в нея военни съдилища (чл. 72) да разпрострат своята юрисдикция и над граждански лица в извънредни ситуации. Практически това се потвърждава от въведените на 9 юни 1879 г. в армията, по административен ред, Военносъдебен устав и Войнски устав за наказанията. Уставите представляват превод, с незначителни изменения, на руския Военносъдебен и Военнонаказателен закон от 1867 и 1869 г. Член 127 от Военносъдебния устав гласи: „Лица от гражданското ведомство, освен случаите по чл. 655, се предават на военен съд изключително в местностите, обявени във военно положение и само за тези престъпления, които са означени в издадения по случая княжески указ.“⁵ Това постановление е развито в раздел IV на устава, който третира военното съдоустройство и съдопроизводство „във военно време“.⁶ Раздел III на Войнския устав за наказанията разглежда престъпленията и съответно наказанията „по време на война и в местности, обявени във военно положение“. Принципно положение е, че всяко нарушение на служебните задължения, направено с намерение да се облагодетелства неприятеля във военни или други негови враждебни действия, се признава за държавна измяна и виновните се наказват със смърт чрез обесване и лишаване от войнска чест. Предпоследният 227 член постановява, че предвидените наказания за военнос-

⁴ Конституция на Българското княжество. Фототипно изд. Пловдив, 1991; Киров, д-р Ст. Чл. 47 от Конституцията и суспендирането на някои членове от закона за чиновниците: Реферат, държан в Юридическото дружество в София на 30 юни 1903 г. София: Книжарница Хр. Олчев, 1903, 2–20; Същият. Критичен поглед върху текста на Българската конституция. София: Придворна печатница „Братя Прошекови“, 1903, 6–7; Баламезов, Ст. Конституционно право. Ч. I. София: Софи – Р, 1993, 294–304.

⁵ Уставъ военно-судебный. София, 1879, с. 21. Според чл. 655 граждански лица са подсъдни на военен съд и ако извършат престъпление, нарушаващо законите на дисциплината и военната служба, заедно с военни лица.

⁶ Уставъ военно-судебный..., 105–109.

лужещите важат и за лицата от гражданското ведомство, „намиращи се в местата, обявени във военно положение за тези престъпления, които бъдат означени в княжески указ“.⁷

Тези два документа, имащи за цел да регламентират правораздаването в армията, предвиждат възможността то да се прехвърли и върху граждански лица в два случая – във военно време и в местности, обявени във военно положение. Очевидно в юридически смисъл разлика между тези две понятия няма, защото важат едни и същи постановления. Военното време и военното положение се обявяват с княжески указ. Логиката и духът на тези два устава сочат, че мотивите за издаването на такъв указ трябва да бъдат или чуждо нападение, или заплахата от такова нападение, насочено срещу суверенитета и териториалната цялост на страната. С оглед на екстрената ситуация и необходимостта от гарантиране на дисциплината и морала в армията, обезпечаване на нейния личен състав и материалната част, както и на реда и сигурността в тила или в освободените територии, се предвижда въвеждане на ускорено съдопроизводство, чрез действието на полеви военни съдилища и максимализиране на наказанията. Според военните устава, от началото на дадено дело до изпълнението на присъдата, която обикновено е смърт – срокът е не повече от една седмица. Тази процедура важи и за престъпления, извършени от граждански лица, но изрично указани в княжеския указ. Военните съдилища приемат по-административен характер, като се подчиняват във всяко отношение на главнокомандващия, който получава права, принадлежащи в мирно време на Главния военнокасационен съд или на княза.

Налице е обаче фактическо различие между военното време и военното положение. Възможно е във военно положение да бъде обявена само част от територията на страната, която е далеч от театъра на военните действия или когато няма военни действия, но съществува заплахата от вътрешни врагове, т.е. допустима е възможността военно положение да бъде обявено не във военно време, но с цел усмиряване и потъпкване на вътрешни бунтове и размирици. Такава интерпретация се налага у нас и в теоретичен, и в практически план. Според военния юрист Г. Агура, военната част се намира в действителна военна обстановка, когато тя взема непосредствено участие във военни действия срещу външен неприятел и когато тя може и да не участва във военни операции, но се намира в местност, обявена във военно положение. Той счита, че военното положение е равносилно на военното време, „защото в последния случай има неприятел вънкашен, който нарушава и изнасилва отечествените граници, а в първия – има неприятел вътрешен, който гложди сърцето на страната,

⁷ Войнскій устав о наказаніяхъ. София, 1879, 67–75.

т.е. обстоятелства, еднакво опасни за независимостта, самостоятелността, реда и тишината на господарството“⁸

Ярко личи разминаването и несъгласуваността между конституционния текст и този на военните устави, въвеждащи ограничения, които Конституцията не предвижда. Но и военните устави не изясняват ролята на войската по отношение на полицията и гражданската администрация, както и не конкретизират възможността за ограничаване или премахване на граждански и политически права. Впрочем това не може и да се очаква, тъй като в Русия, откъдето те са взети, конституционни гаранции не съществуват.

Възможността за въвеждане на „обсадно положение“ е предвидена в Органическия устав на Източна Румелия, точно по френски образец. Според чл. 50: „Обсадно положение може да се прогласи от Главный Управител със съгласното мнение на Постоянный Комитет на Областното събрание, било на едно място, било на повече места в областта: 1. Когато населението се противи на изпълнението на някой закон, на някой правилник или на някой законно издаден приказ, и когато след като се прикани на послушание, то постоянства да се опира. 2. Когато вътре в населението стане някое въоръжено движение или някои важни смущения, които мерят да нарушат публичното право на областта, а обикновените оръдия на властите са слаби да възстановят порядъка“. Освен това Органическият устав изисква заповедта за обявяване на обсадно положение „да е мотивирана“, да се съобщи на Високата порта и да се обнародва във всички общини, където трябва да се приложи. Без обнародване заповедта няма законна сила. Обсадното положение се вдига веднага щом отпадне предизвикалата го причина. Предвижда се специален закон да определи действията при обсадното положение.⁹

Сравнението между предвиденото от Търновската конституция и това от Органическия устав по отношение на военното положение безспорно е в полза на Устава. Следните аргументи могат да се изтъкнат в подкрепа на това твърдение: 1. Механизмът на обявяване е категоричен и ясен – това е право на Главния управител, но заедно с Постоянния комитет. Издаденият за целта указ трябва да бъде публичен и само след неговото обнародване той влиза в сила; 2. Причините за обявяване също са точно изброени – в случай на гражданско неподчинение или на въоръжено движение; 3. От съдържанието и духа на постановките за военното положение проличава, че то е крайна мярка, към която може да се пристъпи едва след опит за

⁸ Агура, Г. Военно-углавно право. Материални закони. Ч. 2. София: Държавна печатница, 1890, с. 157.

⁹ Органическият устав на Източна Румелия. Пловдив: Христо Г. Данов, 1879, 15–16.

усмиряване на недоволството по мирен начин или след като нормалните средства се окажат недостатъчни; 4. Предвиденото вдигане на военното положение, след като предизвикалите го причини престанат да действат, не дава възможност за необоснованото му продължаване и злоупотреба с правата на гражданите; 5. Действията на властите в условията на военнo положение би трябвало се определят със закон, а не с правилник или друг подзаконов акт.

Според първоначалния текст на Търновската конституция е възможно въвеждането на извънредно или военнo положение, същността на което е действието на военни съдилища и ограничаване на индивидуалните граждански, но не и политически права. Конституцията твърде формално разглежда процедурата за обявяване на извънредно/военно положение и не урежда материалната му страна – какво представлява практически то, какви са правомощията на гражданските и военните власти след неговото обявяване, с какво се заменят „надлежните“ съдилища.

Въпросните проблеми частично са решени с измененията на конституционния текст през 1911 г. В чл. 73 се внасят три съществени допълнения. Първото е, че не могат да се създават никакви изключителни съдилища или следствени комисии под никакъв предлог и наименование. Второто посочва точно условията, при които се обявява военнo положение, както и че при него вместо редовните граждански съдилища действат военни. Третото фиксира начина за обявяване на военнo положение. В конституционния текст се записва: „Във военнo време, или когато, при належаща опасност, произхождаща от външно нахлуване или въоръжено въстание, страната, или част от нея се обявява във военнo положение и тогава действат предвидените в закона военнопoleви съдилища“. „Военното положение се обявява със закон, ако Народното събрание заседава, или с указ под общата отговорност на министрите, ако не заседава. В последния случай Народното събрание се свиква в пет дни за потвърждаване на издадения указ.“¹⁰

В пленарна зала са дефинирани понятията „външно нахлуване“ и „въоръжено въстание“. Приема се, че „външно нахлуване“ е налице, когато някой въоръжен неприятел, с оръжие в ръка, нахлуе в страната и заплаши целостта на територията или обществения ред и държавната сигурност. Под „въоръжено въстание“ се разбира залегалото определение във френския закон за обсадното положение – то е налице, „когато с

¹⁰ Стенографски дневници на V Велико Народно събрание. София: Държавна печатница, с. 719.

оръжие в ръка известни обществени слоеве или личности въстават против обществения и държавен ред и строй“.¹¹

По този начин Конституцията допуска обявяване на военно положение във военно време, т.е. времето, когато страната е воюваща с една или няколко други държави, заплашена е от външно нахлуване или от вътрешно въоръжено въстание, като основната му характеристика е действието на военнополовите съдилища и за военни, и за граждански лица. Следвайки логиката, заложената в Конституцията след промените през 1911 г., военните и гражданските закони, може да се заключи, че въвеждането на военно положение в България не е свързано със суспендиране на което и да е конституционно постановление, на нито едно от прогласените граждански и политическите права. Норма, която съществува в Белгийската конституция от 1831 г.

При управлението на Ст. Стамболов Военносъдебният и Военнонаказателният устав са преведени на български и с незначителни изменения са гласувани от Народното събрание, вече като български закони. Съществени промени в тях са направени в навечерието на включването на страната в Голямата война. През март 1915 г. са приети изменения в отдел IV на Военносъдебния закон – „За военно-половите съдилища във военно време и във време на военно положение“. Те предвиждат, когато Царството се обяви във военно положение, да се откриват няколко вида военнополови съдилища – местни, при дивизиите и отделните отряди, в завоюваните области, в обсадените крепости, а също и извънредни военнополови съдилища. Военнополовите съдилища се състоят от председател и двама членове, „предимно офицери с юридическо образование от действащата армия и запаса“. Към всеки такъв съд има военнополови прокурор, военен следовател и постоянен защитник „предимно с юридическо образование“. При обявяване на военно положение военните съдилища се преименуват с царски указ във военнополови съдилища и се оставят да действат по старите си места. При необходимост се учредяват и нови такива. По отношение на съдопроизводството законът дава право на военнополовите прокурори „при законен повод и достатъчно основание“ да възбуждат углавно преследване против гражданите в Царството, но за престъпления, които се съдят от военнополовите съдилища. За жителите на завоюваните области и гражданите, които служат във войсковите учреждения, те имат право да започват следствие за всички престъпления и нарушения. Комендантите на обсадените крепости и укрепените пунктове възбуждат углавно преследване за всички престъпления и нарушения против жителите на крепостта или пункта. Според чл. 1020, на военнополовите съдилища са

¹¹ Алманах на Търновската конституция. Пловдив: Търговска печатница, 1911, с. 835.

подсъдни освен военнослужещите и „всички граждани от съдебния район на съда за ония престъпления, които са указани в царския указ“. Законът не поставя срокове за извършване на разследването от военнополовия следовател, но изисква веднага след приключването му да се повика обвиняемият, да му се предяви делото и след кратко заключение за неговата виновност или невинност, то да се представи на военния прокурор. Последният е длъжен „незабавно да го разгледа“ и да прецени дали да го прекрати, върне за доразследване или да му се даде ход. Ако се даде ход на делото, това трябва да бъде направено „за по-простите дела“ в продължение на 24 часа, а „за по-сложните“ – в продължение на 3 дни. За целта прокурорът изготвя обвинителен акт. Той може да призове и свидетели, но не повече от двама, за установяване на едно и също обстоятелство. Едновременно с внасянето на обвинителния акт в съда, прокурорът прави разпореждане за извикване или довеждане на подсъдимия там, където съдът ще заседава. Председателят на военнополовия съд, след като получи обвинителния акт и след явяването на обвиняемия, веднага разпорежда да му се връчи препис от акта в присъствието на назначен от съда защитник. Ако до 24 часа обвиняемият или неговият защитник не поискат нови свидетели или отвод на някой от членовете на съда, председателят „незабавно“ внася решаването на тези въпроси в разпоредително заседание. Във военно време и при действащата армия (когато армията е мобилизирана) присъдите на военнополовите съдилища не се мотивират по отношение на виновността на военните лица, но по отношение на гражданските лица мотиви трябва да бъдат излагани. Присъдите, по които осъдените не се лишават от граждански права, влизат в законна сила веднага, щом бъдат прочетени, а всички останали – след 24 часа. При военно положение, когато армията не е мобилизирана, всички присъди влизат в сила след три дни. Касационни жалби и протести във военно време не се допускат, с изключение на смъртни присъди и такива за лишаване от граждански и политически права. Заявления за това се правят до 24 часа след прочитане на присъдата. Във време на военно положение се допускат жалби и протести (чл. чл. 792–832 от Военносъдебния закон) в тридневен срок. След поучаване на подобно заявление, военнополовият съд го препраща, заедно с цялото дело, на по-горна инстанция за решение – главнокомандващ, командващ на армия, генерал-губернатор, министър на войната. Те могат да потвърдят присъдата или да върнат делото за преразглеждане от друг състав. Смъртните присъди на офицери и военни лекари се утвърждават от главнокомандващия. Смъртните присъди се изпълняват публично, в присъствието на военния прокурор.¹²

¹² Държавен вестник, бр. 76 от 7 април 1915 г.

С Царски указ в края на септември 1915 г. са направени промени и в раздел III на Военнонаказателния закон „За престъпленията във време на война и в местностите, обявени във военно положение“. Те определят наказанията на военнослужещите за предателство, нарушаване на задълженията, отклоняване от служба, кражба и присвояване и за престъпленията по военно-санитарната част. Според чл. 271: „Лицата от гражданското ведомство и жителите на неприятелските земи, които са заети от армията, се наказват само за тези престъпления от настоящия закон, за военно време, които поименно са посочени в изданията по този случай Височайши указ или в прокламацията на Главнокомандващия.“¹³

Ако се следват постановленията на Конституцията и военните закони, могат да се направят няколко извода за същността на военното положение в България. То се обявява от законодателната или изпълнителната власт със санкцията на държавния глава при строго фиксирани условия. След обявяването му гражданските лица, за определени, извършени от тях престъпления, се съдят от военнопoleви съдилища. Съставът на тези съдилища е военен или военно-граждански, в зависимост от тежестта на подсъдните престъпления. Военните съдилища действат по-бързо, защото са двуинстанционни, за разлика от триинституционните граждански съдилища.¹⁴ Самите подсъдни престъпления се определят от изпълнителната власт на основата на действащото в страната гражданско и военно законодателство и с оглед степента на опасност, която те създават за обществения ред и сигурност. Гражданският Наказателен закон от 1896 г. дефинира като най-опасни за външната и вътрешната държавна сигурност посегателствата срещу държавния глава и срещу самата държава, определени като измяна (гл. I, чл. 98–108.) и предателство (гл. II, чл. 109–118.), защото те заплашват самото съществуване на държавата, нейната цялост и независимост. Според чл. 99, ал. 2 измяна е и деяние, което цели „насилствено изменение на държавния строй или единството на държавата“. Престъпленията, насочени срещу собствената държава и войска чрез влизане в споразумение или подбуждане на чужда държава към война или други неприятелски постъпки, когато в споразумение с друга държава се вдигне оръжие срещу собствената или се улесни навлизането на чужди войски чрез предаване на държавни и военни тайни, на градове или укрепления, припаси, или деморализация на собствените войски, се определят като предателство. Наказанията за измяна и предателство са изключително тежки – смърт или доживотен затвор, във военно време,

¹³ Държавен вестник, бр. 220 от 29 септември 1915 г.

¹⁴ Манолова, М. История на държавата и правото. Третата българска държава 1878–1944. София: Сиела, 2001, с. 184; Токушев, Д. Съдебната власт в България. От древността до наши дни. София: Сиби, 2003, 197–203.

и строг тъмничен затвор, не по-малко от 5 години, в мирно време, и лишаване от граждански и политически права. Със строг тъмничен затвор, парична глоба и лишаване от права се наказва и всеки, който сам или в съзаклатие готви, непосредствено проповядва или възбужда към измяна и предателство. Строг тъмничен затвор до пет години е определен за лица, които нарушават някакво държавно разпореждане, извършено и обнародвано „с цел да се спази държавната безопасност“. Аналогични на измяната са и насилствените действия и оскърбления против държавния глава и членовете на семейството му (гл. III). Като тежки антидържавни престъпления, които засягат нейното правилно функциониране, се определят и „престъпленията против властта“. Към тях се причисляват метежът и съзаклатието за метеж, явното насилие и явното непокорство (гл. V, чл. 138–156). Член 138 дефинира метежа по следния начин: „Тълпа, събрана с цел чрез сила или заплашване да препятствува: 1) на българското правителство или Народното събрание; 2) на друга някоя публична власт или неин орган да упражняват свободно своите права и длъжности, или да ги принуди да извършат или не извършат нещо в кръга на техните права и длъжности“. Предвиденото наказание е до 10 години строг тъмничен затвор. Ако „въстаналата тълпа“ е нападнала и взела в своя власт община, дом, склад за оръжие, военни припаси или барут, железница, телеграфно или пощенско учреждение, извърши грабеж, палеж, унищожи нещо или употреби насилие над определени личности, предводителите и подбудителите се наказват със строг тъмничен затвор от пет до 15 години, а участниците – с такъв до пет години (чл. 140, 141). Всеки, който употреби сила или заплашване с цел да принуди публична власт да извърши или пропусне нещо по служба, се наказва за явно насилие с не по-малко от шест месеца тъмничен затвор (чл. 144), а този, който се възпротиви спрямо законна наредба, възбрана, заповед или покана, направена от публична власт, се наказва за явно непокорство с тъмничен затвор до три месеца и парична глоба (чл. 154). За „самоволно освобождаване на затворник“ или ако му се помогне да избяга, наказанието е до три години строг тъмничен затвор и до пет години, ако освобождаването стане чрез насилие. Според закона опасни за вътрешната сигурност престъпления са и тези, свързани с носенето на военната служба и против държавната военна сила. Отклоняването или съдействието за отклоняване от военна служба, както и подбуждането на военнослужещите към престъпления и нарушения, забранени от военните закони, устави и правилници, се наказват строго – в мирно, и тежко – във военно време (гл. VI, чл. 157–171). Като престъпления, нарушаващи обществения ред, Наказателният закон (гл. VII, чл. 172–182) определя непосредственото или косвеното подбудителство към неподчинение на законите, правилата, наредбите или разпорежданията, издадени от властта в кръга на законите; към вражда

и омраза против вероизповедни общности, народности или група от обществото; срещу правните основи на брака и собствеността, както и против неприкосновеността на особата на държавния глава, държавния строй, целостта или единството на държавата или задължителната сила на законите. Предвидените наказания за тези престъпления са затвор до една година и парични глоби. Значително по-тежки са наказанията за подбудителите и предводителите, както и за участниците във въоръжена тълпа, която има намерение или е извършила нападение срещу личната или имотната сигурност. За чета, съставена със същата цел, организаторите, предводителите, участниците и помагачите се наказват с тъмничен или строг тъмничен затвор до 10 години. Като престъпление с висока обществена опасност умишленото убийство (гл. XVI, чл. 247, 248) се наказва с до 10 години строг тъмничен затвор, а за предумишленото – със смърт. За убийство на орган на публичната или обществената власт във време или по повод изпълнение на служебните му задължения се предвижда доживотен строг тъмничен затвор. Причиняването на тежка телесна повреда против орган на публичната или обществената власт във време или по повод изпълнение на служебните му задължения (гл. XVII, чл. 263, 266) се наказва със строг тъмничен затвор от пет до 12 години. До 10 години строг тъмничен затвор е наказанието за извършена кражба по време на „обществено бедствие“, сред които законодателят посочва битка и метеж (гл. XXII, чл. 316). Като опасни за реда и сигурността са определени и грабежите, извършени с насилие или заплахата от насилие (гл. XXIV, чл. 324–329), изнудването чрез заплашване (гл. XXV, чл. 330–333), укриването на престъпници (гл. XXVII, чл. 338–343) и „общоопасните престъпления“ – умишлени палежи, наводнения, повреди на железници, телеграфи, телефони, залагането или хвърлянето на взривни вещества на публични места с цел лишаване някого от живот, нелегалното производство, използването, вноса, търговията, притежаването на взривни материали и др. (гл. XXXII, чл. 383–417). След убийството на министър-председателя Димитър Петков през 1907 г., законодателят припознава като опасни за държавната и обществената сигурност и анархистите и създава специален закон. По-късно той става част от Наказателния закон и предвижда лицата, които се сдружават или сговарят за осъществяване на анархистични цели, чрез насилствени действия и средства да вършат престъпления против личната или имотна сигурност, да се наказват с не по-малко от пет години строг тъмничен затвор.¹⁵ На 4 април 1897 г. е утвърден и Законът за наказателното съдопроизводство. Това е първият невоенен закон, който допуска

¹⁵ Сборник на действащите съдебни закони в царството (1878–1937). Ч. II. София: Държавно книгоиздателство, 1937, 5–103, 131; Токушев, Д. История на новобългарската държава и право. 1878–1944. София: Сиби, 2001, 240–244.

възможността лица от гражданското ведомство да бъдат предавани на военен съд „изключително в местностите, които са обявени във военно положение, и само за такива престъпления, които поименно са означени в последващия по този случай височайши указ“ (чл. 52).¹⁶

И според промените в Конституцията и военните закони, съдържанието на военното положение се изчерпва с разпространето на действието на военнополовите съдилища върху граждански лица. Но военнополовите съдилища действат *post factum*, т.е. след като причинителите и извършителите на дадено престъпление са заловени и предадени на правосъдието. Нито Конституцията, нито някакъв конкретен закон посочват начина, по който ще бъдат предотвратени, недопуснати или овладени престъпленията срещу реда и сигурността в случай на външна заплаха или силни вътрешни размирици. Не е ясно какво ще се върши и кой ще върши необходимото, за да се преодолее възникналата опасност.

Тези проблеми са решени с един подзаконов, и то „временен“ правилник – Временен правилник за службата през време на военно положение, публикуван на 9 юни 1900 г. Според неговия чл. 1: „Във военно положение се считат ония места, в които е обявено подобно с височайши указ“. Следващият член разкрива същността на военното положение – поемането на отговорността за обществения ред от войската. „В местностите, в които е обявено военно положение, поддържането на реда и тишината се възлага върху военните власти, които в това отношение имат в пълното си разпореждане и местната полиция“. Военните власти получават правото на контрол и върху администрацията. Те могат да отстраняват от длъжност лица, назначени от полицейските органи. Ако възникнат разногласия между полицията и войската, те се отстраняват от съответните министри. Администрацията продължава да изпълнява функциите си, но не и по отношение на поддържането на реда и тишината. При условие, че отсъстват военни власти, техните функции се поемат от полицията.

Най-важното постановление във Временния правилник съдържа правата, които придобиват военните началници в случай на военно положение – чл. 4, и които са свързани с ограничаването на конституционните граждански и политически права:

1. Да назначават военни, полицейски, или смесени патрули за поддържане на реда и тишината;
2. Да правят, било денем, било нощем, разтърсвания (обиск) в домовете на гражданите, като това трябва да става в присъствието на представители на местното общинско управление;

¹⁶ Държавен вестник, бр. 77 от 7 април 1897 г.

3. Да искат от гражданите намиращото се в тях оръжие, или да пристъпят към търсенето и вземането му;
4. Да забраняват събрания от граждани и печатане и внасяне на вестници и списания, които се считат опасни за реда и тишината;
5. Временно да закриват увеселителни и питейни заведения, които служат за свърталище на елементи, опасни за обществения ред и спокойствие;
6. Да поставят под полицейски надзор, да задържат и арестуват лица, опасни за общественото спокойствие. В този случай се докладва на военния и вътрешния министър, с оглед на по-нататъшни разпореждания.

Според чл. 8 при потушаване на смутове и метежи, военните власти получават правото да „действуват по собствена инициатива и усмотрение“, но предходният чл. 7 гласи, че за превишаване на властта или бездействие, виновните военни и административни власти носят отговорност според военнougлавните и углавните закони. Откриването на виновниците за престъпленията също трябва да става според съществуващите закони.¹⁷

Последният параграф от Временния правилник постановява, че военното положение се вдига с височайши указ. Задържаните лица или се пускат на свобода, или се предават на съответните граждански власти. Висящите дела от полевите военни съдилища и военните прокурори също се изпращат на гражданските съдебни власти.¹⁸

Дни преди началото на Балканската война, на 27 септември 1912 г. е публикуван нов Временен правилник, а дни след началото на Първата световна война – 1 август 1914 г. – поредният такъв. Странно е, че никой от следващите правилници не отменя предишния. Корекциите не засягат основното съдържание на военното положение. Правилникът от 1912 г., въпреки промените в Конституцията, запазва старото положение, че военното положение се обявява с указ, което е сериозен пропуск. Едва през 1914 г. Правилникът е съобразен с Конституцията и е записано, че военното положение се обявява със закон или указ, според чл. 73. Впрочем това е направено след като на 29 юли 1914 г. Народното събрание е приело първият „Закон за обявяване Царството във военно положение“, който дава право на Министерския съвет „със специално постановление“ да реши вдигането му.¹⁹ В Правилника от 1912 г. отпада текстът, според който местностите, обявени във военно положение, се разпределят на райони

¹⁷ Държавен вестник, бр. 122 от 11 октомври 1900 г.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Държавен вестник, бр. 172 от 1 август 1914 г.

със заповед по военното ведомство, като на всеки район се назначава особен началник с не по-нисък пост от полкови командир. През 1914 г. е посочено, че военните власти поддържат реда и тишината чрез военните коменданти. Претърсвания по домовете се разрешават само за „граждани, подозрени в престъпни намерения“. Уточнени са функциите на военните прокурори, следователите, които освен граждански, могат да бъдат и военни лица. Правилникът от 1914 г. дава правото да се забраняват не само вестници и списания, но „всякакви печатни произведения“. След вдигане на военното положение, делата на подсъдните военни лица се разглеждат от съответните военни съдилища, а започнатите такива продължават да се разглеждат по правилата на военно-съдебния закон за военно време, но след прочитането на присъдата по-нататъшните действия се извършват според военносъдебния закон за мирно време.²⁰

С приетите Временни правилници се допълва конституционната и законова рамка на военното положение и се постановява, че при обявено военно положение поддържането на обществения ред и вътрешната сигурност се поемат от военните власти, които подчиняват и се разпореждат с полицията и администрацията. Преустановява се действието на редица конституционни гаранции – неприкосновеността на личността и жилищата, свободата на събранията, на словото, на печата. Войската действа самостоятелно и със сила при предотвратяване или прекратяване на граждански размирици. Военното положение се вдига с указ на държавния глава или с постановление на Министерския съвет.

На практика в България е възприет френският модел на военно положение, но за разлика от Франция, където статутът му е регламентиран със закон, у нас изпълнителната власт, с един административен акт делегира на военните началници права, които нито законите, нито Конституцията им дават.

Липсата на прецизно разработен правен статут на военното положение няма да попречи, а дори ще стимулира управляващите твърде често да прибегват до тази извънредна мярка. До 1914 г., включително, военно положение ще бъде обявено 25 пъти, от които 6 в цялата страна и 19 в отделни окръзи и околии. При това често не се спазват условията за обявяване на военното положение, а самото му въвеждане се използва за грубо нарушаване на правата и свободите на гражданите и решаване на конюнктурно политически, а не държавнически проблеми.

²⁰ Държавен вестник, бр. 218 от 27 септември 1911 г.; бр. 177 от 8 август 1914 г.

THE STATUS OF MARTIAL LAW IN BULGARIA UNTIL THE FIRST WORLD WAR

Veselin Yanchev

Abstract

The article examines the regulation and specifics of martial law in Europe in the 19th century and their adaptation in Bulgaria after the restoration of Bulgarian statehood in 1878 until World War I. The constitutional framework, military and civil legislation, as well as the subordinate normative acts dedicated to the status of martial law are subject of the study.

БЪЛГАРСКИТЕ ИЗБОРНИ РЕГУЛАЦИИ И ТЯХНОТО (НЕ)ПРИЛОЖЕНИЕ ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Светослав Живков

Военното време не е подходящ за провеждане на избори период. Констатацията важи особено за глобалните конфликти. Неслучайно в хода на Първата световна война водещите европейски държави Германия, Франция и Великобритания отлагат редовните си парламентарни избори и удължават мандатите на избираемите си камари. Въпреки това периодът на Голямата война е наситен с кардинални изборни реформи. През 1915 г. Дания с промени в конституцията си дава избирателни права на жените и демократизира процедурите по излъчване на горната си камара. За долната си камара – Фолкетинга – датчаните първи в света въвеждат персонифицирана пропорционална система, каквато днес се използва в Германия. Две години по-късно Нидерландия въвежда всеобщо избирателно право за мъжете при задължително гласуване, а също и (първа в света) пропорционална система в единен национален изборен район. Няколко седмици преди края на Голямата война, през октомври 1918 г. Швейцария провежда референдум, на който избирателите подкрепят замяната на старите мажоритарни регулации с пропорционална система¹.

Реформи се правят и в трите най-големи страни сред воюващите в Европа. В Русия временното правителство на Керенски насрочва за ноември 1917 г. избори за Учредително събрание при всеобщо и пряко избирателно право и пропорционална система. Във Великобритания още в края на

¹ Carstairs, Andrew McLaren. A Short History of Electoral Systems in Western Europe. London: Allen & Unwin, 1980, pp. 64–66, 79, 141; Elklit, Jørgen. The Politics of Electoral System Development and Change: The Danish Case. In: The Evolution of Electoral and Party Systems in the Nordic Countries (eds. Bernard Grofman, Arend Lijphart). New York: Agathon Press, 2002, pp. 30–36.

1916 г. е свикана т.нар. Конференция на спикера с участието на депутати от всички партии. В началото на 1917 г. тя излиза с пакет радикални проекторекформи. Предложението за частично прилагане на пропорционална система е отхвърлено от Камарата на общините с няколко гласа, но в началото на 1918 г. е утвърден важният Акт за представителството на народа, който отменя напълно имуществените цензове за мъжете и дава частично изборително право на жените. През юли 1918 г. германският Райхстаг приема изборна реформа, частично въвеждаща пропорционална система и останала неприложена заради рухването на Втория райх².

Настоящата студия изследва промените в българските електорални регулации и тяхното приложение през Първата световна война – дело на XVII Обикновено народно събрание (ОНС) и на правителството на Либералната концентрация начело с премиера д-р Васил Радославов. Въпросът за промените в парламентарния състав на XVII ОНС остават извън обсега на изследването по следните мотиви: 1. Независимо от причината (касиране, смърт, оставка) заместването на депутатите се извършва автоматично – с уведомление от председателя на Народното събрание до съответния подгласник обикновено чрез окръжния управител, без необходимостта от приемането на специален нормативен акт; 2. Проблемът за движението на парламентарния състав в рамките на XVII ОНС е изключително важен с оглед крехкия баланс на силите в камарата и се нуждае от специално задълбочено изследване.

Датите в публикацията до въвеждането в страната на Григорианския календар на 1 (14) април 1916 г. са давани по Юлианския календар.

* * *

Голямата война започва на 15 юли 1914 г. Избухването ѝ заварва България управлявана от коалиционния кабинет на д-р Васил Радославов – тройната Либерална концентрация, включваща Либералната (ЛП), Народнолибералната (НЛП) и Младолибералната (МЛП) партия и разполагаща с парламентарно мнозинство в рамките на избраното през февруари 1914 г. XVII ОНС. Ноторен факт е, че през първите 14 месеца на световния конфликт България поддържа неутралитет. Още на 1 август 1914 г. обаче, със специален закон, в страната е въведено военно положение. Мотивът е

² Butler, David. *The Electoral System in Britain since 1918*. Oxford: Clarendon Press, 1963, pp. 7–12; Radkey, Oliver H. *Russia Goes to the Polls. The Election to the All-Russian Constituent Assembly, 1917*. Ithaca: Cornwell UP, 1990, p. 43; Ziegler, Donald J. *Prelude to Democracy. A Study of Proportional Representation and the Heritage of Weimar Germany, 1871–1920*. University of Nebraska – Lincoln, 1958, pp. 51–56; Pilon, Dennis. *Wrestling with Democracy. Voting Systems as Politics in the Twentieth-Century West*. Toronto: University of Toronto Press, 2013, pp. 76–123.

ясен – „бързо развиващите се в Европа и съседните страни събития“³. Новата ситуация е от голяма важност за разработвания в статията проблем.

През зимата на 1914–1915 г. на България предстоят местни и регионални избори. Първи са окръжните съвети. Техният мандат е тригодишен. Поправка на чл. 126 от Избирателния закон от декември 1911 г. повелява изборите за тези органи на самоуправление да се провеждат във втората неделя на януари⁴. В случая това се пада 11 януари 1915 г. Месец по-рано кабинетът насрочва изборите, но на 20 декември внася в камарата законопроект за тяхното отлагане. Действието е мотивирано именно с военното положение, „което не ще може да бъде вдигнато, докато не изчезнат причините, които го предизвикаха“⁵. Действащото в Царството законодателство не забранява провеждането на избори при военна ситуация, но наложената цензура и ограниченията върху свободата на събранията поставят значителни пречки пред евентуална предизборна кампания.

Проектът минава през камарата скоростно, „по спешност“ и практически без сериозни дебати. Първите две четения се състоят в рамките на един ден – 21 декември. Кратки изказвания правят само трима представители на лявата опозиция – тесният социалист Йордан Йорданов, „широкият“ му колега Кръстьо Пастухов и радикалът Стоян Костурков. И тримата акцентират не върху конкретния текст на проекта, а върху самото военна положение. Левицата като цяло осъжда въвеждането му като ограничаващо гарантираните от основния закон граждански права и като ненужно, предвид липсата на пряка военна заплаха за държавата. В позициите на левите групи все пак съществуват нюанси. Ако крайният левичар Йорданов се обявява категорично против всякакво отлагане на изборите, то „общоделецът“ Пастухов е склонен да подкрепи мярката, но настоява за конкретен срок на отлагането⁶.

Законът за отлагане провеждането на изборите за окръжни съвети, които са насрочени за 11 януари 1915 г., е приет от Народното събрание

³ Янчев, Веселин. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913 – 1915 и 1918 – 1923). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, 39–41.

⁴ Държавен вестник, XXXIII, бр. 273, 7 декември 1911 г.; Живков, Светослав. Пропорционалното представителство. Избори и електорално законодателство в България в навечерието на Първата световна война. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022, 326–327. Последните преди Първата световна война общи избори за окръжни съвети са проведени на 8 януари 1912 г.

⁵ ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а. е. 414, л. 3–4; НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 2, а. е. 28, л. 1–2.

⁶ Стенографски дневници на Народното събрание (по-нататък СтД), XVII ОНС, 1 р. с., 46 зас., 21 дек. 1914, 1756–1757.

на 22 декември 1914 г.⁷ Единственият му член повелява, че общите избори за този тип представителни органи се отлагат за първата неделя след изтичането на два месеца от вдигането на военното положение. На практика това означава отлагане за неопределено време, тъй като към зимата на 1914–1915 г. никой не може да прогнозира докога страната ще е във военно положение. Липсата на продължителни дебати показва, че като цяло политическите партии са съгласни с мярката или най-малкото – това не представлява важен проблем за тях. Крайните русофили имат и допълнителен мотив за пасивност. В излъчените през 1912 г. при коалиционния кабинет на Иван Ев. Гешов окръжни съвети т.нар. „изборна зестра“ подсигуриява със сериозно представителство народняци и прогресивнолиберали, като двете партии разполагат с позиции в управителните органи – постоянните окръжни комисии – във всеки от дванадесетте административни окръга от старите предели на Царството. Формираните след Балканските войни нови два окръга – Гюмюрджински и Струмишки – продължават да не разполагат със свои органи на регионално самоуправление. Нужно е да се подчертае, че с приетия закон се отлагат единствено генералните избори за окръжни съвети. Нормативният акт не забранява провеждането на частични избори при предсрочно разтурени съвети. Свикването на такива към момента обаче е слабо вероятно, поради това че изборният кодекс, в чл. 144, изисква за дисолуция повече от половината мандати в окръжния съвет да останат незаети едва след изчерпването на процедурата по заместване в рамките на партийните листи. Законът е обнародван в „Държавен вестник“ едва на 19 януари 1915 г. Прилагането му към 11 януари формално е противоконституционно, тъй като основният закон в чл. 46, обявява, че „Никой закон няма сила и действие, докле не се обнародва“⁸. Никой тогава не обръща внимание на този детайл. По-сериозният проблем е, че законът не третира статуса на съветите с изтекъл мандат – въпросът дали през септември предстои свикването им на свръхсрочна сесия остава висящ.

Твърде скоро на камарата се налага да приеме аналогичен закон, отнасящ се до местните съвети. По действащото законодателство градските общински съвети са с тригодишен мандат, а селските – с двугодишен. Мандатите и на двата типа представителни органи изтичат през 1915 г., а Избирателният закон с измененията му от април 1910 г. в чл. 148 повелява, че местните избори в градовете трябва да се насрочат за втората

⁷ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 47 зас., 22 дек. 1914, с. 1835; Държавен вестник, XXXVII, № 14, 19 ян. 1915; Янчев, Веселин. Армия, обществен ред..., с. 45.

⁸ <https://www.parliament.bg/bg/17>

неделя на февруари, а в селата – за третата неделя на същия месец⁹. Това означава, че подновяването на градските съвети трябва да се състои на 8 февруари 1915 г., а на селските – седмица по-късно.

През януари 1915 г. правителството внася законопроект за отлагане на местните избори. Указ за тяхното насрочване в съответния едномесечен срок този път изобщо не е обнародван. В доклада си до Народното събрание премиерът Радославов аргументира мярката отново със съществуващото военно положение. Прокламираната цел е местните избори да се проведат „в нормално време“¹⁰. Проектът предвижда изборите за градски съвети да се отложат за втория неделен ден след изтичане на два месеца от вдигането на военното положение, а онези за селски съвети да се проведат след още две седмици¹¹.

Отлагането на местните избори провокира по-продължителни пленарни дебати поне при първото четене на законопроекта, състояло се на 22 януари 1915 г. И този път недоволни са левите формации. Пренията са открити от Асен Цанков, представител на Българската работническа социалдемократическа партия (обединена) (БРСДП /о.). Най-острите му нападки се концентрират върху военното положение, което, за него, представлява „супендиране на всички закони, които гарантират елементарните граждански свободи у нас“. Цанков настоява то да бъде отменено, тъй като не хармонира с официалните декларации на управляващите за придържане към неутралитет в световния конфликт. В контекста на подготвяните допълнения на чл. 144 от Избирателния закон, за които ще стане дума по-нататък в статията, широките социалисти обвиняват управляващите в стремеж към супендиране на местното самоуправление и управление на общините чрез назначени от правителството тричленки¹². Цанков напомня, че частични избори се провеждат дори във воюващата Германия.

⁹ Държавен вестник, XXXII, бр. 81, 12 април 1910 г.; Последните общи избори за градски съвети преди Голямата война са проведени на 8 февруари 1912 г. Последните генерални избори за селски съвети се състоят на 27 октомври 1913 г., с осеммесечно закъснение, породено от Балканските войни. Живков, Светослав. Пропорционалното представителство..., 333–334, 395–398.

¹⁰ ЦДА, ф. 173К., оп. 3, а. е. 415, л. 3.

¹¹ Пак там, л. 6.

¹² По законите за градските и за селските общини тричленката представлява временен управителен орган, назначаван от правителството при предсрочно разтуряне на общински съвет. Основната задача на тричленката е провеждане на предсрочни общински избори. Нейният председател играе ролята на изпълняващ длъжността кмет. Колев, Валери. Общините в България (60-те – 80-те години на XIX век). София: ИФ-94, 2006, с. 169; Същият. Временните общински управи (1878–1934). История и обществознание, 1990, № 5–6, 64–68.

Предлаганият проект обаче отлага генералните общински избори, не и частичните, а и още в началото на изказването си ораторът подчертава, че избори при военно положение ще бъдат „необикновен скандал“¹³. По ирония на съдбата избори в условията на военно положение, и то общи парламентарни, четири години и половина по-късно ще бъдат организирани от неговия съпартиец Кръстьо Пастухов – вътрешен министър във втория коалиционен кабинет на Теодор Теодоров.

Сходни са опорните точки на БРСДП (тесни социалисти). Техният оратор Йордан Йорданов също се концентрира основно върху ненужността от съществуващото военно положение и върху обвиненията в стремеж към узурпиране властта в общините чрез назначаемите тричленки. В допълнение, търновският представител отбелязва, че действащите общински съвети не отразяват актуалното обществено мнение, тъй като са избирани през 1912 г., т. е. преди Балканските войни, а оттогава „нашата страна преживя много събития“¹⁴. Констатацията му е коректна по отношение на градските съвети, но не и за селските, излъчени през есента на 1913 г.

Далеч по-лаконично е изказването на Стоян Костурков. От името на парламентарната група на Радикалдемократическата партия (РДП) той протестира срещу военното положение и осъжда неиздаването в законния едномесечен срок на указ за насрочване на общински избори. В съществуващата ситуация обаче радикалите подкрепят отлагането на изборите, „за да не се вкарват общинарите в градовете и селата... в нови борби, които ни най-малко не са в интереса на обществената солидарност, която днес трябва да доминира в страната“¹⁵.

Подобно на пренията при приемането на закона, отлагащ изборите за окръжни съвети, и сега представителите на дясната опозиция – народняците, демократите и двамата прогресивнолиберали – запазват тишина. Това на практика означава, че техните партии са солидарни със законопроекта. Изказването на земеделския депутат Александър Димитров се оказва най-пространно и съдържателно – парадоксално, предвид високите дози популизъм, които обикновено се съдържат в речите на представителите на Българския земеделски народен съюз (БЗНС). Димитров подчертава, че правителството е нарушило закона, като не е издало указ за насрочване на общински избори. Подобно на останалите оратори, и той заклеява военното положение, но се съгласява, че, ако то остане, общинските избори трябва да бъдат отложени. Плевенският депутат,

¹³ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 54 зас., 22 януари 1915 г., 1994–1997.

¹⁴ Пак там, 1997–1999.

¹⁵ Пак там, с. 2008.

родом от село Горна Козница, Кюстендилско, използва предоставеното му от парламентарния правилник време, за да изнесе конкретни данни за злоупотреби и нехайство на местните власти в новите земи – за корупция и кражби, но и за разбойничество и за случаи на безследно изчезване на хора и екстернирания. Димитров напомня, че в новите земи не функционират общински съвети, а общините се управляват от тричленки¹⁶. Земяделците подчертават, че философията на предлагания законопроект дисхармонизира с действията на управляващите, които на места разтурят предсрочно общински съвети и провеждат частични избори в условията на действащото военно положение.

Основателните критики към проекта принуждават представители на управляващото мнозинство да се включат в дебатите. Народнолибералът Величко Кознички повтаря тезата, че избори във военно положение не бива да се провеждат, защото „ще хвърлим народа в борби... ожесточени“. Кюстендилският представител отхвърля обвиненията в тяснопартийни сметки, напомняйки, че управляващите партии имат интерес от свикването на избори за градски съвети, тъй като последните са проведени при кабинета „Гешов“ и съответно се доминират от народняци и прогресисти¹⁷. Аргументите на Кознички са повторени и от радослависта Гочо Димов. Пловдивският депутат заявява не съвсем аргументирано, че провеждането на избори в условия на военно положение „ще бъде и против конституцията и против автономията на общините“. Тук той сам се поставя в капан, защото от групата на земяделците веднага му е напомнено, че правителството не е спирало да организира частични избори¹⁸.

Това принуждава думата да вземе и Петър Пешев. От името на правителството, в осъствието на премиера и вътрешен министър Радославов, той признава, че „тук там по селата“ се провеждат частични избори, но това се прави „по неволя“, за да не се удължава управлението на тричленките при разтурени съвети, напомняйки, че законите не забраняват изборите в условията на военно положение. Аргументът му очевидно не издържа, тъй като обстоятелствата, с които се мотивира отлагането на генералните избори, важат в пълна сила и при случаи на частични. Просветният министър подчертава, че правителството е последователно в своята политика по отношение отлагането на общите избори, и омаловажава неиздаването на указ за насрочването им. Видният радославист признава за съществува-

¹⁶ Пак там, 2001–2006. В действителност към 1915 г. в новите земи не функционират органи на местно и регионално самоуправление. Изборите за селски общински съвети от есента на 1913 г. са проведени единствено в старите предели на Царството.

¹⁷ Пак там, 1999–2001.

¹⁸ Пак там, 2006–2008.

щите проблеми в администрацията в новите земи, а също и за произволни действия на военните коменданти при въвеждането на ограничителни мерки върху свободата на събранията в цялата страна¹⁹. Законопроектът за отлагане на местните избори е приет на първо гласуване на 23 януари 1915 г.²⁰ Преди второто четене обаче Парламентарната комисия по Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ), внася поправка в чл. 1. С нея изборите за градски съвети се изтеглят с месец по-рано – за втората неделя след изтичането на един месец (вместо два месеца) от вдигането на военното положение²¹. На какво се дължи това на пръв поглед дребно изменение? Според първоначалния проект, така, както е внесен в камарата от правителството, изборите за градски съвети трябва да се състоят само седмица след онези за окръжни съвети, съгласно приетия по-рано закон, отлагащ провеждането на изборите за окръжни съвети. Изборният кодекс обаче, в своя чл. 40, предвижда, ако при избори в дадена секция поради някаква причина (безредици, смущения и пр.) гласуването не се състои, то трябва да се проведе следващия неделен ден. Това създава риск в някои секции евентуално повтаряне на гласуването за окръжни съвети да съвпадне с изборния ден за градски съвети. Парламентарната комисия издърпва градските избори с месец, именно за да се избегне подобна хипотеза.

Проектът, с нанесената от Парламентарната комисия по МВРНЗ корекция, е приет от Народното събрание на второ четене на 29 януари 1915 г. без каквито и да е дебати²². Третото и финално гласуване се състои на следващия ден отново без разисквания. Законът за отлагане изборите за членове на общинските съвети в Царството е обнародван в „Държавен вестник“ едва на 18 февруари²³. Тъй като по предните регулации местните избори е трябвало да се състоят на 8 и 15 февруари, и тук тяхното отлагане формално става в нарушение на конституцията – законът се прилага преди обнародването му, т.е. преди момента, в който той трябва да влезе в сила. Генералните избори за градски общински съвети се отлагат за втората неделя след изтичането на месец от вдигането на военното положение, а онези за селски съвети – за четвъртата неделя след изтичането на два месеца от неговия край. И тук на практика общото подновяване на органите на местното самоуправление се отлагат за неопределеното бъдеще.

¹⁹ Пак там, 2008–2011.

²⁰ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 55 зас., 23 януари 1915 г., с. 2013.

²¹ ЦДА, ф. 173К., оп. 3, а.е. 415, л. 7.

²² СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 59 зас., 29 януари 1915 г., 2146–2147.

²³ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 60 зас., 30 януари 1915 г., с. 2163; Държавен вестник, XXXVII, № 40, 18 февруари 1915 г.; Янчев, Веселин. Армия, обществен ред..., 45–46.

Запазва се обаче възможността за провеждане на частични избори при разтурени общински съвети. Както ще видим, такива случаи няма да липсват. Много скоро правителството ще прокара през парламента поправки в Избирателния закон, улесняващи дисолюцията на окръжните и общинските съвети.

Няколко дни след отлагането на общинските избори камарата е сезирана с проект за изменения на два члена от Избирателния закон – чл. 52 и 144. Чл. 52 от изборния кодекс по принцип се отнася до формирането на избирателни секции в рамките на изборния район, прокарването на границите помежду им и определяне на населеното място, в което ще се конституира дадената секционна комисия. Промените в Избирателния закон от 1901 г. повеляват този тип операции да се регламентират от специален закон. Първият такъв закон е приет през 1903 г.²⁴ Допълнението на чл. 52 от изборния кодекс в 1911 г. уточнява, че подобен специален закон трябва да се приема след всяко преброяване на населението, за да се отчетат демографските промени²⁵. Чл. 51 на Избирателния закон с измененията му от 1909 г. обаче повелява, че във всяка община се конституира поне по едно място за гласуване, като големите общини се разделят на повече от една секция²⁶. Сега, през февруари 1915 г. проектът за изменение на чл. 52 от изборния кодекс предвижда разделянето на общините на секции да се извършва от МВРНЗ след консултация със съответния общински съвет, т.е. процедурата да се извършва вече не от парламента със специален закон, а от правителството чрез подзаконов нормативен акт.

Казусът с изменението на чл. 144 е по-сложен и изисква по-обстоятелно разглеждане на неговата предистория. По принцип клаузите му регламентират процедурите по заместване на съветници в окръжните съвети и опциите за предсрочно разтуряне на този тип представителни органи. Чл. 158 от изборния кодекс обаче повелява, че текстът на чл. 144 важи и за общинските съвети. Още първите български регулации непосредствено след Освобождението дават право на изпълнителната власт да разтуря предсрочно по целесъобразност органите на местното и регионалното самоуправление – възможност, от която всички български правителства се възползват охотно. Промените в Избирателния закон от 1901 г. въвеждат известна бариера – съвет подлежи на дисолюция по решение на окръжния съд, само ако повече от половината от местата му

²⁴ Палангурски, Милко. Избирателната система в България (1879–1911). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007, 164–170.

²⁵ Държавен вестник, XXXIII, № 36, 17 февруари 1911 г.

²⁶ Палангурски, Милко. Избирателната система..., 170–171; Живков, Светослав. Пропорционалното представителство..., с. 143.

останат вакантни. Измененията в кодекса от 1906 г. пък повеляват, че при освобождаване на мандати в съвета (при смърт, оставка или касиране) местата се заемат от следващите кандидати, ако гласовете за тях са поне половината от онези на първоначално спечелилите мандати. Трябва да се каже, че към онзи момент изборната система е мажоритарна, а форматът на гласуване/избиране е за кандидати. Поправките в изборния кодекс от 1909 г. въвеждат листова пропорционална система за избори за окръжни и градски съвети, а онези от 1912 г. разширяват реформата и върху селските съвети. По новите регулации овакантено място се заема от следващия кандидат в листата. Допуска се мандати да остават незаети едва след изчерпването на имената в листите. Опцията за предсрочно разтуряне на съвет при вакантни повече от половината места се запазва, но, предвид новите процедури по заместване, вероятността от подобен изход при стриктно спазване на закона, остава минимална²⁷.

Оказва се обаче, че съдилищата прилагат нормите по различен начин. През февруари 1912 г. в Пещера половината от първоначално утвърдените общински съветници подават оставки. Пазарджишкият окръжен съд дава карт бланш за дисолуция на съвета, позовавайки се на текстове в чл. 23 от Закона за градските общини и чл. 34 от Закона за селските общини, които обаче противоречат на изборния кодекс, отменящ старите постулати на принципа „закон се изменя със закон“. В Пещера са проведени предсрочни местни избори. При новия състав на съвета отново половината съветници дават оставки, но този път нов състав на окръжния съд не позволява разтуряне²⁸. Подобни казуси се появяват и на други места в страната – определено недобра атестация за българската съдебна система. През май 1914 г. правосъдният министър Христо И. Попов сезира Върховния касационен съд (ВКС). На 4 септември ВКС излиза с Определение № 2, в което обявява, че подаване оставки на половината съветници не бива да води автоматически до разтуряне на съвет, „щом (съветниците – б. м., С. Ж.) могат да бъдат заместени от следващите подир тях кандидати от съответните листи“. Мотивът на касацията е, че в изборния кодекс законодателят е възприел „принципа на заместването“ и „дотогава, до когато заместването по реда, указан в ал. 1 на чл. 144 от Избирателния закон, бъде възможно, не може да се приеме, че са останали половината или по-малко

²⁷ Живков, Светослав. Пропорционалното представителство..., 145–148, 389–390. През 1910 г. чл. 144 на Избирателния закон е допълнен със забележка, която гласи, че съвет се разтуря предсрочно при колективно подаване на нотариално заверени оставки от повече от половината съветници. През промените в закона от 1912 г. обаче отменят тази забележка.

²⁸ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 61 зас., 4 февр. 1915, 2188–2192.

от половината общински съветници, и, следователно, случаят, предвиден в последната алинея... не е настъпил”²⁹.

Резолюцията на ВКС от септември 1914 г. е адекватна на съществуващата нормативна база и е в пряка причинно-следствена връзка с внесения през февруари 1915 г. проект за допълнение на чл. 144 от Избирателния закон. Новата редакция предвижда, ако половината или повече от първоначално утвърдените съветници си дадат оставките или бъдат отстранени с решение на съда, съветът да се разтуря „без да става заместване”³⁰.

В своя доклад до Народното събрание министър-председателят аргументира изменението на чл. 52 с това, че със създаването на секции във всяка община въпросът за границите им и техните центрове е загубил своята важност. По отношение на поправките в чл. 144, които са далеч по-кардинални, не е дадена никаква мотивировка³¹.

Законопроектът е посрещнат на нож от опозицията в камарата. Критиките очаквано са насочени главно към новата редакция на чл. 144, улесняваща предсрочното разтуряне на съвети. Пръв взема думата Михаил Такев. Демократът обявява, че предложението противоречи на духа на възприетата у нас пропорционална система, при която изборното състезание е между листи, а не между отделни кандидати. Той обвинява правителството, че с мярката цели скоростно разтуряне на общинските съвети в големите градове София, Варна и Русе. От мнозинството го контрират, че няма моралното право да поставя въпроса, тъй като в качеството си на вътрешен министър в кабинета на Александър Малинов се е отличил като рекордьор в дисолюциите на съвети³². Това е така, но трябва да се уточни, че действията на Такев са от 1908 г., преди въвеждането на новите регулации. Неговият съпартиец Никола Мушанов е по-умерен в своята реч. Наследият Такев на поста вътрешен министър в кабинета „Малинов“ се възползва от ситуацията да подчертае своя скепсис относно приложението на пропорционалната система в България. Мушанов реално повтаря аргументите си, изказани в камарата още през 1912 г.³³. По отношение чл. 144 той повтаря тезата на Такев, че редакцията противоречи на духа на пропорционалната система. Твърдението му, че „няма пропорционална система никъде, която ще отрече заместването на един

²⁹ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 62 зас., 5 февр. 1915, 2225–2226; Държавен вестник, XXXVI, № 226, 7 окт. 1914.

³⁰ ЦДА, ф. 173К., оп. 3, а. е. 416.

³¹ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 61 зас., 4 февр. 1915, с. 2186.

³² Пак там, 2188–2195.

³³ Живков, Светослав. Пропорционалното представителство..., 349–350.

кандидат, който напуска..., да бъде заместен от следващия“ не е научно издържано – при единичния преносим глас не се прилага заместване. Но камарата не е академия, а и Мушанов е прав в основното – правителственият проект е в разрез с духа на листовото избиране, накърнява местното самоуправление и подкопава стабилността на общинските управления. Демократът признава, че задните места в листите са пълни с посредствени фигури, но за него важният въпрос е нормативната база да не стимулира челниците в листите да подават оставки, докато проектът работи точно в обратна посока³⁴. Аргументите на демократите са повторени в още по-poleмично изказване на земеделския представител Александър Ботев³⁵.

Срещу проекта очаквано се обявяват и социалистическите представители. Позициите на тесните социалисти и този път се отстояват от Йордан Йорданов, който повтаря тезата, че предлаганата промяна е против духа на пропорционалната система. Йорданов отстоява, че подгласниците в листите не са втора категория кандидати, и напомня за случаи с фалшифициране на заявления за оставки, които съдилищата приемали за автентични³⁶. По-обстоятелствен е широкият социалист Константин Бозвелиев. Той подчертава, че предлаганото изменение накърнява самоуправлението на общините, което е прокаран в самата конституция принцип. За социалдемократа дисолюциите на съвети са „пакостно дело за общината“. Той напомня, че основен приоритет за назначаваните от правителството тричленки е „да подготвят изборния успех на властващата партия“. Бозвелиев предлага промени в начина на конституиране на тричленките и ограничаване на правомощията им. В идеите му има резон, но това не е част от материята на изборния кодекс. Основният му извод, че с предлаганите изменения „насърчавате партизанските нечисти сметки“ обаче е напълно обоснован³⁷. Радикалът Йосиф Фаденхехт също се обявява против редакцията на чл. 144, квалифицирайки я като „атентат против добрите последствия от пропорционалната система“. Авторитетният юрист прогнозира, че промените ще стимулират органите на централната власт да оказват натиск върху съветниците да си дават оставките³⁸.

Срещу промените в чл. 144 се обявяват и крайните русофили. В про-чувствена и изключително нападателна реч представителят на Народната партия (НП) д-р Борис Вазов директно обявява, че целта на проекта е да

³⁴ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 62 зас., 5 февр. 1915, 2212–2215.

³⁵ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 61 зас., 4 февр. 1915, 2197–2200.

³⁶ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 62 зас., 5 февр. 1915, 2209–2211.

³⁷ Пак там, 2221–2224.

³⁸ Пак там, 2234–2239.

бъде разтурен Софийският общински съвет, защото „партизаните трябва да ядат“. За най-малкия брат на народния поет „Колчем пъти либералите дойдат на власт, винаги са посягали на изборната свобода“³⁹. В своето далеч по-спокойно изказване д-р Андрей Ходжов от Прогресивнолибералната партия (ПЛП) квалифицира проекта като „крачка назад“⁴⁰.

Призивите в камарата правителството да защити своя проект принуждават думата да вземе самият министър-председател. В лаконична реч д-р Радославов заявява, че решението на ВКС „не търпи критика“, тъй като практиката в България била, ако половината от първоначално утвърдените съветници подадат оставки, то съветът да се разтуря. За премиера поправките в чл. 144 не засягат по никакъв начин пропорционалната система. Формално е прав, но редакцията обезсмисля до известна степен принципа на заместването, на който се базират листовите системи⁴¹. Неговият съпартиец Иван Вълчев развива опасенията, че ако срещу съветници е образувано наказателно производство, заелите местата им техни подгласници биха се опитали да прикрият злоупотребите им⁴². Стамболовистът Йордан Йонов от своя страна акцентира върху капацитета на съветниците особено в селата. Народнолибералният депутат отбелязва, че в селските съвети е пълно с неграмотни съветници. Техните подгласници в листите са още по-неграмотни и евентуалното им встъпване в длъжност би подкопало допълнително възможностите на съветите да вземат адекватни и целесъобразни решения⁴³. Плевенският радославист Никола Кръстанов директно атакува демократите, че са оказвали натиск върху съдебната система, визирайки конкретен случай със село Драганово, чийто общински съвет не е разтурен от Търновския окръжен съд под партийно давление. Кръстанов мотивира изменението на чл. 144 с необходимостта да се избегнат различните тълкувания от страна на съдилищата, но аргументацията му е изключително слаба⁴⁴. Неговият съмишленик Гочо Димов отхвърля обвиненията към правителството, че се опитва да „превземе“ общините. За Димов, ако това беше така, то управляващите нямаше да прокарат отлагане на общите избори за общински и окръжни съвети⁴⁵.

³⁹ Пак там, 2224–2230.

⁴⁰ Пак там, 2239–2243.

⁴¹ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 61 зас., 4 февр. 1915, 2195–2196.

⁴² Пак там, 2200–2205.

⁴³ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 62 зас., 5 февр. 1915, 2206–2208.

⁴⁴ Пак там, 2220–2221

⁴⁵ Пак там, 2233–2234.

Думата взема и правосъдният министър. Христо И. Попов също оспорва адекватността на решението на ВКС, но и той не успява да обоснове идеите на правителството. Министърът е по-убедителен в отхвърлянето на обвиненията в унищожаване на пропорционалната система. Попов напомня, че кабинетът разполага с парламентарно мнозинство, и, ако имаше подобни намерения, то просто щеше да възстанови старата мажоритарна система⁴⁶.

Изменението на чл. 52 предизвиква далеч по-слаби полемики. Повечето опозиционни депутати се обявяват и срещу тази промяна, но това става по инерция и по-скоро от желание да се „прави опозиция“. Тесният социалист Й. Йорданов обвинява неаргументирано, че с промяната „се гони целта да се даде всичко в ръката на министъра“⁴⁷. Далеч по-обективен е Н. Мушанов, който декларира, че по отношение на чл. 52 „няма големи опасения“, но и той защитава статуквото с мотива, че регламентирането на границите на секциите от закон в България е „хубава традиция“⁴⁸. Солидарен с неговото становище е К. Бозвелиев. Ан. Ходжов от своя страна напомня за злоупотребите с установяването на центрове на секциите в миналото, пропускайки обаче важната подробност, че такива са се случвали поради факта, че териториалният обхват на секциите преди 1909 г. е бил значително по-голям и е включвал по няколко общини⁴⁹.

Дебатите по първото четене на проекта за изменение на чл. 52 и 144 от Избирателния закон се проточват в две заседания. Изказват се представители от всички парламентарно представени партии с изключение на младолибералите. Това показва, че, за разлика от предните два проекта, този определено представлява важност за народните представители. Одобрен е от мнозинството в камарата на първо гласуване на 6 февруари 1915 г.⁵⁰ По настояване на кабинета второто му четене започва незабавно още същия ден. Изменението на чл. 52 е гласувано практически без прения⁵¹. Обсъждането на чл. 144 обаче отново предизвиква продължителни полемики. Земеделецът Дечо Тенев повтаря критиките, че с мярката правителството цели да установи контрол над общините чрез назначаемите тричленки,

⁴⁶ Пак там, 2217–2219.

⁴⁷ Пак там, 2208.

⁴⁸ Пак там, с. 2211.

⁴⁹ Пак там, с. 2239.

⁵⁰ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 63 зас., 6 февр. 1915, с. 2244.

⁵¹ Пак там, 2244–2246. Единственото изказване е на Александър Христов. Словото на демократа не е по материята на проекта. В него депутатът съобщава за нарушения в Пловдивския общински съвет, доминиран от проправителствените партии на Либералната концентрация.

тъй като съставлящите го партии нямат солидни партийни структури по места, и призовава премиера да оттегли предложенията, „за да има мир и спокойствие в селата“⁵². По-краен е неговият колега Неделчо Георгиев, който отправя откровено популисткото и практически нереализируемо искане съставите на тричленките да се излъчват чрез местни референдуми⁵³. Напълно основателно обаче земеделците обвиняват правителството в двуличие – само преди дни мнозинството отлага редовните общински избори, а сега с нов закон практически насърчава предсрочни такива.

Никола Мушанов напомня, че изменението на чл. 144 нарушава възприетия принцип на заместването и че превръща подгласниците в листите във втора категория съветници. От името на групата на Демократическата партия (ДП) той предлага дисолюция на съвет да се допуска само при колективно подадени от страна на съветниците и нотариално заверени оставки. Идеята му представлява връщане към параметрите на закона от 1910 г. Мушанов също заявява, че не бива да се допуска тричленките да управляват повече от законоустановения едномесечен срок и изказва опасения, че в условията на военно положение този принцип вероятно ще бъде нарушен⁵⁴. Вижданията му са подкрепени и от тесния социалист Георги Попов⁵⁵. Народнякът Васил Димчев напомня, че правителството не е представило доказателства, че процедурите по заместване на съветници са довели до негативни последици относно функционирането на общинските съвети и качеството на вземаните от тях решения⁵⁶.

Законопроектът е приет на второ гласуване без изменения. Управляващите не възприемат нито една от идеите на опозицията, а мнозинството е сплотено. Третото и финално четене се провежда на 9 февруари 1915 г. Тук от името на БРСДП (о.) Константин Бозвелиев внася формално предложение. По него при назначаването на тричленки трябва да се взема предвид балансът на политическите сили в разтурения общински съвет, самите тричленки да нямат правото да извършват уволнения и назначения на персонал и най-същественото – по време на военно положение да не се допуска разтуряне на съвети. Предложенията на социалдемократите не са реалистични. Правомощията на тричленките и процедурите по назначението им не са част от материята на Избирателния закон. Съставите им и при най-добра политическа воля трудно биха могли да отразяват

⁵² Пак там, 2246–2248.

⁵³ Пак там, 2254–2255.

⁵⁴ Пак там, 2248–2250.

⁵⁵ Пак там, 2252–2254.

⁵⁶ Пак там, 2255–2257.

баланса в разтурените съвети при фрагментираната българска партийна система. Очаквано, парламентарното мнозинство не ги подкрепя⁵⁷.

Законът за изменение на чл. 52 и 144 от Избирателния закон е обнародван в „Държавен вестник“ на 26 февруари 1915 г.⁵⁸ Въпреки острасте-ните дискусии и отправените предложения, парламентарното мнозинство не допуска отклонения спрямо внесения от кабинета проект. Новата редакция на чл. 52 повелява разделянето на общините на избирателни секции да се извършва по заповед на вътрешния министър след консултация с респективните общински съвети. На пръв поглед мярката засилва правомощията на изпълнителната власт, но реално става дума за чисто техническа работа. Обособяването на секции със специален закон е имало смисъл в първите години на XX в., когато в рамките на административна околия са съществували едва по няколко места за гласуване. По този начин се е ограничавала възможността на управляващите да поставят пунктовете за гласуване в изгодни за тях населени места. Избирателният закон с поправките му от 1909 г., учредяващи по минимум една секция в община, обезсмисля старото положение. Щепомним, че през онази епоха съществуват над 2000 общини при под 5000 населени места, вкл. махалите и колибите. Дори селските общини рядко обединяват повече от две – три села. Новите правомощия на правителството по чл. 52 реално се отнасят до градовете. Единици са селските общини, чието население надхвърля 6000 жители, каквото е изискването за формиране на повече от една секция. Промяната може да се оцени положително – създава се възможност от навременно учредяване на допълнителни пунктове за гласуване в големите населени места. Трябва да се отбележи, че след последното преброяване от 31 декември 1910 г. нов закон за разделянето на общините на избирателни секции така и не е приет. В София и другите по-големи градове отчетеният ръст на населението не резултира в създаването на нови места за гласуване. В изборите през 1911–1914 г. това води до значителни опашки пред някои секции.

Съвсем друг смисъл има промяната в чл. 144. С нея се узаконява хипотезата за предсрочно разтуряне на окръжен и общински съвет, ако по някаква причина повече от половината първоначално утвърдени съветници напуснат местата си. Освен че е в разрез с принципа на заместването, характерен за всяка листова пропорционална система, поправката наистина предполага засилване честотата на дисолюциите на местните и регионални съвети. Основателни са опасенията, че мярката би възродила

⁵⁷ СтД, XVII ОНС, 1 р. с., 65 зас., 9 февр. 1915, с. 2286.

⁵⁸ Държавен вестник, XXXVII, № 46, 26 февруари 1915 г.

порочните практики от времето преди 1909 г., когато окръжни управители и околийски началници чрез шантаж, увещания и корупционни практики са поставяли под натиск съветници да подават оставки с цел предсрочно разтуряне на неудобните за правителството съвети. Законът не нарушава буквата на конституцията, но определено накърнява прокарания в основния закон принцип на самоуправление на общините.

Само месец след приемането на измененията в изборния кодекс правителството успява да постигне главната си цел – разтурянето на Софийския общински съвет. Предните избори за градски съвет в столицата са проведени през септември 1911 г. Дебютиращата в тях листова пропорционална система очаквано продуцира фрагментиран съвет. Проправителствените тогава народняци и прогресисти с 35,3% от гласовете успяват да спечелят само 11 от 30-те места в съвета⁵⁹. Това довежда до необходимостта от коалиционно управление на София. Първоначално НП и ПЛП осъществяват комбинация с либералите. Падането на кабинета на д-р Стоян Данев през юли 1913 г. и идването на власт на правителството на Либералната концентрация променя политическите отношения и в столичния съвет. Радославистът Ради В. Радев подава оставка като помощник-кмет. В общинската управа той е заменен от демократа Васил Сарджилиев, но като цяло ситуацията в съвета остава изключително нестабилна. Белег за това е фактът, че за периода до началото на 1915 г. на кметския пост се изреждат трима души – народняците Харалампи Карастоянов, Иван Д. Гешов и инж. Петко Теодоров⁶⁰.

Същевременно кабинетът на В. Радославов се ориентира към дисолюция на съвета. Срещу кметската управа и значителен брой съветници са инициирани следствени действия за закононарушения при провеждане на търгове и при доставки на материали. Обвиненията са в умишлено облагодетелстване⁶¹. На 18 март 1915 г. Софийският окръжен съд дава ход на съдебно дело срещу кмета и общо 21 общински съветници. На база на приетите предния месец изменения в чл. 144 на Избирателния закон Софийският общински съвет е разтурен. Назначената тричленка се

⁵⁹ Живков, Светослав. Пропорционалното представителство..., с. 325.

⁶⁰ Пак там, с. 326; Мирков, Александър. Софийската община по време на войните за национално обединение (1912–1918). Години на изпитания, надежди и покруса. София: Гутенберг, 2021 65–66; Николова, Веска. Софийският общински съвет между два кабинета (1911–1915). Известия на държавните архиви, LXVII, 1998, 3–32.

⁶¹ Мирков, Александър. Софийската община..., с. 87.

председателства от Ради В. Радев, а останалите двама членове са неговият съпартиец д-р Илия Спирков и стамболовистът д-р Петко Добрев Петков⁶².

Извънредните общински избори в София са насрочени за 3 май 1915 г. Те се провеждат по листова пропорционална система, въведена за този тип представителни органи още през 1909 г., при разпределение на местата между партиите по метода на Донт⁶³. Промените в изборния кодекс от 1912 г. въвеждат изкуствен праг пред представителството – квотата на Друуп. Тъй като съветът е 30-мандатен, това означава бариера от 1/31, или приблизително 3,2%.

Регулациите – пропорционална система в общ за целия съвет 30-мандатен изборен район – стимулират самостоятелното участие на партиите. В надпреварата се включват общо девет листи. От релевантните в България партии очаквано не участва само БЗНС. В коалиция се явяват единствено демократите и радикалите. За сметка на това трите проправителствени партии – ЛП, НЛП и МЛП – регистрират самостоятелни листи⁶⁴. В борбата се включва и локалната група на т.нар. кореняци.

Предизборната надпревара протича в общи линии спокойно. Въпреки военното положение партиите успяват да проведат около 50 събрания. В изборния ден не се наблюдават особени спреквания. Опозиционните партии обаче обвиняват временната управа, че неправомерно е раздала свидетелства за гласуване на хиляди бежанци, неразполагащи с ценз за уседналост, както и на лишените още през 1901 г. от избирателни права цигани мюсюлмани. Според печатните органи на НП „Мир“ и на ДП „Пряпорец“ това е завишило резултата за проправителствените формации с около 3000 гласа. Проведените на 3 май 1915 г. общински избори в София дават следните резултати:⁶⁵

⁶² Пак там, с. 86.

⁶³ Живков, Светослав. Пропорционалното представителство..., 145–148. Измененията в изборния кодекс от 1912 г. въвеждат модифицираното изчисление по метода на Хагенбах-Бишоф. Листите са затворени, но гъвкави при опция за многократна негативна преференция (заличаване на нежеланите кандидати и преференциален праг от 50%).

⁶⁴ Не е вярно твърдението на Александър Мирков, че проправителствените партии са се явили с общи листи.

⁶⁵ Изчисленията са авторови. Данните са взети от: Мир, XXI, № 4559, 5 май 1915 г. Дребни разлики във вота за партиите се забелязва в информацията, изнесена от: Пряпорец, № 92, 5 май 1915.

Формация	Вот (%)	Мандати (бр.)	Мандати (%)
ЛП	36,5	12	40
НЛП	15,0	5	16,7
ДП-РДП	13,5	4	13,3
БРСДП (о.)	11,6	4	13,3
БРСДП (т. с.)	8,1	2	6,7
НП	6,1	2	6,7
МЛП	4,6	1	3,3
Кореняци	2,9	Под прага	
ПЛП	1,7	Под прага	

От тях е видно, че проправителствените ЛП, НЛП и МЛП увеличават тройно представителството си в съвета, добивайки общо 18 места спрямо 6 през 1911 г. Дял за този ръст вероятно имат раздадените на бежанци и цигани мюсюлмани удостоверения, но по-значим е приносът на традиционната за българското общество „изборна зестра“, т. е. склонността на немалка част от електората да гласува проправителствено. Не случайно най-висок е ръстът при ЛП, която контролира вътрешното министерство и чийто представител оглавява временната общинска управа – от 13,2% на 36,5% при вота. На обратния полюс е представянето на НП и ПЛП. Свивът при тях е очакван на фона на това, че вече не са на власт, но и предвид политическата отговорност на двете формации за провала на страната в Балканските войни. Широките социалисти също инкасират значително по-ниски спрямо 1911 г. резултати, докато ДП и РДП (с общо четири места) и БРСДП (т. с.) (2 места) запазват позициите си.

В софийските избори от май 1915 г. нито една партия не успява да добие абсолютно мнозинство мандати. Проправителствените ЛП и НЛП обаче разполагат сборно с повече от половината места и това им позволява в коалиция да овладеят общинската управа. На 25 май новият състав на общинския съвет избира за кмет Ради В. Радев, а за негови помощници – съпартийците му д-р Илия Спирков и Иван Желязков и стамболовиста д-р Петко Петков⁶⁶. Сътресенията в НЛП, случили се по-късно през годината, не се отразяват на стабилността на мнозинството в съвета, тъй като всичките съветници народнолиберали се оказват от лагера на министъра на обществените сгради, пътищата и съобщенията Добри Петков.

⁶⁶ Утро, V, № 1556, 27 май 1915 г.; Мирков, Александър. Софийската община..., с. 91.

Към момента не разполагаме с информация колко общински съвета са разтурени през пролетта и лятото на 1915 г. и в колко места са организирани частични общински избори. Вероятно последните преди включването на България в Първата световна война са онези, проведени в Свищов на 6 септември⁶⁷. Четири дни по-късно в Царството е обявена мобилизация⁶⁸. В края на септември правителството с царски указ учредява три нови административни околии и един нов окръг – Одринският⁶⁹. В него влизат новосформираните Димотишка, град Одрин (реално Караагач) и Одринска селска околия плюс Свиленградска от Старозагорски и Ортакойска (дн. Ивайловград) от Гюмюрджински окръг (Гюмюрджина, дн. Комотини в Гърция). Мярката е пряка последица от българо-турската Конвенция за ректификация на границата от 24 август 1915 г., с която Османската империя предоставя на България Димотишко и долното течение на река Марица⁷⁰. От гледна точка електоралните регулации това означава учредяване на нов избран район за парламентарни избори. Въвличането на България в Голямата война, ефективно от 1 октомври 1915 г., прекратява обаче провеждането на каквито и да е избори в страната.

Включването на Царството в световния конфликт прави невъзможно ежегодното преглеждане и редактиране на избирателните списъци. Изборният кодекс повелява въпросната процедура да се провежда всяка година между януари и юни. Поправките трябва да се извършват от общинските управи (чл. 7 – 32 на изборния кодекс)⁷¹. През юли 1916 г. вътрешният министър Христо Г. Попов внася в камарата законопроект за отлагане съставянето и окончателното сключване на избирателните списъци за 1916 г. В доклада си до Народното събрание Попов мотивира мярката с невъзможността мобилизираните граждани да обжалват пред съдилищата неправомерни вписвания или отписвания от списъците. Проектът предвижда съставянето (реално редактирането) на избирателните списъци да се отложи до изтичане на два месеца след датата на заповедта за демобилизация, а окончателното им сключване, след процедурите по обжалване и коригиране, за след още два месеца⁷².

⁶⁷ НА на БАН, ф. 44К, а.е. 249, л. 1–3.

⁶⁸ Янчев, Веселин. Армия, обществен ред..., с. 46.

⁶⁹ Държавен вестник, XXXVII, № 219, 28 септември 1915 г.

⁷⁰ От Сан Стефано до Париж (1878–1947). Най-важните договори за България (съст. Чочо Билярски). София: Анико, 2009, 132–134.

⁷¹ Избирателен закон. София: Държавна печатница, 1913.

⁷² ЦДА, ф. 173К., оп. 3, а. е. 1040, л. 3–4.

Законопроектът е разгледан и гласуван от камарата на първите две четения в рамките на едно заседание на 17 август 1916 г. без прения и изменения. Единствен думата взема Константин Бозвелиев. Социалдемократът напомня, че общинските и окръжните избори са отложени за до три месеца след изтичането на военното положение и запитва как ще гласуват избирателите, навършили 21-годишна възраст във времевия отрязък до предвижданото окончателно сключване на списъците. Бозвелиев бърка понятията – в проекта отправна точка е демобилизацията, а не отмяната на военното положение – но във въпросът му има известен резон, макар вътрешният министър да го успокоява с лаконичната вметка, че всички с избирателни права ще гласуват⁷³. При третото и финално четене на следващия ден именно по предложение на Бозвелиев мнозинството приема допълнителна забележка, според която „общините се задължават да направят за 1916 г. предвиденото в чл. 28 и 29 (на изборния кодекс – б.м, С. Ж.) преглеждане, допълване и поправяне на списъците“⁷⁴. Законът за отлагане съставянето и окончателното сключване на избирателните списъци през 1916 година е приет от Народното събрание на 18 август 1916 г. и е обнародван в „Държавен вестник“ след месец⁷⁵.

Световният конфликт поставя пред българската политика и друг, немислим в мирно време проблем. Търновската конституция с измененията ѝ от 1911 г. (чл. 86) постановява четиригодишен максимален мандат на Обикновеното народно събрание⁷⁶. Последните предвоенни избори – онези за XVII ОНС – са проведени на 23 февруари 1914 г.⁷⁷ Датата по Григорианския календар, въведен в България през април 1916 г., се преизчислява на 8 март. В края на февруари 1918 г. правителството внася в парламента законопроект за продължаване мандата на XVII ОНС. Единственият негов член гласи, че „Мандатът на XVII ОНС се продължава от 9 март 1918 г. до шест месеца след общата демобилизация“. В мотивите си до парламента премиерът и вътрешен министър д-р Радославов се позовава на чл. 38 от Избирателния закон, според който избори във време на война не могат да се състоят. И, тъй като конституцията не допуска страната да остане без „народно представителство“, единственият изход от това „разногласие“

⁷³ СтД, XVII ОНС, 2 и. с., 24 зас., 17 авг. 1915, 608–609.

⁷⁴ СтД, XVII ОНС, 2 и. с., 25 зас., 18 авг. 1915, с. 612.

⁷⁵ Държавен вестник, XXXVIII, № 194, 13 септември 1916 г.

⁷⁶ Живков, Светослав. Пропорционалното представителство..., с. 259.

⁷⁷ Пак там, 457–466.

между конституция и избран кодекс министър-председателят намира в удължаване срока на действащата камара⁷⁸.

В пленарната зала законопроектът е атакуван най-ожесточено от крайната левица. От името на БРСДП (т. с.) Христо Кабакчиев го определя като противоконституционен, тъй като „конституцията в никой член не постановява изключения, в които мандатът на Народното събрание би могъл да се продължи“, и обвинява управляващите, че „за вас конституцията не съществува, тя е един парцал хартия“. От формалноправна гледна точка Кабакчиев е прав, когато настоява, че трябва „да приспособите избирателния закон към конституцията“, а не обратното. Предизвикателствата на световния конфликт обаче не признават конституционни рамки и в този смисъл призивът му „Отнесете въпроса до българския народ, който е на фронта, и той ще ви каже, че е в състояние да запази фронта, да запази своята земя и в същото време да произнесе една присъда върху вашата политика чрез едни избори“ е откровено демагогски. За болшевиизиращите се тесняци единствената причина, поради която правителството не желае избори, е защото „в дъното на душата си сте убедени, че вашата песен е изпята“. Както често се случва, радикалните левичари използват парламентарната трибуна за пропаганда на своите идеологически постулати против „националистическата политика на българския монархизъм“, против военните действия срещу Съветска Русия, против присъединяването на Македония и Добруджа към България, за „балканска федеративна република“ – все опорки, нямащи нищо общо с материята на законопроекта⁷⁹.

Своеобразна конкуренция на Кабакчиев в залата прави Никола Харлаков, по това време – „независим социалдемократически“ представител, напуснал партията на широките социалисти през 1916 г. и влязъл в редиците на Българската комунистическа партия (БКП) в началото на 1920 г. Харлаков в общи линии повтаря тезисите от изказването на Кабакчиев, но определено е по-концептуален. Основен акцент и при него е противоконституционността на внесенния проект, тъй като, съгласно основния закон, „мандатът на народните представители възниква в деня на изборите и той не може да има по-голяма продължителност, отколкото строго определената норма на конституцията допуска“. В допълнение видинският представител заявява, че предложението „противоречи на основните принципи на представителната система“ и „води към една борба, която няма да се ограничи в рамките на конституцията“. Последното очевидно търси индулгенция за бъдещите въоръжени действия на

⁷⁸ ЦДА, ф. 173К., оп. 3, а. е. 1309, л. 2–3.

⁷⁹ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 54 зас., 2 март 1918, 1139–1144.

комунистите, но Харлаков не се спира с това и откровено заплашва, че ако на българина не му се позволи да гласува, то той ще обърне оръжието си „не по адрес на Сарая (ген. Морис Сарай, командващ съглашенските войски на Солунския фронт до декември 1919 г. – б. м., С. Ж.), а по адрес на тия противници, които са зад фронта, които разоряват страната, въпреки неговата воля“. Той също отстоява, че изборният кодекс трябва да се напасне към конституцията, и приканва правителството: „Сезирайте ни с такъв избирателен закон и ние ще ви посочим начина и техническите способности за произвеждане на избори от страна на българския народ“. Последният призив представлява своеобразен връх на демагогията. Нищо не пречи на депутатите от крайната левица по частна инициатива да внесат свой законопроект⁸⁰.

Изключително краен в своето изказване е и Стоян Омарчевски от БЗНС. В общи линии аргументите му повтарят онези на болшевизиращите се социалисти. Фокусът и тук попада върху конституционния текст, който „е категоричен и не търпи никаква двусмисленост в разпорежданията си относно срока“, който е четири години, „ни час повече“. Бъдещият просветен министър защитава нуждата от скорошни избори и с мотива, че настоящата камара „не отговаря на чувствата и разбиранията на българския народ“, защото „между избиратели и избраници съществува непреодолима пропаст“. Подобно на Харлаков, и той настоява за спешни промени в изборния кодекс, за да могат войниците на фронта да гласуват, разбира се без да предлага конкретен проект. Евентуално удължаване срока на камарата Омарчевски квалифицира като „революционен акт“ и „държавен преврат“, като законите, приети от нея след 8 март, няма да бъдат задължителни за никого. Не липсват и заплахи, но, за да не бъде обвинен в съпричастност към комунистическите идеи и практики, земеделският кадър декларира, че БЗНС е против насилието, защото „революцията събаря царски палати, но помита и селски бостани“. Врачанският представител от своя страна оприличава правителството с болшевишкото в Русия, а XVII ОНС – с „петроградските съвети“⁸¹.

Далеч по-умерен в речетатива си е д-р Петър Джидров от БРСДП (о.), но и той заявява, че конституцията не допуска удължаване на мандата на камарата. Широкият социалист даже отстоява, че изборите би трябвало да се проведат преди последното заседание на XVII ОНС. Джидров признава, че страни като Великобритания, Германия и Франция са отложили парламентарните си избори и са удължили срока на избираемите си камари, но напомня, че в тези държави конституционни промени се правят от

⁸⁰ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 56 зас., 5 март 1918, 1175–1182.

⁸¹ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 55 зас., 4 март 1918, 1160–1164.

редовните парламенти, не от извънреден ревизионен орган, какъвто по Търновската конституция е Великото народно събрание. Тонът на Джидров е конструктивен, но и той не успява да избегне вътрешните противоречия в своето слово. В края на речта си известният юрист декларира, че „трябва да се намери модус“ и е нужно „аз, вие и всички да изнамерим такава процедура, щото народът на фронта, народът в тила и във вътрешността да изкаже своето мнение свободно и спокойно, да се произведат избори непосредствено, съгласно с конституцията“. Само минути по-рано социалдемократът е признал, че „избори тъй или иначе не може да станат заради туй, защото грамадната част от... политически действащия народ, който има избирателно право, се намира на военна нога“. Широкият социалисти се възползват от тесняшката демагогия, за да се разграничат от болшевиките, осъждайки разтурянето на Учредителното събрание в Русия и декларирайки, че „социалдемократизмът, на който ние служим, не може да върви с други, освен винаги с демокрацията, с демократичните принципи“⁸². Сходно като темперамент и аргументи е изказването на Илия Георгов от РДП. Радикалът се обявява против удължаването срока на XVII ОНС и също настоява за спешни промени в изборния кодекс, които да позволят провеждането на избори във военно време, изказвайки наивната вяра, че „нашите партии биха могли да бъдат тъй благоразумни, да не се явяват за агитация на фронта във време на избори“⁸³.

Общото между ораторите от парламентарната левица е, че всички те се обявяват срещу продължаване мандата на действащото Народно събрание и за провеждане на избори във военно време без обаче да посочат конкретни механизми, по които да се състои допитването до избирателите. Куриозно до комичност в това отношение е изказването на Димитър Драгиев. Стариият земеделски трибун първоначално се солидаризира с тезата на правителството, че избори във военно време не бива да се правят. Като основен аргумент посочва, че в такъв период гражданските свободи не са обезпечени, а „когато кажа „избор“, аз всякога искам да разбирам свободен избор... За да правиш избори, трябва да имаш най-напред виделина. В тъмното какъв избор ще правиш?“. За старозагорския представител „Конституционни пречки за провеждане нови избори няма, обаче пречки има поради факта, че нямаме що годе гаранцията..., че такива избори ще ни дадат свободно проявление на волята народна..., че в такива избори няма да разнебитим нашата армия“. Думите му предизвикват одобрителни възгласи на депутати от десния лагер. Драгиев стига дотам да отхвърли основната опорка в изказването на своя колега

⁸² СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 54 зас., 2 март 1918, 1146–1150.

⁸³ Пак там, 1145–1146.

Омарчевски, заявявайки, че „по моето скромно мнение... духът на конституцията не пречи да се продължи мандатът на едно Народно събрание“ и обосновано допускайки, че в подобна ситуация всяко от петте български велики народни събрания щеше да приеме текст в този смисъл. В края на изказването си обаче Драгиев заявява, че няма да подкрепи законопроекта, тъй като е противник на правителството и защото „ако нямам куража да гласувам за произвеждане изборите, защото е съмнително, че ще се прояви волята на народа, не мога да имам куража да гласувам за продължение мандата на тази камара, когато болшинството, според мене, не изразява волята на народа“⁸⁴. Последните му думи са посрещнати със смях в заседателната зала.

В пленума от името на проправителственото мнозинство думата вземат министър-председателят и Гурко Серафимов от МЛП. В краткото си слово премиерът напомня, че нито една държава в Европа не организира избори във време на война. Радославов декларира, че, „ако имаме друга възможност, бъдете уверени, щяхме да я приемем“, и призовава към консенсус с думите „За доброто на страната се позволява някога да се вземат мерки, които се одобряват от всички!“. По отношение на помпозната защита на конституционния текст от страна на крайната левица министър-председателят напомня, че „ако им се отдаде случаи да правят избори, те няма да постъпят съгласно конституцията, но ще ни арестуват и даже разстрелят!“, правейки алюзия със събитията в Съветска Русия⁸⁵. Серафимов буквално изобличава в лицемерие левите представители, заявявайки, че тесните социалисти действат според принципа „колкото по-зле, толкова по-добре“, и че умерените социалдемократи се обявяват срещу проекта единствено „защото са сигурни, че и без техния глас пак този законопроект ще стане закон“. Младолибералът поставя над конституцията и законите „общото народно благо“ и завършва речта си риторичния въпрос „Ама избраните в тия избори къде ще заседават? В Корфу ли?“⁸⁶. Намекът насочва, че при избори във военно време България рискува да последва военния разгром на Сърбия от края на 1915 г.

Най-активна подкрепа на правителствения законопроект оказват... представителите на дясната опозиция. От името на НП Теодор Теодоров се солидаризира напълно с философията му. Народнякът се обявява против провеждането на избори във военно време, тъй като липсват гаранции за свободен и честен вот, но най-вече – защото съществува опасност „да

⁸⁴ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 55 зас., 4 март 1918 г., 1168–1172.

⁸⁵ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 54 зас., 2 март 1918, 1144–1145.

⁸⁶ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 56 зас., 5 март 1918, 1174–1175.

докараме едно разстройство в армията“. Теодоров е повече от категоричен в позицията си, че „със сплотеността и единодушието в армията не може да се съгласим да си играем в угода на някакви принципи, които в дадения случай не са и чисти принципи... При абсолютната невъзможност да направим избори днес, когато 4/5 от нашите избиратели са на фронта..., считам, че никой не е длъжен да ги произведе. И това е един принцип на правото и на здравия разум“. Опитният политик теоретизира, че дори и в мирно време при изтичане мандата на камарата конституцията не изисква изрично скорошно провеждане на избори, тъй като двумесечният срок по чл. 38 на изборния кодекс се отнася за случаи на дисолюция, т.е. на предсрочно разтуряне, а при нужда старият състав на парламента винаги може да се свика на извънредни заседания, защото „докато не станат избори за нова камара, старите представители се считат, че имат правото да представляват народа в онези случаи, в които съдействието на камарата за управлението на страната се изисква по законите на страната и по конституцията“. С това Теодоров поставя някои странични на материята на проекта, но важни за държавната уредба на страната въпроси, по които конституционният текст е неясен: кога точно изтича срокът на дадена камара – на деня на четвъртата година от предните избори или в деня, в който приключва четвъртата редовна сесия; закриването при изтичане на мандата равносилно ли е на дисолюция; има ли фиксиран срок, в който трябва да се проведат следващи редовни парламентарни избори. Единствената критика към проекта от страна на народнияшкия трибун се отнася до твърде дългия, според него, срок, в който изборите трябва да се насрочат след демобилизацията. За Теодоров той трябва да е по-къс – месец – два, но не повече от три, за да не се провокира обществено недоволство срещу системните партии⁸⁷.

Със сходни аргументи, но далеч по-темпераментна е речта на Александър Малинов. Лидерът на демократите атакува изключително остро демагогията на земеделци и тесни социалисти, но и нереалистичността в идеите на Джидров и Георгов. Малинов е безкрайно откровен, декларирайки, че „Избори при тази война дори не мога да си представя“, а на твърденията на левичарите, че конституцията не забранявала избори във военно време, той отговаря с „мисля, че те (учредителите б. м., С. Ж) са разумни хора и са мислели, че конституцията ще я тълкуват разумни хора“. Малинов напълно подкрепя правителствения проект, съгласява се с повечето от концепциите на Теодоров и дори ги доразвива, като заявява-

⁸⁷ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 54 зас., 2 март 1918, 1150–1155.

ва, че камара с изтекъл срок би могла да се свика не само на извънредни заседания, но и на пета редовна сесия през есента⁸⁸.

Пренията по първото четене на законопроекта продължават в три заседания – на 2, 4 и 5 март. Дискусиите са продължителни и острасцени най-вече поради склонността на тесни социалисти и земеделци да използват всяка възможност за партийна пропаганда. При първото гласуване правителственото предложение е подкрепено от всички десни партии⁸⁹. Въпросът за срока на камарата е важен сам по себе си, но от друга страна предизвикателствата на военното време ограничават до минимум алтернативите на проекта. Затова дискусии при второто четене, проведено „по спешност“ още на 5 март, практически липсват. По предложение на Теодоров и при съгласието на премиера парламентът приема редакционна поправка на текста: „мандатът на XVII ОНС се счита в сила (вместо „се продължава от 9 март до“, б. м., С. Ж.) до деня на изборите за XVIII ОНС. Тези последните избори трябва да станат най-късно до шест месеца след указа за общата демобилизация на армията“. Мнозинството обаче отхвърля искането на народняка срокът да се съкрати до два – три месеца след демобилизацията⁹⁰.

Законът за продължаване мандата на XVII ОНС е приет на третото и финално гласуване от Народното събрание без дебати на 6 март 1918 г. и е обнародван скоростно в „Държавен вестник“ още следващия ден⁹¹. От формална гледна точка той наистина е противоконституционен. В политически план обаче българският парламент взема възможно най-адекватно решение. Избори в условията на мобилизация и сражения по фронтовете биха били откровена авантюра, заплашваща националната сигурност. Неслучайно единствените воюващи държави в Европа, провели избори, са Португалия и Русия. Към тях можем да добавим и Люксембург, който е под германска окупация. Португалските избори от април 1918 г. са в условията на диктатура и при бойкот от страна на опозицията, а съдбата на Русия пък служи за пример колко опасно е заиграването с народните маси в подобни критични времена. Управление на правителството без парламент с наредби закони е реалистична, но определено по-недемократична алтернатива. Казусът поставя един изключително актуален и в днешно време въпрос – доколко подходяща е институцията „Велико

⁸⁸ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 55 зас., 4 март 1918, 1164–1168.

⁸⁹ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 56 зас., 5 март 1918, с. 1182.

⁹⁰ Пак там, с. 1183.

⁹¹ СтД, XVII ОНС, 4 р. с., 57 зас., 6 март 1918, 1186–1187; Държавен вестник, бр. 51, 7 март 1918 г.

народно събрание“ и дали са ефективни „твърдите“, труднопроменяеми конституции, каквато е Търновската.

Няколко проекта за промени в електоралните регулации не получават реализация. През есента на 1914 г. министър-председателят внася в парламента Законопроект за административното деление, който така и не е разгледан от камарата. Той предвижда 18 административни окръга вместо съществуващите към момента 14, най-вече чрез раздробяване на новите територии. Реформата би се отразила върху изборното райониране заради припокриването на изборните райони с административните окръзи, но така и не се случва поради огромния натиск, на който е поставен кабинетът от страна на местните структури на проправителствените партии за по-големи или по-малки изменения⁹².

Подобна е съдбата на Законопроекта за даване избирателни права на жените. Той е внесен в камарата през март 1918 г. от парламентарната група на БРСДП (т. с.). В мотивите си тесните социалисти напомнят, че редица страни вече са дали избирателни права на жените, и отстояват, че политическото безправие на нежния пол е „обществена несправедливост и противоречие на демократизма“. Левичарите използват и друг класически аргумент – в хода на Първата световна война „положението и ролята на жените напълно се изравняват с ония на мъжете в икономическия живот“. Предложението предвижда допълнение на чл. 2 и 46 от изборния кодекс, според което избиратели и избираеми са всички граждани „без разлика на пол“⁹³. Проектът на българските тесняци вероятно е вдъхновен от действията на техните съмишленици в Европа и Русия по това време, но трябва да се отбележи, че под него подписи в подкрепа поставят представители на повечето партии – широки социалисти (Андрей Конов, Илия Янулов, Никола Сакаров, Петър Джидров, Асен Цанков, Янко Сакъзов), земеделци (Стоян Омарчевски, Александър Димитров, Цанко Бакалов), но и демократи (Григор Василев, Крум Чапрашиков), че и представители на проправителствените партии (радославистът Георги Занков, стамболовистът Мано Облаков и др.). Фактът, че дори не е поставен на разглеждане обаче, показва, че въпросът е далеч от дневния ред на правителството и депутатите.

Прегледът на промените в българското изборно законодателство в хода на Първата световна война показва, че повечето от тях са въведени *ad hoc*, имат конюнктурен характер и временен срок на действие. Това е така най-вече защото, за разлика от европейските аналози, България е въвела

⁹² ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а. е. 425.

⁹³ ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а. е. 1420, л. 6–7.

„предварително“ кардиналните изборни реформи. Страната ни заменя мажоритарната система с пропорционална в периода 1909–1913 г. Всеобщото и пряко избирателно право за мъжете е конституционен принцип още от 1879 г. и след краха на експеримента „Режим на пълномощията“ през 1883 г. никога не е отменяно. По отношение политическото равенство между половете липсва сериозно суфражистко движение, което да провокира промени в тази насока.

Няколко закона отлагат изборите в България. Парадоксът е, че нито един от тях не е приложен в цялост. Първите следвоенни избори за окръжни и общински съвети са организирани през зимата на 1919–1920 г. при действащо военно положение, което е отменено едва през 1922 г. Изборите за XVIII ОНС пък „закъсняват“ – проведени са през август 1919 г., десет месеца след демобилизацията.

Трайни последици, надживели времето на Голямата война, имат единствено промените в Избирателния закон от 1915 г. Възможността за предсрочно разтуряне на окръжен съвет при подаване на оставки от страна на половината първоначално утвърдени съветници се отменя през 1925 г. с новия Закон за окръжните съвети. Практиката обаче остава валидна за общинските съвети до установяването на комунистическия режим.

BULGARIAN ELECTORAL LAWS DURING THE WORLD WAR I

Svetoslav Zhivkov

Abstract

The paper examines Bulgarian electoral regulations during the First World War. Special laws postponed the general elections for departmental councils and municipal councils, and parliamentary elections. Local bye-elections were held up to the Bulgarian entrance into the Great War. The term of the 17th National Assembly was unconstitutionally extended. Changes to the electoral code allowed for dissolution of departmental and municipal councils in the event of resignations by half of the councillors. The attempts to introduce women's suffrage failed.

Войната в зората на историята

ДРЕВНОЕГИПЕТСКИТЕ ВОЕННИ ПОХОДИ В МЕСОПОТАМИЯ ПРЕЗ XVIII ДИНАСТИЯ. ПРИЧИНИ И РЕЗУЛТАТИ

Емил Бузов

С началото на Новото царство и по-точно от управлението на Тутмос I (ок. 1504 г. пр. Хр.), Египет започва да разгръща мащабна политика за завладяване на североизточните територии. Обект на интерес е най-вече източното крайбрежие на Средиземно море (Палестина и Финикия), както и Южна и Централна Сирия. Военните походи в тези райони се превръщат в задължителен елемент от управлението на почти всеки цар до края на XVIII династия. Това е съвсем ново начинание за страната. Бърз преглед към историята на предходните периоди (Старото и Средно царство) ни уверява, че до началото на Новото царство, външната политика спрямо съседните народи е миролюбива. Контактите с района на Месопотамия се свеждат само до търговия. Египетската военна мощ е насочена към постоянно прииждащите либийски племена и експанзия на юг в Нубия до Четвърти праг на реката. Построяването на редица крепости между Първи и Втори нилски праг през Средното царство, както се вижда от първата стела на Сенусерт III от Семне¹, целъ контролирането на населението, което влиза в страната от юг. Подобни укрепления са построени и на североизток (т. нар. „Стени на владетеля“) още при Аменемхе I в началото на XII династия. Отново тяхната цел е да не допуска свободното влизане и излизане от страната. Като основна черта на политиката на Средното царство може да се изтъкне изолацията на Египет и неговото отделяне от съседните народи. Наистина търговските контакти се задълбочават и

¹ Стела Berlin 14753 = Berlin AI.1.256-257.

включват освен Библос и Угарит, още и част от гръцките острови и Крит, но военните кампании извън страната (без Нубия) се броят на пръсти².

През Новото царство ситуацията коренно се променя. Веднага след изгонването на хиксосите и превземането на Аварис, при управлението на Яхмос, Египет достига границите си от края на XII династия. Следва царуването на Аменхотеп I, при което в египетската войска се извършват сериозни промени, свързани с появата на пехота и въвеждане на въоръжение на бойни колесници. Тези нововъведения са ключови за посетнешната външна политика и военни подвизи далеч от границите на страната. Тутмос I, наследникът на Аменхотеп I, лично повежда армията си към района на Сирия, където по това време господства царство Митани (Нахарина). Изненадата навярно е била огромна, тъй като населението по тези земи за първи път се сблъскало с египетската войска. По тази причина не се стига до сериозен конфликт и Тутмос I безпрепятствено достига до р. Ефрат при град Каркемиш³. Този поход е само намек за това, което ще се случи през следващите години. Приемникът – му Тутмос II управлява кратко, но все пак също повежда войската към Сирия, за което свидетелства силно фрагментиран текст от храма в Деир ел Бахри⁴.

Същинското завладяване на Сирия и Финикия се осъществило при царуването на Тутмос III, който остава в историята като най-големият завоевател на Древен Египет. За близо 20 години той провежда най-малко 17 военни кампании⁵ в района на Месопотамия, като разширява границите на египетското влияние от Анадола до Четвърти праг на реката Нил (от р. Ефрат до Напата). Той завладява цели 350 града, изброени поименно в списъка на градовете⁶, част от *Аналите на Тутмос III*⁷. Именно от тях

² Навярно единственият поход в район на Сирия през Средното царство е осъществен при управлението на Сенусерт III, което разбираме от стела на велможата Себек-ху, наречен Джаа, поставена в Абидос. Днес тя се съхранява в музея Манчестър (№ 3306): Peet, E. The Stela of Sebek-khu. The Earliest Record of an Egyptian Campaign in Asia. Manchester, 1914; Sethe, K. Aegyptische Lesestücke. Leipzig, 1928, 82–83; BAR, I, § 676–687; Goedicke, H. Khu-u-Sobek's Fight in „Asia“. Ägypten und Levante. 7 (1998), 33–37.

³ Информация за походите на царя откриваме в биографията на двама генерали: Яхмос, син Ибана и Яхмос Пеннехбет Urk IV 36, 5–11; Бузов, Е. Текстове от Древен Египет III. Биографичните надписи. София: Изток-Запад, 2018, 148–177.

⁴ Naville, E. The temple of Deir el Bahari. London: The Egypt Exploration Fund, 1907, 17. Breasted, J. Ancient Records of Egypt. Chicago: The University of Chicago Press, 1906, § 125.

⁵ За точния брой походи и критичен анализ на Аналите на Тутмос III вж. Spalinger, A. A Critical Analysis of the „Annals“ of Thutmose III (Strücke V-VI). Journal of American Research Centre in Egypt XIV (1977), 41–54.

⁶ Astour, M. Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Thutmose III: A Study in Historical Topography. Journal of Near Eastern Studies 22 (1963), 220–241.

⁷ Аналите са изписани на шести и седми пилон на храма в Карнак (за план на текстовете вж. Urk. IV 625). Надписи има още във фестивалния храм на царя – Ах-мену; светилището,

научаваме за военните подвизи на царя. *Аналите на Тутмос III* са издълбани в храма в Карнак и са дело на писаря Ченени. Първоначално са били написани върху кожа, а само част от тях са нанесени по стените на „дома на Амун“. В своята гробница в района на Тива (ТТ 74) писаря Ченени заявява: „Аз записах победите, които той (царят) спечели във всяка страна, като ги изложих според фактите.“

Най-важният измежду всички походи на царя е първият в района на Палестина и Централна Сирия. Той е организиран още на първата година от самостоятелното управление на Тутмос III или 22–23 г. от възкачването му на престола. Тутмос III се ръководил от примера даден от дядо му (Тутмос I) 40 години по-рано и се придвижвал по същия път. Формалният повод за военните действия е „въстанието на азиатските племена“. В стелата, издигната в Джебел Баркал⁸ се казва, че именно бога Амун е заповядал на царя да нападне Речену (Сирия). Тутмос III се изправил срещу 330 вожда на отделни племена, като армията му наброявала около 10 000 души⁹. Тя се състояла главно от жители на Делтата, за което говорят наименованията на отделните ѝ части: „войска от Западната река“ (Urk. IV 981, 11)¹⁰. Армията потеглила от крепостта Джару в североизточен Египет и по пътя си завзела Шарухен, Газа, Йехем и се насочила към Мегидо, където се подвизавал принцът на Кадеш, считан за главния подстрекател на „бунта“. Според *Аналите*, армията на Тутмос преминала за 9 дни разстоянието между Силе (крепост на границата идентифицирана със съвременното Теб Хебуа¹¹) и Газа, което е 220 км. Това означава, че скоростта, с която се придвижва войската е около 24 км. на ден¹².

построено за ладията на Амун (PM II, 97); зала III на източната стена (PM II, 88 (234); Urk. IV 757–763). Допълнителна информация за походите му дават още и стелите от Джебел Баркал и Армант: Grapow, H. Studien zu den Annalen Thutmosis des Dritten und ihnen verwandten historischen Berichten des Neuen Reiches. Berlin, 1949; Redford, D. The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. Culture and History of Ancient Near East. vol 16. Brill 2003.

⁸ Raisner, G. Inscribed Monuments from Gebel Barkal. Part II: The Granite Stela of Thutmose III. Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde 69 (1933), 35–133, Pl. 3; Urk. IV, 1288 ff; PM VII, 217.

⁹ EA 170, 22 Dietrich, M. O. Loretz. Der Amarna-Briefe VAB 2, 170 In: R. Stiehl ed. Beitrage zur Alten Geschichte und deren Nachleben I. Berlin 1969, 14–23; Moran, W. The Amarna Letters. Baltimore 1987, 257 (споменатите в текста 90 хил. вероятно е грешка и трябва да се разбира като 9 хиляди).

¹⁰ Навсякъде в текста под съкращението Urk. IV се има предвид: Sethe, K. W. Helck. Historisch – biographische Urkunden der 18. Dynastie. Leipzig: Akademie Verlag, 1906–1958.

¹¹ Redford, D. The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. Culture and History of Ancient Near East. vol 16. Brill, 2003, 8–9.

¹² Faulkner, R. The Battle of Megido. Journal of Egyptian Archaeology 28 (1942), 2 n.5. По време на осмия поход на царя, на войската ще са ѝ необходими цели 30 дни, за да достигне до р.

Преди битката военните стратегии на Тутмос III го съветвали да избере по-лесния път към Мегидо, но царят решил да изненада противника и поел по далеч по-опасен маршрут, който преминавал през клисура в планината. Тази клисура е известна днес като прохода Аруна – широк едва 10 м и с дължина около 15 км. Той подлага на сериозна опасност всеки, който решава да премине през него, заради възможността от засада. Войската преминала „в индианска нишка“ един след друг, а самият Тутмос III вървял начело. С тази изненадваща маневра Тутмос изненадал врага и лесно спечелил битката пред неговите стени. Залисани в грабежи обаче войските му пропуснали възможността да влязат бързо в града. Вражеските сили се окупирали зад стените му и на Тутмос III се наложило да направи обсада за цели седем месеца преди да влезе победоносно в него (Urk. IV, 655–664).

Битката при Мегидо се случила през месец първи от сезона на лятото, ден 21¹³ (или ден 20¹⁴). Съгласно изчисленията това би следвало да е 12 май 1468 г. пр. Хр.¹⁵ Както вече бе споменато, най-вероятно войската на Тутмос е около 10 хил. души, докато противника се изправя срещу него с около 2000 войника. Според *Аналите* Мегидо е по-важен град от 1000! И наистина, след неговото завземане пътят на Тутмос към вътрешността на Месопотамия е открит. Той се отправил на север, завладял още три града и се завърнал триумфално в Тива. Само по време на този поход според *Аналите* Тутмос завзел 119 града. Информацията за следващите походи е унищожена и завесата се повдига едва по време на петия поход на царя в страната Джахи. Той се случил на 29-та година на управлението му (6–7 самостоятелно), като Тутмос използвал във войската си и население от територията на Палестина и Южна Сирия (Хару и Долно Речету). Целта на похода е да се откъсне Кадеш от силните му съюзници в лицето на фини-

Ефрат или това прави по около 15 км. на ден вж. Redford, D. The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. Culture and History of Ancient Near East. vol 16. Brill, 2003, 226, n. 29. Това е сравнително бавна скорост на придвижване като се има предвид, че през Гръко-римския период скоростта на армията по същия маршрут е около 45-50 км. на ден вж. Casson, L. Travel in the Ancient World. Baltimore, 1994, 190–193. ср. Страбон XVI 2 31–33. Възможно обяснение за това чувствително забавяне е скоростта, с която се движи обоза, съставен предимно от волове. Вж. Spalinger, A. War in Ancient Egypt. The New Kingdom. Malden: Blackwell Publishing, 2005, 130.

¹³ Urk. IV 657, 2; Helck, W. Das Datum der Schlacht von Megiddo. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo 28 (1972), 101–102. За дискусията относно точната дата вж. Spalinger, A. Some Notes on the Battle of Megiddo and Reflections on Egyptian Military Writing. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo 30,2 (1974), 221–229.

¹⁴ Според изследването на Фолкнър, което е прието от повечето изследователи: Faulkner, R. The Battle of Megiddo. Journal of Egyptian Archaeology 28 (1942), 4; 11.

¹⁵ Darstine, P. The Start of the Egyptian Lunar Month in Light of Early Eighteenth Dynasty Sothic and Lunar Dates. Göttinger Miszellen 249 (2016), 49–50.

кийските градове. Походът отново е успешен. Джахи става част от новите земи на Египет. Плячката е огромна и както споменават *Аналите*, войската се напивала всеки ден и се мажела с благовонно масло, както по време на празник. На 30-та година се провел шестият поход. Той е наречен „морски“, защото царят тръгнал от Египет по море за финикийските градове. Походът вероятно е започнал от Мемфис по най-източния ръкав на реката (рA mw n pA Ra)¹⁶, който от години се е ползвал при отиване и завръщане от Библос. Целта на похода е превземането на Кадеш на р. Оронт, което и станало след продължителна обсада (Urk. IV 689). Важно е да се отбележи, че именно по време на този поход започва практиката в Египет да бъдат довеждани синовете на владетелите от района на Сирия (Urk. IV 689, 17 – 690, 3), за да се обучават, но също така и да бъдат гаранتي за верността на бащите си към Египет¹⁷. Тук е мястото да отбележим една съществена подробност, която често се пропуска, а именно придвижването с кораби към бреговете на Източното Средиземноморие. Текстовите свидетелства, с които разполагаме не посочват изрично, но е лесно да се досетим, че повечето (ако не и всички) походи по суша са обезпечени с допълнителни подкрепления по море. Това е видно при по-късните походи на Тутмос III, както и по време на експанзията от XIX династия и най-вече в битката при Кадеш. Тези отряди, навярно се намесват само, когато е необходимо, а едновременно с това могат да бъдат използвани за превозване на значително по-големи и тежки товари обратно към Египет.

На следващата година (31-ва) Тутмос III отново е в района на Сирия и Финикия за своя седми поход. Този път превзел няколко незначителни, но все още свободни градове. След неговия край цяла Сирия, Финикия и Палестина плащали данък на египетския цар¹⁸. След като вече притежавал Южна Сирия, Палестина, Финикия и Кадеш дошъл ред на царство Митани, разположено на река Ефрат. На 33-та година (осми поход) от своето управление Тутмос опустошил Митани и Нахарина¹⁹. *Аналите* не казват повече за битките по време на този поход, но от стелите от Джебел Баркал (музей Бостън 23.733) и Армант (музей Кайро 67377), както и от биографията на Аменемхаб (Urk. IV 889–919), който е войник по време на

¹⁶ Gardiner, A. *Ancient Egyptian Onomastica*. Oxford: Oxford University Press, 1947, II, no. 408.

¹⁷ Споменатите синове доведени от тази кампания са 36 на брой. За сравнение при управлението на Аменхотеп II техният брой нараства значително до цели 127 (Urk. IV 1308, 19). Вж още: Galan, J. *Victory and Border: Terminology related to Egyptian Imperialism in the XVIIIth Dynasty*. *Aegyptologische Beiträge* 40. Hildesheim, 1995, 66.

¹⁸ За походите между 22-ра и 33-та година вж. Redford, D. *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III*. *Culture and History of Ancient Near East*. vol 16. Brill, 2003, 51–73.

¹⁹ За различна интерпретация на резултатите от похода вж. Mizrachi, Y. *The Eighth Campaign of Thutmose III Revisited*. *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*. 4:2 (2012), 24–52.

похода, научаваме²⁰, че след превземането на Нахарина, Тутмос III оставил стела на брега на Ефрат близо до тази, издигната от дядо му Тутмос I (Urk. IV 697, 5; 1232, 11-12; 1246, 2). Асирия и Хетското царство уплашени от набезите на египетския цар изпратили щедри подаръци на „*господаря на двете земи*“²¹. Вероятно от това време датират и търговските отношения между трите велики сили в Източното Средиземноморие, добре засвидетелствани в епохата на Амарна.

Деветият поход на Тутмос се състоял на следващата година – 34-та, като той вероятно има по-скоро демонстративна цел. Насочен е към Нухаше, където царят без проблеми завладява няколко града. На 35-та година е десетия поход срещу бунтуващите се градове в Северна Сирия и Северозападна Месопотамия (Нахарина). Военните действия се случили в областта Халапа срещу митанската войска. След тази кампания, на практика цяла Северна Сирия е под египетска власт.

Между 36-та и 37-ма година най-вероятно отново има походи към Двуречието, но информация за тях не е съхранена в *Аналите*. На 38-ма година походът е насочен към Нухаше, отново в Северна Сирия, но в източния ѝ край. Навярно стратегите на Тутмос препоръчват тази флангова атака с цел да обезпечат последващите походи на север. За похода от 39-та година (13-ти) разбираме, че Тутмос отново е в Месопотамия, но този път далеч на юг, срещу бедуинското племе „шасу“, като целта е подсигуряване на най-южните части на новите територии.

За година 40-та и 41-ва *Аналите* мълчат. Споменава се само за получаване на дарове от Азия, Нубия, царя на Кипър и хетския владетел. Липсата на походи през тези две години, оставя впечатлението, че Тутмос III възприема завладените земи като своя собственост и военните действия като цяло за приключили. Ситуацията, обаче, бързо се променя и при липсата на египетската войска в Сирия много градове въстават срещу египетската власт. Това продиктува и последния поход, за който имаме информация, от 42-ра година на управление. Тогава Тутмос III се отправил към Финикия, където превзел Иркату и Кану. След това разгромява въстание в Сирия, подклаждано от Тунип и Кадеш. Според *Аналите* след битките са заловени 691 пленника, 29 ръце (т.е. убити), 48 коня (Urk. IV 729, 7 – 730, 10). След тази поредна победа в Месопотамия, царят нарежда да се овековечат военните му подвизи на стените на храмовия комплекс в Карнак: „*И ето, заповяда негово величество да се запишат победите му, направени от него*

²⁰ Всички писмени източници за похода са събрани от Редфорд: Redford, D. The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. Culture and History of Ancient Near East. vol 16. Brill, 2003, 221; 222 n. 3.

²¹ За списък с даровете от всички чужди земи вж. Redford, D. The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. Culture and History of Ancient Near East. vol 16. Brill, 2003, 250.

от 23-та година на управление до 42-ра година, когато бяха записани тези надписи в този храм.“ (Urk. IV, 734). С това войните на Тутмос III в този район приключили. До края на управлението му – 54-та година, египетски войски не отиват на север или информация за това липсва²². Възможно е по това време да е подписан мирен договор, но е само предположение без реални данни и извори. Военните походи са прекратени чак до седмата година на управление на Аменхотеп II или това прави близо 20 години мирни взаимоотношения с новите земи.

Детайлното изследване на походите на Тутмос III и изучаването на отделните географски райони в Палестина, Финикия и Сирия, показва целенасочена и добре обмислена стратегия за трайно завладяване. Очевидно, военните стратегии на Тутмос III добре познават тези отдалечени територии. Без излишни рискове за армията и без грандиозни битки, отделните части на Източното Средиземноморие и цяла Сирия са присъединени към границите на Египет. Интересно е да се знае, че при завоевателната си политика, египтяните не поставят свой гарнизони в новите земи, нито назначават египтяни в местното управление. Вероятно това не е нужно, заради ежегодното присъствие на войската. Едва на 47-та година от царуването на Тутмос III е поставен египетски отряд в Улаза (Urk. IV 1237, 15), който трябва да охранява пристанището и да контролира доставките на дървен материал. Навярно подобен отряд има и в Газа и Джопа, от където задължително преминава войската по пътя си на север. През следващите години, когато походите стават значително по-редки, египетските гарнизони в района драстично се увеличават.²³

Както баща си така и Аменхотеп II провежда няколко похода в Месопотамия и Нубия, останали в съзнанието на съвременниците му като изключително жестоки²⁴. В науката съществува известна неяснота по отношение на първия поход на царя в Месопотамия. Причината се крие във факта, че в

²² Като евентуално доказателство за походи след 42-ра година на управление се споменава в биографичния текст на Минмосе (Urk IV 1441–1442), в който се говори за нападение над местността Тикси, но това вероятно е от управлението на Аменхотеп II, въпреки че неговото име не е изписано в текста.

²³ Доказателство за съществуването на военни гарнизони в Палестина, Финикия и Сирия откриваме в две писма от Таанак (№5 и 6), едно писмо от Гезер и най-вече в папирус Ермитаж 1116А. Вж. Weinstein, J. The Egyptian Empire in Palestine: A Reassessment. Bulletin of the American Schools of Oriental Research 241 (1981), 12–17; Redford, D. Egypt, Canaan and Israel in the Ancient Times. Cairo: The American University in Cairo Press, 1995, 203–207; Hasel, M. G. Domination and Resistance. Egyptian Military Activity in the Southern Levant 1300–1185 B.C. Leiden, 1998, 134.

²⁴ За управлението на Аменхотеп II вж. Manuelian, P. Studies in the Reign of Amenophis II. Hildesheim Aegyptologische Beitrage 26. Hildesheim: Gerstenberg, 1987.

стела от Елефантина²⁵, изписана и по стените на храма в Амада²⁶, „*първия победоносен поход*“ на царя е посочен на трета година от управлението му. Едновременно с това на стела от Мемфис²⁷ от седмата година отново се казва „*първи победоносен поход*“. Това води до т.нар „проблем с първия поход на Аменхотеп II“, широко дискутиран в египтологията, а именно кога е първия му поход и колко похода в Сирия провежда. Анализът на текстовете показва, че първият поход на царя в Сирия е от 7-ма година на управление, а през 3-та година е започнал строежа и декорацията на храма в Амада и този на Хнум в Елефантина. Приключването на строежа на двата храма съвпаднало с първата кампания на царя от седма година и е овековечен на двете стели²⁸. Ако тази интерпретация е вярна, то първият военен поход на владетеля е на 7-ма година (месец април) в района на Сирия²⁹. Целта на похода вероятно е местността Тикси³⁰. Колко на север са достигнали войските на владетеля остава неясно. Сигурно е, че са преминали през страната Нии, покрай Мегидо и достигнали до Кадеш на река Оронт. Навярно, именно в района на централна Сирия отделни племена са отхвърлили египетската власт, което е било основанието на Аменхотеп II да поведе войската си. От стелата в Амада знаем, че от първата си азиатска кампания се завърнал със седем обесени с главата надолу трупа на местни управители, завързани на носа на *Сокола* (ладията на царя), като шест от тях оставил на стените на Тива, заедно с всички отрязани ръце на убитите врагове, а един занесъл в Напата (Urk. IV 1297, 17–19; 20–22).

²⁵ Горната част на стелата днес се съхранява в музей във Виена ÄS 5909, а долната ѝ част в Египетския музей в Кайро CG 34019 = JE 28585. Текст: Urk. IV 1289, 1 – 1296, 16.

²⁶ Gauthier, H. Les temples immergés de la Nubie: Le temple d'Amada. Cairo, 1913, 19–23, pls. X–XI.

²⁷ Египетски музей Кайро JE 86763; Badawy, A. Die Neue historische Stela Amenophis II. Annales du service des antiquités de l'Égypte 42 (1943), 1–23. Копие на стелата е поставено и в Карнак Legrain, G. La grande stèle d'Amenôthès II à Karnak. Annales du service des antiquités de l'Égypte 4 (1903), 126–132; Abdel-Raziq, A. Two New Fragments of the Large Stela of Amenhotep II in the Temple of Amun-Re at Karnak. In: Cahiers de Karnak. 16 (2017) 1–11. А. Разик открива почти половината от горната част на стелата, която е използвана като хромелен камък и е напълно унищожена. За съжаление именно в тази част е била изписана годината на поставяне на стелата. За стелите от времето на Аменхотеп II вж. още: Klug, A. Koenigliche Stelen in der Zeit von Ahmose bis Amenophis III. Mon Aeg. 8, 2002, 458–462.

²⁸ Taterka, F. The Co-Regency of Thutmose III and Amenhotep II Revisited. Journal of Egyptian Archaeology 105 (2019), 50–51.

²⁹ Според по-старата интерпретация, първият поход на Аменемхе II е направен на трета година, още докато е съуправител на баща си. По тази причина и първи негов, собствен е на година 7-ма. Вж. още: Yeivin, Sh. Amenophis II's Asianic Campaigns. Journal of the American Research Center in Egypt 6 (1967), 119–128; Rainey, A. Amenhotep II's Campaign to Takhsi. Journal of the American Research Center in Egypt 10 (1973), 71.

³⁰ Rainey, A. Amenhotep II's Campaign to Takhsi. Journal of the American Research Center in Egypt 10 (1973), 71–75.

Последният засвидетелстван поход е от 9-та година на управление в Палестина.

Тогава „през третия месец от сезона на разлива, ден 25, негово величество се отправя към Ретену (Сирия) за своята втора победоносна кампания до град Инек“ (Urk. IV 1305, 13–15). Походът продължил четири месеца и два дни (Urk. IV 1305, 7; 1314, 29; 1315, 33) и се съсредоточил най-вече в района на Ханаан и Централна Сирия. По време на този поход, той пленил цели 80 000 души³¹. Вероятно именно след този поход е подписан и мирен договор с Митани, за което говори текст от Карнак: „Дойдоха вождовете на Митани при него (Аменхотеп II) със своите дарове и гърбове (т.е. лазейки), за да молят негово величество, да им даде дихание за живот! Велико събитие, което не е чувано от времето на боговете!“ (Urk. IV, 1326)

Според повечето изследователи в сравнение с баща си Аменхотеп II, който се славел с невероятната си физическа сила и грандиозни победи, Тутмос IV е слаб владетел, що се отнася до външната политика и войните в Месопотамия³². При изледването на периода обаче прави впечатление, че последната кампания на Аменхотеп II в Азия е на девета година на управлението му, а до смъртта му (26-та година) нямаме други сведения. Следователно, ситуацията в новите земи е била спокойна и не е имало нужда да се провеждат военни походи. Навярно данъците и подаръците пристигали редовно в египетския дворец и дългосрочната политика с отвеждането на синовете на владетелите в Египет е сработила. Тутмос IV управлява кратко – едва девет години и въпреки, че липсват ясни писмени сведения за военен конфликт по негово време, се открояват голямо количество паметници, показващи трайно египетско присъствие в

³¹ Пленниците, доведени като роби са разпределени сред отделни части на царското стопанство или са „давани“ като награда на изявени войници и висши администратори. По този начин робите от Месопотамия започват да се използват в конкретни отрасли на древноегипетската икономика. Изследването на иконографията на гробниците от Тиванския некропол показва, че чужденци, главно с митански произход, се използват в земеделието, животновъдството, производството на вино, изработката на оръжия и най-вече в отглеждането и обучаването на коне. Очевидно е желанието те да работят това, което умеят, т.е. да се използват специфичните им умения. Същевременно, древноегипетската ценностна система и социална организация позволява тези роби да се впишат в рамките на обществото, бързо да спечелят свободата и независимостта си, а техните деца да станат пълноправни членове на обществото като египетски поданици. Вж. Morris, E. B. College. Mitanni Enslaved: Prisoners of War, Pride, and Productivity in the New Imperial Regime. In: J. Galan, B. Bryan, P. Dorman (eds.). Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut. Studies in Ancient Oriental Civilization 69. The Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago, 2014, 361–379.

³² Maspero, G. In: H. Carter and P. Newberry (eds.) The Tomb of Thutmose IV, Biban el Moluk Series (London, 1904), 23; BAR II, § 816; Schaeffer, C. Texts of Rash-Shamra-Ugarit. London, 1939, 17; Gardiner, A. Ancient Egyptian Onomastica. Oxford, 1947, 176.

Месопотамия. На жертвен списък от Карнак се споменава: „(част) от плячката на негово величество в (Нахарна) от първия му победоносен поход“ (Urk. IV, 1554)³³. За присъствието на Тутмос IV в Азия се говори в частни документи и надписи от гробници, като този на Аменхотеп, споменаващ за кампания „от Нахарина до Карой“ (Urk. IV, 1617)³⁴. Навярно като следствие от първата победоносна кампания, на Тутмос IV е изпратена една от принцесите на Митани, която става и негова съпруга³⁵. Всички тези паметници недвусмислено показват, че по време на неговото управление Египет все още има пълната власт над завоюваните от Тутмос III земи на североизток. Допълнително доказателство за това е и засиленото влияние на азиатски богове в Египет. На множество изображения от храмове Тутмос IV е представен пред богинята Астарта³⁶. Според Гивон, който се занимава с проблема за отношението на Тутмос IV и Азия, израз на контактите е и появилата се „универсална идея за Атон“, който се споменава на скарабея от Берлин³⁷.

След неговото кратко управление на власт дошъл Аменхотеп III, който изцяло загърбил военната политика на страната. Предполагаме, че не съществуват бунтове в Месопотамия и даровете от чуждите земи идват постоянно и навреме. Доказателство за това са скъпите подаръци и многобройните чужди принцеси, които станали част от неговия харем, който е и най-многобройния за цялата история на страната. Царят се отдава на грандиозна строителна активност с невиджани до този момент мащаби. За близо 40 години управление из цялата страна изникват храмове, огромни езера, както и съвсем нов дворец. Последното би могло да ни подсказва за причината да не се провеждат военни походи в Месопотамия. Новият

³³ Сред другите паметници, говорещи за политиката на Тутмос IV в Месопотамия са: възпоменателен скарабей от музея във Берлин, на който пише: „принцове на Нахарин, носещи своите подаръци... Тутмос IV, настъпващ в Нахарин и Карой, за да доведе жителите на чуждите земи като поданици на имението на Атон завинаги“. Shorter, A. Historical Scarabs of Tuthmosis IV and Amenophis III. *Journal of Egyptian Archaeology* 17 (1931), 23; Fig. 1. Pl. IV, 5; Bannister, F., H. J. Plenderleith. Physico-Chemical Examination of a Scarab of Tuthmosis IV Bearing the Name of the God Aten. *Journal of Egyptian Archaeology* 22 (1936), 3; няколко писма от архива в Амарна (Letter 85, ll. 70-71); на Латеранския обелиск на е наречен с епитетите: „places fear under the Mentiu and terror under the Iuntiu“ (Urk., IV, 1551); в гробницата му е намерен част от трона му, където е изобразен тържествуващ над азиатци вж. Carter and Newberry, op. cit. (above, n. 1), p. 20; на колесницата му са изписани племената и местностите, които са под неговата власт: „Naharin, Singar, Tunip, Shosu, Qadesh, Takhsi“ Ibid., p. 32. Pl. XII.; Urk., IV, 1559-60; J. Simpson. J. Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists. Leiden, 1937. List VIII.

³⁴ Вж. още Urk. IV, 1612; 1628; 1597; 1570.

³⁵ Amarna Letter 29.

³⁶ Urk. IV, 1559; J. Leclant, Syria, 37 (1960), Pl. I A.

³⁷ Givon, R. Thutmosis IV and Asia. *Journal of Near Eastern Studies* 28 (1969), 59.

дворец – Малката е построен далеч от реката и от града Тива, което се интерпретира като защита от евентуална пандемия от чума, която вилняла по това време в Месопотамия. Ако това е вярно, то е възможно Аменхотеп III целенасочено да не е желал да провежда походи на север под угрозата от разпространение на заразата. Неговият наследник Ехнатон, също не продължил експанзията в Месопотамия и не провел никакви военни походи. Даровете от далечните северни земи продължавали да пристигат³⁸, но египетското влияние разко намаляло, за сметка на бързо набиращата сила и мощ Хетска империя. Така към края на XVIII династия³⁹, завладенията с толкова енергия и отдаденост земи в Месопотамия престават да са част от египетското царство и се налага отново да бъдат завладявани през следващата XIX династия.

Сега да обърнем внимание на причините за агресивната политика спрямо страните от Западна Месопотамия. Не бихме могли да бъдем по-далеч от истината ако приемем, че завоевателната политика от епохата на Новото царство се дължи единствено на желанието за подчинение на чуждите народи в търсене на богатство под формата на данък. От *Амарнския архив* става ясно, че именно Древен Египет е източникът на злато, което е в несравнимо по-голямо количество от това, което могат да предложат страните в Месопотамия. Неговият произход е от находищата в Нубия (Вади Алаки) и в Източната пустиня (Вади Хамамат). Наистина, даровете от Месопотамия са много ценени от древните египтяни, но те преди всичко трябва да се разглеждат като израз на престиж и превъзходство, отколкото в чисто материално измерение. Детайлното изучаване на плячката и данъците (или подаръците), показва, че те се свеждат до коне, колесници, дървен материал и сравнително малко количество злато и сребро.⁴⁰

Какви тогава са действителните причини? На първо място, както вече видяхме, още при Яхмос I и Аменхотеп I египетската войска започва да се променя в крак с изискванията на своето време. Населението на

³⁸ Доказателство за това откриваме на изображение на източната стена от гробницата на Мерице II в Амарна (северна гробница №2). На него е представен Ехнатон и цялото царско семейство в момента на получаване на дарове от Нубия и Азия: Davies, N. The rock tombs of El Amarna II: The tombs of Panehsy and Meryra II. Archaeological Survey of Egypt, Memoir 14. London: Egypt Exploration Society, 1905, 40–41, pls. XXXVIII–XXXIX. Заради името на божеството Йот, изображението може да се датира след 12-та година на управление на царя.

³⁹ Тук няма да обсъждаме евентуален военен поход с участието на Хоремхеб, докато е генерал, преди да стане цар. Доказателство за такъв поход намираме в изображения и текст от гробницата му в Саккара. Вж. Gardiner, A. The Memphite Tomb of General Haremhab. *Journal of Egyptian Archaeology* 29 (1953), 4. Косвено доказателство за подобен поход в края на управлението на Ехнатон или при царуването на Сменхкаре откриваме и в т.нар. Реставрационна стела на Тутанхамун (Urk. IV 2027, 13–14).

⁴⁰ Spalinger, A. *War in Ancient Egypt. The New Kingdom*. Malden: Blackwell Publishing, 2005, 132–135.

страната драстично се е увеличило в сравнение с времето на Старото и Средно царство. Това позволило привличането на по-голям брой войници под знамената на владетеля. Създава се постоянно действаща армия, която трябвало да бъде и функционална, т.е. нуждае се от противник и от бойни действия. На въоръжение били въведени колесниците, а пехотата започнала да играе все по-голяма роля. Това само по себе си подсказва, че Египет се подготвя за завоевателна политика и то именно към района на Месопотамия, защото пехотата и колесниците не биха могли да се използват за нападение над Нубия, където единственият разумен път е по реката. Следователно, още от началото на Новото царство било взето решение за нападение в североизточна посока. Подобно тълкуване води до следния извод: щом експанзията е част от дългосрочната стратегия на страната, то това навярно е резултат от нашествието на хиксосите и тяхната доминация през Втория преходен период. Действително преселенията на народите от Далечния Изток стават все по-чести и по-многобройни. По правило, те достигат само до района на Месопотамия, но миграцията на хиксосите в края на Средното царство показва, че територията на Египет също не е изолирана от този феномен. С други думи едно от обясненията на последвалите военни битки в Месопотамия е с цел превенция и защита от нападение. Подобна интерпретация звучи логично, но не отговаря на въпроса, защо Тутмос III и следващите владетели стигат толкова далеч на север.

От друга страна, самата идеология на царската власт, която представя царя като господар на всички чужди земи и хора, играе определяща роля⁴¹. Царят като божество притежава нечовешка сила. Неговият успех срещу враговете му е гарантиран. Той е наместник на Твореца на земята и всички страни му принадлежат. Враговете на владетеля са врагове на бога. При това положение всеки, който дръзва да се противопостави на неговата воля е изменник по отношение на Твореца. Задължение на царя е да се сражава с тези бунтовници, като по този начин поддържа реда в сътворения свят. Тази представа ясно личи още при изработването на титулатурата на царете от XVIII династия. Първите наченки на подобна предварително осмислена политика, се забелязват още в карнакската стела на Яхмос⁴². При следващите царе тази идеология се разгръща все повече – Томбоски надпис на Тутмос I⁴³; надпис от Джебел Баркал на Тутмос III и т.н. Съществена новост от времето на XVIII династия е и лич-

⁴¹ Дейнека, Т. Идеологическое обоснование внешней политики Египта в XVI-XIV вв. д. н. э. Вестник древней истории (1990) кн. 2, 135–154.

⁴² Lacau, P. Steles du Nouvel Empire. T. I. Le Caire, 1909, Pl. 1–2.

⁴³ Urk. IV 82–86. Вж. Goedicke, H. The Thutmosis I Inscription near Tomas. Journal of Near Eastern Studies. 161–176.

ното участие на царя по време на военните походи. Ако през предишните периоди владетелят рядко е взимал участие във военните кампании, то сега той е неизменна част от армията и е начело на нея⁴⁴. Това сближава владетеля с войската и същевременно дава сигурност за успехите ѝ. Тази близост на царя с войниците започва именно от управлението на Тутмос I и вероятно е повлияна от длъжността, която той изпълнява преди да застане на престола – генерал. От тук и още една причина за походите – начело на страната застава военен, който иска да докаже своите способности и изпитва удоволствие от професията си. Удоволствието ще се усети и сред редиците на войската, която след победоносните походи, заграбва огромно количество плячка и както вече видяхме празнува в продължение на дни. Тази еуфория, навярно, е предадена на следващите генерации, които са били „жадни“ да усетят вкуса на успеха и привилегиите след спечелените сражения. Не бива да се забравя, че между първия и последен поход на Тутмос III, са изминали 20 години, а между последния на Тутмос III и първия на Аменхотеп II още толкова. Следователно участниците в тези битки са ново поколение войници, които са се стремяли да подражават на дедите си.

В науката често се твърди, че желанието за завладяване на западна Месопотамия се дължи на стремежа да бъдат овладени търговските пътища на Източното Средиземноморие. Действително, след походите на Тутмос III, всички главни пристанища попадат в ръцете на египтяните, а от там и цялата търговия по море е контролирана от тях. Това, обаче, е по-скоро следствие от експанзията, а не мотив за нейното начало. Освен това не разполагаме с доказателства, че след намесата на Египет в търговията в Средиземно море, започват по трайни и задълбочени контакти с Крит или Гръцките острови.

Сред другите възможни причини за агресивната политика на Египет е и желанието за натрупване на нови знания. Подобно тълкуване убягва на съвременните изследователи, но ако „върнем лентата назад“ във времето, ще видим, че единственият път за запознаване с нововъведенията и особеностите на чуждите земи, в тази дълбока древност, е войната. Търговията по онова време е прерогатив само на двореца и е държавна политика. Професията на пътуващия търговец е непозната за древните египтяни до втората половина на Новото царство. При това положение търговията се свежда само до доставяне на необходимите и недостъпни стоки като кедър, лазурит, благовонни масла и т.н. Със завладяването на Финикия, Сирия и Митани пред египтяните се разкрива съвсем нов свят, изпълнен с непознати животински и растителни видове, нови технологии

⁴⁴ Дейнека, Т. Идеологическое обоснование внешней политики Египта в XVI–XIV вв. д. н. э. Вестник древней истории (1990), кн. 2, 145, бел. 57.

(т.е. методи на обработка на метала, керамиката и стъклото), нови оръжия и специализирани професии. Тези нови територии са особено благоприятни за това, тъй като Месопотамия е своеобразен кръстопът на Изтока и Запада, дом на многообразни народи и люпилня за нововъведения.

Доказателство за това откриваме в юбилейния храма на Тутмос III, издигнат в рамките на храма Карнак, който носи името *Ах-мену*⁴⁵. Не можем да отговорим с абсолютна сигурност, но предполагаме, че строежът му е започнал на 24-та година от управлението на царя⁴⁶, т.е. непосредствено след битката при Мегидо и вероятно е продължил няколко години. Храмът притежава уникален за архитектурата на Древен Египет план. Без да изпадаме в допълнителни подробности, ще кажем само, че той представлява изградена от камък стилизация на военната палатка на Тутмос III, която той използвал по време на дългите си походи. Доказателство за това са издигнатите в храма за първи и последен път в Египет т.нар. шатровидни колони, които по правило се правят от дървен стълб и които поддържат тавана на домовете и палатките. В *Ах-мену* те са изработени от камък, което недвусмислено показва, че постройката трябва да се възприема като военната палатка на царя. За нас от особен интерес са вътрешните или задни помещения на храма в източна посока, където се намира т.нар. *Ботаническа градина на Тутмос III* (помещение В1-В5)⁴⁷. Терминът е неправилен, защото освен растения в залата са изобразени и огромен брой животински видове. Релефите заемат цялата площ на стените на пет зали, като централната е снабдена с редица от четири колони. Флората и фауната, представени по стените е чужда на египетската. Тя е описание на природното многообразие на Месопотамия, с което се сблъскали египтяните по време на походите на царя. Забележителните детайли, с които са изобразени животните е сигурно доказателство, че релефите са копие на рисунки, направени навярно на папирус, дело на изкусен писар, участник във военните експедиции. Това от своя страна показва, че походите сами по себе си са източник на знание за древните египтяни, което обогатява техните представи и води до появата на нововъведения. Освен огромната

⁴⁵ За общо описание на храма вж. Haeny, G. Royal Cult Complexes of the Eighteenth Dynasty. In: Shafer, E. (ed.) Temples of Ancient Egypt. Cornell University Press, 1997, 96–98; Wilkinson, R. The Complete Temples of Ancient Egypt. London: Thames & Hudson, 2000, 159–160; Carlotti, J. F. L'Akh-menou de Thoutmosis III à Karnak. Étude architecturale. Paris, Éditions Recherche sur les Civilisations, 2001.

⁴⁶ Предположението се базира на текст от Карнак (Urk. IV 834, 13), на който е посочена тази годината за начало на строителство „източно от храма“, където се намира именно Ах-мену.

⁴⁷ За описание на Ботаническата градина и изображенията от нея вж. Mariette, A. Karnak: étude topographique et archéologique. Caire: Musée de Boulaq, 1875, pl. 28-31. Beaux, N. Le cabinet de curiosités de Thoutmosis III: plantes et animaux du „Jardin botanique“ de Karnak. Leuven: Peeters, coll. Orientalia Lovaniensia Analecta no 36, 1990.

плячка от сирийските градове в страната са донесени новите растителни видове, както и голям брой животни, непознати до този момент. Може би най-интригуващият пример в тази посока е довеждането на кокошката в Египет. Тя не е изобразена в *Ботаническата градини*, но на 33-та година от управлението на царя се казва, че са „*взети като плячка птици от тази страна, които забележително! снасят яйца ежедневно*“⁴⁸. Действително кокошката е известна като „Акадска птица“ в сирийските текстове⁴⁹, следователно не бива да имаме съмнение в нейния източен произход.

Сред другите интересни помещения в храма е и специално светилище, известно като *Камерата на предците* (помещение SF-5), изградено в югозападния край на храма, в която е издялан *Царски списък*. Той се състои от имената на 61 владетели от времето на Старото царство до Тутмос III (Urk. IV 607–610; PM 112 (342)). Цялата камера е демонтирана от Емил Прис през май 1843 г.⁵⁰ и транспортирана до Париж, където е сглобена през 1922 г. в музея Лувър (E 13481 bis). Там се намира и днес. Подобен списък с имената на владетелите не е правен (или не е открит такъв) от времето на Старото царство и по-точно от средата на V династия – известният *Палермски камък*. Това прави близо 1000 години! Възможно ли е тогава, да направим едно смело предположение, а именно, че както описаните животни и растения, изобразени в този уникален храм, са от новите земи, така от там е взета и идеята за почитането на предците, чрез поставянето на *Царския списък*. Тази хипотеза не е лишена от смисъл, като имаме предвид вековната традиция в Месопотамия, стартирала още от времето на Шумер, да се изписват на различни паметници списъци с имената на владетелите. Допълнителен аргумент, в подкрепа на това предположение, е че следващите царски списъци в Египет, ще бъдат създадени по времето на Сети I и Рамзес II, владетели от XIX династия, които отново са известни с военните си постижения в района на Месопотамия. Разбира се, подобна догадка трудно може да бъде доказана.

От казаното до тук следва, че за целенасочената политика на експанзия, проведена от древноегипетските царе в началото на XVIII династия, има не една, а много причини, които взаимно се допълват. В резултат от

⁴⁸ Redford, D. The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. Culture and History of Ancient Near East. vol 16. Brill, 2003, 75, n. 107.

⁴⁹ За шумерите кокошката е „птица от Мелухха“ вж. Oppenheim, L. Ancient Mesopotamia. Chicago, 1977, 317.

⁵⁰ Емил Прис (1807–1879) буквално открадва цялото светилище, като го разглобява за 18 дни без да уведоми местните власти. Работата е извършвана само през нощта, а по собствените му думи причината за „спасяването“ на Царския списък, е да не попадне в ръцете на експедицията от музея в Берлин, ръководена от Рихард Лепсиус (1810–1884). Отделните фрагменти от списъка са поставени в 26 щайги и престояват в Кайро точно една година, докато Прис най-сетне успява да уреди транспортирането им до Франция.

разширяването на египетското влияние в Западна Месопотамия, Египет излиза от вековната си изолация и се превръща в съществен фактор в историята на района през втората половина на II хилядолетие пр. Хр. Контактите с новите земи и многобройните чужденци, доведени в страната, обаче, стартират необратими процеси в обществените отношения, морално-етичните норми и ролята на владетеля, което от своя страна ще доведе до залеза на Древен Египет.

ANCIENT EGYPTIAN MILITARY CAMPAIGNS IN MESOPOTAMIA DURING THE 18TH DYNASTY. CAUSES AND RESULTS

Emil Buzov

Abstract

The article aims to study in detail the military policy of Egypt towards Mesopotamia during the XVIIIth Dynasty. The first part examines the most important campaigns and major battles of the reign of Thutmose III, and pays special attention to the first campaign of Amenhotep II and the numerous circumstantial evidence of the wars of Thutmose IV. The second part of the paper is devoted to an analysis of the reasons for Egypt's military expansion. All the arguments mentioned Egyptology are compared and one more is proposed, namely the desire of the ancient Egyptians to acquire knowledge from foreign lands. This aspiration finds expression in the jubilee temple of Thutmose III in Karnak and more precisely in the so-called Botanical Garden and Hall of the King List.

Светът на
Рах Романа и на
Божия мир

КВИРИТИТЕ И ВОЙНАТА

Живко Жеков

Зараждането и развитието на римската държавност протича в специфични условия, които до голяма степен предопределят цялата и история. Разположен на границата между три големи етноно-лингвистични субстрата Рим е обречен на перманентна военна конфронтация със своите съседи. Неговото оцеляване е възможно само при създаване и развитие на ефективна и боеспособна военна организация. Реализирането на тази задача е първостепенна цел на римляните през цялото съществуване на тяхната държава. През първите осем века от съществуването на вечният град понятията гражданин и войник са неразривно свързани. Само този римски гражданин, който има достатъчно имущество, за да се екипира и служи в римските легиони има и цялата пълнота на гражданските права. Тези, които не могат да служат в легионите поради липса на имущество са разглеждани, като втора категория граждани и търпят редица ограничения в своите граждански права.

През последните пет века от съществуването на римската държавност под формата на империя настъпват кардинални промени в отношенията гражданин – войник. Тези две неразривно свързани до този момент състояния на всеки квирит изведнъж са рязко разделени. Войниците са обособени в отделни затворени професионални корпорации, каквито де факто представляват имперските легиони, а гражданите получават възможността да се ползват от цялата пълнота на гражданските си права без да е необходимо във всеки един момент да ги защитят с оръжие в ръка. Тази констатация не означава a priori, че римските граждани не запазват една латентна връзка със състоянието на войници, защото във всеки един момент при възникването на екстремална външна заплаха те могат да бъдат призовани на служба в легионите по силата на факта, че са римски

граждани, но тези случаи в петвековната история на Римската империя са изключение, а не правило.

Развивайки посочените по-горе наблюдения ще посоча някои основни правни и религиозни аспекти на проблема гражданин-войник в античното римско общество. Както вече отбелязах в класическите антични общества и римското в частност до епохата на принципата гражданин означава и войник,¹ защото не може да има пълни граждански права, а и ограничени граждански права без задължението на този, който ги притежава да защитава тези права и държавността, от която те произтичат с оръжие в ръка. Прецизността изисква да се въведе още един компонент. Фактически според античната наративна традиция след реформите на Сервий Тулий и до края на римската република се въвежда принципът квирит-собственик-легионер. Липсата на едно от тези кумулативно необходими условия води до невъзможност за получаването на този социален статут.

Изключения в античните извори могат да се открият само в кризисни за римляните ситуации. В римската история през разглеждания период се наблюдава същите процеси гражданинът „civis“ е идентичен по презумпция с военният „miles“.² Тези две състояния на индивида са неразривно свързани,³ но в същото време и разделени чрез използването на различни религиозни ритуали или табута, които поставят ясна граница между тях.⁴ Преминаването от едното в другото следва да е ясно различимо за индивидите, поради което са въведени и тези ограничения.⁵

В периода VI – III в. пр. Хр. римската войска „exercitus“ се разграничава в религиозните и юридически възприятия на римляните от гражданският колектив „civitas“. След формирането на легионите и полагането на военна клетва от страна на легионерите те получават нов самостоятелен религиозен и правен статус, който Тит Ливий определя с термина „sacrata

¹ Wierschowski, L. Kriegsdienstverweigerung im römischen Reich. *Ancient Society*, vol. 26, 1995, 205–239, S. 205–211.

² Dahlheim, W. Die Armee eines Weltreiches: Der römischen Soldat und sein Verhältnis zu Staat und Gesellschaft. *Klio*, vol. 74, 1992, 197–220.

³ Patterson, J. Military organization and social change in the later Roman Republic. In: *War and Society in the Roman world*. Eds. J. Rich, G. Shipley. London–New York: Routledge, 1993, 92–112, p. 95.

⁴ Le Bonniec, H. Aspects religieux de la guerre à Rome. In: *Problèmes de la guerre à Rome*. éd. J. P. Brisson. Paris: La Haye, 1969, 101–115; Vendrand-Voyer, J. Normes civiques et métier militaire à Rome sous le Principat. Clermont-Ferrand: ADOSA, 1983, 28–36.

⁵ Harris, W. V. *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B.C.* Oxford: Oxford University Press, 1985, 9–10; North, J. A. The Development of Roman Imperialism. – *Journal of Roman Studies*, 71, 1981, 1–9, 6.

militia“.⁶ Разбира се тук следва да се отчита факта, че юридическите и правни категории търпят развитие през вековете, а историкът от Патавия представя една схематична визия за тях пречупена през разбиранията най-вероятно на антикварите от поколението преди него. В тази връзка оперирането с тези термини и религиозно-юридически категории следва да бъде изключително внимателно и с уговорката, че следва да се избягват всякакви свръх интерпретации базирани върху тях.

Според тази концепция легионерите след като са събрани в легионите и се закълнат престават да се подчиняват на гражданското право „*ius*“, а попадат под юрисдикцията на „*fas disciplinae*“ съвкупност от свещени установени от боговете норми и отношения. Когато римските граждани вербувани в легионите потеглят на поход те се лишават от част от своите граждански права и попадат под покровителството на други богове, а не на тези на защита, на които разчитат докато са граждани. Превръщайки се в легионери на тях им е разрешено да извършват убийства и насилия защитавайки интересите на Рим.

Окончателното превръщане на квиритите в легионери настъпва в момента, в който положат свещена военна клетва „*sacramentum militiae*“. От този момент те попадат под империума, де факто юрисдикцията на своите командващи.

Връщането на легионерите в предишното им състояние на квирити изисква участието им в определени религиозни ритуали, които да ги пречистят от извършените убийства и насилия и да им позволят да станат отново част от „*civitas*“. Тези ритуали както и предшестващите ги, с които стават легионери са посветени на бог Марс и вероятно на тясно свързаният с него култ към Янус. Сред жреческите колегии отговарящи за провеждането на тези религиозни ритуали водещо място заемат жреците салии.

Разбирането на тази амбивалентност в античното самосъзнание на квиритите позволява да се направи опит за един нов поглед върху римската история. Той няма как да е уникален, защото в съвременната историография са правени вече много и най-различни интерпретации, но анализът следва да бъде акцентиран освен върху тези въпроси и в конкретиката на тяхната динамика по отношение на римският елит и тенденциите за промяна в него през вековете.

Направените до тук общи констатации следва да бъдат подкрепени с анализ на ключови моменти от развитието на римската военна организация, а също така и на факторите, които ги генерират, както и на послед-

⁶ Liv., VIII, 34, 10.

ствията от тях. Акцентът следва да бъде поставен върху обвързаността между промените във военната организация на римляните с изменението в политическата и икономическа структура на тяхното общество, а тези промени в много от случаите се генерират от трансформациите във властовият модел.

Първият случай, който ще бъде разгледан е свързан реформата приписвана от римските историци на предпоследния етруски рекс Сервий Тулий. Според тях той провежда кардинална реформа на римските войски, която оказва значително влияние и върху римската политическа система.⁷ Сведенията за тази реформа в по-късната историческа наративна традиция са пълни с анахронизми, което затруднява разкриването на нейните реални измерения. В известна степен може да се каже, че тази реформа финализира процесът по налагане на хоплитската фаланга като основен боен строй използван от римляните.

Една от доминиращите тези в съвременната историография акцентира върху политическите последици от тази реформа, а не върху нейните конкретни военни измерения. Тя е сравнявана със законодателството на Солон и на тази база анализът се съсредоточава главно върху проблемите свързани с анахронизмите, които допускат античните автори при описанията на промените извършени от Сервий Тулий. Този подход има своето значение и достойнства, но коректният анализ на историческия наратив показва, че в случая става въпрос на първо място за военна реформа, а не за политическа. Доколкото в следващите десетилетия и векове на тази база се формират нови политически институции като цунтуриатните комиции тя има и политическа реалност, но в перспектива, а не като конкретна цел при нейното провеждане.

Една от основните цели на римския рекс е да унифицира доколкото е възможно въоръжението на легионерите съобразно тяхното имущество. Подобна мярка силно увеличава боеспособността на римските войски, защото явяването на служба с непълно въоръжение съответно се наказва, което от своя страна принуждава легионерите да си закупват необходимото въоръжение съгласно ордото, в което са вписани. В същото време всички римляни подлежащи на военна служба са вписани в центурии представляващи наборни военни единици. Така при необходимост много по-лесно може да се свика набора, като под знамената се призовават например първите десет набора от центуриите и така всички вписани в тях, които отговорят на тази заповед са задължени да се явят на военна

⁷ Thomsen, R. *King Severus Tullius: A Historical Synthesis*. Copenhagen: Gyldendal, 1980.

служба. Обвързването на ценза със задължението да се притежава хоплитски паноплии или основните елементи от него в зависимост от притежаваното имущество окончателно финализират процеса по налагане на хоплитската фаланга в Рим.

Вероятно с прокарването на тези промени във военната организация на Рим Сервий Тулий се опитва да постави римските войски под свои контрол и да намали в тях влиянието на патрициите, които до този момент командват сами своите родове по време на военна кампания или назначават за такива доверени свои представители. Центурионите командващи центуриите формирани вече като полеви подразделения по време на поход се назначават вече от рекса, което значително усилва неговият контрол върху легионите. Тит Ливий в контекста на обърканите сведения за реформа на Тарквиний Горди в римските войски при, която смесва в манипулите римляни и латини съобщава, че той назначил центурионите,⁸ което е изрично свидетелство, че основното следствие от реформата на Сервий Тулий е поемането на контрола върху легионите чрез назначаване на средния команден състав. В полевите центурии вече се служи не по родове, а според притежаваното имущество, което също допринася за ограничаване влиянието на патрициите във войските.

Свалянето от власт на рексовете води до установяване на нова аристократична форма на управление, която става известна като Република/Република. Премахването на монархическата институция води до временно отслабване на централната власт, от което се възползват могъщите патрициански родове,⁹ които губят част от своята автономия в резултат от реформите на Сервий Тулий. Те отново започват да набират мощ и да се превръщат в паралелни центрове на властта.¹⁰ Институционалната властова структура на Римската Република през първият век – век и половина от нейното съществуване предизвиква продължителна дискусия в съвременната историография, която до голяма степен е резултат от факта, че самите римляни в периода на Късната Република нямат напълно ясна представа относно този период.¹¹ Тези обективни условия предопределят

⁸ Liv., I, 52, 6.

⁹ Terrenato, N. The Versatile Clans: Archaic Rome and the nature of Early City-States in Central Italy. In: State formation in Italy and Greece, Questioning the Neoevolutionist Paradigm. Eds. N. Terrenato, D. C. Haggis. Oxford: Oxbow Books, 2011, 231–244.

¹⁰ Linke, B. Von der Verwandtschaft zum Staat. Die Entstehung politischer Organisationformen in der frühromischen Geschichte. Stuttgart: Steiner, 1995, S. 153–157.

¹¹ Richard, J.-Cl. Historiographie et histoire: l'expédition des Fabii à la Crémère. Latomus, vol. XLVII, 1988, 526–553; Welwei, K.-W. Gefolgschaftsverband oder Gentilaufgebot? Zum Problem

трудностите свързани с изследването на римската военна организация през този период и връзката и със социалните и политически структури.

През 479 г. пр. Хр. родът на Фабиите, който е един от най-могъщите патрициански родове през първите две десетилетия на V в. пр. Хр. започва своя частна война срещу етруския град Вей.¹² Те придружени от своите клиенти и всички,¹³ които са готови да ги следват заради обещаната плячка. Техният брой според Дионисий Халикарнаски достига 4000 човека.¹⁴ Тази цифра дори и да е преувеличена е показателна колко големи могат да бъдат тези частни армии.¹⁵ Фабиите завземат едно укрепление на р. Кремера и от него започват да опустошават земите на Вей (Liv., II, 49, 4–9).¹⁶ Първоначално Фабиите имат успех, но през 477 г. пр. Хр. попадат в засада и голяма част от тях и войниците им са разбити и избити (Liv., II, 50, 5–11).¹⁷

Тази военна кампания на Фабиите и последвалия разгром показват, че след изгонването на етруските рексове могъщите патрициански родове се сдобиват с почти безконтролна власт в Рим. Те са способни дори да водят свои частни войни, защото членовете на рода и неговите клиенти отново попадат под пълната власт на главата на рода, които може да формира от тях собствена армия, с която да провежда военни операции в опит да завладее нови земи или да реализира някакви други цели на рода. Тази хегемония на патрициите в управлението и техните противоречиви ин-

eines frührömischen familiäre bellum (Liv. II 48, 9). Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung, vol. CX, 1993, 60–76; Armstrong, J. Breaking the Rules: Recruitment in the Early Roman Army (509–450 BC). In: Beyond the Battlefields: Interdisciplinary Studies of Warfare and Society in the Graeco-Roman World. Ed. E. Bragg. Cambridge, 2008, 47–66; Armstrong, J. "Bands of Brothers": Warfare and Fraternity in Early Rome. Journal of Ancient History, vol. I, 2013, 53–69; Drogula, F. Commanders and Command in the Roman Republic and Early Empire. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2015, 13–45.

¹² Forsythe, G. Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2005, 195–196.

¹³ Richard, J.-C. Historiographie et histoire: l'expédition des Fabii à la Crémère. Latomus, vol. 47, 1988, 526–553; Smith, C. J. The Roman Clan: The Gens from Ancient Ideology to Modern Anthropology. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 290–291.

¹⁴ Dion. Hal., Ant. Rom., IX, 15, p. 3.

¹⁵ Richard, J.-C. Les Fabii à la Crémère: grandeur et décadence de l'organisation gentile. In: Crise et transformation des sociétés archaïques de l'Italie antique au Ve siècle av. J.-C. Rome: École Française de Rome, 1990, 245–262, p. 255; Saulnier, C. L'armée et la guerre dans le monde étrusco-romain (VIIIe–IVe siècle). Paris: De Boccard, 1980, 146–149.

¹⁶ Ogilvie, R. A Commentary on Livy. Books I–V. Oxford: Clarendon Press, 1965, 363–364.

¹⁷ Pais, E. The Fabii at the River Cremera and the Spartans at Thermopylae. In: The Roman Historical Tradition: Regal and Republican Rome. Eds. J. H. Richardson, F. Santangelo. Oxford: Oxford University Press, 2014, 167–186.

тереси поставят под заплаха самото съществуване на Рим, поради което и през цялата първа половина на V в. пр. Хр. неговото вътрешно и външно положение остават сложни. Във вътрешно политически план доминацията на патрициите в управлението предизвикват недоволството на плебеите включително и на техния формиращ се икономически и политически елит. В отношенията със своите съседи частните интереси на отделните патрициански родове, които понякога влизат в противоречие с интересите на града предизвикват нестабилност и често водят до конфликти.

Нова сериозна промяна в римската военна организация настъпва според античните автори по време на последната война на римляните с етруския град Вейи. Тази война според традиционната хронология започва през 406 г. пр. Хр. Според същата хронология продължава десет години и приключва с превземането на Вейи през 396 г. пр. Хр. Тази хронология се разминава с четири години с хронологичната схема използвана от Диодор Сицилийски според когото войната продължава от 403 до 393/2 г. пр. Хр.¹⁸

Римската историческа традиция свързва победата в този военен конфликт с личността на Марк Фурий Камил, който според част от съвременните историци разделя легиона на 10 манипули. Тази теза се базира основно на Тит Ливий, който във връзка с една от първите битки срещу латините в Кампания през 340 г. пр. Хр. съобщава, че след като римските легионери започнали да получават заплата те от фаланги наподобяващи македонските започнали да се строят в манипули (Liv., VIII, 8, 3). Според античната наративна традиция римските легионери започват да получават заплати "stipendium miles" през 406 г. пр. Хр. във връзка с началото третата война срещу етруските от Вейи.¹⁹ Следователно въвеждането на манипулите следва да се отнесе към тази война, а тя е спечелена от Марк Фурий Камил, от което следва логическият извод, че той разделя легиона на 10 манипули. Хипотезата, че го разделя на точно десет манипули, се базира на следващото изречение Тит Ливий, в което се споменава, че по късно, но явно според него преди 340 г. пр. Хр. легионът е разделен на още по-малки подразделения (Liv., VIII, 8, 4). Привържениците на тази теория привеждат като аргумент в нейна подкрепа сведението, че Марк Фурий Камил при отразяването на поредната галска атака превъоръжава римските легионери, което според тях означава, че той реформира и бой-

¹⁸ Diod., XIV, 16, 5; 93, 2–3.

¹⁹ Liv., IV, 59, 11; Diod., XIV, 16, 5.

ният ред на легионите след като променя въоръжението им.²⁰ Проблемът е, че визираното сведение се отнася към последната военна кампания, в която той участва 367 г. пр. Хр., което е почти четиридесет години след въвеждането на заплата за легионите.

Друг проблем свързан с разгледаната по-горе теория, е че Тит Ливий обвързва въвеждането на заплата с приемането на въоръжение от легионерите на продълговатия щит skutum (Liv., VIII, 8, 3), който според други антични автори римляните заимстват от самнитите,²¹ което може да се случи само след като римляните започват да воюват срещу тях за да оценят преимуществата на самнитския skutum пред използвания до този момент от легионерите кръгъл щит клипеус. Тази логика подсказва, че възприемането на skutuma не може да се случи по-рано от Първата самнитска война – 343–341 г. пр. Хр.,²² защото в предходните десетилетия римляните и самнитите са съюзници. Предвид сравнително лесният успех на римляните в тази война изглежда странно те да са мотивирани да изоставят своето традиционно въоръжение и да възприемат използваното от противника. Подобни иновации при тях се случват след като претърпят тежки поражения, които им показват собствените слабости и преимуществата на противника, които те в някои от случаите възприемат за да могат да го победят. Подобна ситуация е засвидетелствана по-скоро за периода на Втората самнитска война – 327–304 г. пр. Хр., което прави възможно лансирането на работната хипотеза, че точно през тази война след претърпените тежки поражения от самнитите, римляните възприе-

²⁰ Plut., Cam., XL, 3–4; Polyaeus, VIII, 7, 2.

²¹ Според Атений римляните заимстват дългия щит “scutum” от самнитите (Athen., VI, 106 p. 273f). В Ineditum Vaticanum се казва, че римляните заимстват от самнитите skutuma и пилума. Същото до известна степен се подкрепя от съобщението на Гай Салустий Крисп, че римляните заимстват от самнитите голяма част от отбранителните и настъпателни оръжия (Sall., Bell. Catil., 51, 38). Според някои съвременни автори под термина agma използван от Салустий следва да се разбира scuta, a tela се използва като синоним на “pila” Salmon, E. T. Samnium and the Samnites. Cambridge: University Press, 1967, p. 106, n. 2. Същата информация се потвърждава от някои късноантични автори (Clement., Stromat., I, 16, 75; Euseb., Preparatio, 10, 6; Symmachus, Epist., III, 11).

²² В античната наративна традиция са запазени съществуват и твърдения, че римляните възприемат на въоръжение дългия щит “scutum” много преди самнитските войни. Плутарх в биографията на Ромул твърди, че той въвежда на въоръжение този щит заимствайки го от сабините, а до този момент римляните използват арголоидски щитове (Plut., Romul., 21, 1), тоест те носят асписи използвани от елинските хоплити, което не може да бъде прието, защото в средата на VIII в. пр. Хр. когато античната наративна традиция датира живота на Ромул асписите са иновация дори за елинските хоплити, ако те въобще съществуват като род войска тогава в Елада.

мат на въоръжение техният щит скутум, който е по-удобен за използване в планински условия.

В хода на тази II. Самнитска война римляните започват реформа на легиона, който постепенно се трансформира от легион фаланга в манипулен легион.²³ В тази нова бойна формация водеща е ролята на центурионите, които се превръщат в среден команден кадър. Центурионите се набират от средите на средно богатите плебеи. В перспектива тази реформа рязко повишава авторитета на последните в римското общество, предвид новата важна позиция, която имат в командването на легионите. В манипулния легион центурионите получават възможност да вземат самостоятелни тактически решения и в много от битките точно тяхната инициатива носи победата. Фактически новата организационно-командна структура на легионите спомага за утвърждаване авторитета и самочувствието на средно богатите слоеве сред плебеите. Част от тях използват тези нови възможности и успяват да проникнат в средите на римския политически и икономически елит, което допринася за вливането на свежа кръв в него.

Връзката между военните усилия промените в обществените отношения проличава в още една иновация, която се появява през II. Самнитска война. В 311 г. пр. Хр. провеждайки набора на легионерите за първи път 16 от 24 военни трибуна за четирите полски легиона се избират от комициите (Liv., IX, 30, 3), а не комициите да избират само няколко военни трибуна, а по-голямата част да се назначават от консулите и диктаторите, каквато е практиката до този момент. Разширяването правомощията на комициите във военната сфера е ново отстъпление на патрицианския елит пред плебса и неговите лидери. Комициите получават право да избират и корабните дуомвири, които отговарят за въоръжаването, ремонта и привеждането в бойна готовност на военните кораби (Liv., IX, 30, 4).

Налагането на манипулният боен ред не следва да се разглежда като еднократен акт. Напротив процесът вероятно продължава няколко десетилетия. В редица сражения римляните отново се връщат към боен ред хоплитска фаланга, като например в битката при Кана – 216 г. пр. Хр., което показва, че старите традиции са много устойчиви в римските легиони и тяхното окончателно преодоляване заема вероятно повече от век. Мани-

²³ Tomczak, J. Roman military equipment in the 4th century BC: Pilum, Scutum and the Introduction of manipular tactics. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica*, 29, 2012, 38–65, 58–59.

пулният легион описан от Полибий от средата на II в. пр. Хр. фактически се появява в този си вид едва по времето на Втората Пуническа война.²⁴

През втората половина на втори век преди новата ера Римската република преживява тежка криза. Тя е резултат от окрупняването на поземлената собственост и свързаното с нея разоряване на голяма част от дребните и средни земеделски производители. Тяхното разоряване намалява броят на римляните, които притежават необходимия ценз да служат в легионите. В същото време римските завоевания в Европа и Азия изискват все повече легионери. Заплахата от евентуално разоряване предвид увеличаващите се срокове на службата, за която през този период става практика да се служи не една кампания, а няколко последователни демотивира квиритите подлежащи на военна служба да се записват в легионите. Тези обективни проблеми според част от съвременните изследователи са решени чрез реформа на легионите, която те свързват с личността на Гай Марий, който според тези автори превръща римските легионери в професионалисти, а не както е до този момент в граждани служещи за да защитят своето семейство и имущество. Тази теза не намира потвърждение в изворите, но е един устойчиво наложен и широко разпространен историографски мит.

Логично следва да се постави въпроса, а защо тогава още редици антични автори приписват на Гай Марий подобен ход. Отговорът следва да се търси три години по-късно когато през 104 г. пр. Хр. отново е избран за консул, за да воюва с кимврите и тевтоните тези страшни врагове на римляните,²⁵ които вече са унищожили няколко римски армии, а няколко месеца по-рано при Араузион през 105 г. пр. Хр. нанасят катастрофално поражение на римляните разгромявайки две съединени римски войски. В тази ситуация съдбата на самата Италия и Рим са поставени под заплаха, а поради страх от противника много римляни отказват да служат в легионите.²⁶ Арапинатът вероятно е принуден да прибегне към масово набиране на доброволци и от *capite censi*, за да попълни редиците на новите римски легиони. Тези събития почти не са отразени в античната

²⁴ McCall, J. B. The manipular army system and command decisions in the second century. In: *Romans at War: Soldiers, Citizens, and Society in the Roman Republic*. Eds. J. Armstrong, M. P. Fronda. London–New York: Routledge, 2020, 210–231.

²⁵ Tenney, F. A History of Rome. New York, 1945, p. 216. Авторът също отнася масовото набиране на *capite censi* към по-късно, но неясно защо го датира в 105 г. пр. Хр., когато де факто Гай Марий не заема официално никаква магистратура.

²⁶ Kerremans, B. *Metus Gallicus, tumultus Cimbricus? The possible promulgation of a tumultus in the Cimbrian war (105 – 101 BCE)*. *Mnemosyne*, 69, 2016, 822–841.

наративна традиция, която като цяло има отрицателно отношение към Гай Марий.²⁷ В тази връзка е възможно в качеството на работна хипотеза да се допусне, че Салустий е подведен от своите извори, които имат негативно отношение към Марий заради ролята му в събитията от 88 – януари 86 г. пр. Хр. в Рим.²⁸ Тези автори работили през първите десетилетия на I в. пр. Хр. в условията на остро политическо противопоставяне и в повечето случаи принадлежащи към сенаторското съсловие имат крайно негативно отношение към Марий,²⁹ поради което му приписват масовото набиране на *capite censi* през 107 г. пр. Хр., когато то не е необходимо, а не през 104 г. пр. Хр., когато такава мярка е жизнено важна за оцеляването на Рим и Италия. Предлагащата интерпретация намира известно потвърждение в античната наративна традиция. Авл Гелий описвайки отбелязвайки набирането на *capite censi* от Марий споменава, че според някои антични автори то се случва през 104 г. пр. Хр.,³⁰ а не през 107 г. пр. Хр.

Съществено е да се подчертае, че той набира *capite censi*, а не пролетарии като се посочва в много съвременни общи изследвания по римска история.³¹ Разликата е съществена. Римляните и преди Марий при необходимост набират в легионите пролетарии.³² Първите сигурни сведения в античната наративна традиция относно привличането на пролетарии на служба в легионите датират от 280 г. пр. Хр.,³³ когато римляните вероят-

²⁷ Hine, H. *Livy's Judgement on Marius*. *Liverpool Classical Monthly*, 3, 1978, 83–87; Buszard, B. *The Decline of the Roman Republic in Pyrrhus-Marius*. In: *The Statesman in Plutarch's Works. Volume II. The Statesman in Plutarch's Greek and Roman Lives*. Leiden–Boston: Brill, 2005, 281–296.

²⁸ Syme, R. *Sallust*. Berkeley: University of California Press, 1964, 160–177.

²⁹ Mouritsen, H. *Politics in the Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 124–125.

³⁰ Aul. Gell., XVI, 10, 14.

³¹ de Ligt, L. *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC–AD 100*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 182–185.

³² Brunt, P. A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford: The Clarendon Press, 1971, p. 395–402; Gabba, E. *Republican Rome, the Army and the Allies*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1976, 10–11.

³³ Oros., IV, 1, 3. Орозий датира вербуването на пролетарии в 281 г. пр. Хр. по време на първата римска кампания срещу Тарент, но в случая вероятно става въпрос за грешка, защото в тази военна кампания римляните не са заплашени от силен противник. Такава необходимост се появява след разгрома, който им нанася Пир в битка при Хераклея – 280 г. пр. Хр., в която легионите търпят големи загуби в жива сила. Уплахата от силата на противника, който е нова заплаха за римляните и използва непознатата от тях военна тактика принуждава сената да прибегне към крайни мерки и да вербува пролетарии за да възстанови загубите в жива сила и да набере възможно най-много легионери, които вероятно са въоръжени за сметка на държавата.

но след първото поражение нанесено им от Пир поради големите загуби в жива сила се ориентират към набор на пролетарии.³⁴ Докато сигурни данни за вербуването на *capite censi* преди него в изворите липсват.³⁵ Тази категория население най-вече се свързва с градския плебс в Рим. През цялата си политическа кариера на Гай Марий е свързан с популарите и се изявява като техен неформален лидер.³⁶ Фактически при своите политически акции той разчита главно на подкрепата на градския плебс в интерес на когото са и повечето закони прокарани от неговият политически съюзник Луций Апулей Сатурнин, който действа точно в периода 104–100 г. пр. Хр. когато вероятно и Гай Марий за първи път масово вербува *capite censi*. В този контекст този набор става много по-логичен и обясним.

В ситуация когато след разгрома при Араузион римляните фактически не разполагат с възможност бързо да попълнят загубите в жива сила Марий се обръща към градския плебс интересите на когото винаги е защитавал с молба да го подкрепи този път с оръжие в ръка. Градските плебеи, които всички антични извори посочват, че изпитват огромен пietet към неговите военни способности вероятно доброволно се записват в легионите и по този начин проблемът с тяхното попълване е решен без големи сътресения и принудителни военни набори, които винаги са се посрещали с недоволство от страна на римляните. Тази работна хипотеза показва, че масовото вербуването на *capite censi* се случва не в 107 г. пр. Хр., а в 104 г. пр. Хр. и не представлява кардинална реформа на римските легиони и способите за тяхното вербуване, а е единична мярка предизвикана от извънредни обстоятелства породени от външна заплаха и невъзможността бързо да се наберат нови попълнения.

В контекста на казаното по-горе следва да се отбележи, че действията Гай Марий по набора на легионери в периода 107–101 г. пр. Хр. по никакъв начин не превръщат римските легиони от наборни в професионални. Те се явяват един етап от тази постепенна професионализация на легионите, която започва в последните десетилетия на Втората Пуническа война и продължава до 27 г. пр. Хр. В повечето общи изследвания по история на Древен Рим така наречената „Реформа на Гай Марий“ се разглежда като

³⁴ Rich, J. W. The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C. – *Historia*, 32/3, 1983, 287–331, 290, n. 16.

³⁵ de Ligt, L. Roman Manpower Resources and the Proletarianization of the Roman Army in the Second Century BC. In: *The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Eds. L. de Blois, E. Lo Cascio. Leiden-Boston: Brill, 2007, 3–20.

³⁶ Dillon, M., Garland, L. *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar*. London – New York: Routledge, 2005, 459–464.

основна причина за маргинализацията на римските легиони и тяхното превръщане в инструмент за достигане на властта използван от амбициозни и безскрупулни политически лидери.³⁷ Процес, който завършва с ликвидирането на републиката и установяването на принципата. В случая фокусът е обърнат маргинализацията на римските легиони е следствие от маргинализацията на римското общество през епохата на Късната Република и неспособността на републиканските институции да се справят с новите предизвикателства,³⁸ които поставя пред тях огромното териториално разрастване на Рим, който през I в. пр. Хр. вече контролира почти цялото Средиземноморие.³⁹

Най-близкият античен автор до тези събития, който ги описва Гай Салустий Крисп два пъти се спира върху вербуването на доброволци от консула. Първият път той пише, че новоизбраният консул обикаля Лациум и събира от всякъде доброволци уговаряйки тези който познава от съвместните им походи, като изключително боеспособни и дори ветерани, които са отслужили полагаемите им се походи.⁴⁰ Сред убеждаваните са и такива, за който арапинатът само е чувал за тяхната доблест проявена в битките. Марий успява да убеди много хора да го последват доброволно, защото те очакват значителна плячка.⁴¹ От изброените по-горе категории убеждавани от него да участват в похода се вижда, че те всички вече са служили в легионите следователно имат изискуемият ценз.

В съчинението на Салустий следва реч, в която арапинатът призова плебса да го подкрепи и отправя тежки обвинения срещу нобилитета в некадърност, неспособност да командват легионите и корумпираност.⁴² Тя въодушевява плебеите, след което Марий пристъпва към набор на легионери, но не според обичая на предците. Той тръгнал срещу римската

³⁷ Christ, K. Sulla. Eine römische Karriere. München: Beck, 2002, 61; Harmand, J. Le prolétariat dans la légion de Marius à la veille du second Bellum civile. In: Problèmes de la guerre à Rome. Ed. J.-P. Brisson. Paris, 1969, 61–74; Shotter, D. The Fall of the Roman Republic. London-New York: Routledge, 2005, 31–32; Erdmann, E. H. Die Rolle des Heers in der Zeit von Marius bis Caesar. Neustadt, 1972.

³⁸ Aigner, H. Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgebenden römischen Republik. Innsbruck, 1974.

³⁹ Lintott, A. Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic. – Historia, 21/4, 1972, 626–638; Millar, F. The Crowd in Rome in the Late Republic. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2002.

⁴⁰ Sall., Bell. Iug., 84, 2.

⁴¹ Sall., Bell. Iug., 84, 3–4.

⁴² Balmaceda, C. Virtus Romana: Politics and Morality in the Roman Historians. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2017, 66–71.

военна традиция, като вербувал в легионите *capite censi*.⁴³ Този изключително кратък абзац е допълнен със значително по-обширен коментар относно мненията на римляните, защо консултът прибегва към подобен нетрадиционен ход.⁴⁴ В случая второто споменаване за набора на легионери цели да дискредитира Марий, като нарушител на *mos maiorum*, които са изключително уважавани от римляните. Тази работна хипотеза не означава, че напълно се отхвърля възможността да са вербувани и *capite censi*, но дори и сред редовете на доброволците да е имало такива техният брой е бил относително малък. Не те съставляват основната част на попълненията за легионите в Африка. Основната част от този контингент е съставена от стари опитни бойци познати лично на консула, на които той може да вярва.

Логично следва да се постави въпроса, а защо тогава още редици антични автори приписват на Гай Марий подобен ход. Отговорът следва да се търси три години по-късно когато през 104 г. пр. Хр. отново е избран за консул, за да воюва с кимврите и тевтоните тези страшни врагове на римляните,⁴⁵ които вече са унищожили няколко римски армии, а няколко месеца по-рано при Араузион през 105 г. пр. Хр. нанасят катастрофално поражение на римляните разгромявайки две съединени римски войски. В тази ситуация съдбата на самата Италия и Рим са поставени под заплаха, а поради страх от противника много римляни отказват да служат в легионите.⁴⁶ Арапинатът вероятно е принуден да прибегне към масово набиране на доброволци и от *capite censi*, за да попълни редиците на новите римски легиони. Тези събития почти не са отразени в античната наративна традиция, която като цяло има отрицателно отношение към Гай Марий.⁴⁷ В тази връзка е възможно в качеството на работна хипотеза да се допусне, че Салустий е подведен от своите извори, които имат негативно отношение към Марий заради ролята му в събитията от 88 – януари 86 г. пр. Хр. в Рим.⁴⁸ Тези автори работили през първите десетилетия на I в. пр. Хр. в условията на остро политическо противопоставяне и в повечето случаи принадлежащи към сенаторското съсловие имат крайно

⁴³ Sall., Bell. Iug., 86, 2; Plut., Mar., IX, 1.

⁴⁴ Sall., Bell. Iug., 86, 3.

⁴⁵ Tenney, F. A History of Rome. New York, 1945, p. 216. Авторът също отнася масовото набиране на *capite censi* към по-късно, но неясно защо го датира в 105 г. пр. Хр., когато де факто Гай Марий не заема официално никаква магистратура.

⁴⁶ Kerremans, B. Metus Gallicus, tumultus Cimbricus?, 823–837.

⁴⁷ Buszard, B. The Decline of the Roman Republic in Pyrrhus-Marius, p. 281–291.

⁴⁸ Syme, R. Sallust, 160–177.

негативно отношение към Марий,⁴⁹ поради което му приписват масовото набиране на *capite censi* през 107 г. пр. Хр., когато то не е необходимо, а не през 104 г. пр. Хр., когато такава мярка е жизнено важна за оцеляването на Рим и Италия. Предлаганата интерпретация намира известно потвърждение в античната наративна традиция. Авл Гелий описвайки отбелязвайки набирането на *capite censi* от Марий споменава, че според някои антични автори то се случва през 104 г. пр. Хр.,⁵⁰ а не през 107 г. пр. Хр.

Съществено е да се подчертае, че той набира *capite censi*, а не пролетарии като се посочва в много съвременни общи изследвания по римска история.⁵¹ Разликата е съществена. Римляните и преди Марий при необходимост набират в легионите пролетарии.⁵² Първите сигурни сведения в античната наративна традиция относно привличането на пролетарии на служба в легионите датират от 280 г. пр. Хр.,⁵³ когато римляните вероятно след първото поражение нанесено им от Пир поради големите загуби в жива сила се ориентират към набор на пролетарии.⁵⁴ Докато сигурни данни за вербуването на *capite censi* преди него в изворите липсват.⁵⁵ Тази категория население най-вече се свързва с градския плебс в Рим. През цялата си политическа кариера на Гай Марий е свързан с популярите и се изявява като техен неформален лидер.⁵⁶ Фактически при своите политически акции той разчита главно на подкрепата на градския плебс в интерес на когото са и повечето закони прокарани от неговият политически съюзник Луций Апулей Сатурнин, който действа точно в периода

⁴⁹ Mouritsen, H. *Politics in the Roman Republic*, 124–125.

⁵⁰ Aul. Gell., XVI, 10, 14.

⁵¹ de Ligt, L. *Peasants, Citizens and Soldiers*, p. 182–185.

⁵² Brunt, P. A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.*, 395–402; Gabba, E. *Republican Rome, the Army and the Allies*, 10–11.

⁵³ Oros., IV, 1, 3. Орозий датира вербуването на пролетарии в 281 г. пр. Хр. по време на първата римска кампания срещу Тарент, но в случая вероятно става въпрос за грешка, защото в тази военна кампания римляните не са заплашени от силен противник. Такава необходимост се появява след разгрома, който им нанася Пир в битката при Хераклея – 280 г. пр. Хр., в която легионите търпят големи загуби в жива сила. Уплахата от силата на противника, който е нова заплаха за римляните и използва непозната от тях военна тактика принуждава сената да прибегне към крайни мерки и да вербува пролетарии за да възстанови загубите в жива сила и да набере възможно най-много легионери, които вероятно са въоръжени за сметка на държавата.

⁵⁴ Rich, J. W. *The Supposed Roman Manpower Shortage...*, p. 290, n. 16.

⁵⁵ de Ligt, L. *Roman Manpower Resources and the Proletarianization*, 3–20.

⁵⁶ Dillon, M., Garland, L. *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar*, 459–464.

104–100 г. пр. Хр. когато вероятно и Гай Марий за първи път масово вербува *capite censi*. В този контекст този набор става много по-логичен и обясним.

В ситуация когато след разгрома при Араузион римляните фактически не разполагат с възможност бързо да попълнят загубите в жива сила Марий се обръща към градския плебс интересите на когото винаги е защитавал с молба да го подкрепи този път с оръжие в ръка. Градските плебеи, които всички антични извори посочват, че изпитват огромен пиетет към неговите военни способности вероятно доброволно се записват в легионите и по този начин проблемът с тяхното попълване е решен без големи сътресения и принудителни военни набори, които винаги са се посрещали с недоволство от страна на римляните. Тази работна хипотеза показва, че масовото вербуването на *capite censi* се случва не в 107 г. пр. Хр., а в 104 г. пр. Хр. и не представлява кардинална реформа на римските легиони и способите за тяхното вербуване, а е единична мярка предизвикана от извънредни обстоятелства породени от външна заплаха и невъзможността бързо да се наберат нови попълнения.

В контекста на казаното по-горе следва да се отбележи, че действията Гай Марий по набора на легионери в периода 107–101 г. пр. Хр. по никакъв начин не превръщат римските легиони от наборни в професионални. Те се явяват един етап от тази постепенна професионализация на легионите, която започва в последните десетилетия на Втората Пуническа война и продължава до 27 г. пр. Хр. В повечето общи изследвания по история на Древен Рим така наречената „Реформа на Гай Марий“ се разглежда като основна причина за маргинализацията на римските легиони и тяхното превръщане в инструмент за достигане на властта използван от амбициозни и безскрупулни политически лидери.⁵⁷ Процес, който завършва с ликвидирането на републиката и установяването на принципата. В случая фокусът е обърнат маргинализацията на римските легиони е следствие от маргинализацията на римското общество през епохата на Късната Република и неспособността на републиканските институции да се справят с новите предизвикателства,⁵⁸ които поставя пред тях огромното териториално разрастване на Рим, който през I в. пр. Хр. вече контролира почти цялото Средиземноморие.⁵⁹

⁵⁷ Christ, K. Sulla, S. 61; Harmand, J. Le prolétariat dans la légion de Marius à la veille du second Bellum civile, p. 61–71; Shotter, D. The Fall of the Roman Republic, 31–32.

⁵⁸ Aigner, H. Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgebenden römischen Republik. Innsbruck, 1974.

⁵⁹ Lintott, A. Imperial Expansion and Moral Decline..., 626–631.

Замяната на манипулния легион с кохортен се разглежда като част от „реформата на Гай Марий“,⁶⁰ но въвеждането на кохортите като главна структурна единица в легионите се отнася към един по-късен етап след Съюзническата война – 91–88 г. пр. Хр. Тя е много тежка за римляните и за да победят те са принудени да дадат римско гражданство на почти всички италийци, след което те започват да служат в легионите, а не както е до този момент в контингентите на социите, в които те се сражават строени в кохорти.⁶¹ Предвид факта, че след Съюзническата война италийците в легионите стават много повече от старите римски граждани, а италийците са свикнали да се сражават строени в кохорти, а не в манипули, постепенно в римските легиони през I в. пр. Хр. се въвеждат кохортите.⁶² В една кохорта се обединяват три манипули така преходът е плавен. Фактически се запазва манипулният легион, но той се модифицира чрез въвеждането на кохортите, в които се привикнали да се сражават италийците.

Всъщност процесът на професионализация на римските войски протича по съвсем естествен път през II–I в. пр. Хр., а не е резултат от еднократен акт или реформа. Фактически той е завършен от Октавиан Август, който превръща окончателно легионите в професионални постоянно съществуващи военни част. Разширяването на римската агресия извън границите на Апенинския полуостров през II в. пр. Хр. принуждава римските магистрати да задържат легионерите за по няколко последователни военни кампании, защото е трудно да се сменят всяка година легионите служещи например в Испания. Проблемът е свързан с факта, че точно когато те изучат терена в иберийските провинции и военните навици на местните племена, според старите традиции следва да се завърнат обратно в Италия.

В същото време консулите и преторите предпочитат да задържат ветераните на служба, а не всяка година да воюват на непознат терен с новобранци не познаващи местните условия. Поради тази причина легионерите са принудени да служат по няколко години последователно, което от своя страна започва да ги превръща фактически в професионалисти. Де факто началото на този процес може да се открие във Втората Пуническа война. Изправени пред необходимостта да воюват на няколко фронта в Италия, Испания и Сицилия римското командване е принудено да задържа легионерите по няколко години на служба особено в Испания. След края

⁶⁰ Goldman, A. L. *Weapons and the Army*, p. 132–137.

⁶¹ Cagniat, P. *The Late Republican Army (146 – 30 BC)*, p. 86.

⁶² Keppie, L. *The Making of the Roman Army*, 63–64.

на активните операции в този регион през 206 г. пр. Хр. голяма част от легионерите, които изявяват желание да останат са заселени в основаният от Публий Корнелий Сципион Африкански Стари град Италика.

Анализът на теориите за т.нар. „реформа на Марий“ показва, че тя е една фикция. Професионализацията на легионите е постепенен процес на трансформация, при който римските войски от гражданско опълчение се превръщат в професионални военни корпорации. Той продължава почти два века от Втората Пуническа война до създаването на Принципата от Октавиан Август. По детайлно този процес може да бъде дефиниран като постепенна трансформация, при която военната служба на квиритите от периодично повтарящо се задължение свързано с изпълнение на гражданския дълг за защита на родния град през нерегламентиран точно времеви годишен интервал постепенно се превръща в професия, при което основните доходи на легионерите идват вече не от собствените им земи, а от военната служба, която продължава с години.⁶³ В завършващата фаза на този процес легионерите служат повече от десет години без прекъсване докато накрая Октавиан Август след 30 г. пр. Хр. не превръща легионите в затворени професионални корпорации максимално изолирани от гражданите.⁶⁴

Един от основните въпроси, който Октавиан Август следва спешно да разреши е как да постави под свои пълен контрол легионите. Целта е да превърне същите тези легионери, които е наричал съратници по време на военните кампании срещу републиканците, Секст Помпей и Марк Антоний в безпрекословно подчиняващи се войници и да ликвидира всяка възможност за тяхна намеса в държавното управление. Първата стъпка в тази посока е да се демобилизират повечето легионери участвали продължително време в тези военни конфликти и имащи самочувствие, че те са донесли победата на Октавиан и съответно на тях той дължи своята власт. Този процес заема известно време, но в основни линии приключва до края на 20-те години на I в. пр. Хр. Разбира се и след тази условна граница в легионите продължават да служат ветерани от войните преди 30 г. пр. Хр., но техният брой е толкова малък, че те вече няма как да влияят негативно върху основната маса на легионерите.

Фактически много по-голяма промяна в сравнение с републиканската военна организация е създаването на постоянни военни подразделения

⁶³ Patterson, J. Military organization and social change in the later Roman Republic. In: War and Society in the Roman World. Eds. J. Rich, G. Shipley. London–New York: Routledge, 1993, 92–112.

⁶⁴ de Blois, L. The Roman Army and Politics in the First Century B.C. Amsterdam: J. C. Gieben, 1987, 11–12.

набирани от провинциали (*auxilia*). Те се делят основно на кохорти и али. Кохортите са в основата си пехотни подразделения, но в някои от тях има и известен брой конници. Алите са съставени само от конници. Привличането на провинциалите масово на военна служба срещу заплащане и обещанието след отслужване на определен срок да получат римско гражданство коренно променя римската военна организация. Техните синове вече като римски граждани в много от случаите постъпват на служба в легионите.

Един от факторите силно влияещи върху римската военна организация през периода на Принципата са отношенията между военните и провинциалите. Разполагането на легионите на постоянна дислокация води до установяване на тесни контакти между легионерите и провинциалите. Много от легионерите започват да живеят с жени от местното население на провинциите, което в перспектива създава възможност те да се интегрират в местните провинциални общества. Тази практика се наблюдава в испанските провинции още в епохата на Късната Република. В тях службата на някои легионери през II в. пр. Хр. продължава понякога до пет и повече години и те установяват квази семейни отношения с жени от местното население. Особено през I в. пр. Хр. в испанските провинции се наблюдава тенденцията разположените в тях легиони да са много по-тясно свързани с местните интереси на провинциите отколкото с динамично променящата се политическа ситуация в Рим, което фактически е една от причините за поражението на Гней Помпей Магн. По време на първата военна кампания на Гай Юлий Цезар Диктатора през 49 г. пр. Хр. в Испания легионите на Помпей, които са дислоцирани в испанските провинции след не особено ожесточена съпротива предпочитат да капитулират пред Цезар, срещу обещанието той да ги остави в испанските провинции и да не провежда чистки сред тях. Поведението на тези легиони е мотивирано от желанието да ограничат опустошението на провинциите, което е неизбежно при една продължителна военна кампания на тяхна територия, но дори още по-показателно е тяхното желание да останат в Испания, което индикира, че те са тясно свързани с испанските провинции и тяхното население. Тази обвързаност е резултат от продължителното разполагане на тези легиони в продължение на около десет години на едни и същи дислокации, което води до установяване на тесни връзки с местното население.

Тази тенденция е опасна за империята, защото създава опасност легионерите да поставят интересите на провинцията, в която служат пред тези на принципса. Октавиан предвижда тази опасност и забранява

на войниците да се женят докато са на служба, но тази забрана под една или друга форма е заобикаляна. Постепенно около лагерите на легионите *castra* започват да се изграждат квартали населени с цивилни – *canabae*, които под една или друга форма са свързани с легионите. Често тези селища с времето се разрастват и постепенно се превръщат в истински селища, които през втори – трети век под една или друга форма получават статут на муниципии.

Друг важен сегмент от разглежданата проблематика е отношението на легионерите спрямо провинциалите, когато изпълняват полицейски функции свързани с охрана на територии от разбойници или помагат на провинциалният управител при реализиране на неговите данъчни и административни задължения.

Легионите допринасят и за благоустрояване на провинциите. Те участват активно в строежа на нови пътища, което подобрява възможностите за търговия в провинциите и спомага за интензифициране на провинциалните икономики. След уволнението си повечето ветерани се заселват в провинцията, в която са изкарали по-голяма част от службата си. Така те допринасят за ускоряване процеса на романизация, но в същото време тези от тях, които успяват да забогатеят активно участват в икономическия живот и благоустрояване на градовете, в които се заселват.

Посочените наблюдения показват, че отношенията гражданин – войник в римското общество през различните епохи са динамични и се променят във времето. През първите векове от съществуването на Вечния град всеки пълноправен гражданин е задължително и войник. Тази констатация важи с пълна сила и за епохата на Републиката, но през този исторически период се наблюдава определено развитие в тази амбивалентна същност на римляните. Промените във военната организация са функция от институционалното развитие на римското общество в посока интегриране на плебейския икономически и политически елит сред римския политически елит, а паралелно с този процес патрициите постепенно губят пълния си контрол над римските легиони и в тях се усилва влиянието на средно богатите плебеи, които от края на V–IV в. пр. Хр. започват да се избират за центуриони формирайки по този начин средния команден кадър. След въвеждането на манипулната организация центурионите практически се превръщат в гръбнака на римската войска, защото те вече могат да вземат самостоятелни тактически решения на бойното поле и в много случаи практически те решават изхода на битката. Паралелно се развива и друга тенденция успешната служба като центурион може да

се превърне в основа за начало на политическа кариера на някои от тези плебеи, което от своя страна отново демонстрира пряката връзка между състоянията на войник и гражданин в римския социум.

В хода на Втората Пуническа война хиляди римски legionari служат без прекъсване в продължение на повече от 15 години, което постепенно ги превръща в професионалисти, без този резултат да е съзнателно търсен от римският управляващ елит. След края на войната по настояване на Публий Корнелий Сципион Африкански Стари повечето от тях получават земи за заселване, което впоследствие ще се превърне в стандартна практика за римляните през втората половина на II–I в. пр. Хр. Продължителните военни кампании в Испания, които откъсват legionarii за пет и повече години от родните им домове, също спомагат за развитието на процеса на тяхната скрита професионализация. Тази тенденция ясно се вижда в описаният от Тит Ливий случай с центуриона Спурий Лигустин, който в 171 г. пр. Хр. е на повече от 50 години и вече е служил в 22 годишни военни кампании, в част от които се е записал доброволно.⁶⁵ Тази тенденция се ускорява значително в епохата на Първия и Втория триумвират и намира финалния си край при превръщането на legionarii от пренцепса Октавиан Август през първите години от неговото управление в затворени професионални военни корпорации. В резултат от посочените процеси практически неразривната връзка между състоянията гражданин – войник в епохата на Късната република постепенно започва да отслабва, а при първият принципс почти се къса, но разбира се винаги остава възможността всеки римски гражданин при необходимост да бъде призован в legionarii дори и в епохата на ранния принципат.

⁶⁵ Liv., XLII, 34.

THE QUIRITES AND THE WAR

Zhivko Zhekov

Abstract

During the first eight centuries of Rome's existence, the concepts of citizen and soldier were inextricably linked. Only that Roman citizen who had sufficient property to equip and serve in the legions also had full civil rights. Those who cannot serve in the legions due to lack of property are considered as second category citizens and suffer a number of restrictions in their civil rights. In Roman history during the period under consideration, the citizen „civis“ was presumptively identical to the military „miles“. These two states of the individual are inextricably linked, but at the same time separated through the use of various religious rituals or taboos that set a clear boundary between them. The transition from one to the other should be clearly distinguishable for individuals, which is why these restrictions have been introduced. In fact, according to the ancient narrative tradition, after the reforms of Servius Tullius and until the end of the Roman Republic, the citizen-proprietor-legionnaire principle was introduced. The absence of one of these cumulatively necessary conditions leads to the impossibility of obtaining this social status.

ПЕРИОД НА ГРАБИТЕЛСКИ ПОХОДИ В УНГАРСКАТА ИСТОРИЯ

Иван Драгов

Периодът на грабителски походи в унгарската история обхваща плътно първата половина на Х в. и в по-малка степен втората. Характерна за него е забележителната активност от страна на унгарците, които, след като се заселват в новите си земи, започват да организират нахлувания и ограбвания в чужди територии всяка година.

Изворовата база за исторически събития се състои главно от латиноезични източници от най-различен вид – дипломатическа кореспонденция, летописи на отделни манастири, именници и др. Често съобщенията са твърде лаконични – отбелязват просто някакво нападение, а по-подробни описания има за по-важните сражения. Гръкоезичните извори, макар и не много на брой, дават значителна информация, преобладаващо за балканските територии. Унгарските хроники, съставени в по-късен период, предлагат по-подробна и пъстра картина, но с данните от тях трябва да се работи внимателно.¹

Периодът на военни походи е относително добре разгледан, разбира се, най-вече в унгарската историческа литература и в отделни изследвания на други автори, като последните години нараства броят на публикациите по темата. Проследяват се хронологията на събитията, географските посоки и пътищата, по които се движат маджарите, местоположението и развоя на по-важните сражения, причините за подобна активност и последствията от тях.²

¹ Gombos, A. Franciscus, *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III*. Budapestini, 1937–1938; МЕН. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. szerk. Györffi György, Budapest, 1986; HKÍF *A honfoglalás korának írott forrásai*. szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1995; Moravcsik, Gy. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988.

² Doberdói, J. *A magyar nemzet hadtörténelme*. II. rész. *Külföldi kalandozások a vezérek korában (898–970-ig)*. Budapest, 1929; Fasoli, G. *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*. Biblioteca

Веднага, след като завземат земите в Карпатския басейн и се установяват в тези територии, унгарците започват да тормозят новите си съседи, като организират поредица от въоръжени акции срещу тях. Почти без да пропускат година, през следващите шест-седем десетилетия те навлизат в чужди за тях територии, като нанасят големи опустошения – разграбват селищата и отвлечат всякакви ценности, добитък и пленници. Разполагаме с информация за поне 50 на брой такива похода. Първоначално провеждат набезите си в намиращите се в близост земи, но бързо добиват смелост и техни части започват да се придвижват на все по-далечни разстояния. Въпреки че срещат съпротива, като цяло успешно осъществяват планове си, побеждавайки нееднократно препречилия им се противник. Понякога в една и съща година изворите отбелязват повече унгарски акции и невинаги може да се определи дали това са отделни начинания, или съгласувани действия. Основната посока към която се насочват унгарците е запад – земите на източните франки и в по-малка степен на западните франки. По-рядко действат на юг – към Италия, и на югоизток – към Балканския полуостров. Забележителни са разстоянията, които изминават за относително кратко време, понякога с хиляди километри, като на два пъти достигат Атлантическия океан и веднъж нахлуват дори на Пиренейския полуостров.

Като начало на тази практика могат да се посочат унгарските нападения от втората половина на VIII в., когато те все още се намират в територията Етелкьоз – на север от Черно море. През 862 г. е отбелязано тяхно появяване далеч на запад в австрийските земи и още едно такова две десетилетия по-късно – 881 г. През 892 г. са в Моравия, а през 894 г. в Панония, намираща се тогава под върховенството на франките. Що касае унгарските военни действия, насочени срещу Българското царство в края на столетието, през следващите години те по-скоро са част от сериозна война между унгарци и българи и действията им нямат характер на отделни походи, целящи плячка.

В самия край на IX в. съюзените маджарски племена, начело с вождя Арпад, се придвижват от земите на север от Черно море на запад и пре-

Storica Sansoni 11. Firenze, 1945; Vajay, Sz. Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 4.). Mainz, 1968; Györffy, Gy. Honfoglalás, megtelepedés és a kalandozások. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 1977, 142–156; Kristó, Gy. Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980, 229–392; Veszprémy, L. Megjegyzés a magyarok taktikájáról a merseburgi csatában. Hadtörténelmi Közlemények 34. (=100.) (1987) 2. sz. 315–318; Bóna, I. A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000; Torma, B., Veszprémy, L. Egy elfeledett diadal A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, 2008; Veszprémy, L. Torma, B., A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben, Hadtörténelmi Közlemények 2015, 3–30; Bácsatyai, D. A kalandozó hadjáratok nyugati kútforrásai. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2017.

минавайки Карпатските планини, се заселват в равнинната територия по течението на реките Дунав и Тиса, осъществявайки т.нар. Завоюване на родината. От този момент, а и през следващите десетилетия, те ще извършат поредица военни експедиции в околните страни, тормозейки на практика цяла Централна и Западна Европа. Историческите извори свидетелстват, че тяхното появяване ужасява съвременниците им, които ги описват като безбожници, свирепи, безпощадни и жадни за плячка и дори пиещи кръвта на враговете си.

В унгарската историческа наука се възприема мнението, че първите военни походи на запад представляват финален етап от процеса на завземане на земи и формиране на новата родина. Нашествията имат характер на целенасочени действия за отстояване на придобитите територии и дори са база за започване на дипломатически отношения. В този смисъл периодът на грабителски походи в унгарската история започва едва след смъртта на Арпад. Тези походи следва да се отбележат, от една страна, защото стават основа за бъдещите акции на унгарците, като очертават пътя и откриват възможностите, които се разкриват пред тях, а от друга тъй като разполагаме и с подробни описания, даващи много информация за облика и поведението на нашествениците.

Първото нападение е осъществено в земите на Апенинския полуостров през 889–900 г. Забележително в него е, че маджарите изглежда прекарват там и периода на зимата. Опустошават редица области и постигат значителна победа при река Брента срещу франкския крал на Италия Беренгар I. В битката те прилагат класическата тактика на номадските народи за фалшиво отстъпление и рязка контраатака и се налагат над три пъти по-многоброен противник. Италианският владетел сключва споразумение с тях и им дава голям откуп, за да напуснат териториите му. Както изглежда, разбирателството е достатъчно сериозно и изгодно и за двете страни. Маджарите са доволни и не нахлуват в Италия за продължителен период от време, а по-късно ще действат и като съюзници. Възможно е, освен дадения еднократен откуп, Беренгар I впоследствие регулярно да си купува благоразположението им, което е характерен за него способ при активно провежданата политика за спечелване на приятели чрез даване на щедри подаръци.³

Още през 900 г. унгарски части нахлуват от изток в Моравия, а след това навлизат дълбоко в Бавария. Това нахлуване до голяма степен им осигурява възможността да поставят под своя власт земите на запад

³ Gombos, A. A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904). Budapest, 1928; Torma, B. Csata a Brenta folyónál, 899. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121 (2008), 425–447. Rosenwein, B. The Family Politics of Berengar I, King of Italy (888–924). *Speculum*, Vol. 71, No. 2, 1996, 249–250, 270.

от река Дунав, провинция Панония. Следващите години са изпълнени с военни сблъсъци, като залогът е налагането на контрол върху обширни земи в централната част на Европа. През 901 г. маджарските войски са в Каринтия, в 902 г. отново воюват в Моравия, с което окончателно налагат превъзходството си там, а следващата година отново посещават Бавария. Все пак баварците успяват чрез хитрост да неутрализират един от главните унгарски вождове – Курсан. Една швабска летопис датира събитието два пъти в 902 и 904 г., но така или иначе свидетелства, че: „Баварците подмамиха унгарците на пиршество и убиха техния водач Курсан и неговите придружители.“⁴ Не съвсем достойна, но ефективна тактика, внасяща известен смут сред унгарците, тъй като Курсан е пряк сподвижник на Арпад още от времето на Завоеванието.

През 904 или 905 г. унгарците отново са в Италия, но този път като съюзници на крал Беренгар, и успяват да нанесат сериозно поражение на противника. Успешното взаимодействие довежда до сключването на съюстен договор, който италианският владетел отново богато купува, а и се задължава да осигурява безопасен коридор за възможни унгарски акции в по-далечни земи. Взаимоотношенията наистина остават стабилни, като маджарите за близо две десетилетия напълно изоставят Апенинския полуостров. Когато в редки случаи все пак се появяват (след 919 г.), те действат по заръка на станалия вече император на Свещената Римска империя Беренгар.

През 906 г. в съюз с далматинците нападат Саксония. Осъществяват това на две вълни, като в случая може да става дума и за две различни войски, действащи неясно дали поотделно, или във взаимодействие една с друга. Безспирните унгарски нахлувания будят сериозна тревога сред всички германски владения и най-вече сред баварците, затова те решават да организират и отвърнат с мащабен поход срещу нашествениците, като целта им е да отвоюват властта си в Панония. Походът завършва твърде трагично за тях с битката при Пресбург през 907 г. В сражението загиват двамата главни ръководители – владетелят Лиополд и архиепископ Теотмар, още деветнадесет графове и няколко епископи. Битката също така е ясен пример за предимството, което може да има бързоподвижната номадска конница над западноевропейския военен стил от това време. Похватите на бавната пехота и незначителния брой кавалерия са неефективни. Резултатите от тази битка имат преломно значение за съдбата на Централна Европа. Унгарците категорично затвърждават властта си над териториите в Карпатския басейн и получават преимущество в цяла Централна Европа, без да имат реален съперник, способен да оспори тяхната власт. Възможно е именно тогава река Енс да е установена като гранична

⁴ HKIF, 202, Bóna, I. A magyarok és Európa..., 33–34.

линия, оставайки такава с векове. Арнулф – новият владетел на Бавария, сключва мир, с който признава загубата на Панония и приема да изплаща годишен данък. Победата на унгарците им отваря път към териториите на германските народи за десетилетия напред, докато от друга страна чужди вражески сили въобще няма да посмеят да се придвижат в посока Унгария.⁵

За същата тази 907 г. в *Анонимната унгарска хроника* е отбелязано, че умира Арпад, главният предводител на маджарите. Точната дата не е ясна, тъй като анонимният автор като цяло допуска неточности по отношение на датировките. Възможно е смъртта на Арпад да е свързана с горепосочените събития, но има вероятност това да се е случило няколко години по-рано. Въпреки това събитието явно бележи началото на размествания в управленските пластове на унгарското общество. Относително стабилната централна власт силно губи позиции в структурата на племенния съюз и отделните вождове започват да действат все по-самостоятелно, като организират самоволно военни експедиции.⁶

През 908 г. разграбват Саксония и за първи път Тюрингия, където побеждават и дори убиват излезлия срещу тях граф. През лятото на 909 г. в Швабия организират нахлуване, в резултат на което се сдобиват с голяма плячка. През 910 г. унгарците, пресичайки Бавария, за пръв път се сблъскват с войски на швабите. Тогава срещу тях се изправя сам крал Лудовиг в битка близо до град Аугсбург, а унгарците отново с успех използват типична номадска тактика на бойни действия. Описание на битката ни оставя Лиутпранд, който записва: „Завързала се жестока битка и като обръщали гръб, все едно че бягат, тюрките започнали да поразяват със стрели още по-голям брой войници... тюрките, с присъщото си лукавство, направили засада, като се престорили, че напускат бойното поле. Когато, без да съзнават клопката, хората на краля най-смело се спуснали да ги преследват, всички те изскочили от засадата и почти победените избили победителите си.“⁷ След триумфа си унгарците прекосяват земите на баварци, шваби и саксонци, като ги опожаряват и навлизат за първи път в тези на западните франки, срещу които също спечелват нова победа.

⁵ Vajay, Sz. Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes..., 47; Herwig, W. A magyarok és a frankbajor Ostmark. Történelmi szemle 1–2, 2001, 123–132; Torma, B., Veszprémy, L. Egy elfeledett diadal A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, 2008; Kristó, Gy. Levedi törzsszövetségétől Szent..., 236–237; Makk, F. Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996, 10–11; Bóna, I. A magyarok és Európa..., 36.

⁶ Györffy, Gy. Honfoglalás, megtelepedés és a kalandozások..., 150–151. Vajay, Sz. Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes..., 42.

⁷ Лиутпранд Кремонски, Разплата. История на Отон. Пратеничество в Константинопол. превод Л. Симеонова. София, 2015, с. 85; МЕН, 225–226; Kristó, Gy. Levedi törzsszövetségétől Szent..., 239–241, Deér, J. A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Máriabesnyő-Gödöllő, 1928–2003, 23.

Независимо че по-късно баварците успяват да надделеят в едно сражение срещу тях, маджарският поход се увенчава с успех, тъй като след него унгарците успяват да си осигурят изплащане на годишен данък от няколко германски владения.⁸

През 911 г., след като пресичат Швабия и Франкония, макар че там се задоволяват да плячкосат само няколко манастира, преминават река Рейн, но се оттеглят обратно, без реално да навлизат в земите на Бургундия. В същата тази година умира крал Лудовиг и на негово място като върховен германски владетел застава Конрад. Разбирайки за промяната, унгарците изпращат искане за изплащане на дан, което обаче е отхвърлено от новия крал. Като своеобразна реакция на получения отказ през 912 г. нахлуват във Франкония и Тюрингия и ги подлагат на разграбване и опустошаване. Едно свидетелство, непотвърдено в други източници, отбелязва унгарско нападение и над Бургундия, но то остава съмнително поради произхода си и заради откъслечността си.⁹

Все пак унгарците продължават да срещат съпротива от страна на Арнулф – херцог на Бавария. Знаем за едно събитие от 913 г., когато той затваря пътищата, минаващи през неговите земи, и успява да ги победи в битка някъде при река Инн. 914 г. е първата (от 899 насетне), през която унгарците не воюват, вероятно защото понесеното поражение да им се е отразило неблагоприятно за кратък период от време. Любопитна превратност на съдбата обаче е фактът, че същата година Арнулф загубва позиции в конфликта си с крал Конрад и бяга при маджарите. Независимо от доскорошните сблъсъци помежду им, баварският херцог и унгарските вождове достигат до съгласие и сключват договор, подновен и по-късно през 927 г. С него херцогът осигурява за себе си безопасност на баварските земи, а унгарците – свободен пропуск отвъд тези територии. През 915 г., вероятно и във връзка със сключеното споразумение, те опустошават Швабия, Тюрингия и Саксония, на север опожаряват град Брема и достигат чак до земите на даните.

За 916 г. не са отбелязани унгарски действия, но още на следващата година те подновяват усилията си. Вероятно оказват подкрепа на херцог Арнулф при неговия поход в Бавария за възвръщане на владенията му, но по-сигурно е, че в края на 917 г. организират мащабно настъпление, при което превземат и разрушават град Базел. Оттам се отправят към Елзас, след което нахлуват в дотогава непознатата за тях Лотарингия.¹⁰

⁸ Kristó, Gy. *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Budapest, 2003, 31–32.

⁹ Bácsatyai, D. *A burgundiai Magyar kalandozások és forrásaik*. 1 rész, *Hadtörténelmi Közlemények* 128, 2015, 105–109.

¹⁰ Tóth, S. L. *A honfoglalástól az államalapításig*. Magyarország története a X. században, Szeged, 2010, 194–195.

Несъмнено маджарите добре се възползват от противопоставянето между източните и западните франки, осигурявайки си лесен достъп и възможност да изберат на чия страна да застанат, макар че едва ли поставят себе си като наемници, които да са в услуга на някого от владетелите.¹¹

В същата 917 г. унгарците предприемат действия и в друга посока. Докато част от войските им шестват из земите на Западна Европа, други техни сили вземат участие във важни събития на Балканите. Там маджарите се проявяват като съюзници на българския цар Симеон в неговата борба с Византийската империя. Според *Разказ за чудото на свети Георги* в коалицията, организирана от българския владетел, те, заедно с други варварски племена, вземат участие в битката срещу византийците при черноморския град Анхиало. Военните действия завършват с категорична победа за българския монарх, като е вероятно след това унгарците да са добре възнаградени от Симеон за оказаната подкрепа.¹²

През 919 г., тъй като не успяват да получат данък от новия германски крал Хенрик I, за отмъщение опустошават Саксония и нанасят поражение на християнските войски, водени от самия крал. Унгарските части преминават Рейн и навлизат в Лотарингия, където френският владетел Шарл, след като не съумява да събере достатъчно голяма войска, се отказва да влезе в сблъсък с тях.¹³ Появяването им на Апенините през 919 или 920 година (няма точна датировка) изглежда свързано с настъпващите там значителни промени. През 922 г. Рудолфо II е провъзгласен за крал на Италия в открито предизвикателство към император Беренгар. Тогава унгарците воюват в Италия на страната на императора, който дълги години преди това прилежно си купува тяхното приятелство. Техни сили, предвождани от вождовете Дурац и Бугат, достигат чак до Апулия – южната част на полуострова, а някъде при Верона извоюват победа над войските на крал Рудолфо II. През 924 г. вождът Силард и неговите войници отново навлизат в Италия и опожаряват Павия. Тази акция обаче не завършва особено щастливо, от една страна, защото вследствие на заговор е убит унгарския съюзник Беренгар и Рудолфо II взема надмощие, а от друга, защото унгарските сили претърпяват значителни поражения в проходите на Алпите.¹⁴

¹¹ Vajay, Sz. Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes..., 60–61; Kristó, Gy. Levedi törzsszövetségétől Szent..., 247.

¹² Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през средновековието. София, 1998, 59–60, 63–63; Kristó, Gy. Levedi törzsszövetségétől Szent..., 248.

¹³ Fasoli, G. Le incursione ungare in Europa nel secolo X..., 132; Vajay, Sz. Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes..., 61

¹⁴ Kristó, Gy. Háborúk és hadviselés az Árpádok korában..., 35.

Междувременно друга армия на унгарците постига значителен успех на север в Саксония. Както Видукинд съобщава: „...унгарците отново от горе до долу, прекосявайки Саксония, с огън унищожиха градовете и укрепените места и навсякъде такава сеч извършили, че сега тези земи са застрашени от пълно опустяване...“¹⁵ Германският крал Хенрих е принуден да търси мир, който успява да постигне за период от девет години, като в замяна се задължава да изплаща годишен дан.

Две години по-късно маджарите отново са в Бавария и Швабия и нахлуват в Елзас, където си разменят няколко по-малки победи и поражения с тамошния владетел Лиутфред. След това през Лотарингия навлизат във Франция и като я прекосяват цялата, излизат на брега на Атлантическия океан. През 927 г. унгарците се спускат към Апенините, където разоряват Тоскана и цялата южна част на полуострова. Следва шестгодишен период, през който унгарците не предприемат враждебни действия срещу съседите си и най-вече срещу германските владения, като това вероятно се дължи на редовно изплащания годишен дан от страна на крал Хайнрих I.

През 933 г. обаче, след като изтича деветгодишния договор, германският крал отказва да го поднови. В отговор на това маджарите нахлуват в Саксония и я разграбват, след което една част от войската им се отправя към Тюрингия. Отделилото се подразделение обаче е разбито от съюзените саксонци и тюрингци, а междувременно крал Хайнрих I с основните си сили напредва към останалите по на изток унгарски войски. Битката между унгарци и германци се разиграва на място наречено Риате на река Унструт, вероятно някъде в Северна Тюрингия. Хайнрих I добре е проучил унгарския способ на водене на сражение и се възползва максимално, като всъщност провежда тактическа маневра именно в техния стил. Битката открива по-бързата тюрингска конница, която предизвиква противника. Така се освобождава пространство за тежко въоръжените рицари, които напредват и разпръсват обръканите противникови сили. Унгарците са принудени да оставят заграбеното, но все пак успяват да се измъкнат, без да понесат големи загуби. Резултатът от сражението предизвиква голямо въълнение сред германоезичното население, тъй като е първа значителна победа над ежегодно тормозещите ги конници. И макар че в краткосрочен аспект има ограничено влияние, защото унгарците не спират със своите военни акции на запад, в по-дългосрочен план обаче битката поставя началото на по-късни събития. Оттук насетне маджарите все по-често ще срещат ефективна съпротива и все по-често техните набези ще завършват с поражение.¹⁶

¹⁵ МЕН, 248.

¹⁶ Darko, J. *Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-Európára*. Budapest, 1934, 67; Makk, F. *Magyar külpolitika (896–1196)...*, 12–13; Kristó, Gy. *Levedi törzsszövetségétől Szent...*

През 934 г. унгарците предприемат военни действия в югоизточна посока. Техни войски преминават през Тракия, опустошават я и се спускат чак до Константинопол, където император Роман бързо им изплаща значителна сума и сключва мир с тях. Във връзка с тези събития повечето изследователи поставят и едно съобщение на арабския автор Масуди, който записва, че общо 60 хиляди души от няколко варварски народа – българи, маджари и печенези сразяват византийската войска край град, наречен Валандар, след което опустошават околностите на Константинопол.¹⁷ Неясен остава въпросът за отношенията между българи и унгарци в посочения епизод. По-малко вероятно е маджарите да навлизат като неприятели в българските земи, където управляващият цар Петър е неспособен да се справи с тях, и въобще след смъртта на Симеон през 927 г. те да се превръщат в постоянна заплаха за България. Значително по-реалистично е последните да преминават безпрепятствено, като се има предвид, че между българи и унгарци отдавна вече съществуват съюзнически отношения. Цар Петър, недоволен от политиката на Византия, има основателна причина да подкрепи, макар и неофициално, подобни унгарски действия.¹⁸

През 935 г. унгарците отново предприемат далечно нахлуване на запад и пресичайки Рейн, разграбват Бургундия и Аквитания. След като разбират, че срещу тях напредва крал Рудолфо II, прехвърлят силите си в Италия. В следващата година няма отбелязан поход, но същевременно в Западна Европа настъпват управленски промени, които засягат и маджарите. При западните франки, принадлежащият към рода на Каролингите Луи, се възкачва на трона, докато при източните франки на мястото на починалия Хайнрих I застава Ото I, по-късно наречен Велики.

Разбирайки за смяната на германския владетел, през 937 г. унгарците предприемат нападение и се насочват към Саксония, а впоследствие към земите на баварците, като в случая става дума, както за неотдавна станалото самостоятелно кралство Бавария, така и за едноименната провинция, част от източното Франкско кралство. Техните действия обаче са възпрени

266–268; Deér, J. A Magyar törzsszövetség és patrimoniális..., 24; Veszprémy, L. Megjegyzés a magyarok taktikájáról..., 315–318; Süttő, Sz. „Faleris... proietis”. Liudprand vitatott megjegyzése a kalandozó magyarok felszereléséről, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica XVI. kötet, 2. szám*, 2011, 169–177; Bóna, I. A magyarok és Európa..., 39;

¹⁷ Minorsky, V. *Hudud al-'Alam, The Regions of the World A Persian Geography*, 372 A.H. – 982 A.D. Translated and explained by V. Minorsky, London, 1937, 469–470; Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през средновековието. София, 1998, 59–62.

¹⁸ Мутафчиев, П. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на Х в. Избрани произведения II. София, 1973, с. 453; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Част 2. София, 1994, 541–542; Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения..., с. 73.

от младия крал Ото I, който ги отблъсква и след това преследва чак до град Мец, който е в териториите на Лотарингия. Макар че явно това не е първоначалният им план, унгарците се възползват и напредват още по на запад и не след дълго се появяват в околностите на Париж.¹⁹ Крал Луи няма възможност да се противопостави на нашествениците и да предотврати разграбването на Франция, още повече че не многобройните му войски са победени някъде при Орлеан. Без да среща повече съпротива, поне една от унгарските части отново достига Атлантическия океан. По същото време са отбелязани и техни нахлувания в Италия. Там разграбват околностите на Капуа и Неапол, като по всяка вероятност в случая става въпрос за друга унгарска войска.²⁰

На следващата година – 938 г., унгарците подеват нова офанзива срещу Саксония. Интересно описание на събитията ни е оставил Видукин, който записва, че маджарската войска се появява неочаквано и се разполага на лагер при река Боде, откъдето плячкосва цялата околност. Оттам една част от военната сила се отправя към град Стетербург, но е отблъсната и разбита, като в сражението смъртта си намира и главният ѝ военачалник. Другите унгарски сили междувременно се насочват на север, доверявайки се на някакъв чех за водач. Той обаче ги завежда на места, където те са приклучени от германските войски поради естеството на терена. Унгарците претърпяват тежко поражение, като частите им са разпръснати и унищожени. По време на сражението върховният им предводител е заловен и след като е заведен при крал Ото I, е обезглавен. Двете последователни германски победи през 937 и 938 г. слагат край на маджарските нахлувания в провинция Саксония, която дотогава за тях е източник на лесна и богата плячка. До голяма степен това се дължи на последователната политика, първо на Хайнрих I, впоследствие и на Ото I, в защита на техните територии. В резултат на нея унгарските нахлувания са ограничени, а движението им в западна посока – сериозно възпрепятствано.²¹

През следващите няколко години маджарите обръщат погледа си по на юг. През пролетта на 940 г. се спускат към Апенинския полуостров и са спрени едва в околностите на Рим от лангобарските войски. На следващата година неблагоприятните природни условия и последващият прилив на Дунав осуетяват тяхна акция. През 942 г. осъществяват забележителен поход, при който достигат чак до Пиринейския полуостров. Първоначално те се отправят към Италия, където, вместо да се бори с тях, крал

¹⁹ Bácsatyai, D. A burgundiai Magyar kalandozások és forrásai. 2. rész, *Hadtörténelmi Közlemények* 129, 2016, 122–129.

²⁰ Tóth, S. L. A honfoglalástól az államalapításig..., 201.

²¹ Kristó, Gy. *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában...*, 46–48.

Хюго предпочита да им даде огромно количество пари и да сключи мир. Същевременно ги насочва към арабска Испания, като дори им осигурява водачи. Унгарците приемат предложението и не след дълго се отправят в тази посока. Първоначално имат успехи и след спечелване на сражение някъде в Южна Франция, си отварят път за навлизане в Иберия. Интересен разказ за събитията записва арабският писател Ибн Хайал, според който унгарците, предвождани от седмина вождове, най-главен измежду които Тийла (вероятно титлата Дюла), преминават Каталуния и се впускат да разграбват областта Андалусия. Други извори споменават тяхна поява в иберийската област Галиция.²² Действията им обаче не се увенчават с особен успех. След като обсаждат безуспешно няколко града, маджарите започват да изпитват проблеми с продоволствията, губят сражение и се отправят обратно към земите си. Допълнителни неприятности им създават франките, които възпрепятстват техния път на север.²³

През 943 г. унгарците организират акции в две посоки – на запад и на югоизток. Действията им срещу германските територии обаче са бързо възпрени от силите на крал Ото I в близост до граничната река Енс. По-голям успех постигат срещу Византийската империя. Техните войски се спускат през тракийските земи, които междувременно разграбват, и достигат до столицата Константинопол. Вероятно тогава друга унгарска част се спуска до същинска Елада, достигайки чак до Атика. Научавайки за това, византийският император изпраща посредник за преговори и сключване на мир. Двете страни достигат до споразумение за мирни отношения за период от пет години, като в това време византийският владетел изплаща огромна сума пари на унгарците и поема задължения за годишен данък. В резултат на горепосочените събития унгарците си осигуряват годишен доход за дълъг период от време. Както ще се види по-нататък, мирният договор със съответните задължения ще бъде подновяван още два пъти, нещо, което е от голяма полза за маджарите, като се имат предвид все по-зачестяващите неуспехи на запад.²⁴

Като цяло през следващите години поддържат стабилни отношенията с Византийската империя, като изворите засвидетелстват няколкократно посещения в столицата от страна на унгарски вождове, между които, като най-виден, изпъква Булчу. Според хрониката на Йоан Скилица при

²² Czeglédy, K. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Schütz Ödön. Budapest 1985, 129–146; Elter, I. Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról. Szeged, 2009, 61–64; Makk, F. A fraxinetumi csata. In: Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009, 207–213.

²³ Makk, F. Magyar külpolitika (896–1196)...., 13; Kristó, Gy. Háborúk és hadviselés az Árpádok korában..., 48–49.

²⁴ Moravcsik, Gy. Az Árpád-kori magyar történet..., 64–65, 85; Moravcsik, Gy. Bizánc és magyarság. Budapest, 1953–2003, 46; Makk, F. Magyar külpolitika (896–1196)...., 17.

престоя си в Константинопол той е покръстен в християнската вяра, като сам император Константин VII му става кръстник, след което, натоварен с подаръци, се завръща у дома. Посещението на Булчу е датирано или в 945, или в 948 г., когато заедно с друг вожд – Тормаш, се появяват в имперската столица във връзка с изтичането на петгодишния мирен договор и неговото подновяване. Там и двамата са почетени, като Булчу получава титлата патриций, а Тормаш е удостоен с титлата приятел. През 953 г., когато на посещение в Константинопол пристига вождът Дюла, главатар на трансилванските унгарци, следва ново подновяване на мирните споразумения. Той също е покръстен в православната вяра и при заминаването си взема със себе си един епископ на име Йеротей.²⁵ Нито един от тези вождове не е особено усърден в прилагането на новата религия, но установяването на приятелски отношения с империята е важно във връзка с развоя на процеси, налагащи се в унгарското общество. Към средата на Х в. централната власт в унгарския племенен съюз е твърде условна и отделни вождове имат все по-голяма свобода в провеждането на самостоятелна външна политика. Постепенно това ще прерасне в създаване на протодържави именно измежду източните племена на унгарците.²⁶

Няколко години по-късно, през 947 г., маджарите отново се впускат в грабителски поход. Тогава под ръководството на Такшон, наследник на Арпад и главен вожд на унгарците, за пореден път разграбват Италия и принуждават крал Беренгар II да им плати голям откуп, за да си тръгнат. Интерес предизвиква информацията, че със своите действия те опустошават и областта Отранто, която в този период се намира под контрола на Византийската империя. Неясно остава дали това има някаква връзка с горепосочените преговори и договор, сключен между империята и унгарските вождове.²⁷ В 948 г. нападат новия владетел на Бавария – Хайнрих, но са спрени и победени в битка някъде в Северна Австрия, близо до река Дунав. Германците започват да придобиват явно надмощие в сблъсъка с мародерстващите земите им унгарци. Не само това, но и през 950 г. баварският херцог сам навлиза с войските си на изток от река Енс в земите на унгарците, нещо, което не се е случвало от 907 г. насетне, и заграбва много плячка и пленници. На следващата година нов неуспех сполетява маджарите. Първоначално те, без да срещат сериозна съпротива, разграб-

²⁵ Györffy, Gy. Honfoglalás, megtelepedés és a kalandozások..., 150; Moravcsik, Gy. Bizánc és magyarság..., 47.

²⁶ Kristó, Gy. (a), Early Transilvania (895–1324). Budapest, 2003, 55–74.

²⁷ Bácsatyai, D. A kalandozó hadjáratok nyugati kútfoi..., 102.

ват териториите на Северна Италия, но по пътя назад са пресрещнати от войските на Хайнрих и претърпяват поражение.²⁸

През 951 г. унгарците избират нетрадиционна посока и преминавайки през Италия, нахлуват в земите на западните франки и по-точно – в Аквитания. Разграбват областта в продължение на цялото лято, след което се оттеглят обратно по същия маршрут. За същата година в изворите се съобщава за победа на баварските сили над унгарците, като е възможно това сведение да отразява действия на друга военна част.

В следващите няколко години унгарците се намесват във вътрешни за германците събития. През 953 г. Лиудолф, син на Ото I, вдига въстания срещу баща си, подкрепен от лотарингския херцог Конрад. Въстаниците се обръщат към унгарците, които се отзовават, и в 954 г. под ръководството на вожда Булчу, преминавайки през Каринтия, нахлуват в Бавария и оттам във Франкония. След това опустошават земите на Белгия, като избиват значителна част от населението, после вилнеят във Франция и Бургундия и накрая, прибирайки се, преминават през Италия. Макар и значителен оказва се, че това е последният успешен унгарски поход в западна посока.²⁹

Следващата 955 г. е съдбовна за унгарците. Те организират голяма войска, с която опустошават Бавария и Швабия и се заемат да превземат град Аугсбург, като го поставят под обсада. Германският владетел Ото I обаче вече е успял да потуши въстанието на двамата херцози и като събира сили, съставени от баварци, франконци, шваби, саксонци и съюзени чехи, се отправя към Аугсбург. Разбирайки за неговото пристигане, унгарците се отказват от обсадата на града и се изправят срещу вражеските войски. Битката е подробно описана в изворите и е добре разгледана от историографска гледна точка в множество изследвания. Провежда се в началото на месец август близо до река Лех и завършва с тежко поражение за унгарците. Тежковъоръжените германски сили успяват да издържат на напора на бързата унгарска конница, да доближат основните им части и да влязат в ръкопашен сблъсък, в който имат значително преимущество. Маджарските войски са разбити и разпръснати из областта, а отделни техни части са методично преследвани и унищожавани през следващите няколко дни. В плен попадат главните унгарски предводители – Булчу, Лел и Шур, които по-късно са обесени в град Регенсбург.

Претърпяната загуба окончателно прекратява амбициите на маджарите да предприемат военни действия в западна посока. Не е ясно каква

²⁸ Makk, F. Magyar külpolitika (896–1196)..., 13–14; Kristó, Gy. Háborúk és hadviselés az Árpádok korában..., 49–50.

²⁹ Kristó, Gy. Háborúk és hadviselés az Árpádok korában..., 50–51; Veszprémy, L, Torma B. A Lech mezei csatához vezető út..., 8–16; Csákó, J. Az Árpád-kori magyarország a Francia területen keletkezett elbeszélő kútfűk tükrében. Doktori disszertáció ELTE, BTK, Budapest, 2015, 108–136.

част от унгарските племена участват в битката, но загубата на трима предводители несъмнено стресира целия унгарски племенен съюз. Все пак остават сериозна военна сила и Ото I не се решава на действия на унгарска територия, но унгарците никога повече няма да предприемат грабителски набег в това направление.³⁰

Възможно е именно тогава центърът, колкото и относителен да е той, да се измества малко по-на изток, точно към областта на бъдещата крепост Буда. Следващите вождове са принудени да се въздържат от конфликт с германските си съседи, но отношенията остават напрегнати, за което свидетелства опитът на унгарския лидер да се свърже с католическия център в Рим. Някъде към 960 г. при папа Йоан XII, който се намира в много лоши отношения с германския крал Ото I, пристигат унгарски пратеници с предложение за съюз. През 963 г. папата, надявайки се да организира коалиция срещу Ото I, изпраща един църковен проповедник да разпространява вярата сред варварския народ. Инициативата обаче се проваля, тъй като в град Капуа войници на германски крал залавят римското пратеничество и така осуetyават преговорите на унгарците с папата.³¹

Що се касае до германските народи, то битката при Аугсбург слага край на половинвековен период на непрекъснати разорения и нахлувания в техните земи, което без съмнение им се отразява благотворно. Последователните действия на германските владетели дават резултат и унгарската опасност е отразена. В голяма степен това се отнася до способите за водене на война, където германците са принудени да се адаптират, за да се справят с непознатия стил. Факт е, че по-рано хуни и авари извършват нападения в Западна Европа, но те са в рамките на едно поколение, докато унгарците оказват постоянен натиск, който налага нуждата от промени във военната стратегия. Именно тогава се формира значителна по численост конница, която да замени прилаганата до този момент тактика с пехотинци. Както свидетелства Видукин, крал Хайнрих девет години се подготвя за сълъкновението с унгарците.³² Германските владетели са принудени да се откажат от Панония, но в крайна сметка е установена мирна граница между тях и унгарците, която, с редки изключения, ще остане такава за следващите хиляда години.

³⁰ MEH, 190–191, 256; HKÍF, 224–227; Leyser, K. The Battle at the Lech, 955. A Study in Tenth-Century Warfare, History 50, 1965, 1–25; Kristó, Gy. Az Augsburgi csata. Budapest, 1985, 103–112; Kristó, Gy. Háborúk és hadviselés az Árpádok korában..., 51–56; Négyesi, L. Az augsburgi csata. Hadtörténelmi Közlemények 116. 2003, 206–230; Bowlus, Ch. R. The Battle of Lechfeld and Its Aftermath, August 955: The End of the Age of Migrations in the Latin West, Aldershot, 2006.

³¹ Györffy, Gy. Honfoglalás, megtelepedés és a kalandozások..., 154–155; Makk, F. Magyar külpolitika (896–1196)..., 19–22.

³² Darko, J. Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-Európára..., 77–78.

Междувременно унгарците стават по-инициативни в източна посока. След продължителен период на мирни отношения с Византия те подновяват враждата си с империята и предприемат военни акции срещу нея. Възможен повод за това е отказът на василевса да изплаща годишен данък, като се има предвид унгарската загуба при Аугсбург и тяхната вероятна слабост. През 959 или 960 г. маджарите пресичат река Дунав, нахлуват в Тракия и достигат до стените на Константинопол. Там обаче византийският стратег Лъв Фока успява с хитрост да надделее над тях и им нанася поражение. През 961 г. маджарите предприемат ново настъпление срещу Тракия. Там те са пресрещнати от патриция Марианус Аргирос, стратег на западните земи, който им се противопоставя успешно и ги принуждава да се завърнат вкъщи с празни ръце. Очевидно преценката на византийските управници да прекратят изплащането на годишен данък, се оказва правилна. Макар че допускат унгарците да навлязат дълбоко в териториите им, чак до столицата дори, византийците на два пъти демонстрират военното си превъзходство и охлаждат войнствените им намерения, като същевременно се освобождават от финансовите задължения. Вероятно във връзка с тези събития и настъпилата промяна в отношенията, изпратеният по-рано при вожда Дюла епископ Йеротей напуска унгарските земи и се завръща във Византия.³³

Унгарците нападат византийските земи отново през 968 г. Информация за тяхната акция предоставя Лиутпранд, който записва, че докато обсаждат град Бари, една част от тях, наброяваща 300 души, се отделя и се спуска към Тесалоники. Там те залавят 500 пленници – гърци, които откарват към унгарските земи. Окуражена от техния успех, друга маджарска част, състояща се от 200 конници, достига чак до самия Константинопол с намерението да извърши подобни дела. Нападателят обаче са приклучени от византийските войски и 40 души от тях попадат в плен. Впоследствие те са освободени от императора, който ги дарява със скъпи дрехи и ги назначава като войници в неговата охрана. По-късно същата година пратеникът Лиутпранд пожелава да се отправи към своите земи, но византийците го задържат, защото, както казват, морето е запречено от сарацините, а сушата от унгарците.³⁴

За последен път маджарите се появяват на Балканите в 970 г. Интересно е, че тогава те са отбелязани като съюзници на руси, българи и печенеги и заедно участват в завършилата с поражение за тях битка при Адрианопол. Съобщенията на Скилица и Лъв Дякон предизвикват различни оценки за ролята на посочените народи в тази широка коалиция.

³³ Kristó, Gy. Háborúk és hadviselés az Árpádok korában..., 56–57; Makk, F. Magyar külpolitika (896–1196)..., 23.

³⁴ Лиутпранд Кремонски. Разплата. История на Отон... с. 291.

По-голямата част от учените само отбелязват, че унгарците участват като съюзници на руския княз Светослав в неговия сблъсък с византийците, като е възможно между унгарците и русите да е възникнало разбирателство на антивизантийска основа, вероятно една година по-рано. От друга страна, маджарското участие можа да се обясни с продължаващите техни съюзни отношения с българите. Така в битката при Адрианопол те се сражават, но не след директно споразумение със Светослав, а по силата на договорните си задължения с българите, които тогава се намират под ръководството на киевския княз.³⁵

Без съмнение, плякосаните ценни византийски предмети, получените дарове, както и разказите на посланици и православни мисионери за чудесата на имперската столица, оставят силно впечатление у номадстващите унгарци. Отношенията между тях и византийците все пак остават в русло, направлявано от империята. Управниците в Константинопол имат опит във взаимодействията с редица номадски племена и народи, опустошаващи балканските ѝ територии и дори заплашващи самата столица. Къде с военни действия, къде с дипломация, къде с религиозно приобщаване Византия в значителна степен контролира събитията. Дори да се приеме предположението, че всички унгарски племена действат заедно, едва ли те представляват значителен военен или финансов проблем за империята. А те и не действат единно и както изглежда, нападенията към балканските земи на империята са осъществени от племената, които заемат най-източните части на унгарските земи и са географски най-близко. Именно източни вождове посещават имперската столица, получават титли и подаръци и дори приемат християнството в неговия православен вариант.³⁶

Причина за не многото на брой унгарски походи се явява и Българското царство, владеещо по това време значителни територии на Балканския полуостров, и отношението на българите към унгарските нахлувания. Предвид необходимостта унгарците да пресекат българските земи, за да достигнат центъра на Византия, несъмнено позицията на българския владетел има важно значение. Изворовите данни са преди всичко косвени, в резултат на което могат ясно да се отличат няколко различни тълкувания на историческия епизод. От една страна се приема, че унгарците навлизат като врагове и като цяло се превръщат в постоянна напаст за относително слабата при цар Петър държава. България не е в състояние да контролира

³⁵ Златарски, В. История на българската държава..., 603-604; Makk, F. Magyar külpolitika (896-1196)..., 24; Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения..., 78-79; Györffy, Gy. Honfoglalás, megtelepedés és a kalandozások..., 156.

³⁶ Moravcsik, Gy. Bizánc és magyarság..., 45.; Antoupoulos, P. T. Byzantium, the Magyar Raids and their Consequences. Byzantinoslavica, 54. 1993, p. 254-267.

събитията и също като Византия започва да изплаща годишен данък, чрез който си осигурява защита на териториите от унгарско нашествие. По-късно, следвайки примера на империята, България също прекратява тези изплащания и съответно унгарските походи от 959 и 961 г. засягат не само византийските, а и българските земи. Между тях се установяват по-добри отношения едва през 965 г., когато българският владетел се съгласява да ги пропусне през своята територия. Друга възможност е маджарите да преминават, без въобще да търсят контакт или конфликт с българите, принуждавайки цар Петър да заеме неутрална позиция. Най-реалистично изглежда обаче, че унгарци и българи запазват приятелските си отношения, започнали при цар Симеон. В съответствие с това нахлуванията на маджарите се осъществяват със съгласието на българите. Както изглежда, цар Петър запазва земите си и в същото време разчита на верен съюзник на запад при противоречията си с Византия. Така унгарските войски безпрепятствено достигат централните области на империята, макар че българското посредничество едва ли е било официално.³⁷

Така в средата на втората половина на Х в. унгарците окончателно спират с грабителските походи срещу околните народи. Период, характерен с изключителна мотивация на унгарското общество. Предвид реалностите на IX и X в., и средната за тогава продължителност на живот, следва да се посочи, че това са три поколения, изповядващи една и съща идея, а именно – въоръжено нападение на съседите. На практика тези военните походи на унгарците представляват грабителски набези, като основна водеща сила е заграбването на плячка.

Както изглежда, посоките на движение много зависят от първоначалното разположение на съответното унгарско племе. Може да се приеме, че значително по-многобройните набези на запад са организирани от живеещите по-на запад унгарци, докато акциите към Балканите са дело на тези, населяващи източните земи. Техните походи обикновено започват в началото на пролетта или лятото и завършват през есента. Това не е случайно, тъй като по този начин унгарците се възползват от климатичните особености на сезоните. Броят на участващите в един поход племена и числеността на унгарската войска са различни и зависят от мащаба на отделните нашествия. Свидетелствата за унгарските сили са разнообразни, но както изглежда, общият им сбор е в порядъка на 20–30 хиляди воители.

³⁷ Златарски, В. История на българската държава..., 541–542; Мутафчиев, П. Маджарите и българо-византийските отношения, с. 453; Makk, F. Magyar külpolitika (896–1196)..., 16–17, 22–25; Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения..., 76–78.

В този смисъл отделните грабителските набези са осъществявани от военни части, състоящи се от по няколкостотин до няколко хиляди души.³⁸

Несъмнено съществено значение за успехите на унгарците има практикуваният от тях военен стил, характерен за всички номадски народи от вътрешността на Азия. Унгарската конница осигурява изключителна бързина при бойните действия, както и възможност за преминаване на големи разстояния с висока скорост. Тактика им на поредица от настъпления и отстъпления, придружени от залпове стрели, се оказва много ефективна срещу предимно пехотните войски на противника, макар че от друга страна унгарците не владеят способности за превземане на крепости. Този начин на водене на бой е добре известен на византийците и те успешно се сражават срещу унгарски войски, но западните народи се оказват безсилни да се противопоставят. Още повече между тях съществуват множество разногласия и разбира се, поредица от въоръжени стълкновения помежду им. Това неизбежно се оказва в полза на унгарците, които срещат разкъсана и слаба съпротива. Ще минат десетилетия, докато западните народи намерят ефективни способности за противодействие и прекратят опустошителните им набези.³⁹

Изглежда ясно че за някои от случаите на организиране на грабителски походи и сключване на споразумения става въпрос за действия на отделни племена, а за други – може да се приеме, че в акциите участват всички племена или поне повечето, но под общо командване. Това отразява и вътрешната политическа структура на унгарския племенен съюз, като по този въпрос съществуват две главни хипотези. Според едната, племената, начело с техните вождове, са на практика независими и дори провеждат самостоятелна външна политика, според другата, че съюзът е достатъчно стабилен институционално и че отделните унгарски действия са централно ръководени, макар в отделни случаи грабителски акции да са извършвани и без специалното одобрение на главния вожд.⁴⁰

Приемливо е заключението, че унгарските племена са обединени в съюз с хлабави вътрешни връзки, като отделните водачи се ползват със значителна свобода на действие, но с яснота за общност и за образа на първи вожд. Следва да се отбележи, че не разполагаме с данни за конфликти помежду им.

³⁸ Juhász, P. A honfoglalók létszámának kérdéséhez. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 3. Sz, 2015, 66–76.

³⁹ Darko, J. Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-Európára..., 29–41; Kristó, Gy. *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában...*, 26–58.

⁴⁰ Deér, J. A magyar törzsszövetség és patrimoniális..., 18–21. O; Györffy, Gy. *Honfoglalás, megtelepedés és a kalandozások...*, 143–144; Kristó, Gy. *Levedi törzsszövetségétől Szent...*, 363–369; Bácsatyai, D. *A kalandozó hadjáratok nyugati kútfoi...*, 220–223.

В значителна степен унгарците спазват поетите договорености и ако редовно им бъде изплащан данък, не опустошават земите на съответния владетел. Търсят подновяване на договорните отношения, а при получаване на отказ организират набези. Интересна подробност е нехарактерният период, за който сключват споразумения – девет години. Появяват се и като военна помощ при различни владетели, когато преди това са приели такава спогодба. В този смисъл походите им имат за цел не просто ограбване на някоя територия, но и осигуряване на пространство за провеждане на дипломация.

През цялото време остават номади. Такива са в способа си за водене на бой и в ежедневието си. В случая особеност е, че вместо да пасат добитъка си, топлата част от годината използват за набези и придобиване на плячка. Знаем от изворите, че по време на походите си се разпръсват на по-малки групи, които нападат и ограбват различните населени места в периметъра. Разбира се, проявяват интерес към предмети от злато и сребро, платове и всевъзможни неща, полезни според техния светоглед. Понякога водят със себе си пленници, но и често приемат откуп и позволяват свободното им завръщане. Постъпленията от тези техни действия са основният икономически фактор в обществото на унгарците, като именно по този път те си набавят иначе липсващите им стоки и принадлежности. Макар без съмнение да съществува някакво земеделие, практикувано от завареното в Карпатския басейн население, от пленници, използвани като прислуга, или дори от някаква част от самите унгарци, то е незначително по размер.

Повече от половинвековната военна енергия на унгарците постепенно се изчерпва. За този период от време успяват окончателно да се установят в териториите на Карпатския басейн, без да допуснат самото им съществуване и техните нови местообитания да бъдат сериозно застрашени. Действията им оказват значително влияние и в западните страни, които търпят сериозни загуби, но се адаптират и постепенно постигат превес. Няколкото поредни неуспеха на унгарците във военните походи предизвикват сътресения от вътрешно естество и във властовата йерархия настъпват размествания – предизвикателство за върховната власт над унгарците. Постепенно това ще доведе до сериозна вътрешна консолидация и преход към нов цивилизационен свят – на християнска Европа.

THE PERIOD OF RAIDS IN HUNGARIAN HISTORY

Ivan Dragov

Abstract

The period of raiding in Hungarian history tightly encompasses the first half of the 10th century and, to a lesser extent, the second half. A notable characteristic of this period is the remarkable activity of the Hungarians, who, immediately after settling in their new lands in the Carpathian Basin, began to harass their new neighbors by organizing a series of armed actions against them. Almost without skipping a year, over the next 6-7 decades, they ventured into foreign territories, causing significant devastation. We have information about at least 50 such campaigns. The main direction in which the Hungarians aimed their raids was westward – towards the lands of the Eastern Franks and, to a lesser extent, the Western Franks. Less frequently, they acted to the south – towards Italy, and to the southeast – towards the Balkan Peninsula. The distances they covered in relatively short periods are remarkable, sometimes thousands of kilometers, twice even reaching the Atlantic Ocean, and once invading the Iberian Peninsula. Undoubtedly, the military style practiced by them, characteristic of all nomadic peoples from the heart of Asia, proved to be very effective against the infantry forces of the enemy. This method of warfare was well known to the Byzantines, and they successfully fought against Hungarian forces, but the Western nations were powerless to resist, and it would take decades for them to find effective ways to counter it. It appears clear that some of these raiding actions were the actions of individual tribes, while in others, all or at least most of the tribes participated under a common command. By the end of the 10th century, more than half a century of Hungarian military energy had gradually exhausted itself. During this period, they managed to establish themselves definitively in the territories of the Carpathian Basin, without allowing their very existence and their new habitats to be seriously threatened. Their actions had a significant impact on the western lands, which suffered heavy losses but adapted and gradually gained the upper hand. Several successive failures of the Hungarians in military campaigns caused internal disturbances and upheavals in the ruling hierarchy. Gradually, this would lead to significant internal consolidation and a transition to a new civilization – that of Christian Europe.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПОЯВАТА И РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА ДВУОСТРИТЕ МЕЧОВЕ В ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Боян Думанов

Контекстуалният анализ на сабите и мечовете, открити на територията на Първото българско царство показва забележителен контраст, който по отношение на разпространението на двата вида нападателно оръжие подлежи на обяснение.¹

В сравнение със „Северночерноморския период“ от формирането на старобългарската култура в биритуалните некрополи от Шуменската, Варненската, Добруджанската и Отвъддунавската група², количеството железни артефакти, откривани в гробовете като гробни дарове или инвентар рязко намалява.

Установена е промяна по отношение на вида и формата на най-представителния вид нападателно оръжие – саби и мечове, открити както в погребален така и в селищен контекст.

Първият факт може да се обясни и с промяна в погребалните обичаи през „Долнодунавския“ период преди Християнизацията, но „рационализацията“ на културата е по-логичното обяснение. Така в погребален контекст са регистрирани пет саби или елементи към тях от общо петдесет известни артефакта. Мечове или елементи към тях (накрайници на ръкохватките, предпазители, скоби и накрайници на ножниците) не са известни от некрополи. Други железни оръжия и части от снаряжението – стрели (25 случая), копия (5), брадви (3), юзди (3) и стремена (4) също се

¹ Настоящото изследване е резултат благодарение на финансирането по договор КП-06-ПН80/22 (тип 1) с ФНИ на МОН по проект „Пространствена археология и стратегии – граници и военни линии“.

² Срв. Димитров, Д. Ил. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна: Георги Бакалов, 1987; Fiedler, U., 1992. Studien zu Gräberfeldern des 6. Und 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teil 1-2. Bonn: Dr. Rudolph Habelt GmbH.

полагат в гробове. Елементи на защитното въоръжение (шлемове, щитове и ризници) не са известни като гробни находки.³ Тази практика е преустановена с Покръстването, като железни оръжия и части от снаряжението се откриват в гробове от XI–XII в., но свързани с новите номадски вълни на миксоварварите. Находките на саби и елементи към тях спрямо двустрелните мечове са в съотношение почти 2:1, но липсата на последните в гробове, както и тяхното откриване в селищни контексти от X и XI в. показва, че към края на ранното средновековие мечовете изместват сабите като най-представителен елемент на нападателното въоръжение.

С началото на археологическите проучвания на биритуалните езически некрополи през 1955 г. в гробове 1 и 27 от комплекса при Нови Пазар са открити саби, от които по-добре запазен е бил този от №27⁴ и това дава основание да се смята, че този вид оръжия ще бъдат стандартна част от наборът гробни дарове. Това предположение обаче не се оправдава при проучването на откритите по-късно некрополи. Последният екземпляр до този момент открит в ясен археологически контекст е сабятa в гроба от Могила 1 при Кабиюк при проучванията на Р. Рашев от 2005-06 г.⁵ Тази сабя се явява и вероятно най-ранния датиран пример от късния VII или началото на VIII в. В. Йотов допуска, че сабятa от Нови пазар и нейните аналози отразяват развитието на това оръжие през VIII–IX в. и представляват своеобразен „български тип“ или „група Разград“ на Д. Рабовянов.⁶ В литературата от последните петнадесет години са изказани разнопосочни мнения относно произхода на сабите от територията на днешна България. Версиите варират от близост до средноаварски и унгарски типове, през собствено български произход, източноевропейски степни и кавказки оригинали до византийска традиция (вкл. подмяната на „български тип“ с „византийски“), тъй като империята без съмнение е най-големият производител на оръжие и съответно дистрибутор на оръжие през България до Средна Европа, а през Кавказ до Хазария и другите източноевропейски степни общности чрез доминиращия тип „парамерион“, използван от византийските катафракти по извори от края

³ Йотов, В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). Велико Търново: Абагар АД, 2004, 219–272.

⁴ Станчев, Ст., С. Иванов. Некрополът при Нови пазар. София: Издателство на БАН, 1958, с. 103, табл. XXVII.

⁵ Рашев и др. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София: Класика и Стил ООД, 2014, 139–140.

⁶ Йотов, В. Въоръжението и снаряжението..., с. 218; Рабовянов, Д. Ранносредновековните български саби от езическия период. В: Ст. Бонев, ред. Сборник Преслав 8. Велико Търново: Фабер, 2019, с. 149.

на IX – началото на X в.⁷ Други изследователи предпочитат синкретизма на местна почва под византийско влияние.⁸ Липсата на археологически находки от историческата територия на Византийската империя обаче до голяма степен оставя повечето изказани мнения в сферата на предположението. Съществуват серия законови ограничения (споменати по-долу) за износ на въоръжение и желязо под всякаква форма, както и затрудненията, които самата империя изпитва по отношение на снабдяването на собствената си армия с достатъчно количество качествено снаряжение минимализира ролята на Византия като дистрибутор спрямо съседните и територии.⁹ Откритите като археологически находки и определени като „византийски“ паметници в периферните на империята зони по-вероятно са придобити като плячка или единични прояви на обмен под формата на дипломатически дарове. Отбелязаната от Г. Баранов известна „простота“ или „грубост“ във формата и изработката на сабите се обяснява с тяхното масова фабрична изработка.¹⁰

Преориентацията към мечовете в средновековна България, въпреки че във Византия саби продължават да се използват до средата на XV в. показва и общото направление към снабдяването с желязо и технологията на неговата обработка в посока север и северозапад именно поради осо-

⁷ Баранов, Г. Болгаро-византийское намерение рукояти сабли с территории Северо-восточного Причерноморья. В: М. Чореф, ред. Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма 6. Севастополь-Тюмень: Тюменский государственный университет, 2014, 86–87; Баранов, Г. Находки раннесредневековых сабель „болгарского типа“ в бассейне верхнего и среднего течения Днестра (к вопросу о византийской воинской традиции в Восточной Европе). В: М. Чореф, ред. Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма 8. Севастополь-Тюмень: Тюменский государственный университет, 2018, с. 80.

⁸ Петров, М., Н. Хрисимов. Едноострите клинови оръжия от територията на България и византийската военна традиция. Добруджа 30, 2015, 346–347.

⁹ В различни етапи на времето между VII до началото на XI в. отговорността по снабдяване с оръжие се прехвърля към регионалните военни управители или централната администрация. За по-голямата част от VIII в. например семействата на стратиотите сами отговарят за екипирането на своите бойци. Отслабването на темната организация обаче принуждава централната власт в края на 9 и първата половина на X в. да вземе мерки и въоръжаването на стратиотите да се извършва от самите управители на темите, които да използват зимните паузи в кампанията или мирните периоди за попълване на запасите в оръжейните складове.

¹⁰ Баранов, Г. Находки раннесредневековых сабель „болгарского типа“ ..., с. 80. Г. Баранов подчертава известния факт за забраната на производство на оръжие от частни лица от времето на император Юстиниан. Възможно е ако този фрагмент от Codex Iustinianus се интерпретира точно по този начин, а не като забрана за нелегализираната дистрибуция на желязо и желязна продукция, то това е преповтаряне на старите закони, действащи още от времената на императорите от късния IV в.

беностите на византийския железодобив и търговия. Както бе споменато находки на мечове и елементи към тях отсъстват като инвентар или дарове в гробни комплекси. Забележителна също така е и малката част на тези, които могат да се свържат с византийски произход (мечове от Ришкия проход и с. Галово, Врачанско; предпазители от Североизточна България, Плиска, Дръстър и накрайник за ножница от Минерални бани, Хасковско.¹¹

Болшинството от другата част от мечовете от ранното средновековие намират аналогии сред средно- или северноевропейски паметници. В единственото обобщаващо до този момент изследване В. Йотов използва основно обширната типология на Ян Петерсен от 1919 г. (26 типа), която също не толкова скоро (1927 г.) е редуцирана от Мортимър Уийлър до седем типа.¹² Съгласно него става ясно, че откритите на територията на България мечове (Опака, общ. Попово; Градешница, общ. Враца, Говежда, общ. Георги Дамяново) и отнесени към периода на IX-XI в. имат паралели сред скандинавски и централноевропейски екземпляри. Мечът от крепостта при с. Опака, Поповско¹³ принадлежи към тип IV от типологията на Уийлър/Оукшот, който има широко разпространение в Северна и Северозападна Европа (най-вече Ирландия и Норвегия), докато в Западна и Средна Европа той е почти непознат, за да се появи на Балканите в некрополите на Далмация (Хърватия) на изток. Възприетите хронологичните граници на неговото най-широко разпространение са 850–950 г.¹⁴ Мечът от с. Градешница¹⁵ може да бъде причислен към тип VI (Уийлър/Оукшот), чийто вероятен произход е в Дания от X или ранния XI в., тъй като най-много екземпляри са открити в датски некрополи или такива от земите

¹¹ Йотов, В. Въръжението и снаряжението..., 39-40, 45, обр. 12, табл. XXIX, 428XXXI, 430; Рабовянов, Д. Средновековните предпазители за меч от България. В: Приноси към българската археология VII. София: Иврай, 2013, 99–101, обр. 1, 1–4; Rabovyanov, D. Early Medieval Sword Guards from Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica*, XV, 2, 2011, 73–75, Fig. 1–4.

¹² Ричард Е. Оукшот от своя страна добавя още два типа към типологията на Уийлър (Oakeshott, R. E. *The Archaeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. New York: Dover Publications, 2007, p. 133.). Подробна история и критика на класификацията на ранносредновековните мечове е представена от И. Коща и И. Хошек (Košta, J., J. H. Hošek. *Early Medieval Swords from Mikulčice*. In: L. Poláček, P. Kouřil, eds. *Studien zum Burgwall von Mikulčice. Band X*. Brno: Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2014, 29–41).

¹³ Йотов, В. Викингите на Балканите. Варна: ENA Ltd., 2003, с. 5; Йотов, В. Въръжението и снаряжението..., с. 42, обр. 13.

¹⁴ Oakeshott, R. E. *The Archaeology of Weapons...*, p. 136.

¹⁵ Йотов, В. Викингите на Балканите..., с. 5; Йотов, В. Въръжението и снаряжението..., с. 43, обр. 14.

на Данелоу в Северна и Източна Англия.¹⁶ По хронологичен ред най-късен екземпляр е оръжието от с. Говежда¹⁷, като тази дата според различните становища варира от късния X в. до XII в. Мечът твърде условно попада в тип Х или Ха на Уийлър/Оукшот. Самият Р. Оукшот на базата на най-добре изработения и украсен с надписи с християнско съдържание артефакт от Кеймбридж поставя началото на изработката на типа не по-рано от средата на X в. при това в работилници под контрола на германския император.¹⁸ Към тази група оръжия трябва да се причисли и фрагмент с неизвестно място на откриване от Североизточна България, който идентично е датиран в периода на X–XI в.¹⁹ Традиционно присъствието на тези северно-или западноевропейски типове изследователите обясняват директно с данните от писмените сведения за похода на източните викинги (варяги) от 967–969 г. или в случая на меча от с. Говежда с тези на маджарите от първата третина на X – средата на XI в.²⁰

Към тази малка група двуостри мечове с несъмнен произход отвъд северните граници на българската държава до XI в. трябва да се причислят и все по-многобройните бронзови и месингови накрайници на ножници, които допълват комплекта от елементи към този вид оръжие. От общо петнадесет публикувани екземпляра дванадесет са от източната част на Дунавската равнина, като всички те формално и стилово намират своите аналози сред различни установени типове за Северна и Западна Европа от X – средата на XI в., включително и ясно разпознаваеми стилове на скандинавското изкуство от Викингската епоха. Логично е подчертана тяхната неразривна връзка със самите оръжия²¹, което статистически значително увеличава присъствието на мечове със скандинавски или западноевропейски произход от територията на Първото българско царство.

Проблемите на железодобива, снабдяването със заготовки и готова продукция, които касаят не само тази част от средновековна България, но и източната част от Дунавската равнина с Добруджа биха намерили

¹⁶ Oakeshott, R. E. *The Archaeology of Weapons...*, p. 137.

¹⁷ Първанов, Р. Средновековен меч от района на с. Говежда, област Монтана. В: В. Йотов, съст. Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в. *Acta Musei Varnaensis I*. Варна: Славена ООД, 2002, 221; Йотов, В. Викингите на Балканите..., с. 8; Йотов, В. Вържението и снаряжението..., с. 44, обр. 15.

¹⁸ Oakeshott, R. E. *The Archaeology of Weapons...*, с. 204.

¹⁹ Йотов, В. Вържението и снаряжението..., с. 45, обр. 15.

²⁰ Първанов, Р. Средновековен меч от района на с. Говежда, област Монтана..., с. 221; Йотов, В. Вържението и снаряжението..., с. 44.

²¹ Йотов, В. Викингите на Балканите..., 9–20; Йотов, В. Вържението и снаряжението..., 46–55.

отчасти своето обяснение във византийското законодателство. В *Corpus Iuris Civilis*, обобщен в *Codex Iustinianus* и най-вече в *Novellae Constitutiones Post Codicem* (534–564) са залегнали едикти още от времето на императорите Грациан и Валент, които забраняват износа на злато, вино, зехтин към варварите, а транспортирането на желязо под каквато и да е форма е престъпление, последвано от смъртно наказание.²² В идентична форма тези постановки са пренесени в *Codex Iustinianus* и съответно в Новелите. В параграфа „Какви неща могат да се изнасят“ е указано, че на частни търговци под страх от смъртно наказание и конфискация на имуществото се забранява износът на храни, вино, зехтин, както и оръжие, и материалите за неговото производство.²³ Тези указания са повторени в следващите вече средновековни законови сборници, базирани на *Corpus Iuris Civilis* – Еклога (726 г.), Епанагога (886 г.) и Прохейрос Номос (907 г.), където освен това се указва, че продажба на други стоки от частни търговци е разрешена само на предварително определени за това тържища.²⁴ Имайки предвид обаче практиката по промяна на тези централни тържища, както и българската политика спрямо регионалните византийски търговски центрове, то е трудно да се установят точно периодите и местата, където са доставяни „специалните стоки“, споменати в законниците.

В Константинопол българските търговци вероятно имат собствено място, като стоките от които те се интересуват традиционно са определени от изследователите като копринени платове или копринени дрехи (срв. данните при Sakāzov 1929 въз основа на „Книга на епарха“).²⁵ Друго тържище до което българите имат достъп е Тесалоника, като връзките с тази комеркиария са потвърдени и чрез сфрагистични материали от гр. Котел и Месемврия (801–802 г.).²⁶ До 812 г., когато хан Крум превзема Месемврия, комеркиарията на Западния Понт е била разположена в този център. При управлението на хан Омуртаг основното тържище е преместено в Деултум и вероятно продължава да изпълнява тези функции с известни прекъсвания до края на управлението на княз Борис– Михаил,

²² Cohler, A., M., Miller, B., C. Montesquieu. *The Spirit of the Laws*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 318.

²³ Cohler et al. Montesquieu. *The Spirit of the Laws...*, p. 24.

²⁴ Kolias, T. *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988, 28, Anm. 9; Stanchev, St. *Spiritual Rationality. Papal Embargo as Cultural Practice*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

²⁵ Sakāzov, I. *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*. Berlin-Leipzig: Walter De Gruyter & Co., 1929, s. 65.

²⁶ Дончева, Ст., Н. Николов. Нови свидетелства за българо-византийските търговски отношения в края на VIII-началото на IX в., Епохи, год. XXV,(1), 2017, 176, обр. 1 а-б; 2 а-б, 175–178.

като този факт е потвърден също чрез множество печати на императорски комеркиарси.²⁷ Всъщност въз основата на сфрагистичните данни за територията на Византийската империя са установени двадесет и пет комеркиарии, от които на Балканите са разположение девет (Абидос, Коринт, Дидимотихон, Тесалоника, Адрианоупол, Месемврия, Дебелт, Преславица (дн. Нуфару, окр. Тулча), всяка от които в различни периоди от време би могла да има отношение върху стокообмена с българската държава. Службата на тези сановници за България вероятно е била координирана от имперски комеркиарий с ранг на протоспатарий към Хризотриклиния, за което съдим по печата на Антес Комеркиарий за българите от края на IX или началото на X в.²⁸ Освен това са известни печати и на магистрати, които се явяват комеркиарии специално за Тракия, като тяхната служба се отнася към центровете в Месемврия или Адрианоупол.²⁹ Въпреки огромното количество натрупан сфрагистичен материал, допълнен от писмените сведения, все още малко автори поставят критичния въпрос за функциите на византийските комеркиарии извън търговията с коприна и копринени изделия и какъв е характерът на обмена, който те контролират.³⁰ За по-късните периоди, след появата на венецианските търговци като значителен икономически фактор във Византийската империя през 1082 г. е известно, че те разполагат с привилегии да търгуват в тракийските градове Адрианоупол и Периторион (документи от 1148 и 1187 г.).³¹ Изложените данни не са изчерпателни за богатата на проблеми и противоречия история на българо-византийските търговски отношения, но в тях липсват сведения за търговия на желязо под различни форми или готови железни произведения, особено оръжие. Търговията с желязо под формата на крици или слитъци явно продължава да бъде обект на

²⁷ Soustal. P. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos). Tabula Imperii Byzantini, Band 6. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1991, 152–153; Дамянов, Ст. Таможенный центр XI в. в районе Дебелта. Предварительное сообщение. – In: V. Gjuzelev, ed. Bulgaria Pontica Medii Aevi, III. Nessebre, 23-31 Mai 1985. Sofia: Editions de l'Universite „St. Clement d'Ochride“, 1992, 248; Dimitrov, Hr. Bulgaria against the Byzantine Empire for the mastery of the Black Sea coast in the First half of the Ninth century. In: Gjuzelev, V. (Ed.) Bulgaria Pontica Medii Aevi, III. Nessebre, 23-31 Mai 1985. Sofia: Editions de l'Universite „St. Clement d'Ochride“, 1992, 43–49.

²⁸ Oikonomidēs, N. Le commerciaire des Bulgares. В: В. Гюзелев, ред. Bulgaria Pontica Medii Aevi, IV-V2. София: Гутенберг, 2006, 25–30.

²⁹ Шандровская, В. Таможенная служба в Месемврии (по данным сфрагистики). В: Гюзелев, В. (ред.) Bulgaria Pontica Medii Aevi, IV-V2. София: Гутенберг, 2006, 31–42; Дончева, Ст., Н. Николов. Нови свидетелства за българо-византийските търговски отношения в края на VIII-началото на IX в...., с. 177.

³⁰ Шандровская, В. Таможенная служба в Месемврии..., с. 33.

³¹ Soustal. P. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)..., p. 153, Abb. 51.

стриктен държавен контрол и ако износ в посока българската държава е съществувал, то той е ставал чрез изрични императорски постановления. Без съмнение това важи и за специализираната ковашка продукция, като нападателното и защитното въоръжение, което периодично е било обект на ембарго. Динамичната промяна на границите на империята и периодичната загуба на източници на суровини са допълнителен фактор, ограничаващ обмена със съседните държави³², затваряйки всички етапи по железодобив в границите на вътрешния пазар.

Недостигът и слабото развитие на технологиите по преработка на желязна руда, особено след началото на XIII в. на Балканите е илюстриран много добре от писменото сведение на францисканеца Вилхелм де Рубрук, който описва някои особености за характера на плащанията към татарите: „...От устието на Танаис на запад до Дунав всичко е тяхно, дори и отвъд Дунав към Константинопол – Влахия, която е земя на Асан (цар Михаил II Асен (1246–1257) и Малка България, и чак до Славония – всички те им плащат дан: дори установената дан те са събирали до неотдавна от всяка къща по една брадва и всичкото желязо, което намираха на слитъци (*et totum ferrum quod invenerunt in massa*)“.³³ Този фрагмент показва, че от една страна цената на желязото е значително повишена поради нисък добив и криза в производството, както и че нашествениците предпочитат да събират „данъка“ под формата на готови продукти и заготовки. Не е изключена възможността, татарите освен да използват желязото за нуждите на своята армия да се опитват и да монополизират търговията с него.

Недостигът на суровина и високата цена на качествените изделия от желязо в източната част на Балканския п-ов проличава и от наличните археологическите данни от Дунавската равнина.

За разлика от късноримския период след средата на V в. данни за функциониране на значителни държавни оръжейници обаче липсват. Сведенията на императорите Лъв VI Философ и Константин VII Багренородни

³² Kolias, T. *Byzantinische Waffen...*, p. 28.

³³ Петрова, М. *Willelmi de Rubruk Itinerarium anno gratiae MCCLIII ad partes orientales*, 3. В: В. Гюзелев, С. Лишев, М. Петрова, Б. Примов, ред. Латински извори за българската история. Том IV. София: Издателство на БАН, 1981, с. 251. При управлението на френския крал Луи IX (1226–1270) Вилхелм де Рубрук се намира в Сен Жан д'Акр в Св. Земи. По време на инициирания от краля VII Кръстоносен поход (1248–1254) срещу Айюбидите и мамелюците в Египет той е изпратен с мисия до монголите, за да провери дали наистина те имат съпричастност към християнството. Посещава двора на хановите Сарак и Бату и в крайна сметка достига до Каракурум и кагана Мунке (1251–1259). По време на своето пътуване, което завършва обратно в Акра, той събира множество етнографски сведения за племената на Монголската империя и техните сфери на влияние. В това отношение за целите на мисията му най-важни са татарите, които изглежда, че според него имат най-голям потенциал като съюзник на кръстоносците в Египет.

наистина показват, че държавните оръжейни складове могат да осигурят необходимото за кампаниите желязно въоръжение и снаряжение³⁴, но процесът по организацията на неговото производство, включващ и железодобивът остава неизяснен. Попълването на складовете без съмнение е свързано с производствена дейност в някои от имперските провинции, чиито пък оръжейници се нуждаят от суровина. Единствено от данните при Константин VII („За Церемониите“) се указва, че под държавно съхранение се намира желязо (вероятно под формата на слитъци), от което могат да се изработят четири хиляди саби/мечове.³⁵ Подчертаната обаче несигурност по отношение на генералното снабдяване насочва към идеята, че по-голямата част от вътрешното сдобиване със суровина във Византия е оставено на инициативата на самите производители. Някои автори предполагат, че гилдията на ковачите и изобщо на производителите на железни изделия попадат под държавна юрисдикция, подобна на тази за другите колегии, описана в „Книга на епарха“.³⁶ Факт е обаче, че в този важен документ за занаятчийската дейност от периода на IX–X в. не се споменава нищо за статута на ковачите или тези общности, които се занимават с преработка на желязна руда. Несигурността относно източниците на добив и пътищата на снабдяване съответно правят така, че ковачите не приемат редовно големи държавни поръчки, а действат според времето на военните кампании или съгласно индивидуални нужди. По такъв начин системата на производство на оръжие във Византия през по-голямата част от средновековието частично съвпада с тази в Средна и Западна Европа, където градски ковашки гилдии се ангажират с обществени или частни оръжейни поръчки, без това да бъде единствената и основната им дейност, като сами се снабдяват и със суровина под формата на крично желязо. Това предполага съществуването на една либерална система на обмен и производство, а децентрализацията в поръчките помага на европейските ергастерии да се разрастват. Във Византийската империя сериозна пречка пред това е държавният монопол върху търговията и обмена със суровина и заготовки.

Т. Колиас и други автори обръщат внимание на ориенталското влияние върху производството на качествени железни оръжия, идващо от Персия и арабските държави.³⁷ Липсата на достатъчно собствено „византийски“ артефакти от този вид обаче не позволява да се покаже доколко

³⁴ Kolias, T. *Byzantinische Waffen...*, p. 135.

³⁵ Ibid., p. 134, Anm. 13.

³⁶ Pounds, N. J. G. *An historical geography of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p. 108.

³⁷ Kolias, T. *Byzantinische Waffen...* 135–136, Anm. 14–16.

умението по дамасциране при изработката на остриета е усвоено от ковачите, работещи в производствените центрове на империята. По такъв начин ако се приеме, че болшинството от сабите, известни от територията на средновековна България или техните аналози от Средна и Източна Европа са с византийски произход, то те наистина както смята Г. Баранов са следствие на масова фабрична изработка. Металографските изследвания върху такива артефакти са рядкост. На по-системни наблюдения е подложен екземплярът от Кабиюк, който се явява и най-ранното по хронология от откритите до момента оръжия от такъв характер. Структурата на острието показва, че е изработено чрез пакетиране от три железни пластини с различно въглеродно съдържание, съединени посредством ковашка заварка.³⁸ Въпреки че сабите еволюират при оформянето на върха на острието, неговата външна извивка, ъгълът на дръжката, формата на предпазителя и накрайника и т.н., то досега няма доказателства, че технологията по тяхната изработка се променя към някакъв напредък от ранния VIII към XV в. От контекстуалния анализ на находките става ясно, че това оръжие към края на ранното средновековие е изоставено за сметка на двоустриите мечове.

За самото качество на въоръжението, което се използва в източно-европейските степи и Дунавската равнина красноречиво говори един фрагмент при Георги Кедрин и Йоан Скилица в хрониките им, засягащи събитията във Византийската империя до 1057 г. В битката при Аркадиопол през 970 г. стратилатът и магистър Варда Склир устоял и победил в двубой един от най-силните сред печенезите, благодарение на „тежката сиръка и каленото желязо“, разсичайки противника на две, като преди това устоял на идентичен силен удар, от който обаче го предпазили доспехите му.³⁹ Това показва, че по-елитните представители на армията разчитат на по-скъпо въоръжение, дело на по-квалифицирани майстори и евентуално частна поръчка.

По отношение на контекста на откриване на мечове или саби в гробни комплекси, прави впечатление контрастът между паметниците от Източните и Западните Балкани. От некрополи или единични гробове от Далмация са открити деветнадесет двоустри меч с прилежащите им елементи към ножницата и системата за окачване към носещите ремъци или колан. В болшинството от тези гробове са положени и други елементи на въоръжението и снаряжението като върхове на копия, брадви и шпори. Мечове от тип III по Уийлър/Оуксшот, чието най-масово разпространение

³⁸ Рашев и др. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс..., с. 139.

³⁹ Тъпкова-Заимова, В. Cedrenus-Skylitzes. В: В. Тъпкова-Заимова, М. Войнов, ред. Гръцки извори за българската история. Том VI. София: Издателство на БАН, 1965, с. 262.

е във втората половина на VIII в. и произход от Южна Швеция или Северо-западна Германия са открити в комплекси при Морполоджа-Тубича куче, Орлиц край Книн, Прелог-Цирковлян, Медведичка край Джурдевец. При всички от тях е приложен процесът на дамасциране.⁴⁰

Четири екземпляра от особено широко разпространения тип II на Уийлър/Оукшот са открити в гробове от Градац при Дрниш, Катун при Омиш, Нин-Ждрияц, Рудичи при Гламоч. Типът е често срещан в гробове от Ирландия и Оркни, а на континента е разпространен от р. Лоара до средното течение на р. Волга. Произходът на типа трябва да се търси във франкските работилници на Долен Рейн, където се появява през втората половина на VIII в. През IX в. е разпространен в Средна Европа, включително Великоморавия и Горна Австрия, където се открива единствено като част от гробния инвентар. През X в. мечове от типа се полагат в ранноунгарски гробове, а в началото на XI в. се появява и в източноевропейските степи. Най-високата концентрация на екземпляри от типа е в Скандинавието в края на IX и целия X в., при което производството му е усвоено от местните ковачи.⁴¹

От особен интерес са мечовете от тип IV по Уийлър/Оукшот, чието производство започва в работилниците на Долен Рейн във втората половина на VIII в. Те са познати основно от комплекси в Норвегия и Ирландия, и далматинските некрополи.⁴² От известните седем оръжия от Далмация всички са подложени на дамасциране. Един екземпляр от некропола при Бискупия-Црквина (гроб 1) и друг от Прозор при Оточка-Горня Лука носят сигнатурата VLFBERTH. Мечът от Бискупия-Црквина (гроб 1) е открит със солид на императорите Константин V и Лъв IV, издаван между 760 и 775 г., което го нарежда сред най-старите известни мечове под тази сигнатура.⁴³ Традиционно е прието, че името Ulfberth принадлежи на ковач, работил в долнорейнския регион в района на Солинген през късния IX в. Под това име се формира значителна средновековна корпорация, която изработва мечове поне до средата на XI в. Въпреки че, нито едно от подписаните остриета не е изработено чрез процеса на дамасциране, въглеродното съдържание на много от тях достига 0.75%. Самата технология

⁴⁰ Oakeshott, R. E. *The Archaeology of Weapons...*, p. 135; Tomičić, Ž. *Srednjovjekovna arheologija II*. Zadar: Grafikart d.o.o., 2013, 186–187.

⁴¹ Oakeshott, R. E. *The Archaeology of Weapons...*, p. 135; Tomičić, Ž. *Srednjovjekovna arheologija II...* 186–187.

⁴² Ibid., p. 135.

⁴³ Tomičić, Ž. 2013. *Srednjovjekovna arheologija II...*, 186–187.

по инкрустиране на желязо в желязо на открояващия се надпис с името на производителя изисква нагряване до 1300°C.⁴⁴

Друг меч от Бискупия-Црквина (гроб 6) също е открит със солид на Константин V и Лъв IV и като форма на острието, предпазителя и най-вече накрайника е доста близък аналог на меча от Опака. В този смисъл екземплярът от Опака се явява и най-източния представител на този тип.

Наблюденията върху мечовете от Далмация и техният контекст на откриване показва, че на територията на Западните Балкани полагането на железни елементи на въоръжението и снаряжението не прекъсва до окончателната християнизация на този район. Мечовете VLFBERTH и тези изработени чрез дамасциране са скъпи ковашки произведения и полагането им в гробове показва, че снабдяването с тях не представлява толкова значителна трудност, както това се вижда от ситуацията в биритуалните езически некрополи от Дунавската равнина. Според данни за периода на втората половина на VIII–IX в. цената на пълното въоръжение и снаряжение на конен воин възлиза на четиридесет и един солида. За сравнение цената на животните, необходими на едно селско домакинство (чифт волове, кон, крава) възлиза приблизително на 7–8 солида. Стойността на един меч обаче може многократно на надвиши общата цена на въоръжението и снаряжението, като в началото на X в. в Англия стойността на дамасцираните мечове достига до сто и двадесет бивола или петнадесет роби-мъже.⁴⁵

Въпреки богатите илирийски железни находища, тези мечове са внесени от западно– или северноевропейски работилници, които работят със суровина от Рейнската област или Швеция и съответно показва по-ниските технологични възможности на местните ковачници.

Находките на мечове от VIII–IX в. от гробни комплекси нараства в зоната на Великоморавия (петдесет и два от известните екземпляри произхождат от гробни находки за сметка на три от селищен контекст). Те са концентрирани в югоизточната част на културно-историческата област и най-вече в некрополите към владетелските центрове при Микулчице и Брецлав-Поханско на р. Тая (дн. Югоизточна Чехия). Това са мечове, повечето от които като типове са добре познати в Западна и Средна Европа от Каролингския период (типове II, IV, X по Уийлър/Оукшот). Начините на изработката им варират, като повечето са изковани от отделни пар-

⁴⁴ Oakeshott, R. E. *The Archaeology of Weapons...*, 143–144; Stalsberg, A., 2008. *Herstellung und Verbreitung der Vlfbert-Schwertklingen: Eine Neubewertung. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 36, 98–118; 100.

⁴⁵ DeVries, K., R. D. Smith. *Medieval Weapons*. Santa Barbara: ABC Clio. 2007, 72–78; Clements, J. *Medieval Swordsmanship*. Boulder: Paladin Press, 1998, p. 48.

чета желязо, подбрано от разковани крици. Тези, които се доближават до мечовете VLFBERTH не са дамасцирани и остриетата им са от високо карбонизирано желязо. Дамасциране е отбелязано при 25% от изследваните екземпляри.⁴⁶

По отношение на вноса на оръжие Великоморавските територии попадат в идентична на България ситуация. Износът на въоръжение към съседни територии е ограничен чрез няколко указа на Карл Велики (768–814). Капитуларият от Тьонвил дори конкретно се отнася до аварите и славяните. От друга страна обаче капитулариите допускат, различните производители да продават своята продукция стига това да става с разрешението на краля.⁴⁷ Тези факти подсказват, че северните и източните съседи на Франкската империя търсят висококачествено въоръжение и имат изисквания, които местните производители не могат да задоволят. Периодичното преиздаване на капитулариите вероятно е следствие от нарушаването на рестрикциите. Те обаче стават по-редки след 820 г., при което се допуска възможността за развитие на местното производство и разработването на собствени източници на желязо. Металургични центрове, които произвеждат и ковашки изделия са установени на няколко места във Великоморавия, но специализиран в производството на въоръжение и снаряжение до този момент остава само владетелския комплекс при Брецлав-Поханкско. Въпреки това, местно производство на мечове, което имитира франкски и северноевропейски образци е напълно допустимо. Анализът на мечовете от некропола при Микулчице показва, че тези изработени чрез дамасциране трябва да бъдат считани за внос. Други, които имат по-издължени пропорции и улеи, поставени на разстояние над дръжката, както и характеризиращи се с по-груба изработка могат да бъдат считани за местна продукция.⁴⁸ С тези най-разпространени всъщност оръжия, откривани в гробове от втората половина на IX в. намира аналог и накрайникът на дръжка на меч с неизвестно място на откриване от Североизточна България.⁴⁹

Анализът на химическия състав на мечовете от Микулчице показва, че в повечето случаи е използвано желязо със средно и високо съдържание на фосфор (апатит – $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3(\text{F, Cl, OH})$), което съответства на съдържанието на този минерал и в криците от които са подбрани фрагментите

⁴⁶ Košta, J., J. H. Hošek. Early Medieval Swords from Mikulčice. In: L. Poláček, P. Kouřil, eds. Studien zum Burgwall von Mikulčice. Band X. Brno: Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2014, 276, 183–185, Fig. 147.

⁴⁷ Stalsberg, A. Herstellung und Verbreitung der Vlfbert-Schwertklingen..., 107–108

⁴⁸ Košta, J., J. H. Hošek, 2014. Early Medieval Swords from Mikulčice..., 294–296.

⁴⁹ Йотов, В. Въоръжението и снаряжението..., 44, обр. 15.

за изработка. По-рядко желязото се оказва предварително пречистено от фосфати и с по-високо съдържание на въглерод.⁵⁰ В средновековната металургия освобождаването от фосфатното съдържание става по термичен способ при който температурата в металургичната пещ достига 1300°C и желязото може да достигне до 63% чистота.⁵¹

Тези факти показват, че местите ковачи с цел преодоляване на ограниченията на вноса на въоръжение преминават към изработването и на най-сложното и претенциозно оръжие мечът, използвайки и местни суровини. Сравнението между Великоморавия, Далмация и България показва, че в първите две територии в следствие на по-освободена търговия (Далмация) и комбинация от собствено производство (Великоморавия) франкските и северноевропейски типове са по-често срещани и не толкова скъпи, с оглед на честото им присъствие като гробен инвентар. Майсторите от Микулчице, Брецлав-Поханско и други великоморавски центрове ползват крично желязо, произведено и от местни ресурси. Разпространението на представените типове мечове на Балканите става чрез контакти, както с производители от франкските територии, така и чрез Великоморавия по установените традиционни маршрути на търговския обмен (срв. изложеното във връзка с „Никополския“ и „Свищовски“ път). По тези маршрути наред с други стоки е напълно логично да се допусне и внасянето на крично желязо и заготовки за местните работилници, което да компенсира по-ниският като количество и качество местен добив и производство. Концентрацията на елементи към двуостри мечове имащи аналогии със скандинавски екземпляри в източната част на Дунавската равнина от своя страна предполага и втора линия на внос от североизток чрез центровете на обмен при Дръстър и Преславец (Нофару).

С оглед на гореизложеното появата на двуострите мечове през периода средата на IX–XI в. на територията на средновековна България може да се отчете през призмата на няколко фактора:

1. Ограничаване на вноса на качествени продукция и суровини от Византия с оглед на рестрикциите по отношение на тези стоки във вътрешно-имперското законодателство спрямо външни територии (ембарго).
2. Засилване на търговските отношения с Великоморавия, където съществува стара металургична традиция, която продължава своето развитие и през IX–X в., което пък от своя страна е предпоставено

⁵⁰ Košta, J., J. H. Hošek. Early Medieval Swords from Mikulčice..., p. 277.

⁵¹ Pereira, A., R. Papini. Proceses for phosphorus removal from iron ore. Revista Escola de Minas 68, N. 3, 2015, 331–335, 31.

чрез българския контрол на най-важните търговски маршрути в този период в посока Север – Северозапад.

3. Засилване на доминацията на викингската Киевска Рус по долните течения на левите притоци на р. Дунав, но и р. Днестър, което предполага условия за търговски отношения и внос.
4. Постепенното превръщане на мечовете в утилитарно оръжие за сметка на сабите, които остават на въоръжение, но ограничени при кавалерията.

THE PROBLEM ABOUT THE APPEARANCE AND SPREAD OF DOUBLE-EDGED SWORDS IN THE FIRST BULGARIAN EMPIRE

Boyan Dumanov

Abstract

The contextual 3. Strengthening the dominance of the Viking Kievan Rus along the lower reaches of the left tributaries of the Danube River, but also the Dniester River, which presupposes conditions for trade relations and imports.

4. The gradual transformation of swords into a utilitarian weapon at the expense of sabers, which remained in service, but limited to the cavalry. analysis of the sabers and swords found on the territory of the First Bulgarian Empire shows a remarkable contrast, which in terms of the distribution of the two types of offensive weapons is subject to explanation.

Compared to the „Northern Black Sea Period“ in the formation of the Old Bulgarian culture in the bi-ritual cemeteries of the Shumen, Varna, Dobrudja and Transdanubian groups, the amount of iron artifacts found in the graves as grave goods or inventory sharply decreases.

A change has been found regarding the type and shape of the most representative type of offensive weapon – sabers and swords found in both burial and settlement contexts.

The transformation towards swords in medieval Bulgaria, even though sabers continued to be used in Byzantium until the middle of the 15th century, also shows the general direction towards the supply of iron and the technology of its processing in the direction of the north and northwest precisely because of the peculiarities of Byzantine iron mining and trade.

According to the point of view of this study, the appearance of double-edged swords in the period of the middle of the IX–XI centuries on the territory of Medieval Bulgaria could be accounted for through the prism of several factors:

1. Limiting the import of quality products and raw materials from Byzantium in view of the restrictions regarding these goods in the internal-imperial legislation vis-à-vis external territories (embargo).
2. Strengthening trade relations with Great Moravia, where there is an old metallurgical tradition that continued its development in the 9th–10th centuries, which in turn was assumed through the Bulgarian control of the most important trade routes in that period in the direction of the North – Northwest.
3. The emergence of power Viking Kievan Rus along the lower reaches of the left tributaries of the Danube River, but also the Dniester River, which presupposes conditions for trade relations and imports.
4. The gradual transformation of swords into a utilitarian weapon at the expense of sabers, which remained in service, but limited to the cavalry.

Човекът и войната

ЧОВЕКЪТ И ВОЙНАТА – ПОГЛЕД „ОТ ДОЛУ“: ИЗ КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА МЕЖДУ НАСЕЛЕНИЕТО НА ТЪРНОВСКА КАЗА И МЕСТНИТЕ ОСМАНСКИ ВЛАСТИ ПО ВРЕМЕ НА КРИМСКАТА ВОЙНА

Светла Янева

Подходите към разработването на проблематиката „човекът и войната“ могат да бъдат разнообразни – от макро-исторически и философско-исторически, през методологии, специфични за изследвания, фокусиращи се върху геополитиката, военната история, психологията на войната, паметта за войната и други. В настоящето изследване предлагам една различна перспектива – проучване на един конкретен случай през призмата на микроисторията и „историята отдолу“ („History from Below“), в който основни protagonисти ще бъдат не ангажирани във военен конфликт „Велики сили“ и крупни исторически персонажи, а редови хора, преживяващи война, намирайки се в периферията на военните действия. Да припомним, че „историята отдолу“ е клон на социалната история, който се фокусира върху живота на обикновените хора, а не на политическите водачи и лидерите в други обществени сфери. Терминът е създаден от френският историк Люсиен Февр и е популярен сред историците от 60-те години на XX в. насам (без да бъде мейн-стрийм). Освен че обект на изследване и основни действащи лица в историческия разказ при този подход са не институциите, големите личности и събития, а обикновените хора, в историографската интерпретация при него се поставя акцент не върху въздействията отгоре-надолу и върху възприемането на идеи отгоре и

отвън, а върху значимостта на процесите, протичащи вътре в общностите и върху инициативата отдолу.

Следвайки този подход, основни действащи лица в настоящето проучване ще бъдат „обикновените хора“ – населението на Търновска каза, а централни изследователски въпроси – какво вълнува хората от региона в непосредствена близост до военните действия по време на Кримската война, как тя променя различни аспекти от живота им и какви са взаимоотношенията им с османските власти през този период, очертаващи и някои по-дълготрайни тенденции. Този опит за реконструкция на военновременното всекидневие е възможен благодарение на съхранената в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ кореспонденция между общините и първенците на селища от региона и представителя на християнското население в търновския меджлис Георги поп Симеонов (общо 1341 архивните единици)¹. Анализът на документите, отнасящи се до интересувания ни период и тема позволяват да видим, че в част от случаите адресираните до „каза векили“² писма са провокирани от действия на османските власти, докато други са инициативи на самите местните общности и техните лидери.

Един от животрептущите за хората от Търновско въпроси по време на военния конфликт от 1853–1856 г., по който са и най-многобройните документални свидетелства, са военновременните реквизиции – изискването от властите снабдяване на армията и гарнизоните с определени стоки и услуги, срещу заплащане.

В следващата таблица са представени най-често изискваните по време на Кримската война от населението в региона стоки и услуги, за които можем да почерпим сведения от разглежданата кореспонденция.

1 Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Български исторически архив [понадатък НБКМ – БИА], ф. 36 Георги поп Симеонов.

2 Дословно – казалийски пълномощник. Георги поп Симеонов е представител на немюсюлманското население в търновския меджлис през 40-те, 50-те и голяма част от 60-те години на XIX в. Виж: Тафрова, М. Документи за дейността на Георги Попсимеонов като представител на българите пред местната османска власт. В: Божинов, Пл., А. Кирилова, съст. Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения. Сборник в чест на 75-годишнината на доц. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова. София: Академично издателство „проф. Марин Дринов“, 2012, 330-336; Атанасова, С. Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII-XIX в. Велико Търново: Фабер, 2016, 110-111.

Стоки и услуги, изисквани от населението на Търновска каза за османската армия и гарнизоните в Исакча, Русчук (Русе), Варна, Балчик, Силистра, Кара су (Черна вода), Шумен, Раховица (Горна Оряховица), Джумая (Ески Джумая – Търговище), Добруджа

Военновременни реквизиции	Селища, от които са изисквани
ечемик	Трявна, Беброво, Габрово
овес	Габрово
ориз	Беброво, Елена
сухари (пексимет)	Габрово
брашно	Беброво, Габрово, Трявна
масло	Беброво, Елена, Трявна, Габрово
овце	Габрово, Трявна
волове (впрегатни и за клане)	Елена, Трявна
биволи (впрегатни и за клане)	Елена, Трявна
коне	Габрово, Елена
коли	Трявна, Габрово, Елена
сапун	Беброво
въглища	Беброво, Габрово, Трявна
дърва	Беброво
слама	Беброво, Тузлука
сено	Габрово
вълна	Беброво, Трявна
търнокопи	Габрово
дъски	Габрово, Елена
кожуси	Габрово
ръкавици	Габрово
кюркове	Габрово
шаяк	Габрово
топове гайтан	Габрово
каплами	Габрово
панталони	Габрово
„царски дрехи“	Габрово
бичкиджии	Беброво, Габрово
дюлгери (зидари)	Габрово, Трявна
косачи	Елена, Габрово
жътвари	Елена, Габрово

Военновременни реквизиции	Селища, от които са изискани
арабаджии (колари)	Трявна, Габрово, Елена
коняри (коневодители), кърджии	Габрово, Трявна, Елена
„хора за терсаната“ (корабостроителницата)	Габрово
салахори (работещи по поддръжка на крепости)	Габрово
налбанти	Трявна
самарджии	Габрово, Трявна
балтаджии	Трявна, Габрово

Проучените документи позволяват да бъдат осветлени както реакциите на населението, така и механизмите на възлагане и изпълнение на военновременните реквизиции в Търновско. Основните претенции на хората обикновено са относно обемите, цените, сроковете за изпълнение, формите на доставка и разпределението на военновременните доставки между местните общности.

Понякога те предлагат и да се прехвърлят част от исканите доставки към производителни центрове извън казата. Така през ноември 1855 г. габровските първенци изпращат в Търново един от техните гайтанджии, за да „докажи из уста“ на Георги поп Симеонов, че поисканият им наряд от 10 000 топа гайтан не може да бъде изпълнен. След като събрали местните гайтанджии се установило, че капацитетът на местните чаркове е 3-4000 топа за два месеца (и то ако водата не замръзне), затова те предлагат за доставката да бъдат ангажирани и гайтанджиите от Карлово и Калофер.³

Типичен пример за разглежданите взаимоотношения – исканите от властите военновременни доставки и реакциите на местното население, практиките по организацията на доставките и ангажираните институции – казалийският меджлис, общините с техните първенци и, в редица случаи – еснафите, е следното писмо от габровските първенци до Георги поп Симеонов от 13 септември 1855 г.:

*„Почтенному Градоначалнику Г:Г: Георге поп Симеон, [1]855 септеврия
13 Габрово*

*Перво като ви попитаме за вашето драгоценно здравие и второ явиме
какво провоздаме 1000 кюрка сос тези кюрчие що идат при ваша Ми-*

³ Великов, Ст., Ст. Маслев. Документи за положението на българското население от Търновската каза през Кримската война. Известия на Държавните архиви, Т. 5, 1961, с. 195.

лос да ги сторят теслим анджек да притстоите и сторите мукаят да им дадат пари или от сандакат или от друго място, защото ние от тука ни можим им да нети един грош. И колкото заради ракавиците и от кужихите молим ва да им намерите колаят да са расфарлят и по другите села в Дряново, в Трявна, в Елена, в Ряховица, в Лясковиц що ги имат на пусола на кое село колко кюрчие има. Затуи ва молиме да ги наредите каквото е добре, защото толкози нещо ни можи са сварши саде в Габрово и ни може стана скоро какту ще да бади.

Тако устаеми ваши покорни слуги Христо Цанков чорбаджи, Иванчо Димчо кабзамал.

И провоздаме 8 души дългери що са за Селистра и им дадохме по 50 гроша на чияка за харч и да си уставят на кащята си за харч.

И провоздаме 60 чифта ракавици.”⁴

Прави впечатление, че населението не е пасивен изпълнител на дошли отгоре заповеди и разпореждания, напротив, освен да се пазари за обеми и срокове, негови представители (обикновено от съответния еснаф) участват и в договарянето на цените на поисканите стоки и услуги и начините на изплащането им. Така през август 1855 г. в казалийския център Търново са изпратени двама габровски кожухари, Илия и Васил, за да „пазарят“ по коя цена и как ще им се заплащат поисканите каплами (подплати)⁵, а предходната година габровските фурниджии настояват пексиметът (сухарът) им да бъде изкупуван „по някоя пара нагоре“, „каквото е на Тарнов“⁶. Тук контекстът на Танзиматските реформи е важно да бъде отчетен при разкриването на промените в отношенията власт–поданици и в активността и самочувствието на последните.

Твърде показателно е, освен това, че понякога местните хора предпочитат и предлагат да изпратят паричната равностойност на исканите им като военновременни доставки стоки или услуги, в някакъв смисъл – да се откупят, вместо да ги осигурят в натура.

Цитираното по-долу писмо дава един пример за този предпочитан „монетаризиран“ вариант на изпълнение на държавните поръчки по време на война:

⁴ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2764. През следващата година габровският кожухарски еснаф поема ангажимента да достави по държавна поръчка впечатляващия брой 5000 кожуха, както личи от писмо от 17 октомври 1855 г. НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2776.

⁵ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2757.

⁶ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2750.

„Почтенному Градоначалнику Г:Г: Георге поп Симеон, [1]855 септеврия 7 Габрово

Перво като ви попитаме за вашето драгоценно здравие и второ ви явиме като си доде кир Христо от Тарново и ни доказа зарат брашното и зарат ичомикя що ни искате от селото анджек каквото сте хортували сос кир Христа двама да дадеми на паша ефендимис 10 000 гроша за да ни устави брашното и ичомикя. И ние са благодарихме за туи анджек ви молиме ваша милос колкото можите да претстоите за туи нещо да го сваршите и сос перво ни явите да донисеми парите. Тако устаеми у надежба на ваше скорого ответа ваши покорни Христо Цанков, Илию Ц Видимли, хаджи Петар хаджи Бакал, Иванчо Димчо кабзамал.“⁷

Анализът на наличната кореспонденция около военновременните доставки прави възможни някои немаловажни изводи в по-общ социален и икономически план. Свободната пазарна реализация на стоки и услуги е съвсем очевидно предпочитаната от населението, а съхраняването ѝ, дори в условията на война, е настоятелно търсено и отстоявано от местните стопански субекти, демонстриращи впрочем значителен опит в пазарните практики и познания за пазара (а и редица социални умения). Местните търговци и занаятчии явно имат достъпно пазари за своите стоки и изградени канали за реализация. Военновременните доставки по държавна поръчка, поне в разглеждания случай, не са предпочитани, въпреки потенциалната възможност за увеличаване на обема на производството и така – за по-голяма печалба, не само заради вероятно непазарно определяните цени, а и заради непредвидимостта на поръчките като обем и време на изпълнение, които разстройват естествения, установен ритъм на производството и търговията в региона. Ограниченият времеви хоризонт на тези поръчки също изглежда ги прави непривлекателни за местните производители, за разлика от регулярните държавни поръчки, свързани с преоборудването и снабдяването на армията и администрацията през началния реформен период, предоставящи перспектива за дълготрайно разширяване на производството.

В подкрепа на тези изводи би могло да бъде приведено и едно писмо на габровските общинари Цоню Пенчо чорбаджи, Илия Цоню Видимли, хаджи Петър хаджи Бакал и Иванчо Димчов от 14 септември 1854 г. до Георги поп Симеонов.⁸ От него става ясно, че в Габрово е пристигнала заповед на търновския паша нито една ока от червиша, който се произвежда

⁷ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2759.

⁸ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2739.

и намира в местните салхани да не се продава нито изпраща „по ябана“⁹, явно, за да бъде доставен впоследствие за войската. В изпълнение на тази заповед общинарите информирали местните собственици на салхани и търговците, но се оказало, че един от тях – Станчо Арнаудов, който „не е някой ики катлия тарговиц“¹⁰ вече бил изкупил червиш на стойност над 5000 гроша от местните търговци и сега, като му се спира тази стока, „голям язак става за негова милос..., но и за нази и за другите тарговци много язак става“.¹¹ Затова молбата на габровци до Георги поп Симеонов е „да претстоите и помогните колкото можите ваша милос да докажете на паша ефендимис да му [на Станчо Арнаудов] даде изин¹² барем 30 кола да испроводи, за да не му се забарка работата на него и на нази, а пак колкото оки устани за наподир, той ще са намерва, тука ша стои“.¹³

През октомври следващата година пък намесата на Георги поп Симеонов е потърсена, за да не се спират в Свищов 25 денка кожуси на търговеца Васил Пеюв, „да ги пуснат от Свищов да си идат за Цариград“, тъй като габровските кожухари вече са изпълнили „с полно“ възложените им държавни поръчки.¹⁴

Военновременната спекула също не отминава жителите на казата, макар да можем да съдим за нея само по едно свидетелство от проучвания фонд. В доста пространно изложение от октомври 1854 г. габровци информират Георги поп Симеонов, че евреи от Казанлък изкупуват от селяните и мюлтезимите (откупвачите на данъци) храните в Севлиево, Дряново, Шипка и други села в региона и ги изпращат отвъд Балкана, поради което на местния пазар се явява недостиг на храни.¹⁵ Не е изключено, обаче, оплакването и искането да се забрани от властите¹⁶ изкупуването и износа на храни от региона от въпросните евреи да е мотивирано и от желанието на местните търговци да ограничат конкуренцията от страна на техни външни колеги.

⁹ Буквално – в чужбина, в странство, навън, в случая вероятно – извън селището.

¹⁰ Второстепенен търговец. Наистина, Станчо Арнаудов е известен габровски търговец, опериращ както на имперските, така и на външни пазари.

¹¹ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2739.

¹² Разреша.

¹³ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2739.

¹⁴ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2776.

¹⁵ Великов, Ст., Ст. Маслев. Цит. съч., 188–190.

¹⁶ В края на писмото става ясно, че габровските първенци са накарали мюдюрина си също да пише по въпроса на търновския паша, подтиквайки местните власти към един своего рода местен протекционизъм.

Отношението на хората в казата към осигуряването на услуги за нуждите на армията и гарнизоните по време на войната разкриват други документи от проучвания фонд. Неохота на местното население при изпълнението на разпоредбите за осигуряване на работници по поддръжка на крепостта в Силистра (салахори) и дори опит за отклоняване от това задължение можем да видим в следното писмо:

„Почтенному Градоначалнику Г:Г: Георге поп Симеон, [1]855 априлия 20 Габрово

Перво като ви попитахме за вашето чесно здравие и второ ви явиме какво проваждаме 17 души салахори заради дето бяха побягнали. И пращаме тогози чилияка на име Симеон хаджи Григор максус да претстоите да му извадите от паша ефендимис боиролтия за Селистра какво го проваждаме да иде вас нащи салахори да ги кандардиса да стоят иоще един месец да работят. Защото ние когито ги проваждахме, та им доказвахме какво на месецат ще ви промениме да проводим други на тяхно място, анджаек от ангарие други, та ни можяхме да проводиме други. Чи затуи сига проваждаме Симеона, хем да ги кандардиса, хем да земи от тамошният мехмурин за 84 души илмихабер какво имаме на Селистра. Чи дето им дадохме парите по 120 гроша на чилияка, като донесе илмихабер да има да не ги заминат за борчат на сандакат. И паша ефендимис да пише в боиролтията зарат Симеона като си види работата пак да го варнат, да ни устава там, защото ни трябва. Тако устаете ваши покорни. [11 подписа на габровски общинари].“¹⁷

Това и други сходни свидетелства в разглежданата кореспонденция, сочат, че, както и в случая със задължителните доставки на стоки за армията и гарнизоните, задълженията за осигуряване на услуги, свързани с военновременни нужди, макар да са заплатени и да не са „ангари“ (отменени още с началото на Танзиматските реформи)¹⁸, са възприемани като нежелана тежест от хората в Търновско, нарушаваща обичайните им стопански дейности и ритъм на живот. В свое писмо до Георги поп Симеонов от 12 юни 1855 г. тревненските чорбаджии обясняват затруднението си да изпратят поисканите им отново коняри и коли за превоз на ечемик до Варна така: *„нито хора останаха, нито волова останаха, праснаха са*

¹⁷ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2739.

¹⁸ По този въпрос виж Беров, Л. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI–XVIII в. В: Паскалева, В. ред. Из история на търговията в българските земи през XV–XVIII в. София: Издателство на Българската академия на науките, 1978, 107–153 и цитираните там изследвания; Inalcik, H., D. Quataert. eds., *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 853–855.

хората сас кола и по друга рабута..., защото тварди добре знайти, чи на селото ни са се карджии нашите хора и са се праснали в туи времи, за да спичелят да си запламят и даването и на кащята си.“ Те молят да се отложи изпълнението на това задължение и освен това на „натоварените“ да се заплати „по зиаде“ [повече].¹⁹

Впрочем, както и при осигуряването на стоки по държавна поръчка по време на Кримската война, и при изпълнението на поисканите им услуги, хората от региона се стремят да се договорят с властите заплащането да бъде по пазарни цени. Съвсем ясно това личи, например, в писмо на габровските общинари до представителя им в търновския меджлис от 17 май 1855 г. по повод поискани им косачи за изпращане в Добруджа. В него те разказват, че дошли турци – търговци и пазарили косачи от габровските колиби „по 20 и по 25 гроша на драгоманинати и по пет юза хляп гюндюлюкя“²⁰ и затова „и ние таи кандардисахме наци хора, на този пазар каквото ги пазарили търговците, и таи надяваме каквото сми ги кандардисале като един чилик нема да побегни. Анджек затуи ва молиме ваша милос да притстоите и помогните за сромасите да пише паша ефендимис гдето трябва като на този фият“²¹ и тям да заплатят спорет каквото им направиха търговците пазара.“²²

По време на Кримската война и непосредствено след нейния край жители на Дряново, Беброво, Елена, Габрово, Килифарево, с. Бутово и други споделят с представителя си в търновския меджлис притесненията си във връзка с разквартируването на османски войски в селищата им. Затрудненията, за които обичайно се търси съдействие от него и от търновския паша произтичат от голямата численост на пребиваващия или преминаващия към и от района на военните действия аскер и невъзможността да му се осигурят необходимите храни и най-вече сено и слама за конете.²³ Да „чуем“ достигналите до нас гласове на жителите на Елена по този елемент от военновременното им ежедневие:

„3 февруари 1856, Почтенеиши господин Георги! След като ви питаме за желаното ни ваше здраве, бързаме да ви съобщим, че днес пристигат в Беброво до триста войници с 500 коня и възнамеряват да минат през селото ни. Научаваме, че след тях идват и други толкова. Ние сме в голямо недоумение и не знаем какво да правим за ечемик и масло, които,

¹⁹ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 4392.

²⁰ Дневна надница.

²¹ Цена.

²² НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2765.

²³ Великов, Ст., Ст. Маслев. Цит. съч., с. 196, 209, 210; НБКМ – БИА, ф. 36, II А 4367.

както ви е известно, не се намират никак у нас. Заради това молим ваше благородие да се постараете да издействате, ако е възможно, да се издаде заповед да минат по друг път и да не минават през селото ни, защото нямаме необходимите храни за посрещането им. Молим обаче най-горещо да внимавате най-много да не се издаде заповед да останат някои войски в селото ни, защото няма възможност и нямаме никаква надежда да можем да ги снабдяваме с необходимите храни. Ако и сега в този случай ни помогнете, ще ви бъдем благодарни винаги и ще бъдем ваши задължени и покорни слуги хаджи Юрдан х[аджи] Т. х[аджи] Христу Михал х[аджи] Стоян Никола Жеку.“²⁴

Жителите на с. Бутово съобщават и за притеснения от друг характер – „...защо стана 25 дине как е дошел аскера, зафанаха сиромаси да бегат; защо нали знаете, чи сме болгаре, каквото щат, тай правят; масло, кокошки, сички рабути сваршихме, и други рабути каквото знаете ни можиме да си отарвем дицата, защо станаха много рабути, тай да знаеш чорбаджи.“²⁵

Габровци пък имат претенции да не им се изпраща „хаскер атлия“ [конници], за които нямали достатъчно място (а вероятно и провизии за конете), а пехота – „пеяде хаскер“ и завършват писмото си с на практика предупреждението „чи да ни затваряме дервента [прохода], чи голяма сакантия става и на вас и на нази“.²⁶

Друго, което вълнува населението през този период, са посегателства от страна на разбойници и други „злодейци“, липсата на сигурност и необходимостта от осигуряването ѝ от властите.

Така например през ноември 1853 г. габровски първенци се оплакват на Георги поп Симеонов от грабежите, заплахите и своеволията на разбойника Фирад ага Русчукли, който от две години се бил настанил в селата Адамово и Малкочево (заедно с жена си!). Всички грабежи, извършени в Севлиевска каза през лятото били негово дело, заплашвал и изнудвал и Илия Видимли от Габрово, та затова те молят представителя си в търновския меджлис да издейства писмено решение от търновския паша (на когото също са се оплакали) да бъде изпратен бюлюкбашията Ибрахим да залови този разбойник.²⁷

Още по-драстичен е случаят, който се разкрива в кореспонденция между габровските общинари, Георги поп Симеонов и Стефанаки Богориди.

²⁴ Писмото е публикувано в превод от гръцки език: Великов, Ст., Ст. Маслев. Цит. съч., с. 208.

²⁵ Пак там, с. 176.

²⁶ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2756.

²⁷ Великов, Ст., Ст. Маслев. Цит. съч., с. 180.

В свое писмо до представителя си в търновския меджлис от 23 февруари 1855 г. габровци сигнализират, че от две-три години често се обират и дори убиват търговци на Севлиевския път. *„Преди 20 дена два наши хора като ги саблякоха дюз и на еднигото на име Иванча Златюв присякоха му пресполвен раката и са усаkali чиякат“*, свидетелстват общинарите и напомнят и за убийството на видните търговци Сава и брат му Иванчо в Севлиево на 15 февруари. Тези *„грозни и страшни работи“*, заради които те стоели в голям страх и не смеели от селото си навън да излязат, според тях се дължали на бездействието на севлиевския мюдюрин, който *„не ги потарси злодейците никой път“*. За разлика от търновския управител Галип паша, който *„като са появят нейди в каазата злодейци и им паднова на дирята и ги улавя и ги наказва според царският заповет“*, но *„като ги распадят от тарновската кааза злодейците, а тие утождат в севлиевската кааза“*.²⁸

Интересно е да отбележим, че представителят на християнското население на казата в търновския меджлис Георги поп Симеонов предава дословно тъжбата на габровските общинари на по-висока инстанция, отправяйки на 15 март 1855 г. писмо до Стефанаки Богориди в османската столица. В него той уточнява, че Севлиевска каза, която е станала *„място за подслон и убежище на злодейците, които извършват разни злодеяния – грабежи, обири и убийства на тамошните жители християни“* се намира под юрисдикцията на Видинския управител. Нейният мюдюр *„по какви причини не се знае“* проявява безразличие относно преследването на злосторниците и осигуряването на безопасността на населението и затова и престъпниците, преследвани енергично от управителя на Търновско, намират сигурно убежище там. Всичко това засяга жителите на Търновска каза, граничеща със Севлиевска, които имат търговски връзки и взимания-давания с жителите на Севлиевска каза и *„като отиват там, биват ограбвани и убивани от злодейците, заради които се принуждават да се лишават от търговията си, понеже не се осмеляват да отидат там.“* Бидейки натоварен да донесе за случващите се нещастия, молбата на Георги поп Симеонов към Богориди е *„да съобщи необходимото в надлежното място за спиране на злото и успокояването на тези верни хора на могъщата държава“*.²⁹

И докато тези два случая не са непременно пряко свързани с войната (макар да е логично да предположим, че военновременната обстановка затруднява поддържането на реда и създава благоприятна среда за безчинствата на разбойници и други „злодейци“), разполагаме и със свидетелства

²⁸ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2767.

²⁹ Великов, Ст., Ст. Маслев. Цит. съч., 192-193.

за посегателства над местното население, непосредствено следствие от войната, от нередовните войски – башибозука. Така в писмо на габровци до Георги поп Симеонов от 13 януари 1854 г. четем:

„...Онзи ден заминаха на три четири пати башибозук и като станаха от Шипка, чи додоха по нащи колибе, които са до планината близо. На три четири махли кондисаха и голям золум направиха. На хората вратията им испочупиха, хората ги сасипаха сос бой, кацете им убраха, додето чи и конето си сос жито зобиха. На някои и други хора и конето им зеха и ги устригаха по упашките и по главите да ги правят като техните си коне...“³⁰

От разглежданата кореспонденция е видно, че понякога населението само се заема да „улови злодейците“ и да ги проводи в казалийския център. Така местните хора залавят през юли 1854 г. един хайдутин „шипченин“ [от с. Шипка] на габровските колиби с два чифта волове, които бил откраднал от Дебелец, връщат ги на собствениците им и го изпращат за Търново.³¹ В повечето случаи обаче хората в региона настоятелно искат от търновските власти да увеличат броя на заптиетата в техните селища, тъй като наличните не са достатъчни за подsigуряване на реда и сигурността там.³² Нерядко това явно се налага и поради допълнителни анагажирания на заптиетата, свързани с войната. Така от писмо от 25 август 1853 г. на габровските общинари до Георги поп Симеонов научаваме, че по това време в селището са останали съвсем без заптиета, защото техните били изпратени заедно с поисканите им работници и дюлгери за крепостта в Шумен.³³ А в друго писмо, от декември 1855 г., се иска и увеличение на заплащането на заптиетата, което сравнено с военновременните цени (на ечемика конкретно) се преценява като доста ниско, за да не вземат да напуснат.³⁴

³⁰ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2745.

³¹ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2750.

³² НБКМ – БИА, ф. 36, II А 4367; II А 2750;

³³ Великов, Ст., Ст. Маслев. Цит. съч., с. 178.

³⁴ Това намерение заптиетата красноречиво демонстрирали: „...Казаха ни можиме да [о] станеме и си зеха пушките, трагнаха си до един и ние са сабрахме и тай ги кандардисахме джанам стоети тука јоще четири пет дена доде проводиме до Тарнов до паша ефендимис...“ – НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2768.

Още един шрих към войната, видяна „отдолу“ прибавя писмо от февруари 1854 г., свидетелстващо за смущения в комуникациите и конкретно – за нередовна поща, което според подателите водело до загуби за търговците.³⁵

Макар Кримската война да променя в много отношения всекидневието на хората в Търновско, документи от фонда на Георги поп Симеонов (писма от Лясковец, Трявна, Габрово, Беброво, Кованлък, Дряново, Елена и други селища в района) свидетелстват, че и през този период те продължават да се вълнуват и да комуникират с властите и по редица обичайни въпроси – дължими данъци и тяхното събиране, търгове за откупване на данъци, взаимоотношения с откупвачи на данъци, казуси по избора на местни чорбаджии, имотни и съдебни спорове, търсене на съдействие за облекчаване на положението на задържани провинили се съселяни и ред други.³⁶ В някои от случаите военновременните задължения на населението пораждаат допълнителни проблеми, както личи от следното писмо на габровските първенци Цоню Пенчо чорбаджи и Илия Цони Видимли до Георги поп Симеонов от 23 септември 1853 г.:

„С настоящето наше опщо прихождаме да ви помолиме и да ви изявиме заради Турсун аа таксирдарино³⁷, който дойде за пари и ние колкото можахме в село собрахме 10-15 хиляди грош, подир некой ден можехме да соберем и до 20 или до 25 хиляди гроша, анджак като дойде аскерат царски, готово захере³⁸ немахме и онази готовата пара що беше собрана, проводихме я за захере за аскерат...“³⁹

Сред писмата от разглежданата кореспонденция бихме могли да открием нещо доста интересно и показателно за състоянието на тогавашното българско общество и за взаимоотношенията власт–поданици през този етап на Танзимата в по-общ план – исканията за назначаване и отстраняване на местни административни или полицейски служители – мюдюри, бюлкюкбашии, забити, заптиета и други. В повечето случаи това не са просто оплаквания от тези служители, а искания за смяната им или обратно – да бъдат оставени досегашните на постовете им, а не да бъдат назначавани нови. Любопитни са не само исканията, но и аргументите и разнообразните подходи на местните общности, предвождани от техните първенци, за натиск отдолу в опит за влияние върху „кадрови решения“ на властите. От проучените източници личи, че хората в региона са наясно с тенденцията

³⁵ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2746.

³⁶ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 4466; II А 4469; II А 4279; II А 2717; II А 2777; II А 2715; II А 2754; II Д 439; II А 2766; II А 2567; II А 4460; II А 3270; II Д 296; II А 2772; II А 2790; II Д 588; II А 2736, II А 3242; II Д 573; II А 4280; II Д 473; II А 4378; II А 4389; II А 3516 и др.

³⁷ Тахсилдар – чиновник по събиране на приходи.

³⁸ Захире – провизии.

³⁹ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2724.

за разширяване на колективните права на немюсюлманските общности в империята през този период на реформите⁴⁰ и са напълно готови да се възползват от нея. Ето с какво започват писмото си до Георги поп Симеонов габровските „селоначалници“ през януари 1854 г.:

*„Перво като ви попитами за вашето драгоценно здравие и второ ви явиме заради Рошит аа, който доде на Габрово мюдюрин и са зарадвахме и благодарихме, които че ни проводихте негова милос и сос божия воля надавами са хубаво да поминиме сос него, али като видиме, чи земи да ни ходи добре или противно на народат или да прави криви работи, сос перво ще ви явиме.“*⁴¹

Още едно писмо на габровци дава представа както за категоричността, така и за самочувствието на местните хора при поставянето на такива въпроси.:

„Почтенному Градоначалнику Г:Г: Георге папа Симеон, [1]855 септевриа 7 Габрово

Перво като ви попитами за вашето драгоценно здравие и второ ви явиме какво са научаваме чи щял да доди Али Пехливан на Тарнов и искал да доди на Габрово пак за мюдюрин. Анджек молим ва да си сторите трут да докажете на славнеишеи паша ефендимис, ако да са случи да доди, да му даде джуван⁴² какво ние го ни щем на Габрово да ни бади мюдюрин. Дето обича паша ефендимис, на което село ще, там да го проводи, ние не сме благодарни от него. Затуи сос времи ви явиме, чи ваша милос му тарсете колят каквото знаете. Защото, ако да са случи да го проводите, голям фесат⁴³ ша стани, пак на ваша милос главоболие хер хал тюрчеса, ни щем го.

*Тако устаеми у надежба ваши покорни [27 подписа]“*⁴⁴

Важно е да отбележим, че самата военновременна обстановка понякога се явява аргумент за такива искания. Именно неспособността на габровския мюдюрин (който иначе бил добър човек, но „не е за туй време“) да гарантира сигурността на населението от посегателства от преминаващ башибозук и неангажираността му с разквартируването на войските се

⁴⁰ В историографията преобладава тезата, че това става под натиск на Великите сили и като условие за подкрепа на Османската империя от страна на Великобритания и Франция в Кримската война. Виж, например, Дюмон, П. Периодът на реформите (Танзимат) (1839–1878). В: Р. Мантран, ред. История на Османската империя. София: Рива, 1999, 472–535 и посочената там литература. Изследваните тук на микро ниво източници свидетелстват, че „местният“ фактор съвсем не е за подценяване.

⁴¹ НБКМ – БИА, ф. 36, II Д 573.

⁴² Отговор.

⁴³ Фесат има доста широк спектър от значения: нещо лошо, зловещо, безредие, бунт, безредица, интрига, пакост и други.

⁴⁴ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2760.

изтъква от местните общинари като причина за искането им за смяната му с конкретно посочен от тях човек (Хаджи Гаваз) през 1854.⁴⁵ В същото писмо габровци предлагат и смяна на част от местните заптиета: *„Молиме да докажете на паша ефендимис сас негов изин“*⁴⁶ *да ни даде да промениме трима четирима заптие имаме, които не ходят хубаво из раята и които ни хортуват на хората доброто, които ни ни са и верни на никаква работа.“*⁴⁷

И на жителите на село Кованлък някои прояви на местните мюдюри идват в повече, особено в условията на военновременни реквизиции, и те настояват за смяната им:

*„Дутегнаха ни на тези гудини тешките и силните, куго по напрег да храним сас кокошки и другу. Сиромасите и сиротите немат хлеб да едат: царски аскери ли да храним, или ишира да давами, или мекерета да изпровождами и да ги оплаквами [в]оловите си и стопаните си, или мюдюри да храним и коне на всеки ден да давами да си ходят по кефа. Молим та, Г, молим та да ни отарвеш от тези мюдюри, ти баща, ти майка, молим та всички селени, ако искати да додат всички селяни тука, ето иди ми сас молба и оставами благонадежни.“*⁴⁸

В свое писмо до Георги поп Симеонов от септември 1855 г., бебровският чорбаджия дядо Пеню изтъква дистанцирането на представителя на местната власт в селото от военновременните задължения на населението като доказателство за непригодността му за поста:

*„...Зарат миудюрина, дубар чияк, анджак за сига ни го бива за нас, защо седнал в одаята си, гледа си рахата, ний му ричем нещо да ни стори дил ярдам“*⁴⁹ *той казва ас ни са смесям на нищо дрогу. Кату ходат от аскера да го поищат, тогас казва пеки хазари“*⁵⁰ *викай ти чорбаджия. Ас сиромах сам си како да правя, кога той ни им казва ищити вий тои нещо, чакай ти да видими има ли го готову. Сига сми са смаяли какво да правими, ни можим да им навиеми сас ичумик и сас брашно и слама и дарва, чудим са как ша го искарами...“*⁵¹

През лятото на 1854 г. габровци „кадруват“ на още по-широк фронт – търсят съдействието на Георги поп Симеонов за смяна на тогавашния им мюдюрин Рошит ага, от когото не са „благодарни“ и с когото вече не се

⁴⁵ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2745.

⁴⁶ разрешение, позволение.

⁴⁷ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2745.

⁴⁸ Великов, Ст., Ст. Маслев. Цит. съч., с. 210.

⁴⁹ Да ни помогне.

⁵⁰ Добре, готово.

⁵¹ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 4419.

„спохождат“, „стига толкози време дето ни прави мюдюрлюк“.⁵² Така те изпълняват предупреждението си от януари същата година, че ако новоназначеният тогава мюдюрин на селището не оправдае очакванията им, те ще сигнализират до властите в Търново и ще действат за смяната му. Успоредно с искането за отзоваването на Рошит ага, „цялата община габровска, мали и велики“, искат и да не се вдига техния бюлюкбашия Сюлейман Чавуш, от когото голяма помощ имали „на сегашните времена“ и който „не само за бюлюкбашия е вреден, но е достоян и за мюдюрен“.⁵³ От това писмо, подписано от над 30 общинари и скрепено с печатите на двамата местни мухртари, както и от още две писма до Георги поп Симеонов, от 20 юни и от 28 юли 1854 г.⁵⁴, става ясна и „технологията“ на акцията им. Първоначално габровци излагат устно искането си, чрез свой нарочен пратеник в Търново, който се среща както с Георги поп Симеонов, така и с пашата, а след това, по съвет на своя представител в търновския меджлис подготвят и изпращат и два махзара – до него и до пашата. Уведомяват с писмо и търновския владика.

В заключение на този опит да се доближим до военновременното всекидневие на населението в Търновско в периода на Кримската война, като се вслушаме в тези достигнали до нас „гласове“ от средите на местните хора, бихме могли да открием няколко момента. Промените в обичайното ежедневие на жителите на региона, произтичащи от военния конфликт – реквизициите, задълженията по осигуряване на услуги, свързани с поддръжката на пътища, крепости и други съоръжения и транспорт на провизии, настаняването и изхранването на разквартирувани в селищата армейски части и останалите военновременни тегоби населението посреща, разбираемо, неохотно, но съвсем не и пасивно. Напротив, проучената кореспонденция свидетелства за постоянна социална активност и изградени умения, без да се противопоставя директно на заповедите свише, да подбира подходящите аргументи и форми за комуникация и натиск върху местните власти в опит за постигане на желаните от него цели. Хората се вълнуват живо и от въпросите за сигурността в региона и за нейното обезпечаване от властимащите и в тази връзка – от кадрови решения и назначения на административни и полицейски служители в техните селища от страна на търновските власти. Със завидно самочувствие те излагат и защитават своите искания по тези въпроси като дори проявяват инициативи да предлагат подходящи според тях и за тях „кадри“.

Сред реакциите и поведението на жителите на Търновска каза през разглеждания период особено впечатление прави високата степен на общест-

⁵² НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2725.

⁵³ Пак там. Става ясно, че според габровци заповедта за вдигането на габровския бюлюкбашия е в следствие на интриги и лъжи от страна на мюдюрината им Рошит ага.

⁵⁴ НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2722, НБКМ – БИА, ф. 36, II А 2721.

вена организираност, обществена мобилизация и активност на местното население, които годините на войната като че ли катализират. Корените им бихме могли да търсим вероятно в статута на населението на редица селища в региона на рая със специални задължения в миналото, с придобит опит за колективно действие поради налаганите му колективни отговорности при по-голяма вътрешна автономия. По-съществени обаче при обяснението на тези наблюдавани явления ми се струват макро-контекста на Танзиматските реформи, от една страна, а от друга – цялостните модернизационни процеси в българското общество и нарастващото самочувствие и роля на неговите елити.

THE MAN AND THE WAR „FROM BELLOW“: FROM THE CORRESPONDENCE BETWEEN THE POPULATION OF THE KAZA OF TARNOVO AND THE LOCAL OTTOMAN AUTHORITIES DURING THE CRIMEAN WAR

Svetla Ianeva

Abstract

The article examines various aspects of the wartime everyday life and experiences of the population of the *kaza* of Tarnovo in the Ottoman Balkans during the Crimean war of 1853-1856. The study is based on the analysis of the correspondence between the leaders of the local town and village communities and the member of the Tarnovo *meclis* Georgi pop Simeonov, preserved in the Bulgarian Historical Archives of the National Library “St. St. Cyril and Methodius” in Sofia. Adopting a micro-historical perspective and applying the methodology of “History from Below”, it aims at reconstructing the ways in which “ordinary” people from the region perceived and lived the changes in their everyday life such as the wartime requisitions and the obligations to provide services for the maintenance of roads, fortresses and other facilities and to accommodate army units. Their attitudes and reactions to these wartime obligations as well as to other issues – banditry, security, the appointment of administrative and police officers in their towns and villages etc. are particularly revealing for the interrelations between the Ottoman authorities and their subjects at that stage of the Tanzimat reforms as well as for the transformations in mid-nineteenth century Bulgarian society.

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА (1877–1878 г.) НА СТРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРЕСА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ВЕСТНИК „НАПРЕДЪК“)

Християн Атанасов

Историческата наука отдавна е отделила значително внимание на вестниците на български език обнародвани по време на Възраждането. Тяхното значение се счита за фундаментално и някои изследователи дори са склонни да им предадат свръхроля – заместител на липсващата през епохата българска държавност¹. Налице са и добри причини за това. На техните страници се водят дебати, защитават се различни позиции, информира се за това какво се случва в империята, Европа и света. Политиканстването, на което пресата е давала възможност за изява, води до оформянето и разпространението на различни политически течения. Така на вестникарските страници са излагани най-разнообразни мнения по най-наболелите въпроси на Възраждането – църковните борби, образovanieto, танзиматските реформи, политическата свобода и прочее. Пишат се и интересни материали за икономиката и финансите, за миналото, за различните философски течения, Просвещението, рационализма, природните науки².

¹ Константинова, З. Държавност преди държавата: Свръхфункции на българската възрожденска журналистика. Трето издание, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010, 7–12.

² Най-цялостно огромното разнообразие на теми е представено в двутомника: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806–1878. Под ред. на Александър К. Бурмов, Том I–II, София: Наука и изкуство, 1957–1959; в по-ново време заслужава да се споменат: Димитров, Ан. Българският периодичен печат в Цариград в условията на османската политическа

Настоящият доклад няма за цел да представи цялото информационно богатство, които предлага възрожденската ни преса – това би било невъзможно³, моята цел е далеч по-скромна и надявам се ходът на краткото изложение да покаже, че е била постижима – а именно да направя обзор и да анализирам материалите посветени на Руско-турската война от 1877–1878 г. на страниците на вестник „Напредък“. Преследвайки тази си цел ще се опитам да отговоря на следните въпроси: надежден източник на информация ли е вестника, предвид сложната вътрешнополитическа ситуация в която се издава, буквално под носа на царградските цензури? Обективно ли се представя информацията? Ще се опитам да определя и степента на критичност на материалите, коректността в тона им и прочее въпроси, които ми се струват интересни.

Бързам да добавя, че тук няма да мога да направя анализ на цялата преса, излизала по време на войната, каквото беше първоначалното ми намерение. Това се оказа твърде обширна задача, която може да е обект на далеч по-мощно проучване, отколкото може да представлява един научен доклад. Излизалите през няколкото военни месеца възрожденски вестници ще бъдат представени, но тяхната съдържателна част няма да бъде обект на анализ. Ще бъде анализиран само вестник „Напредък“, което може да се стори едностранчиво, но на мен лично ми се струва оправдано. Най-малкото другите вестници, които ще се окажат в неговата позиция – да излизат в османска България и конкретно в Цариград, пред очите и ушите на османското правителство, са били на практика в същите условия и тяхната издателска и редакторка политика, и съответно материалите, вероятно са били сходни. Естествено давам си сметка, че това твърдение е изложено без практическо сравнение с останалата „вътрешна преса“, но ми се струва логично и мога да го възприема като работна теза поне докато не бъде извършен критичен съдържателен анализ на материалите от другите вестниците излизащи в рамките на османската държава по време на войната.

действителност. Исторически преглед, 1991, № 9, 17–35; № 10, 1991, 21–37; Боршуков, Г. История на българската журналистика. 1844–1877, 1878–1885. Трето издание, София: Парадокс: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003; Андреева, Д. Политиката е нашата душа. Политическата комуникация в Цариградския периодичен печат на българите през 70-те години на XIX век. Велико Търново: Фабер, 2017 и много други.

³ Тук ще маркирам, че под „възрожденска преса“ имам предвид вестниците излизащи в това време и на български език. Те може да са издавани от частни лица, но може да са обнародвани и от османската Държава например изданията „Дунав“ и „Едирне“.

Няколко думи за войната и възрожденските вестници излизали по това време

Руско-турската война избухнала на 12/24 април 1877 г. е детайлно изследвана в българската наука. Натрупани са такъв обем изследвания, че те самите биха могли да бъдат обект на историографско проучване⁴. Войната продължава сравнително кратко – по-малко от година и приключва на 19 февруари/3 март 1878 г., когато е подписан предварителния мирен договор в Сан Стефано. В този хронологически отрязък от време излизат общо 17 възрожденски вестника и списания (освен на български „Дунав“ е списван и на османски, а „Едирне“ на османски и гръцки). От тях публикувани в български емигрантски центрове са общо 9 медии (в Букурещ: „Знание“, „Стара Планина“, „Секидневний новинар“, „Българин“, „Славянско братство“; в Браила: „Дунавска зора“, „Хъш“; в Гюргево: „Нова България“ и в Болград: „Български глас“). Вътре в рамките на Османската империя се обнародват общо 8 издания (в Цариград: списание „Зорница“, вестник „Зорница“, „Източно време“, „Напредък“, „Цариград“, „Сутрина“; в Русе: „Дунав“ и в Одрин: „Едирне“).

„Напредък“ и Иван Найденов

Преди да определя, отново в кратце, методът ми на работа ще представя с няколко изречения издателят Иван Найденов и неговия вестник „Напредък“. Найденов е роден в Казанлък на 21 март 1834 г. Учи в прословутото школо в Куручешеме, после учителства в родния си град, където основава и читалище. Отдава му се да даскалува и в Цариград и да участва много активно в църковните борби. В османската столица той започва да издава вестник „Право“, след това и „Напредък“, на които е главен редактор, а след Освобождението за известно време е окръжен управител в Карлово, следва позицията на надзорник българските училища в Одринско, живее в Пловдив, където е помощник кмет и т.н. Бил е и редовен член на Българското книжовно дружество и прочее⁵. Като цяло

⁴ Само за пример ще посоча две изследвания: Бобчев, С. Ст. Руско-турска война. Исторически очерки и разкази. Второ издание, Пловдив: Издание и печат на Хр. Г. Данов, 1898; Генов, Ц. Освободителната война 1877–1878. София: Издателство Наука и изкуство, 1978.

⁵ Подробно за Иван Найденов виж: Аретов, Н. Иван Найденов: за Право и Напредък. Мемоари. Писма. София: Издателство „Кралица Маб“, 2019; Маждракова-Чавдарова, О. „Дружината на верните приятели“ в Цариград и Г. С. Раковски. Исторически преглед, 2004, № 5–6, 187–212; Мирчева, К. Присноблагеното „Право“ и развратната „Свобода“ (Из историята на полемиката Любен Каравелов – Иван Найденов). В: Култура, идентичности, съмнения. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Николай Аретов. Съставителство и научна ре-

Снимка на Иван Найденов.

Сигнатура:

Национална библиотека
„Св. св. Кирил и Методий“ –
Български исторически архив
(НБКМ-БИА) С II 4029

един от подценяваните български интелектуалци, които обаче имат своя много важен принос в редица сфери на обществения живот през Възраждането – особено в журналистиката, образованието и църковната борба. Счита се, че е бил сред умерените български общественици.

Вестник „Напредък“ започва да излиза през 1874 г. в Цариград. Издаван е всяка събота, а понякога освен съответния брой се допечатва и притурка. Годишният абонамент на вестника е струвал една турска лира (т.е. 100 гроша) за страната, а за чужбина шест бели меджидийета (т.е. сребърни монети по 20 гроша или 120 гроша). „Напредък“ се явява да бъде продължение на излизалия преди това вестник „Право“ и затова запазва неговата

номерация на годишнините. Като цяло умерена медия, която представя мненията и позициите на еволюционистки и реформистки настроената част от българското общество⁶.

Методология

При представянето и анализирането на материалите на вестника съм възприел стриктна хронологическа граница, която започва с началото на войната и свършва с обнародването на последния брой на вестника, който излиза на 10 юни 1877 г. Общо съм се опитал да подложам на интерпретиране девет броя на изданието (от 15 април 1877 г., или от брой 127-ми, до 10 юни 1877 г., или до брой 135-ти) като към тях трябва да добавя и три притурки (от които една извънредна). Това означава, че донякъде се излиза от големия политически дебат на Възраждането – революционери/еволюционисти, понеже от прегледа отпадат големите

дакция: Анна Алексиева, Надя Данова и Николай Чернокожев, София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2016, 276–290; Пенчев, П. Възрожденецът Иван Найденов (1834–1910) между либерализма и консерватизма. В: Казанлък в миналото и днес, кн. IX, София: УНСС, 2016, 135–145.

⁶ Боршуков, Г. Цит. съч., 261–263.

събития и процеси около завързването на Източния въпрос. Т.е. няма да бъде представена предисторията на войната. Освен това медията не излиза до края на бойните действия, което също е минус, защото няма да може да се представят никакви оценки или анализи по отношение края на войната и резултатите от нея. Въпреки това обаче и така материалите обнародвани в медията могат да се считат са показателни за нивото на разбиране на проблемите, заеманите позиции, равнището на информираност и обективност.

Възприемам също така двойствен подход при представянето на материалите. От една страна ги групирам по теми, но в същото време държа и на номинала им. Т.е. опитвам се да ги разпределя на база техния вид, въпреки цялата условност, която ще посоча по-долу: оригинални редакционни публикации, различни нормативни документи, дописки, телеграми, препечатки и т.н. Такакви типове материали могат да се прочетат във вестника? На първо място бих изтъкнал аналитичните редакторски публикации. Има голяма доза вероятност те да са авторски и може да се предположи, че представят в най-голяма степен мнението на издателите. Вестникът превежда и обнародва значителен обем официални османски заповеди, което също е особено ценно. Сигурно значителна част от тези документи биха се намерили в османските архиви и да се прегледат в оригинал, но в случая не съм извършвал подобно търсене. Така, че се доверявам на коректното публикуване на медията. Вестникът препечатва или преразказва и публикации от най-различни други печатни издания – османски, френски, английски, гръцки, дори руски вестници, което също е ценно само по себе си. Тези така оформили се групи от публикационни материали са обособени съвсем условно – ще напомня, че има значителен риск материал, който не е посочено от къде е взет, да не е редакционен, а по-скоро препечатка от друга медия. Значителният брой вестници получавани в Цариград по това време – най-разнообразни по профил и език прави трудно, да не кажа невъзможно, на този етап да се проследи достоверно историята на всеки материал. Трябва да се има предвид и че понякога позицията на вестника може да се улови от „четене между редовете“. Има голяма вероятност тя да не бъде записана директно, а представена завоалирано. Не трябва да се забравя, че вестникът излиза в много сложна политическа ситуация – война, реформи вътре в Османската империя и непокойни балкански провинции. Давайки си сметка, че един от основните поводи за избухването на войната е българското въстание от април 1876 г. вестникът преследва и конкретни политически цели. Една от тях е несъмнено е „излъскването“ на образа на българското

население и представянето му като надеждно пред османските власти, нещо което би предотвратило евентуални прояви на насилие от страна на последните към него. Още повече, че пропагандната руска позиция, която ще бъде представена впрочем в медията, е че войната се води за облекчване на положението на християните в империята. Нещо, което несъмнено е дразнило османската администрация и военни, а и мюсюлманското население по места⁷.

Редакционни материали

Медията започва да отразява войната почти веднага след нейното официално обявяване (12 април 1877 г.). Така например в материал от 14 април, „Напредък“ твърди, че е наивно да се мисли, че с дипломатически усилия войната ще бъде избегната и че остава само да се види къде ще станат първите сражения: *„...И така, ако действително са е дала заповед и на турските войски да тръгнат на напред, т.е. ако движението е почнало и от двете страни, не остава вече друго, освен да научим где първо ще са срещнат двете неприятелски войски, и где първо ще пукне първият топ...“*⁸. В следващия си брой (с материал от 21 април 1877 г.) вестникът разсъждава върху възможността войната да разшири и в нея да се включат още държави. Очевидно по аналогията с Кримската война от 1853–56 г.: *„...Защото, въпросът днес не е дали мир ще имаме или война, но дали войната ще са ограничи помежду двете Сили, или ще вземе по обширен размер и какъв ще бъде той...“*⁹. Впоследствие се съобщава за известно напрежение между Франция и Германия, както и за това, че позицията на Англия не е в полза на мира, а англичаните са притеснени за цялостта на Османската империя. Добавя се, че все още нищо не се знае за военните действия, но и че е твърде рано за големи „сбивания“¹⁰. Интересът на публиката към войната подтиква медията да започне да издава и притурка. Общо за периода, който представям тук и както се спомена горе, излизат три допечатки: *„...За да отговорим на желанието на нашите почитаеми читатели, които в тези времена преди всичко любопитствуват да научават по пресни от войната новини,*

⁷ Използваните в текста цитати от вестника са осъвременени до степен, която да ги направи по-лесно разбираеми за съвременния читател.

⁸ Напредък, бр. 127 от 15 април 1877 г.

⁹ Напредък, бр. 128, 22 април 1877 г.

¹⁰ Пак там.

решавами да издаваами по една притурка всякой понеделник, а по някога при извънредни обстоятелства и през неделята“¹¹.

В брой 129 от 29 април 1877 г. „Напредък“ продължава да акцентира върху темата за позицията на Англия за войната. Съобщавайки, че „всичките европейски сили“ са обявили неутралитет, вестникът добавя: „...общото в Англия мнение, ако и да е недоверчиво към Россия, следва обаче да е зле расположено към Турция и нито дума иска да чуе за подигане на нова кримска война...“¹². В следващите броеве отново се анализира темата за английския неутралитет и въпросът „какво направление окончателно ще вземе английската въобще политика“¹³ като се представят слухове за това, че все пак ще има договорка между Великобритания и руската империя за „една ограничителна линия за военните действия на Россия“¹⁴.

Всъщност слуховете, този път за предстоящо примирие, са обект на коментар и в броя от 3 юни, като се добавя, че „подобни надежди са поне сега за сега суетни“¹⁵. Следващият анализ, в броя от 10 юни, представя взимането на значителен заем от страна на Русия, което по мненията на издателите, прави всякакви спекулации за близък мир излишни: „Тойзи огромен заем не може, разбира са, да послужи за намерения миролюбиви. Напротив ний можем от самото туй известие да предположим че положението на работите е твърде малко миролюбиво... и че Россия има намерение да докара своите военни действия до крайност, та за това и взема всичките потребни мерки, като от една страна сключва голям заем в борсите на Германия и Австрия, а от друга бърза да състави друго военно тело от двесте и више хиляди души...“¹⁶.

¹¹ Притурка на вестник Напредък, бр. 128 от 25 април 1877 г.

¹² Напредък, бр. 129, 29 април 1877 г. Впрочем, негативното отношение на английската общественост в това време към Османската империя е ясно доловимо от материалите в някои английски вестници. За това виж: Bozov, D. How the Ottoman Default of 1875 and the Eastern Question Were Represented in the British Press? В: Българските земи в архивите и документите от XVIII–XIX век: Модерност и традиция. Съставителство и научна редакция: Християн Атанасов и Орлин Събев. София: Академично издателство „За буквите – О, писменехъ“, 2022, 328–361.

¹³ Напредък, бр. 131 от 13 май 1877 г.

¹⁴ Напредък, бр. 133 от 27 май 1877 г.

¹⁵ Напредък, бр. 134 от 3 юни 1877 г.

¹⁶ Напредък, бр. 135 от 10 юни 1877 г.

Българските теми

Много интересно медията представя и „българската страна“ в започналата война. Крайно внимателно и понякога с разяснения и уговорки вестникът съобщава, че поне на пропагандно равнище една от целите на военните действия е политическо решение на Източния въпрос и по конкретно получаване на някаква форма на независимост на балканските народи. „Напредък“ на няколко пъти предава позициите на руски вестници: *„Руский Мир казува че освобождението на Балканските жители е очевидно целта, която гони Россия, ако и да не става дума за това в никой официален документ...”*¹⁷. Руските очаквания от войната са представени и чрез преразказвания на прочетено във френската преса: *„Парижкият вестник... обнародува следующият член, в който прави някои размишления върху ползите които очаква Россия от настоящата война, ако излезе победителка. За любопитство на читателите си ний го привождами в листа си, както направиха и други някои в столицата вестници... Вероятно е прочее, че Россия ще са задоволи в Европа или да отнеме от турската кириархия северните ѝ области и да състави от тях подвластни Държави, или да образува от тях, заедно с Ромъния и Сърбия една Дунавска Конфедерация...”*¹⁸. В следващия си брой вестникът отново предава, че според парижка медия: *„... Като нахлуят войските на Царят в областите между Дунав и Балкана, може човек да бъде уверен, че тези области не ще са подложат вече под ведомството на Султана. И верувами наистина че Россия не ще да ги задържи, защото на туй са противни важни европейски интереси, но тези области ще получат едно съществуване повече или по малко автономно, което на дело ще ги остави под зависимостта и под опекунството на Петербург. А от друга страна, тези нови Държави ще бъдат по нужда слаби, и тази само тяхна слабост би била важна полза за Россия”*¹⁹. В брой пък от 3 юни 1877 г. вестникът пише, че според слухове и разни телеграми руския посланик в Лондон е получил заповед да заяви пред британското правителство: *„че Россия не ще сложи оръжията преди догдето не получи от Портата пълно удовлетворение относително до християнските населения, че не ще испразни ония области, които би занела, преди догдето са не получат от отоманското правителство всичките желаеми реформи, и че най*

¹⁷ Напредък, бр. 129 от 29 април 1877 г.

¹⁸ Напредък, бр. 130 от 6 май 1877 г.

¹⁹ Напредък, бр. 131 от 13 май 1877 г.

после по всякой случай ще иска автономията на България, Добруджа и приустието на Дунава..."²⁰.

Внимателно се публикуват и материали от западна преса за създаването на българското опълчение: „Според европейските вестници... Русите полагат голяма ревност за съставяне на легион от Българи, предопределени да послужат като ядка за народната войска в България“

²¹. Вестникът бърза да добави, че предава информацията за подобно подразделение, защото други медии вече са я публикували и за да задоволи любопитството на своите читатели. Добавя се, че включването на българи в опълчението ще има негативен резултат за сънародниците им в България: „... Ний не знаем до колко са верни горните сведения, и особено за Българите волентири, но вестникът от който ги заемами за едно просто любопитство на своите читатели и защото всичките почти в столицата вестници ги обнародуваха, нито знаем кои и колко са тези български волентири и като каква и на коя народна войска смятат те да бъдат ядка. Това което знаем е, че ако действително има такива по Влашко или другаде, колкото голямо или малко и да бъде тяхното число без да гледаме добре ли или зле са обръжени и пр., с тези свои заявления, и особено в сегашното време, нищо друго не правят на своите от сам Дунава братя и съотечественици, освен да ги излагат пред очите на техните инеродни съжители и да запалват огън на главите им..."²². В същия брой, от 20 май 1877 г., се съобщават и данни за броя на бойците, записали се в опълчението, тяхното въоръжение и т.н.²³. В началото на юни вестникът отново обнародва кратък материал, този път без никакви коментари, че е сформиран „български легион“ и че: „Великият княз Николай прегледал тридесет хиляди Българи в Пловещ, обръжени от славенския комитет. Русите обръжили българската войска“²⁴.

Българите като верни поданици на султана

Излизайки в Цариград, под непосредственото наблюдение на османската цензура, вестникът всячески се стреми да представи българите като лоялни към османския трон и държава. Тази позиция ми се струва

²⁰ Напредък, бр. 134 от 3 юни 1877 г.

²¹ Напредък, бр. 132 от 20 май 1877 г.

²² Пак там.

²³ Пак там.

²⁴ Напредък, бр. 134 от 3 юни 1877 г.

оправдана. В крайна сметка Априлското въстание е жестоко потушено, но споменът за него е съвсем пресен и напрежението и недоверието на правителството към българския етнос си остава. В този смисъл след избухването на войната е напълно естествено медията да призовава към спокойствие и да лобира пред власите като по този начин се опита да предотврати евентуални прояви на насилие.

Така например в един свой редакционен материал от 19 май 1877 г. „Напредък“ напада гърците за това че представят българите за „смути-тел и слепо оръдие на Русите“. Следва предаване на думите на екзарх Йосиф, че българите са верни поданици на империята: *„Като знаем това, казал Н. Блаженство, нека с търпение но с постоянство работим за улучшението на състоянието си и нека са молим Богу за здравето на Н.В.Султана, за да може да осъществи добрите си намерения за всичките подданици на Държавата“*²⁵. Като цяло вестникът в значителна степен използва авторитетът на българската църква и редовно информира читателите си за призивите на последната към тях – да запазят самообладание и да се въздържат от всякакви действия, които могат да ги дискредитират пред властите. Така например е отпечатано „Окръжното писмо“, с което Светият Синод призовава българите: *„...Отечески и пастирски ви увещаваме и тепло ви умоляваме прочее, чада наши о Господе превъзлюбени, да вимавате непрестанно и делом и словом да сте точни изпълнители на Апостолските заповеди, които ни предписват да имаме всякога и във всякой случай, и най много в днешните обстоятелства, повинувание към установените власти, и да си пазете като от огън от злонамерени и зломислени хора, които могат да ся появят помежду вас, за да са мъчат да посеят смущения и раздорий“*²⁶.

В същия дух е и следващият подобен документ, който „Напредък“ публикува – окръжното писмо на митрополит Григорий Доростолски и Червенски.²⁷

Други материали и теми

Освен аналитични редакторски разработки и материали на институция като Екзархията и нейни представители вестникът обнародва

²⁵ Напредък, бр. 132 от 20 май 1877 г.

²⁶ Напредък, бр. 133, 27 май 1877 г.

²⁷ Пак там. Също и по-ранен адрес на български първенци от Пловдив, които също засвидетелстват верноподаническите си чувства пред пловдивкия османски управител: Напредък, бр. 131, 13 май 1877 г.

нареждания и инструкции на османската държава, дописки, телеграми и препечатки на практика от всички достъпни печатни медии – независимо от техния език – османо-турски, английски, френски, гръцки, руски и прочее. Информацията е добре балансирана и доста подробна, а когато е необходимо се посочва и нейния условен характер. Така например в притурката от 2 май 1877 г. към брой 129 вестникът уточнява: *„Всичките почти местни вестници обнародуваха следующите от чужди източници телеграми. Като дава ми тука место на няколко от тях, ний не гарантираме за истинността им“*²⁸.

Общото ми впечатление е, че вестникът се опитва да даде трибуна на всички позиции около войната. Така например са отпечатани: „Прокламация на Н.В. Султана към войската“²⁹, „Манифеста на Високата порта“, „Манифестът на руския император“, „Циркуляр от княз Горчаков до руските представители в чужбина“³⁰, „Прокламация от Великия Княз Николая към румънския народ“³¹ и прочее. Естествено количествено преобладават мненията в подкрепа на османското правителство. Например са предадени разискванията по отношение на войната и целите на руската империя станали в камерата на представителите в Първия османски парламент³². Така са публикувани извадки от изказванията на депутати-християни („Камерата против покровителствването на Християните от Росия“): *„... Г-н Манук приложил да каже, че Арменците, които от 500 години живеят под защитата на Отоманската държава, са готови от своя страна да направят всяка жертва, и парична, и телесна, за в помощ на повдигът на Държавата. Мнозина депутати говорили после в този дух. Нофил ефенди, сирийски депутат, тоже отблъснали с голяма распаленост и красноречие домогването на Росия за покровителствването на Християните, като казал че туй е една проста причина за едно неоправдано нашествие и грабителски намерения, че сирийските Християни, в името на които говори и мнението на които верува че споделят и сичките други в Отоманската Държава Християни, никой път не са поискали туй покровителствование...“*³³.

²⁸ Притурка на вестник Напредък, бр. 129 от 2 май 1877 г.

²⁹ Напредък, бр. 127 от 15 април 1877 г.

³⁰ Напредък, бр. 128 от 22 април 1877 г.

³¹ Притурка на вестник Напредък, бр. 128 от 25 април 1877 г.

³² За него виж: Атанасов, Хр. Икономически прочит на османската конституция от 1876 година. Известия на ЦСИИ, Том VII, 2022, 90–102.

³³ Напредък, бр. 128 от 22 април 1877.

Вестникът обнародва обширен материал, основаващ се на други издания, в няколко броя и посветен на „Дипломатическата история на Источната война³⁴“, в който корените на конфликта са проследени надълбоко. Въобще впечатлява огромната разнопосочност на сведенията, като са представени малко или много позициите и стремежите, в контекста на военните действия, на почти всички европейски държави. Така например по отношение Сърбия четем: *„Ако съди човек от туй що са случавя тука, твърде трудно ще бъде ограничаването за дълго време още на войната. От най достоверен источник са научаваме че, ако предприеме Сърбия пак война против Турция, Австрия е наздраво решена да занеме без забава туй княжество...“*³⁵. Вестникът публикува кратки материали и за Черна гора, Румъния, Гърция³⁶, дори Дания³⁷.

Като цяло по мое мнение „Напредък“ съумява да изпълни целите си и да задоволи любопитството на своите читатели, както сам вестникът пише: *„Следувами ний да привеждаме в листът си, за любопитство на своите читатели, разните мнения които изказват разните европейски вестници и техните кореспонденти относително до походът на Русите...“*³⁸.

Заклучение

Общото впечатление, което оставя вестникът при прочит, е че материалите му са обективни и аналитични. За съжаление трудно могат да се открият чисто авторските такива. Не мога да бъда сигурен дали даден материал не е препечатан от някои друг вестник. Това ме кара да бъда по предпазлив и да избягам от разписването на някакво по-категорично в това отношение обобщение, но като цяло не мога да не спомена, че нивото на анализ силно впечатлява.

Това, което е безспорно е, че вестникът търси и представя на своите читатели най-разнообразни източници. На страниците му са представени позициите на воюващите страни – Османската империя и Русия, но и на западните Велики сили – Англия, Франция, Австро-Унгария,

³⁴ Пак там; Напредък, бр. 129 от 29 април 1877 г.; Напредък, бр. 130 от 6 май 1877 г.; Напредък, бр. 133 от 27 май 1877 г.; Напредък, бр. 134 от 3 юни 1877 г.

³⁵ Притурка на вестник „Напредък“, бр. 129 от 2 май 1877 г.

³⁶ Напредък, бр. 133 от 27 май 1877 г.; Напредък, бр. 134 от 3 юни 1877 г.

³⁷ Напредък, бр. 135 от 10 юни 1877 г.

³⁸ Пак там.

Германия, на балканските държави и прочее. Информацията винаги се подлага на критичен прочит и нейната достоверност се предава с известна условност. Ясно е, че вестникът преследва и свои политически цели – в конкретния случай да предпази българското население от насилия и затова се публикуват многобройни материали прозоваващи към верноподаничество, но не може да се отрече и че се стреми да остане обективен и безпристрастен. В този смисъл на страниците му не се публикуват обидни материали в една или друга посока и се запазва добрият тон на дискусия и аналитичност в едно крайно напрегнато и динамично време. По мое мнение вестник „Напредък“ коректно и обективно предава ситуацията около войната на българските си читатели.

THE RUSSO-TURKISH WAR (1877–1878) ON THE PAGES OF THE BULGARIAN PRESS IN THE OTTOMAN EMPIRE (BASED ON MATERIALS FROM THE NEWSPAPER “NAPREDAK” (“PROGRESS”))

Hristiyan Atanasov

Abstract

This paper aims to present how the Russo-Turkish War of 1877–1878 was covered in the articles of the newspaper „Napredak“ („Progress“). The newspaper and its publisher, Ivan Naydenov of Kazanlak, are considered representatives of the moderate and evolutionist wing of Bulgarian political and social thought during the Bulgarian Revival. A total of nine issues of the newspaper and three additional editions (supplements) published in the period from 15 April to 10 June 1877 are the subject of analysis. Thus, for about two months the newspaper had the opportunity to present the war to its Bulgarian readers. The paper underlines and analyses editorials, telegrams, dispatches/reports, orders of the Ottoman authorities – published on the pages of the newspaper, as well as reprints from other newspapers – Ottoman, English, French, Greek and even Russian.

ХОЛЕРА, ЦИВИЛНО НАСЕЛЕНИЕ И ВОЙНА: ПРОТИВОЕПИДЕМИЧНА ПОЛИТИКА И МЕРКИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ 1900–1913 г.

Димитър Гюдуров

През XIX и XX в. европейските държави и общества се изправят срещу социалните злини и обществените беди, които без да признават държавни граници разрушават институционалните, стопанските и обществени порядки. Обществените беди в лицето на епидемични и пандемични болести – чума, коремен и петнист тиф, малария, шарка, сифилис и холера (тихият убиец, живата смърт и военната болест), се превръщат в смъртоносен бич за обществата. Статията разглежда един проблем свързан с „тихия убиец“ заемащ ключово място в началото на войните за национално обединение. Историята на войните безапелационно доказва, че болестите са неизменен спътник на хората при участието им в организираното по правила въоръжено насилие.

Съвременници на събитията от началото на второто десетилетие на XX в. и българската историография разглеждат подробно в поредица от статии, студии, монографии, спомени и дневници разпространението на холерата сред българската армия през Балканските войни.¹ Настоящото

¹ Марков, Г. България и Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. София, 1989; Марков, Г. България и Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. София, 1989; Балканската война 1912–1913. Военните действия в Тракия до Чаталджанското примирие. Генерален щаб на германската армия. Военно-историческа секция. София, 1914; Димитриев, Р. Трета армия в Балканската война 1912 година. София, 1922; Махмуд Мухтар паша. Моята дейност през Балканската война 1912 г. София, 1913; Балканската война 1912–1913. София, 1961; Войната между България и Турция 1912–1913 г. Т. IV. Сражението при Чаталджа. София, 1932; Барбар, О. Моите спомени от войните 1912–1918. Част I, Спомени от Балканската война 1912–1913. София, 1923; Бурбулон, Р. Български

изследване, без да претендира за изчерпателност поради своя ограничен обем, има за цел да хвърли един бегъл поглед върху ефекта на „тихия убиец“ сред цивилното население и предприетите противоепидемични мерки в София и страната. Хронологичната рамка обхваща малко по-дълъг период от време предхождащ Първата и Втората балканска война. Този подход е наложителен поради това, че българската държава и общество са част от шестата холерна пандемия разразила се в Европа за периода 1899–1923 г.², която обхваща и Балканите. В България през 1890 г. по европейски образец се слага началото на политика за целенасочена превенция срещу „живата смърт“, но нейната ефективност се оказва двузначна. Балканските войни се превръщат за българите в своеобразен епидемичен връх на предпоследната холерна пандемия.

* * *

Механизмът на заразяване с холера е фекално-орален, който се осъществява основно чрез вода, храна, контактно-битов начин, но ключовият път за предаване са питейните водоизточници, от които възникват епидемични огнища. Цикличността на пиковите е свързана с идването на топлите месеци, но се наблюдават болестни избухвания и през по-студените дни на годината в средните географски ширини. През XIX и XX в. заболяването се разпространява извън Азия, в световен мащаб, общо седем пъти, а пиковите се наричат холерни пандемии. Първата започва през 1817 г., а останалите са съответно през 1829, 1852, 1863, 1881, 1889 и 1961 г.³

От средата на XIX в. европейските държави осъзнават необходимостта от обединение на усилията за справяне със заплахата от обществените бедности и социалните злини. Първият етап е обвързан с инфекциите и през Века на нациите започват първоначалните международни опити за съ-

дневници. София, 1995; Фон Мах, Р. Писма от Балканската война 1912–1913. Велико Търново, 1998; Лефтеров, Хр. Балканската война по дневника на Цензурната секция при Щаба на действащата армия. Спомени и документи. София, 1938; Шопов, Ат. Дневник, дипломатически рапорти и писма. София, 1995; Борова, Д. Другото лице на войната. В: В търсене на националния идеал 1878–1913. Благоевград, 2009, 382–385; Радев, С. Това, което видях от Балканската война. София, 1993; Славов, С. Холерната епидемия в българската армия през Първата балканска война. Исторически преглед, 2013, № 1–2, 109–131.

² Клименко, Е. П. Международное сотрудничество в области борьбы с холерой (1851–1894 г.). Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Юридические науки, 2015, № 1, 262–271.

³ Требушкова И. Е. География мировых эпидемий холеры. Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Естественные науки, 2019, № 1, 53–63.

трудничество срещу епидемичните болести за защита на общественото здраве. В периода между 1851 и 1892 г. с поредица от международни конференции на Стария континент се насърчава идеята за обединение на усилията в превенцията срещу инфекциозните болести чума, шарка и холера. Основният акцент се поставя върху „живата смърт“, която се превръща в бич за тогавашните общества.⁴

Най-дълго разпространената епидемична болест през XX в. е холерата. Бързото и повсеместно разпространение на болестта се характеризира с разширяването на търговските и икономическите връзки между държавите, но войните и бежанските вълни остават с ключова роля. Епидемичните избухвания най-често се наблюдават по време на военни конфликти. При война „военната болест“ се превръща в съществен фактор за изхода на конфликта.⁵ Ключовото място на болестта е предопределено от ролята на човешкия фактор при заразяването.

Хората с холерна инфекция отделят *V. cholerae* в изпражненията си. Периодът на екскреция може да бъде по-кратък от един ден при асимптоматично инфектирани контакти, докато изпражненията на симптоматичните пациенти могат да съдържат бактериите преди заболяването и до 1–2 седмици след това. По-продължителното отделяне на бактерии е докладвано в последната холерична пандемия. Медианата на времето от инфекцията до началото на заболяването (инкубационен период) е от 1 до 4 дни, като 5% от случаите на холера развиват симптоми до 12 часа и 95% до 4 дни след заразяването. Заразата се разпространява за кратко време сред хората намиращи се в епидемична обстановка.⁶

В края на XIX в. сред лекарските среди на Стария свят се разгаря спор между контагионисти и локалисти за пренасянето на „живата смърт“ и карантинните мерки. Макс фон Петенкофер е представител на втората група и застъпва твърдението, че хигиенните условия и мръсотията са в основата за разпространение на заразните болести.⁷ През 1892 г. Роберт Кох открива причинителя на холерата и това води до налагане на общовалидни правила за борба срещу „тихия убиец“. Развитието на бактериологията като наука обезсмисля спора. В България започва да се прилага

⁴ Павлов, С. Историческо развитие на международното сътрудничество в областта на здравеопазването. Международна политика. Благоевград, 2019, № 2, 64–71.

⁵ Rosenberg, Charles E. Cholera in nineteenth-century Europe: A tool for social and economic analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 8 (4), 1966, 452–463.

⁶ Куликалова, Е. С., Л. Я. Урбанович, Е. Ю. Марков, В. С. Вишняков, Л. В. Миронова, С. В. Балагонов, Т. Т. Шкаруба. Связь холерного вибриона с водными организмами и ее значение в эпидемиологии холеры. *Эпидемиология и Вакцинопрофилактика*, № 4 (77), 2014, 20–23

⁷ Золотович, Г. Инструкции за предпазването от холерата. София, 1893, 1–5.

европейския модел на санитарни и медико-полицейски мерки при борба със заразата.⁸

През 1896 г. е изработен и приет Наказателният закон (НЗ) в България. В неговите части отнасящи се до общоопасните престъпления, престъпления по служба и адвокатско знание, нарушения против властта изобщо и разните административни наредби, нарушения против личната безопасност и народното здраве се предвиждат поредица от наказания против действия улесняващи разпространението на инфекциозни болести. Наказание със затвор от 6 месеца до живот се налага на лица за заразяване на водоизточници и причиняване на смърт (чл. 413–415). За неизпълнение на заповеди, наредби и правилници Чиновниците също попадат под ударите на НЗ. Слабата хигиена, умишленото заразяване, продажбата на замърсени и развалени продукти, наличието на лоши санитарно-хигиенни условия и т.н. се наказват с глоби от 25 до 300 лв.⁹ Законът е изключително напредничав и подробен за предвидените наказания върху действия създаващи условия за разпространение на инфекциозни болести, но както всеки закон на практика не функционира напълно. Въпреки това по стечение на обстоятелствата България за немалък период от време се оказва встрани от пътя на „тихия убиец“.

Българската държава до войните за национално обединение по стечение на обстоятелствата е привилегирована в превенцията на обществените беди. Ключовата причина за това са действията на съседните балкански държави, защото от началото на XX в. епидемични огнища избухват във всяка една от тях.¹⁰ Властите в Турция, Румъния и Сърбия взимат строги карантинни мерки против заразните болести и по-специално срещу „тихия убиец“, което води до създаване на един санитарен кордон около България. Това води до една измамна представа за ефикасността на прилаганата превенция от страна на българските санитарни власти. За това спомагат и случаи като този в с. Добри дол, Пловдивско където през 1890 г. се появява холера, чрез дрехи на починал български градинар, върнати от Австрия. Селото е карантинирано и опасността от разпространение на болестта е ликвидирана бързо.

Първите по-сериозни превантивни мерки срещу холерата са въведени от Върховния медицински съвет през 1900 г. Според издадената инструкция пристигащите пътници в страната се подлагат на медицински преглед и поставят под единадесетдневна карантина, а багажът и стоките

⁸ ЦДА, ф. 134К, оп. 1, а.е. 256, л. 5–8.

⁹ Държавен вестник, бр. 40 от 21 февруари 1896 г.

¹⁰ Золотович, Г. Инструкции за предпазването от холера..., 1–7.

се дезинфекцират.¹¹ Всички пътуващи лица идващи от места обявени за инфектирани с холера, могат да влезнат в страната единствено през Варна, Бургас и Силистра. Поклонниците тръгнали на хадж се предупреждават за рисковете от заразяване, на които се излагат. Тези антихолерни мерки се прилагат и за пътуващите с Ориент експрес.¹²

От септември 1902 г. Върховният медицински съвет предприема и действия срещу чумата и холерата пренасяни не само от хора, но и чрез стоки идващи от заразени места.¹³ Решението на здравните власти се дължи на това, че двете болести застрашително доближават границите на страната и вследствие на търговските връзки пряко е застрашено населението. В европейските предели на Руската империя са регистрирани случаи на чума, в Одеса на холера и от 27 септември същата година, Цариград също е обявен за източник на зараза.¹⁴ Следствие на това е взето решени стокообменът с руснаците да се осъществява единствено през дунавските пристанища, за да се прилага карантината по-строго и под пълен контрол.¹⁵ Всъщност действията срещу „живата смърт“ разделят страната на две карантинни зони.

Първата обхваща потока на стоки и хора от Руската империя, а втората, съгласно заповед от 12 юли 1902 г. включва заплахата от корабите пристигащи от пристанища с обявена налична инфекция. Епидемия от холера се разгаря в Египет и сирийското крайбрежие на Османската империя, а през 1903 г. в Марсилия чумата взима своя дан. Плавателните съдове плаващи под флагите на страни обявени за източник на болести могат да акостират единствено в Бургас и Варна.¹⁶ Втората карантинна зона обхваща през 1902 г. и богомолците мюсюлмани пътуващи към Мека, която е обявена за огнище на чума и холера още от февруари месец на същата година.¹⁷ Превенцията прилагана от българските институции

¹¹ Дезинфекцията се извършва по следния начин: отделяните от болния телесни течности се обливат с разтвор от син камък 5% или приготвено варово мляко 20%; спално и лично бельо се преварява в продължение на 30 минути във вода с пепел от дърва; върхни дрехи, обувки, пердета, постелки се обработват с парна машина или опушват с формалин; посудата се изварява във вода със пепел; подове, стени и покъщнина се измиват с карболов сапун и варово мляко; непотребни дрехи, парцали и отпадъците се изгарят. Ватев, С. Холерата. Заразяване, предпазване, дезинфекция. София, 1913, 28–29.

¹² ЦДА, ф. 304К, оп. 1, а.е. 361, л. 8.

¹³ ЦДА, ф. 382К, оп. 2, а.е. 104, л. 3.

¹⁴ Пак там, л. 7.

¹⁵ ЦДА, ф. 328К, оп. 2, а.е. 61, л. 3–5.

¹⁶ ЦДА, ф. 328К, оп. 2, а.е. 115, л. 100.

¹⁷ ЦДА, ф. 304К, оп. 1, а.е. 434, л. 10–11.

срещу „живата смърт“ се оказва работеща, поради споменатия по-горе санитарен кордон изграден около България.

През 1903 г. се случват две обстоятелства, които са различни по мащаб и значение, но имат сериозно влияние върху представите на властимащите и обществото за заплахата от холера и доколко прилаганите противоепидемични действия срещу болестта са ефективни. Първото събитие е обвързано с националноосвободителните борби на македонските и тракийските българи. В географските области местното българско население вдига две въстания за кратък период от време Горноджумайското – 1902 г. и Илинденско-Преображенското – 1903 г. Въстанията предизвикват мащабна бежанска вълна към България. Около 35 000 души намират спасение в свободното отечество и са настанени основно във Варненски, Бургаски и Кюстендилски окръг.¹⁸

Бежанската вълна поражда опасения за появата основно на тиф, но също така на „военната болест“ и българските санитарни власти имат сериозна причина за това – холерата няколко пъти за кратко време се прехвърля от Цариград към Битолския вилает и Одрин, а тифът е смятан за основна заплаха за войската и обществото. Българските лекари са притеснени, че поради недостатъчния си брой¹⁹ и липсата на средства в страната, около 3 милиона граждани и селяни са изложени на влиянието на опустошителни болести, които ги унищожават, изродяват и съсипват. Към това, ако се добави и бежанската вълна, която може да внесе холерната зараза в държавата, то положението може да прерасне в катастрофа. Лекарите са съсредоточени основно в градовете, а фелдшерите по селата. Недостатъкният им брой води до това, че вторите са натоварени с превенцията срещу заразните болести, но трябва един околийски или участъков фелдшер да отговаря за 13 000 души. Броят на лекарските помощници се обяснява от липсата на желание сред младите хора да се обучават в професията, поради това, че годишната заплата е ниска – в размер на 1500 лв., с пътна добавка от 180 лв. Фелдшерите трудно изхранват семействата си и професията е непривлекателна.²⁰

¹⁸ Георгиев, Г., Геренска, А. Македонските бежанци, преселници и гурбетчии в Кюстендилски окръг 1878–1912. Известия на исторически музей Кюстендил. Т. XVI, 2010, 193–207; Георгиев, Г. Националноосвободителното движение. В: Разлог. История, традиция, памет. Благоевград, 2009, 181–195.

¹⁹ Броят на лекарите през 1898 г. е 424, през 1912 г. са 670, а фелдшерите до 1903 г. наброяват около 573 души. Константинов, Н. Насоки в здравната политика на България (1912–1929). В. Търново: Фабер, 2017, 90–200.

²⁰ ЦДА, ф. 134К, оп. 1, а.е. 256, л. 5–8, 37–38, 40.

Въпреки недотам доброто положение в здравно и санитарно отношение пристигането на бежанците не води до бум на холерата, като това може да се обясни с обществената и държавна реакция в тяхна подкрепа. От всички краища на България пристигат облекла, храна и чай в помощ на сънародниците, американски мисионери от Самоков и Македония, наред с нещата от първа необходимост, построяват къщи и отпускат безвъзмездно 7 хиляди английски лири за пострадалите в Битолския вилает, Разложко и Горноджумайско.²¹ Подсигуряването на храна, топли напитки, чиста вода и поставянето на бежанците в сравнително добри хигиенични условия води до това, че санитарният кордон сработва изцяло и „тихият убиец“ е недопуснат в рамките на държавата. Това изгражда една измамна представа сред политическия елит на страната, че санитарните и медико-полицейски мерки при борба със заразните болести работят, въпреки липсата на достатъчно медицински кадри и финансиране на здравните грижи.

Вторият случай, на който не се обръща внимание и трябва да служи като обича на ухото за българския елит за епидемичните заболявания е обвързан с управлението на Върховния медицински съвет, и решенията на кметската власт в София през 1903 г. В доклад на санитарно-медицинската власт до княза, който обхваща периода от 1899 до 1903 г. се описва здравното състояние на българската столица. От него става ясно, че докато българите в Македония и Одринско с пушка в ръка се борят за свободата си, в София се увеличават случаите на заразните болести. Регистрирани са: скарлатина – 60 болни със смъртност от 22.33%, дифтерит – 88 болни и смъртност от 9,09% и кореман тиф – 84 болни.²²

Тифът е единствената сериозна болест, която за периода на цитирания доклад предизвиква безпокойство в санитарните власти заради честата си поява в града. Причината за бума на болестта се търси първоначално във водоизточниците на столицата и прихващането на Боянската река, която се смесва с изворната вода идваща от Витоша. Вкарването на реката във водопровода се дължи на решение на градската управа, която иска да отстрани липсата на вода през летните месеци и броженията на населението под възгласите „искаме вода“.²³ Това е една от задачите на кметовете от Либералната партия Христо Попов и Петър Чернев, но кметската власт и министри в борбата за изборни гласове прибегва до недалновидни решения, които могат да се окажат за населението животозастрашаващи.

²¹ ЦДА, ф. 1796К, оп. 2, а.е. 13, л. 16.

²² ЦДА, ф. 3К, оп. 8, а.е. 538, л. 1–10.

²³ Пак там, л. 10–15

Самото взаимодействие между правителствата в София и Върховния медицински съвет е подложено на изпитания и последният изпитва затруднения при прилагането на последователна и работеща превенция срещу заразните болести. Съветът между 1903 и 1908 г. многократно е променян като много малко от членовете му в лицето на д-р Золотович, Мирков, Русев и Ватев заемат постове за по-дълъг период от време.²⁴

Върховният медицински съвет препоръчва на Софийско градско общинско управление (СГОУ) да разположи военен кордон по реката, който да я пази от замърсяване, докато се изгради филтрационна станция и направи бактериологично изследване на водата. Петър Чернев по политически причини не се съобразява с лекарската препоръка и СГОУ пуска вода от реката във водопровода. В същото време се увеличават и случаите на заразни болести сред гражданите на града.²⁵ Много често политическата

²⁴ Показателни за взаимодействието между Върховния медицински съвет и идващите на власт правителства са разногласията по здравната политика продължаващи на приливи и отливи от 1903 до 1908 г. Началото на неразбирателство е обвързано с идеята на вътрешния министър Ал. Людсканов, че фелдшерите, за да се спестят средства трябва да се подменят със свещеници и учители, които по американски образец да изпълняват фелдшерската дейност в страната. Водещите български лекари са против провеждане на подобна здравна реформа защото до 1903 г. немалко американски възпитаници по медицина се провалят на изпитите за признаване на дипломите им в България. По-късно през 1908 г. се появява проблемът с разрешената от правителството продажба на хинин в бакалници и кръчми, която е забранена от Върховния медицински съвет поради опасенията за фалшифициране на лекарството, както се случва с много други. Противоречията винаги завършват с разтурянето на Медицинския съвет и подмяната на членовете му, до появата на следващия конфликт с правителството – лекарите настояват за безплатно раздаване на хинин сред българското население или за преследване на шарлатаните продаващи чрез обяви във вестниците препарати, които едновременно лекуват сифилис, холера, тиф и малария. ЦДА, ф. 134К, оп. 1, а.е. 256, л. 50–52, 64–67, 84.

²⁵ Числеността на заразените от коремен тиф се увеличава след вкарването на реката в градския водопровод. След бактериологично изследване се установява високо съдържание на бактерии във водата 1000 до 1200 зародиша на кубичен сантиметър от Боянската река, което сравнено с 10–40 зародиша в същото количество вода от изворите на Витоша е в пъти повече. Промяна не настъпва и след поставянето на филтър при Боянския водопад, защото бактериите намаляват наполовина, а ешерихия коли преминава свободно през пречиствателната преграда. Първоначално санитарните власти обвиняват градската управа за заразяването с тиф, но впоследствие се разбира, че във фабрики, казарми, пансиони, кръчми и др. водата не се преварява преди консумация като заразени не са констатирани. По това време коремният тиф покосява основно деца по 15 годишна възраст и Върховният медицински съвет достига до заключението, че горещината, липсата на вода, вятърът разнасящ боклуците и изпаренията от септичните ями и нужниците са основната причина за бума на заразни болести в столицата. Това се потвърждава и от докладите на д-р Марин Русев, директор на Гражданската санитарна дирекция. В периода от 1899 до 1903 г. случаите на коремен тиф в София са от 69 до 191 на година, за които отсъстват преки доказателства, че водата е в основата на заразата. ЦДА, ф. 3К, оп. 8, а.е. 538, л.15–24.

власт на централно и местно ниво не се вслушва в експертното становище на лекарите, което в епидемиологична обстановка довежда до загубата на множество човешки животи следствие на властово безхаберие. През 1903 г. в България е приет Законът за опазване на общественото здраве, който предвижда задължителното регистриране и проследяване на заболяванията от холера. Гласуваният от българските законодатели акт се вписва в предписанията на Международната санитарна конвенция от същата година, която не е подписана от България. До Балканските войни са създадени специализирани институции за епидемиологично-хигиенни изследвания, които стават част от борбата срещу инфекциозните болести – Бактериологическия институт през 1901 г. и Хигиеническият институт от 1909 г.

В средата на първото десетилетие на XX в. отчетливо се забелязва проблемът в здравната политика на държавата срещу разпространението на холерата. България приема мерки за справяне с „живата смърт“, които се характерни за всички европейски държави. Предписанията се оказват работещи на хартия, а истинската превенция се осигурява от санитарния кордон изграден около държавата. Българските правителства залагат на противоепидемични правила, които на практика са обречени от слабото финансиране в социалната, битовата, хигиенната, санитарната и здравната сфера на общественopolитическия живот. Разпространението на „тихия убиец“ сред населението на дадена държава се улеснява от липсата на системи за отводняване, водоснабдяване, отсъствие на канализация, лошо състояние на нужниците и незадоволителна организация за извозването на отпадъците. Крайно незадоволителното състояние на градовете и селата в санитарно-битово отношение се явява благоприятна среда за разпространение на болестта. Дворове, улици, брегове на потоци, реки и извори, ако са замърсени с боклуци, нечистотии от кухни, отходни канали и битова канализация са епидемични огнища на холера. Всичко изброено до тук в началото на XX в. е неразрешен проблем от местната и централна власт в България.

Следствие на общоевропейските усилия за борба с инфекциозните болести се създава Международната служба за обществена хигиена, която е предвидено да се организира още през 1903 г. Това е международна организация основана на 9 декември 1907 г. със седалище в Париж и пръв председател проф. Роко Сантоликидо и доктор Потевин. Международната служба има за цел да следи разпространението на заразните заболявания чрез пътници, стоки, бежанци и имигранти, как се прилагат карантинни мерки в страните където болестите се превръщат в социално бедствие и хигиената в болници, училища, фабрики и казарми. България става член на организацията през 1909 г. и след одобрението на Върховния

медицински съвет в страната се издават две законодателни решения за противодействие срещу „живия убиец“ и едно срещу чумата. Причината е не само членството в международната организация, но също така избухналата холерна епидемия в европейските владения на Руската империя, която взема застрашителни размери.²⁶ В тази връзка още на 13 август вътрешният министър Михаил Такев издава заповед всички пътници и стоки пристигащи от руска територия да се дезинфекцират срещу холера, а пътниците преглеждат от лекар и поставят под карантина. Всички магазини, бакалии, ханове, хотели, гостилници и др. са задължени да спазват строги санитарно-хигиенни мерки и подлежат на глоба при неспазване на разпоредбата. В София кланиците са подложени на многократни проверки и голям брой от тях са глобени, а месото и кожата конфискувани.²⁷

Всъщност от 1908 г. българските правителства започват да насърчават прилагането на по-сериозни мерки срещу „живата смърт“ и се подготвят законодателно и практически за борба с болестта. Водещите лекари в страната издават брошури, провеждат беседи и пишат до властимащите за опасността от „военната болест“. Обществено достояние става информацията, че на всеки 100 заболели от холера умират между 50 и 90 души. Слабата хигиена на обществото и занемареното санитарно положение в населените места разпространяват заболяването с бързи темпове на далечни разстояния.²⁸ Между 1908 и 1910 г. „тихият убиец“ охваща и Франция, а в Одеса се появява чума. Двете инфекциозни болести водят до издаването на следните разпореждания: Временни наставления за борба с холерата от 1908 г., Временни инструкции за крайбрежната санитарна служба във време на холерна опасност от 1909 г.²⁹ и Временни инструкции за крайбрежната и сухопътна санитарна служба във време на чумна опасност³⁰.

Върховният медицински съвет при изработването на трите текста се съобразява напълно с установените правила от международните конференции, че карантинните мерки срещу чумата не дават резултати при холерата. Временните наставления и инструкции за борба с „тихия убиец“ включват предпазни мерки под контрола на околийските лекари, местните санитарни власти, хигиеничните съвети, местните санитарни комисии и общинските власти. Те трябва да следят за чистотата на частните и пуб-

²⁶ ЦДА, ф. 1796, оп. 2, а.е. 13, л. 1–7.

²⁷ ДА–София, ф. 1К, оп. 4, а.е. 822, л. 120–125.

²⁸ Ватев, С. За холерата. София, 1908, 1–13.

²⁹ Държавен вестник, бр. 209 от 28 септември 1909 г.

³⁰ ЦДА, ф. 382К, оп. 2, а.е. 340, л. 14–15, 21, 31, 41.

лични помещения, трамваи и влакове, поддръжката на водопроводната система, изворите, дренажите и т.н. Сметта да се изхвърля редовно на фиксираните за това пространства и нужниците да се подържат в добро състояние като се намират на определено място.³¹

В населените места заплашени от разпространение на холера се създават санитарни комисии и отряди за справяне със заразата, които са съставени от хора задължително ваксинирани против болестта. Местните власти са задължени да се подсигурят с парни дезинфекционни станции, да изготвят списъци на карантинирани и болни лица, които да се изпращат по места и в София. Всеки случай на холера се съобщава моментално на съответните власти заети с превенцията. Мерките са изцяло санитарно – полицейски като включват карантина и обеззаразяване на хора, семейство, цели населени места, трамвай, влакове и кораби. Предвидена е дезинфекция на помещения, дрехи, нужници, дворове, селскостопански постройки, домове и административни сгради, които може да са заразени от холерно болен (чрез бълвоч и изпращания).

По време на холерна епидемия се забранява организирането на панаири, пазари, сборове, седенки и т.н. Образователните институции се затварят до изчезване на опасността от зараза. Забранява се продажбата на храни и пиетата от кръчми, бакалници, хлебарници, месарници, магазини и др. Търговията с дрехи втора употреба е недопустима. Всяко нарушаване на разпорежданията се наказва с глоба и затвор.³² Под полицейско наблюдение се поставят всички лица идващи от заразени райони, ако работят в увеселителни заведения или край морето.

Пътниците влизащи в страната с параходи и железопътен транспорт се поставят в 5 дневна карантина. Корабите, които пристигат от заразени пристанища се разделят на незасегнати, съмнителни и заразени. Първите два типа преминават през обеззаразяване на помещения, стоки и лични вещи, а пътниците през медицински преглед и карантина. Параходите, които има заразен от холера на борда през последните 7 дни на плаване веднага трябва да напуснат българските териториални води. Изключение се прави за корабите плаващи под български флаг, които се поставят под две карантини и дезинфекции преди да се допуснат да акостират в съответното пристанище. Плавателни съдове пристигащи от долното течение на Дунав могат да спрат в Силистра, а от горното течение във Видин. При обявяване на съседна балканска страна за заразена с „живата смърт“, хора се пропускат съответно през определени пунктове: за Сър-

³¹ Пак там, л. 41–52.

³² Пак там, л. 21–30.

бия – Цариброд, Румъния – с. Чифут кьой, Турция – Любимец, Бараково и Деве-Баир. Заразените влакове се обеззаразяват и връщат обратно, а Ориент експрес преминава транзит без да спира на гари и пътниците да слизат на българска територия, като е придружен от лекар до изходния граничен пункт.³³ Пограничната стража е инструктирана да не допуска скитници и цигани да преминават българската граница. Превозните средства и пътниците задължително се карантинират от 5 до 10 дни и обеззаразяват 1 до 2 пъти. Дезинфекционните средства са сублиматен разтвор, карболов разтвор (карболова киселина се разтваря с вода в съотношение 1 към 30), негасена вар, варов разтвор (негасена вар 1 към 4 с вода), калиев сапун и формалин.

Прави впечатление, че карантината и дезинфекцията са в основата на превенцията срещу холерата като инструкциите и наставленията са напълно съобразени с европейските здравни, санитарни и медицински мерки и правила. Проблемът в българския случай е недостатъчното финансиране, липсата на необходимия брой медицински кадри, незаинтересован или неинформиран политически елит и ниската здравна култура на обществото, което прави двете разпоредби изпипани до детайл на хартия, но на практика недотам ефективни при епидемия от холера.

Това се потвърждава в последвалите години до началото на войните за национално обединение. Холерната епидемия от 1908 г. в Русия избухва отново след две години и се пренася в Германия, Франция, Румъния, Сърбия, Австро-Унгария, Италия и Турция. През 1910 г. „тихият убиец“ се разпространява в райони населени с българи – Одрин, Драма, Солун, Битоля, Скопие и Кърджали. Заболеваемостта в Русия достига до 216 000 души, от които умират 100 948 болни. Само в Цариград от 1284 болни, умират 753 човека. Поради това д-р С. Ватев е натоварен да обърне внимание на административните и санитарни власти за прилагането на мерките против холерата и чумата. Докторът посещава Варна, Шумен, Бургас, Силистра, Кюстендил и Дупница където на място инструктира местните хигиенични съвети да прилагат предписанията на Върховния медицински съвет.³⁴ Напомнено е на окръжните управители да забранят на циганите да се скитат и да затварят за 10 до 90 дни кръчми, ханове и хотели, които са с мръсни помещения и търгуват с опасни продукти. Това не се прилага навсякъде в пределите на страната поради конюнктурни или корупционни практики на отделни представители на институциите.

³³ Пак там, л. 21–30, 41–52.

³⁴ Ватев, С. Мерки против холерата и чумата взети в Царство България през 1908–1910. София, 1911. 1–5.

Въпреки активната дейност на българските санитарни служби на 25 октомври 1910 г. във Варна „живата смърт“ се появява внесена от пътници турци на парахода „България“, но карантината и обеззаразяването на хората и стоките проработва и градът е заразено място с холера само за времето от 3 до 18 ноември. Болестта прониква в Пазарджик на 18 декември където продавачът на тиквени семки Сабат Лило се разболява като заразява съпругата си Виктория и две от децата си. Наложена е пълна карантина на семейството и контактните лица, но Сабат и Виктория умираат оставяйки 6 сирачета.³⁵

На 30 декември Иван Хамамджиев докладва от Цариград, че заразата от холера е овладяна като постепенно изчезва сред цивилното население, а сред турската войска отсъстват регистрирани случаи. В началото на следващата година отново от българското консулство пристигат успокоителни сведения, че „тихият убиец“ е напуснал града на Босфора.³⁶ Овладяването на болестта в Турция не предоставя възможност на български специалисти да изучат механизмите за превенция използвани от южната съседка на България. Нарастването на случаите с „живата смърт“ в южните губернии на Руската империя и появата на бубонна чума в Одеса се превръщат във възможност за столични лекари да придобият ценен опит. Първо обаче от СГОУ се взима решение за отпускането към редовните 25 000 лв. още една допълнителна сума от 10 000 лв. за назначаването на 6 лекаря, 6 санитарни пристава, 2 санитарни агенти и 3 работници за дезинфекция, които да реагират при повишена опасност от холера в града. Подобни мерки се взимат в повечето по-големи градове на страната. Допълнително е наредено за всички българи пристигащи от географската област Македония да подлежат на медицинско наблюдение, а бежанците без паспорти да бъдат карантинирани съгласно здравните разпоредби. Тук изниква още един проблем при борбата с холерата, който няма как да бъде разрешен със закон защото на здравните власти е трудно да следят карантинираниите, които не спазват срока на изолация и предоставят фалшиви адреси.³⁷

В опит да бъде засилен контролът и изчерпване на финансовия ресурс от директора на Столичната санитарна служба д-р М. Михайлов са изискани още 8000 лв., които са отпуснати от кмета Константин Батолов и СГОУ.³⁸ Непрекъснатото увеличаване на средствата за борба с холерата в столицата показва, че местната власт напълно осъзнава заплахата от епи-

³⁵ Пак там, 20–24.

³⁶ ЦДА, ф. 363К, оп. 7, а.е. 144, л. 1–2; а.е. 146, л. 5–10.

³⁷ ДА-София, ф. 1К, оп. 4, а.е. 822, л. 128, 161, 185–188.

³⁸ ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 738, л. 182.

демия и според възможностите си се опитва да вземе превантивни мерки. През цялата 1910 г. и началото на следващата година градските лекари в София изпитват затруднения да намерят пристигналите в града пътници, които са карантинирани на посочените от тях адреси. Независимо от усилията, които полагат санитарните власти всеки месец карантината не се спазва от 30 до 50 души.³⁹ Това недвусмислено показва, че на индивидуално ниво всички институционални мерки взети срещу холерата могат да претърпят крах. Българското правителство също предприема действия за повишаване на експертния потенциал при епидемии на лекарите.

В Русия са изпратени да изучат холерата д-р М. Иванов, д-р Р. Цанов от Александровска болница и санитарен майор Р. Ангелов. Назначени са опитни лекари да завеждат бактериологичните станции в Силистра, Варна, Русе, Горна Оряховица и Шумен. Създадени са санитарни отряди, които констатираят една слабост в системата, която ще има голяма значение през лятото на 1912 г. – селата се оказват по-чисти от градовете. Селяните по-бързо прилагат мерките срещу болестта от градското население, въпреки че са обременени от предразсъдъци и са с по-нисък образователен статус. Това предизвиква заключението на здравните власти, че в селата може да се противодейства на холерата, а в градовете борбата с болестта ще претърпи крах. Въпреки това в София се усилва военната стража по Витоша за охрана на водоизточниците и всички 16 лекари са мобилизирани и в градската болницата са открити 25 легла за холерно болни. Всички скитници в града са карантинирани и дезинфекцирани. С банкови кредити са закупени дезинфекционни апарати за Силистра, Любимец, Цариброд и Варна (апаратите се увеличават на 2 броя).⁴⁰

С заповед на вътрешния министър Никола Мушанов от 8 януари 1911 г. се отменят карантинните мерки за хора и стоки пристигащи от Османската империя и запазва единствено прилагането на медицински преглед и дезинфекция.⁴¹ Заповедта действа за кратко, защото на 14 януари холерата се появява в турски търговски пристанища на Черно море откъдето пристигат стоки в пристанищата Варна и Бургас. От 12 май „военната болест“ започва да обхваща Трабзон и Цариград. Болните се лекуват във военните болници. Иван Хамамджиев изпраща до София всекидневни рапорти, от които става ясно, че до 24 май само сред войската на ден се разболяват по 3 души. Армията е в основата на разпространението на „тихия убиец“ чрез разместването на частите в различни гарнизони. Случаите се

³⁹ ДА-София, ф. 1К, оп. 4, а.е. 823, л. 1–23.

⁴⁰ Ватев, С. Мерки против холерата и чумата ..., 6–15.

⁴¹ ЦДА, ф. 363К, оп. 7, а.е. 147, л. 2.

увеличават драстично със затопляне на времето и смъртността достига до 70% при военните и 55% при цивилното население.⁴² Към 23 август заболялите от „тихия убиец“ в Цариград варира между 15 и 25 души на ден. Османските войници разпространяват болестта при преместването на частите от Албания към турските пристанища. След транспортирането 400 болни войници са вкарани в лазарета на Смирна, но пренасянето на военни части продължава, а трупове се изхвърлят в морето.⁴³ Това е основната причина за избухването на епидемията, която навлиза през лятото и есента на същата година в Македония.⁴⁴

Появата на „военната болест“ в Скопие, Битоля, Солун и други градове на географската област моментално води до реакция в София.⁴⁵ На 8 и 9 август от СГОУ взимат решение, че българското население от Македония има обширни роднински и търговски връзки със столицата, поради което тя е в непосредствена епидемиологична опасност. Кметската власт приема пет неотложни действия за запазване на града чист от холера. Организира допълнителна служба за наблюдаване на пътниците, която е съставена от 7 човека грамотни и добре познаващи улиците, които са зачислени към шестте участъка с 2400 лв. издръжка, за да информират подробно кмета за съмнителни случаи сред човешкия поток в града. Създадена е подвижна дезинфекционна команда за обработване на обществени места, улици, площади, мостове, запуснати частни домове, дворове и нужници. Подсигурени са 3000 лв. за всички необходими обеззаразителни средства за Столичната дезинфекционна служба. Заплатени са 2000 лв. за зариване и пресушаване на всички нововъзникнали блата между улици и квартали. Сформирана е команда от метачи и колари за почистване на крайните квартали от боклуци. Превенцията от СГОУ не преминава без сътресения, които са обвързани с недостатъчните бюджетни средства за борба с инфекциозните болести, но чрез заеми управата успява да сведе случаите на холера в града до единици.⁴⁶

На 18 август поради възникналата епидемия от „тихия убиец“ в Италия, от Министерство на външните работи и изповеданията (МВРИ) умоляват всички царски легации, генерални консулства и консулства да съобщават за всеки нововъзникнал случай на холера и чума. Единични случаи на болестта се появяват в села от Шуменска околия сред турци

⁴² Пак там, л. 9–19, 21, 40–52, 60–61.

⁴³ ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 1904, л. 159–171.

⁴⁴ ЦДА, ф. 363К, оп. 7, а.е. 151, л. 100.

⁴⁵ Пак там, л. 87, 109, 121.

⁴⁶ ДА-София, ф. 1К, оп. 4, а.е. 729, л. 1–4, 38, 49.

пътуващи до Мала Азия и обратно с цел търговия, но до карантина в региона на цели населени места не се прибегва от здравните власти.⁴⁷ Българските държавни и общински власти се стремят навреме да открит всеки единичен случай, за да успеят своевременно да прекратят разпространението на холерата. В село Дуваларе (Черково) семейството на Теньо Начев е изолирано заради заразата предадена от бащата на петте му деца, карантина е наложена във Варна на пътници от кораба „Борис“ плавал от Анадола, в Тутраканска околия след появата на болни от „тихия убиец“ се налага дезинфекция и карантина. Предприетите мерки са удачни и страната остава незасегната от инфекцията.

Единствените по-сериозни случаи са регистрирани от края на август и началото на септември 1911 г. в Бургас и Созопол. На 14 август в крайните къщи на Бургас за 24 часа от болки в стомаха и диария умира Николина Райкова, а два дни по-късно и зетят на починалата. Бактериологичното изследване доказва наличието на „живата смърт“ и са предприети карантинни мерки и обеззаразяване на къщите и улиците в града. Докато предпазните мерки се прилагат, на 19 август един гръцки гражданин потърсва медицинска помощ. Моряхът Георги Халколополос е без документи и при прегледа се установява холерна инфекция. Полицейските и санитарни инспектори установяват, че гръкът е част от екипажа на ладията „Ефтихия“, която с цел контрабанда акостира до българските брегове. Георги Халколополос получава необходимите грижи, но друг член на екипажа няма подобен късмет и изплува в пристанището с вързана на гърдите торба с пясък. Болните от холера контрабандисти потвърждават едно правило „зараза със силата на властта не може да се ограничи“, но своевременните мерки на местните институции предпазват града от епидемия.⁴⁸

Това се потвърждава през септември същата година в Созопол където контрабандисти пренасят „живата смърт“. В града от 5 до 19 септември се разболяват 7 души, а 35 се поставени под карантина и 18 човека са под наблюдение в домовете им. Всички заразени къщи са в една махала, но града е изолиран, военната и полицейска власт получават подкрепления, забранено е изнасянето на риба и зеленчуци. В края на месеца чрез прилагането на санитарно-хигиенни мерки е сложен край на заразата.⁴⁹

Преминаването на холерата през карантинните мерки чрез контрабандисти, принуждава властимащите в София да предприемат по-строг контрол върху пътниците от България отпавили се на хадж и увеличат

⁴⁷ ЦДА, ф. 363К, оп. 7, а.е. 147, л. 34, 71.

⁴⁸ ЦДА, ф. 363К, оп. 7, а.е. 151, л. 9, 20, 22–24.

⁴⁹ Пак там, л. 35, 40, 48–49, 70.

дните на карантина. На 4 септември 1911 г. общото число на поклонниците пътуващи към Мека и Медина за периода на хадж е 71 960 души като само 24 869 от тях идват от незаразен район, а всички останали изкарват карантина. Общо 12 173 лица от цялата бройка хора отпозволили се на хадж се разболяват от „живата смърт“, а на всичко отгоре в Смирна се появява чума.⁵⁰ Дирекция за опазване на общественото здраве издава заповед за превантивни действия срещу пренасянето на инфекциозните болести, която наред с вече установените практики включва и наказания. Поради завръщането на „тихия убиец“ в Македония и Одринска Тракия издаденото нареждане от здравните власти е сведено до всички населени места в царството и придружено с обяснителна брошура „Що е холерата“.⁵¹

При съпоставяне на холерните епидемии до началото на войните за национално обединение ясно се забелязва връзката на „тихия убиец“ с военните кампании. Смъртността на заболялите в различните армии варира от дислокацията на частите и условията на продоволствено снабдяване и хигиена, в които са принудени да живеят войниците. Българските планове за война с Османската империя включва мигновена мобилизация и стремително напредване в територията на противника, но това излага войниците на непрекъснат поход в лоши санитарно-хигиенните условия и предразполага за възникването на инфекциозна епидемия.

Военните разглеждат медицинското подсигуриране на войската като нещо второстепенно, което няма съществено значение по време на война. Българското правителство и висшите военни офицери влизат във война, която вкарва българската армия в епидемична зона от холера, без да са взели необходимите мерки за предпазване и лечение на войниците. Общо взето се наблюдава една тотална неподготвеност и negliжиране влиянието на „военната болест“ върху боеспособността на войската, което навежда на мисълта, че тогавашният политически и военен елит обезценяват живота на обикновения български селянин. Управляващите в София разполагат с пълната информация за епидемиологичната обстановка в рамките на цялата Османска империя. Въпреки наличната съвременна за епохата нормативна база за превенция срещу „военната болест“, която е

⁵⁰ ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 1904, л. 177, 180.

⁵¹ Заповедта регламентира дълбочината на нудниците да е 2 метра и да са заградени, за да не се промъкват свине и други животни. Неспазването на санитарно-хигиенните норми се наказва с глоба от 200 лв. и затвор от един месец, глоба от 25 лв. за неизпълнение на властовите разпореждания, изхвърлянето на нечистотии и боклуци на улицата със санкция от 50 лв., замърсяването на кладенец или извор със затвор или глоба от 25 лв. и съдържатели на обществени заведения, ако не поддържат чисто с глоба до 300 лв. ДА – София, ф. 205К, оп. 1, а.е. 487, л. 77.

издържана по европейски модел. Тя не се прилага на практика и остава само на хартия в предстоящия военен конфликт.

През 1911 г. заразяванията в световен мащаб от холера намаляват, но това е затишие пред буря. Итало-турската война и Балканските войни дават нов тласък на болестта. Пред очите на управляващия български политически елит и върховното военно командване се разразява конфликт, който предшества Балканската война и протича с достатъчно подробна информация в европейската преса за бойните действия. Итало-турската война от 1911–1912 г. е нагледен пример за щетите, които нанася холерата върху действащите армии. Жертвите на „тихия убиец“ са повече, отколкото загиналите и починалите вследствие на сражения. Този факт е известен на българските отговорни фактори подготвящи се за война с Османската империя, но с лека ръка е пренебрегнат и отхвърлен като несъществен. Вместо първоначално предвидените 2 000 000 лева за санитарно и медицинско обслужване, финансовият министър Теодор Теодоров отпуска само 900 000⁵², а хигиенното ограмотяване на войниците е изоставено въпреки наличието на вече отпечатани брошури за предпазването от холера. Българският генералитет допуска и друга кардинална грешка, която е включена в оперативния план на Щаба на армията за кратка продължителност на бъдещия конфликт с османците.

Българската военна стратегия изключва епидемичното разпространение на холера, което е стратегически абсурд поради изискването за бърза мобилизация, светкавично настъпление и вкарването на войсковите части в заражена зона. Военните не обръщат внимание, че така заложеното настъпление изтощава войниците физически и занижава под критичния минимум личната им хигиена, което ги прави лесна жертва на „тихия убиец“. Военното командване е по-подготвено за евентуална епидемия от тиф⁵³, но не отчита факта, че коремният тиф се разпространява при обсадни действия и застояване на военните части в непроветриви, мръсни помещения изпълнени с въшки, бълхи, мухи и плъхове, а не в походни условия къде холерата взема своя дан. Политическото и военно високомерие на българския елит, коства множество загубени човешки животи. Балканската война вкарва в епидемична зона близо 600 000 български войници, които се оказват неподготвени за „военната болест“.

Първите заболявания от холера в българската армия се появяват в последните дни на октомври. Болестта обхваща настъпващите в общо

⁵² Марков, Г. България и Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. София, 1989, с. 105; Славов, С. Холерната епидемия в българската армия през Първата балканска война. Исторически преглед, 2013, № 1–2, 109–110.

⁵³ Бурбулон, Р. Български дневници. София, 1995, с. 474.

оперативно направление Първа и Трета армии. Усилените и тежки преходи, липсата на снабдяване с храна и вода, време за почивка и лична хигиена на войниците води до появата на „тихия убиец“, превърнал се във физически и психически смъртоносен бич.⁵⁴ През нощта на 27 срещу 28 октомври е регистриран първият случай на холера в командваната от генерал-лейтенант Васил Кутинчев Първа българска армия. На 28 октомври са регистрирани и първите случаи на холера в Трета армия.⁵⁵ След почти седмица от Главната квартира в Лозенград началникът на Щаба на действащата армия генерал-майор Иван Фичев изпраща шифрована телеграма до министър-председателя Иван Гешов. През първите 10 дни на ноември се забелязва липсата на достатъчно точна информация за реалната заболяемост в българската армия.⁵⁶

По-късно, след превземането на Одрин през март 1913 г., и Втора армия е обхваната от „тихия убиец“, което недвусмислено показва, че българското върховно командване не си е взело поука от многобройните смъртни случаи следствие на болестта. Общата заболяемост в българската армия достига до над 60 000 войници за времето на бойните действия през 1912–1913 г.⁵⁷ Практически командването и командирите на частите укриват смъртоносната жътва на „живата смърт“ от състава на армията, за да не предизвикат паника. Транспортните средства за извозването на болните от холера се използват едновременно за снабдяването с припаси и изтеглянето на ронените от линията на съприкосновение. Липсата на достатъчно добре оборудвани болници и лазарети води до разпространение на заразата сред частите, а карантината на болните в лоши санитарно хигиенни условия и сред здравите войници или превозването им в тила за лечение, способства за началото на мор от холера в България.

⁵⁴ Фичев, И. Чаталджа. Тактическа студия. София, 2019, 187–191.

⁵⁵ Барбар, О. Моите спомени от войните 1912–1918. Част I, Спомени от Балканската война 1912–1913. София, 1923, с. 39.

⁵⁶ Славов, С. Холерната епидемия..., 111–116.

⁵⁷ Обобщената информация за общия брой на заболелите и починалите от холера и други инфекциозни заболявания в българската армия е неточна и компрометирана. Холерната епидемия предизвиква пълен безпорядък сред военните, който води до липсата на пълни отчети за броя взетите жертви от „живата смърт“. Самите данни за общите загуби на българската армия в двете Балкански войни също се различават. Българската историография посочва брой на загиналите войници – от 45 351 до 48 000 души, но рядко изважда от тях умрелите от инфекциозни болести. Съгласно документите общо на полетата на честа падат 45 351 български граждани като убитите са 16 529, починали 14 196 и 14 626 безследно изчезнали. Колко са покосени от холерата не може да се каже. Другата лансирана цифра е загуби от 48 000 души, от които убити в сражения 14 000, умрели от раните 15 000 и 19 000 починали от болести. ЦДВА, ф. 22К, оп. 3, а.е. 184, л. 48; ЦДА, ф. 120К, оп. 1, а.е. 201, л. 1.

Заплахата от избухване на епидемия от „военната болест“ е очевидна, но отговорните фактори в София изпадат в състояние на унес. Първоначално на 18 ноември поради наличието на множество мъртви тела на хора и животни в Македония и Одринско е отправено запитване до Международната служба за обществена хигиена за указването на съдействие в превенцията на евентуални епидемии от инфекциозни болести. На 12 декември 1912 г. д-р Сантоликидо е готов след отправянето на официална покана да пристигне в България, но на 27 декември исканата от институциите помощ за справяне с холерата е оттеглена. Възможните причини са две. В края на 1913 г. „тихият убиец“ забавя своето разпространение и липсата на финансова възможност за поканата, и издръжка на международните светили в борба с инфекцията. Въпреки всичко без официална покана д-р Сантоликидо и д-р Потевин пристигат в България, но единствено, за да обсъдят със военните и санитарни власти прилагането на противоепидемичните мерки.⁵⁸ Действията срещу болестта, които се предприемат са според международните правила и разискването на „хартиена превенция“ се превръща в безсмислен разговор. По-късно страната е посетена от видния бактериолог д-р Рудолф Краус, който изолира виновния за епидемията щам „Кадъкьой“, близък до тези в Близкия изток. Бактериологичните изследвания доказват, че от 100 холерни щамове – 27 са открити в България и Румъния. Направен е опит за прилагането на ваксина против холерата, но той се оказва неуспешен поради краткия срок от 6 месеца за защита от болестта.

Болестта бързо се прехвърля от фронта в тила като достига София и други градове в окръга. Софийският хигиеничен съвет се задейства и изпраща една от първите инструкции до Самоков, за да се спре разпространението на „военната болест“. На 29 декември 1912 г. е взето решение в селата и градовете на страната по места да се сформират групи, ръководени от учител заедно със свещеник, които да направят ревизия на всички общи помещения и вземат мерки за подобряване на хигиенното им състояние.⁵⁹ Най-накрая идеята на новия-стар министър на вътрешните работи Ал. Людсканов се осъществява, поповете и даскалите да заместят фелдшерите, но не поради нейната иновативност и практичност, а заради войната и мобилизацията на повечето медицински кадри в българската армия.

Инструкцията задължава кметовете да почистят и дезинфекцират училища, читалища, площи и т.н., местата където се събират много хора и осъществяват контакти помежду си. Задължително е укрепване-

⁵⁸ ЦДА, ф. 382К, оп. 2, а.е. 570, л. 1–6, 9.

⁵⁹ ДА – София, ф. 41К, оп. 1, а.е. 773, л. 1–2.

то, хигиенизирането и охраната на всички места за черпене на вода от населението. До всяка сграда независимо от нейното предназначение да се изкопаят дълбоки нужници, които всекидневно да се дезинфекцират с вар. Трябва да се подсигури негасена вар за селата по 500 кг, а за градовете на склад да се съхраняват минимум 1000 кг. Дрехите на болните се изваряват, ако няма достатъчно котли, като затова могат да послужат казаните за варене на ракия. Всяко населено място е задължено да обособи помещения за холерно болни и за карантиниране. В текста допълнително е предвидено да се отделят средства където е възможно за закупуване на допълнителни обеззаразителни машини.⁶⁰

Върховният медицински съвет всъщност взима мерки всекидневно да се изпращат рапорти за разпространението на „тихия убиец“, а добре образовани хора срещу заплащане да следят за холерно болни и да изнасят беседи, сказки и лекции на населението в 12 окръга и 71 околии. Това при воденето на война и епидемия от холера е невъзможна задача, но местните власти полагат всички административни усилия, за да огранотят и предпазят хората. Създадени са групи без пополово разделение и предразсъдъци от мъже и жени, които след кратка подготовка да помогнат на лекарите при грижата за инфектираните. Кметовете на населените места в Софийски окръг приемат присърце инструкциите и често се презапасяват с вар, но Самоков и Етрополе с прилежащите им села са първенци.⁶¹

Червеният кръст разпространява брошура за предпазване от „тихия убиец“, но тя преповтаря общоприетите до този момент правила с изключение на това, че съветва българите да си лягат навреме, да стават рано, да не излизат на празен стомах, не преяждат и не препиват. Същото време из периодичния печат се появяват статии, че една чаша ракия изпита на гладно те предпазва от всички болести, но без уточнение за размера на съда.⁶²

В градовете на реките Искър и Малък Искър в противохолеричните отряди се включват 28 и 25 души, но двата града изпитват обичайните затруднения в привеждането на улиците и домовете в хигиенично отношение, които са характерни за цялата страна. Още в последните дни на декември 1912 г. става ясно, че Самоков е потънал в мръсотия вследствие на мобилизацията. Улиците са затрупани с боклуци и особено местата около касапските дюкяни, където разпорежданията на ветеринарната власт са само лист хартия. В Етрополе се появява проблем с дезинфекцията на

⁶⁰ Пак там, л. 4–10.

⁶¹ ДА – София, ф. 205К, оп. 1, а.е. 489, л. 1–2.

⁶² ДА – София, ф. 41К, оп. 1, а.е. 773, л. 18.

улиците, които не се пазят чисти от жителите на града, а наред с това в околните села кладенците също са в плачевно положение. За най-мръсно и неподдържано е определено от санитарните отряди с. Правец. В началото на януари от София е даден петдневен срок за почистване на населените места в окръга. Полицейски служители започват да придружават санитарните и общинските инспектори при проверките за изпълнение на противохолерните мерки.⁶³

Изпращането на полицейски отряди оказва своя ефект върху санитарно-хигиеничното състояние на населените места в Софийски окръг. Боклуците започва да се изгарят и трупове на животни се заравят на определените за това места, а не да се изхвърлят около междуселските пътища. Всички водоизточници и водопроводи са инспектирани, ремонтирани и обеззаразени. Помийните и отходни канали, които са изкарани в реките, на улиците и ями между къщите са премахнати. Гражданите, които пренебрегват заповедта се глобяват с 200 лв. или наказват с 1 месец затвор. Населението само се организира и превантивно извършва противопаразитни действия по къщите срещу мухи, хлебарки, бълхи, въшки и дървеници. Започва да избягва и посещението на обществени нужници въпреки тяхната дезинфекция с негасена вар.

Проблем е отношението на селяните към медицинските служби, тъй като последните традиционно се ползват с недоверие и търсят за помощ в последния момент. Показателен е примера с отказа на родителите да спазват графика за задължително ваксиниране на децата. Санитарно-хигиенните правила също не се спазват на много места животните се отглеждат и прибират в помещенията за производство на храна. Това наред с холерата през пролетта и лятото изправя Софийски окръг пред опасността от бум на вариола, скарлатина, дифтерит и тиф. Само навременните мерки на общинските и военни власти предотвратяват по-сериозно разпространение на болестите. Отделни заразени села и къщи са поставени под карантинен периметър охраняван от военни части.⁶⁴ Между януари и юли месец на 1913 г. централните и местни власти успяват да се справят със задачата в страната да не избухне мащабна епидемия от холера, но опасността остава да тлее.

Въпреки всички предприети превантивни мерки през първата половина на 1913 г. и изчистването на градовете и селата от заразата през

⁶³ ДА – София, ф. 205К, оп. 1, а.е. 489, л. 3–8; ф. 41К, оп. 1, а.е. 773, л. 21–26, 66.

⁶⁴ В Самоков и околните села са регистрирани случаи в 2 до 7 къщи и с по 3 до 5 болни от скарлатина и вариола. ДА – София, ф. 41К, оп. 1, а.е. 775, л. 1–5; а.е. 773, л. 33–49, 66

лятото става ясно, че „военната болест“ и други заразни болести⁶⁵ отново напредват неумолимо към София и околните градове. Към окръга прииждат бежанци и стоки, с които се пренася холерата. В Самоков отново болестта започва да придобива застрашителни размери като е пренесена от Дупница чрез търговци и войници. В този момент на преден план излиза д-р Бронатовски, който спасява града и близките села. По негова препоръка препълнената от войници околийска болница е изпразнена, а болните са преместени в дивизионния лазарет. Всички войници връщащи се от войната и бежанците започва да се следят, поставят се под карантина, преглеждат, дрехите им се изваряват и болните се изолират. Казармите на 7-ми артилерийски полк са преобразувани в болница, поради това, че се намират под града за разлика от тези на 22-и тракийски пехотен полк, които са над него. Така се избягва възможността да се зарази градският водопровод и водоизточниците. Докторът със съдействието на кмета, успява до 30 юли 1913 г. да отстрани „тихия убиец“ от поверения му район.⁶⁶

Решението е просто и ефективно навсякъде стига да има кой да приложи необходимия натиск върху административните лица, градското и селското население. От МВРИ получават ежедневно сводка от дипломатическите представителства за заразени от холера райони в Европа, Азия и Африка, която свеждат по места до знанието на всички кметове. Последните съответно трябва да прилагат стриктно всички предписания на Върховния медицински съвет за справяне със инфекциозните болести. Гражданите и селяните, които от инат отказват ваксинация за децата си, чрез намесата на военни и полицейски части се превръщат в изключително сговорчиви. Повсеместното налагане на глоби, закриване на производства и едномесечния затвор за провинилите се лица, приучават на хигиена собствениците на хотели, кръчми, кланици, бакалии, магазини, фабрики и т.н. Заради борбата срещу „военната болест“ доктор Бронатовски е официално награден от град Самоков.⁶⁷

Холерата вилнее из всички кътчета на страната и Министерство на народното просвещение (МНП) задължава учителите да преглеждат чистотата на ръцете и дрехите на учениците, състоянието на съдовете за пиене на вода в училище, нужниците да се дезинфекцират след всяко ползване с варово мляко и помещенията след приключване на занятията с 5% раз-

⁶⁵ От есента на 1912 г. с първите бежанци се наблюдава появата на много случаи на бяс, но няма преки доказателства за взаимовръзката между войната и болестта, която до края на 1913 г. се разпространява във всички околии на България. ЦДА, ф. 382К, оп 2, а. е. 507, л. 23–24, 30–80.

⁶⁶ ДА – София, ф. 41К, оп. 1, а.е. 773, л. 68, 70, 73, 77, 92.

⁶⁷ Пак там, а.е. 519, л. 19; а.е. 775, л. 12, 16, 42.

твор на карболова киселина. Всеки ученик трябва да бъде следен да си мие ръцете поне два пъти на ден, да се преоблича поне веднъж седмично и да ходи на баня поне веднъж в месеца, там където това е възможно.⁶⁸ В последната си част разпорежданията от МНП са неизпълними и заради холерата са затворени всички образователните институции.

През лятото на 1913 г. смъртоносната жътва на „тихия убиец“ не подминава и столицата. В София се залага на смесица от карантинни и хигиенични мерки по западен образец. Градът се разделя на 6 участъка под надзора на противохолерични отряди контролирани от Върховния медицински съвет в състав д-р Стефан Ватев, д-р К. Кръстев и д-р Асен Златаров. По всички въпроси за превенция срещу болестта отговаря Комитетът за борба с холерата, който на първо време подема действия за почистване на замърсените места, улици и училища.⁶⁹

Първите сведения за състоянието на столицата в санитарно-хигиенно отношение са описани от д-р Асен Златаров, който води подробен дневник за мерките срещу „военната болест“. Той забелязва първите трудности в действията на здравните власти срещу заразата, които произлизат от мръсотията в София и отказа на болшинството от жителите да спазват предписанията на комитета. Болшинството от полу-гражданите negliжират всички предвидени правила за справяне с холерата, а част от тях пускат на воля свинете, които отглеждат да се скитат на воля извън кочините по градските улици – основно по ул. Опълченска, бул. Сливница и около фабрика „Македония“. Общината отпуска помощ от 500 000 за бедните и нуждаещите се за подпомагане и подобряване на личните и битови условия на живот. Сумата се оказва недостатъчна и това налага отпускането на ще допълнителни средства, но това не променя отношението на населените от крайните квартали към отглеждането на всякакъв вид животни, чистотата и личната хигиена.⁷⁰

Комитетът за борба с холерата, за да се справи с поставената задача назначава 125 души агенти за превенция срещу инфекциозната болест и разделя на 6 участъка града (петте полицейски участък с добавен още един). Допълнително снабдява всички заинтересовани институции с бланки за съмнителни случаи на холера, които включват име, възраст, занятие, улица (адрес), местен жител или пътник, откъде идва и от колко дни е в града.⁷¹ Вземат се мерки за почистването на къщите и дворовете,

⁶⁸ Пак там, а.е. 773, л. 84–85.

⁶⁹ ЦДА, ф. 865К, оп. 1, а.е. 394, л. 1–2.

⁷⁰ ДА – София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 743, л. 232.

⁷¹ ЦДА, ф. 865К, оп. 1, а.е. 391, л. 40–46, 48.

забранено е на децата да ровят в боклуците и ходят по сметищата, докато не бъдат извозени отпадъците извън пределите на кварталите. В резултат на това част от центъра на София е почистен, но въпросът с мръсотията остава неразрешен.

Градското население от крайните квартали не спазва предписанията за поддържането на чистотата, но ситуацията се усложнява и от липсата на боклукчийски коли и персонал за почистване. От общината наемат представители на ромското население, но след взимането на надниците близо три седмици стоят по къщите си при жените и не работят. Трябва да се намеси полицията, за да може циганите да извозят част от боклука. Градската управа се отказва от услугите на ромите и със съдействието на МВ мобилизира мъже платили военен данък (данъчни войници), за да не служат в армията, които да се грижат за чистотата на града. Към агентите на комитета са назначени още 70 души данъчни войници, включени са турски военнопленници и с тяхна помощ към 15 юли 1913 г. камарите от боклуци в софийските квартали започват да намаляват.⁷²

Столичните власти всячески полагат усилия улици, площади и сгради, ако не да заблестят от чистота, то поне да бъдат приведени в приличен вид, но част от софиянци открито отказват да променят нехигиеничните си навици в личния, обществен и икономическия си живот. Между 15 юли и 30 октомври 1913 г. СГОУ се сблъска с множество проблеми в борбата с холерата. Въпреки предупрежденията и глобите на 16 юли на улиците Нишка и Пиротска са регистрирани много нечисти хотели, гостилници, кръчми и домове. Дворовете им са претрупани от боклуци, нужниците преливат от фекалии, стаите са с мръсни тюфлеци (дюшек напълнен със слама), по храната кацат мухи и други насекоми. Там където чистотата е на ниво както в хотел „Ориент“ на ул. „Мария Луиза“ са настанени офицери турски военнопленници, които готвят в стаите, плюят по пода и държат мръсно. Във всеки един от участъците се наблюдават средно между 25–40 обекта в плачевно санитарно-хигиенно състояние – по Дондуков, Сердика, Три Уши, Позитано, Пиротска и т.н. Кебапчийници, магазини и питиепродавници продават развалени продукти или такива, които са приготвяни в помещения тънещи в мръсотия. Сладкарници, млекарници и шоколадови фабрики работят без да спазват санитарния минимум за хигиена. Същото време само за едни ден на всяка улица умират минимум по двама души от холера.⁷³

⁷² Пак там, л. 59, 98–101, 119, 155.

⁷³ ЦДА, ф. 865К, оп. 1, а.е. 391, л. 51–58.

В плачевно положение са районите в непосредствена близост до бул. „Сливница“ и Владайската река. След началото на войната санитарният контрол отсъства, извозването на боклука е прекратено и отворите на клоаките са запушени или затрупани от отпадъци. Улиците, реките, доловете, блатистите места са задръстени от тиня, боклуците са най-разнообразни – умрели кокошки, котки, кучета, прасета, сламеници, дрехи, обувки, човешки изпражнения, животинска тор, помия и други. Дворовете на къщите са обърнати на селскостопански градини, курници, кочини и боклука от тях се изхвърля пред къщите. Циганската махала е превърната в мизерия и при проливен дъжд цялата мръсотия от там се излива из града.

Комитетът за борба с холерата достига до извода, че въпреки всепоглъщащата мръсотия по улиците на София, градът може да се изчисти за три седмици, ако на участък бъдат изпратени още по 20 работници. Взето е решение денонощно да се работи с коли, за да бъдат извозени всички боклуци, ремонтирани и почистени тоалетните, да се дезинфекцира навсякъде и избегне бум на холерата. Проблем за санитарните инспектори при поддържане на чистотата са кокошките и прасетата, които обикалят свободно из града като разравят вече ремонтираните отходни канали, мизерия и разнасят отпадъци. Сред агентите на комитета се прокрадва идеята да се отстрелят и изловят всички свине и птици, но кметската власт отхвърля предложението, за да не губи политическа популярност сред гражданите. Увеличаването на холерните случаи обаче принуждава градската управа да възприеме препоръката на полицейските и санитарни инспектори, че *„част от общество, която е научена да се подчинява само под натиска на камшика, страх от наказание или глобата“*, трябва да получи това, което заслужава.⁷⁴

„Развързването“ на полицията да „развърти гумата“ и изтъни кочана с глобите дава необходимия резултат само за седмица и половина, който е видим за всички от обикновените граждани до столичната управа. Подобряването на санитарно-хигиенните условия води до намаляването на случаите на холера от по 2–3 на седмица в район. Свинете, кокошките, мисирките, кучетата и децата са прибрани в дворове, заграждения и стаи. Там където „развъртането на гумата“ и глобите не вразумяват хората, се намесва негасената вар посипвана по сметища и мизерия, която изгаря ръцете и краката на хора и животни.⁷⁵ Накрая с общите усилия на агенти,

⁷⁴ През 1908 г. в София е издадена заповед, според която се глобят с по 25 лв. домакинствата, които отглеждат свободно в двора свине, кокошки и мисирки. Един от неразрешимите проблеми за санитарната столична служба са свинете, кокошките, патиците, пуйките и децата, които ровят из купищата градска смет и файтонджийските миещи файтоните където им падне. Пак там, л. 60–68.

⁷⁵ Пак там, л. 78–80, 160, 166–173.

инспектори, лекари, данъчни войници и турски военнопленници София е приведена в прилично санитарно-хигиенно отношение, което способства разпространението на „военната болест“ да не вземе застрашителни размери.

Холерата не подминава останалите населени места в страната и става чест гостенин в домовете на българите.⁷⁶ Трудно могат да се изброят всичките регистрирани появи на болестта, но могат да се дадат следните примери за нейното влияние върху обществения и политически живот в България. На 8 август 1913 г. от Ловеч пристига телеграма до Министерството на правосъдието, че следствие на върлуващата „военна болест“ в града, всички съдебни и други чиновници са се разбягали и няма кой да пише завещания или разглежда съдебни дела. Първи напускат заразения град съдии и прокурори, които бягат към села и вили за спасение. В Ловеч за почистването и дезинфекцията на улиците са натоварени със задачата затворници, които волю-неволю се справят за няколко седмици. Същото положение се наблюдава във Враца откъдето става ясно, че причината за бягството на административно заети лица от градовете е наличието на множество смъртни случаи от холера в семействата им. Видин и околностите са поставени под пълна карантина заради епидемията. В Брацигово за 10 дни „живата смърт“ отнася 41 човека. През септември в Оряхово, Луковит, Кнежа и селата около тях са регистрирани множество смъртни случаи. Въпреки пълната карантина и затварянето на всички институции от 25 дена, които се налагат на епидемичните огнища за справяне с болестта. Ежедневно за времето от 1 август до 30 септември появата на холерно болни е от 1 до 7 в селата и градовете на България.⁷⁷

Високият брой на заразени се дължи на общата обстановка от изключително ниска хигиена по градовете. Това се потвърждава от положението в Бяла където още преди появата на „живата смърт“ кметът и лекарите постановяват извършването на необходимите действия за здравето на хората. Разпоредено е чешмите в града да се почистят и пазят, наети са две коли да извозват боклуците, но на 29 септември поради неизпълнение на мерките от населението холерата обхваща Бяла. Хората продължават да пият и използват вода от кладенци и водоизточници в лошо хигиенно състояние и закономерно в града до 1 октомври 1913 г. са регистрирани 37 холерно болни.⁷⁸ Отново е необходима намеса на полицията, налагането на глоби и вкарването в затвора на нарушаващите разпорежданията, за да може да се ограничи заразата. Инфекцията от „военната болест“ обхва-

⁷⁶ ДА-Перник, ф. 171К, оп. 1, а.е. 14, л. 216-217; ф. 217К, оп. 1, а.е. 13, л. 17.

⁷⁷ ЦДА, ф. 242К, оп. 2, а.е. 499, л. 1-5, 11-22, 44.

⁷⁸ Пак там, л. 90-92.

ща 14 от 16 окръга на държавата.⁷⁹ Сведенията на санитарните служби показват, че има общо 19 205 болни, от които починалите са 9 548 души (49,6%).⁸⁰ Процентът на цивилното население покосено от „живата смърт“ се доближава до всички прогнозни резултати при една епидемия, които българските лекари посочват през 1910–1911 г.

В края на 1913 г. с огромните усилия на българските здравни власти най-накрая е сложен край на холерната инфекция.

* * *

Възникването на една епидемия от инфекциозно заболяване е следствие на различна група от фактори и причини. Холерното разпространение на Балканите има характерен свой ареал и център, който е тясно обвързан с разместването на османските военни гарнизони и търговските връзки на държавите с двете големи тържища в Цариград и Солун. Болестта се разпространява в зависимост от климатични, социалноикономически, културни, биологични и битови фактори. България, която заема централната част на полуострова дълго време е изолирана със санитарен кордон от „живата смърт“, но погледнато през призмата на времето шестата пандемия от холера се свързва изцяло с войните в Европа – Италотурската, Балканските, Първата световна и Гражданската война в Русия. Военните действия разрушават всяка една санитарна бариера. Бързото разпространение и високата латентност на болестта я превръщат в бич за армиите и цивилното население. През есента на 1912 г. българският политически и военен елит се оказват неузрели за отговорността на решенията, които взимат за справяне с „тихия убиец“.

Незадоволителното санитарно – хигиенно състояние на българската армия и общество, липсата на достатъчен брой медицински кадри, лошото материално състояние и неподготвеност на институциите да противодействат при епидемични проява на инфекциозна болест, допринасят за мащабното разпространение на холерата сред армията и във вътрешността на страната. Само за една година холерната напасть разкрива всички слабости на българската държава и общество. Слабото финансиране на здравните грижи е видно с недостатъчния брой болници и лекари на глава от населението, а лошата медико-санитарна обстановка се допълва от не-

⁷⁹ Събев, О. Хроники на една (не)предизвестна и „синя“ смърт. Холерните епидемии в България и на Балканите (20-те години на XIX–20-те години на XX в.). Балкани, № 1/10, София, 2021, 28–34.

⁸⁰ Голосманов, И. Сведения относно броя на заболелите и умрелите от холера в България от 1893 до 1913 г. Български медицински преглед за заразни болести, микробиология и паразитология, № 3–4, 1938, 120–122.

достатъчното фелдшери, бараки за карантина, бактериологични станции и обществени бани за поддържане на лична хигиена. Държавните правила и инструкции за справянето с болести са на изключително ниво, но само на хартия, а разпространеното убеждение, че холерата засяга основно пристанищата и големите градове се оказва измамно.

Военното командване не се интересува от информацията във всички издадени окръжни предписания, заповеди и т.н. на административните, и санитарни власти за превенция срещу „живата смърт“. Логично това води до навлизането на войската в епидемично огнище, което бързо разпространява холерата сред личния състав. В периода от 1910 до 1911 г. предписанията издадени от МВРНЗ за справяне с „военната болест“ са единадесет на брой, но няма, кой да чете – нито генерали, нито политици. Лекарите многократно обръщат внимание, че мерките се прилагат само писмено, без да се контролира дали са изпълнени на практика. С други думи казано населението не ги изпълнява, а властта не се вълнува. Холерните случаи от 1910 и 1911 г. не са отчетени като опасни за предизвикване на епидемия и това води до неподготвеност на военните и гражданските власти в страната за болест, на която не може да се противопоставиш, ако отсъства дезинфекция на нужници, чиста питейна вода и що-годе добри битови условия. След холерата от 1912 и 1913 г. тези два въпроса са разрешени.

Наред с грешките на отговорните фактори в българското общество се забелязва една тенденция, която трудно може да се докаже категорично чрез документите, но присъстват отделни податки в рамките на противодействието срещу холерата и други обществени и социални злини. Сред българския политически, стопански, военен и културен елит отсъства траен интерес към битието на огромната маса от селското и градско население. Сред самите хора също се наблюдава едно принизяване стойността на живота, което наред с бавната здравна, културна и битова модернизация води до големи нива на смъртност от заразни болести в България.

Въпреки всичко изброено в превенцията срещу холерата е проявена пълна всеотдайност от българските лекари, фелдшери, санитарни комитети и отряди, свещеници, учители и кметове за запазване здравето на населението. Болестта се проявява и по време на Първата световна война, но в значително по-ограничени размери, които лесно се контролират от здравните и санитарни власти.⁸¹

⁸¹ Настоящото изследване е резултат благодарение на финансирането по договор КП-06-Н80/5 (тип 1) с ФНИ на МОН по проект „Пространствена археология и стратегии – граници и военни линии“.

CHOLERA, CIVILIAN POPULATION AND WAR: ANTI-EPIDEMIC POLICY AND MEASURES IN BULGARIAN CITIES 1900–1913

Dimitar Gyudurov

Abstract

The history of war conclusively proves that diseases are an invariable companion of people when they participate in organized armed violence. During the 19th and 20th centuries, cholera spread outside Asia, worldwide, a total of seven times, and the peaks are called cholera pandemics. The first began in 1817, and the others were in 1829, 1852, 1863, 1881, 1889, and 1961, respectively. The sixth pandemic of the “living death” is entirely associated with the wars in Europe – the Italo-Turkish, the Balkans, the First World War, and the Russian Civil War. Military actions destroyed every sanitary barrier and the rapid spread and high latency of the disease turned it into a scourge for armies and the civilian population. This article examines the effect of cholera among the civilian population and the anti-epidemic measures taken in Sofia and the country for the period 1912–1913.

ЗА ДУХА НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНАТА ГОДИНА ОТ ГОЛЯМАТА ВОЙНА: ПО ДОКУМЕНТИ НА ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКОТО ОТДЕЛЕНИЕ ПРИ ЩАБА НА ДЕЙСТВАЩАТА АРМИЯ

Живко Лефтеров

В Държавния военноисторически архив (ДВИА), сред останалите документални колекции, се съхраняват, обособени тематично, множество рапорти, доклади, информации и изложения, посветени на състоянието на духа и морала на българските войници през последната година от Първата световна война. Те са изготвени и следват насоките на нарочно изработеното от Военнополитическото отделение при Щаба на Действащата армия (ЩДА) „Указание за събирането на данни и сведения относно състоянието на духа на армията“, изпратено до командващите трите български армии в началото на декември 1917 г.¹ В случая е необходимо да се уточни, че под „дух“ или „морал“ на армията не се разбират „духовните“ или „верски“ нужди на войниците, които са в прерогативите на БПЦ и военното духовенство.² В действителност става въпрос за такива факти и обстоятелства, които според ЩДА имат непосредствено и решаващо значение за устойчивостта и желанието за водене на борба с врага за продължителен период от време.

¹ Тъй като Указанието не е публикувано е включено като приложение към настоящата статия.

² По този въпрос вж.: Елдъров, Светлозар. Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945. София: Военно издателство, 2004; Гарена, о. Петър. Военното духовенство на България. Т. I. История, дейност и военно-пастирско служение. София: Гутенберг, 2008 и Т. II. Документално приложение. София: Гутенберг, 2008.

Постъпващата въз основа на Указанието документация, периодично е систематизирана и интерпретирана в специални обобщаващи изложения. За периода декември 1917 – септември 1918 г. са съставени общо пет такива аналитични доклада, даващи сравнително подробна информация за състоянието на духа на българските войници в последната година от войната. В повечето случаи те завършват с конкретни предложения, съобразени с динамиката в настроенията на военнослужещите от различните части, с фокус върху причините, които ги обуславят. Независимо от своя характер на ценен исторически извор, досега тази документация не е била обект на специален изследователски интерес.³ Затова основната цел на настоящата статия е да проследи най-важните изводи, съдържащи се в тях, за да обърне внимание на тези слабо познати извори, с надежда в перспектива повечето от тях да бъдат включени в научен оборот и пълноценно използвани. Те биха могли да бъдат отправна точка за бъдещи проучвания на иначе голямата и важна тема за състоянието на духа, мотивацията и устойчивостта на войниците от българската армия по време на Първата световна война. Поради тази причина едно нейно по-задълбочено изследване, систематизиране и интерпретиране, би ни позволило да добием една сравнително обективна представа за тяхното състояние в последната година от войната. Разбира се, с уточнението, че сведенията съдържат преди всичко данни и информация за теми и въпроси, характеризирани като приоритетни от ЩДА.⁴

Статията, предвид своя обем, няма претенцията да разглежда подробно всички произтичащи от цитираните документи изследователски аспекти на въпроса за духа на армията. Той обаче има непосредствена връзка както със събитията около излизането на страната от войната,

³ Единствено изследователят от Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ Стефан Минков има една статия посветена конкретно на състоянието на духа на българските войници. В случай обаче са използвани единствено няколко документи отнасящи се до 1 пех. Софийски полк и то за ограничен времеви период – зимата на 1917–1918 г. Вж.: Минков, Стефан. Документални свидетелства за впечатленията от войната, нуждите и състоянието на духа на българските войници през 1917 г. Историческо бъдеще, бр. 1–2, 2018, 151–159. Интересен факт е, че с документацията по-задълбочено е работил полк. Стефан Нойков, началник на Оперативното отделение на ЩДА по време на войната. За това съдим от неговата книга „Защо не победихме?“, първото издание на която е през 1922 г. Една от главите, озаглавена „Материалното положение и моралното състояние на войските“, почива почти изцяло върху тези документи, но без да е цитиран нито един от тях конкретно. Вж.: Нойков, Стефан. Защо не победихме? 1915 – 1918. София: Труд, 2016, 113–127.

⁴ За съжаление този изворов материал е слабо известен и поради тази причина неизползван и от теоретичите на българската военноетична мисъл. По-подробно вж.: Явашев, Сево. Българската военноетическа мисъл 1878–1944. София: За буквите – О писменехъ, 2011.

войнишките бунтове и тяхното потушаване, така и за общата следвоенна атмосфера и настроения в страната. На база на споменатите множество рапорти, донесения и информации би могло да се проследи кога и въз основа на кои фактори започва процеса на деморализация в отделните части. В каква степен са повлияни от вътрешни причини и доколко от общата военнополитическа обстановка. Още повече, че впоследствие те са и тенденциозно експлоатирани от левия политически спектър, приписващ си много по-голяма роля в този процес от действителната. В тази връзка е обърнато внимание и на това до каква степен политическото и военноръководство на страната, запознато с този специфичен вид информация, ѝ придава нужното значение. Как и в какъв контекст я използва и има ли тя някакво влияние при вземането на съответните решения на база правените от Военнополитическото отделение предложения за подобряване работата по състоянието на духа на армията.

* * *

От никого неподозираната продължителност на Първата световна война, постепенно довежда до патово положение по фронтовете и изтощителни окопни сражения. Вследствие на това държавите от Централните сили започнат да изпитват сериозни икономически затруднения. Конфликтът се превръща във война на изтощение и предизвиква известно разколебаване в крайната победа, а оттам и засилване на общественото напрежение, включително в Царство България. Налице са и първите по-сериозни „отрицателни проявления“ във военните части, изразяващи се в отказ от доброволно участие в различни акции, самонаранявания, отклонение от военна служба, различни форми на неподчинение и др. Съобразявайки се с всички тези нови фактори военното и политическото ръководство на Царство България е принудено да започне да обръща по-специално внимание на настроенията сред войниците, имащи пряко влияние върху тяхното „душевното състояние“ и съответно върху „издръжливостта на духа на въоръжения ни народ“. Като първа стъпка се предприемат структурни промени. През октомври 1917 г. е създадено Военнополитическото отделение при ЩДА, обединяващо съществуващите към онзи момент Културна, Информационно-цензурна и Административно-стопанска секция. Отделението и неговите секции са натоварени с обработката и анализа на информацията имаща отношение към описаните проблеми и съответно със задачата да реагират своевременно и взимат адекватни мерки.

В прерогативите на Културната секция е цялостната дейност по насърчаване и поддържане на т.нар. духовен живот в българската армия

през Първата световна война.⁵ По това време неин началник е запасният поручик Павел Орешков, доктор по философия от Виенския университет, историк и филолог. Освен с целенасочената си работа и внимание към кръга от проблеми и въпроси, свързани с културната дейност⁶, той проявява завидна чувствителност по отношение на състоянието на духа и настроенията на българския войник. Запознавайки се с множеството постъпващи сигнали от различни армейски части, той придобива необходимите впечатления, които формират в него една обща представа за негативните настроения и проявления. Тези проблеми, разбира се, вълнуват и съюзниците на България, благодарение на което зачестява обмяната на мнения между тях във връзка с *„целите и пътищата за разясняване на войната“*, *„бойния дух“* и *„печатната война“*. Всичко това провокира Павел Орешков на 12 ноември 1917 г. да изготви до своя пряк ръководител, началника на Военнополитическото отделение полк. Александър Ганчев, нарочна *„Служебна бележка“*. В нея той мотивира своето разбиране, че освен всичко друго е необходимо *„да се извърши и една чисто просветителска работа“*, която да допринесе за поддържане *„духа в армията и народа“* и *„укрепване на волята у войника на фронта“*. Крайната цел е сведена до няколко задачи: укрепване любовта към родината сред войниците и гражданите; правилно разясняване, чрез разбор на събитията, съдържанието на понятията държава, народ, култура, религия и възпитание; разведряване на общата атмосфера в съединенията чрез занимания със сюжети свързани с мирновременната проблематика. За постигането на тези цели първоначално Павел Орешков смята, че трябва да започне регулярно събиране на подробна информация за състоянието на духа, морала, настроенията, популярните схващания и разбирания за хода на войната и военнополитическото положение на страната, както и съществуващите очаквания и надежди на войниците за бъдещето развитие. Или иначе казано, всичко свързано според него с *„настроението на войника и населението“*. По този начин Павел Орешков смята, че ЩДА ще има възможност бързо и адек-

⁵ По-подробно вж.: Явашчев, Сево. Военноисторическо наследство: Духовният живот в българската армия 1878–1945 г. София: За буквите – О писменехъ, 2015.

⁶ В действителност Културната секция се ползва с широки правомощия и проявява забележителна активност: издава Походна войнишка библиотека; подпомага дейността на Информационно-цензурната секция; организира четения/беседи на университетски преподаватели в различни градове на Македония и военни части намиращи се в тила на почивка; организира научни експедиции и проучвания в новите земи; грижи се за откриване и назначаване на военни фотографии и художници; съдейства за откриване на читалища и книжарници и др. По-подробно вж.: Конева, Румяна. Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918 г. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995, 85–100.

ватно да реагира на обостряните проблеми чрез нарочни инструкции за работа по тяхното разрешаване.⁷

Предложенията на Павел Орешков са оценени по достойнство от полк. Александър Ганчев, който от своя страна въз основа на тях изготвя доклад до началник ЩДА генерал-майор Иван Луков, придвижвайки ги по този начин към висшестоящите военни органи. Като допълнителен мотив той изтъква актуалността на въпроса и в германската армия, но с уточнението, че *„германската действителност е много различна от нашата, едно обстоятелство, което ни налага и съвсем други мерки за постигане на същата цел“*. Според полк. Александър Ганчев голямата разлика е в самата народопсихология и склонността на българина *„да се движи от твърде лични мотиви, служенето на общи идеи и интереси е в повечето случаи принудително, няма единство на мисълта, няма единство във възпитанието, няма в много случаи елементарно съзнание за дълг“*.⁸ В този ред на мисли той продължава с констатацията, че гражданският живот е завладян от *„инат, злоба и завист“*, развити неимоверно *„със съдействието на политическо-партизанските похвати“*. Затова за постигане на крайната цел – *„засилване на духа, издръжливостта и волята у войника на фронта и в семействата“*, полк. Александър Ганчев излага своето разбиране за необходимостта ЩДА да обърне по-сериозно внимание на всички факти и обстоятелства, които го формират. Като първа крачка той предлага *„да се организира събирането на сведения относно духа на армията и населението, т.е. сведения за всички въпроси, които вълнуват войника и населението...“, като се предостави на началниците на дивизионните щабове да устроят събирането на сведенията според едно изработено за целта специално указание“*.⁹

Изложените аргументи и фронтови реалности убеждават военното ръководства на страната в необходимостта от приоритизиране на проблема. В своя резолюция върху доклада на полк. Александър Ганчев началник ЩДА обаче изрично указва, че събирането на сведенията трябва да се ограничи *„засега само на фронта“*, тъй като според него там има необходимите *„благоприятни условия за конкретни въздействия“*. От ЩДА е одобрено и специално изготвеното от Военнополитическото отделение *„Указание за събирането на данни и сведения относно състоянието на духа на армията“*, съдържащо 17 конкретни теми и въпроси, по които да започне периодично да се събира информация. На 4 декември 1917 г. началник

⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 968, л. 278–285.

⁸ Пак там, л. 85.

⁹ Пак там, л. 86–87.

ЩДА генерал-майор Иван Луков изпраща Указанието до командващите трите български армии, с разяснението, че *„при изключителния характер на настоящата война особено значение за успешния ѝ изход ще има издръжливостта на духа на въоръжения ни народ“*. И за да може военното ръководство да взема бързи и адекватни мерки за неговото *„укрепване и засилване“* е от изключителна важност ЩДА *„да бъде държан постоянно в пълно ведение по състоянието на духа на армията“*, а събраните данни да бъдат своевременно изпращани. На командващите трите български армии е предоставена възможност сами да преценят най-подходящия начин за организиране придобиването на въпросните сведения. Това е причина в някои дивизионни съединения да се иска информация на ниво бригада, а в други на ниво полк или дружина. В края на Указанието изрично е посочено да се взимат предвид единствено тези сведения, които са плод на *„пълна откровеност от страна на всички“*, и на натоварените да ги събират, и на самите войници.¹⁰

В рамките на следващите две седмици във Военнополитическото отделение започват да постъпват и първите донесения. Въз основа на тях още на 25 декември 1917 г. началникът на Културната секция поручик Павел Орешков успява да изготви едно сравнително подробно „Изложение за състоянието на духа на Действащата армия към края на 1917 г.“. Неговият обем е от 60 машинописни страници и е първият от споменатите общо пет подобни обобщаващи документа, систематизиращи получените сведения от частите. В структурно отношение текстът е разделен на девет глави и „Заключителни мисли“. Във всяка от тях са обобщени на тематичен принцип по един или два въпроса от тези съдържащи се в Указанието: I. Общо състояние на духа; II. Продоволствието на фронта; III. Мисълта за близките; IV. Връзката между фронта и родината; V. Условията на живота в Царството; VI. Вътрешното управление и духът; VII. Желанието за мир; VIII. Вярата в победата; IX. Бъдещето на България.¹¹ Във всяка от главите, в рамките на няколко изречения или абзаца се акцентира на най-важното, след което следват приложени десетки цитати от различните донесения, които дават възможност на всеки, който се запознае с документа да си състави и собствена представа по съответната тема, без да е необходимо задължително да се съгласява с изводите на неговия автор, в случая Павел Орешков.

Предвид обема на настоящата публикация, не е възможно да се разглежда по-подробно съдържанието на отделните глави. Важна и даваща цялостна представа е финалната част на изложението от 25 декември

¹⁰ Пак там, ф. 61, оп. 2, а.е. 33, л. 435. Виж приложения в края на статията документ.

¹¹ Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 965, л. 1.

1917 г. То завършва със „Заклучителни мисли“ обобщаващи съдържателните се в документите назрели проблеми, с предложения за взимане на конкретни мерки, разписани в 21 точки. Като основен проблем *„влияещ зле върху духа на войника“* е констатирана липсата на достатъчно храна, облекло и обувки, макар и да се признава, че те преди всичко са нужни *„за съществуването, а не директно за духа“*. За съхраняване и поддържане на патриотичния дух сред войниците Павел Орешков е на мнение, че са необходими няколко условия. Сред мерките, които се предлагат за тяхното изпълнение са: отстраняване на злоупотребите в тила; ограничаване печалбите по време на войната чрез законови промени; реорганизиране на компрометираните органи по прехраната; свободното време на фронта да се използва за дейности, които да водят до разнообразие – забавления, общи четения и пр.; подобряване на пощенските услуги; да не се изпращат войници в части и среда, които са им чужди; посещаване на фронта от известни съграждани и съселяни на войниците; учителите в тила да помагат на неграмотните жени в писането на писма; цензурата да не бави кореспонденцията; полски театри и оркестри да посещават колкото се може повече войскови части; да се разпространява хумористична литература; да се поощрява културната дейност и в тила; да се организира огромяване на неграмотните войници и да се даде по възможност на всеки да се занимава с мирновременната си професия; към всяка дивизия да се устрои кино; да се набавят грамофони за всяка една рота; да се увеличи визуалната пропаганда чрез публикуване на фотографии; да се увеличи броя на екземплярите от вестници, които достигат до фронта. Като важен акцент се предлага увеличаване и разнообразяване заглавията на Походната военна библиотека и по-задълбочено представяне на всички въпроси и проблеми свързани с Македония.¹² Последната мярка (№ 21) всъщност обобщава най-големите опасения и затова я предаваме в цялост:

¹² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 968, л. 74–76. Разяснителната, образователна и пропагандна дейност свързана с историята на Македония става приоритетна част от дневния ред на военното и политическото ръководство на страната. Това обяснява защо само една седмица след изготвяне на изложението на Павел Орешков, със заповед № 63 от 31 декември 1917 г. на началника на Македонската военноинспекционна област (МВИО) – генерал от пехотата Стефан Тошев, към Щаба на Областта е създадено Културно-национално бюро. За завеждащ бюро е назначен не кой да е, а Христо Матов, бивш член на ЦК на ВМОРО, член на Задграничното представителство и един от основните теоретици на революционното движение, който по това време е и офицер за особени поръчки към началника на МВИО. В заповедта е предвидено създаване на специални комисии във всеки по-голям град на Македония, чиито членове да събират материали за нейната история, които да бъдат включени в поредица от публикации на книги и албуми. Крайната цел е *„да се допринесе много за осветление на европейското обществено мнение върху действителното положение на Македония преди – под чуждо робство и сега – присъединена към общото ни отечество България“*. ДВИА, ф. 1546, оп. 1, а.е. 17, л. 13.

*„Но над всичко и преди всичко, войникът, българският войник, трябва да бъде 1) нахранен, 2) облечен, 3) семейството му запазено от произвола на местните власти и 4) с дела да се убеди този войник, че и всички други власти еднакво с него работят за постигането на отечествения дълг.“*¹³

След повече от месец, като не е съвсем ясно защо се получава това забавяне, изложението на поручик Павел Орешков е изпратено по каналния ред от началника на Военнополитическото отделение до началник ЩДА генерал-майор Иван Луков и до Главнокомандващия генерал-лейтенант Никола Жеков. В придружителното поверително писмо полк. Александър Ганчев дава кратко пояснение за подбудите и избраната методология при неговото изготвяне: *„При тая систематизация се изхождаше от гледището, че духът на една колективна единица е сбор от общите черти в настроението на всички нейни членове и от общите тях мисли и въззрения. Тези общи черти в настроението и възгледите са подредени според мястото, което заемат в съзнанието на войника, и според значението, което те имат за духа на цялата Армия.“*¹⁴ Неговото лично мнение е, че като цяло настроенията са по-скоро песимистични и цари безпокойство за живота в тила, но все пак съществува вяра в едно задоволително за страната крайно решение на войната. Военното ръководство на страната очевидно оценява високо документа, тъй като е разпоредено да се препрати на министъра на войната, който от своя страна да запознае правителството с неговото съдържание.

Колкото до предлаганите мерки, от ЩДА ги подкрепят, за което е показателна и резолюцията поставена върху придружителното писмо: *„Своевременно да се вземат най-ефикасни мерки за отстраняване всички причини, които разклащат духа на войниците на фронта“.*¹⁵ Очевидно военното ръководство, съгласно с направените изводи, подкрепя всички предложения, надявайки се да сведе до минимум възможността за пораждане на недоволства.

Междувременно във Военнополитическото отделение продължават да постъпват стотици доклади от всички родове войски, включително от тилови части, опълченски дружини, военни болници и т.н. Това дава възможност още в края на февруари 1918 г. да бъде изготвен нов обобщаващ доклад, озаглавен „Изложение за състоянието на духа на войските от Действащата армия в началото на 1918 г.“ Структурата и обемът са близки до предходния документ, а обхванатият период е от около месец

¹³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 968, л. 76.

¹⁴ Пак там, л. 69.

¹⁵ Пак там.

и половина (януари – средата на февруари). Единствено са добавени две нови тематични глави: II. Общо съдържание на съзнанието и VIII. Симптоми. Обемът също е сходен – 66 машинописни страници.¹⁶ Мнението на поручик Павел Орешков е, че в основни черти състоянието на духа на армията не е променено в сравнение с края на 1917 г., затова и мероприятията свързани с неговото подобрене *„остават същите, каквито се посочиха тогава“*. Поради тази причина всички мерки, разписани във вече разгледаните 21 точки, отново намират място в традиционните *„Заключителни мисли“*. Освен тях обаче поручик Павел Орешков откроява още няколко *„мерки за подобрене на духа, въз основа на пръснатите из рапортите от 1.I – 15.II.1918 г. практически намеци“*. Те са обобщени в осем допълнителни точки: да се реагира със сериозност на всеки сигнал за нарушение или злоупотреба, подаден от войник; да се инструктират офицерите да бъдат строги, но справедливи в отношенията си спрямо своите подчинени; да се подсигурият подходящи заглавия по психология и социология за офицерите, като е предложено те да бъдат подбрани от проф. Димитър Михалчев; да се намалят занятията за почиващите части; да не се допуска пререждане за даване на отпуск, което влияе отрицателно на духа; да се предприемат мерки за подобряване пътуването на отпускарите и прекратят грубостите от страна на германските железопътни власти; да се засили борбата с партизанството в тила. Последната мярка има по-скоро пожелателен характер, тъй като говори за необходимостта от *„по-интензивна работа за предотвратяване отрицателните възможности“* свързани със състоянието на духа на армията.¹⁷

Очевидно за да заостри вниманието на политическото ръководство на страната към въпроса, на 25 март 1918 г. Главнокомандващият Действащата армия генерал-лейтенант Никола Жеков изпраща в препис двете изложения не на министъра на войната, а лично на министър-председателя Васил Радославов. Документите са придружени с нарочен доклад, носещ гриф *„Твърде бързо. Строго поверително“*. Първото, което прави впечатление в него е предпочитанието към словосъчетания като *„морално състояние“*, *„морална издръжливост“*, *„морални сили“* и т.н. Оценката на генерал-лейтенант Никола Жеков за изготвените от поручик Павел Орешков документи и съдържащите се в тях констатации е *„основна и грижливо направена анкета“*. Изпращането на документите до политическото ръководство на Царство България е повод да се изложат и конкретни искания, имащи за цел *„да се подобрят войските и отстранят всички вредни влияния, които тровят техните души и внасят съмнение в техния ум“*.

¹⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1581, л. 1–66.

¹⁷ Пак там, а.е. 968, л. 65–66.

Определени като належащи и в компетенциите на правителството той посочва: подобряване храната и снабдяването; подобряване облеклото; раздаване помощи на бедните войнишки семейства; безпощадно да се наказват всички власти и лица, уличени в посегателство върху семейната чест; засилване контрола върху дейността на реквизиционните органи; приемане от НС на закон за данък върху печалбите по време на войната; засилване вниманието към войниците от страна на известни и морално устойчиви личности и редовното получаване на писма.¹⁸ Към този кръг от мерки Главнокомандващият се спира и на ширещата се пропаганда на „пагубни идеи от крайни елементи“, водещи до разложение на духа на войниците. В случай се визират единствено тесните социалисти, чието „гнездо е във вътрешността на Царството“. По отношение на тях той предлага три мерки: засилване на цензурата върху печата и цензурата върху кореспонденцията, както и поставяне под постоянно наблюдение на най-активните.¹⁹

След известна пауза в периодичността, в началото на юни 1918 г. е изготвен третият по ред доклад, озаглавен „Изложение за състоянието на духа на частите от Действащата армия от 15.II. до 31.V.1918 г.“²⁰ За разлика от първите два той е двойно по-обемен – 136 машинописни страници, и както е видно и от заглавието, обхваща един период от три месеца и половина. По-продължителното време, с което авторът разполага за неговото изготвяне и опита от първите два подобни документа допринасят за съществено подобряване. На първо място впечатление прави структурата, която е много по-прецизна. Текстът се предхожда от един обширен Увод, имащ характер на академичен философско-теоретичен и исторически преглед на съдържанието на понятията „дух на армията“, „народен дух“, „държавна организация“, факторите, които им влияят и ги формират и тяхното проблематизиране като обекти и субекти на действие и въздействие. По думите на самия Павел Орешков „така направеното размишление“ е повод за променената структура на изложението, тоест групиране на наличните доклади, информации и донесения по един нов начин, който да отговаря на теоретичните положения на проблема.²¹ В случая виждаме проявление на философското образование на Павел Орешков и отражение на вероятно свързаната с него необходимост от

¹⁸ Пак там, л. 77–78.

¹⁹ Пак там, л. 79–80.

²⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1582, л. 125–256.

²¹ Пак там, л. 125–135.

удовлетворяване на съществуваща вътрешна потребност въпросът да бъде поставен на научна основа.

Предвид по-големия си обем документът е разделен на пет глави със шестнадесет подглави: I. Живнени и бойни условия (1. Условия на фронта; 2. Условия в родината; 3. Връзка с родината; 4. Душевното състояние на войника; 5. Съдържание на съзнанието на войника; 6. Отпускът; 7. Пощата; 8. Общи черти на бойния дух; 9. Военни събития и мисъл по тях); II. Национално чувство на фронта (1. Национални стремежи; 2. Преценка на окупираните земи; 3. Добруджанския въпрос; 4. Германци, турци, гърци); III. Вътрешното управление като фактор по духа на армията (1. Схващането на войника; 2. Влияние на вътрешното управление; 3. Проекти и намеци от фронта); IV. Дружни въздействия върху духа на армията; V. Симптоми.²² Както и в предходните документи всяка глава и нейните подглави започват с едно обобщение на съответния въпрос, след което са приложени стотици извадки от първичните документи, даващи множество примери по конкретната тема.

Без да се спираме подробно на документа, може би трябва да се цитират някои наблюдения и умозаклучения на поручик Павел Орешков, намерили място в глава V. Симптоми. Според него на фронта все по-осезаемо „*владее яд поради неуредиците*“, а в някои части тези настроения са доста по-явни и имат и „*деятелна форма*“. В кореспонденцията на войниците рязко са нараснали заплахите и заканите „*против кметове, секретар-бирници и изобщо против „управниците*“. За пореден път се обръща внимание върху некоректното отношение на германските железничари към войниците в отпуск, което повишава случаите на недоразумения и физически саморазправи. Установено е завишаване на анонимните заплашителни писма и възвания, съпровождани с подкани към бунт и разстрели на офицери. Интересно е, че на база анализа на данните, всички тези симптоми поручик Павел Орешков смята по-скоро за неорганизирани и стихийни или такива, за които не е възможно да се установи авторство. Аргументът му е, че в сведенията има информация единствено за „*един изолиран опит за социалистическа пропаганда в края на м. април*“. Тази глава, може би вследствие за нарушената периодичност при изготвянето на изложенията, завършва със следните думи: „*За всички симптоми на понижен дух се е долагало своевременно.*“²³

Това най-подробно и обемно изложение също завършва с обширно „Заклучение“, оформено като отделен текст към основния документ. Ве-

²² Пак там, л. 136.

²³ Пак там, л. 237.

роятно това е така, тъй като в него се говори и за данни събрани през м. юни, тоест е изготвен допълнително, включвайки най-новите и актуални информации, получени по време на съставянето на самото изложение. Заключение то започва със следните думи: „От данните, приведени в Изложенията за м. март, април, май и юни, ясно се заключава, че състоянието на духа на частите не е напълно добро и че неговото развитие върви в една отрицателна насока, която открива възможност за последствия от никого нежелани.“²⁴ Според Павел Орешков един от основните проблеми е, че за духа на армията дотогава се мисли като за второстепенен въпрос. Причината той вижда в съществуващото общо настроение за бърз край на войната, което се е оказало погрешно. А ако някой все пак се е опитвал да обърне внимание на темата, то е срещал подценяване. От което следва необходимостта за едно дългосрочно планиране на мероприятията. Повечето от мерките са залегнали още в препоръките от декември 1917 г., но може би най-важния нов елемент е схващането, че „с цел подобрението на духа на армията, трябва най-напред да се подобри духа на офицерството“. Следват и разсъждения за качествата, знанията и уменията, които офицерите трябва да притежават, за да бъдат истински „одухотворители“ на армията.²⁵ Колкото до войниците, причините имащи „най-вредни влияния и условия“ с „директно“ въздействие върху техния дух, са групирани в седем точки, които в действителност са стари, но има и някои нови: 1. Недостатъчно продоволствие; 2. Нездраво облекло и обувки; 3. Липса и скъпотия в родината за семействата на войниците; 4. Лишението от отпуск; 5. Нередовността на пощата; 6. Неуспехите на фронта, нашия и съюзническият и 7. Политическите неуспехи.²⁶

Това, което буди интерес по отношение на заключението е приложеният „Проект за организацията на дейността по духа на частите от Действащата армия“. Мотивите за неговото изготвяне са свързани с аргумента за необходимостта от „последователни тласъци“ при „просветата и подготовката на офицера и войника“, имащи за цел една „положителна дейност за подобрението на духа на армията“. Той съдържа двадесет параграфа и предполага запазването в пълна тайна на „цялата организация“ като „преписката на органите ѝ е строго поверителна“. Идеята е да заработи изцяло нова система за събиране на сведения за духа на войниците, която да замени дотогавашния начин. Предлага се изграждане на стройна система от офицери-наставници във всеки полк, които в екип от подбрани свои доверени лица (подофицери и войници) „да упражняват

²⁴ Пак там, л. 249.

²⁵ Пак там, л. 254.

²⁶ Пак там, л. 256.

непосредствено влияние върху настроението и мисълта на войниците“. Офицерите-наставници трябва да получават инструкции от дивизионния офицер-наставник, той от своя страна от Щаба на съответната армия. Армейските офицери натоварени със задачите по духа на армията получават инструкции директно от Военнополитическото отделение при ЩДА и неговата Културна секция. С идеите и целите на новия институт офицерите-наставници трябва да се запознаят чрез преминаване на специален обучителен курс, на който всички те да бъдат свикани. В проекта дори се прави предложение за 12 конкретни лекции, които трябва да бъдат изнесени по време на този курс и хората, които да бъдат привлечени за тях. Предвижда се също така ЩДА периодично да изготвя бюлетини по военното и политическо положение, а офицерите-наставници и техните доверени лица да бъдат натоварени и със следене *„за тайни агитации, случайно попаднали в ръцете брошури, неприятелски позиви и др.“* Изрично е записана необходимостта от събиране единствено на такива данни, които *„отразяват действителното състояние на морала на частите“*, а вследствие на това да се реагира и взимат мерки по отношение само на *„реални, а не мними неблагоприятствия на духа“*. Затова се изисква *„анализиране на действителните условия и пристъпване към работа в пълна предпазливост“*.²⁷

Изложението, освен, че обхваща един период от три месеца и половина, е представено с известно закъснение на военното ръководство. Тези обстоятелства са причина началник ЩДА да разпoredи в бъдеще подобни документи да бъдат *„по-къси и по-на честот, за да могат да се използват навреме“*, тъй като на практика по този начин *„губят значението си“*.²⁸

Констатациите в изложението са потвърдени и от ген. Фридрих фон Шолц, в негово писмо до генерал-майор Никола Жеков, посветено на духа на българските части от двете армии под негово командване – I и XI. Обърнато е допълнително внимание и на спадането на военната дисциплина и подчинение в определени полкове: 19-и, 20-и, 27-и, 34-ти, 36-и, 81-ви. От името на всички германски офицери, намиращи се в негово подчинение ген. фон Шолц декларира готовността *„да подкрепим взетите вече и очакваните мерки на българското Главно командване“*.²⁹

²⁷ Пак там, л. 257–260.

²⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1582, л. 124.

²⁹ Малеев, Лука. Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 година. Документи, факти и спомени из дневника на адютанта на Главнокомандващия Действащата армия. София, 1921, 101–104. По съдържанието на писмото ген. Никола Жеков и ген. Фридрих фон Шолц „беседват дълго“ по време на тяхна лична среща на 9 юни 1918 г. в Щаба на V пех. Дунавска дивизия в с. Бърнево. – Пак там, 98–100.

Всичко това съвпада с инспекционната обиколка на ген. Никола Жеков на фронта в периода 30 май – 11 юни. Своите впечатления и заключения той обобщава в поверителен доклад до цар Фердинанд I, носещ дата 12 юни 1918 г. Голяма част от него е посветена на духа и боеспособността на войниците, без да се скриват вече твърде явните проблеми: *„Днес не може да се прави никаква илюзия, че духът на войските е този от началото на войната или какъвто бе миналата година. Пълната оскъдица на най-необходимите средства за живеене и схващането, че далечният край на войната ще влошава прогресивно това положение, влияят губелно на духа... Положението е такова, че войските от фронта са изгубили всяка надежда и каквото и да е упование във власт и държавност.“*³⁰

На 21 юни 1918 г. в страната е осъществена управленска промяна и на власт идва ново правителство с министър-председател Александър Малинов. За непосредствено запознаване на членовете на новия кабинет с военна ситуация генерал-майор Никола Жеков е повикан в столицата на 24 юни 1918 г.³¹ Това е повод на Павел Орешков да бъде възложено изготвянето на обзорен документ за моралното състояние и устойчивост на армията. Предвид публиката, която трябва да се запознае с него, той е в обем от 8 машинописни страници, включва 12 въпроса/теми и е озаглавен „Изложение за духа на частите от Действащата армия в последно време“. Съдържа единствено обобщена информация, без обаче да се прилагат характерните за предходните доклади цитати и извадки от първичните документи, постъпващи директно от частите. Още в първия абзац, въпреки своето огорчение, споделя наблюдението, че *„онази вътрешна сила, духът на частите от Действащата армия, не е вече същата“* и преживява *„сега една криза“*.³² Той за пореден път посочва поредица от известни вече фактори, довели до *„понижен дух на армията в значителна степен“* и все по-чести отрицателни прояви, изразяващи се дори в закани за разправа с административни лица и офицери: лоша храна, а оттам и физическа отслабналост, липса на облекло и обувки (до 20% от войниците са практически боси), убеждението за ширеща се корупция и некомпетентност на политическата власт, лоша организация, злоупотреби на които са подложени техните семейства. В тази връзка е посочено, че 1/3 от дезертиралите и предали се на врага войници са такива завърнали се от отпуск, споделили със своите бойни другари своето

³⁰ Пак там, с. 117.

³¹ Джонев, Ангел. Кюстендил – военната столица на България през Първата световна война. Кюстендилци и Кюстендилският край във въоръжения конфликт (1915–1918). Кюстендил: ФАБЕР, 2017, с. 337

³² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 968, л. 270.

тежко разочарование от състоянието на нещата в страната. Въз основа на всичко това Павел Орешков прави обобщение: *„Така е станало, че на много места по позициите е възникнала мисълта, изказана твърде рязко и определено: „Противникът е отзад.“*³³ Негативните икономически тенденции и поскъпване на живота водят до повишаване задлъжнялостта и влошаване качеството на живот на офицерския състав. Към всички това се добавя и разочарованието от съюзниците, преди всичко по отношение на Добруджанския въпрос и техните претенции, схващани от българския войник като такива в разрез с националния идеал и интереси. Според Павел Орешков съвкупността от всички фактори *„поражда едно силно желание за мир“*. Затова не е учудващо, че изложението завършва със следната констатация: *„Действащата армия засега има отбранителен дух, а за настъпателен дух в нея сега трудно може да се говори.“*³⁴

Наред с другите военни въпроси, документът е представен на 25 юни 1918 г. пред целия състав на Министерския съвет, свикан за изслушване на пристигналия в столицата генерал-майор Никола Жеков.³⁵

Следващото „Изложение за състоянието на духа на частите от Действащата армия през месец юли 1918 г.“ не съдържа никаква по-интересна нова информация от вече известната, което и обяснява неговия сбит вид – една 6 машинописни страници. Самият документ започва с думите: *„В общи черти духът на частите от Действащата армия се намира през месец юли 1918 год. в същото състояние, в каквото той се намирал през м. юни т.г.“*³⁶ Единственото по-различно е засиленото желание за сключване на мир, което се увеличава с идването на новото правителство и вярата в приближаването на края на войната за България. Или както Павел Орешков пише: *„За дотегване, втръсване от войната, чийто край не се виждал се говори в рапортите от 2-ра и 3-та Отделна армии. Въобще краят занимава всички.“*³⁷ За първи път по-отчетливо е констатирано и разпространилото се схващане, че войната е загубена предвид намесата на Съединените американски щати, плод на твърденията на български

³³ Пак там, л. 273.

³⁴ Пак там, л. 277. Очевидно под въздействие на съдържанието на Изложението Главнокомандващият издава още същия ден (23 юни 1918 г.) тайна заповед № 1518 по Действащата армия, посветена изцяло на състоянието на духа на армията, който е „отпаднал“ и „не стои на нужната висота“. В заповедта изрично е разпорежено с нейното съдържание да бъдат запознати единствено офицерите и офицерските кандидати, които са приканени „към сплотеност и деятелна духовна работа“. ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2350, л. 1–2.

³⁵ Джонев, Ангел. Цит. съч., 337–338.

³⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1582, л. 262.

³⁷ Пак там, л. 266.

войници живели в Америка „за нейните неизчерпаеми средства в пари и материали“. Специално е отбелязано, че общата „умора и досада от войната“ водят до увеличаване на дезертьорствата както към страната на противника, така и в посока вътрешността на страната.³⁸

Какво прави впечатление в съдържанието на обзорните доклади на Военнополитическото отделение и неговата Културна секция по духа на армията от лятото на 1918 г. Съвсем очевидна е разликата с края на 1917 г. и все по-тревожните сигнали от всички войскове части. Дори правителствената смяна от 21 юни 1918 г. не успокоява духовете, а точно обратното, води до очаквания за скорошно приключване на войната. Проблемите в различните сфери на живота имат директно отражение и върху частите на фронта. Слуховете³⁹, дезертиранията и деморализацията⁴⁰ са явления, които се засилват, макар и все още да не застрашават ядрото на армейските съединения. Независимо от постоянните активности на военното ръководство на страната, нещата не се подобряват съществено.

През лятото на 1918 г. прави впечатление и нещо друго. Въпросът за състоянието на духа и морала на войниците занимава все по-често всички нива на армията. За тази тенденция говори наличието на все повече доклади с автори командирите на армейските съединения, изпращани директно до Главнокомандващия. Това от своя страна обяснява и по-кратките изложения на самото Военнополитическо отделение. В тези доклади като цяло се препотвърждава вече известното. Може би като нов и важен елемент може да се открие наличието на още един деморализиращ

³⁸ Пак там, л. 267.

³⁹ Слуховете са от всякакво естество, включително за пробив на фронта след тежките сражения при Яребична през май 1918 г. Разпространението им е до такава степен, че на 17 юни 1918 г. началника на Оперативния отдел при ЩДА полк. Стефан Нойков изпраща поверително предписание до командващите армиите за незабавно арестуване на всеки, разпространяващ „неблагоприятни слухове“ и назначаване на доверени лица навсякъде където има струпване на хора (гари, кухни и т.н.), които да донасят за водените разговори между войниците. Проблемът обаче така и не намира задоволително решение. На 7 август 1918 г. дори се налага министърът на войната за отпрати писмо от Главнокомандващия генерал-лейтенант Никола Жеков за ширещите се в тила и столицата слухове за сключване на мирен договор и дори твърдението за съществуващо тайно споразумение със съюзниците за продължителност на българското участие до три години, срокът на което изтичал. Министърът използва термина „дефитизъм“ за да охарактеризира „тази най-нова напаст“. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 968, л. 170.

⁴⁰ Зачестяват и престъпленията извършвани от войници на фронта с цел да бъдат осъдени и изпратени в затворите в тила, тъй като повечето от които са убедени в неизбежната според тях всеобща амнистия след края на войната, подобно на приетия на 27 май 1914 г. Закон за амнистия. За справяне с този проблем се стига до разпореждане в подобни случаи виновните да бъдат изпращани в най-опасната част от позицията на съответната част или в трудови наказателни части, вместо в граждански затвори в тила.

фактор – маларията. Нейното разпространение влияе крайно негативно освен върху духа на войниците, така и физически върху цели роти, които на практика са засегнати до степен на небоеспособност.

Като своеобразно обобщение на всички натрупани проблеми и кулминация на създадената тежка ситуация най-показателно може би е поверителното предписание на Главнокомандващия генерал-лейтенант Никола Жеков от 25 август 1918 г. То е изпратено до командващите армиите, началниците на дивизиите, и българските части от групата армии „Шолц“, с копие до началниците на Македонската и Моравската военносекционни области, началниците на укрепените пунктове, началниците на отдели при ЩДА, министъра на войната и началника на Военното училище. Документът започва с абзац, в който в сбит вид са предадени най-важните негативни явления: *„През последните два месеца побезите към страната на противника и във вътрешността зачестиха значително. Случаи на явно непокорство или на открито негодувание има доста. Макар и рядко, но има и такива случаи, в които назначени войници да извършат щурмово нападение, са отказвали да се готвят и вземат участие в него. Мнозина войници зад фронта и в тила не засвидетелстват почитта си към минаващия началник, по установения начин за отдаване чест, давайки вид, че не го виждат или отдавайки му чест, то това правят с крайно небрежен външен израз. Тия нежелателни и крайно пакостни прояви в средата на войниците, израз на слаба дисциплина и понижен морал, показват, че интереса към носене службата изобищо и работата за моралния подем във войската от страна на началстващите лица не са от такава степен, каквато момента, който преживява Отечеството, налагат.“*⁴¹

В опит да се „турне час по-скоро край на това зло“, генерал-лейтенант Никола Жеков заповядва взимането на конкретни мерки, групирани в 12 точки. Резюмирано най-важните от тях са: по-тясна и непринудена връзка с военнослужещите, за придобиване представа относно истинските настроения след тях; редовни обиколки на офицерите по фронтовата линия; обръщане специално внимание на частите намиращи се на почивка с цел укрепването им; недопускане празни славословия от страна на крайно настроени войници; засилване бдителността на полицейските служители по отношение на дисциплината в тила; полагане на специални усилия във връзка с дезертьорствата; разясняване силата и повишаване авторитета на правната система, която рано или късно ще накаже злосторниците в тила; засилване нападателния дух на частите; разясняване подробно необходимостта от издръжливост и крайната цел на войната и други.⁴²

⁴¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 968, л. 171а.

⁴² Пак там, л. 172–173.

За съжаление нито има време, нито условията и обстоятелствата позволяват намеренията да бъдат реализирани. Остават по-малко от три седмици до пробива при Добро поле. Още повече, че както и самият поручик Павел Орешков констатира по-рано, въпросът за духа и морала на армията, който дълго време е пренебрегван, няма как да бъде решен със закъснели мерки и пожелателни думи.

* * *

От направения кратък преглед на най-важните изложения и документи, свързани със състоянието на духа на българската армия в последната година на Първата световна война, могат да бъдат направени няколко заключения.

Въпросът е пряко обвързан с общото развитие на военнополитическата обстановка за Централните сили. Победите от 1915 г. срещу Кралство Сърбия и неговите съюзници и от 1916 г. срещу Кралство Румъния и Руската империя, водят до измамно спокойствие по отношение на духа на войниците от българската армия, а оттам и подценяване на иначе важния проблем за нейното морално състояние и психическа устойчивост на военнослужещите. През 1917 г., когато се наблюдава устойчива тенденция към увеличаване на отрицателните прояви, за първи път започва да се обръща по-сериозно внимание на темата.

След събирането и анализиране на сериозен по обем материал от Военнополитическото отделение при ЩДА и неговата Културна секция са набелязани основните фактори влияещи върху състоянието на духа. Предлаганите мерки за неговото повдигане и засилване в повечето случаи получават подкрепа от военното и политическо ръководство на страната. Въпреки това, както е отбелязано и в свидетелствата на времето, за тяхното реализиране, а оттам и постигане на желания качествен ефект, не достига време. Основната причина е, че първите по-сериозни и задълбочени данни, върху които се стъпва при изготвянето на конкретните предложения, са цялостно обобщени и анализирани едва в началото на 1918 г.

Разбира се, процесите които протичат в българската армия не са изолирани и присъщи единствено за нея. Подобни проблеми и тенденции се наблюдават във всички страни и армии, въввлечени за продължително време в този първи така кръвав и изтощителен световен конфликт. Нито една от страните не се е сблъсквала с подобни затруднения, поради което и подходите са тяхното решаване се разработват и прилагат в крачка. Типичен пример както за съвкупност на отрицателни фактори, така и за цялостно подценяване на темата, е руската имперска армия, нейното лошо

състояние, деморализация и практически разпад. Затова, за да се получи максимално пълна картина, въпросът е необходимо да бъде разгледан в сравнителен аспект при едни евентуални бъдещи проучвания.

След края на Първата световна война, логично започва нейното изучаване и осмисляне, а военната наука търпи съществени изменения. Темата за духа на армията, респективно войниците, придобива нова актуалност, което е видно от увеличаване броя на авторите и публикациите, посветени на нея.⁴³ Повечето от тях, особено тези от 30-те и началото на 40-те години, вписват въпроса за духа в контекста на по-общата картина за състоянието на духовната и морално-нравствена подготовка на самото общество за война. Сравнително популярна е тезата за духа като синтез на национално съзнание, национално чувство и човешка воля.⁴⁴ Българските военни теоретици в мнозинството си са на мнение, че в крайна сметка духът на армията е комплекс от фактори, сред които освен морално-нравствени, от първостепенно значение са и нивото на командване, тоест подготовка на офицерския състав, техническото обезпечение и числеността. В тази връзка запазената и цитирана документация дава сравнително правдива и достатъчно подробна информация за състоянието на духа и морала на българските войници в последната година на Голямата война, макар и да е подценявана от изследователите. За да може в перспектива тя да бъде най-пълноценно използвана и интерпретирана, е необходимо споменатите изложения, заедно с придружаващите ги документи, да бъдат публикувани в цялост.

⁴³ През 1928 г. самият Павел Орешков, като сътрудник на Военноисторическата комисия при Щаба на армията, предлага написването на изследване за състоянието на духа в края на войната, опирайки се на цитираната документация и изложения. Ръководителят на комисията обаче настоява темата да бъде разширена хронологично и да обхване и Балканските войни. След разменени множество планове, рецензии, предварителни текстове, обяснителни бележки и т.н., идеята не е реализирана, поради разминаване във вижданията за съдържанието и характера на изследването между Павел Орешков и членовете на Военноисторическата комисия. По-подробно вж.: ДВИА, Инвентарен № 3416.

⁴⁴ Твърде показателно в това отношение е и името на списанието на възпитаниците на Школата за запасни офицери, излизало през 1943–1944 г. – „Дух и победа“.

ПРИЛОЖЕНИЕ

**Окръжно от Военнополитическото отделение
на отдел „Оперативен“ при Щаба на Действащата армия
до командващите трите български армии за събиране
информация за състоянието на духа на армията
с приложено указание по въпроса**

Кюстендил, 4 декември 1917 г.

ТАЙНО

№ 299

Щабът на Действащата армия, като смята, че при изключителния характер на настоящата война особено значение за успешния ѝ изход ще има издръжливостта на духа на въоръжения ни народ, решил е да вземе от своя страна редица нови мерки за укрепяването и засилването на бойния дух на армията. За да бъдат обаче тези мерки ефикасни, необходимо е Щабът да бъде държан постоянно в пълно ведение по състоянието на духа на армията. Необходимо е, независимо от досега правеното, да се усили и подобри както събирането на данните, които характеризират душевното състояние на войника, така и бързото им препращане направо в Щаба на Действащата армия – Военнополитическото отделение.

Предлага Ви се да организирате събирането на въпросните сведения по начин, който Вие намерите за най-съответен, като тук приложеното указание Ви послужи за целта и разпоредите да се изпраща събираният систематизиран материал по възможност всеки две седмици, в средата и края на месеца, а когато се намери за уместно и във всяко друго време.

По заповед.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Указанието.

Началник Щаба на Действащата армия,
(п) ГЕНЕРАЛ-МАЙОР Луков

Вярно: Началник на Военнополитическото отделение,
от Генералния Щаб, (п) ПОЛКОВНИК Ганчев

Вярно: Началник на Строевата секция 1-ва Армия,
КАПИТАН *не се чете*

У К А З А Н И Е
за събирането на данни и сведения
относно състоянието на духа на армията

I.

Иска се, щото данните да се отнасят преди всичко до факти конкретни. След като се дадат конкретните данни за станали случки, събития или твърдения, трябва да се съобщават още и всички ония обстоятелства, които ги придружават и могат да имат значение за тяхното преценяване по отношение към армията. След описанието на фактите може да се предаде и заключението, направено въз основа на тия факти. Желателно е, обаче, да има винаги граници между описанието и обобщението. Общи фрази, които не почиват на непосредствени наблюдения над действителността, ще бъдат излишно бреме при сетнешната обработка на сведенията.

II.

За улеснение на събирача на сведенията дават се следните въпроси:

1. В какъв случай войника скучае и скуката към какво го предразполага?

2. Какво разведрява настроението на войника? – Непосредствени наблюдения над живота на войниците.

3. Кои въпроси занимават мисълта на войниците и релативно в каква степен?

4. Какво обичат войниците да слушат, да четат, да си разказват? – Сведения и от войнишката кореспонденция.

5. Установено ли е някакво съответствие между четивото на войниците и развитието на събитията, и в какво се изразява това съответствие?

6. Какво е мнението и познанието на нашия войник за сърбите, гърците, ромъните, русите, французите, англичаните, италианците, пъстрокожите? – По отделно.

7. Какви са познанията и мнението му за германците, унгарците и турците? – По отделно.

8. В каква степен нашия войник вярва в нашата победа и на какво се гради тази му вяра?

9. Как цени българският войник окупираните земи (подразбират се тия, които той е пребродил, но освен това и мнението му за лично непознатите).

10. Какво е мнението и отношението на българския войник към населението в окупираните земи (сърби, гърци, албанци, турци, българи)? – По отделно.

11. Мисълта за близките до каква степен го занимава?
12. Съдбата на родното място, вътрешното управление и редът в родината до каква степен занимават българския войник?
13. Външната политика на България доколко и как занимава неговата мисъл?
14. Какъв е духът на войниците турци в нашата армия?
15. Как си рисува българският войник бъдещето на България?
16. Продоволствените мъчнотии на фронта, както и стопанствените затруднения във вътрешността, как се обясняват от българския войник и какво влияние оказват те върху неговия дух?
17. От какви материали биха се нуждаели Щабове на дивизиите, за да могат да изработят в готов вид съответни беседи, предназначени за войниците в частите?

III.

От тези въпроси може да се види, както какви данни представляват интерес и как следва да се групират събраните данни. Данните нека се пишат по групи, с цел да се улесни техниката на обработката.

Източниците на въпросните сведения да бъдат: непосредствения опит, непосредствените наблюдения над живота на войниците, техните разговори и отношения, техните четива, кореспонденция и забавления.

IV.

Събирането на данните трябва да се организира по начин, който да осигури долавянето на данни типични, характерни и верни: типични по отношение на своята проява и същина, характерни – за болшинството и за отделните слоеве от състава на армията, верни – по отношение към действителността.

V.

Тези сведения ще служат изключително за разбиране на действителните условия на духа в армията и за подобрението на тези условия. Следователно, необходима е пълна откровеност от страна на всички, които бъдат натоварени със събирането и систематизирането на тия сведения.

Началник на Военнополитическото отделение,
от Генералния Щаб, полковник **Ганчев**

ON THE SPIRIT OF THE BULGARIAN ARMY DURING THE LAST YEAR OF THE GREAT WAR: BASED ON DOCUMENTS OF THE MILITARY-POLITICAL SECTION AT THE HEADQUARTERS OF THE ACTIVE ARMY

Zhivko Lefterov

Abstract

The long duration of the First World War and the serious economic hardships faced by the Central Powers shook the convictions in the ultimate victory and exacerbated societal tension. The first more significant „*negative manifestations*“ started to appear in the army of the Bulgarian Tsardom, consisting of refusal to participate voluntarily in various actions, self-injuries, deviation from military service, various forms of insubordination, etc. Taking into account all those new factors, the military and political leaders of the Bulgarian Tsardom were forced to start paying more special attention to the moods among soldiers which directly affected their „*state of mind*“ and thus the „*endurance of our armed people's spirit*“.

Based on a „Guidance on collecting data and information on the state-of-play regarding the army's spirit“, drafted by the Military-Political Department at the Headquarters of the Active Army in December 1917, all units of the army had to provide information about 17 points, including facts and circumstances which, according to the military leaders, had an immediate and crucial impact on the endurance and willingness to fight the enemy.

The documentation collected on the basis of the Guidance was subject to periodic analysis and interpretation in special expositions. In the majority of cases those ended with concrete proposals tailored to the dynamics and change in the moods of soldiers in various units, focusing on the reasons underpinning them. During the period from December 1917 to September 1918 a total of five such analytical

reports were drafted, detailing the state-of-play regarding Bulgarian soldiers' spirit in the last year of the war.

Unfortunately, as also corroborated by the testimonials of time, despite identifying the problems and developing measures to raise spirits, there was not enough time to bring those intentions to fruition, mainly due to underestimating the issue in previous years.

Литературата и/за войната

УСЕЩАНЕТО ЗА ЗАСТРАШЕНА ЕВРОПА, 1922–1939 г.

Михаил Неделчев

Въпреки предупрежденията на видни европейски интелектуалци, с пренебрегването на плана на президента на САЩ Томас Удроу Уилсън с неговите „четиринадесет точки“ за постигане на справедлив мир след края на Първата световна война и след надменното игнориране на протестите на победените държави при силовото установяване от т.нар. Велики сили (най-вече Великобритания и Франция) на Версайския международен ред, неблагоприятно се отваря пътят към Втората световна война, насърчават се всъщност реваншистките амбиции на победените. Много бързо в цяла Европа нарастват усещанията за застрашения мир, множат се катастрофичните визии, страховете приемат мощна вълнообразна форма.

Като чувствителни сеизмографи литературата и другите изкуства придават през 20-те и 30-те години на XX век чувствена пластичност и видимост на това засилващо се всеобщо усещане за застрашена Европа. Най-добре този поглед към случващото се – първоначално все още като разнотипни предупреждения – можем да постигнем, като проследим съдбата на превърналата се в общеевропейска културна столица Виена и интерпретацията на драмите на най-значими виенски интелектуалци, артисти, мислители. Заразяването доста бързо на самата градска култура на бившата столица на Дунавската империя с агресивна нацистка идеология, осъщественият сякаш с всеобщ обществен консенсус **аншлус** – съединяването на смалената след войната Австрия с големия бъдещ агресор – нацистка Германия, принуждават емблематични европейски интелектуалци да се спасяват с бягство/изгнание/прогонване/маргинализация/вътрешна изолация, да напускат любимите си виенски кафенета и прочути концертни зали, обживените си жилища с богати домашни библиотеки, да се разделят със студенти и съмишленици. Всичко това води

до разпадане на артистични кръгове и художествени общности. Такава е съдбата на великия психоаналитик Зигмунд Фройд, на големите писатели Стефан Цвайг и Йозеф Рот, на хумориста Рода Рода, на големите белетристи Херман Брох с неговите обединени романи „Сомнамбулите“ и на Роберт Музил (издаден бе на български том с негови по-кратки съчинения с изразителното название „Безпомощна Европа“). Аншлусът трагически предизвиква разпада на Виенския философски кръг. Представителят на логическия емпиризъм Морис Шлик – негов главен организатор, е убит през 1936 г. от свой бивш студент; философът логик Лудвиг Витгенщайн напуска прекрасните си къщи във Виена и се оттегля в Кеймбридж, отвъд Ламанша, а създателят на знаменития Институт за социални изследвания Теодор Адорно – негова е книгата „Философия на новата музика“, която Томас Ман използва, за да обоснове възгледите на своя герой, композитора Андриан Леверкюн, в романа си „Доктор Фаустус“ – та Адорно успя да пренесе Института отвъд океана. Драматична е също емигрантската съдба в САЩ или изолацията в завзетата от нацистка идеология и управленски практики Австрия на големите музиканти новатори, на композиторите Арнолд Шьонберг, Албан Берг и Антон Веберн и на още много, много други.

Но преди това, в началото на века, всичко вече бе подготвено с разнотипните апокалиптични експресионистични визии (макар и сякаш като една страшна игра), бе подготвено от удивително пъстрата картина на този виенски „Весел апокалипсис“, от разнородните талантлив дейности на литературно-художествения кръг „Млада Виена“, от цялостната атмосфера в картините на художниците Егон Шиле и Густав Климт, на Виенския сецесион, от трагическите симфонии и гениалните „Песни за мъртвите деца“ на великия композитор Густав Малер до поезията на Хуго фон Хофманстал. Големият виенски критик от епохата Карл Краус пише и драмата „Последните дни на човечеството“.

Испанската гражданска война, която предизвиква такава многопосочна интернационална съпричастност, се схваща като един трагически и разтърсващ експеримент – предваряващ голямата централноевропейска война, прераснала много бързо след това в световна. Не бяха ли всички вече предупреждени дори само от знаменитата монументална картина „Герника“ на Пабло Пикасо. А после се заредиха книгите с геополитически сюжети и трагически преживелици за Испанската гражданска война, със свидетелства и интерпретации за жестокия съсловен и регионален кървав сблъсък. Всред тези актуални свидетелства са документалната книга „Пътят към Каталония“ на Джордж Оруел и романът „Надеждата“ на френския писател Андре Малро, както и книгите „Ако искаш да ми

пишеш. Битката за Теруел“ на Педро Корал и монументалният епически разказ на Антъни Бийвър „Битката за Испания. Испанската гражданска война 1936–1939“. Българи също дават своя принос: лирическите цикли на Веселин Ханчев и Никола Вапцаров, но и най-вече Димитър Димов с романа си „Осъдени души“.

А съдбата на изгнаниците от Виена е успоредна със съдбата на толкова много други видни интелектуалци от немскоезичния свят – на великия писател Томас Ман, превърнал се в САЩ в мъдър и страстен говорител на този опозиционен на Хитлеровия режим изгнанически свят, на брат му Клаус Ман, на спасилия се в Швейцария Елиас Канети, на оставащия във вътрешна емиграция световноизвестен писател Ерих Кестнер, на нашумелия белетрист и музикант-либретист Франц Верфел, приятел на Кафка и негов съгражданин от Прага, определян често като „емигрант на планетата“, на осъдения на затвор за пародия на Гьобелсовата пропаганда и за „разложение в армията“ белетрист с късна следвоенна слава Волфганг Борхерт. Помним и драмата с организирания със съдействието на френската Съпротива канал за бягство през Испания на групата големи интелектуалци – между тях великата философка Хана Арент, намерила впоследствие убежище в Ню Йорк, но и самоубийството на гениалния философ и културисторик Валтер Бенямин непосредствено преди преминаването на спасителната граница...

Внезапната актуалност на цялата тази проблематика отпреди близо век се завърна по зловещ начин заради варварската престъпна агресия на Путинова Русия спрямо Украйна – още през 2014 г. с някак незабелязаната истински в Европа анексия на полуостров Крим, и вече през 2022 г. с масираното нахлуване отвсякъде в Украйна. А своите предупреждения и собствените си усещания за застрашеност от руските имперски амбиции писателите на Украйна и на други централноевропейски страни бяха споделили в разнотипни художествени текстове много по-рано. Всъщност гротескният диaboлически роман „Московиада“ на Юрий Андрухович е жестоко въплъщение на тази страхова нагласа – с автобиографичните си мотиви от следването в опиянена Москва, с фантастичните визии за различни тайнствени подземия, обитавани от видиотени руски военни. Но с предупреждения за нарастващата днес опасност от Изток са преизпълнени и събраните в изключителната книга „Средна Европа в три есета“ текстове на поляка Анджей Сташук, на украинеца Юрий Андрухович и на чеха Яхим Топол. Можем да прибавим тук и една книжка на български автор: разказите в „Бягство от Крим“ на Светослав Нахум.

Но самата тематика на творбите от същински интересуващото ни тук десетилетие 1934–1939–1945 г. – с усещането за застрашена и след това разкъсана, разтърсена, разтерзана Европа – има своя най-цялостен, синтезиращ смисъл в изключително мощното свидетелство в книгата „Светът от вчера“ на големия писател Стефан Цвайг. Ето съвсем малък публицистичен фрагмент от финалните страници на спасилия се тогава в Лондон знаменит хуманист: *„Няма по-странно привидение от това да видиш как внезапно до теб се приближава – в същата форма и образ – това, което си мислил за отдавна мъртво и погребано. Беше дошло лятото на 1939 г. Мюнхен с краткотрайната задъхваща се илюзия „peace for our time“ отдавна отшумя; въпреки клетвата и обещанията Хитлер нападна оскатена Чехословакия и я присвои, Мемел беше вече окупиран, претенциите към Данциг с полския коридор се разгласяваха от изкуствено френетично насъскваната германска преса. В Англия настъпи горчиво пробуждане от лоялната доверчивост. Дори и най-обикновените, неучи хора, които само инстинктивно ненавиждаха войната, започнаха на висок глас да изразяват своето неодобрение. Всеки от тези така въздържани англичани ме заговаряше, портиерът, който пазеше нашата обширна етажна сграда за наематели, пиколото в асансьора, прислужницата, докато почистваше стаята. Никой от тях не разбираше ясно какво става, но всеки си спомняше за това, което бе неоспорвано очевидно: Чембърлейн, министър-председателят на Англия, бе летял три пъти до Германия, за да спаси мира, и една толкова сърдечна отзивчивост не бе задоволила Хитлер. В английския парламент се чуваха често твърди гласове: „Спрете агресията!“, навсякъде се усещаше подготовката за (или всъщност срещу) идващата война.“* Стефан Цвайг завършва своите спомени „Светът от вчера“ вече в Бразилия през 1941 г., след като преди това е написал изключително възторжено-оптимистичната си книга „Бразилия“ – красив жест към своите така гостоприемни домакини; „Светът от вчера“ излиза от печат в Швеция през 1942 г., след като писателят и неговата съпруга са самоубиват. Стефан Цвайг не може да понесе разрушаването на неговата *Европа от вчера*. Но не са ли такива предварителни обобщения-предупреждения и издадената през 1935 г. книга „В сенките на утрешния ден. Диагноза на духовните страдания на нашето време“ на холандския философ Йохан Хьонзинха, автор на знаменитите есеистични книги „Есента на Средновековието“ и „Homo ludens“, както и значително по-рано написаната монументална и капитална книга на Освалд Шпенглер „Залезът на Запада“. А вече доста след 1945 г., озовал се също в емиграция, големият полски поет и белетрист, бъдещият нобелист Чеслав Милош, прави своето обобщение на случилото се през първата половина на XX век (с ретроспекции от предишни векове)

в книгата си „Моята Европа“ – с вътрешната тема за несекващата заплаха от Изток, от имперските амбиции на Русия. Последните изречения в нея звучат така: *„През поражения и катастрофи човечеството търси еликсира на младостта, или на о-философяването, жарта, която поддържа вярата в повсеместната полезност на нашето индивидуално усилие, макар и да изглежда външно, че не променя нищо в железните правила на света. Не е изключено на нас от Източна Европа да се е паднало да бъдем авангард в това.“* Но би било добре да чуем още едно трагическо обобщение, пак идващо от любимата Виена – из късата поема „Виена“ на поета Алберт Еренщайн (в превода от немски на Ивета Милева):

*Виена плаче сред развалините.
Виена, стара, леденостудена уличнице,
на твоя гроб изпод стената аз клечах,
защото още мамеше
мен, очукано парче месо от този свят.
А ти безкрайно бързаше с крещящите-Ура!-безверници,
военновременно победоносни търтеи-безделници;
ето те сега изпостеляла да роптаеш под товара на своята поквара:
една империя изгуби,
в която бедният остана вечно гладен
и никога не възропта срещу бесилката.
От гробищата оскотял той носи си дърва
за огрев – кръстовете от гробовете.*

Нека след този бегъл поглед от Виена, да се приближим отново към българската ситуация с това всеобщоевропейско нарастващо за годините 1934–1939–1941 г. усещане за застрашена Европа, за разгръщащите се геополитически идеологии в това отношение...

Един от най-силните български художествени изрази на *усещането за застрашена Европа* безспорно е поместеният в първа книжка на сп. „Златорог“ за 1940 г. стихотворен цикъл на Никола Фурнаджиев. Той е озаглавен просто „Стихотворения“; това са четири текста с дата „1 септември 1939 г.“ и „Януари 1940 г.“, а 1-ви е датата на нахлуване от две страни на хитлеристката и на съветската армия. Загадъчното с тези творби е, че те са публикувани с малки преработки в „Избрани стихотворения“ – от 1959 и 1963 г., както и в том първи на направения в „Български писател“ четири томник, издаден 1970 г. Представен е един настръхнал, готов всеки момент да експлодира Берлин и е трудно да се прецени чия позиция в

този разгръщащ се военен конфликт се застъпва в стихотворенията или те някак „стоят“ неутрално. Ето и първата творба:

*Веднага виждаш в часове такива,
че всеки миг е в тях неповторим,
че с тях е почнал вече ден небивал –
такъв е тоя ден сега в Берлин*

*Той идва след мъчително затишие
и в своя смисъл е така велик,
че в всеки жест тревога скрита диша
и е излишен в него всеки вик.*

*Мълчи Берлин. Мълчи суров просторът.
Мълчи страната в тоя тежък час
и в тежкото мълчание говори
един човек, зове единствен глас.*

*Единствен вик към бъдещето глухо,
пред чийто зид сега стоят
жени с очи очакващи и сухи,
мъже със израз потъмнял, но твърд.*

*Мълчи Берлин. Минават часовете.
Висят безмълвно мощни знамена.
Сред тишина, под тежък мрак в небето
светът днес влиза в кървава война.*

Януари 1940 г.

Наистина е странно, че в един текст, който се публикува няколкократно и след края на Втората световна война, можем да четем стиховете: „и в тежкото мълчание говори / един човек, зове единствен глас“?! Дали не става дума в първоначалното значение за „гласа на Фюрера“? А второто стихотворение „На тръгване“ започва така: „Зад нас остава в мрак дълбок Берлин. / Невероятна, мрачна панорама.“ И финалът: „Остана свят неповторим. Летим / сега напред в нощта, край нас не светят, / а тънат пак във мрак и дим / на Прусия безкрайните полета.“ От третото: Летим.

О, тези дни не са измама! / Тъмней земята – глух и сив декор“; и още, финалът: „Мълчим. Тъмней пред нас далечината. / Летете страшни, съдбоносни дни! / Мрак може би се спуска над земята, / когато тя лика си стар мени.“ В четвъртото стихотворение „Балада“ финалът е следният с ето тази съвсем деликатно дадена военновременна реалия: *„И нощта със отдиha си кратък / в миналото отминава, / и залива с блясъци луната / гробищата нови на Варшава.“* Припомняме си, че български писатели преживяват варварското поредно разпарчетосване на Полша и по друг начин: при научаването на вестта за нападението на 1 септември 1939 г., големият поет и историк на македоно-одринското националреволюционно движение Христо Силянов получава удар и умира; белетристът-диабололист Владимир Полянов е в тези трагически дни във Варшава, съпреживява участието на своите домакини и едва успява по обиколни пътища да се върне в България; това събитие остава негова травма завинаги.

Припомням, че още през 1927 г. Асен Разцветников бе публикувал в маломерен тираж своята поема „Двойник“, където в средишните части отправя своите предупреждения за отново дремещите в Европа милитаристки агресии. Фрагмент номер 8 започва така: *И моят народ е ранен. // И свети до него секира – / тя свети и грей от кръвта*, а в първоначалният вариант звучи така: *И моят народ е свален, / и мойта родина – разкъсана / от старата, хищна Европа*. На прицел са чедата на желязната – горда Германия и чедата на великата, храбрата Франция за готовността им да свирепстват по имперски в Африка; защитава се истински храброто Мароко: *Смири се, о тъмна жестокост, / пред мъртвото, храбро Мароко*. Самото усещане за застрашеност се тематизира по-конкретно в левичарската политическа лироепика (от Ламар до Христо Радевски и Никола Валцаров) с ярки антиевропейски мотиви. Много силни изрази на това всеобщо умонастроение срещаме разпръснати в толкова често явяващите се през епохата на 30-те години големи български есеистични текстове с геополитическа и геополитическа насоченост (от книгите и очерците на изповядващия нацистка идеология в края на своя живот д-р Янко Янев до есетата на „десните“ прозападно-европейски писатели Петко Росен, Константин Петканов, Константин Константинов).

В някакъв смисъл Втората световна война се оказва продължение на Първата. Политическа Европа бе предупреждана още през 1934–1939 г. за задаващата се чумна военна опасност, но не чу добре тези предупреждения. Ще ги чуе ли/чува ли ги истински днес?!

THE FEELING OF THREATENED EUROPE, 1922–1939

Mihail Nedelchev

Abstract

The article focuses on the *Zeitgeist* of the 1920s and 1930s in Europe, mostly characterized by social anxiety due to the growing revisionist sentiments on the peace treaties concluded after World War I. Subject to scrutiny are some prominent figures of this period's literature and art, who had their premonitions of the imminent rise of totalitarianism and, rather unsuccessfully, tried to warn their fellow citizens of the possibility of a new great war.

СВЕТЛАНА АЛЕКСИЕВИЧ: ЖЕНСКОТО ЛИЦЕ НА ВОЙНАТА

Христо П. Тодоров

Белоруската писателка Светлана Алексиевич (р. 1948) е една от най-ярките личности в съвременната световна литература. Тя става известна по цял свят далече преди 2015 година, когато ѝ е присъдена Нобелова награда за литература. На пръв поглед прозата на Алексиевич – „Войната не е с лице на жена“ (1985), „Последните свидетели“ (1985), „Цинковите момчета“ (1991), „Омагьосани от смъртта“ (1993), „Чернобилска молитва“ (1997), „Време секънд хенд“ (2013) са заглавията на нейните по-известни книги – изглежда като документална публицистика. В основата на нейните книги неизменно са залегнали интервюта на авторката с хора, участвали или станали свидетели на драматични исторически събития – Великата отечествена война, войната на Съветския съюз в Афганистан, аварията в ядрената електроцентрала в Чернобил, разпадането на Съветския съюз. Поради своята искреност и автентичност устните разкази на участниците и свидетелите имат висока познавателна стойност. Затова, макар и с необходимите уточнения и уговорки, те могат да служат като исторически извори. Майсторски подбрани и подредени от авторката по теми и емоционален заряд, те имат и литературна стойност. Книгите на Алексиевич носят със себе си познание не само за събития и хората, въввлечени в тях, но и за измеренията на човешкото изобщо.

„Войната не е с лице на жена“ е първата книга на Светлана Алексиевич, в която читателят се среща с онзи документално-публицистичен начин на писане, който впоследствие донася на писателката световна слава. Първата публикация на книгата е през 1983 г. е в литературното списание „Октябрь“. През 1985 г. тя излиза като отделна книга, през същата година е публикувана за първи път и на български. Книгата съдържа фрагменти от около 500 устни интервюта на авторката с жени, участвали във Втората

световна война на фронта. Още със самата си поява тя се радва на огромен интерес сред публиката в Съветския съюз. За това допринася и обстоятелството, че нейното издаване съвпада с честването на 40 годишнината от края на Втората световна война. Истинската причина за успеха на „Войната не е с лице на жена“ обаче се крие в това, че тя предлага на читателя един съвсем различен от официалния разказ за войната.

Подобно на всяка друга тоталитарна държава Съветският съюз има своя държавна идеология. Тя се разпространява сред населението от гигантска пропагандна машина. Големият разказ за това как героичната Червена армия и великият съветски народ с цената на безчислени жертви спасяват човечеството от кафявата нацистка чума се превръща след войната във важна част от държавната идеология на Съветския съюз. Герои и главни действащи в този разказ са другарят Сталин, партийните и държавни ръководители и военачалниците. За малкия човек, за обикновения войник много рядко се намира място във величествената картина на войната, нарисувана от партийната историография и от грижливо ретушираните спомени на отрупаните с ордени съветски маршали. Светлана Алексиевич обаче се интересува тъкмо от съдбата на малкия човек. Нейното кредо е: „Аз се опитвам да смаля голямата история колкото човека, за да разбере поне нещо.“ (170) Тя взема за образец творчеството на белоруския писател Алес Адамович (1927–1994) и преди всичко написаната от него в съавторство с Даниил Гранин документална хроника на блокадата на Ленинград „Блокадна книга“.

Напълно новаторско в литературата за войната в Съветския съюз е вниманието изключително към жените. Алексиевич разбира добре, че колективната памет за войната в Съветския съюз се определя изцяло от спомените на мъжете-фронтовици. Това донякъде е обяснимо, защото чисто количествено броят на мъжете на фронта е бил много по-голям от този на жените, а пък и спомените на мъжете като че ли по-лесно се съчетават с официалния разказ за войната. Мъжете са склонни да свидетелстват предимно за събития, военни действия и личности отколкото за своите субективни преживявания. Алексиевич обаче се интересува именно от чувствата на хората: „Пиша не история на войната, а история на чувствата.“ (21)¹ В това отношение жените са много по-надеждни свидетели. За разлика от мъжете те осъзнават и помнят своите чувства. Само дето досега никой не се е поинтересувал от тях. „Толкова дълго сме мълчали.

¹ Всички цитати от книгата, използвани в този текст, са по: Светлана Алексиевич. Войната не е с лице на жена. Последните свидетели. София: Парадокс, 2016 (превод Боян Станков). Страниците са посочени в средни скоби в текста.

Четиридесет години сме мълчали.“ (25) – казва една от събеседничките на писателката.

Светлана Алексиевич си поставя три отчетливи цели. Първо, да създаде образ на войната така да се каже „отдолу“, не откъм командните квартири и щабове, а откъм окопите и землянките. Второ, да даде възможност да прозвучи гласа на онези около един милион жени, които по време на войната служат в Червената армия. И трето, да се опита да събуди у жените фронтовачки спомените за техните преживявания във войната и особено за техните чувства. Несъмнено това е много далече от всякакви идеологически и пропагандни задачи. Алексиевич се ръководи от дълбоко хуманни мотиви и като писател се вдъхновява от внимание, доверие, любов и уважение към достойнството на хора, преживели нечовешки изпитания.

Най-простият и обикновен начин, по който можем да изразим уважение към достойнството на един човек, е като го изслушаме. И ето, Алексиевич издирва, среща се и разговаря с жените фронтовачки като в продължение на дълги часове слуша техните разкази. „Все повече – пише тя – се превръщам в едно голямо ухо, през цялото време обърнато към другия човек.“ (19) Разказването на спомени за войната е колкото желано от участничките във войната, толкова и трудно, понякога дори е мъчително. „Щом почна да разказвам – казва една от тях – и се поболявам. Разказвам ви, а вътре в мен – пихтия, всичко ми трепери.“ (350) Хората се връщат към мигове на огромни физически и психически изпитания, които са оставили болезнени следи в паметта им. Жените, с които разговаря Алексиевич, обаче имат изключително будно съзнание за дълг пред по-младите поколения, а и пред самите себе си – дълг за съхраняване на спомена за войната. Една от тях казва: „Аз ще ти обясня: страшно е да си спомняш, но къде по-страшно е да не си спомняш.“ (144)

Светлана Алексиевич е внимателен и съчувстващ, но също така и исторически и психологически грамотен слушател. Тя знае, че във всяко разказване на спомени има трима участника: разказвачът какъвто е бил в миналото, разказвачът какъвто е в момента на разказването и слушателят-регистратор. Особено важно е да се удържа съзнанието за разликата между разказвачът в миналото и разказвачът в настоящето. Не само защото спомените избледняват, но и защото житейският опит на хората се наслагва върху тях и ги променя. Съвкупният разказ на жените за фронта не претендира за фактическа точност, обективност и безпристрастност. Това, което истински интересува Алексиевич в този разказ, са само искреността и автентичността. Писателката явно притежава дарба с доверие, топлота, съпричастност и чувствителност да предразполага събеседничките си към искреност. За разлика от професионалния историк или разследва-

ция журналист тя не поставя критични въпроси, не сравнява различни източници и не коригира неточности. Най-много се пази от това да прояви дори и минимално недоверие и да се усъмни в онова, което чува. Тя знае, че картината на войната е крайно нееднородна, гледана от различните хора по различно време, на различни места и от различни позиции, поради което не е възможно да има една единствена „истина“ за войната. Сред тези един милион жени има всякакви – снайперистки, танкистки, артилеристки, свързочнички, лекарки, медицински сестри, санитарки, готвачки, перачки, бръснарки, писарки, хлебопекарки, снабдителки, строителки, пощальонки, телеграфистки, сапъорки, автомонтьорки, шофьорки. Всяка една от тях е преживяла и запомнила войната по различен начин. Затова писателката много внимава да не прави прибързани обобщения. Все пак обаче тя има кураж да направи една пределно обща констатация, която е заявена още в самото заглавие на книгата: *Войната не е занимание за жени*. Цялата книга всъщност представлява подкрепа на това твърдение.

Огромната част от жените на фронта, са много млади – възрастта им е някъде между 17 и 25 години. По правило това са идеалистки, които попадат в армията доброволно, водени от най-чисто желание да защитят страната си. По-малката част – главно жени с медицински специалности и инженерно образование – са мобилизирани. И едните, и другите вършат своята работа съвместно и понасят изпитанията на фронтовия живот с голяма твърдост и издръжливост. За жените отиването на война е пълно отрицание на целия им досегашен живот. Те просто са очаквали и са се готвили за съвсем друг живот.

На фронта за тях всичко е ново. Нека започнем от миризмите. „На войната – казва една от фронтовачките – няма женски миризми, там всички те са мъжки. Войната мирише по мъжки.“ (274) Но хайде, с това малко или много се свиква. Разбираемо е онова, което разказват санитарките, медицинските сестри и лекарките, прекарвали войната в лазарети и военно-полеви болници. „Моята война – спомня си една от тях – има три миризми: на кръв, на хлороформ и на йод.“ (152) Особено натрапчива и потискаща за всички е миризмата на човешка кръв: „След войната няколко години не можех да се отърва от мириса на кръв, преследва ме много дълго.“ (347) После нека вземем звуците. Те също са необичайни и стряскащи. „Помня звуците на войната. Всичко наоколо бучи, хлопа, трещи от огъня... На човек по време на война му старее душата. След войната никога повече не съм била млада.“ (169) Във възприятията на жените войната е едноцветна, те виждат само един единствен – цветът на пръстта: „Ако ме питате какъв е цветът на войната, ще ви отговоря – с цвета на пръстта.“ (238). Всички тези неща миризмите на кръв и изгоряло, грохотът на снарядите, цветът на земята усилват копнежите по онези прости неща, които радват хората

в мирния живот – тишината, песента на птиците, мирисът на дома. „Бях съгласна – свидетелства една от жените в бойна част – да стоя цялата нощ на пост, до разсъмване, само и само да слушам птиците.“ (89) Друга пък разказва как когато някое от момичетата от нейната част се прибиращо от домашен отпуск останалите отивали близо до нея, за да я подушат защото им миришела на дом: „Заставахме буквално една зад друга на опашка и я душехме, казвахме, че ни мирише на дома.“ (126) На война домът придобива едва ли не метафизическа значимост. Не става дума за моя или за твоя дом, а за дома изобщо: „Домът е нещо такова, което е по-голямо от живеещите в него хора и по-голямо от самия дом.“ (141)

За военните е азбучна истина, че за да стане армията боеспособна е необходимо преди да се обучат войниците на воински умения най-напред у тях трябва да бъдат заличени всички следи от цивилния живот. Обучението на един войник далеч не е само изграждане на нови навици и усвояване на нови умения – то е изграждане наново на цялата личност на човека. За да се роди военният човек, първо трябва да умре цивилният. От свидетелствата, събрани от Алексиевич личи обаче, че личностите на жените по странен начин трудно се поддават на армейско преформатиране. Не че жените не стават дисциплинирани, решителни, храбри и ефективни бойци – с войнишките дела те се справят не по-зле от мъжете. Те обаче не могат, а и изглежда не искат, да се простят с най-базовите неща на тяхната социализация като жени. Мъжете обикновено посрещат с присмех подобни неща и ги наричат „женски глупости“. Ето няколко примера за такива „женски глупости“.

„Ужасно се страхувах, ако ме убият, да не изглеждам зле.“ (182)

„Най-страшното за мене на война е да носиш мъжки долни гащи.“ (100)

„Знаеш ли, аз ще загина в този бой. ... Имам някакво предчувствие. Ходих при старшината, исках да ми даде чисто бельо, а на него му досвидя.“ (118)

„Остава до края само един страх – да бъде грозна след смъртта. Женски страх ...“ (220)

„Отстъпвахме от Воронеж, но помня как влязохме в един магазин и аз си купих обувки с високи токчета. ... И парфюм си купих.“ (89)

„Ние нямахме постелки, нямахме възглавници. Спяхме върху шума, върху слама. Но аз имах скрити обици, сложи си ги нощем и спя с тях.“ (213)

Съвсем не е трудно да се види общото в тези безредно разпръснати „женски глупости“ – те всичките имат нещо общо с красотата. Още в началото на своите срещи с жените от фронта Алексиевич забелязва, че „за каквото и да говорят жените, даже за смъртта, те винаги си спомняха (да!) за красотата, тя се явяваше неизтребима част от тяхното същест-

вание“ (212). Независимо от често непоносимите външни условия, за разлика от мъжете, жените успяват да съхранят в себе си усета за красота, потребността от красота, копнежа по красота. Изглежда при тях тъкмо красотата е онова нещо, което в най-голяма степен определя чувството им за живот. Изглежда красотата е и последното нещо, което се губи заедно с живота. Виждате, жените изпитват истински ужас от това, че когато загинаят няма да бъдат красиви.

Както сред командирите, така и сред обикновените войници в армията господства убеждението че войната не е работа за жени. То се оказва постоянно бреме за жените на фронта. Те трябва всекидневно да се борят с какви ли не мъжки предубеждения. Така например във флота се смята, че жена и котка на борда на кораба носят нещастие и командирите отказват да приемат на корабите жени. Алексиевич записва: „... един моряк погнал котка, кой знае как се беше озовала на кораба, където още от първите мореплаватели е останало суеверието, че котките и жените в морето носят нещастие.“ (229) Голяма част от мъжете гледат на жените с пренебрежение и присмех и отказват да се подчиняват на жени командири: „Шегувате се, там са само мъже и ни в клин, ни в ръкав жена да го командва – това е чиста лудост.“ (238). Ето и част от разказа на младо момиче, току-що назначено за командир на разузнавателен взвод: „Доведоха ме при моя взвод. Команда: „Взвод, мирно!“, а взводът и не мисли да става. Един лежи, друг седи и пуши, а трети се протяга, та кокалите му пукат: „Ех!“. С една дума, правеха се, че не ме забелязват. Обидно им беше, че те, препатили мъже разузнавачи, трябва да се подчиняват на някакво дваисетгодишно момиче.“ (242) Трудностите по приемането от мъжете, че в армията служат и жени, постепенно изчезват в хода на войната, мъжете полека-лека свикват с това. Някои от събеседничките на Алексиевич дори отбелязват, че по време на войната повечето от мъжете се отнасят към тях покровителствено, бащински и с необичайно кавалерско внимание и уважение. Всичко това обаче се променя след войната. След като се прибират у дома фронтовачките се натъкват на злобен и жесток психически тормоз от страна на онези – и мъже, и жени – които те заварват в цивилния живот. Тях ги изолират и дамгосват като „фронтови курви“, обиждат и унижават тях и близките им, често, следвайки официалната съветска пропаганда след войната, ги натоварват с обвинения в предателство. Добре известно е, че след края на войната много от фронтоваците – жени и мъже – се озовават принудително в лагери, било защото са били в германски плен (тоест са предатели), било просто защото с движението на фронта на запад са напуснали границите на Съветския съюз и са видели друг, по-богат свят и друг, по-добър живот.

Кое обаче е най-трудното нещо на война? Отговорът е еднозначен и категоричен: убиването. „Да убиеш – казва една от фронтовачките – е по-страшно, отколкото да умреш.“ (42). Вярно, на война повечето хора изпитват силна омраза към врага: „В душата – такава омраза: защо са дошли на земята ни, за какво са дошли? Но опитай се да убиваш. Страшно е.“ (177). Омразата сякаш прави убиването оправдано и по-поносимо. Все пак обаче и тя не носи вътрешен покой. „Та аз през цялата война ги ненавиждах! – казва една от тях – Справедливо – несправедливо, а все едно е противно да убиваш, особено в края на войната.“ (330) Военната необходимост да убиваш враговете разкъсва хората отвътре, руши душите им и ги кара да губят чувството за лично достойнство. „Не може да имаш едно сърце за омраза, а второ – за любов. Човек има само едно и аз винаги съм мислела как да спася своето сърце.“ (352) Много от жените осъзнават, че войната поставя под заплаха техния морален интегритет и това ги тревожи и измъчва. Въпросът е, как да спасиш онова най-съкровено нещо у себе си, което те определя като личност: „Аз не исках да убивам, не съм се родила, за да убивам. Исках да стана учителка.“ (283) – казва една от събеседничките на писателката.

Светлана Алексиевич съумява да извади на показ най-важното от преживяванията на жените на война – жените изпитват органическа непоносимост към войната. Удивителна сила носи в себе си следното кратко свидетелство: „Стигнах до Берлин. Разписах се на Райхстага: Аз София Кунцевич, дойдох тук, за да убия войната.“ (223). Към такова свидетелство няма какво да се добави. Войната наистина не е с лице на жена.

SVETLANA ALEKSIEVICH: THE WOMANLY FACE OF WAR

Hristo P. Todorov

Abstract

The paper refers to the book by the Belarusian writer Svetlana Alexievich – she was awarded the 2015 Nobel Prize in Literature – „War’s Unwomanly Face“ (1985). This documentary book collects excerpts from the writer’s interviews with women who served in the Soviet Army during World War II. These interviews were conducted some 40 years after the war. The author’s aim, based on the women’s recollections, is to create a picture of the war that focuses not on political leaders and top military commanders, but on ordinary people. In the article I highlight several significant aspects of specifically female perceptions of war, which I use to demonstrate the persuasiveness of Svetlana Alexievich’s thesis, stated in the title of the book, namely that war is an alien occupation for women.

Личности

ФАБРИКАНТИТЕ ВОИНИ. ГАБРОВСКАТА ФАМИЛИЯ ХАДЖИСТОЙЧЕВИ ПО ПЪТЯ НА ДЪЛГА И НА СТОПАНСКИЯ НАПРЕДЪК

Борис Станимиров

Настоящият доклад представя един от родовете, дали на Габрово прозвището „Българският Манчестер“. Освен успешни предприемачи и фабриканти, Хаджистойчеви са мъже на дълга, неизменни участници във всички въоръжени борби на българския народ. Бащата Петър Хаджистойчев е търговец на гайтани, шаяци и преди и през 1859 г. заедно със своите синове основава търговската фирма „Братя П. Хаджистойчеви“. През следващите години синовете на Петър Хаджистойчев и техните синове създават и развиват фабричното производство и участват във фабриките „Александър“ – за фино плетено платно, Машинна дърводелска фабрика за мебели, Акционерно дружество „Сокол“, фабрика „Балкан“ за вълнени преди и други предприятия. Търговският нюх и просперитетът не отклоняват мъжете от фамилия Хаджистойчеви от дълга към обществото, тъкмо напротив. Всички те взимат активно участие във въоръжените борби на българския народ и във войните за национално обединение.

Първият син на Петър Хаджистойчев – Стефан, се занимава с външно-търговските отношения на компанията. Вторият син и пръв директор на търговското дружество – Христо, е убит като четник в Априлското въстание. Третият син – Иван, е част от личната охрана на княз Александър I. Четвъртият син – Цанко, участва като опълченец в Шипченските боеве и има съществен обществен и политически принос.

Съчетаването на стопански успех и отечествен дълг продължава и в следващото поколение. Четиримата мъжки потомци на рода: синовете на

Стефан – Петър и Христо, и синовете на Цанко – Петър и Стефан, оставят семейните предприятия и едновременно заминават като офицери на фронтовете в Балканските и Първата световна война.

Семейната история на Хаджистойчеви е показателна за духа българския елит и за високите морални стандарти на поколенията на „Строителите на съвременна България“, които се издигат с труд и вяра и не щадят сили и живот за благо на родината и обществото.

Хаджистойчеви е генеалогично интересен габровски род, защото има проследена история, сроден е с цял конгломерат от възрожденски фамилии и присъства активно в обществения живот в няколко поредни поколения. Първият изследовател на габровската индустрия Ю. Несторов определя Хаджистойчеви, като „стар, заслужил род“.¹

За родоначалник се счита хаджи Стойчо² от с. Каябаш (дн. Здравковец), разположено между Габрово и Севлиево. Не е останало името на съпругата му, но за нея се знае, че е сестра на майката на Матей Дечев, който е канонизиран като Св. Онуфрий Габровски (1786–1818).

Синът – Петър х. Стойчев, се оженил за Бона Дюзтабанова. Бона е племенница на Васил Априлов (1789–1847) – дъщеря на сестра му Кера,³ както и сестра на Христо Дюзът – баща на Цанко Дюзтабанов (1844–1876), войводата на Габровската чета в Априлското въстание. Тези родства показват само най-известните фамилии от родовия конгломерат, от който са част Хаджистойчеви, но дори и тази информация е вече достатъчно показателна за социалната среда, общественото влияние и самочувствието, с която се развива разглежданата от нас габровска фамилия.

Тъкмо Петър Хаджистойчев, вече преселен в Габрово, сроден с някои от най-именитите габровски фамилии, развил търговия с гайтани и шаяци, основава през 1859 г. със своите синове търговското дружество „Братя П. Хаджистойчеви“⁴, което се превръща в основата на няколко текстилни предприятия, развити от семейството в следващите поколения в съдружие с други индустриалци, най-често техни роднини.

Първият син на Петър и Бона Хаджистойчеви – Стефан П. Хаджистойчев (1840–1907), се занимава с външнотърговската дейност на дружеството. Неговите дъщери се свързват брачно с родовете на севлиевския

¹ Несторов, Ю. Книга за Габровската индустрия. Габрово, 1934.

² ДА – Габрово, ф. 1325, а.е. 529.

³ ДА – Габрово, ф. 1325, а.е. 310 и 311.

⁴ Пурел, М. Габровци на XX век. II част. Габрово, 2003, с. 9.

*Четиримата Хаджистойчеви като офицери
в Първата световна война*

първенец и революционер Стефан Пешев (1854–1876) и на фабрикантите Калпазанови.⁵

Вторият син на Петър Хаджистойчев – Христо П. Хаджистойчев (1850–1876) поема търговските дела на компанията в Габрово, като става първият търговски директор на „Братя П. Хаджистойчеви“. Жени се за Тота Ранкова. Увлечен в революционния кипеж, става член на революционния комитет, а когато избухва Априлското въстание е един от подвойводите на Габровската чета под ръководството на своя братовчед Цанко Дюстабанов. След разгрома на четата Христо Хаджистойчев – Габровчето, както е известен в революционните среди, се опитва да се укрие, но е предаден, убит, а главата му е отсечена и изложена на показ. Той не успява да развие търговския си потенциал, не оставя и потомци, но е един от мъчениците на Габрово и на лобното му място край Тетевен има паметник.⁶

Третият брат – Иван Хаджистойчев (1856–1887), пребивава в Гюргево, където движи търговските дела на фамилията. Малко информация имаме за личните му дела, но след Освобождението Иван постъпва на работа като телохранител на княз Александър I. Телохранителите на княза се отличават с красивите си черногорски носии. Те са високи, едри мъже с бойни умения. След няколко години работа за княза Иван Хаджистойчев решава да се завърне в Габрово и да се включи в семейното производство. Според родовото предание князът му разрешава, като на шега поисква от Иван да кръсти фабриката си на него. Така Иван Хаджистойчев основава вълнено предачна фабрика „Александър“⁷ и тя е придворен доставчик. Освен Хаджистойчеви акционери във втората габровска текстилна фабрика са Бобчеви, Рашееви, Гъдев, Недев и Медаров. Иван Хаджистойчев се жени за Теодора Хесапчиева, от друг бележит габровски род, този на военния деец, учен, дипломат ген. Христофор Хесапчиев.

Последният от четиримата братя – Цанко П. Хаджистойчев (1869–1931) има всестранен принос в българската история, като опълченец, индустриалец, политик и общественик. Неговите потомци развиват фамилните предприятия през XX в., като прекъсват търговско – индустриалната си дейност за да се включат във войните за национално освобождение и обединение. Цанко Хаджистойчев се включва в Българското опълчение сражава се в Шипченските боеве в състава на 10-та Опълчен-

⁵ Техен зет е Йонко Ив. Калпазанов от фамилията, създала първата габровска фабрика.

⁶ Цонева, Д. 170 години от рождението на Христо Петров Хаджистойчев (Габровчето), участник в четата на Цанко Дюстабанов. 100 вести, 4 май 2020 г., с. 4.

⁷ Пурел, М. Габровци на XX век..., с. 10.

Фабрика „Александър“

ска дружина. При избухването на Сръбско-българската война за защита на Съединението, Цанко оставя фабриката и участва във войната. След войната, награден с орден „За храброст“, фабрикантът се жени за Иванка Цокева – дъщеря на друг голям габровски индустриалец – Петко Цокев⁸, който е съдружник на Калпазанови в първата габровска фабрика. Нещо повече, Цокев и Калпазанов са роднини, което предопределя доверието помежду им за да поставят заедно началото на габровската текстилна индустрия. Голямата дъщеря на Цокев е омъжена за Пенчо Колчев Калпазанов – брат на индустриалеца – първопроходник Иван Калпазанов. По този начин Цанко Хаджистойчев се явява баджанак на Калпазанови⁹ – съпругите им са сестри. Цанко Хаджистойчев е активен политик от Народната партия, народен представител в няколко парламента, сред които и V ВНС. Зам. кмет на Габрово по време на Първата световна война¹⁰, а в един

⁸ ДА – Габрово, ф. 1325, а.е. 536.

⁹ Радкова, Р. Т. Радков. Посмъртни материали за възрожденски дейци. Т. IV. София, 2021, с. 463.

¹⁰ ДА – Габрово, ф. 5К, оп. 2, а.е. 85, л. 3.

период е и.д. кмет на града. Активен общественик и дарител, училищен настоятел¹¹.

Дружество „Братя П. Хаджистойчеви“ участва като акционер в различни предприятия. В някои, като фабрика „Александър“ участва трайно, като по тяхна инициатива е сформирани предачния отдел на фабриката със 120 тъкачни стана. В други предприятия, като машинната дърводелска фабрика за мебели, която откриват през 1907 г. заедно с Драган Балабански се задържат по-кратко, защото не отговаря на очакванията им. Правят втори опит за присъствие в дървообработвателния сектор с фабрика „Сокол“ в която присъстват над 10 години – от 1919 до началото на 30-те години, когато се насочват изцяло към текстилната индустрия. Фабриката „Братя П. Хаджистойчеви“ се развива до водещо индустриално предприятие с два производствени корпуса, общежитие за над 80-те работници на дружеството, отделно представителство в София. Годишното производство в навечерието на Втората световна война е 80 т. преди. Акционерно дружество за индустрия и търговия „Братя П. х. Стойчеви“ има награди от международни изложения¹² в Анверс (1894), Пловдив (1892), Чикаго (1893), Париж (1900), Лондон (1907).

Синовете на Цанко и Иванка Хаджистойчеви са Стефан (1892–1976) – архитект¹³, Петър (1889–1963) – фабрикант, и Иван (1895–1929).

Петър Ц. Хаджистойчев следва в Белгия, но се мести в Германия, където завършва Лайпцигското висше търговско училище през 1911 г.¹⁴ След завръщането си в България записва право в Софийския университет, но избухналата Балканска война и последвалите я Междусъюзническа и Първа световна война му попречва да завърши второ висше образование. Между войните работи и като учител в Априловската гимназия, където преподава немски език и икономика. Петър Хаджистойчев е женен за Тотка, внучка на най-могъщия габровски чорбаджия Илия Видинлиев.¹⁵ Петър Хаджистойчев е председател на Съюза на габровските индустриалци в продължение на четвърт век, за което след 9 септември 1944 г. е репресиран и изпратен в концлагера Белене. Член е на Варненската търгов-

¹¹ ДА – Габрово, ф. 253К, оп. 1, а.е. 23, л. 21.

¹² Несторов. Ю. Книга на габровската индустрия. Габрово, 1934, с. 97.

¹³ Димитров, В. Конашкият мост е най-старият свидетел на историята на Габрово. 100 вести, 7 ноември 2015 г., с. 8

¹⁴ Гечева, К. 100 години габровски памукотекстил. Габрово, 2012, с. 24.

¹⁵ Писмо на габровския краевед Ангел Ангелов до Цанко П. Хаджистокчев от 12.07.2009 г. относно родословието на Видинлиев. Предоставено ми от Ц. Хаджистойчев.

Предачна фабрика „Братя П.х.Стойчеви“ – 30-те години на XX в.

ско-индустриална камара и на Плевенската камара. Член на габровския синдикат „Грамадата“, който осигурява електрификацията на града. За целта взима кредити на свое име, които предоставя на общината, за да върви строителството. Организатор на първата и втората габровски мострени изложби. Пише статии на икономически теми във вестниците „Габровска индустрия“ и „Възход“. Няколко мандата е член на Управителния съвет на БНБ. Член на съвета по индустрия към Министерството на търговията, индустрията и труда. Член е и на Управителния съвет на Общия съюз на българските индустриалци, както и на Акционерно дружество „Българска промишленост“, което е специализирано във вноса на суровини за индустриалните производства в България. Изразява резерви към търговската спогодба с Германия в навечерието на Втората световна война. За заслугите си към индустрията е награден с орден за

Гражданска заслуга. Петър Хаджистойчев е и член на Управителния съвет и проверителната комисия на фабрика „Принц Кирил“ АД.¹⁶

Поколението на Петър Хаджистойчев продължава активното присъствие на рода Хаджистойчеви в индустрията, политиката и обществения живот. Те са успели, завършили модерно образование в Европа, собственици и акционери във фабрики, заможни. Каквато е практиката в Царство България, младежите, които получават високо образование отслужват военната си служба в Школата за запасни подпоручици в София, където школниците градят умения на полеви военни командири, които да водят въоръжения български народ във война. Такава е военната доктрина на времето. В Школата отбиват службата си синовете на опълченеца Цанко Хаджистойчев и брат му Стефан. И съдбата не закъснява да ги призове. В Първата световна война едновременно на фронта като офицери заминават синовете на опълченеца Стефан Ц. Хаджистойчев и Петър Ц. Хаджистойчев и техните братовчеди Петър Ст. Хаджистойчев и Христо Ст. Хаджистойчев. Една портретна снимка на четирима млади офицери със саби увековечава този миг.¹⁷ По този начин воинската традиция в рода Хаджистойчеви се предава от опълченеца, през бунтовника революционер, обезглавен от турците и личния телохранител на първия български княз на следващото поколение, които водят български мъже по бойните полета на Европейската война в офицерски униформи. Интересен факт е, че Петър Хаджистойчев участва в Балканската война още преди да бъде запасен офицер, за което получава войнишки кръст „За храброст“, а в Първата световна война – вече като офицер, германски Железен кръст.¹⁸

Хаджистойчеви постигат просперитет и социално издигане благодарение на производството и търговията с гайтани и шаяци, основен пазар за които е Османската империя. По време на Балканските войни фирмата претърпява сериозни икономически затруднения поради загубата на пазари. Изчезва и един вагон с платове, за чието производство е ипотекирана представителната къща на фамилията¹⁹, построена от Цанко и Иван П. Хаджистойчеви. Впоследствие, къщата става собственост на банката

¹⁶ Постомпиров, И. Памукотекстилно дружество – фабрика „Принц Кирил“ (1912–1947 г.). 100 вести, бр. 80 от 05 април 2014 г., с. 2.

¹⁷ Личен архив на фамилия Хаджистойчеви.

¹⁸ Пурел, М. 120 години от рождението на Петър Цанков Хаджистойчев. 100 вести, 25 юли 2009 г., с. 2.

¹⁹ Най-представителната къща в Габрово. Днес в нея се помещава Регионалният исторически музей.

за удовлетворяване на дълга. Финансовите затруднения не разколебават братя Хаджистойчеви и техните потомци в изпълнението на воинския им дълг. Те преминават през всички войни, завръщат се с отличия за храброст и отново издигат предприятието си до върховете на българската индустрия.

Обзорът на социално – родовите предпоставки за успеха на Хаджистойчеви като предприемачи в индустрията и търговията няма да е пълен, ако не споменем и няколко родствени връзки, в които Хаджистойчеви встъпват чрез браковете на дъщерите си и се сродяват с други известни габровски фабрикантски фамилии от пантеона на „Българския Манчестер“. Така например, една от дъщерите на опълченеца-фабрикант, Тотка Ц. Хаджистойчева е омъжена за Иван Христов Марокинджиев (1888–1954) от кожарите-фабриканти Марокинджиеви.²⁰ Вече споменахме брака на Кина Ст. Хаджистойчева с Йонко Ив. Калпазанов. Две от сестрите на опълченеца също са омъжени за фабриканти – Аница за Пантю Тотев (фабрика „Тотю Пантев“), а Евдокия за Христо Рачев Бобчев – водещ съдружник във фабрика „Александър“.

Разгледаните фрагменти от родовата история на Хаджистойчеви, техните морални, волеви и обществени достойнства обаче, не са някакво изключение, а са по-скоро закономерност сред габровските фабрикантски родове. Ако обърнем поглед към родовата история на фамилиите Момерини²¹, Конкилеви²², Марокинджиеви²³, Калпазанови, Карагьозови, Хаджиберови и др. семейства, сродени с Хаджистойчеви посредством бракове на дъщерите, ще видим, че личните истории на тези бележити индустриалци поразително наподобяват тези на Цанко и Петър Хаджистойчеви – и в успехите, и в героизма, и в трудностите и трагичните жизнени стечения.

²⁰ Търновски, Д. Фабриката на Христо Влаев Марокинджиев се нарежда сред първите кожарски предприятия в България. 100 вести, бр. 146 от 28 юни 2014 г., с. 2.

²¹ Момерин, А. От Диарбекир до Белене и по-нататък: Пътят на габровската фамилия Момерин. София: Делова седмица, 2005; Станева, Е. Алманах на българските индустриалци. София, 1995, 137–138; Пурел, М. Габровци на XX–XXI век. Т. I. Габрово, 2016, с. 389; ДА – Габрово, ф. 1325, а.е. 482 л. 10–13.

²² Габрово след Освобождението. Спомени от Константин Вапцов. София, 2012, с. 170; Цонева, Д. Момчил Цонев. Имало едно време в Габрово. София, 2008, с. 263; Книга на габровската индустрия. София, 1934, 57–58; Стефанова, М. Т. Габровската бунтовническа чета 1 май – 11 май 1876 г. В: Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг 1876. София, 1978, 119–137; Търновски, Д. Габровските градоначалници 1879–1946 г. Габрово, 2005, 7–8; Арменски, Ст. Фамилия Конкилеви. Габрово, 2010.

²³ Пурел, М. Габровци на XX–XXI век, Габрово... 350–351.

Фигурите на Христо Влаев Марокинджиев (1855–1924) и Христо Колчев Конкилев (1847–1912) са две от най-известните и типични представители на „Българския Манчестер“ с биографии, които показват специфичния габровски дух, реализъм и идеализъм, прагматизъм и жертвост, висок морал и чувство за обществен дълг. Двамата всъщност са братовчеди, принадлежащи към различни клонове на един род.

Христо Конкилев, точно както първото поколение от Хаджистойчеви е участник в борбите за национално освобождение, член на Габровския революционен комитет, участник в Габровската чета в Априлското въстание. Записва се в Българското опълчение и участва в шипченските боеве. Акционер в предачницата на Ив. Калпазанов, в дружество „Троица“ и „Хр. Конкилев и син“. След Освобождението е три пъти кмет на Габрово, народен представител в девет народни събрания.

Христо Марокинджиев започва като занаятчия и търговец и основава и развива кожарската индустрия в Габрово. Неговите синове Васил Хр. Марокинджиев (1883–1925) и Никола Хр. Марокинджиев (1886–1966) и Иван Хр. Марокинджиев (1888–1954) получават високо европейско образование в областта на кожарството и търговията и управляват семейните фабрики. Но по време на войните 1912–1918 г. и тримата оставят индустрията, заминават на фронта и проявяват храброст, за която са отличени. Васил е ранен тежко. Иван е офицер, командир на рота в трите войни. Той се оженва за Тотка Ц. Хаджистойчева.

Христок Момерин (1852–1918) е един от първите габровски фабриканти. Първоначално е търговец на платове, но през 1890 г. оборудва и основава „Първа българска фабрика за фланели и шалове“. След смъртта му, фабриката поемат синовете му Христо и Андрея. Съдбата на фабриканта Андрея Хр. Момерин (1885–1982) много прилича на тази, на съграждана му Петър Ц. Хаджистойчев. Той също развива индустриално производство със значими социални придобивки за работниците, но и участва в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, където проявява забележителни войнски качества и е награден с ордени „За храброст“. След преврата на 9 септември 1944 г. е репресиран, фабриката му е конфискувана, а той прекарва дълги години в концлагерите Ножарево и Белене. Неговият син Христо (1936) е изключван от училище и от университета, като син на репресиран фабрикант. Все пак успява да завърши физика и прави успешна кариера като изобретател в електронно-изчислителната индустрия. По същия начин, синът на репресираният фабрикант и герой от войните Петър Хаджистийчев е изключван от университета и успява да завърши право с много перипетии, но след това се

доказва като блестящ юрист и след демократичните промени става член на Конституционния съд.

И както според Дарвиновата теория онтогенезата повтаря филогенезата, развитието на зародиша повтаря фазите в еволюционното развитие на вида, така и родът Хаджистойчеви сякаш повтарят историческата съдба своя град. Векове наред габровци водят живот на въоръжени и смели мъже, охраняващи планинските проходи по времето на три държавни формирования – Византия, Втората българска държава и Османската империя. Тъкмо свободните дервентджии имат воля, смелост и самочувствие да се отворят към новото за да направят от занаятчийския си град люлка на българската индустрия. По същият начин, една конкретна габровска фамилия – потомците на Хаджи Стойчо, съчетава в съдбата си войнската храброст с търговския нюх и волята за успех и напредък и вписва името си сред „Строителите на съвременна България“.

THE INDUSTRIALISTS WARRIORS. THE HADJISTOYCHEVI FAMILY FROM GABROVO ON THE PATH OF DUTY AND PROSPERITY

Boris Stanimirov

Abstract

The report presents one of the illustrious industrial families from Gabrovo. Apart from being successful entrepreneurs and manufacturers, two generations of Hadjistoychevs are men of duty, participants in all armed struggles of the Bulgarian people and war veterans.

The Hadjistoychev family is an old and illustrious one in the town of Gabrovo. They are related by marriages with a network of other big families, that represent the tissue of the local social elite. This familial relations plays a significant role in creating mutual trust for industrial partnerships. The model of the early Bulgarian textile industry, that gave Gabrovo the nickname „the Bulgarian Manchester“ was joint capital of 3 to 5 partners from related families. This was the way “Hadjistoychev Bros” developed and prospered. In the meantime, The family members were always eager to show bravery on the battlefield – during the April Uprising in 1876, in the Bulgarian volunteers corps in the Russian-Turkish war (1877–1878), the war with Serbia in 1885, the Balkan wars (1912–1913) and WWI.

The reports follows 3 subsequent generations of the family with short biographic data, including family and marriage connections with other illustrious families, civil impact in the field of industry and social life of Gabrovo, as well as military merits. At the end of the article, there are some parallels with several other industrial families from Gabrovo with similar background and destinies.

ПАУН БАНАНОВ – ОТ ДОБРОВОЛЕЦ ДО ГЕНЕРАЛ

Стоян Николов

В многовековната българска военна история забравата на времето е сложила своя тежък и неутолим отпечатък върху паметта за стореното от хиляди войници и офицери, служили вярно в защита на Отечеството. Един от забравените от мнозина герой, познат незаслужено само на тесните изследователи на българската военна история и на издирващите редки имена в българската именна система е генерал-майор Паун Илиев Бананов. През последните години булото на тази незаслужена заборава върху неговата личност частично бе премахнато в няколко изследвания на български военни историци.¹

Паун Илиев Бананов е роден на 1 март 1868 г. в Лясковец, тогава в пределите на Османската империя. Родът Бананови от този буден български град дава няколко български офицери до 1944 г., като Паун е най-стариият от тях и достига най-високо в стълбицата на професионалното развитие. За разлика от него Васил Илиев Бананов служи в пехотата и достига до чин майор, а Илия и Петко са запасни офицери. Освен тях Стефан Илиев Бананов също е обвързан с армията, но с военната медицина, като през 1890 г. започва следването си в Императорската военномедицинска академия в Санкт Петербург, която завършва през 1895 г. Предходната година Илия Бананов завършва същото учебно заведение.²

¹ Петров, Тодор, Соня Пенкова. Българските генерали 1878–1946. С достойнство и чест. София: Национален военноисторически музей, 2021, 71–72; Прокопиев, Анатолий. Гвардейската част на Българската армия 1879–1944. София: Военно издателство, 2005; Николов, Стоян. Българската конница 1878–1912 г. София: Военна академия „Г. С. Раковски“, 2021.

² Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 1–2. А-З. София: „Св. Георги Победоносец“, 1996, с. 63; Танчев, Иван. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912).

Учи във Варненската мъжка гимназия към 1885 г., но в хода на славните събития през септември-ноември 1885 г., свързани със Съединението на Княжество България и Източна Румелия и неговата въоръжена защита, без знанието на своите родители постъпва като доброволец в Сандровската чета. Четата се формира през втората половина на октомври във Варна, като към края на месеца е изпратена по железницата до Русе, а от там с параход достига Видин на 30 октомври и на 1 ноември полага клетва. Всеки доброволец получава тъмнокафяв шаячен шинел, калпак с лъвче, пушка „Бердана“ и 100 патрона. Взема участие в боевете при Белоградчик на 4, 5 и 6 ноември и на 14 и 15 ноември при Акчар и Гайтанци в състава на Северния отряд в Сръбско-българската война 1885 г.³

С това и с хода на последващите събития Паун Бананов и друг доброволец – ученикът Иван Колев вплитат съдбите си в Пантеона на славата на българската конница. Като участник в бойни действия във войната получава своето първо военно отличие – награден е с възпоменателния медал за нея.

Завършва гимназията през 1886 г., след което за кратко е учител в Горна Оряховица през учебната 1886–1887 г. Постъпва във Военното училище в София и го завършва през 1889 г. Произведеният на 18 май същата година подпоручик Бананов е назначен на длъжност субалтерн (младши) офицер в 1-ви конен полк в София. През следващата година завършва курс по пионерно дело в Русе, след което е назначен за ковчезник в полка. Произведеният в поручик Паун Бананов на 1 януари 1893 г. продължава да служи в частта до 1906 г., като последователно завършва Висшия офицерски курс към Военното училище през 1895 г., командир е на конно-пионерния взвод от 1898 г., а след повишението от първия януарски ден на 1900 г. в ротмистър (капитан) е преназначен на длъжност старши офицер. През 1901 г. е командирован в руската столица Санкт Петербург, където завършва Офицерската кавалерийска школа през 1904 г., след което има едногодишен стаж в руския 24-и драгунски Лубенски полк в Кишинев (днес столица на Република Молдова). След завръщането си в Княжество България е назначен за командир на ескадрон в 4-ти конен полк в Ямбол.⁴

София: ИК „Гутенберг“, 2008, 45–46.

³ Венедиков, Йордан. История на доброволците от Сръбско-българската война 1885 г. София: Сливница, 1935, 35–36, 44, 169–176, 181–193.

⁴ Военни известия, № 97, 6 октомври 1901 г.; № 12, 17 ноември 1905 г.; Петров, Тодор, Соня Пенкова. Българските генерали..., с. 71.

От началото на 1906 г. новопроизведеният майор е инструктор по езда в Кавалерийската школа в София. Това е признание за неговите професионални умения и педагогически качества, тъй като именно в нея се осъществява професионалното надграждане в конното дело на подофицерите, които искат да достигнат вахмистърски (фелдфебелски, днес старшински) чин, на завършилите Военното училище младши конни офицери и на старшите офицери, които едва след нейното успешно завършване или след завършване на аналогична школа зад граница могат да поемат командването на ескадрон.⁵

От 1909 г. е командир на ескадрон в Лейбгвардейския на Негово Величество конен полк, а от май 1912 г. е домакин на полка.

В хода на Балканската война 1912–1913 г. освен домакин за кратко е и командир на допълващия ескадрон в полка, който има за задача да посреща и организира запасните чинове, да ги облече, въоръжи и снабди с коне, след което да изпраща за попълване на заминалите за фронта ескадрони. Той е на пряко подчинение на Главната квартира и изпълнява охранителна и караулна служба. Ескадронът остава за лична охрана на цар Фердинанд I в целия си състав или отделя конвойни взводове при пътуванията на монарха в хода на войната до Ямбол, Казълагач, Лозенград, Чаталджа, Рилския манастир и София. От началото на 1913 г. ескадронът под командата на майор Паун Бананов временно е прехвърлен в района на Ортакьой (Ивайловград), където чрез патрулиране охранява и опазва обществения ред. След превземането на Одрин за кратко ескадронът изпълнява същите функции от превзетите турски кавалерийски казарми в предградието Караагач, но впоследствие е върнат в Ортакьой.

В деня след подписването на Лондонския мирен договор на 17 май 1913 г. е произведен в подполковник и от 23 септември 1913 г. е командир на най-престижната българска войскава единица, взела участие във всички войни на Третата българска държава – Лейбгвардейския конен полк.

През ноември 1913 г. полковият командир посреща първите новобранци, на които се предава натрупания боен опит от Балканските войни. През юни 1914 г. в полка се поставя възпоменателна мраморна плоча с изсечените имена на падналите пред олтара на Отецеството през двете войни 16 герои-гвардейци и подполковник Бананов заповядва три пъти в годината – 5 октомври, обявяването на Балканската война, 13 март, победоносното влизане на полка в Одрин и 24 юни, боя при връх Букова

⁵ Петров, Тодор, Соня Пенкова. Българските генерали..., с. 71; Николов, Стоян. Българската конница..., 229–236.

глава, да се провежда в присъствието на всички гвардейци тържествена вечерна проверка, на която да се извикват по ред имената на загиналите герои във всеки ескадрон.⁶

Командирът на Лейбгвардейския конен полк воюва и в Първата световна война. В хода на мобилизацията през септември 1915 г. полкът пристига в Трън и заедно с 1-ви конен полк сформират 1-ва конна бригада. Подполковник Бананов с командирите на ескадрони извършва рекогносцировка на местността около Букова глава. Той ръководи средната група на бригадата и придадените към нея части, която трябва да притисне противника към Власинското блато и да прегради пътя му към Сурдулица. Лично повежда атаката на Лейбгвардейския полк след овладяването на Власинската митница, в резултат на която дружините на 26-и пехотен Пернишки полк безпрепятствено овладяват силно укрепената сръбска позиция на Букова глава. Инициативата на подполковник Бананов довежда до единствената по рода си в историята на българската конница конна атака срещу здраво заета позиция в условия на силно пресечена планинско-гориста местност и открива възможност за осъществяване на оперативен маньовър от оперативен мащаб с излаз на българските войски в долината на река Българска Морава. За това командирът на полка получава благодарствена телеграма от цар Фердинанд I. Умело ръководи последващия отбранителен бой, след което повежда настъплението на полка към Враня, връх Копиляк и връх Елача. В края на октомври 1915 г. полкът пленява и обоза на сръбската Моравска дивизия. През ноември настъпва в посока планините Велика и Жеговица, а впоследствие и Прищина. На 16 ноември неговите части влизат в Призрен, след което преминава в пряко подчинение на Щаба на Действащата армия. Лейбгвардейският конен полк на 5 януари 1916 г. участва в парада и прегледа на войските в Ниш, ръководени от германския кайзер Вилхелм II и българския цар, като неговият командир получава високо германско отличие.⁷

След това тържество на българската победа полкът участва и при освобождението на Добруджа в състава на 1-ва конна дивизия. От 30 май 1916 г. Паун Бананов е повишен в полковник. На 2 септември 1916 г. повеж-

⁶ ДВИА, инв. № 3565. Босилков, Любомир, генерал о. з. История на Гвардейския на Н. В. конен полк (1878–1918 год.), ръкопис, б. м. г., л. 189–289; Прокопиев, Анатолий. Гвардейската част..., 55–84; Прокопиев, Анатолий. Лейбгвардейският конен полк в Балканската война 1912–1913 г. Военноисторически сборник, 2004, № 2, 18–23.

⁷ Прокопиев, Анатолий. Гвардейската част..., 87–106.

да авангарда на средната колона на Конната дивизия и участва в боя при Куртбунар (Тервел). На следващия ден повежда полка си в настъпление при Кочмар и след поредици от сечащи атаки срещу части на румънската 6-а сборна бригада противникът търпи поражение. В решителния ден на бойните действия при Добрич – 7 септември, българската конница принуждава противника да премине в бягство. При настъплението към Кобадинската позиция гвардейците успешно воюват ескадронно с руски драгуни. На 21 септември е сред командирите, умело ръководили поверените си части за славната победа при Мустафа Ачи. В дните 1–3 октомври при кота 90 противникът провежда поредица от кърваво отбити атаки, като полковник Бананов лично повежда полка, за да запуши бреща, получил се при отстъплението на 25-а турска дивизия, оголила фланга. В последвалите боеве на 6 октомври при Первелий е контузен в гърба от парче граната. Командва десния подучастък на Конната дивизия при пробива на Кобадинската позиция, след което и отряда, овладял Хърсово на 26 октомври. През декември 1916 г. е назначен за командир на 5-а конна бригада и на 7 декември се сбогува със своите храбри гвардейци.⁸ Командваната от него бригада е прехвърлена в началото на 1918 г. в Македония, а след края на войната е командир на сборна конна бригада, дислоцирана в Ямбол и Харманли до декември 1918 г. През 1919 г. е началник-щаб на Кавалерийската инспекция и на 1 декември 1919 г. достига върха в професионалното си развитие като конен офицер, като е назначен за инспектор на кавалерията. През декември 1920 г. е произведен в генерал-майор, след което преминава в запаса по собствено желание, свързано и с огромното съкращаване на Българската армия в резултат на суровите клаузи на Ньойския мирен договор. Списание „Нашата конница“ посвещава биографичен материал на него в своя брой № 7 от 1920–1921 г.⁹

Жененият с три деца достоен офицер през продължилата си над три десетилетия служба е награден и с българските военен орден „За храброст“ III степен 2 клас и IV степен 1 клас, „Св. Александър“ IV степен с мечове по средата, народен орден „За военна заслуга“ V степен с корона и „За заслуга“, знаците „За 10-годишна отлична служба“ и „За 20-годишна

⁸ Прокопиев, Анатолий. Лейбгвардейският конен полк в боевете при Мустафа Ачи и Первелий в Добруджа (септември – октомври 1916 г.). В: Първата световна война и България през 1916 г. София: ВА „Г. С. Раковски“, 2016, 350–357; Прокопиев, Анатолий. Гвардейската част..., 106–128.

⁹ Генерал-майор Паун Бананов. Нашата конница, 1921, № 7, 3–5.

отлична служба“ и възпоменателен кръст „За Независимостта на България 1908 г.“ Удостоен е и с чуждестранни ордени – руски „Св. Станислав“ II степен, германски „Железен кръст“ II степен, австро-унгарски „За военни заслуги“ III степен и османски „Железен полумесец“.¹⁰

От 10 април 1930 г. е зачислен в Народното опълчение поради навършване на 60-годишна възраст, като в следващите над десет години се отдава на изследователска и научна дейност. През 1930 г. чрез дружеството „Жокей клуб“ в София запасният генерал издава книгата „Коневъдство и конен спорт“, като има и публикации на страниците на списанията „Българска военна мисъл“, „Военен журнал“ и „Кавалерийска мисъл“, посветени на българските малцинства в Румъния, на важни въпроси, свързани с нашето Възраждане през 60-те и 70-те години на XIX век, относно изненадата на войната и спомените му за генерал Колев.¹¹

В знак на почит към заслугите му към свободата на българска Добруджа след нейното възвръщане към родината през 1940 г. село Дъбравица или Меше махле, Силистренско е преименувано с Министерска заповед № 2191, обнародвана на 27 юни 1942 г., на село Полковник Бананово. Превратностите на времето довеждат до това, че през 1951 г. името Дъбравица отново е върнато, за да се слее това населено място със село Варненци през 1956 г.¹² и за десетилетия почитта към българските воители, воювали за единението на всички българи под една държавна стряха, потъва в незаслужена забрава.

Генерал Бананов е един от типичните представители на българското офицерство от края на XIX и първите десетилетия на XX в. Възпитаван и изградил се като личност в една родолюбива патриархална среда

¹⁰ Петров, Тодор, Соня Пенкова. Българските генерали..., с. 72.

¹¹ Бананов, Паун. Българските малцинства в Румъния. Българска военна мисъл, 1935, № 9, 29–31; Бананов, Паун. Из архива на Българското възраждане. Разногласието между Л. Каравелов и Хр. Ботев. Българска военна мисъл, 1935, № 12–13, 45–52; Бананов, Паун. Из архива на нашето Възраждане. – Тодор Хрулев и Павел Калянджиев. Българска военна мисъл, 1934–1935, № 7–8, 34–35; Бананов, Паун. Изненадата на война и средствата за отстраняването ѝ. Военен журнал, 1942, № 92, 1–26; Бананов, Паун. Пояснения по действията на Лейб-гвардейския на Н. В. конен полк на 3.X.1915 г. Кавалерийска мисъл, 1936, № 2, 141–158; Бананов, Паун. Принос към историята на нашите книжовни дружества. Българска военна мисъл, 1935, № 17, 206–212; Бананов, Паун. Спомени за генерал Колев (1889–1916 г.). Кавалерийска мисъл, 1937, № 4, 50–67. Статията му в „Кавалерийска мисъл“ от 1936 г. погрешно е определяна с автор Петър Бананов, въпреки описанието в самото списание, че автор е запасния генерал П. Бананов. Вж. Българската армия 1877–1944. Библиография. Том II. 1918–1944. Част II. София: ВИК „Св. Георги Победоносец“, 1994, с. 177, 296.

¹² Мичев, Николай. Речник на имената и статута на населените места в България 1878–2004. София: Петър Берон, 2005, 144–145.

още като ученик той отива доброволец, за да защити Отечеството през 1885 г. В следващите години се изгражда като стойностен офицер и умело води поверените му части във войните за национално обединение през 1912–1918 г. През Голямата война полковникът като командир на Лейбгвардейския конен полк пролива и кръвта си за освобождението на Добруджа, с което на практика доказва своята готовност да положи тялото си за осъществяване на общонационалния идеал. След Първата световна война ерудитът Бананов допринася с перо за изясняване на различни въпроси от българската история и конното дело, като дори не знаем къде и кога угасва неговия живот, посветен на България.

PAUN BANANOV FROM VOLUNTEER TO GENERAL

Stoyan Nikolov

Abstract

Major-General Paun Bananov was a typical representative of the Bulgarian officer corps until 1944, receiving specialized education at home and abroad and ably leading the cavalry units entrusted to him in the wars of national unification. After the First World War he reached the rank of inspector of cavalry, but as a result of the restrictions of the Treaty of Neuilly he went into the reserves and devoted himself to journalistic activity.

ПРОФЕСОР ЛЮБОМИР МИЛЕТИЧ, БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ И КРАХЪТ НА НЕОСЛАВЯНСКАТА ИДЕЯ

Кирил Илиев

Професор Любомир Милетич е един от най-видните български учени и интелектуалци от края на XIX и началото на XX век. Той има разнородни интереси свързани с езикознанието, диалектологията, етнографията, историята и палеографията. Неговите научни открития са актуални до ден днешен и служат за отправна точка на изследователите на българския национален въпрос, поради това оценката, че той е „стълб на българската наука и родолюбие“ е напълно основателна.¹

Любомир Милетич има колосален принос на полето на науката и образованието. Той оставя повече от 400 труда: книги, монографии, студии, рецензии и др., много от които са на чужди езици: немски, френски, сръбски, хърватски и руски. Автор на множество забележителни трудове свързани с македонския и тракийския въпрос като: „Македония и македонските българи“, „Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война“, „За Тракия“, „Родна Тракия“, „В Македония и Одринско“, „Западна Тракия и договорът за мир в Ньой“, „История на Гюмюрджинската република“, „Разорението на тракийските българи през 1913 година“, както и многобройните публикации и доклади, свързани с трагедията, преживяна от македонските и тракийските българи през 1913 година.

През целия си съзнателен живот Любомир Милетич остава дълбоко свързан със съдбата на македонските българи и има огромни заслуги за създаването и развитието на Македонския научен институт. Красноречива оценка за живота и делото на професор Милетич дава българският

¹ Мурдаров, В. Любомир Милетич. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1987, с. 5.

общественик, юрист, журналист и член на Македонския научен институт Никола Коларов: „Неговото име, остана най-тесно свързано с освободителната борба на македонските българи. Милетич бе неотлъчно свързан с тази борба. Той болезнено изживяваше всички страдания, които се изсипаха върху нещастното българско население в Македония, което в една неотстъпна и величава борба, всичко пожертвува за правдата и свободата. В тая борба той бе най-големата духовна сила. На нея той посвети най-големата част от живота си.“²

Въпреки подробната информация за професионалния му път, Любомир Милетич сякаш остава все още непознат в личен план. В своите професионални ангажименти той сякаш намира опора и утеха на множеството тежки изпитания в личен план.³ През годините неговите колеги и приятели го описват като мълчалив, но открояващ се с проникателен ум и огромна работоспособност, непримиримост, упоритост и безкористен патриотизъм. Без оглед на дистанцията на времето, липсва пълно изследване на български език, което да побере в себе си целия живот и дело на големия български учен, родом от град Щип. Поради това констатациите, че все още сме в дълг към този бележит българин, чийто следи сякаш се губят през годините – са верни. От една страна за това спомага неговата мълчаливост и отдаденост на професионалните задължения и дълг, от друга, поради факта, че по-голямата част от личния му архив изгаря по време на бомбардировките над София през януари 1944 г.

* * *

Любомир Милетич взима живо участие в организирането на македонската емиграция и бежанците в България през 1893 г.⁴ През март 1895 г. в резултат на качествено новата степен в организирането и идейно-политическото развитие на емиграцията от Македония и Одринска Тракия възниква Македоно-одринската организация и нейният ръководен орган Върховният македоно-одрински комитет.⁵ Милетич става част от неговия състав под председателството на генерал Данаил Николаев и Йосиф

² Илюстрация Илинден, кн. 6, юни 1940 г.

³ Големият му син Милко Милетич умира след продължително и тежко боледуване през 1918 г. Малкият му син Владимир Милетич умира едва осемнадесетгодишен. Най-малката му дъщеря Любица Милетич са самоубива. Неговата сестра умира съвсем млада, неговият брат умира по време на Балканските войни през 1913 г. Съвсем малко почива и едно от неговите внучета.

⁴ Райчевски, С. Любомир Милетич. София: Захарий Стоянов, 2020, с. 116.

⁵ Елдъров, С. Върховният македоно-одрински комитетъ и Македоно-одринската организация в България 1895–1903. София: Иврай, 2003, с. 23.

Ковачев. През ноември 1896 г. в София заседава Третият македонски конгрес. Паметна остава речта на Милетич, в която апелира за единение и сплотеност на организацията, като най-важно условие за успеха на освободителното дело в Македония. Христо Станишев, който е негов близък приятел ще отбележи, че „най-силна следа остави логическата и най-добре обоснована реч на проф. Любомир Милетич“.⁶ Иван Снегаров отбелязва, че думите на проф. Милетич със своята логичност и здрави аргументи ще се окажат решаващи по време на конгреса.⁷

В последствие Милетич ще продължи с желанието си за единство и сплотени действия по отношение на македонския въпрос, което личи от създадената организация през ноември 1902 г., когато освен него Иван Георгов, Димитър Ризов, Андрей Ляпчев, Никола Генадиев и Пантелей Урумов и др. ще предприемат действия за примирие в македонското движение, създаването на единство във Върховния комитет и споразумение с ВМОРО.⁸ Паралелно с помирителната кауза, в характерния за него прагматичен стил и в опит да изпревари времето и събитията, Милетич е ангажиран с подготовката на материали с цел да информира европейския политически елит със съдбата на македонските българи. Именно поради това Любомир Милетич и Иван Георгов се срещат с руския външен министър граф Владимир Ламсдор и му връчват един мемоар от името на македонските българи. Руският външен министър парира желанието и надеждите на Милетич, че Русия би заела проактивна позиция спрямо македонския въпрос. Към онзи момент Русия не е била подготвена за друго, освен за запазване на статуквото на Балканите и за налагане на реформи в Османската империя.⁹

Любомир Милетич изживява тежко страданията на македонските българи по време на Илинденско-Преображенското въстание. В писмо до своя скъп приятел Ватрослав Ягич той споделя: „Колко нощи не съм спал заради нея, колко пъти по цели часове съм седял над писмената маса с перо в ръка над моите „павликяни“ и не съм могъл да напиша ни думичка –

⁶ Илюстрация Илинден, кн. 6 от юни 1937 г.

⁷ Снегаров, И. Проф. Милетич като народен деец. В: Помен за проф. Л. Милетич. Речи произнесени на паметното събрание на 5 юний 1938 г. по случай на годишнината от смъртта му. София: Придворна печатница, с. 41.

⁸ Елдъров, С. Генерал Иван Цончев: Биография на два живота. София: Военно издателство, 2003, с. 116.

⁹ Германов, С. Руската общественост и революционното движение в Македония и Одринско 1893–1908. София: Университетско издателство „Климент Охридски“, 1992, с. 96.

защото мислите ми са били все там, в Македония.¹⁰ Непосредствено след избухването на Илинденско-Преображенското въстание, Милетич заминава по собствена инициатива за Прага, заедно с неговия близък приятел и съмишленик професор Иван Георгов, с цел да привлече симпатизанти за освободителното дело в Македония и Одринско, но и с конкретната задача да организира комитет, който да събере доброволни помощи за пострадалите от въстанието.¹¹ Изборът им не е случаен, тъй като Прага е идеологическият център на неославизма, с огромно влияние върху останалите славянски народи. Те се срещат с лидера на чешките неослависти Карел Крамарж. От Прага Милетич и Георгов се отправят за Петербург, Лондон, Париж и Рим и се завръщат в София през ноември 1903 г.

* * *

След обявяването на независимостта на България през 1908 г. на преден план изпъква въпросът за Македония, Одринска Тракия и националното обединение на българите в неговите етнографски граници. От началото на 1910 г. правителството на Александър Малинов започва преговори с Русия за съюз срещу Турция на основата на военната конвенция от 1902 г., с която трябва да се неутрализира евентуална интервенция от страна на Румъния. Преговорите са продължени през 1911 г. от новото правителство на Иван Евстратиев Гешов и Стоян Данев. България си дава ясна сметка, че без съюз със Сърбия и без подкрепата на Русия не може да води сама война с Турция и да се надява на някакви придобивки. Същевременно в средата на 1909 г. определени политически кръгове в Русия, които поддържат курса за балканско споразумение, включват в дипломатическата борба славянофилството в новия му вариант – неославизма, като по този начин се надяват да засилят влиянието на Антантата в България и Сърбия и да се облекчи сключването и функционирането на Балканския съюз.¹² Това е и една от причините за подготовката и организирането на Втория славянския събор.

В началото на 1910 г. тече подготовка за провеждането на Славянския събор в София. Любомир Милетич е трайно ангажиран с руската книжовна изложба, която е едно от съпътстващите събития на форума, на който ще

¹⁰ Божилова, Р. Любомир Милетич до Ватрослав Ягич. Писма 1896–1914 г. София: Проф. Марин Дринов, 1996, с. 135.

¹¹ Пак там.

¹² Тодорова, Ц. БРСДП (т.с.), БРСДП (об.) и БЗНС по външната политика на българските буржоазни правителства (1908–1912). В: Външната политика на България (1878–1941 г.). София: Българска академия на науките, 1978, 214–215.

бъде един от неговите делегати. Той е недоволен от слабата организация около събитието и от факта, че не са поканени достатъчно гости, както и от слабото популяризиране на предстоящия славянски форум. Той определя организаторите на събора Стефан Бобчев, Александър Людсканов и Георги Калинков, като „самозвани представители на българския народ“ по отношение на участието им на предишния славянски събор в Прага.¹³ И изтъква, че в Прага Иржи Поливка вече е създал няколко комитета и дори е председател на неославистичната „Просветна секция“, а в България нищо не се е направило, „защото господин Бобчев е монополизирил неославизма“.¹⁴ Според него няма нужната подготовка за голям форум, отчитайки отказа на поляците да участват и недоволството на сърбите от факта, че събора няма да бъде проведен в Белград, а в София Милетич прави заключението, че ще се бламират пред чуждия свят. В последствие Любомир Милетич е избран за член на „Редакционната комисия“ на предстоящия събор, а самият той е силно обезпокоен „как ще посрещнем гостите прилично, като сме такива сиромаси във всяко едно отношение“, по-скоро имайки предвид организационните проблеми, тъй като бюджетът за бъдещият славянски форум е обезпечен.

През месец юни 1910 г. в София се провежда Вторият подготвителен славянски събор. Това мащабно събитие ще раздели до голяма степен политическия, обществен и интелектуален елит на България по въпроса за неговото провеждане, както и за темите и въпросите, които трябва да бъдат разисквани по време на това събитие. Голяма част от българските интелектуалци в лицето на Пейо Яворов, Пенчо Славейков, Петко Ю. Тодоров ще заклеймят провеждането на Славянския събор и ще го атакуват поради категоричния отказ на организаторите част от обсъжданите теми да бъдат нерешените национални противоречия между славянските народи.

Най-мащабният въпрос в славянския свят към онзи момент е руско-полският, но напрежение не липсва и по отношение на българо-сръбския и по-конкретно съдбата на Македония. Макар и организаторите на този форум широко да прокламират, че по време на неговото провеждане няма да бъдат разисквани политически теми, дефакто политическият ефект от него ще бъде сериозен, тъй като той ще положи темелите на бъдещия Балкански съюз, а лидерите на Славянското благотворително дружество ще бъдат призвани да направляват съдбините на България в бурните месеци по време на Балканските войни.

¹³ Божилова, Р. Любомир Милетич до Ватрослав Ягич. Писма 1896–1914 г. София: Проф. Марин Дринов, 1996, с. 270.

¹⁴ Пак там.

Професор Любомир Милетич също е един от недоволните от факта, че организаторите на Славянския събор в София ще изберат тактиката да избегнат разискванията на националните противоречия, но в характерния си далновиден и прагматичен стил, избира да се възползва от висотата на Славянския форум, вместо да го осъди и да не повдигне въпроса за съдбата на българите в Македония и актуалните и бъдещи противоречия със Сърбия. Именно поради това решава, че е по-добре да вземе участие и да интернационализира македонския въпрос от трибуната на Славянския събор, вместо да остане пасивен по време на неговото провеждане.

В една от дискусиите по време на събора Милетич прави предложение всички славянски университети безпрепятствено да приемат за редовни слушатели всички славяни въз основа на матуритетните им свидетелства, а също така славянските университети да допускат славянските студенти на университетски изпити, като им зачитат всички семестри, изкарани в който и да е славянски университет.¹⁵

Също така по време на провеждането на Славянския събор Македонските братства в България изпращат мемоар, в който се опитват да запознаят делегатите с актуалната ситуация в Македония. Това писмено изявление се прави в опит да се избегнат нежеланите препирни, но и да се напомни за Македонския въпрос на Славянския събор – неговото огромно значение за общославянската солидарност, неговото нарастващо значение и тежест в славянския свят и реалната възможност той да бъде пречка за бъдещото славянско обединение, „докато не се разреши съобразно със справедливите искания на македонските българи“.¹⁶ Любопитното е, че текстът е написан именно от Любомир Милетич, който в онзи момент едновременно е участник в Славянския събор и лидер на македонските братства. В него професор Милетич говори за българския характер на населението в Македония и предупреждава за опитите на сръбската въоръжена пропаганда да подмени силово националната идентичност на местното българско население. Като горчив плод на сръбските аспирации за придобиване на територии с българско население, Любомир Милетич посочва и сръбско-българската братоубийствена война, по негови думи.

Този документ разкрива и съглашателството между сръбските чети в Македония с вековния враг на славянството в Македония – Вселенската патриаршия и османската власт. Както и за използвания терор и насилие над македонските българи. В края на този мемоар професор Милетич предупреждава, че това ще предизвика разкол и омраза сред двете сла-

¹⁵ Втори подготвителен славянски събор в София. Славянско благотворително дружество в България, София, 1911, с. 164.

¹⁶ Камбана, бр. 953 от 28 юни 1910 г.

вянски държави.¹⁷ И директно обвинява сърбите, че след като не са видели резултат от културната пропаганда „за да се сломи отпорът на това население, прибегна се и до терор, упражняван с оръжие, който толкова по-лесно можеше да върши своето позорно дело, че вървеше в съдружие със самата власт“.¹⁸ Мемоарът е допълнен с една сериозна заплаха срещу уредниците на събора: „Прилепска дружба“ оповестява, че ще посрещне сръбските гости с траурни знамена.“¹⁹ За съжаление всичките предупреждения и опасения изказани в Мемоара остават неразбрани и много скоро предстои да се реализира негативния сценарий за българо-сръбските отношения, а пукнатините в отношенията на България и Сърбия ще започнат все по-ярко да се открояват.

През 1911 г. Любомир Милетич заедно с Иван Георгов заминават на мисия в Петербург, Лондон, Париж и Рим. Целта им е в навечерието на войната да запознаят европейските правителства и общественото мнение с истината за нетърпимото положение на македонските българи, да се възобнови международната реформена акция в защита на автономните права в Македония.²⁰

Спокойният и въздържан по природа Любомир Милетич е развълнуван и завладян от ентузиазъм при обявяването на война на Османската империя, през октомври 1912 г. Тези вълнения бързо ще го напуснат, защото предвидливия ум на Милетич ще бъде един от първите, които ще доулови нарастващата опасност от сръбските прекомерни териториални аспирации и бъдещия разрива в отношенията между България и Сърбия. Професор Милетич, който владее сръбски език е един от първите, който прочитайки сръбската преса си дава сметка, че там върви усилена агитация да не бъдат отстъпвани на България градовете Охрид, Битоля, Прилеп и Велес, за които пише на Ягич, че са чисто български македонски области.²¹

В последвалите му писма Милетич се опитва да спечели на своя страна Ягич, усеждайки, че скоро Балканският съюз ще бъде разрушен и България и Сърбия ще се сблъскат челно и споделя болката си пред него от действията на сърбите спрямо българите в Македония: „Щом сърбите са окупирали Македония, веднага започнаха да прогонват всеки, който се

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Вечерна поща, бр. 3145 от 17 юни 1910 г.

²⁰ Мир, бр. 3494 от 29 февруари 1912 г.

²¹ Божилова, Р. Любомир Милетич до Ватрослав Ягич. Писма 1896–1914 г. София: Проф. Марин Дринов, 1996, с. 356.

назовава българин, а тъй като цялото население в Скопие, Велес, Прилеп, Битоля и Охрид и пр. се смята за българско, сръбските власти започнаха да постъпват с него по-лошо, отколкото са постъпвали турците.“²²

Същевременно върви и тихата война за печелене на симпатии и международна легитимация. Милетич разобличава сръбската пропаганда, че е публикувала пасквил, в който самият професор Ягич бил доказал, че македонците са сърби и поради това Сърбия имала морално право да не изпълни договора с България и да търси неговата ревизия.²³ Именно поради това Българската академия на науките, член на която е и Любомир Милетич, изпраща декларация до славянските академии и научни дружества, в която се оплакват от сръбското правителство и печат, че „своя антибългарски дух по отношение на Македония подкопават първите и слаби наченки на славянска взаимност“.²⁴ И отново предупреждава в писмото си до Ягич, че „от славянската солидарност в славянския юг няма да остане и помен“.²⁵

В следващото си писмо Междусъюзническата война вече е приключила. Милетич дълбоко огорчен разказва за денационализацията на македонските българи и продължава, че „тази победа на Сърбия има за последица смъртта на славянската идея на Балканския полуостров“.²⁶ И прави нова прогноза, като заявява: „Ако славянските ръководители бъдат идентифрентни спрямо сегашното потискане на нашия народ в Македония, тогава нека да не се чудят, ако България тръгне по пътя, който могат да очертаят само най-голямата неправда и отчаянието.“²⁷ По този начин намеква, че България ще премине от лагера на Антантата към Централните сили и продължава своята изповед: „Преди седем години имах нещастieto да загубя сина си и тогава за пръв път разбрах какво значи да страдаш неутешимо. Тогава мислех, че не може да има по-голяма болка от моята. Но било е съдено да доживея още по-страшно нещастие, да позная много по-силна болка, която така немилостиво ме терзае, че много пъти искрено съжалявам, че се спасих случайно миналата година при онази жп катастрофа.“²⁸ По този начин Любомир Милетич преживява злостастните събития от Балканските войни и краха на неославянската

²² Пак там, с. 360.

²³ Пак там, с. 361.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там, с. 362.

²⁶ Пак там, с. 364.

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там.

идея, който бе предвидил и за който бе предупреждавал преди години на Славянския събор.

Въпреки големите житейски преломи и повратности и въпреки преживяната мъка в личен план, с която се сблъсква този бележит българин от Щип, Любомир Милетич успява да поддържа най-високи научни и академични стандарти през целия си професионален път. Неговият неуморен труд е подчинен на желанието да види реализирането на българския национален въпрос, именно поради това думите на неговия колега Кирил Мирчев красноречиво разказват откъде извира тази неизчерпаема енергия и страст на Милетич да изследва разнородни научни проблеми: „Основният двигател в обществената дейност е огненият му патриотизъм.“²⁹

И макар да са изминали дълги години от неговата смърт, Любомир Милетич продължава да се извисява като един недостижим колос в пантеона на българската наука.

²⁹ Мурдаров, В. Любомир Милетич..., с. 9.

PROFESSOR LJUBOMIR MILETIĆ, THE BALKAN WARS AND THE COLLAPSE OF THE NEO-SLAVIC IDEA

Kiril Iliev

Abstract

Professor Lubomir Miletich is one of the most prominent Bulgarian scientists and intellectuals of the late 19th and early 20th century. Ljubomir Miletić made a colossal contribution to the field of science and education. He left more than 400 works: books, monographs, studies, reviews, etc., many of them in foreign languages: German, French, Serbian, Croatian and Russian. He is the author of numerous notable works related to the Macedonian and Thracian question, such as: „Macedonia and the Macedonian Bulgarians“, „The Greek Atrocities in Macedonia during the Greek-Bulgarian War“. И Ljubomir Miletić took part in the organization of the Macedonian emigration and refugees in Bulgaria in 1893. He took an active part in familiarizing the international public with the fate of the Macedonian Bulgarians. He took part in the Slavic Council in Sofia in 1910. He devoted his whole life to the problems of the Bulgarian national question.

„ПЪРВИТЕ ВПЕЧАТЛЕНИЯ... БЯХА ЗА МЕН СТРАШНИ“: СПОМЕНИТЕ НА ВОЕННИЯ ЛЕКАР Д-Р ЛУДВИГ ВАЦЛАВ СТРИБЪРНИ ЗА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Алека Стрезова

Говорейки и осмисляйки Първата световна война сто години по-късно, в Югоизточна Европа все още плахо и нерешително разкриваме другите, различни аспекти в оценката на драматичните години на международния конфликт. Наред с утвърдения разказ за военните победи, дипломатическите преговори и политическите комбинации, бавно в историческия наратив за Голямата война се явява и повествованието, касаещо чисто човешките аспекти на войната – страданието на населението, социалната криза, медицинското дело във време на война, психологическите последиствия от дългогодишните военни действия върху обществото.¹

Един от въпросите, които чакат своето по-задълбочено и всеобхватно изследване, е темата за българското военносанитарно дело по време на Първата световна война.² Наред с общите изследвания по темата³, напо-

¹ Обзорен поглед върху паметта за Първата световна война в България вж. Strezova, A. The Remembrance of the First World War in Bulgaria. *Revue des études sud-est européennes*, Tome LVIII/2020, 309–316.

² Извън България темата отдавна се радва на значим научноизследователски интерес, както може да бъде видяно в богатата библиография на английски език, повече от 100 страници, събрана и обобщена от Wickenden, J. *Medicine & healthcare in the Great War: an English-language bibliography*. [онлайн] [прегледан на 9 март 2023] Available from: https://www.friendsofmillbank.org/downloads/Jane_Wickenden%27s_WW1_Medical_Bibliography.pdf

³ Предлагаме на вниманието на читателя само малка част от общите заглавия, посветени на темата: Куртев, д-р В. *Българското военномедицинско дело*. София: Военно издателство,

следък се появила и проучвания, разглеждащи този въпрос именно през Първата световна война⁴. Отделно в последните години са публикувани и спомени и мемоари на участници, които хвърлят допълнителна светлина върху темата.⁵

Настоящият текст има за цел да представи спомените на един български студент – медик, работил във Втора местна военна болница в Скопие по време на Голямата война и после развивал санитарна дейност на фронта. Биографичните бележки, писани години по-късно, са ценно свидетелство за развитието на военносанитарното дело в Македония, ежедневието на военния лекар, сътрудничеството и обмяна на професионален опит между германци и българи, важни данни за заболяванията и леченията на пациентите, животът на фронта.

На някои места спомените за установяването на германско-българското санитарно присъствие в Македония е сравнен и с документи, съхранявани в Централния военен архив във Велико Търново.⁶ Те са използвани, за да потвърдят разказа на д-р Лудвиг Стрибърни и да хвърлят допълнителна светлина върху дейността на медицинската мисия в Скопие.

Лудвиг Вацлав Стрибърни

Преди да минем към същинското изложение, нека кажем и няколко думи за техния автор. Лудвиг Стрибърни е роден на 22 ноември 1893 г.

1990; Явашчев, С. Военномедицинската служба в България (1878–1945 г.). Асклепий, XII, 1999/2000, 133–136; Тонев, Ст., Н. Чобанов, Т. Керин, Г. Върбанов. Генерали в бели прес-тилки. София: Ирита, 2008.

⁴ Хинкова, Хр. Военномедицинската служба от Първата до Втората световна война. Асклепий, XIV, 2001, 113–116; Явашчев, С. Организация на санитарната служба в Действащата армия през Първата световна война. В: България в Първата световна война, 1917–1918 г. Сборник със студии и статии. София: Пропелер, 2017, 170–174; Петров, Ив. Организация на санитарното дело в 1-ва армия през 1917 година. В: България в Първата световна война, 1917–1918 г. Сборник със студии и статии. София: Пропелер, 2017, 175–182; Шопов, Н., Л. Алексиев. Акценти на медицинското осигуряване през Първата световна война. В: България – Германия. Първата световна война. Поуки за бъдещето: сборник с доклади от научна конференция, проведена на 26 септември 2018 г. Варна: ВВМУ „Никола Йонков Вапцаров“, 2018, 173–183. [прегледан на 25 февруари 2023] Достъпен на: http://www.naval-acad.bg/wp-content/uploads/2018/06/Pros_WW1_173_183.pdf

⁵ Назърска, Ж. Самарянките през Първата световна война (1915–1918) в спомените на Соня Краева-Кикименова. В: България в Първата световна война, 1917–1918 г. Сборник със студии и статии. София: Пропелер, 2017, 183–193; Janev, Vl. The Residence of the Foreign Medical Experts in Macedonia during the World War I (1914–1918). Балканистичен форум, 2, 2020, 65–72. ISSN 1310-3970; Cvetkovski, Vl. The British Military Hospitals in Macedonia during the First World War. Prilozi, vol. 37 (1), 2016, 85–90.

⁶ Изказвам своята голяма благодарност към доц. д-р Живко Лефтеров за любезността да ми предостави достъп до интересующите ме документи.

в Пловдив. Той е син на чеха Вацлав Стрибърни (1851–1933) – агроном и ботаник, основоположник на съвременното овощарство и пчеларство в България, и неговата жена Жозефина.⁷ Завършва с отличие Пловдивската мъжка гимназия „Александър I“ (1911). Следва медицина в Берлин. Участва в Балканската война като студент – медик в Пловдивската евакуационна болница. През Първата световна война работи в болниците в София и Скопие. Отива на фронта като дружинен лекар на 3-та дружина на 11-ти пехотен Сливенски полк. Младши лекар в 38-ми Родопски полк и ординатор в 10-та дивизионна болница. След войната Стрибърни завършва медицина в Берлин (1921). После започва същинската му кариера на военен медик: изкарва повече от десетилетие като полкови лекар на 21-ви пехотен Средногорски полк в Карлово и като лектор по трудова хигиена в средногорското Електро-механотехническо училище (1922–1934). Полкови лекар на 6-ти Търновски полк в София. Службата му продължава като лекар на Военното училище (1935–1943). Още като студент проявява интерес към епидемиологията. По-късно участва в борбата срещу маларията във войската (1941–1942). Началник на общовойсковата болница и армейски лекар на IV-та армия по време на Втората световна война (1944). След демобилизирането си (ноември 1944 г.) работи като лекар в Пловдив и София. Автор на статии по медицински въпроси, на учебници и брошури по военна хигиена и за борба с маларията. Умира през 1972 г.

Спомените на д-р Лудвиг Стрибърни, в които той разказва за участието си в Първата световна война, се съхраняват в Централния държавен архив под сигнатура: ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 42–159. Те са част от подробните му автобиографични бележки „Лични спомени на един дългогодишен лекар в мирни и бойни години (Балканска война 1912–1913 год., Европейска война 1915–1918 год., Отечествена война 1939–1944 год. и поуки от тях).“⁸ Макар мемоарите да са писани след 1944 г., частта, посветена на периода 1915–1918 г. е особено детайлна и заема най-голяма част от изложението. В настоящия текст позоваването се основава изцяло на тях.

⁷ За д-р Лудвиг Стрибърни вж. кратка биография и изобразителни материали в Тодорова, Г. Българските чехи / *Bulharští češi* / *The Bulgarian Czechs*. София: Труд, 2020, 111–119.

⁸ Същите спомени само за периода на Първата световна война с някои незначителни разлики се съхраняват и в а.е. 8, л. 1–49 на същия фонд и опис под името „Спомени из дейността на Германската санитарна мисия в Скопие през Световната война (3.XII.1915 – 15. IX. 1918), 2-ра м. военна болница“.

Началото: установяването на германо-българското санитарно сътрудничество

България се включва в Първата световна война на страната на Централните сили през лятото на 1915 г., една година след началото на големия конфликт. На 14 октомври 1915 г. Царството обявява война на Сърбия. Водени от горчивия си опит от Балканските войни, управляващите съзнават нуждата от стегната и добра организация на санитарната служба като важен фактор за запазването на личния състав на войската и ефективното водене на бойните действия.

Още в началото към Военното министерство е организирана специална комисия, която да подготви проект за структурно преустройство на военномедицинската служба. Тя приема два важни документа, които залягат в основите на новата здравна организация: „Положение на санитарната служба във войската във военно време, ч. I“ и „Упътване по устройството и функционирането на санитарната служба във войската във военно време“. Чрез тях се въвежда значително по-добре организирана лечебно-евакуационна дейност и се акцентира особено на хигиенно-противоепидемичния процес. Изработена е и нова организация на санитарната служба в тила.⁹

За главен лекар на войската е назначен д-р Иван Бацаров, завършил бактериология в Париж и началник на Военната санитарна инспекция към министерството.¹⁰ Той се е дипломирал в Цюрих (1892). След завръщането си в България работи като лекар в 4-ти артилерийски полк в София (1893–1904). Специализацията му по бактериология в института „Луи Пастър“ в Париж го превръща в един от изтъкнатите професионалисти в страната. Д-р Бацаров оглавява Противочумния институт в София (1902) и е член на Върховния санитарен съвет (1901–1906). Работи като дивизионен лекар на 4-та преславска пехотна дивизия (1906–1913). Началник на военно-санитарната служба при Министерство на войната (1913–1915) и на военно-санитарната част при Щаба на действащата армия през Първата световна война (1915–1918). Главен лекар на Действащата армия (1914–1920). Солидната му професионална биография го прави особено подходящ за поверения му пост и фокусира надеждите за добра организация на българската здравна служба сред войската.

⁹ Повече подробности за организирането на военносанитарното село вж.: Куртев, д-р В. Българското военномедицинско дело..., 158–169; Явашев, С. Военномедицинската служба в България..., 133–136; Хинкова, Хр. Военномедицинската служба от Първата до Втората световна войни..., 113–116.

¹⁰ Шопов, Н., Л. Алексиев. Акценти на медицинското осигуряване..., с. 175.

Още от началото на военните действия, Македония заема специално място в здравната стратегия не само на българската държава, но и на всички сили, ангажирани във военните действия на Балканския фронт. По думите на съвременник и участник в събитията, „от гледната точка на един лекар в никоя друга военна област не можеше да се намери по-голямо богатство на клиничен материал, отколкото в Македония и Кавказ“.¹¹

С включването на България във войната, в Берлин е създадена „Германска помощна комисия за Червения кръст в България“. Учредена в началото на октомври 1915 г. с председател германският благородник херцог Йохан фон Мекленбург и ръководена от държавния секретар д-р Золф, тя апелира германците за събиране на парични средства за Българския червен кръст.¹² Същевременно, по желание на царица Елеонора, сама активно изиявявала се като милосърдна сестра в предходните войни, за България тръгва голяма Германска санитарна мисия, ръководена от немския професор д-р Голдамер. На 23 октомври 1915 г. тази мисия в състав от 8 лекари, 59 сестри, 103 санитари и 1 санитарен влак С1 (С прим), пълен със санитарни материали, пристига в София. Тя организира първоначално своята дейност в Александровска болница и Семинарията.¹³

Впоследствие, германската санитарна мисия разкрива в училище „Тодор Минков“ клон на Първа местна военна болница в София и в нея организира ортопедичен институт с уреди за механотерапия (по системата на шведския лекар Густав Зандер), рентгено- и физиотерапия, ортопедична работилница. Под ръководството на немските доктори Закс и Колшутер, училището става модерен ортопедичен институт, към който функционира работилница за протези, ателие с фабрика за бандажи, ковачници (работилници) и салон с 32 електромедицински апарата. В тези работилници за инвалиди, Българският червен кръст провежда курсове по дърводелство, шивачество, плетачество, обушарство, стенография, машинопис, рисуване и др.

Същевременно, поради трудността да се изпращат ранените войници съвременно в София, с подкрепата на германската санитарна мисия

¹¹ Phear, Arth. Medical Experiences in Macedonia and the Caucasus, Occasional Lecture given at a Meeting of the Royal Society of Medicine, held March 26. 1920. [прегледан на 25 февруари 2023] Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2152363/pdf/procrsmed01439-0062.pdf/?tool=EBI>

¹² България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. I (1913–1915). Съст. Цв. Тодорова, Р. Стоянова, Ан. Римпова, Евд. Петрова, С. Жечева. Архивите говорят, т. 20. София: Главно управление на архивите при Министерски съвет, Сдружение за научна дейност и сътрудничество в хуманитаристиката „Колегиум Германия“, 2002, 465–467.

¹³ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 42–43.

се основават нови ортопедични институти с работилници на още две места – в Пловдив, където пристигат ранените от Беломорския фронт и от Скопие, където се лекуват засегнатите от Южния (Битолски) фронт.¹⁴

Влизането на България във войната принуждава младия студент Стрибърни отново да прекъсне обучението си, както това се е случило и по време на Балканските войни. Армията изпитва остър дефицит на медицински кадри, което налага в редиците ѝ да се свикат и учащите медицина. Тези, които са завършили между четири и седем семестъра (каквото вероятно е Стрибърни), са привлечени като санитарни подофицери във войската.¹⁵ Той се завръща в родината и се представя във военносанитарната служба. Назначен е първоначално в хирургическото отделение на Александровската болница, ръководено от щабсарцт д-р П. Кайзер.

С настъплението на българските войски в Македония се появява нуждата от ефективна организация на санитарното дело на място. Решено е в Скопие да се организира голяма местна военна болница, която да поеме големия поток болни от полевите болници. Към нея е придадена и част от германската санитарна мисия от София. За ръководител на отделението, където ще работи Лудвиг, е определен д-р Кайзер, а младежът се включва в новосформирания екип като негов помощник.

Скопие – център на военномедицинската мисъл

На 2 декември 1915 г. избраната част от германската санитарна мисия пристига в Скопие. Тя се състои от 3 лекари, 66 сестри, 25 санитари и 2 български студенти (това са Лудвиг Стрибърни и Любомир Хаджииванов, по-късно собственик на частен санаториум за болни от туберкулоза в Княжево). Организирана е във Втора местна военна болница и е настанена в м. Калето.¹⁶ Тя е поместена в цитаделата – старата римска крепост, който е разположена на красив хълм с отвесно спускащи се склонове към р. Вардар. Мястото е използвано от сърбите за болница и българите наследяват останалото след евакуацията. За неин началник е назначен санитарен подполковник д-р Иван Кесяков, известен пловдивски лекар, завършил образованието си в Полша. Той встъпва в длъжност на 21 април 1916 г.¹⁷

¹⁴ Куртев, д-р В. Българското военномедицинско дело..., 200–201.

¹⁵ Петров, Ив. Организация на санитарното дело в 1-ва армия..., с. 175.

¹⁶ Срв. Заповед № 17 от 25 януари 1916 г., подписана от началника на Македонската военнотериториална област ген.-лейтенант. Р. Петров. – Държавен военноисторически архив (по-нататък ДВИА), ф. 1546, оп. 1, а.е. 3, л. 28–29. Предвидено е към болницата да се открие отделение за инфекциозно болни.

¹⁷ ДВИА, ф. 1546, оп. 1, а.е. 3, л. 64–65.

Лечебницата брои 1200 легла, 3 хирургически отделения, 1 вътрешно, 1 отделение за челюстна хирургия и 1 ортопедически институт (към него отново има Зандерова зала и работилница за протези).

Паралелно на Втора, съществуват и Първа местна военна болница в казармите извън града и Трета местна в Червения полумесец край Вардар. Техни началници са респективно интернистите д-р Васил Моллов и д-р Кубрат Каракашев.

Както свидетелства д-р Стрибърни: *„В едно кратко време Скопие става лечебен център. Като че ли цялата научна мисъл и творчество си бяха дали среща тук. Най-добрите наши лекари бяха началници на тези болници: д-р Иван Кесяков, по-късно дългогодишен директор на Народното здраве, беше нашият шеф; д-р В[асил] Моллов, известният професор-интернист – на 1-ва местна военна болница; д-р [Кубрат] Каракашев, дългогодишен началник на болница „Червен кръст“ – на 3-та местна военна болница...“*¹⁸

Екипът работи при неизгодни климатични условия: влажна, дъждовна и мъглива зима, горещо лято. Почти всички боледуват от треска. Чест гост е и маларията.

Ежедневието на медиците е изключително натоварено, през ръцете им минават огромен брой случаи, работата е изтощителна и често неблагоприятна. Но по думите на младия Лудвиг, въпреки тежката и отговорна служба, екипът живее като задружно семейство. Прекарват вечерите си заедно, а всяка събота след вечеря гостуват на д-р Моллов в Първа местна военна болница, където преживяват щастливи мигове в увлекателни разговори и музика. Млад студент свири на цигулка, а Стрибърни му акомпанира на пиано.¹⁹

Службата в Скопие се явява висша школа по медицина. В допълнение към тежката среща с жертвите на войната, Стрибърни е натоварен да лекува случаите на тетанус. Тази страшна болест за времето си е с висока смъртност и протича тежко, имунизацията срещу нея е въведена чак през 1923 г., а дотогава се лекува единствено със серум. Предпазването от болестта е основна задача на лекаря, особено по време на война. Според практиката, установена в редиците на българската армия, на всеки ранен задължително се прави подкожна инжекция с предпазен серум в първите 24 часа след раняването. Тази политика се следва стриктно от военносанитарните части и поради тази причина, тетанусните случаи в местната болница в Скопие са значително малко на брой.

Ето какво разказва Лудвиг за първите дни на престоя си в града:

¹⁸ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 45.

¹⁹ Пак там, л. 45-46.

„Първите впечатления от войната бяха за мен страшни, твърди студентът-медик, и продължава, Нараняванията не бяха леки мирновременни такива, причинени от някое ножче или пистолетно куршумче. Във време на война те не са само ранявания, а страшни разкъсвания от модерни оръдия, картечници и мини. През нашата болница мина един богат и разнообразен материал. В отделението, което завеждаше д-р Кайзер, имахме 250 легла, където лежаха най-разновидни фрактурни и мускулни наранявания: една зала за коремни случаи; една зала за черепни и гръбначни наранявания. Черепните завършваха винаги с частична или пълна парализа, а много често с възпаление на мозъчната ципа и смърт. При гръбначно-мозъчните наранявания се получаваха пълна парализа на долните крайници, на пикочните пътища и червата. Един голям декубитус (протриване, некроза на меки тъкани – б.м., А.С.), вследствие продължителното лежане, довършваше техните мъки. Да утешавах тези нещастници, че ще оздравеят и завърнат здрави по домовете си, бе наистина трудна, но благородна задача.“²⁰

С такова текучество и голям брой пациенти, организацията е желязна: операциите започват точно в 7 часа като при всички тях Стрибърни асистира на д-р Кайзер. Лудвиг, заедно с операционната сестра Герда Баумбах и старшият операционен санитар Шмид подготвят операционната. С влизането на д-р Кайзер в залата, първият пациент вече лежи на операционната маса. Следобед се правят превръзки, гипсове, екстензии, визитации. Отделно студентът подготвя и болничните протоколи с анамнези – той е единственият в отделението, който знае и може да пише на български език.

През лятото на 1916 г. към Втората местна военна болница е разкрит и зъболекарски кабинет. Той е отворен за посещения на всички военни, които имат нужда от подобно лечение.²¹

Голямо предизвикателство за воюващите и от двете страни е маларията. Доклад на консултирация лекар на британските войски на Солунския фронт свидетелства за тежката битка срещу болестта. За периода 1916–1918 числото британски бойци, страдащи от малария и приети в болница, възлиза на 161 560.²² Сред българските войници първите маларични случаи започват в началото на месец май, но през октомври и ноември се проявяват в най-тежката си форма. Ръководителят на болницата д-р Кесяков предприема „почти диктаторски“ решителни мерки за борба срещу заболяването, като нарежда при първи симптоми да се прави незабавно

²⁰ Пак там, л. 49.

²¹ Заповед № 68 от 25 август 1916 г. – ДВИА, ф. 1546, оп. 1, а.е. 6, л. 11–12.

²² Phear, Arth. Medical Experiences in Macedonia..., pp. 59–60.

изследване на кръвта и още преди да са излезли резултатите, да се започва веднага лечение с хинин. Строги са и предложените от него превантивни мерки: той нарежда всички внезапни температури, придружени с треска, да се третират като маларични и да се пристъпва веднага към лечение. Строгий подход и желязна организация излизат ефективни: на фона на всички воюващи, българските войски понасят значително по-малко загуби вследствие на болестта. Макар процентът да е значително по-малък, все пак България регистрира високи показатели на фона на всички години на войната: през 1915 г. 15 %, през 1916 г. – 22 %, през 1917 г. – 36 %, през 1918 г. – 23–24 % от броя на всички заболявания.²³

Голям принос за лекуването на болните дава и милосърдната сестра, наречена от д-р Стрибърни „най-ценната сътрудничка в една болница“. Той високо оценява ролята ѝ: *„Тя помага на лекаря при леглото на болния, в операционната зала, лабораторията и кухнята. Цената на жената при болногледачеството е незаменима. Хирургът може да прави чудеса при операциите, а интернистите да поставят великолепни диагнози, обаче малцина са лекарите, които дават сърцето и душата си на болния. Мъжът не е създаден за нежно отнасяне и любов към ближния. Само жената, чрез вроденото майчинско чувство, може да стори това; въодушевена от големи идеи съзнателно или несъзнателно да утеша и насърчава. Затова сестрата е необходимост при всички действия, които изискват внимание, постоянство и търпеливост.“*

Във Втора местна военна болница работят професионални сестри (диакониси), както и такива от Германския червен кръст. Голяма част от тях произлизат от богати и благородни семейства, напуснали уюта на бащиния дом, за да се посветят на болните. Тези „непретенциозни и добре школовани“ милосърдни сестри бързо печелят всеобщото уважение, събуждат и по-особени чувства на привързаност, които ги свързват с някои от пациентите. Самият Лудвиг среща сред тях сестрата Анна Мария, която става негова спътница в живота.²⁴

Статистика

Дейността на германската санитарна мисия в Скопие е най-разнообразна. Д-р Лудвиг Стрибърни условно я разделя на два периода: ранните шест месеца на неговия престой в града и последното полугодие преди да замине на фронта. За един период от две години през болницата минават хиляди ранени и болни. Освен военни, мисията приема и цивилно населе-

²³ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 46, 158–159.

²⁴ Пак там, л. 50–51.

ние, което също се нуждае от лекарска помощ.²⁵ Наред с военновременните рани, докторите лекуват най-разнообразни случаи: доброкачествени и злокачествени тумори, костни и сухожилни туберкулози, бъбречни камъни и др. Д-р Стрибърни признава, че в Скопие минава през отлична професионална школа и оценява този период като най-ценния в цялата му лекарска и военна дейност.

През първото шестмесечие (3 декември 1915 г. – 31 май 1916 г.), в хирургическото отделение, ръководено от д-р Кайзер и броящо двеста легла, общият брой на операциите достига 1297 с 31 смъртни случая. От тези 1297 военни операции, 795 са на ранени, 443 са хирургически интервенции, а вътрешните операции са 59. За периода през отделението минават общо и 67 цивилни (31 мъже, 11 жени и 25 деца), извършени са 84 амбулаторни операции.

Сериозните интервенции са 746. Първенството водят херниотомии (140), инцизиите (139), екстирпации/изваждане на тумори (76) и секвестротомии (81).²⁶ За анестезия докторите основно използват хлороформ или хлороформ-етер, но също и само етер, етил-хлорид или локални обезболяващи. В повечето случаи преди общата упойка подкожно се инжектира морфин и скополамин.

От инфекциозните болести, пациентите страдат от еризипел („червен вятър“) – 16 случая и тетанус – 4 болни.

Сред смъртните случаи водещи са тези по причина на сепсис след раняване и тетанус (14), следвани от обща и сърдечна слабост (9), белодробна туберкулоза (4) и кръвоизлив, перитонит, мозъчен кръвоизлив и интестинална туберкулоза (по 1 случай).

В края на описания период от отделението са изписани оздравели 665 души, евакуирани са 504, а към 30 юни 1916 г. на лечение остават 197 човека, от които 23-ма са цивилни.²⁷

²⁵ Впрочем цивилни лекуват и санитарните мисии на съюзниците: срв. Lady Paget. With our Serbian Allies. London: Serbian Relief Fund. 1915, p. 11. [прегледан на 27 февруари 2023] Available from <https://archive.org/details/withourserbianal00page/page/26/mode/2up>

²⁶ Херниотомия – операция на херния; Инцизия (лат. incisio – изрязване) – разрез, разрязване, прорязване, нарез, срязване, сцепване при асептични условия, напр. на абсцес (гнойник); Секвестротомиа – оперативно отстраняване на секвестър (некротична зона сред здрава тъкан). Вж. Arnaudov, G. Dr. med. Terminologia medica polyglotta. Sofia: Medicina et Physcultura, 1964. Благодаря на д-р Богдан Пенев при уточняване на медицинската терминология.

²⁷ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 56–57.

Не е ясно защо д-р Стрибърни пропуска почти цяла една година в описанието на дейността на германската санитарна мисия в Скопие (за периода лятото на 1916 – пролетта на 1917 г.).

Неговата статистика продължава със следващия, последен за него шестмесечен период на работа в града (1 април 1917 – 30 септември 1917 г.). За отразеното време, общият брой на лекувани военни е 1212 души, а смъртните случаи са 40.²⁸

От лекуваните 1212 военни, 860 са ранени, 309 мъже имат хирургически интервенции, а останалите 43-ма – вътрешни операции. Паралелно, през отделението минават и 105 човека цивилно население – 37 мъже, 43 жени и 25 деца.

Общият брой операции са 673 на брой. Сред тях водещо място заемат инцизиите (112), следвани от секвестротомии (77), фистулни кюретажи²⁹ (62), екстракции на куршуми (73) и херниетомии (60).

От инфекциозните болести на дневен ред е единствено „червеният вятър“ с 14 случая.

И сега, водещи сред смъртните случаи са тези по причина на сепсис след раняване (19), обща и сърдечна слабост (8), кръвоизлив (мозъчен и друг, 1+1), туберкулоза (белодробна и интестинална, 3+1), перитонити (2), но този път и менингити след черепни фрактури (6).

В края на периода от болницата са изписани 639 души, евакуирани са 469, а към средата на септември на лечение остават 173 души, от които 53-ма са цивилни.³⁰

Тази обща статистика е придружена от подбрани примери от болничната практика – наранявания, хирургични операции и аутопсионни протоколи. Изложените медицински случаи заемат голяма част от спомените на д-р Стрибърни и са ценен извор за болестите, с които се срещат лекарите по време на войната, и методите на тяхното лечение.³¹

Мемоарите съдържат и пълен списък на болничния инструментариум и прибори, с които медицинския персонал има да работи. Листата брой

²⁸ При разглеждането на отделните случаи, сметката не излиза и общо се получават 41 смъртни случаи – вж. по-долу.

²⁹ Кюр(е)таж – абразия, изстъргване с кюрета – остъргване на вътрешната част на дадена кухина. Фистула (лат. тръба, свирка) – патологичен тесен канал, водещ от вътрешността на тялото към външната или вътрешната му повърхност, или свързващ един орган с друг, през който изтича секрет или екскрет. Вж. Arnaudov, G. Dr. med. Terminologia medica polyglotta.

³⁰ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 57–59.

³¹ Случаите обхващат: ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 62–80 (на български език) и л. 81–150 (основно на немски език).

109 предмета, които влизат в оборот по време на ежедневната напрегната операционна дейност. Докторите разполагат с по един брой пълен хирургически набор, сборен хирургически набор и кавалерийски такъв. Сред изброените инструменти фигурират спринцовки, шпатули, щипци, ножици, скалпели и много други.³²

Изпратен на фронта

Според новата организация на военносанитарното дело през Първата световна война, студентите-медици, след като прекарат известно време стаж във военните болници, се изпращат във формираната на войската.³³

Такава е съдбата и на Лудвиг Стрибърни, когато в началото на декември 1917 г., заедно с още един студент, и двамата най-старши учащи в болницата в Скопие, трябва да заминат на фронта. Д-р Кайзер е недоволен, че го лишават от ценния му сътрудник, но разбира нуждата от лекари на фронта и издава на помощника си отлична атестация.

Лудвиг Стрибърни е назначен за дружинен лекар на 3-та дружина от 11-ти пехотен Сливенски полк, която към момента бивакува край Демир капия.

Когато стига предните линии, той е изненадан:

„Първото ми впечатление от фронта и позиционната война бяха, че почти всички пият и никой не спи. Несметни количества алкохол, луканка и карнобатски саздърми се унищожават в землянките. Първите дни аз спях непрекъснато. Всички се чудеха и даже ми завиждаха. „Абе, докторче, какво чиниш и докога ще спиш? Ние по цели нощи не спиме, а тебе не можем те събуди.“ Чудеха се офицерите как може едно такова младо момче да спи. Същите не знаеха, обаче, че докато те бездействаха и се чудеха как да убиват скуката на позиционната война, това младо момче беше съсипано от работа и че, намерило при тях спокойствие и тишина, то най-рационално ги използваше.“³⁴

Стрибърни се чувства разочарован. На фронта основната му задача е сутрин да прегледа няколко леко болни и от време на време да превърже някой ранен. Битието му на бойното поле рязко се различава от дните, прекарани в Скопие. Както той сам твърди „такова безделие в живота си не съм преживявал“. Пробивът при Добро поле през септември 1918 г. слага край на това бездействие и българските войски започват своето отстъ-

³² ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 60–61.

³³ Хинкова, Хр. Военномедицинската служба от Първата до Втората световна война..., с. 114.

³⁴ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 152.

пление. Лудвиг Стрибърни участва в изтеглянето на армията: войниците отстъпват по планински пътеки и девствени гори, движат се обикновено през нощта. Сутрините се приютяват зад някоя височина и заемат отбранителна позиция. Сърбите следват българите, стрелят от време на време, но до реални сражения не се стига. Българите са откъснати от домакински обози и гладуват. В крайна сметка „с нечовешки мъки и лишения“ стигат старата граница и на 1 октомври 1918 г. привечер се озовават в околностите на Самоков, където се установяват на лагер.

Стрибърни разсъждава за причините за българското отстъпление. Според него голям проблем по време на войната е изхранването на армията. Интендантската служба не отговаря на високата мисия, която ѝ е наложена: макар че складовете в тила са пълни с хранителни продукти и облекло, войниците на фронта търпят лишения. В третата бойна година липсата на продоволствия и дрехи стигат „кулминационната си точка“. Според него това е водеща причина биещите се да напуснат фронта, а пълните складове, разположени из цяла Македония, остават в ръцете на неприятеля.³⁵

За проблемите с продоволствията, не само на фронта, но и във вътрешността на страната говорят и други съвременници на събитията. Липсата на хляб и консумативи, слуховете за лошо отношение на държавните администратори към семействата на воюващите, партийната пропаганда изиграват своята роля в демотивирането на войниците да се бият.³⁶

В здравно отношение, Европейската война завършва с тежка епидемия от инфлуенца. Тя прониква и сред българските войски, а за последиците ѝ Стрибърни заявява: *„Дадохме много жертви от усложненията ѝ, а именно тежки пневмонии, наподобяващи по своята клинична картина белодробната чума.“*³⁷

Другият разказ: за силата на фотографията

В своите спомени за участието в Първата световна война, Лудвиг Стрибърни не отделя много място на престоя си на фронта. Разказът му е фрагментарен и общ. Но в личния му фонд, съхраняван в Централния държавен архив, се пазят няколко фотографии, от които можем да извлечем допълнителна информация за дейността му на бойната линия. Всички те са придружени от обяснителен текст, който дава сведения за документируания кадър.

³⁵ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 159.

³⁶ Стоянов, Н. Живот и дейност: мемоари (1875–1939). Дневник (1940–1944). Съст. К. Анчова, А. Стрезова. София: НБУ, 2020, 314–315.

³⁷ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 158.

Първата снимка представя младия доктор и друг военен, заснети на позицията.³⁸ Стрибърни се подпира на бастун, а пред двамата стои тъмна бутилка, най-вероятно илюстрираща вече споменатите наблюдения за алкохола като верен спътник на воюващите на фронта. От надписа на снимката става ясно, че това е позицията „Буюк таш“ при местността „Димова поляна“ в подножието на планината Кожух на Македонския фронт. Лудвиг гледа усмихнато право в обектива, датата е 28 февруари 1918 г. Снимката-картичка е била предназначена за изпращане до главния лекар д-р Мюлер от германската санитарна мисия в България.

„Димова поляна“, 1917–1918 г.
Източник: Централен държавен архив

Втората фотография разказва за задължителната ваксинация на бойното поле.³⁹ Предпазното инжектиране е от голямо значение за за-

³⁸ ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 53, л. 6. Надпис отзад на немски и български език.

³⁹ Пак там, л. 18. Надпис отзад на български език.

пазването на личния състав на българската армия. През Голямата война българските войници са опазени от епидемиите на миналите войни от дезинтерия, тиф и холера. Организирането на безбройни малки и големи обезвъшлителни станции пък са от ключово значение в борбата срещу петнистия тиф. Д-р Стрибърни не разказва специално в спомените си за този аспект на медицинската му дейност, но тази снимка говори достатъчно: лекарят е заобиколен от повече от 30 бойци със запретнати леви ръкави, а самият доктор е в процес на ваксиниране на поредния войник. Разбираме, че инокулацията се провежда при бивака „Чешмите на въздишките“ през 1918 г.

Ваксинация на войници от д-р Лудвиг Стрибърни
Източник: Централен държавен архив

Третото изображение ни представя личния състав на дружинния лазарет, ръководен от Лудвиг Стрибърни, заснет на входа на обезвъшлителната станция на позицията.⁴⁰ Изрично отразено в надписа на гърба от доктора, екипът се състои от „един чех – 1 арменец – двама българи – 1 турчин – 1 циганин“ и носи датата 10 април 1918 г. Снимката свидетелства за

⁴⁰ Пак там, л. 22. Надпис отзад на немски и български език.

другарството и толерантността на фронта. На кадъра позират усмихнати млади мъже, преждевременно възмъжали и видели ужасите на войната, но единни в мисията си да помагат и спасяват човешки животи.

Екипът на дружинния лазарет начело с д-р Лудвиг Стрибърни
Източник: Централен държавен архив

В архива на д-р Стрибърни се пази и фотография, илюстрираща най-силно ужасите на войната.⁴¹ Снимка на четирима мъже, отишли си загинаги от този свят. На гърба ѝ той собственоръчно е написал: „27.VII.18. Войната! Толкова често пишат във вестниците: „нашите храбри войски извършиха победоносен пробив“ и т.н. и т.н.“ Трагедията в ненавременната им смърт няма нужда и да бъде описвана: изображението достатъчно силно разтърсва зрителя и внушава у него отвращение към войната.

След демобилизацията

След като е демобилизиран, Лудвиг Стрибърни, продължава да се бори с епидемиологичните последици на войната. През декември 1918 г. той е изпратен от Военносанитарната служба да се бори срещу петнистия тиф

⁴¹ Пак там, л. 25. Надпис отзад на немски език.

в Кърджали. Началното усещане от обстановката е смущаващо: *„Първото впечатление от лазарета беше потресающе. Цялото огромно здание беше препълнено с тежко болни войници.“*⁴²

Стрибърни заминава за София, за да снабди болницата със санитарни материали. След завръщането му и донесените средства, обстановката се подобрява, помещенията се хигиенизират по всички правила на здравното дело, дезинфекцира се, пристига и помощен санитарен персонал. Ангажираните в лекуването успяват да ограничат епидемията, но тя все пак дава 29,3% обща смъртност сред болните.

От Кърджали „през непроходими планини и балкански пътеки“, Стрибърни пътува за Пашмакли (Смолян), където отново има задача да лекува петнистия тиф в тамошния гарнизон. Натрупал опит в сферата, той успява бързо да се справи с предизвикателството, но остава да посрещне великденските празници на 1919 г. сред гостоприемните обитатели на спечелилата го красива родопска планина. Малко след това, Лудвиг е изпратен от Военносанитарната служба в новооткритата маларична станция в Гюмюрджина – Ксанти да лекува заболялите от малария. Тук д-р Стрибърни за пръв път вижда клиничната картина на маларията с най-разнообразните ѝ прояви. Болестта го заинтригува дълбоко и белязва бъдещия му професионалния път: *„По-късно маларията ми стана любима специалност и на нея посветих значителна част от моята дългогодишна лекарска практика.“*⁴³

Заклучение

Опитът, натрупан по време на световния конфликт, оставя тежък спомен у Лудвиг Стрибърни. Дълго време той е преследван от призраците на своите болни. С ампутирани крака, пронизани черепи, гръбначни наранявания и тежки рани, очите на всички тези клетници го гледат тъжно, молейки за помощ и спасение. За две години и половина, д-р Стрибърни е видял колкото за цял един живот. Независимо от попрището си (а може би и именно заради него), той остава противник на войната, убеден в нейното безсмислие и празнота.

Първата световна война белязва и личния професионален път на младия доктор. Борил се срещу различни епидемии, израснал като специалист именно на бойното поле, той остава в сферата на военната медицина и занапред. Следващите десетилетия от живота си той посвещава на военносанитарното дело. Трайно обрича и академичните си занимания на военната хигиена и борбата срещу маларията.

⁴² ЦДА, ф. 1558К, оп. 1, а.е. 7, л. 160.

⁴³ Пак там, л. 168.

**„THE FIRST IMPRESSIONS...
WERE TERRIBLE FOR ME“:
THE MEMOIRS OF THE MILITARY DOCTOR
DR. LUDWIG VÁCLAV STŘIBRNÝ ON THE
FIRST WORLD WAR**

Aleka Strezova

Abstract

The text presents Dr. Ludwig Stříbrný's recollections of his involvement as a physician in World War I. When the world conflict broke out, he interrupted his medical studies in Berlin, returned to Bulgaria and joined the ranks of the German Sanitary Mission. He worked some time as a physician in Sofia in 1915. He joined the Second Local Military Hospital in Skopje between 1915 and 1917, where he went through an excellent professional school and judged this period as the most valuable in all his medical and military activity. He spent the last year of the war at the front as a doctor of the 3rd Company of the 11th Infantry Regiment of Sliven. After demobilization, before the signing of the Treaty of Neuilly, he was sent by the Military Sanitary Service to fight cases of typhus that broke out among some units of the Bulgarian troops.

Векът на войните

ЩИПСКОТО КЛАНЕ, МАГАРЕШКИТЕ АТЕНТАТИ И БЪЛГАРСКАТА ПРЕСА КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ОБЩЕСТВЕН НАТИСК В НАВЕЧЕРИЕТО НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

Калоян Васев

Настоящото изследване има за цел да осветли аспектите и механизмите, чрез които един от факторите довели до избухването на Балканската война, оказва влияние върху българското обществено мнение, а именно – атентаторската дейност на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Мотивировката зад изследването на този ключов момент в развитието на българския национален въпрос е да се осветли органичната връзка между събитията в навечерието на Балканската война и Илинденското въстание от 1903 г., както и поколенческата приемственост между двете. Реконструирането на картината около Магарешките атентати и последвалите ги кланета, от които Щипското е най-значимо по отзвук, изисква разглеждане в последователност на следните въпроси: магарешките атентати и щипското клане; развитието и вътрешната динамика сред македонските революционни фракции в следхуриетската епоха; българската преса и реципрочните влияния на легалната и „нелегалната“ българска държава (Царство България и ВМОРО); оценка и резултати.

Първият магарешки атентат и Щипското клане

На 21 ноември 1911 г. (4 декември нов стил) в източномакедонския град Щип, част от Косовския вилает на Османската империя, се случва знаменателно събитие. Пазарният ден, който се пада и вторият на Курбан Байрям, осигурява добро прикритие на мистериозния селянин Тане Мите,

водещ своето магаре през чаршията.¹ Той оставя магарето си на конака и разтоварва чувал с въглища, за да го претегли в кантарджийницата близо до джамията „Чарши джамис“. Докато кантарджията измерва теглото, непознатият изчезва, затова и кантарджията оставя чувала в ъгъла, без да прегледа неговото съдържание. Към пладне адската машина, скрита сред въглищата, се взривява, срутвайки една от стените на джамията върху трима души и повреждайки прозорците на съседните дюкяни.² Назначената разследваща парламентарна комисия констатира един убит – турчинът-кантарджия, и двадесет и четирима ранени.³ Настъпва безпрецедентна паника, гражданите се разбягват във всички посоки, а кепенците на дюкяните падат. Първият магарешки атентат остава в местната памет като „бумбата у Шардавано“.⁴

Десетина минути след атентата паниката преминава в ожесточение. „Удряйте, това е един български селянин!“⁵, „Комита! Гяурлар!“⁶, Гяурите нападнах мюсюлманите!“⁷ са само част от документираните реакции на турското население непосредствено след атентата. Той дава повод на фанатизираното тълпа от неколкостотин турци, евреи и роми водени от ходжи⁸ и полицейски служители, да се нахвърли върху местното българско население със сопи, револвери, пушки, камъни и др. „Турците се нахвърляха връз нас и биеха когото и където стигнат“, свидетелства години по-късно един от ранените Доне Цеков.⁹ Бягащите българи се опитват да намерят заслон в еврейски къщи, но биват изхвърляни оттам, а докато щипският гарнизон реагира, печалната равностетка е вече факт. Клането продължава около половин час, а резултатите от него, според комисията, са 17 убити, около 400 ранени, от които 232 ранени с нож или куршум, 39 ранени от полицейски джандари или войници и 7 изчезнали, всички

¹ Името на атентатора е изнесено първо от белградския в. „Политика“, в бр. 2824 от 27 ноември 1911 г. (год. VII), а после е потвърдено и от софийския в. „Вечерна поща“.

² ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 175, л. 53; Доклад на парламентарната изпитателна комисия, Том I: Войната, Дипломатическата ѝ подготовка и дипломатически преговори. София: Държавна печатница, 1918, с. 16.

³ Мир, год. XVII, бр. 3439, 13 декември 1911 г.

⁴ Јосимовска, В. Реконструкция на бомбашкиот атентат во Штип од 1911 година. Гласник, год. 62, бр. 1–2. Скопје, 2018, с. 85.

⁵ Мир, год. XVII, бр. 3439, 13 декември 1911 г.

⁶ ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 175, л. 53.

⁷ Јосимовска, В. Реконструкция на бомбашкиот атентат во Штип..., с. 89.

⁸ Доклад на парламентарната изпитателна комисия, Том I..., с. 15.

⁹ Јосимовска, В. Реконструкция на бомбашкиот атентат во Штип..., с. 91.

българи от Щип и околията.¹⁰ Трима души умират вследствие на раните си, с което жертвите се увеличават на 20.¹¹ *„Трупове на мъже, жени, деца, старци, след час време се търкаляха по улиците, плувнали в локви от кръв. Много жени преди да бъдат убити, беха подложени на отвратителни, гнуснави мъчения. На няколко жени беха отрезани косите и гърдите и след това убити. Покъртително бе, когато едно пеленаче беше насечено на късове от няколко озверяли поганци“*, пише щипският кореспондент на в. „Вечерна поща“.¹²

Атентатът е организиран от члена на ЦК на ВМОРО Тодор Александров и подопечните му околийски войводи от Скопски революционен окръг – щипският Йован Бърльо, кумановският Кръсто Лазаров, велешкият Владе Сланков и радовишкият Христо Симеонов,¹³ който е тънък познавач на *„динамитното изкуство“*¹⁴. Щипският деец Христо Настев, който е един от основните кореспонденти за случващото се в околията през целия следхуриетски период, споделя, че чувалът с машината е даден на Тане Мите от околийския войвода (вероятно Йован Бърльо), без да е наясно какво има вътре.¹⁵ Александров не крие, че той е организирал атентата в Щип и последвалите го идентични по почерк атентати в Кочани, Дойран и Солун.¹⁶ Дори в по-късно писмо до Пейо Яворов споделя, че адската машина с часовников механизъм е негова неволна иновация.¹⁷ В началото на 1912 г. революционният лидер изготвя и подробно ръководство за целия войводски кадър, с което да проведат подобни атентати и в другите окръзи.¹⁸

Щипското клане предизвиква остра обществена реакция в България, където правителството е разкритикувано, че не взима мерки за защита на македонските българи. Ангажирана във войната си с Италия, Османската империя хвърля отговорността за атентата върху италиански *„тайни агенти, заедно с няколко българи“*.¹⁹ Макар да използва повода за обща

¹⁰ Мир, год. XVII, бр. 3439, 13 декември, 1911 г.

¹¹ Доклад на парламентарната изпитателна комисия, Том I..., 17–18.

¹² Вечерна поща, год. XII, бр. 3614, 26 ноември, 1911 г.

¹³ Николов, Б. Вътрешна македоно-одринска революционна организация: Войводи и ръководители (1893–1934): Биографично-библиографски справочник. София: Издателство „Звезди“, 2001, с. 151.

¹⁴ ЦДА, ф.3К, оп.8, а.е. 1925, л. 50.

¹⁵ ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 175, л. 53.

¹⁶ ЦДА, ф. 396К, оп.2, а. е. 2, л. 24–25.

¹⁷ ЦДА, ф. 10К, оп. 3, а.е. 255, л. 4.

¹⁸ НБКМ-БИА, ф. 405, оп. 2, а.е. 114, л. 1–8.

¹⁹ Вечерна поща, год. XII, бр. 3612, 24 ноември 1911 г.

критика към София, Високата порта има интерес да тушира напрежението с Царството, затова специален съд в Скопие осъжда четиридесет и трима от седемдесет и двамата обвиняеми за Щипското клане. Тактическата цел за предизвикване на военен конфликт между България и Османската империя е отложена.

Няколко фактора обаче обрисуват по-дълбокия контекст зад атентата и пружините на машината, движеща едновременно различните процеси водещи неизменно към залаза на Империята.

ВМОРО като символ на революционна сплотеност

Няма съмнение, че една от най-тежките епохи за революционното движение в Македония е постилинденската. Провалът на Илинденско-Преображенското въстание засилва центробежните сили на вътрешните идейни и междуличностни конфликти сред довчерашните съратници. В рамките на година и половина в Организацията се развиват две условни идейни течения – дясно, още наричано централистко, и умерено ляво, известно като реформистко/децентрализаторско.²⁰ Първото, като наследник на революционната практика и светоглед в доилинденския период, изпада в дълбока криза след провала на въстанието, вдигнато и проведено по централистки тертип. Централизмът (с етимологичен генезис в популярното обозначение на ръководството на Организацията – Централен Македоно-Одрински Комитет в Солун, като антипод и сътрудник на Върховния комитет в София) преобладаващ в предилинденската епоха, залага изключително на личния авторитет и качества на дейците, както и на тяхната ерудираност като осъзнати революционери и политици. Затова е логично, че мнозина от сторонниците на централизма произхождат от македоно-българската интелигенция (екзархийски учители и членове на градските комитети на ВМОРО). Напрежението между тях и нелегалните околийски и окръжни войводи, които с известно основание смятат, че разбират по-добре организационното положение на местна почва, е латентно явление, успешно туширано до краха на Илинден. След него обаче, сцеплението между легалните и нелегалните дейци е видимо нарушено, а структурният разпад във ВМОРО, увенчан с разформироването на ЦК

²⁰ Славов, С. ВМОРО от Илинден до Балканската война (1903–1912). София: Македонски научен институт, 2016, 70–76; Силянов, Х. Освободителните борби на Македония. Том втори. След Илинденското въстание. София: Илинденска Организация, 1943, 375–376; Мичев, Д., Трайков, В., Дойнов, Д. Шапкарев, П., Германов, С. Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи. Том 3. Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903–1919 г. София: Македонски научен институт, 1997, 35–51.

в Солун в началото на 1904 г., изтеглянето на мнозина интелигентни дейци от Македония в София като фактори са добре дошли за уморения да следва заповедите на „даскалчета“ активен войводски кадър.²¹ Това отваря подходящ вакуум за структурни реформи в Организацията и за възникването на ново течение в нея – условният реформизъм. Условен, защото той включва носители на разнородни идеи, обединени от реваншизъм спрямо доинденското централистко статукво. Това движение взима окончателно надмощие през 1905 г. на Рилския конгрес, когато властта на ЦК на ВМОРО бива ограничена за сметка на правомощията, които окръжните войводи добиват – мярка, продиктувана от убеждението за различните геополитически нужди на различните окръзи и с оглед на засилващата се сръбска и гръцка въоръжена пропаганда, прераснала в сурова необявена етнорелигиозна война срещу македонските българи. Приетите реформи развързват ръцете на окръжните войводи да противодействат по-ефикасно на антибългарската акция на Белград и Атина в своите райони, но и отварят пътя както към излишна бюрократизация на ръководните тела, правеща ВМОРО тромава във взимане на решения, така и към влошаване на отношенията с официална България и средите около разформировалия се ВМОК. Тези мерки забавят, а на места и стагнират организационната дейност, с което се постига обратен на търсения ефект – гръцката и сръбската пропаганда печелят терен без да срещнат ефикасна съпротива, което предизвиква и ожесточение сред населението. С убийствата на задграничните представители Борис Сарафов и Иван Гарванов, заместили разформироващото се реформистко Задгранично представителство (ЗП), разколът в Организацията е факт – Серски и Струмишки революционни окръзи изпадат в изолация, а Солунски така или иначе е твърде отслабен от настъпващия от юг агресивен елинизъм.

В тази ситуация Скопски и Битолски окръг успяват да свикат Кюстендилския конгрес през 1908 г., който ревизира почти всички взети на предшествания го Рилски конгрес решения. Така за пръв път в 15-годишната си история, ЦК на ВМОРО съсредоточава в себе си всички ключови правомощия – съдебни, военни, изпълнителни и контролни.²² Безпрецедентната концентрация на власт в ръцете на върховния институт на Организацията възстановява надмощието на централизма в движението, премахва тромавата бюрокрация и цели да направи Организацията гъвкава и ефикасна. Ако се възприеме ВМОРО като нелегална държава в перманентно състояние на война, то решенията на Кюстендилския конгрес

²¹ Петров, Г. Спомени на Гьорчо Петров. София: Македонски научен институт, 1927, 190–191.

²² Славов, С. ВМОРО от Илинден до Балканската война (1903–1912)..., с. 119.

изглеждат логични за развитието ѝ. Организацията става предвестник на подобни централизаторски тенденции и в Царство България, което през 1911 г. ще урегулира конституционно самостоятелната роля на монарха като водещ външната политика.

Последвалата Младотурска революция слага близо двегодишна „спирачка“ на организационното централизиране. Възстановяването на нелегалната дейност през 1909–1910 г. и обединението на БНМОРО и ВМОРО позволяват централизмът да мине в следващия свой стадий и да легитимира революционния и конспиративен светоглед на второто поколение македоно-одрински дейци.

То не унаследява единствено духа на конгресните решения, а цялостния организационен опит до онзи момент, включително ключовото структурно „преобръщане“ в Организацията, останало от реформистката епоха. Ако до 1903 г. организационната интелигенция задава дневния ред на различните окръжни и околийски организационни структури, то след краха на въстанието, тя се сплотява под знамената на войводите, оформяйки около фигурите им клиентелистки системи, често прерастващи във фракции. Най-ярък пример за такъв случай е Яне Сандански и оформеното около него течение на име „санданизъм“. В по-малка степен и с множество важни разлики такъв е случаят и с Тодор Александров, около чиято фигура се сплотяват разнородни по фракционна принадлежност дейци от средите на десницата и умерената левица в движението – ядрото, което канализира бъдещата революционна дейност на всички фракции. Най-ключовата личност, която неизменно стои зад Александров, е фигурата на идеолога на десницата във ВМОРО Христо Матов. Типичен пример за организационен интелектуалец, задавал тона на много от предилинденските събития, той става своего рода „сив кардинал“ впоследствие. Заслужава да се обърне внимание на факта, че боевият план на Илинденското въстание е написан именно от Матов, след консултации с български офицери от ВМОК²³ – факт, показателен за организаторския му практицизъм. След Младотурската революция именно той е основен преговарящ със средите около Христо Чернопеев и военното крило на бившата МОО, основали Българската народна македоно-одринска организация (БНМОРО), и той оказва влияние за обединението ѝ с ВМОРО. Когато неговият ученик Тодор Александров оглавява последната, за мнозина дейци е ясно, че той в голяма степен прилага на практика теоретичните постановки на Матов.²⁴ В два ключови момента съдбата на македонските българи е повлияна от ерудицията и

²³ ЦДА, ф. 1932К, оп. 3, а.е. 4, л. 1–7.

²⁴ Попхристов Г. Революционната борба в Битолския окръг. Спомени на Георги Попхристов. София, 2014, с. 198; Динев, А. Хуриетът и следхуриетските борби в Гевгелийско. София: Печатница „Съгласие“, 1934, с. 64, 78; ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 175, л. 57.

преценката на стружкия фолклорист и бивш член на ЗП, неслучайно наречен *„историческото съзнание на революционна Македония“*.²⁵

В своя труд *„Въстанишки действия“* от 1906 г. Христо Матов прави подробен разбор на видовете революционни акции, който може да се използва като отправна точка за оразличаване на двете поколения дейци – илинденските и следхуриетските. Матов дели акциите на шест вида – политически покушения, динамитни атентати, сражения на тайната милиция, сражения на нелегални чети, сражения на обединени чети и милиция, и общо повсеместно въстание. *„Според досега приетата у нас революционна терминология, действията на първите разреди могат да се нарекат терористични акции, а действията на последните разреди – въстания“*, обобщава той.²⁶ Вторите разреди (въстания) илюстрират както подхода, така и светогледа на първото поколение революционери, сред които идеята за масово въстание, каквото е Илинденското, е водеща. Първите разреди (терористични акции) прилягат на следващото поколение дейци, чийто висш експонент е Тодор Александров и които изхвърлят от тактическия си арсенал идеята за масовост.²⁷

Поучило се от разоренията след 1903 г., това поколение възстановява Организацията през 1910 г., провежда успешна офанзива с ограничен ресурс в цяла Македония през 1911 г. и в крайна сметка създава предпоставките за избухването на *„Освободителната“* Балканска война. Не е без значение и съюзът, който тази революционна група успява да сключи първо с бившите реформисти на Чернопеев (БНМОРО)²⁸, после и с най-голямата група от бившите върховисти²⁹ в края на февруари и началото на март 1911 г. Този съюз е отразен в *„сглобения“* същата година нов ЦК на ВМОРО, където основни фигури на централистките Скопски и Битолски окръзи са Тодор Александров и Петър Чаулев, третият член е Христо Чернопеев като експонент на реформисткия Струмишки окръг, а запасен член е бившият върховистки войвода и по-късен организатор на Македоно-Одринското опълчение – полк. Александър Протогеров. Създаден с много компромиси, без конгресно решение, с потискане на междулич-

²⁵ Страшимиров, А. За Илинден и неговите творци. Независима Македония, год. I, бр. 11, 3 май 1923 г.

²⁶ Матов, Хр. Въстанишки действия. Второ Издание. София: Македонска Революционна Библиотека, 1925, 12–13.

²⁷ В навечерието на Балканската война, Александров признава, че Организацията не разполага с ресурса за повсеместни партизански действия, което е показателно за нереалистичността на масово въстание.

²⁸ ЦДА, ф. 1957К, оп. 1, а.е. 11, л. 20–27.

²⁹ ЦДА, ф. 3К, оп. 8, а.е. 1925, л. 2–13.

ностната и фракционна неприязън, този Централен комитет е замислян като последния такъв, който да оделотвори свободата на Македония чрез военната намеса на България. Това е и причината всички фракции да толерират компромиса помежду си. Христо Матов не се заблуждава, че Македонският въпрос ще бъде решен без военна намеса, затова и напълно откровено признава пред Георги Попхристов, че само в случай на война е склонен на съюз с върховистите.³⁰ Всякакви теоретизации, водещи до поранните периоди, са оставени на по-заден план пред основната задача да се доведе делото докрай, пред хладния прагматизъм, довел и до липсата на скрупули в провеждането на магарешките атентати.

Те са гледани с много резерви от страна на мнозина революционери, особено от първото поколение на борбата. Парадоксът на подобен прочит е свързан както с факта, че Илинден предизвиква по-големи разорения по мащаб³¹, така и от странната смесица на приемственост и отрицание конкретно между Тодор Александров и Гоце Делчев. Яворов цитира в биографията за последния една негова важна мисъл, превърнала се в жестоко пророчество: *„Освен това престъпно е да се освобождава народ чрез преднамерено създавани пожарища и касапници. Инак ний ще заприличаме на просякът, който човърка раните си и вади гноища и кърви, за да застави хората да се избавят с един десетак от зрелището на една гнъсотия.“*³² Думите на Делчев отразяват точно целта на магарешките атентати, проведени от Александров – преднамерени касапници, целящи предизвикване на война, макар и проведени също като реакция на младотурския държавен терор.³³

Резервираните настроения към този подход са ясно показани при прилепския войвода Петър Ацев, който с болка понася факта, че ВМОРО от 1911–1912 г. не била онази масова организация с огромния си Четнически институт, а изглеждала като *„едно конспиративно дело, което повече приличаше на предвоенни инспирирани отвън акции.“*³⁴ В Битолски окръг, където Петър Чаулев провежда подобен атентаторски курс, съперникът му

³⁰ Попхристов, Г. Революционната борба в Битолския окръг. Спомени на Георги Попхристов. София, 2014, с. 198. Централисткото пренебрежително отношение е отразено и в: Матов, М. За премълчаното в историята на ВМОРО. София: Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, 2011, с. 178.

³¹ Силянов, Х. Спомени от Странджа. Бележки по Преображенското въстание в Одринско – 1903 г. София: Полиграфия А.Д., 1934, 140–143.

³² Яворов, П. Гоце Делчев. София: Издание на Олчевата книжарница, 1904, с. 87.

³³ Камбана, год. IV, бр. 1198, 17 март, 1911 г.

³⁴ Ацев, П. Спомени. София: Алфаграф, 2011, с. 286.

Милан Матов желае да напусне борбата, защото вече „не било старото“.³⁵ Съратникът на Александров – Христо Настев от Щип, също е извънредно критичен към атентаторския подход, наричайки възстановената организация „*илюзорна ВМОРО*“. Различният дух на времето и процесите в Организацията е напипан и от основателя на БРСДП Димитър Благоев, който отбелязва, че след несполуката на въстанието и четническите действия, Македоно-одринската революционна организация „*се предаде на политиката на бомбените атентати*“.³⁶ Дори самата Висока порта обръща внимание в комуникето си непосредствено след Щипския магарешки атентат, че „*има една разлика между употребяваните сега средства и тия, до които прибегаваха българските революционери*“³⁷, правейки грешна алузия за координация между Италия и ВМОРО.

Въпреки умишленото апокрифизиране на подобни сведения, те са важни при обрисуването на тушираното поколенческо напрежение. Към 1911 и 1912 г. все още неоспоримият авторитет на Тодор Александров успява да проконтролира реакциите срещу безскрупулността си, толерирана в организационните среди като необходима за свободата на Македония. След двете национални катастрофи, забраната на българското име в Македония и разпокъсването ѝ, действията на революционния елит в навечерието на Балканската война започват да се гледат с подчертано негативна конотация. Затова и в образа на водачите от междувоенните автономистки издания тяхната роля в предизвикването на войната е старателно омаловажавана. В нито една от биографиите на Тодор Александров, от възпоменателните издания на ВМОРО и легалните организации не се акцентира върху магарешките атентати – явление, тясно свързано с изграждането на неговия полумитичен, квазирелигиозен образ на мъченик на македонската революция.

Българската преса и реципрочните влияния на легалната и „нелегалната“ българска държава (Царство България и ВМОРО)

Българската преса, в контекста на магарешките атентати, е добър способ за разкриването на органичната връзка между Илинденската епопея и следхуриетските борби и за лостовете, ползвани от ВМОРО в насочването на общественото мнение към идеята за българската военна намеса

³⁵ ЦДА, ф. 3К, оп. 8, а.е. 1925, л. 49.

³⁶ Благоев, Д. Македония и България. Ново Време. Полумесечно списание на Българската социалдемократия, год. XVI, кн. XIV, 1 август 1912, с. 417.

³⁷ Вечерна поща, год. XII, бр. 3612, 24 ноември 1911 г.

в защита на Македония. Забягването на много интелигентни организационни функционери от първото поколение на революционната борба в България след въстанието през 1903 г. предвещава казионизирането на мнозина от тях. Всички те са свързани с ранния период на организираната македоно-одринска борба и всички започват легален живот в границите на Българското княжество около и след Илинден. Друга обща нишка, която ги свързва, е публицистичното поприще, което грешно предполага, че са се дезинтересирали от съдбата на революционна Македония.

Важен лост за влияние над българската общественост са личните контакти на Тодор Александров с журналистическите среди, които той изцяло подчинява на целите на Организацията. Координатите им се засичат частично в писмото му от 24 април 1911 г. до социалдемократа (по-късно деец на Демократическата партия) Григор Василев, в което го моли да помести в списвания от него вестник „Камбана“ протеста на арестувани македонски дейци. Там Александров споменава, че писмото „ще се печати и в „Дневник“, „В[ечерна] поща“, „Воля“ и „Н[ароден] глас“.³⁸ И тук Александров се проявява като приемник на Христо Матов, който през 1910 г. пак в писмо до Григор Василев пише, че „Вечерна поща“ и „Дневник“ са вестници, обслужващи „нашата кауза“. Изглежда, че оттогава, под влиянието на Григор Василев към този списък се присъединява и „Камбана“, чиито дописки допреди това Матов не одобрява.³⁹ Заслужава внимание фактът, че всички изброени вестници са ежедневници, тоест революционният водач се насочва към пресата с безпартийна краска, с което цели да подчини дневния ред на „неутралните“ вестници на волята на ВМОРО. Този стремеж е улеснен от профила на списващите тези ежедневници редактори – „Дневник“ и „Вечерна поща“ са свързани с името на крушевския легален деец Ставре Наумов, който им е главен редактор.

Тенденциите във „Вечерна поща“ са осезаемо войнолюбиви, закономерност, определена и от факта, че вестникът е създаден още през 1900 г., за да подпомага македонската кауза. Когато ВМОРО поема отговорност за дотогавашните сражения и атентати през октомври 1911 г., Наумов отделя заглавната си страница от 1 ноември специално за тази тема, призовавайки Европа да обърне „пълното внимание“ на положението на българите в Европейска Турция.⁴⁰ При новината за Щипския погром, Ставре Наумов пръв стоварва отговорността за тях върху младотурска конспирация, насочена срещу кабинета на Саид паша. Показателно за

³⁸ ЦДА, ф. 135К, оп. 3, а.е. 23, л. 4.

³⁹ ЦДА, ф. 135К, оп. 1, а.е. 34, л. 79–80.

⁴⁰ Вечерна поща, год. XII, бр. 3592, 1 ноември 1911 г.

тенденциите във вестника обаче, е твърдението му, че дори и атентатите да са българско дело, „*то не остава нищо друго, освен да поставим въпроса: Защо?*“. Отговорът на Наумов е в унисон със ситуацията в Османската империя след обезоръжителната акция от 1910 г. и с целите на Организацията – отчайващото положение на македонските българи вещае края на Европейска Турция. „*Освобождението на Македония е създало доблестни синове, които не познават нещастieto в сред отчаянието на обкръжаващите ги. В смъртта за свободата те намират своето върховно щастие, в самоотвержеността за унищожението на робството, те виждат своята жива радост!... Кой ще дръзне да ги обвинява?*“, пита реторично Наумов, оправдавайки действията на македоно-одринските дейци и унифицирайки ги с желанията на поробеното население.⁴¹

Натискът на „Вечерна поща“ върху управляващата коалиция идва още на 25 ноември 1911 г.: „*Ще остане ли то [правителството] равнодушен зрител на кървавите събития и падналите жертви? (...) След станалите кръвопролития в Щип не може да мълчи нито българското правителство, нито Европа. В противен случай в Македония е предстояща една кървава анархия, която би имала за резултат страшни и чудовищни последствия. Изхода от положението е час по-скоро да се даде автономия на поробената страна.*“⁴² Ден по-късно, Наумов вече прави явната алюзия, че намесата на България е необходима и оправдана, бидейки намеса на „една цивилизована държава“, подкрепена от целия български народ.⁴³ На 27 ноември „Вечерна поща“ вече открито говори за нуждата българската армия да изпълни „повеленията на своя народ“, въпреки бездействието на „днешното туркофилско българско правителство.“⁴⁴ Редовното и подробно отразяване на Щипския погром е съзнателна политика, водена от общуващия с всички революционни групи Ставре Наумов.

Вестник „Воля“ от друга страна е основан от бившия редовен сътрудник във „Вечерна поща“ – Симеон Радев. И двамата с Наумов делят общо „македонстващо“ публицистично минало под опеката на Борис Сарафов – показателно наследство, предвид новия атентаторски курс. Радев признава първоначалния си скептицизъм към следхуриетската борба, добавяйки впечатлението си от широкия размах на убедилния го в тази необходимост Тодор Александров.⁴⁵ Промяната в отношението на Радев

⁴¹ Вечерна поща, год. XII, бр. 3612, 24 ноември 1911 г.

⁴² Вечерна поща, год. XII, бр. 3613, 25 ноември 1911 г.

⁴³ Вечерна поща, год. XII, бр. 3614, 26 ноември 1911 г.

⁴⁴ Вечерна поща, год. XII, бр. 3615, 27 ноември 1911 г.

⁴⁵ Радев, С. Това, което видях от Балканската война. София: Народна култура, 1993, с. 73.

е породена и от други фактори. През 1910 г. Христо Матов красноречиво пише до Григор Василев, че основаването на в. „Воля“ от Симеон Радев се приветства от революционния елит.⁴⁶

Повдигнатият от в-к „Воля“ въпрос непосредствено след примиренческата реакция на официоза в-к „Мир“ при новините за атентата е показателен за тенденциите на вестника – *„българи ли са онези господа на министерските кресла“*.⁴⁷ На 29 ноември „Воля“ акцентира върху закономерността на атентатите и липсата на смелост в българските управници в заглавната си статия *„Туркофилската мания“*.⁴⁸ Ден по-късно, вестникът на Радев критикува изявите на премиера Гешов, щял да *„си изпълни длъжността. (...) Ако той (...) си мисли, че длъжността му е да отбегва главоболия и да си запази местото, още много български майки ще бъдат разплакани от ханджара или куршума на турчина“*.⁴⁹

Подклаждането на общественото напрежение намира закономерен отдушник сред българските студенти. На 2 декември 1911 г. в. „Воля“ препечатва осъдителната резолюция на македоно-одринските студенти в София след проведеното им събрание в Градското казино. Резолюцията оправдава атентаторския курс на ВМОРО, призовава за европейска намеса и заявява, че *„досегашното поведение на правителството (...) не е задоволително и не ще докара желаните резултати“*. Кореспондентът на вестника отбелязва *„силния национализъм, владеещ в това събрание! Българското студентство доказва, че то скъпи повече от всекиго националните идеали!“* След края на събранието, студентите се отправят към турската легация, пред която провеждат протест с лозунги *„Долу! Да живее автономията на Македония!“*.⁵⁰

Важна разлика между в. „Вечерна поща“ и в. „Воля“ е, че първият има осезаемо по-агресивен език и с течение на времето ограничава все повече тематиката на статиите и дописките си, отразявайки главно външнополитически теми, войната между Италия и Османската империя и положението в Македония. Докато вестникът на Симеон Радев продължава да се занимава и с въпроси от вътрешнополитически и дори битов характер, често нямащи нищо общо с Македонския въпрос. Това се дължи на по-високия публицистичен стил на Симеон Радев и вероятно на желанието на ВМОРО в. „Воля“ да не бие на очи като твърде милитаристки.

⁴⁶ ЦДА, ф. 135К, оп. 1, а.е. 34, л. 79–80.

⁴⁷ Воля, год. I, бр. 218, 27 ноември 1911 г.

⁴⁸ Воля, год. I, бр. 219, 29 ноември 1911 г.

⁴⁹ Воля, год. I, бр. 220, 30 ноември 1911 г.

⁵⁰ Воля, год. I, бр. 222, 2 декември 1911 г.

Още през 1908 г. Радев се сближава с лидера на Народнолибералната партия Никола Геннадиев, а чрез него и с цар Фердинанд, който също е амбициран да форсира събитията към война. Самият Геннадиев подклажда тези тенденции и в свое изложение до царя препоръчва последователна подкрепа за ВМОРО от страна на българската държава, защото Организацията в бъдеще ще представлява „един могъщ лост“ за българско влияние при новите условия в Турция.⁵¹ Тази верига от познанства издига бившия „пламенен анархист и отчаян антимонархист“⁵² Симеон Радев до нивото на дипломат от кариерата и му спечелва присмеха на дейци, които виждат в казионизацията му изневяра към революционния морал.⁵³ Видният ресенски дипломат и публицист е един от няколкото „общии знаменателя“ между ВМОРО и българския монарх.

Свързващото звено на Тодор Александров с редакциите на горепосочените вестници открехва вратата към сложните и дълбоки връзки на революционна Македония с Демократическата партия, чийто по-късен член е Григор Василев. Към 1911 г. той все още е в междинната си фаза между периода си като член на БРСДП (широки социалисти), където вече има търкания с ръководството, и следващия, когато тесните му контакти с демократите му отварят път и към партийно членство. С този „хибриден“ профил, Василев е подходящ проводник на влияние за комитетаджите. На 27 ноември 1911 г., в ролята си на „избраник“ на ВМОРО, той излиза с декларация в „Камбана“ от името на ЦК, в която припомня защо Вътрешната организация е възстановила своята нелегална дейност.⁵⁴ В иначе агитационната по характер декларация не липсват и атаки към спъващото организационната дейност правителство, чиито членове са окачествени като „рафинирани потурнаци“, а Европа – като грешница, която трудно се трогва, но за която е нужно да се върне към идеята за намеса на Великите сили в Европейска Турция. В български контекст тя се интерпретира като възможност за автономизиране на Македония. Атенатите в Македония са представени като своеобразното доказателство, че „Македония се крие в своите недра, въпреки всички заплашвания, въпреки ежедневиите репресии...“. Декларацията на ВМОРО е в духа на заявената от Христо Матов позиция през 1910 г., че войната между Турция и България е неизбежна и само „книжни политикани и политически баби, които Бог напорил в хрис-

⁵¹ ЦДА, ф. 3К, оп. 8, а.е. 1213, л. 42–43.

⁵² Думбалаков, М. През пламъците на живота и революцията. Том III. София: Художник, 1939, с. 212.

⁵³ Манджуков, П. Предвестници на бурята. Спомени. София: Федерация на анархистите в България, 2013, с. 477, 520–525.

⁵⁴ Камбана, год. IV, бр. 1408, 27 ноември 1911 г.

тиянска България“, не го разбирали. Косвено е дадена и мотивировката зад магарешките атентати – *„ако се чака напълно завършена и на блюдо поднесена подготовка, [войната] не ще настъпи никога. Когато и да е, войната ще бъде риск, но „риск благородное дело“*.⁵⁵

Василев свързва настоящата фаза на македонския въпрос с албанския такъв – несъмнено следствие от следената с внимание и одобрение от монарха среща на ЦК на ВМОРО с албанските революционери в Цетинье през март 1911 г.⁵⁶ Декларацията на Василев завършва с оптимизъм, че въпреки *„византийските проклинания на потурнаците“*, българският народ ще съдейства на революционерите и няма да обрече Македония на мирно изстребление. Атаките към кабинета Гешов са добре дошли за политическата реторика на опозицията, откъдето произлиза и поредното опартизаниане на македонското дело в българското общество.

Ежедневникът „Камбана“, чрез който Григор Василев действа, дава трибуна на опозиционни фактори от различни партии като широкия социалист Янко Сакъзов, който още през 1909 г. пропагандира идеята, че България трябва да се възползва от следхуриетския хаос и да действа с всички свои *„управители, дипломати и войски“*, за да наложи на турците самоуправление на Македония.⁵⁷ По-късното охлаждане на отношенията на Сакъзов с Василев и Матов не омаловажава милитаристкия флирт на българската опозиция, станал траен, макар и непоследователен феномен след обявяването на Независимостта. Това създава благоприятни предпоставки за усилване на цялостното влияние на ВМОРО в българската политика.

Внимателното проследяване на публикациите от периода насочва към методична и добре планирана координация между демократите и организационните дейци. Посредством няколко фигури, ВМОРО синхронизира антиправителствените настроения с реториката на Демократическата партия. Организационното влияние в нея достига своя зенит именно през разглеждания период. Васил Пасков е главен редактор на партийния в. „Пряпорец“ през 1908 г., а след това е част от редакционния съвет. Бивш член на ВМОРО, Пасков е типичен пример за революционер от илинденското поколение, навлязъл дълбоко в политическия живот на България.

⁵⁵ Матов, Х. Анкета по македонския и балканския въпрос (Мнения на всички познати представители на българските партии, деятелите по македонското движение и на стоящите в близост до него). Съвременна Мисъл, год. I, София, 1910, 25–26.

⁵⁶ ЦДА, ф. 396К, оп. 2, а. е. 2, л. 24–25; ЦДА, ф. 10К, оп. 3, а. е. 253, л. 8; Георгиев, Г. Българо-албански политически отношения (1908–1915). София: Македонски научен институт, 2019, 25–26.

⁵⁷ Камбана, год. II, бр. 526, 11 април 1909 г.

Директор на „Пряпорец“ от 1908 г. е бившият член на ЦК на ВМОРО Петко Пенчев. В редакционния комитет влизат бившите организационни дейци Трайче Доревски от Ресен, Тома Карайовов от Скопие и Данаил Крапчев от Прилеп.⁵⁸ Основните печатни лостове на демократите за влияние над обществото са такива и на революционна Македония⁵⁹ – положение, несъмнено насърчавано от ресенчанеца Андрей Ляпчев. Още на 1 декември 1911 г., под влиянието на скорошната касапница в Щип, в. „Пряпорец“ призовава за протестни митинги из цялата страна, обвинява управляващата коалиция в престъпна неосведоменост и призовава обществото да упражни *„натиск, и тоя натиск трябва да бъде много силен, за да се види то [правителството] заставено да изпълни дълга си“*.⁶⁰ Демократическата партия все пак надмогва обикновеното „партизанство“ и на 6 декември начева дарителска кампания в подкрепа на пострадалите щипяни.⁶¹

В речта си срещу младотурската политика от 20 декември 1911 г. Васил Пасков прави явна алюзия, че Демократическата партия е формацията, способна да се справи с младотурските репресии и да представлява македонските българи. *„Требва с най-големо съжаление да констатираме, казва Пасков, че нашето правителство и сега, когато се намираме пред една касапница на наши сънародници в Щип, не предприема никакви решителни постъпки, като че ли си е създало правило постоянно да внимава да не би с нещо да оскърби „приятелската“ съседна държава.“* Освен критиката към кабинета и лично към Гешов, Пасков защитава и устроителите на атентата, виждайки в тях *свободния изблик на народното негодувание*. Той завършва с призива за *„международна намеса“* и *„нова Ревалска среща“*⁶², която да възстанови международния контрол върху Високата порта и да я принуди да автономизира Македония.

Демократическата партия остава последователна защитница на целостта на Македония и не допуска разговор за териториални разпределения с Кралство Сърбия.⁶³ Подобно положение разкрива и друг мотив за извършения обществен натиск, който не е тайна и за управляващите – свалянето на кабинета Гешов и връщането на Малинов на власт. *„Главната точка, по която опозицията се готвеше да събори правителството, спо-*

⁵⁸ Карчев, П. През прозореца на едно полу столетие. София: Изток-Запад, 2004, с. 204.

⁵⁹ Елдъров, С. Тайните офицерски братства в освободителните борби на Македония и Одринско 1897–1912, София: Военно издателство, 2002, с. 111.

⁶⁰ Пряпорец, год. XIV, бр. 269, 1 декември 1911 г.

⁶¹ Пряпорец, год. XIV, бр. 273, 6 декември 1911 г.

⁶² Вардар, год. I, бр. 11, 20 декември 1911 г.

⁶³ Тошев, А. Балканските войни. Том първи. Предистория и причини. София: Книгоиздателство Факел, 1929, с. 266.

деля народнякът и дипломат Михаил Маджаров, *бе неговото прекалено миролюбие и недостатъчно застъпване за правата на роба*.⁶⁴ Тази намеса на Вътрешната организация в партизанските боричкания в Царството е рискована, но е обусловена от традиционния взаимен скептицизъм между нея и Народната партия. Това е явление с крайно неблагоприятни последици за българската национална кауза. Като потвърждение на комитските подозрения и нуждата в Министерски съвет да стоят верни на ВМОРО личности идва и безпрецедентният преход на кабинета Гешов към идеята за спогодба със Сърбия за дележ на Македония на „спорна“ и „безспорна“ зона през 1911 г. Народната партия традиционно не подкрепя революционната акция на македонските българи още от времето на Стоилов, когато той определя дейците на ВМОРО като „неотговорни“ и „със съмнителен патриотизъм“.⁶⁵ Същевременно, Стоилов дава препоръка за хармония на революционния и държавния елит, която продължава да не бъде спазвана – нещо особено видно и през 1911 г., когато Михаил Маджаров окачествява щипските атентатори с пресиленото *„неприятели на българщината“*.⁶⁶

В контекста на взаимната мнителност между ВМОРО и Народната партия, интерес представлява печатният орган на последната – в. „Мир“, който също отразява отблизо събитията в Щип. Той не е лишен от македонско присъствие, макар и на по-ниско ниво – негови активни сътрудници през 1910–1911 г. са Георги Николов, бивш редактор на близкия до народняците в. „Македония“ (1896–1897 г.), и Илия Гологанов, бивш редактор на върховисткия в. „Реформи“ (1902–1903 г.), близък до средите на ген. Иван Цончев.⁶⁷ Профилът и на двамата изглежда по-надежден в очите на народняците, тъй като и Николов, и Гологанов изграждат своя авторитет в рамките на свободното Княжество и изразяват скептицизъм към дейността на Вътрешната организация. Влиянието върху Народната партия не идва от ВМОРО, а по-скоро от средите на офицерските братства, които синхронизират дейността си с вътрешните дейци. Правилна е констатацията на Петър Карчев, че *„Народната партия представляваше политическа цитадела, която не беше достъпна за всекиго“*⁶⁸, но въпреки упорството

⁶⁴ Маджаров, М. Дипломатическата подготовка на нашите войни. София: Издание на акционерното д-во „Мир“, 1932, с. 49.

⁶⁵ Шопов, А. Дневник, дипломатически рапорти и писма. София: Македонски научен институт, 1995, с. 78.

⁶⁶ Маджаров, М. Дипломатическата подготовка на нашите войни..., с. 50.

⁶⁷ Елдъров, С. Тайните офицерски..., 110–111.

⁶⁸ Карчев, П. През прозореца..., с. 203.

си, и тя започва да плува във водите на атентаторската политика на Тодор Александров и Христо Матов.

Друг важен лост, ползван усърдно от ВМОРО, е солунският в. „Право“ с редактор бившият революционер и настоящ кореспондент на Министерството на външните работи Никола Наумов. Сторонник на фракционното обединение, Наумов няма причина да не посреща възстановеното революционно единство със задоволство. Бидейки част от щипската интелигенция и публицист с язвителен език⁶⁹, Наумов е важно звено за връзка между революционерите и държавния елит. От всички изброени дотук вестници, „Право“ отразява най-подробно случващото се в Щип – помества имената на ранените и убити българи, оценки от османските и чуждите власти, настроенията сред самото население в Македония.⁷⁰

В. „Вардар“ е най-лесен за реконструкция на влиянието на ВМОРО. Негов уредник е бившият четник Данаил Крапчев, който по стара революционна традиция започва сериозната си журналистическа кариера под крилото на Тодор Александров (паралелът със Симеон Радев – Борис Сарафов и Димитър Талев – Иван Михайлов е очевиден). Още в първия си брой „Вардар“ заявява откровено, че задачата му е „да подкрепи морално“ ВМОРО и да бъде трибуната ѝ пред българското общество.⁷¹ Финансите на вестника са отпуснати по заповед на Александров и идват директно от касата на ЗП на ВМОРО с представители Тодор Лазаров и Павел Христов.⁷² Затова е логично, че вестникът е критичен към управляващото коалиционно правителство на Народната и Прогресивнолибералната партия.

След урегулирането на отношенията с бившите дейци на ВМОК и създаването на стройно македонско лоби в офицерството след март 1911 г., в. „Вардар“ започва да прокарва и идеята за по-активното участие на българската армия в определяне външнополитическите цели на България.⁷³ Сътрудници на вестника са някои от най-видните членове на македонската емиграция в България – Никола Милев, Иван Георгов, Любомир Милетич⁷⁴, Петко Пенчев и не на последно място – Христо Матов. Това е интелектуалното ядро, сплотило се около Тодор Александров и канализиращо революционната енергия на движението към онзи момент.

⁶⁹ Силянов, Х. Освободителните борби..., с. 156.

⁷⁰ Право, год. II, бр. 338, 1 декември 1911 г.

⁷¹ Вардар, год. I, бр. 1, 3 октомври 1911 г.

⁷² ЦДА, ф. 10К, оп. 3, а.е. 253, л. 3.

⁷³ Вардар, год. I, бр. 33, 6 юни 1912 г.

⁷⁴ През март 1912 г. в. „Вардар“ признава координацията на Вътрешната организация с „благородните хора“ Георгов и Милетич.

Статиите и дописките на „Вардар“ се занимават изцяло с Македонския въпрос, нападат както младотурския режим, така и управляващата коалиция в България. Непосредствено преди Щипския погром, Матов излиза с обширната статия „Обезбългаряването на Македония и туркофилската политика на България“, в която възкликва, че *„турците не разбират от мирна, искрена политика“* и че примиренческото поведение на България схващат като слабост, която в крайна сметка насърчава обезбългаряването на Македония.⁷⁵ На 13 декември 1911 г. Иван Георгов призовава кабинета да напусне *„туркофилството“* си и да стъпи на реалната политика за *„автономия на Македония и Одринско“*.⁷⁶ Алюзията към военна намеса е повече от явна. Важна статия е също „Пропуснати случаи“, излязла отново изпод перото на Матов, в която той прави обзор на всички възможности, от които българската държава не се е възползвала, за да разреши Македонския въпрос още от зората на съществуването му – внушението отново е, че тази тенденция трябва да се пресече.⁷⁷ От значение е също фактът, че първата ѝ част излиза около 40 дни преди Щипския магарешки атентат. Редовните дописки на Никола Милев от Виена, в които той анализира Итало-турската война, целят да покажат блъфа на младотурската военна мощ, подобен на широко прокламираната, но лицемерна програма за равноправие и благоденствие на всички нетурски етноси.⁷⁸ Общуващ с мнозина европейски общественици, Милев предава впечатленията им, че краят на Европейска Турция наближава и това трябва да се гледа като *„една възможност, дори като един фатален изход от днешната криза“*.⁷⁹ Младият историк от Костурско е наясно, че подобни наблюдения не значат задължително подкрепа на тези европейци за българско разрешение на Македонския въпрос.

Развитата в българския печат полемика изтъква успешното унифициране на ВМОРО с македонските българи в съзнанието на българското общество. Българската преса масово обръща внимание на положението на българите в Европейска Турция, туширайки въпроса за целесъобразността на атентатите, вършени от революционния връх.

Повечето от изброените дотук публицисти в една или друга степен са част от илинденското поколение на македоно-одринската борба. Пост-илинденското изнасяне на революционизирана интелигенция към

⁷⁵ Вардар, год. I, бр. 7, 17 ноември 1911 г.

⁷⁶ Вардар, год. I, бр. 10, 13 декември 1911 г.

⁷⁷ Вардар, год. I, бр. 3, 17 октомври 1911 г.

⁷⁸ Вардар, год. I, бр. 8, 25 ноември 1911 г.

⁷⁹ Вардар, год. I, бр. 13, 10 януари 1912 г.

България и общата безпътница отвеждат повечето от тях в политическия и обществен живот на Княжеството. Но никой от изброените не загърбва в съзнанието си идеята за освобождение на Македония, нито лоялността си към революционното дело. В осемте години между разгрома на Илинден и първия магарешки атентат македонската емиграция в България търпи дезорганизация като компактна единица, което ѝ позволява да навлезе по-трайно в артериите на държавния организъм. Около 1902–1903 г. македоно-одринското движение е с повече потенциал и сплотеност, което засилва образа му на дестабилизиращ фактор за балканските държави. Раздробяването и проконтролирането на македонските революционни сили е желана цел за българския политически елит, осъществена по стечение на редица обстоятелства от партиен, геополитически, личностен, международен и фракционен характер. Затова през целия период между Илинден и Балканската война македоно-одринското движение на българска почва е *„свкупност от отделни личности и групи, които са в сложни отношения както помежду си, така и с вътрешната организация и с политиците в София“*.⁸⁰

Истина е, че монархът, политическите партии и отделни политици използват македонската емиграция и каузата им за теснопартийни и конюнктурни цели, но и обратното също е факт. Позволили известна казионизация, македонските българи достигат до много по-високи държавни позиции, осигурили им и неимоверно повече влияние. Илинденското поколение бере плодовете на набраната от поколенията македонски бежанци и емигранти, слезли вече от историческата сцена, инерция. Парадоксът е, че през 1911 г., когато „македонската обществена треска“ в България е далеч по-контролируема, това положение е достатъчно за политически по-зрялата ВМОРО да осъществи бленуваната освободителна война, ползвайки сравнително малко ресурс за склоняване на българското общественото мнение. Подходът ѝ е в пълно съзвучие с възприятията на следхуриетското поколение комитаджии, целящи максимални резултати с минимални средства. Такива по природа са и магарешките атентати. Провалът на Илинден обуславя политическия успех на магарешките атентати и стратегическата загуба, довела до катастрофата от 1913 г. – това е органичната връзка между 1903 и 1912 г.

⁸⁰ Константинова, Ю. Българи и гърци в борба за османското наследство. В. Търново: Фабер, 2014, с. 48.

Резултат и оценка

Оценката за атентатите, последвалите ги кланета и проведения обществен натиск, е неизменно свързана с резултата от преследваната цел – военната намеса и освобождението на целокупна Македония. Последствията от тази намеса са преди всичко негативни – в крайна сметка Македония бива разделена между трите държави претенденти, а нейната автономия става все по-ефимерна. След Междусъюзническата война, която е епилогът на сложната дипломатическа игра, започнала още през 1908 г. България получава само пет околии около Пирин, а в останалата част на Македония започва дълъг и кървав процес на дебългаризация.

Противоречието в провеждането на магарешките атентати заляга още след Щипското клане. Редица фактори диктуват на несъгласните дейци да не дават израз на резервите си веднага – обещаващият нов ЦК, войната на Османската империя с Италия, засилената дипломатическа дейност на България и неясното усещане за скорошното разрешение на Македонския въпрос чрез война. Всички тези фактори обуславят и позицията на изчакване, която би показала дали подходът на Александров е целесъобразният, съответно – дали жертвите на Щипското клане са заслужени.

С голямо усилие от страна на младотурското правителство и премиера Гешов, войната между България и Османската империя е отложена. Настоятелността на цар Фердинанд за една дипломатическа офанзива из Европа, все по-нетърпеливото обществено мнение и дейността на ВМОРО насочват към извода, че войната е само въпрос на време и подготовка. Гледан в по-ограничен хронологически план, замисълът зад Щипските събития се проваля. Това не разколебава Александров, който гледа на тази акция в най-лошия случай като пробна. Вторият магарешки атентат, последван от клане, той провежда на 19 юли 1912 г. в Кочани, Скопски революционен окръг. Третият е проведен в Дойран на 28 август същата година, когато Александров се прехвърля край Арджанското езеро в Солунски революционен окръг. Последните атентати с подобен почерк се случват дни преди избухването на Балканската война в Солун. Механизмите за насочване на общественото мнение към военната намеса и участниците в задвижването им са същите, но контекстът умело бива придвижен от монарха към неминуема война. За успеха на тези действия спомага и личното възприятие на Гешов, че *„никое правителство в една парламентарна страна не може да се бори против общественото мнение“*.⁸¹

⁸¹ Маджаров, М. Дипломатическата подготовка на нашите войни..., с. 49.

Революционният елит не съобразява контрапродуктивната липса на координация с управляващата коалиция. Поставената от Организацията цел, в името на която прави магарешките атентати е препотвърдена пред Великите сили през октомври 1911 г. в небезизвестния Меморандум на ВМОРО до консулите в Скопие, Битоля, Солун и Одрин – автономия на Македония и Одринско.⁸² Отколешната организационна самостоятелност от правителствените среди обаче ѝ навлича славата на неконтролируем фактор с амбиция да диктува дневния ред на държавата чрез революционен терор. Оттам до извода на Гешов, че трябва да „вземе от ръцете на въстаническият комитет македонския въпрос“, за да влезе в преговори със сърбите, стъпката е само една.⁸³

Грешката на българското правителство е, че вместо да преговаря с Кралство Сърбия на база бъдещата автономия на Македония, се съгласява на идеята за дележа ѝ на „спорни“ и „безспорни“ зони с арбитър руският цар, който от около десетилетие гледа на Сърбия с по-добро око като бъдещия си балкански избраник в задаващата се война срещу Австро-Унгарската империя. Това предопределя по-добрите сръбски позиции при сценарий на арбитраж за „спорната“ зона (а както ще се окаже впоследствие и при предявяване претенции за „безспорната“ зона), въпреки многото симпатии, на които българската кауза се радва сред част от руския дипломатически елит. Договорът между България и Сърбия е факт само три месеца след Щипските събития, а клаузата му за дележ не е обявена пред обществото, което е отново показателно за нагласите му в полза на целокупността на Македония. Македонските дейци решават да форсират събитията твърде рано, при недостатъчно лостове сред ключовите играчи – монарха и действащото правителство. Фердинанд насърчава милитаристката реторика, подготвя почвата за бъдещата война, но това не означава, че целите му съвпадат с тези на ВМОРО, както някои нейни членове и симпатизанти мислят. Сред последните са и Симеон Радев, Никола Геннадиев, Данаил Крапчев, както и самият Тодор Александров. Малко над година след първия магарешки атентат, Александров вижда, че макар войната да е факт, в по-голямата част на Македония сръбските и гръцките съюзници на българската армия забраняват български изяви. Затова на 6 декември 1912 г. разочарованият член на ЦК на ВМОРО пише пространно писмо до цар Фердинанд с напомняне, че Организацията „неуклонно преследваше все една и съща свещена цел – да се опази българска Македония за българския народ, целокупна, неразделна“.⁸⁴

⁸² Камбана, год. V, бр. 1381, 26 октомври 1911 г.

⁸³ Гешов, И. Балканският съюз. София: Кооперативна печатница Гутенберг, 1915, с. 19.

⁸⁴ ЦДА, ф. 568К, оп. 1, а.е. 1017, л. 1–2.

По-задълбочените наблюдатели знаят старата традиция на цар Фердинанд за спекулиране с македонското революционно дело и един от тях по ирония на съдбата е самият Христо Матов. *„Един от най-старите и от най-едрите търговци с македонското дело безспорно е Фердинанд. Неговата търговия – без фирма – датира още от началото на македонската революционна дейност: през 1895 г. едно въстанишко движение в Македония дари му признание за княз на България. Подир него по търговия се редуват без изключение сички български партии, коя повече, коя по-малко.“*⁸⁵ Констатирайки хроничния недъг на българския елит, организационният теоретик смята, че македонските среди трябва да го проконтролират и подчинят на своите цели, вместо да му се противопоставят. Това е и възприятието, довело ВМОРО/ВМРО до положението на неотговорния фактор в българската политика. Ясно личи амбициозният размах на бившия член на ЗП, поставил непосилна за Организацията и фатална за българското дело в Македония задача. Българският монарх, чийто поглед е устремен към Цариград, успява да надиграе и употреби конюнктурните си съюзици от ВМОРО още с подписването на договора за дележ на Македония на зони. Самият Матов впоследствие осъзнава грешките си. Угризенията му не позволяват да понесе двете национални катастрофи, за които и той отчасти допринася. Умира измъчван от нерви и неврастения през 1922 г., разочарован от себе си и от Тодор Александров.⁸⁶

Особено внимание заслужава оценката на Димитър Благоев от юли – август 1912 г. След като осъжда атентаторската политика на ВМОРО като политика *„на изстребване българското население“*, той пита *„какво същност, Македоно-Одринската революционна организация“* иска да постигне с това провокиране на турците към варварски изстъпления, към масово изстребване на българите?⁸⁷ Отговорът на Благоев е европейска намеса в Османската империя или война на България срещу нея. Той не се съгласява с подобен курс, изтъквайки както инертността на Великите сили, така и международните обвързаности на България с Австро-Унгария и Русия, които биха поставили евентуална война в коловоза на европейската игра за разпределение на османското наследство. Благоев изтъква, че последното се усложнява поради следхуриетския режим в Цариград, стремящ се към централизиране на владенията си и в контекста на който въпросът за автономията на Македония не се обсъжда. *„Въпросът не е за намеса на Европа в полза на една автономия на Македония, а за съществуването на Турция, за разграбването на нейните области и, следователно, за*

⁸⁵ Матов, Хр. Македонска революционна система. ВМРО. Съчинения (съст. Ц. Билярски). София, 2001, с. 231.

⁸⁶ Матов, М. За премълчаното..., с. 286.

разпокъсването на Македония“, заключава Димитър Благоев. В този дух се изказва през 1912 г. и самият Хилми паша, който слага равенство между идеята за децентрализация и унищожение на Османската империя.⁸⁷ Подчертано левичарската реторика на Димитър Благоев не омаловажава впечатляващата точност, с която предвижда дележа на Македония и катастрофата на България.⁸⁸

Дипломатът Андрей Тошев, виден противник на сръбските домогвания в Македония, слага акцента повече върху държавната политика, казвайки, че преходът към идеята за дележ е окончателно завършен в съзнанието на българския елит много преди първия атентат от ноември 1911 г. Това минира усилията на ВМОРО още в зародиш. *„Мълком в столицата на България, обобщава Тошев, се приготвяваше инструмента за разрешаване на големия балкански проблем, за което, уви, ние бяхме тъй малко подготвени като нация.“*⁸⁹ Изразяващата утопизъм оценка на по-късния политически деец Петър Тодоров е показателна за разнобоя в очакванията и действителната политика, която официална България води: *„Политическото организиране на независима Македония, запазването полуострова за неговите народи, постепенното им обединяване в една обща държавна организация – ето сериозната проба за зрелост, пред която щеше да се постави по-късно балканското съзнание. Но преди всичко нашата държава – избраният и признат водач на полуострова – требваше да възприеме автономията на Македония. Само така се биха тласнали и съседите към едно подобно схващане на въпроса.“*⁹⁰

Оценките за магарешките атентати сред трите поколения македонски революционери са разноточни – от стоварване цялата вина за дележа на Македония върху неподготвеността на българските политици, до осъждане на авантюристичните действия на Тодор Александров, докарали по-тежък денационализаторски режим по поречието на Вардар. Добре съзнаващ вината си, след войните за национално обединение Александров тръгва по тежкия път на изкуплението, както той самият интерпретира възстановяването на ВМОРО след 1919 г. Строг преди всичко към себе си, отдалият се на личен аскетизъм лидер настоява и войводите му да се държат на висотата, полагаща се на революционери – безспорно тенденции, засилени от по-тежкото следнъйско робство в Македония. Показателни за неговото разочарование от злоупотребата с усилията му са свидетелствата

⁸⁷ Тошев, А. Балканските..., с. 358.

⁸⁸ Благоев, Д. Македония и България..., 418–419.

⁸⁹ Тошев, А. Балканските..., с. 310.

⁹⁰ Тодоров, П. Погромите на България. Част 1. София: Печатница Книпеграф, 1930, с. 64.

на царевоселския войвода Димитър Медаров за забраната, наложена от Александров върху обръщението „господине“. *„Когато некой от селяните в началото му казваше „господин Тодоре“, той го пресичаше: – Аз не съм господин! Друг път да не ми викаш господин! Аз си имам име. Господиновци са ония, които на зелената маса разделиха Македония.“*⁹¹ Битолският войвода Милан Матов е критичен към политическия подход на Тодор Александров, когото счита за волеви и амбициозен деец, но крайно неподходящ за дипломатическа тактика в София.⁹²

Първите косвени оценки за магарешките атентати идват още по време на самата Балканска война, когато редови членове на ВМОРО изразяват тревогата си от сръбското и гръцкото държание към населението, както и скептицизма си, че България ще успее да обърне положението в Македония в своя полза. Деморализацията, фатализъмът и съмненията в политическата зрялост на революционните водачи набират инерция сред организационните дейци още в края на 1912 г.⁹³

В контекста на магарешките атентати и дележа на Македония левицата в македонското движение вижда „неотговорния фактор“, докарал българската катастрофа не само във ВМОРО, но и в самия български монарх. Говорейки за вината на народняците, подписали договора за *„фамозния Балкански Съюз за поделбата на Македония“* дейците от Пловдивското македонско дружество „Гоце Делчев“ ги обвиняват и в създаването на *„неотговорния фактор“ в България*, на когото са поднесли *„измененията на чл. 17“* от Конституцията, позволяващи на цар Фердинанд да води самостоятелно и безконтролно външната политика и създали *„условия да сключва тайни договори и тласне страната в авантюри“*.⁹⁴ Друг деец на македонската емиграция в Пловдив – прилепският войвода Петър Ацев – слага оценката си за магарешките атентати в контекста на хроничния провал на македонските дейци да се еманципират от тенденциите в българския политически живот.⁹⁵ Съратникът на Тодор Александров – Христо Настев, дори поставя под съмнение революционния характер на лидера: *„този бомбен атентат, ...не беше по своя характер никакъв револ[юционен] акт против властта. Основателно бе таксуван като безразсъдна и с нищо*

⁹¹ Михайлов, И. Спомени II – Освободителна борба 1919–1924 г. Louvain: A. Rosseels Printing Co., 1965, с. 110.

⁹² Матов, М. За премълчаното..., с. 244.

⁹³ Пак там, с. 200; ЦДА, СП-2962Б, оп. 1, л. 21.

⁹⁴ Долу Маските. Бюлетин № 11, 9 април 1922 година. Пловдив: Издава Д-вото на Македонската емиграция в Пловдив, с. 5.

⁹⁵ Ацев, П. Спомени..., с. 277.

*оправдателна акция за погром срещу устоите на българското население в Щип и в селата на околията.*⁹⁶

Една от най-красноречивите оценки за резултатите от магарешките атентати обаче, е тази на члена на ЦК на ВМОРО Петър Чаулев, който през 1911 г. провежда идентичен атентаторски курс в Битолски революционен окръг. През 1923 г. в крайно самобичуващ тон и при отчитане безперспективността на революционната борба срещу новите жизнени кралства на сърби и гърци, Чаулев пише на Александров: *„Не са ли нашите действия [атентатите от 1911–1912 г.], които накараха Сърбия да подаде ръка на България за наша сметка? (...) Само ще се бием, ще регистрираме кланета, като че ли не ни стигнаха 30 години.*“⁹⁷

* * *

Първият магарешки атентат и последвалото го клане в Щип бележат началото на решителната фаза в българския национален въпрос. Освен ярък израз на революционния подход на второто поколение македоно-одрински дейци, тези атентати и проведеният обществен натиск чрез българския партиен и независим печат са опит да се повтори успешно националния момент от 1903 г., този път с цялостното участие на българската държава. Интерпретациите в българския печат показват поредното опартизаниане на Македонския въпрос до степен, вредна за развитието на българската кауза и свидетелстваща за недостатъчната политическа зрялост на политическите фактори, заели се с разрешението на Македонския въпрос. Случаят изтъква и негативните ефекти от унифицирането на ВМОРО и обикновените македонски българи. Щипският магарешки атентат е свидетелство за предвоенната фаза, в която Вътрешната организация е навлязла, и за междупоколенческата динамика в македоно-одринската борба. Странната амалгама на приемственост и отрицание между илинденското и следхуриетското поколение е в пълен унисон с противоречията и натрупания заряд в освободителното движение и в българския политически подход за разрешаване на Македонския въпрос. Резултатите от него определят трайно политическата съдба на българския етнос за десетилетия напред.

⁹⁶ ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 175, л. 53.

⁹⁷ Палешутски, К. Македонското освободително движение след Първата световна война (1918–1924). София: Издателство на Българската академия на науките, 1993, с. 147.

THE SH TIP MASSACRE, THE DONKEY BOMBINGS AND THE BULGARIAN PRESS AS INSTRUMENT OF PUBLIC PRESSURE IN THE EVE OF THE BALKAN WAR

Kaloyan Vassev

Abstract

This paper reconstructs one of the most important and, at the same time, dramatic episodes of the Bulgarian national question and the Macedonian problem. The Donkey bombing, conducted by the Internal Macedonian – Adrianople Revolutionary Organization in the town of Shtip in the Kosovo Vilayet of the Ottoman Empire and the massacre against local Bulgarians in its aftermath, put the relations between Bulgaria and the Empire at odds. In a situation where the Ottomans were losing sway over their Balkan subjects and were engaged in a war with Italy, the IMARO and several political circles in Sofia saw an opportunity to force the events and provoke a war for the liberation of all of Macedonia. The paper discusses the mechanisms by which the Organization coordinated anti-Ottoman revanchism among Bulgarian society and put pressure on the ruling parties together with Tzar Ferdinand and various political figures of the opposition. It also aims to present the causality and generational link between the Ilinden Uprising of 1903, the Donkey bombings and the Balkan Wars of 1912–1913.

ОПЕРАТИВНИТЕ ПЛАНОВЕ НА ЩАБА НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ ЗА ВОЙНА С БАЛКАНСКИ ДЪРЖАВИ 1908–1911 г.

Георги Н. Георгиев

В обширната историография за Балканската война у нас интересът към планирането, извършено от ръководството на българската армия (Щаба на армията), сякаш не отива по-далеч от оперативните планове за война срещу Османската империя. Първите оперативни планове за настъпателна война в това направление са ускорено разработени през 1908 г. Те се налагат от радикално променената геополитическа обстановка, създадена от бързоразвиващите се процеси в международните отношения и в европейските владения на империята-халифат, които съвкупно довеждат до т.нар. Младотурска революция¹. Както през декември 1876 г., когато с декретирането на конституционно управление Високата порта отхвърля проекта за създаването на български автономни области (вилаети) от Цариградската посланическа конференция, така обявената ера на „Хюриет“ („Свобода“) през лятото на 1908 г. слага край на реформената акция под контрола на великите сили в „Европейска Турция“, изпарявайки миража за автономия на Македония². И в двата случая единственото средство за

¹ Войната между България и Турция 1912–1913 год. Т. I. Подготовка на войната. София, 1937, 363–436; Молхов, Я. Дейност на Щаба на армията по разработването на оперативния план за водене на война срещу Турция (1903–1912 г.). ВИСб, 1986, № 5, 124–135; Криворов, И. Еволюцията в схващането на командването на българската армия за водене на война с Османската империя в началото на XX век. – В: Българо-турските военнополитически отношения през първата половина на XX век. София, 2005, 22–31; Същият. Плановете на воюващите страни за Първата балканска война 1912–1913 г. ВИСб, 2006, № 4, 12–16.

² Вж. по-подробно: Първанова, З. Между неосъществения Хюриет и неизбежната война. Националните движения в Европейска Турция и младотурският режим 1908–1912 г. На-

решаването на Българския национален въпрос в неговото първо и второ издание – до и след 1878 г., – остава войната. С тази съществена разлика, че втория път пред това изпитание се изправя вече българската национална държава, провъзгласила се спешно за независимо царство.

Съвсем обяснимо е, че именно през 1908 г. се дава тласък в работата на Щаба на армията за планирането на неизбежната освободителна война. Войната с Турция повдига редица други проблеми, излизаци далеч от обхвата на двустранните отношения София – Цариград. Никой не си прави илюзия, на първо място, че това ще бъде само война между османци и българи. Македонският въпрос отдавна е интернационализиран до такава степен, че неговите аспекти засягат и свързват в сложен, многостранен комплекс всички балкански държави и велики сили с интереси в региона. Кое то означава, че България трябва да бъде подготвена за различни хипотези и сценарии, включително за избора на съюзници, претеглянето и степенуването на противниците.

Оперативните планове за война срещу Османската империя – „А“ и „А^{bis}“ от 1908 г. са разглеждани подробно в изследванията по въпроса, което прави ненужен поредния им преразказ в настоящия текст. Тук ще отбележим само, че те съдържат едно неразрешимо противоречие и размиване между политическите и военните императиви. Ако политическата цел, главният мотив на сблъсъка – освобождаването на многобройните сънародници в Македония, тегли географски на запад, към Македонския (Софийско-македонския) оперативен театър, то военната необходимост отрежда абсолютно първостепенно значение на Южния (Одринския) оперативен театър, приковаващ основната мощ на българската армия. С други думи, българският войник ще трябва да се бие за Македония в Тракия, докато османската армия възприема столицата София като „най-важния териториален обект“, който може да бъде взет по краткия маршрут от Дупница и Кюстендил. Непреодолимата трудност хем да се водят настъпателни действия с повечето сили в Тракия, хем „по съображения политически и стратегически и от чисто морален характер“ да се защити столицата и „да се проникне възможно по-дълбоко в Македония“ с по-малко войски, е трънът в ахилесовата пета на България³. На неговото отстраняване ще бъдат отделени още няколко години, преди да се стигне и премине най-накрая Рубиконът между мира и войната, с цялата фатална безвъзвратност на решенията. *Оперативният план от 1911 г.*, изготвен под ръководството на генерал Иван Фичев – по това време началник на Щаба на армията, в основата си не е качествено нов и различен, а по

ционалноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 3. София, 1997, 218–262.

³ Войната между България и Турция 1912–1913 год. Т. I., с. 372.

същество е модификация на плановите от 1908 г. Разработени са само съображенията за силите и съсредоточаването на османската армия и наставленията за съсредоточаване на българската. Основният проблем на настъпателните действия на Западния театър (Македония и Родопската област) – високият риск от неуспех, поради невъзможността да се отделят големи сили срещу неколкострутен числен превес на противника в тази оперативна посока и пряката заплаха за столицата, така и остава нерешен⁴.

Затова още през 1908 г., при преглеждане на „разните оперативни планове“ за борба с Турция, военното министерство потвърждава заключението, че заделената част от българската армия, която ще бъде назначена да действа на Македонския театър, ще срещне там 3 – 4 пъти по-големи турски сили. Следователно успехът „е от съмнителна стойност“. Сметките неумолимо показват, че „за да бъдем гарантирани от една катастрофа в тази операционна насока“ и за да се осигури общият успех на армията, се налага „да подирим подкрепата на една вънкашна сила“⁵.

Подобно мислене не е ново. То съществува като трезва оценка на една сурова реалност много по-отрано. През 1901 г. македоно-одринските дейци инж. Христо Станишев и Тома Карайовов провеждат анкета сред политическия, военния и интелектуалния елит в София, за да се изяснят възгледите му спрямо Македонския въпрос на прага на въстанията в Македония и Одринско. Ето какво споделя, при това напълно откровено, тогавашният началник на Военното училище в София, бивш военен министър и бъдещ помощник-главнокомандващ, полковник (генерал) Михаил Савов в отговорите си: „... нашият войник струва 5 лева на ден. Трябва за 6 – 7 години да приготвим една голяма, добре обучена и напълно въоръжена армия. Тогава бихме могли сами да бием турците и да разрешим македонския въпрос. Но докато ние се бием, няма ли нашите съседи да навлязат в Македония?... Македонският въпрос много тежи на България. Не може да се продължи вечно неговото съществуване. Трябва по-скоро да се реши в съгласие със съседите, главно със сърбите, т.е. да вземем което и колкото можем, и да се откажем от това, което не можем да вземем.“⁶

Съглашението/съюзът със Сърбия заляга в *Оперативния план „Б“*, съставен по времето, когато Михаил Савов, вече с чин генерал-майор, е военен министър, 1904 – 1907 г. Макар и да излиза извън хронологичните

⁴ Пак там, 390.

⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 173, л. 1–7. „Твърде тайно“ писмо от Военно министерство, Щаб на армията, Оперативно отделение, до Министерство на външните работи и изповеданията, София, 4 декември 1908 г.

⁶ И. Бурилкова, Ц. Билярски. От София до Костур. Освободителните борби на българите от Македония в спомени на дейци от Върховния македоно-одрински комитет. София, 2003, 81–82.

рамки на заявената тема, тук ще се спрем по-подробно върху неговото съдържание, тъй като замисълът и идеите му в много отношения оказват влияние върху планирането, подето от следващите ръководства на българската армия. Планът се отнася до хипотезата за едновременна война срещу Австро-Унгария и Румъния в надпреварата за Македония. „В случай че Австрия предприеме някоя акция с въоръжени сили в Македония – гласи общата мотивировка, – ний ще бъдем принудени да се намесим с цел да възпрепятстваме това. Понеже на основание съществуващата между Австрия и Румъния конвенция в този случай е възможно, че последната ще се намеси с цел да отвлече на себя си част от нашите сили, то ний вероятно ще бъдем принудени с 5 наши корпуса да се отбраняваме срещу Румъния, а 4 корпуса ще се съсредоточат в Югозападна България за действия съвместно със сръбската армия срещу австрийските окупационни войски.“ Действията ще се водят по долините на Нишава и Суковска⁷.

Силите, предназначени за действия срещу Румъния, се разделят според бойното разписание на:

1) *Североизточна армия*, в състав 3-ти, 4-ти, 5-и и 9-и корпус, с 2-ри, 3-ти, 4-ти конен полк, 2-ри, 3-ти, 4-ти кавалерийски дивизии, един ескадрон от 5-и кавалерийски дивизии, едно отделение планинска артилерия, две мортирни батареи, две медни четирифунтови батареи – всичко 120 дружини, 37 батареи, 22 ескадрона.

2) *Отделен Северен корпус* – 6-и корпус, плюс една бригада от 9-и корпус, два ескадрона от 5-и кавалерийски дивизии, 6-и кавалерийски дивизии, една мортирна батарея – всичко 40 дружини, 10 батареи, 5 ескадрона⁸.

Център на съсредоточаване на Североизточната армия е Шумен. Тя се групира в четириъгълника Шумен – Разград – Попово – Джумая (дн. Търговище), с авангарди в Добрич, Аккадънлар (дн. гр. Дулово, обл. Силистра) и Силистра и отбранителни застави в Бургас, Варна, Балчик, Тутракан и Русе. На юг от р. Камчия морският бряг се охранява от „особен Бургаски отряд“. Отделният Северен корпус (отряд) ще удържа „упорно“ Видин, като охранява и наблюдава с отделни застави течението на Дунав между устията на Тимок и Янтра, свързва Североизточната и Югозападната армия, прикривайки с това левия фланг на първата и тила на втората. Разчита се, че „границата ни със Сърбия и Турция ще се пази от дружествения неутралитет, а може би и съюз на [с] тия две държави“. Задачата на Североизточната армия е да отрази настъплението на румънската армия в Южна Добруджа, а ако противникът бездейства – сама да предприеме

⁷ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 106, л. 1–2.

⁸ Пак там, л. 3.

настъпление в Северна Добруджа и по възможност да овладее линията Черна вода – Кюстенджа⁹.

Югозападната армия се групира първоначално в четириъгълника Кюстендил – Самоков – Ихтиман – София, с център на съсредоточаване в Радомир. Съсредоточаването се прикрива от „съюзната сръбска армия“. Югозападната армия се състои от: 1-ви, 2-ри, 7-и и 8-и корпус, 1-ви конен полк, 1-ви кавалерийски дивизион, две планински артилерийски отделения, две мортирни батареи – всичко 128 дружини, 44 батареи, 7 ескадрона. Планът се основава и на предвиждането, че Османската империя ще държи „дружествен неутралитет“ спрямо България и Сърбия, а може и да се намеси на тяхна страна, за да отрази австро-унгарска инвазия в своята територия. В такъв случай българската армия ще действа съвместно с турската и сръбската по р. Крива към Скопие и р. Вардар, разчитайки особено на многочислената турска кавалерия. Освен че не е толкова „богата“ с кавалерия, колкото турската, българската армия е принудена да разхвърли своите ескадрони в три групи съобразно очертаните фронтове¹⁰.

Наследият М. Савов на поста военен министър генерал-лейтенант Данаил Николаев и назначеният нов началник-щаб на армията генерал-майор Атанас Назлъмов (и двамата бесарабски българи, съграждани по рождение – от Болград), също се изправят пред „съюзническата“ дилема, незаобиколима в решаването на Македонския въпрос. В края на 1908 г. те виждат и предлагат на Министерството на външните работи и изповеданията друг, неординерен, но и нелишен от смисъл, изход. При съществуващите условия, посочват те, безусловно необходимата „външна“ помощ може да дойде или от съюза със сръбите, или – от албанското национално движение. Оценката на първата възможност е, че това „е равносилно с отказването ни от по-голямата част от Македония“. Остава съюзът с албанците – „колкото и на пръв поглед... невероятен и парадоксален, подобен съюз... е напълно възможен и представлява единствената комбинация, която и в политическо, и във военно отношение ще ни даде много облаги.“¹¹

„Комбинациите“ на военното ръководство са върнати в руслото на традиционната политика от друго военно лице, натоварено с „цивилни“ функции – генерал Стефан Паприков, министър на външните работи и изповеданията. Въпросът, повдигнат от генерал Николаев и генерал Назлъмов, подчертава Паприков в отговора си от 5 март 1909 г., „не представлява понастоящем съвременна важност“. Този въпрос неведнъж е бил предмет на обсъждания в МВРИ и заключението винаги е било отрицателно. В

⁹ Пак там, а.е. 104, л. 2–4, 7–8.

¹⁰ Пак там, а.е. 104, л. 5–6; а.е. 106, л. 1–3, 15–18.

¹¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 173, л. 1–7.

настоящия момент и „в по-далечно бъдеще“ такъв съюз и общо действие с албанците са невъзможни по ред причини¹².

Логичното си продължение и развитие Оперативният план „Б“ намира в *Оперативния план „В“ – „Война с Румъния“, преди 1910 г.* В общите съображения на този план целта на войната е да се възвърне цяла Добруджа, до р. Дунав, в лоното на България. Но за това може да си мисли, „само ако бъдем предизвикани“ – тоест при румънска заплаха за т.нар. Четириъгълник (Силистра – Русе – Шумен – Варна). Войната с Румъния би се водила по необходимост, тъй като „от наша страна, ний имаме много по-трудни задачи за решаване, а според това сега и не можем да мислим за отнеманието на Добруджа, българска провинция от старо време, в която доскоро е преобладавал българският елемент...“. С други думи, войната с Румъния се допуска в краен случай и то, скрито между редовете, за да се елиминира преди военното решаване на Македонския въпрос опасността в гръб. Интересното е, че българските военни експерти не виждат възможности за война до „пълно съсипване“ на румънската армия. Според тях обратното също е валидно, поради сравнително изравнените сили на двете страни и географското им положение. Смята се, че от тази гледна точка и двете столици са еднакво недосегаеми за едната и другата армия, така че смазващо поражение не може да се търси¹³. Само няколко години по-късно, тези разчети, поне до голяма степен, ще бъдат опровергани в съвсем различни условия последователно и от румънска, през 1913 г., и от българска, през 1916 г., страна¹⁴.

В Оперативния план „В“ за театър на военните действия, в широкия смисъл на думата, се определя цяла Северна България и цяла Южна Румъния – Олтения, Мунтения и Добруджа. Според целите, които си поставят двете страни, операционните театри са: Добруджански, главен, и Среднодунавски, второстепенен. Участъкът между р. Искър и р. Тимок (Северозападна България/Западната Дунавска равнина) е ексцентричен на възможната главна операционна посока, което го изключва с голяма степен на сигурност като театър на военните действия. Вероятността, колкото и несъществена да е, за провеждане на партизански акции от едната и от другата страна, все пак налага този участък да не бъде игнориран напълно и оставен без наблюдение.

¹² Пак там, а.е. 173, л. 23–27. „Твърде поверително“ писмо от Министерство на външните работи и изповеданията, Политическо отделение, до Военно министерство, София, 5 март 1909 г., в отговор на № 1146 от 4 декември 1908 г.

¹³ ДВИА, оп. 3, а.е. 112, л. 1–2.

¹⁴ Марков, Г. Българското крушение 1913. С., 1991, 122–177; Същият. Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г. София, 2006, 62–72.

Добруджанският театър се простира върху цяла Добруджа и Североизточна България, на изток от р. Янтра, т.е. върху Източната Дунавска равнина. Главната стратегическа посока и за българите, и за румънците, е Шумен – Добрич – Меджидие.

Среднодунавският театър обхваща територията западно от р. Янтра и източно от р. Искър в България – Средната Дунавска равнина, и продължава откъд р. Дунав в Румъния върху „всичкото пространство на равнината и Дунавските тераси на Олтения и Мунтения“. Важните стратегически посоки на румънските войски и в обратния ред – на българските, са:

- 1) Букурещ – Русе – Търново;
- 2) Питещи – Александрия – Зимнич – Свищов – Севлиево (най-кратката и удобна посока в сравнение с другите);
- 3) Питещи – Търну Мъгурели – Никопол – Плевен;
- 4) Слатина – Корабия – Гиген – Плевен¹⁵.

Според оценките на българското военно ръководство Полската армия на Румъния се състои от четири корпуса, две кавалерийски дивизии, Добруджанската дивизия и части, невлизащи в състава на корпусите, или всичко: 253 000 бойци, 211 788 пушки, 14 317 коне, 604 оръдия.

Румънският флот е организиран в:

- 1) Дунавска дивизия: 4 монитора, 8 разузнавателни миноносци, 11 канонерки, речна неподвижна отбрана с 1 миноносец, 3 миноносни понтона, 3 парни баркаси, 6 автоматически катери.
- 2) Морска дивизия: 1 крайцер, 3 миноносци, 1 учебен бриг, отбрана на морския бряг с 1 канонерка, 1 ремаркьор, брегови батареи и др.

Румънските крепостни войски възлизат приблизително на 12 000 души. Един крепостен полк с 20 роти е разположен на Серетската укрепена линия, и още един крепостен полк с 24 роти – в Букурещ и Черна вода¹⁶.

Предположенията за вероятното действие на румънската армия са две. Първото е да оставят един корпус на Среднодунавския театър, около Рошиори де Веде, а всички останали да се съсредоточат в Добруджа, на линията Черна вода – Кюстенджа (дн. Констанца). Второто предположение е цялата румънска армия да се съсредоточи на линията Черна вода – Кюстенджа, а на Среднодунавския театър да оставят само пограничните роти и допълващи части¹⁷.

¹⁵ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 112, л. 2–8.

¹⁶ Пак там, л. 9–10.

¹⁷ Пак там, л. 10–12.

Заклучението в оперативния план е, че румънските сили ще се съсредоточат по първото предположение, независимо от това коя страна ще обяви война. Според изчисленията техният състав на Добруджанския театър ще наброява 75 ескадрона, 154 батальона, 3 сапъорни батальона, 320 скорострелни оръдия, 126 нескорострелни оръдия, 18 нескорострелни гаубици, 4 нескорострелни планински оръдия¹⁸.

Разпределението на българските въоръжени сили по оперативните театри е планирано така, че всички налични ефективни се привличат за войната, като против Сърбия и Турция не се оставят части от Действащата армия, а само пограничната стража, допълващите и опълченските дружини.

На определения за главен Добруджански оперативен театър съгласно бойното разписание се съсредоточават:

1. *Самостоятелната конница*, която включва самостоятелната кавалерийска дивизия от пет конни полка, включително Лейбгвардейския, с 16 ескадрона, 2340 коне, и временната конна бригада от три конни полка, с 9 ескадрона, 1366 коне. Щабът е в Добрич.

2. *II армия* (четири пехотни дивизии – 1-ва Софийска, 2-ра Тракийска, 3-та Балканска, 4-та Преславска, един конен полк, артилерия и други части): всичко 3 ескадрона, 91 дружини, 4 пионерни дружини, 174 скорострелни оръдия, 168 нескорострелни оръдия, 12 мортири, един крепостен батальон (Шуменският) или 92 300 пушки, 462 коне, 343 оръдия. Щабът е в Шумен.

3. *III армия* (четири пехотни дивизии – 5-а Дунавска, 6-а Тунджанска, 7-а Рилска, 9-а Плевенска, един конен полк, артилерия и други части): общо 3 ескадрона, 94 дружини, 4 пионерни дружини, 174 скорострелни оръдия, 162 нескорострелни оръдия, 12 мортирни оръдия, 1 понтонна дружина или 97 000 пушки, 462 коне, 348 оръдия. Щабът е в Разград. В посочените числа е и Силистренската група, която се състои от 31-ви пехотен Варненски полк, 31-ва опълченска дружина, един ескадрон от 9-и конен полк и една скорострелна батарея от 1-ви артилерийски полк.

Общо на Добруджанския театър българските сили са: 33 ескадрона, 185 пехотни дружини, 8 пионерни дружини, 348 скорострелни оръдия, 324 нескорострелни оръдия, 24 мортири, 1 крепостен батальон, 1 понтонна дружина или 189 000 пушки, 4650 коне, 696 оръдия.

На Среднодунавския театър се съсредоточава I Армия. В нея влизат 6-а пехотна Бдинска дивизия, един конен полк, артилерия, резервната бригада от 9-а пехотна Плевенска дивизия и други части. Това са общо 3 ескадрона, 35 пехотни дружини, 1 пионерна дружина, 66 скорострелни

¹⁸ Пак там, л. 12.

оръдия, 54 нескорострелни оръдия, 6 мортири и 2 крепостни батальона (Софийският и Видинският) или 35 000 пушки, 462 коне, 126 оръдия. Щабът е в Плевен.

Извън армиите остават: Бургаската група (една дружина от 6-и пех. резервен полк и 1 опълченска дружина); една железопътна дружина; 30 опълченски дружини; допълващи части; 16 погранични роти; Дунавският и Черноморският флот; един ескадрон от Лейбгвардейския конен полк¹⁹.

Районите на съсредоточаване на II и III армия са в Четириъгълника между Силистра, Варна, Шумен и Русе, на линиите Разград – Ашиклар (дн. с. Самуил), Шайтанджик (дн. с. Хитрино) – Нови пазар и Попово – Шумен. То е предвидено да се извърши на три прехода навътре от границата, заради високата степен на вероятност настъплението от румънска страна да започне преди българските сили да са се групирани напълно. Очаква се пълното съсредоточаване на румънската армия да е приключило на 15-ия оперативен ден, а на българската – на 22-рия оперативен ден. Едва тогава ще може и да се постигне значително българско превъзходство в пехота и артилерия (с 32 дружини и 228 оръдия повече). Ако румънското настъпление започне преди 22-ия ден, задачата на българските сили е да го задържат. От 22-ия ден нататък задачите на българските армии са да преминат в контранастъпление, да търсят среща с противника, като крайната цел е сломяването му и заемаването на Добруджа. Главната посока, оста, на марша е Добрич – Меджидие. Операциите се заключават преимуществено в концентрично настъпление на дивизиите в румънска територия по възможните посоки:

- 1) Добрич, Мурфач, Азаплар, Узунлар, Мурфат;
- 2) Нови пазар, Добрич, Чифут кьой, Гювенли, Карагуш;
- 3) Шумен, Караджа от, Ели бей, Чалмаджа, Кабадим, Меджидие;
- 4) Разград, Куртбунар, Айрян кьой, Междидие;
- 5) Аккадънлар, Теке дереси, Алиба чаир.

На Среднодунавския операционен театър задачите на I армия са да наблюдава и да охранява брега на р. Дунав между р. Тимок и р. Янтра, като не допуска румънските войски да форсират водната граница. Отбраната на Видинската крепост се възлага на Видинския крепостен батальон и отделни части. Съсредоточаването на армията в Плевен не е застрашено от противника, защото този пункт се намира на два прехода от Дунава, а от друга страна, румънските сили, назначени да действат на Среднодунавския театър, ще могат да се групират напълно на 11-тия оперативен ден. Форсирането на р. Дунав в най-вероятния сектор – между Свищов и Гиген, обаче не ще може да се извърши, дори при най-благоприятни условия за

¹⁹ Пак там, л. 1–16.

румънците, до 15-ия оперативен ден. Дотогава I българска армия вече ще бъде в състояние да се противопостави и не позволи румънските войски да се утвърдят на десния бряг на реката, а на 17-ия оперативен ден ще завърши и нейното пълно съсредоточаване.

Ако румънската армия все пак съсредоточи главните си сили на Среднодунавския театър, то съсредоточаването им може да се извърши на 17-ия оперативен ден, а преминаването на Дунава – на 20-ия оперативен ден. При такова развитие на обстановката I армия ще трябва да задържи, по-възможност за по-дълго време, вражеското настъпление на Плевенските позиции до пристигането на българската главна армия, която ще действа във фланг и тил на румънската²⁰.

Българският флот е подчинен непосредствено на Главната квартира. Дунавският флот се състои от: яхтата „Крум“, транспортът „Симеон Велики“, четири барки (шлепове). Морският флот наброява: един крайцер („Надежда“), шест първокласни миноносци, три плаващи батареи.

Според бойното разписание Дунавският флот, тъй като е значително по-малък от румънския, се вкарва в устието на р. Янтра до с. Кривина и по-нагоре, откъдето ще се защитава и загражда устието с мини. По възможност се поставя минно заграждение и при Русе, за да се попречи на румънското движение нагоре по Дунав²¹.

Морският флот е по-малък по количество, но се преценява категорично като по-добър по качество от румънския. Затова му се възлага да търси среща и унищожение на неприятеля. „Веднъж [по]чувствал себе си господар на морето“, флотът преминава към изпълнението на следните задачи:

- 1) Да крейсира по брега до Кюстенджа, като къса съобщенията на румънския десен фланг с тила му по море;
- 2) Да пречи на търговските сношения на Кюстенджа и Сулина с чуждестранните портове;
- 3) По възможност да извърши нощна атака срещу Кюстенджанския порт;
- 4) Варненският залив да се защитава от ненадейни нападения с плаващите батареи²².

Концепцията за превантивна война, залегнала в Оперативния план „В“, е разгърната най-ярко и недвусмислено до „унищожение могъществото“ на противната страна в *Оперативния план „Г“* – „Война със Сърбия“, 1908 г. „Общите съображения“ по плана започват със следните думи:

²⁰ Пак там, л. 16–20.

²¹ Пак там, л. 16.

²² Пак там, л. 20.

„Стремлението на Сърбия да добие права над Македония в разрез на нашето национално обединение и правилното развитие нашите исторически предначертания е било и е коренната причина за война между нас и сърбите. За нас войната със Сърбия има за цел, щото Сърбия, като най-опасен съперник за Македония, да се тури за дълго време в невъзможност да ни противодейства, като заедно с материалния ѝ погром, се унищожи и моралното ѝ влияние по Македонския въпрос.“

Войната ще има за непосредствена цел да се унищожи сръбската армия с настъпателни действия, а като крайна цел – заемането на Ниш и окупирането на областта по долината на р. Българска Морава до турската граница, с което се отделя Сърбия от съседство с Македония. „Този резултат достигнат, то и целта на войната е достигната.“²³

Топографията на пограничната зона със Сърбия, с протежение от вр. Патерица до р. Дунав, общо около 250 км, естествено обособява два оперативни театъра – Южен (Софийско-Нишки) и Северен (Видинско-Тимошки), разделени от билото на Стара планина.

На *Южния театър* с първостепенно значение е секторът от Западния Балкан до Дъсчен кладенец, където преминават най-добрите шосейни и обикновени пътища, както и жп линията София – Ниш – Белград. Широчината му от 40–50 км е достатъчна за разгръщането и действията на 200 хил. армия. И от българска, и от сръбска страна на Южния оперативен театър са подготвени укрепени пунктове. В Сърбия са изградени Пиротската укрепена позиция, укрепената позиция при „Плочите“ – Бела паланка, позицията при Бабушница и Нишкият укрепен лагер. В България са позициите при Сливница, Годеч, Кръстатото дърво (южно от с. Мала Раковица) и Софийският укрепен лагер²⁴.

Северният театър е изпълнен с естествени препятствия – планини и реки, кръстосващи се в разни посоки. От гледна точка на достъпността се обособяват два участъка, съответно южно и северно от прохода „Свети Никола“. Първият участък е труднодостъпен, само с една конска пътека на 45 км разстояние, и следователно, има второстепенно за театъра значение. С първостепенно значение е северният участък, където са всички налични в театъра коларски пътища. Неговото разположение спрямо долината на р. Морава, Ниш и Белград му придава „една твърде голяма, стратегическа важност“. В този театър на сръбска територия са изградени Зайчарският укрепен лагер и позицията при с. Иново, предполага се

²³ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 103, л. 1.

²⁴ Пак там.

укрепването на Княжевац и Дервент. В България са Видинската крепост и Белоградчишкият укрепен лагер²⁵.

Привидно Северния театър е по-подходящ за главен, поради по-късите разстояния до „сърцето“ на Сърбия и възможностите за обхождане на укрепените линии при Пирот и Бела паланка. Но при действителното състояние и пропускателна способност на българската жп мрежа, съсредоточаването на армията не ще може да се извърши бързо, а планинският характер на театъра в дълбочина, съчетан с лошите пътища и наличието на сръбския укрепен пункт при Зайчар, не благоприятства енергично настъпление. Още повече че и бездруго Сърбия несъмнено е избрала за главна посока на нейните действия Пирот – София, на Южния театър. Оценките са, че съсредоточаването на сръбската армия, 15 – 17 оперативни дни, ще изпревари до десетина дни българското, разчетено на 22 оперативни дни. Възниква реална опасност Сърбия да нанесе удар по столицата, докато българските войски са в движение. Предвид „целостта“ и силата на българската армия подобна операция не би била от особено значение за края на войната, но може да окаже неблагоприятно влияние върху хода на действията. При успех, даже временен, на сръбите, под напора на общественото мнение и на самосъхранението българската армия ще бъде отклонена от съсредоточаването си в Северния театър и привлечена към София, „което вече само по себе си е един успех за противника“.

В случай че българската армия предпочете Северния театър като главен, необходимо е силите в него да се съсредоточат в срок от 10 – 15 дни и да се обезпечи свързването на двата театъра с жп линия, пригодна за масово превозване. Дотогава пренасянето на главните операции на този театър е крайно рисковано. Ето защо Южният операционен театър е избран за действията на главните български сили, а Северният – за второстепенен и с поддържаща роля на силите там²⁶.

Данните показват, че сръбската действаща армия ще има за войната мобилизирани от 1-и и 2-ри призив общо 156 дружини, 99 батареи, 37 ескадрона, или 157, 000 пушки, 454 оръдия, 4800 саби. Третият позив, който се „насчита“ до 40 000 души, ще бъде в тила на армията. Освен това, във вътрешността на страната ще бъдат оставени 5 допълващи дружини от 1-ви позив и 15 допълващи дружини от 2-ри позив²⁷.

До края на 1908 г. сръбската армия ще разполага общо със следното въоръжение: 117 000 магазинни пушки Маузер и „преправени“ от еднозрядни в магазинни Кок Маузер (Маузер Милованович, Маузер Кока, Ко-

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, л. 2.

²⁷ Пак там, л. 2–3.

кинка, по името на автора на модификацията Коста-Кока Милованович)²⁸, 14 600 карабини, 56 скорострелни и 54 нескорострелни батареи. За мобилизацията на артилерията обаче ще са необходими 14 000 – 17 000 коне, а Сърбия разполага на този етап едва с 3000 – 4000. Така че е невъзможно да бъдат мобилизирани навреме всичките нескорострелни батареи, вследствие от което дивизиите от 2-ри позив вероятно ще имат не повече от 6 батареи с по 6 оръдия²⁹.

Възможните варианти за действията на сръбската армия са настъпление „от самото начало“ или отбрана на нейна територия. В първия случай долината на р. Нишава е единствената операционна насока, притежаваща всички преимущества и удобства във „всяко едно отношение“. Съсредоточаването и развръщането на сръбската армия най-вероятно ще се извърши в района Пирот – Бабушница – Бела паланка, а друга група, с второстепенна задача, ще бъде съсредоточена в долината на р. Тимок – Зайчар и Княжевац.

При втората хипотеза най-целесъобразно за сърбите е да изберат „едно централно разположение за действие по вътрешни операционни линии“, съобразно театрите на войната. Такива са операционните направления, излизаци от района на Ниш – Алексинац, който отстои на 60 – 70 км от границата, с изнесените напред укрепени пунктове Зайчар – Княжевац и Пирот – Бабушница. Като се имат предвид „характерът и темпераментът“ на сръбската нация обаче, за съсредоточаването на главната маса войски може да бъде предпочетен районът Пирот – Бела паланка – Бабушница, което съвпада и с плана за действие по първото предположение: офанзивата към София³⁰.

В обозначения централен (главен) район сърбите биха могли да привлекат 112 пехотни дружини, 8 пионерни полубатальона, 32 ескадрона, 47 скорострелни батареи, 28 нескорострелни батареи, 6 гаубични батареи (28 оръдия), или 114 000 пушки, 4320 саби, 188 скорострелни и 196 нескорострелни оръдия.

Във второстепенния район Зайчар – Княжевац се предвижда да бъдат съсредоточени 28 пехотни дружини, 2 пионерни полубатальона, 9 скорострелни и 9 нескорострелни батареи (от които 3 планински), 4 ескадрона,

²⁸ Според сведенията, с които разполага Щабът на армията, общо 50 000 ствола от пушката Кок Маузер се преправят в магазинни пушки от сръбската държавна оръжейна фабрика в Крагуевац, със срок 1 юни 1909 г. От тях през „настоящата“ 1908 г. 2000 бр. са получени за „окончателна фабрикация“. Освен това, в посоченото общо число пушки до края на 1908 г. влизат и предстоящите доставки на 20 000 магазинни пушки Маузер и 10 000 карабини, със срок месец август с.г. – Пак там, л. 3.

²⁹ Пак там, л. 3.

³⁰ Пак там, л. 3–4.

или всичко 28 400 пушки, 480 саби, 36 скорострелни и 54 нескорострелни оръдия.

В Ниш, като общ резерв на двете групи, ще бъде оставена една (6-а по номерация) пехотна дивизия от допълващи полкове – всичко около 15 000 пушки³¹.

Разгледано е и трето предположение, според което сръбската армия съсредоточава главните сили в района Зайчар – Княжевац, с отделна група в Пирот. Такова решение би било „на мястото си“, само ако българската армия също избере този театър за главен, „защото иначе води към удар в пусто и излага сръбската армия в недобро стратегическо положение спрямо операциите в дорината на Нишава...“. Следователно подобна хипотеза е с ниска степен на вероятност, се заключава в оперативния план³².

Като отчитат всичко това, от Щаба на армията са категорични, че за да се постигне успех във войната, България ще трябва да привлече на бойното поле всички свои въоръжени сили, а към Турция и Румъния да бъдат оставени само пограничните дружини.

Съгласно направените разчети ефективите на Южния театър ще възлизат, без Софийския крепостен батальон, на 246 000 души, 40 000 коне, или 174 079 пушки, 4382 саби, 312 скорострелни оръдия, 287 нескорострелни оръдия, 24 гаубични оръдия. Първоначалната задача на Софийския крепостен батальон е да съоръжава Сливнишката позиция и да подготвя формирането на лекото и тежкото обсадно отделение.

Силите на Северния театър ще наброяват, без Видинската крепост и Белградчишкия укрепен лагер, 71 319 души, 11 538 коне, или 49 734 пушки, 1049 саби, 102 скорострелни оръдия, 90 нескорострелни оръдия и 6 гаубични оръдия.

Във вътрешността на „Княжеството“ (съгласно статута на българската държава преди Независимостта) са Шуменският крепостен батальон и Мостовата дружина.

По този начин на Южния театър ще бъде осигурено превъзходство близо с 60 000 бойци, 124 скорострелни оръдия и 115 нескорострелни оръдия, а на Северния театър – с приблизително 22 000 бойци, 66 скорострелни оръдия и 42 нескорострелни оръдия. Указаното съотношение ще трябва да се измени в по-малко с 15 000 души в зависимост от това, против коя група ще бъде насочена оставената в резерв 6-а сръбска дивизия в Ниш. „Туй превъзходство трябва да се счита абсолютно – се изтъква с непоколебима увереност в плана, – защото по сведенията, които се имат в Щаба на армията, ние нямаме никакво право да считаме сръбската армия

³¹ Пак там, л. 5.

³² Пак там.

нито по-способна за маневриране, нито в материално и морално отношение по-добра от нашата.”³³

На Южния театър българските сили се разделят на:

- 1) *Самостоятелна конница*: четири конни полка (Лейбгвардейският, 1-ви, 3-ти и 4-ти), всичко 14 ескадрона;
- 2) *1-ва армия*: три пехотни дивизии (1-ва Софийска, 2-ра Тракийска, 7-а Рилска, всяка в състав от 24 пехотни дружини, 1 пионерна дружина, 6 скорострелни оръдия, 6 нескорострелни оръдия и 3 ескадрона) и три планински артилерийски отделения (5 скорострелни и 3 нескорострелни батареи). Всичко: 72 пехотни дружини, 3 пионерни дружини, 18 скорострелни и 18 нескорострелни полски батареи, 5 скорострелни и 3 нескорострелни планински батареи, 9 ескадрона.
- 3) *2-ра армия*: четири пехотни дивизии (3-та Балканска, 4-та Преславска, 5-та Дунавска, 8-а Тунджанска в посочения по-горе състав, с изключение на две от дивизиите, Тунджанската и Преславската, към които не са придадени ескадрони), три планински артилерийски отделения, гаубичен полк и Софийският крепостен батальон. Всичко, без Софийския крепостен батальон: 96 пехотни дружини, 4 пионерни дружини, 24 скорострелни и 24 нескорострелни полски батареи, 5 скорострелни и 3 нескорострелни планински батареи, 4 гаубични батареи и 6 ескадрона.

На Северния театър действа *3-та армия*, която се състои от два конни полка (2-ри и 8-и), две пехотни дивизии (6-а Бдинска и 9-а Плевенска, всяка с по 24 пехотни дружини, 1 пионерна дружина, 6 скорострелни и 6 нескорострелни батареи), три планински артилерийски отделения, една гаубична батарея и Видинския крепостен батальон. Всичко, без крепостния батальон: 48 пехотни дружини, 2 пионерни дружини, 17 скорострелни и 15 нескорострелни батареи, 1 гаубична батарея и 7 ескадрона.

Двете армии на Южния театър се концентрират зад Драгоманските височини и зад планината Руй, на линията Трън – Врабча – Драгоман – Годеч, като прикриват пред Сливнишките позиции непосредствено най-важните посоки към София. Поставени близо до границата, армиите получават възможност „тутакси“, с началото на офанзивата да пренесат действията си на неприятелската територия. Самостоятелната конница заема с Петърч. Частите на 1-ва армия се разполагат така: 1-ва Софийска дивизия – в Цариброд, Луковица, Градина, с. Калотина, с прикриващи части по границата; 2-ра Тракийска дивизия – в Долна Невля, Вишан, Несла, Габер, Неделище, Круша и Табан; 7-а Рилска дивизия – във Филиповци, Трън и Врабча; 4-то, 5-о и 6-о планинско артилерийско отделение – във

³³ Пак там, л. 5–6.

Филиповци. Частите на 2-ра армия заемат: 3-та Балканска дивизия – Драгоман, Драгоил, Чорул, Чуковезер, Ярловци, Бахалин; 4-та Преславска дивизия – Мало Малово, Раяновци, Големо Малово, Василевци; 5-а Дунавска дивизия – Годеч, Туден, Ропот, Комщица, Равно, с прикриващи части по границата; 8-а Тунджанска дивизия – Сливница, Алдомировци, Храбърско; 7-о, 8-о и 9-о планинско артилерийско отделение – Драгоман; Гаубичният полк – Сливница.

На 15-ия оперативен ден, когато според оценките сърбите ще се съсредоточат изцяло на Южния театър и могат да предприемат настъпление, без да дочакат административните си обози, българската армия вече ще е постигнала превес, макар и незавършила съсредоточаването си. На 16-ия оперативен ден това превъзходство ще стане още по-значително. По двете жп линии към пункта на съсредоточаване могат да пристигат по 20 „трена“ войска дневно. Ако противникът не е настъпил, още на 20-ия оперативен ден 1-ва и 2-ра армия могат да започнат настъплението си, тъй като главните им сили ще бъдат съсредоточени. Желателно по принцип е настъплението да се предприеме едновременно от двете групировки, с 3-та армия на Северния театър³⁴.

Предполага се, че на Северния театър сърбите ще се съсредоточат изцяло на 17-ия оперативен ден, по едно и също време с българската армия или изпреварвайки я с 2 – 3 дни. Основните сили на 3-та армия ще бъдат съсредоточени на 15-ия оперативен ден в района Чупрене – Белоградчик – Александрово (дн. гр. Димово), запазвайки най-важните проходи в Западния Балкан. Конните полкове се разполагат в Александрово, 6-а Бдинска дивизия – във Видин, Белоградчик, Чупрене и Ружинци; 9-а Плевенска дивизия – в Александрово, Бела, Воднянци, Костичовци, Скомля; 1-во, 2-ро и 3-то планинско артилерийско отделение – в Чупрене и Белоградчик. Във Видин, освен крепостния батальон, се оставят 3-ти пех. Бдински полк и гаубичната батарея. Съсредоточаването се прикрива от Белоградчишкия укрепен лагер и Видинската крепост. Относителната численост на силите от двете страни е с превес на българската армия. В случай че сърбите съсредоточат все пак главната маса на армията си на Северния театър, което може да бъде извършено не по-рано от 16-ия или 17-ия оперативен ден, задачата на 3-та армия е да не допусне да бъде разбита. Ударът на противника би бил напразен, поради настъплението на българските армия от Южния театър във фланга и тила му. Те скоро ще го заставят да се върне и обърне фронт към тази опасност, така че „таквоякото съсредоточаване и действие... следва да се счита благоприятно за нас“³⁵.

³⁴ Пак там, л. 7–10.

³⁵ Пак там.

Главно направление на настъплението в Южния театър, по възможност концентрично на сръбска територия, е към Ниш, като се преодолеят с решителни боеве Пиротската укрепена позиция и Нишкият укрепен лагер. На Северния театър местен обект на настъплението е Княжевац, с форсиране на проходите „Салаш“, „Шашка“ и „Св. Никола“. Решителният бой се очаква да бъде проведен в долината на р. Тимок. По-нататъшните операции ще зависят от успехите на армиите³⁶.

В заключение може да се каже, че от 1908 г. до 1911 г. Щабът на българската армия, Военното министерство и изобщо военното ръководство на страната извършват мащабна дейност в разработването и развитието на оперативни планове за война срещу балканските съседи. В центъра на трескавото планотворчество неизменно е поставен Македонският въпрос, съответно – неговото разсичане посредством въоръжен конфликт с Османската империя. Останалите оперативни планове са отговор на различните вероятности и предизвикателства, които идват от Румъния, Сърбия и Австро-Унгария.

Оперативните планове „В“ и „Г“ представляват израз на идеята за превантивна война съответно срещу Румъния и Сърбия, за да се осигури тилът преди решителния и главен военен сблъсък с Османската империя. Наследеният от предходния период оперативен план „Б“, който продължава да бъде в сила, е насочен към възпирането на Австро-Унгария и Румъния да вземат Македонския въпрос в ръцете си. Сложността и значимостта на задачата изискват съвместни действия на българската армия с въоръжените сили на пряко засегнатите от евентуалната австро-унгарска инвазия към западните вилаети на „Европейска Турция“ страни. Именно тук се вмества военнополитическият съюз със Сърбия – вероятност, която отдавна е във вниманието на българските военни и политически елити. Във връзка с това трябва да се отбележи, че макар и неизречено, идеята на плана кореспондира пряко с представата на Русия за стратегическото съдържание и насоченост на съюза между славянските „сестри“ Сърбия и България под нейна егида.

Като бледа сянка между оперативните планове се мярка и възможността за съглашение с албанското национално движение, което българските военни специалисти възприемат като алтернатива на договора със Сърбия и съответно – на неизбежния дележ на Македония. Точно това ѝ качество – на алтернатива, обаче е отречено в зародиш от политическото ръководство на България и не отива по-нататък от началното предложение.

В общи линии българската военна мисъл покрива, що се отнася до непосредственото обкръжение на страната, широк спектър от хипотези, сценарии и възможности, съпътстващи главната цел – войната с Осман-

³⁶ Пак там, л. 10–11.

ската империя за освобождението на Македония. Не на военните, а на политиците обаче предстои да изберат картата, на която да заложат бъдещето и на Националния въпрос, и на Третата българска държава. И те наистина избират – от 1911 г. и „комбинациите“, и плановете, както знаем, тръгват в една посока – война срещу Османската империя в съюз със Сърбия, после с Гърция и Черна гора. Знаем и как завърши всичко това.

OPERATIONAL PLANS OF THE BULGARIAN ARMY HEADQUARTERS FOR WAR WITH BALKAN STATES 1908–1911

Georgi N. Georgiev

Abstract

After the Ilinden-Preobrazhenie Uprising of 1903, but especially intensively after the so-called Young Turk Revolution of 1908, the Army Headquarters, the Ministry of War and the military leadership of Bulgaria in general carried out extensive activity in the development and evolution of operational plans for war against the Balkan neighbors. The Macedonian question, and consequently its dissolution through armed conflict with the Ottoman Empire, was invariably at the center of the feverish planning traced in the present text. Other operational plans attempted to respond to the various probabilities, threats and challenges coming from Austria-Hungary, Romania and Serbia.

In general, Bulgarian military thought covered, as far as the immediate surroundings of the country were concerned, a wide spectrum of hypotheses, scenarios and possibilities accompanying the main objective – the war with the Ottoman Empire for the liberation of Macedonia. However, it was not the military but the politicians who had to choose the card on which to bet the future of both the National Question and the Third Bulgarian State. And they did choose – from 1911 both „combinations“ and plans, as we know, went in one direction – a war against the Ottoman Empire in alliance with Serbia, then with Greece and Montenegro.

ПРИШИТИ ПАРЧЕТА СПОМЕНИ: НОВИ ИМЕНА НА ПОЛКОВИ ЗНАМЕНОСЦИ ОТ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

Асен Павлов

С възстановяването на Третата българска държава (19 февруари 1878 г.) започва изграждане на военно-административното устройство на страната, което условно може да се определи като последен етап от процес, започнал в края на 1876 г., преминал през създаване на първите губернаторства по време на Руско-турската война (1877–1878 г.) и завършва с изтегляне на руските войски от страната през юни 1879 г.

Стабилното гражданско управление е важно за възстановяване на реда в младата българска държава, а формирането на силна и модерна армия ще гарантира нейния суверенитет. Българската армия ще премине през няколко етапа: създаване, структуриране, окончателно сформирание и развитие.¹ В края на август 1878 г. временно ще се въведе и използва нерегулярна система от знамена, известни под наименованието *почетни значки*.² На 30 август 1881 г. те са заменени от *формени бойни знамена*³,

¹ За всеки един от тези етапи виж : Попов, В., Цв. Иванова, Й. Велкова. *Българската земска войска 1878–1879 г. Създаване на българската войска след освободителната руско-турска война: Сборник от документи и материали*. София, 1959; ДВИА, ф. 42Л, оп. 1, а.е. 33; Михлюзов, Н. Р. *Българската армия. Кратък преглед на историческото и развитие*. Пловдив, 1914; Овсяный, Н. Р. *Болгорское ополчение и земское войско къ исторіи гражданскаго управленія и окупациі въ Болгаріи въ 1877–78–79 г.* С. Петербургъ, 1904; *Българската армия 1877–1919 г.* София: Военно издателство, 1988; *Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство от 1877/1878 до 1-и януарий 1901 г.* София, 1901.

² Попов, В., Цв. Иванова, Й. Велкова, *Българската земска войска 1878–1879 г...*, 580–581; Иванов, Ив. „Неформените“ знамена на Българската земска войска след Освобождението. *Военноисторически сборник*, год. LXV (1996), кн. 6, с. 205.

³ Иванов, Ив. *Знамената на Българската бойна слава*. София: Анико, 2010, с. 64.

които представляват одобрена система от „знаци“, с точно определени цветове, размери, пропорции, комбинирани помежду си, носители на уникална хералдика, инсигния, символика и т.н. На бойното поле те олицетворяват българския владетел и държава, а в боя обозначават мястото на частта. В мирно време те са част от военни ритуали, на които армията смиренно измолва Божествената благодат и благословение (молебени) и демонстрира своята сила, мощ и превъзходство (паради), вярност към владетеля (полагане клетва). Затова по руска военна традиция, привнесена у нас, в календара на отделните части се обособяват патронни празници, посветени на съответния православен светец-застъпник пред Господ Бог.⁴

Неразделна от знамето, и тясно свързана, с него остава фигурата на знаменосеца и неговия помощник-асистент. Въпреки качествата, които се изискват от тях, в голямата си част те остават анонимни в изследванията, посветени на българските бойни знамена.⁵ Трябва да се има предвид и че различни фактори през годините затрудняват търсенето на тази документална информация – например изгаряне архивата на полковете, останали в „заложничество“ след 30 септември 1918 г., преразпределение и правилно аотиране на томовете събрана информация от архива на Министерство на войната към фондове на отделни бойни части, описи, архивни единици, постъпващи през 50-те години в Държавния военноисторически архив (ДВИА) във Велико Търново. Друг начин да бъде събрана такава информация е чрез теренно документиране на семейни спомени, предавани от едно поколение на друго, или най-общо казано чрез семейните спомени и памет. Те са предавани основно устно от участници оцелели във войните за национално обединение през 1912–1918 г., които, въпреки че са били грамотни, рядко (и по изключение) са водили собствени записки/дневници.⁶

Формирането на другия вид памет – народната, е свързано с отбелязване на исторически дати, които, освен своята значимост, служат за сплотяване на българския народ, т.е. тя е по-скоро ритуална.

Ето защо се надявам със следващите редове да дам своя скромнен принос към това да се запази една частица от тази памет, за да не скъсаме „нишката“ за тези, които идват след нас. В изложението ще опиша част от

⁴ Приказ № 15 от 1880 г. *Държавен вестник*, № 26 от 16 февруарий 1880 г.

⁵ Радев, Н. *Защитата на Шипка на 9, 10 и 11 август 1877 г. и историята на първата българска военна святина Самарското знаме*. София: Издава Петъръ Ив. Григорчевъ опълченецъ, 1902; Стойчев, Кр. Ив. *Тетевенското военно знаме (Бойно знаме на 25-и пехотен Драгомански полк)*. 1940; Същият. *На бойните знамена... ЗА ПОЧЕСТ! На новите знамена... ЗА СРЕЩА!* *Родина*, № 272 от 10 септември 1937 г.; Иванов, Ив. *Български бойни знамена и флагове*. София: Св. Георги Победоносец, 1998; Същият. *Знамената на българската бойна слава*. София: Анико, 2010.

⁶ Илчев, Ив. *Междено време или българинът между две столетия*. София: Колибри, 2005.

старите държавни знамена, техният символизъм и значение, ще обърне внимание защо смятам, че знамето е „икона“, каква е ролята на владетеля и неговото задължение да връчва знамената. Ще посоча кое трябва да се смята за „лице“ на знамето, мястото и задълженията на неговия знаменосец (основно в пешия строй) между 1878–1912 г. и др.

* * *

Знамето и знаменосецът са свързани във взаимна връзка, която ги прави неделими в опосредствена сакрална божественост. Тя има дълбоки исторически корени, които водят и преминават границата на известната откъм извори Древност. Първите известни знамена са т.нар. „държавни тотемни знамена“, които имат няколко разновидности. Първият тип е т.нар. „бончук“, типичен за конните народи (вкл. и за нашия), населяващи териториите на Средна Азия. В него съчетанието на различните символи се възприема като политическа и духовна хармония в държавната организация.⁷ Поради липса на източници (каменни надписи, писмени или друг вид), не е известна и описана ролята и мястото на знаменосеца при този вид знамена. Вторият тип знамена са тези, които изобразяват символа на отделните родове (семейство или „коляно“), и които срещаме описани в Стария Завет като видим знак/разлика между иудейските колена (родове), заедно с тяхното военно опълчение.⁸ Те се използват до момента, в който скинията започва да се изобразява върху знаме от плат. В други части от Завета под „знаме“ срещаме описание на Господ Бог Саваот, а донякъде с подобна алегория може да се опише и очакваното идване на Спасителя.⁹

Най-ясно и документално описани са държавните тотемни знамена на римските легиони.¹⁰ Те се състоят от няколко части, като най-важни са поставените върху тях сакрални фигури, символизиращи мощта на Рим (Държавата) и които „притежават“ свещена сила. Това ги прави обект на почитане на специфичен войнишки религиозен култ в чиито център са поставени тотемите/знамената заедно със специално издигани храмове

⁷ Клинчаров, Ив. *Еволюция на българското национално знаме. Научно-историческо изследване с 16 образци в текста*. София, 1941, 15–16.

⁸ Числа 1:52. Достъпен на: <http://www.pravoslavieto.com/bible/sz/num.htm>

⁹ По-подробно виж: ЦДА, ф. 129, оп. 1, а.е. 329, л. 2. *Книга на Пророк Исаия*. 5:26, 11:10, 11:12, 13:2, 18:3, 30:17, 31:9, 49:22 и 62:10. Достъпен на: <http://www.pravoslavieto.com/bible/sz/num.htm>

¹⁰ Александров, О. Култ към знамената в Долна Мизия. *Societas Classica*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, бр. 1, 2008, 284–296, [онлайн] [посетен на 22 ноември 2022] Достъпен на: <https://journals.uni-vt.bg/sc/bul/vol3/iss1/26>.

в централната част на всеки военен лагер.¹¹ Като част от този култ, „знаменосецът измолва милостта на боговете за победа и затова е почитан и уважаван от войниците в частта“.¹² Загубата на тотема води до разпускане на кохортата/легиона и нейната „смърт“ (закриване). Оттук и традицията, останала до наши дни, знамето на частта да се пази с цената на всичко. По времето на император Константин Велики този „държавен тотем“ се трансформира в „лабарум“¹³ или „хризма“. На върха, вместо животинска фигура, е поставен монограм с три преплетени букви „IXP“ (Иисус Христос). Тази символика ни води до еволюцията на още едно знаме от онова време – т.нар. *vexillum* (от лат. плат),¹⁴ което представлява червено квадратно платно, ползвано като кавалерийско или „наградно“ знаме. Неговата трансформация е предшествана от два важни политически акта – Медиоланският едикт (313 г.), който прекратява гоненията срещу християните и Солунският едикт (380 г.), с който християнството е обявено за основна религия в Източната Римска империя. С това *vexillum*-а ще се превърне в *църковно знаме* или *хоругва*. Хоругвата има специфична форма, която се образува от два съставни елемента – квадратен плат, в чиято среда има изображение на Господ Иисус Христос, Пресвета Богородица или на „просиял“ православен светец, а към долния ѝ край има, или са пришити, „пламъци“/„косици“. С нея се прославя Божията мощ, както и застъпничеството на Бога по молитвите на съответния светия.

В зависимост от броя на „пламъците“/„косите“, се обособяват два типа хоругви. Първият тип е т.нар. „лястовича опашка“. С нея ни се напомня за Възкресението на Господ Иисус Христос, който, слизайки в Ада, побеждава смъртта и дава надежда за Спасение и Вечен живот.¹⁵ Такова знаме в нашата армия е това на Горнооряховските въстаници, както и т.нар. „ротни жалонерни значки“. Вторият тип в долния си край завършва с три „пламъка“/„косици“ и символизира низхождането на Свети Дух¹⁶ на Петдесетница върху светите апостоли, когато се ражда Църквата¹⁷. И така, както Кръстът е даден свише на император Константин Велики като символ на Божествената Победа над езичници и хулители на Вярата, така и хоругва-

¹¹ Пак там, с. 286.

¹² Пак там.

¹³ Иванов, Ив. За знамената. *Военен архив*, кн. 1, 2004, с. 28.

¹⁴ Александров, О. *Култ към знамената в Долна Мизия...*, с. 286.

¹⁵ За описаното относно хоругвата виж: Русская символика. [онлайн] [прегледан на 7 декември 2022]. Достъпен на: http://xn----7sbbh3abjfhixrnad0a2s.xn--p1ai/index.php/znamenata/imenata-polotnishch-po-znakam#_ftn13; Св. Йоан Златоуст *Слово за Пасха*. [прегледан на 7 декември 2022]. Достъпен на: <https://www.pravoslavie.bg>

¹⁶ Третия ипостас (лице) на Господ-Бог.

¹⁷ *Деяния на светите апостоли*, 2:1–4.

та заема своето място като „икона“ в символната обредност на военните знамена. Тази нейна святост с времето ще се прехвърли и върху нашите формени бойни знамена, в чийто център, освен изправения Православен Кръст Господен, стои и надписът „СЪ НАМЪ БОГЪ“.¹⁸ Знамето се освещава със специален църковен ритуал (водосвет), за да получи Божията благодат и благоволение, когато влиза в битка за защита на Вярата и Отечеството. И когато полага своята войнишка клетва за вярност към владетеля, новобранецът затвърждава изреченото от него пред „святия Небесен образ“ / „икона“, който целуваме, пазим и съхраняваме в православен храм, а не пред мъртъв и неодухотворен плат.¹⁹ И затова знаменосецът и неговият асистент трябва да притежават *духовна и морална чистота*, което ги прави *достойни* пред лицето на Бог.

Определяне на това кое е „лице“ и „гръб“ на знамето не е съществено, но е важно. Чрез това може да се обясни коя негова страна посреща даден военачалник или е целувана от новобранците след като положат клетва, да подпомогне изследването и идентифицирането му на снимки и т.н. И се надявам, че тълкуването по-долу е едно възможно обяснение на това. Православната догматика проповядва безсмъртие на душата и че ще ни бъде въздадено според делата ни. Тъй като знамето се възприема като „свят образ“, то трябва да стои от страната на „праведните“. Тази „страна“ (наше дясно) се споменава три пъти – при Разпятието на Спасителя, в Символа на Вярата, и за последно в Деня на Страшния съд.²⁰ Знамето като „икона“ трябва да бъде носено именно от тази страна, така че държавната инсигния (изправен разярен лъв върху щит) да гледа с левия си „профил“ по линията на фронта.²¹ От това мога да заключа, че именно това е „лицето“ на дадено знаме, а за негов „гръб“ може да се приеме изобразеното от противоположната му страна.

Използваните знамена в българската армия отразяват развитието на нейната структура. В периода 1878–1912 г. нашата войска ползва четири

¹⁸ Иванов, Ив. За знамената. *Военен архив*, кн. 1, 2004; Марков, И. П. *Нравствени беседи с войниците*. Отдел IV, Глава 2. София, 1891; Благовоев, Г. *С нас е Бог! Чудото на кръста*. [онлайн]. [прегледан на 23 декември 2022]. Достъпен на https://www.pravoslavieto.com/docs/S_nami_Bog.htm#2

¹⁹ Автора благодари на протоиерей Димитър Тухчиев от храм „Св. Вмчк. Панталеймон“ – кв. Княжево, за помощта при написването на тази част от статията.

²⁰ *Послание на св.ап. Павла до Римляни* 25:42–43. [онлайн] [прегледан на 15 декември 2022]. Достъпен на: <https://bg-patriarshia.bg/bible-new-testament-13>; *Символа на Вярата*. [онлайн] [прегледан на 14 декември 2022]. Достъпен на: <https://bg-patriarshia.bg/symbol-faith>

²¹ Строеви Устави на пехотата 1891–1906 г.

основни типа знамена: *почетна значка/знаме (1878–1881 г.)*; ²² *жалонерни значки (1878–1906 г.)*; *формени бойни знамена (1879–1937 г.)*; *неформени знамена (1880–1891 г.)*. Най-продължително са ползвани знамената от третия тип, а първият и четвъртият през Сръбско-българската война и особено по време на Балканските войни, когато допълват нуждата от знамена за резервните (запасни) полкове.²³ За знаменосец обикновено е избран подофицер, останал на свръхсрочна служба. В следващите редове, в контекста на изложението, под наименованието „знаменосец“ ще имам предвид само и единствено дружинен и полкови знаменосец (без да уточнявам вида знамена).

Поради липса на основни документи (прикази) по съответните отдели (бригади) и дружини, и строеви устави до 1891 г., се възпрепятства точното, детайлно и задълбочено изследване на този въпрос. Подготовката на подофицери за нуждите на българската войска започва веднага след Освобождението, когато първоначално на тези длъжности са избирани желаещи да останат на свръхсрочна служба доброволци от Българското опълчение, а през месец юли 1878 г. онези от тях, които са надеждни, имат нужните волеви и морални качества и могат да бъдат полезни, са привлечени на постоянна служба в армията. Те обаче се различават от набираните и обучавани наборни войници, утвърдени с инструкция от 25 април 1878 г.²⁴ Може да се предположи, че останалите на свръхслужба подофицери ще бъдат основен „кадър“ за знаменосци. Това не изключва възможността и обикновени войници, за проявени от тях качества и заслуги, да бъдат повишени в чин и удостоени с тази чест, както ще видим по-долу в текста.

Първите почетни знамена/значки са връчени на 30 август 1878 г.²⁵, когато на пет от осемте пеши дружини²⁶, извикани на лагер край Филипопол (дн. Пловдив), са раздадени знамената на бившето Българско опълчение²⁷. Този тип знамена нямат ясно дефиниран статут, но то по-скоро се доближава до жалонерно и в никакъв случай до дружинно бойно

²² Наименованието на тези знамена е въведено у нас от руските офицери, които заемат командните длъжности в нашата войска по онова време. Бел. авт.

²³ По-подробно виж: Попов, Ив. 9 опълченска дружина във войната 1885 г. *Военноисторически сборник*, год. III (1929), кн. 5 и 6, 95–102; ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 73.

Попов, В., Цв. Иванова, Й. Велкова. *Българската земска войска 1878–1879 г.*, с. 127.

²⁵ Пак там, с. 581.

²⁶ Кантарджиев, Т. *Историята на 1-й п.Софийски...*, с. 8; Марица, бр. 16 от 19 септември 1878 г.; Муратов, А. Я. *Исторически очерк за дейността на русите в устройството на Гражданското управление в България през 1877–1879 г.* Т. II, 1898, с. 40.

²⁷ Попов, В., Цв. Иванова, Й. Велкова. *Българската земска войска 1878–1879 г.* София, 1959, 580–581.

знаме.²⁸ Те нямат одобрен проект и са приемани на служба с приказ по съответния отдел (бригада). Дръжките на четири от петте знамена (с изключение на Самарското знаме, което има и свой сандък), приковани на тази церемония, са изработени в България.²⁹ За тези знамена (въпреки, че първоначално са предадени на 11 април 1878 г.) не се среща информация за специално изработени сандъци, в които са съхранявани и пренасяни. Това не означава, че те не са съществували, но тяхната липса прави впечатление. Следващите знамена от този тип са изработени от атлаз, но поради причини от финансов характер за тях не са правени сандъци за съхранение. Подобна материя е специфична за обработка и е внасяна от чужбина, поради липса на инсталирани мощности за изработката ѝ у нас. Всички знамена са оставяни на съхранение на място с ограничен достъп, е била Дружинната канцелария, макар да се среща и възможността знамето да се взема тържествено извън казармите. Въпросното място вероятно е било и с добри възможности за бърза евакуация в случай на пожар или друг природен катаклизъм. На церемонията край Филипопол знамената са връчени на предварително определени и заслужили старши унтер-офицери. За това съдя по останалото и до наши дни име на един от тези достойни български войници – старши унтер-офицер Никола Атанасов, пръв знаменосец на Софийска № 1 пеша дружина (1-а рота).³⁰ Предполагамото място на знаменосеца в периода 1878–1891 г. може да се посочи на база на руски военни устави, ползвани и в българската армия.³¹

Унтер офицер	Дружинен знаменосец	Унтер офицер	
Унтер офицер	Жалонерен сигналист	Унтер офицер	
4 РОТА	3 РОТА	2 РОТА	1 РОТА

ДРУЖИНЕН СТРОЙ

²⁸ По-подробно виж: *История на 4-и пехотен Плевенски на Негово Царско Височество Престолонаследника княз Търновски полк*. Плевен, 1909, с. 46; *Исторически материал за би пехотен Търновски на Негово Царско Височество полк 1877–1894 г.* София, 1895, с. 9.

²⁹ Рапорт на началника на Българската земска войска от 24 август 1878 г. В: Попов, В., Цв. Иванова, Й. Велкова, *Българската земска войска 1878–1879 г...*, с. 580.

³⁰ Кантарджиев, Т. *Историята на 1-й п.Софийски на Н.В.КНЯЗЪ АЛЕКСАНДЪРЪ I полкъ*. Сливен, 1894, с. 11.

³¹ Ульянов, И. *История Российских войск. Регулярная Пехота 1801–1855 г...*, с. 31.

Този тип знамена са ползвани до 29 август 1881 г., когато са върнати в Двореца. С това се поставя начало на нова традиция, продължила до 9 септември 1944 г., бойните знамена да се съхраняват в „храма“, от който произтича властта, или на мястото, чийто символ е тя.

Във връзка с церемонията по връчване на формените бойни знамена в българската армия се въвежда традиция монархът (в случая княз Александър I Батенберг) да връчва бойни знамена на съответните пеши и кавалерийски части. Още от древни времена титлата и статутът на владетеля имат особено значение. По време на Римската империя образът на императора е „божествен и свещен“, почитан от римските легиони, една от трите сакрални фигури, *символ на Държавата*.³² Когато през IV в. християнството става официална държавна религия, неговото „обожествяване“ е отхвърлено и той се превръща в „император по Божия милост“, а властта му като Божие благоволение.³³ Затова, с нужното смирение, почит и уважение, е длъжен да бъде „подвластник на Великия Цар, сиреч на Бога“ до Неговото завръщане на Земята. Така през този „институт“ се осъществява възможността той, владетелят, да бъде проводник между Небесното Царство и Божията воля тук, на Земята.³⁴ Това разбиране се предава върху всяка една коронована особа в историята и обяснява защо е важно монархът (а не републиканското му подобие) да разбира от хералдика, да одобрява проекти и скици на държавните и бойни знамена, както и да присъства при връчването им. Така военната част получава Божията благословия и благодат, която я извисява духовно и по този начин получава непобедимо оръжие в битка с враговете на Отечеството.

Връчването на бойното знаме лично от владетеля е символ на делегиране на неговата власт и сила върху военните части, когато са на бойното поле, а пленяването му от противника алегорично „убива“ и отнема властта, която владетелят притежава. Затова едно от най-често срещаните напомняния към войниците е, че чрез знамето се пазят чисти, неопетнени и неприкосновени едновременно Вярата, Отечеството и Владетеля. Всеки войник трябва да приеме за свой дълг да пази и защитава своето знаме от плен, за да не се опозори.³⁵ И ако враговете, които се опитват да го пленят, са много, то трябва да му служи за погребален саван. Затова знамето не трябва да се развива без нужда, но да се прибере със слава!

³² Александров, О. *Култ към знамената в Долна Мизия...*, с. 286.

³³ Караянопулос, Й. Е. *Политическа теория на византийците*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 19.

³⁴ Пак там, с. 20.

³⁵ Знамето символизира Светата православна Вярa (Кръста), Българското Отечество (Лъвът), Престола и Владетеля (Вензелите). Тошев, Ст. *Войнишка клетва. Книжка за раздаване на войниците от II Тракийска дивизия*. София, 1901, 28–31.

На 23 април 1880 г., пред Съборната църква „Св. Крал“ (сега катедрален храм „Св. Неделя“), на Тетевенската № 5 пеша дружина е връчено първото бойно формено българско знаме.³⁶ Една година по-късно, на 30 август 1881 г., на специална церемония край Княжево, на събраните военни части от Софийско, както и специално поканените за случая депутации от страната³⁷, са връчени новите формени бойни знамена на Българската армия. Те са изработени в Санкт-Петербург, в църковния магазин на потомствения почетен гражданин Феодор Алексеевич Жеваржеев и за тях са платени 17 490 лв., равностойността на сумата в кредитни руски билети, платими в злато.³⁸ Всички предвидени за този случай пеши и кавалерийски знамена³⁹ са осветени и раздадени, а по време на самата церемония последните три гвоздеа в горния край на плата се приковават последователно от княз Александър I Батенберг, командира на съответната част и знаменосеца. На тази церемония, в пълен състав, присъстват частите от Софийския гарнизон, Собственият на НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО Конвой и Конният полк.⁴⁰ В пристигналите от страната военни депутации присъства и определен за целта „знаменосец“, който в повечето случаи може да е най-старшият/заслужил подофицер от съответната депутация, на който, в знак на уважение за участието му във военни действия, е предоставена честта да приеме и отнесе знамето на военната част, от която е изпратен, без да се уточнява дали той има български или руски произход.⁴¹ Това трикратно и последователно заковаване символизира връзката между държавния глава, началниците на войската и войниците.⁴² Тези знамена също са съхранявани в казармите на съответните дружини/кавалерийски части, на които са връчени. Това вероятно е същото онова помещение, в което някои от дружините са съхранявали своите *почетни значки* (Дружинната канцелария), откъдето са вземани с определени в уставите ритуали. Всяко едно знаме пристига от Русия поставено в кутия (сандък), което, освен че улеснява тяхното съхранение, създава макар и малка „преграда“ срещу

³⁶ *Витоша*, бр. 90 от 7 май 1880 г.; Иванов, Ив. „Неформените“ знамена на Българската земска войска след Освобождението. *Военноисторически сборник*, год. LXV, кн. 6, 1996, с. 209.

³⁷ *Държавен вестник*, бр. 61 от 26 август 1881 г. и бр. 64 от 5 септември 1881 г.

³⁸ ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 47, л. 36–37.

³⁹ Стойчев, Кр. Ив. На бойните знамена... ЗА ПОЧЕСТ! На новите знамена... ЗА СРЕЩА! *Родина*, бр. 272 от 10 септември 1937 г.

⁴⁰ Приказ № 57 и Приказ № 67 от 1881 г. по Военното ведомство. *Сборник документи по Военното ведомство...*, с. 20, 30.

⁴¹ Виж примера със Сава Сазонов Голианд, сочен за знаменосец на I конен полк тук: ЦДА, ф. 166К, оп. 3, а.е. 197а, л. 46.

⁴² Пак там, с. 3.

пожар и друг тип природен катаклизъм. Поради почитта и уважението, което му се отдава, то е изнасяно само по определени празнични поводи или посещения на княза и неговото семейство. Може да се предположи, че знамената не са изваждани по време на полеви учения (всяка дружина има и дружинен жалонерен знак, който да „замести“ основното бойно знаме), а остават на съхранение „под караул“ в казармите. Причината е прозаична – знамето е деликатно и скъпо изделие, изработено от двукатна коприна, изискващо специални умения за ушиването му, тежи около 25 кг. и трябва да бъде внимателно съхранявано.

На 12 октомври 1884 г. е въведена нова военна структура в българската войска – военно-пехотното съединение „полк“, който към този момент обединява номинално (само организационно) по три пеши дружини, които в някои случаи са установени на гарнизон в различни градове. Образувани са общо 8 пеши полка.⁴³ Това не променя мястото на знаменосеца в строя на дружината.

Следващата реорганизация в армията е осъществена в началото на 1889 г., когато броят на полковете е удвоен. Принципът на сформирание на постоянния им състав определя разпределението и използването на дружинните и жалонерни знамена в тях. Според него в стария полк остава 1-ва дружина (знаме м. 1881 г.) и 4-та дружина („запасна“ в стария полк), а 2-ра и 3-та (знамена м. 1881 г.) образуват нов полк, но под друг номер.⁴⁴ Изключение от това правило са пешите дружини от състава на 13 и 14 пеши полк, на които на тържествена церемония, проведена на 19 октомври 1891 г., са връчени новите формени бойни знамена с вензели на управляващия по това време княз Фердинанд.⁴⁵ В края на същата година Народното събрание гласува „Закон за устройството на въоръжените сили на Българското Княжество“, с който се въвеждат първите Строеви устави, издадени на български език.⁴⁶ Те разглеждат основни положения от строевата и бойната подготовка на войниците и спрямо уставните видове *построения/строеве (разгънат и разсипан)* на ротата, дружината, а впоследствие на полка, са разпределени функциите на дружинния адютант, *знаменосеца (дружинен и жалонерен)*, взводните подофицери, барабанчиците и т.н. В тях за пръв път срещаме писмено дефинирани критерии за избор на дружинен знаменосец – „достоеен унтер-офицер,

⁴³ *Сборник документи по Военното ведомство и Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство 1902–1907 г.* Отдел I, Глава I, 23–24.

⁴⁴ Указ № 11 от 19 януарий 1889 г. Пак там, 28–29.

⁴⁵ Иванов, Ив. „Неформените“ знамена на Българската земска войска след Освобождението. *Военноисторически сборник*, год. LXV (1996), кн. 6, с. 209.

⁴⁶ Станчев, Ст., Т. Петров. *История на Сухопътни войски*. Т. I. София, 2014, с. 97.

преимуществено такъв със знакове за отличие“, на неговия асистент – „унтер-офицер, който да го замества в случай на нужда“. ⁴⁷ Във всички уста-ви в периода 1891–1906 г. мястото на знаменосеца в разгънатия дружинен строй е в средата, а неговият асистент застава зад него до 1905 г., когато преминава вдясно. Когато частта се придвижва в колона или минава на церемониален марш, знаменосецът стои отдясно на взводния командир на 1 взвод от 3-та рота. През 1897 г. се въвежда т.нар. *боен ред* за дружината, който показва построението на ротите в определен ред по време на военни действия. Тогава мястото на знамето и на неговия знаменосец е на „резервната линия“, до дяснофланговата 3-та рота, а през 1905 г. е преформулирано с уточнението, че е в първата дружина от полка (до вече споменатата 3-та рота), а в бой минава вдясно от дяснофланговата дружина от нейния „полкови резерв“. ⁴⁸ С това се изчерпват наличните материали, които уточняват мястото на знамето, неговия знаменосец и асистента му до 1912 г.

Другият тип знамена, използвани в нашата армия, са т.нар. жалонерни знамена/значки (от фр. *jalon* – букв. „крайгълен камък“.) Те представляват малки цветни знамена, носени от „жалонери“ (фр. *jalonneur* – обозначаващ линията на войските), които служат за обозначение „*линията на построение*“, „*мястото на строя*“ и „*личния състав на войските*“. ⁴⁹ На 18 септември 1878 г. е утвърден видът пехотни и кавалерийски жалонерни значки, които ще се ползват в Българската земска войска. ⁵⁰ До 30 август 1881 г. ще бъдат основни знамена за голяма част от пешите дружини и конните сотни в българската войска, а след януари 1879 г. и за тези от Източнорумелийската милиция. В пехотните части във всяка рота има по един „*ефрейтор, т.нар. „ротен горнист“ (тръбач/сигналист), назначен за „значкови подофицер*“. ⁵¹ В конните части за такъв се назначава дружинният щаб-горнист („*дружинния тръбач/сигналист*“).

⁴⁷ Дружинно учение. Деление на дружината и длъжности на чиновите в строя. *Строевата служба в пехотата и инструкция за действието на ротата и дружината в боя. Част III.* София, 1891, 2–3.

⁴⁸ По-подробно виж: *Строевата служба в пехотата и инструкция за действието на ротата и дружината в боя. Дружинно учение. част III.* София, издания от 1891 г. и 1897 г.; *Строевата служба в пехотата и инструкция за действието на ротата и дружината в боя. Ротно учение. част II.* София, 1898; *Устав за обучение и действие на пехотата от 1905 г. и Устав за полската служба*, София, 1906.

⁴⁹ *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XIa. Санкт-Петербург, 1894, с. 716.

⁵⁰ ДВИА, ф. 42Л, оп. 1, а.е. 2, л. 127.

⁵¹ Попов, В., Цв. Иванова, Й. Велкова. *Българската земска войска 1878–1879 г.*, с. 586; Иванов, Ив. „Неформените“ знамена на Българската земска войска след Освобождението. *Военноисторически сборник*, год. LXV (1996), кн. 6, с. 203.

Дружинните жалонерни значки, и тези на сотните, са изработени от коприна, а тези на ротните жалонерни значки от тъкана вълна, което предполага изработката им в чужбина (с вероятност това да е някой от църковните магазини в Одеса). Този тип знамена се ползва активно в армията ни до 1906 г., с корекции в големината, цвета и други означения по тях, когато окончателно са отменени.⁵² Вменените функции на жалонерните сигналисти (вкл. и това, че едновременно предават и сигнали с тръба) са повече и по-разнообразни от тези на дружинния/полкови знаменосец. Поради липса на конкретни документи до 1891 г., указващи мястото на жалонерните сигналисти (ротни и дружинни), може с вероятност да се предположи, че то се определя по следната схема:

УНТЕР ОФИЦЕР	ДРУЖИНЕН ЗНАМЕНОСЕЦ	УНТЕР ОФИЦЕР
УНТЕР ОФИЦЕР	ДРУЖИНЕН ЖАЛОНЕРЕН ЗНАМЕНОСЕЦ	УНТЕР ОФИЦЕР

Това се променя с влизане в сила на първия български Строеви устав за пехотата, в който са разписани точни и ясни инструкции за мястото, функциите и задълженията на двата вида жалонерни сигналисти (ротни и дружинни):

Ротните жалонерни сигналисти имат следните задачи и функции:

- показват мястото на ротите в разгънатия дружинен строй;
- може да се предположи, че препредават подаваните „сигнали“ от дружинния жалонерен сигналист.

Ротното жалонерно знаме се поставя на пушката от съответния значкови подофицер, а дружинното жалонерно знаме се приковава на дръвце.

Дружинният жалонерен сигналист има следните задачи и функции:

- обозначава местата на дружината, когато е на учение с други части;
- обозначава мястото ѝ при преминаване от ротен в колонен строй;
- обозначава мястото на дружинния командир в строя.

⁵² Заповед № 186 от 1906 г. по Военното ведомство. *Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство 1902–1907 г.* Отдел X, с. 1782.

При построяване на дружината в „разгънат строй“ дружинният жалонерен сигналист застава зад дружинния знаменосец, като по този начин обозначава средата на дружината и ротните жалонерни сигналисти заемат местата си вляво и вдясно от него. През 1889 г. във връзка с удвояване броя на пехотните полкове, в тях се формира изцяло нова, 4-та дружина, на която не е връчвано знаме модел 1881 г. и която, в комбинация с някои от старите дружини, формира нов полк. За всички нови дружини се отнася уточнението, че „дружинният жалонерен сигналист (когато няма дружинен знаменосец) застава срещу дяснофланговия ред на 3-та рота“, т.е. отново в средата на дружината. Когато минава на церемониален марш и дружината има знаменосец, то мястото му е зад тила (редовете) на 3-та рота и се позиционира на една линия с отделонните началници, които стоят зад фронта. В периода 1897–1906 г. мястото на ротния жалонерен сигналист е зад строя на ротата, вдясно от ротния фелдфебел,⁵³ а неговите функции са да подава „сигнали“ с тръба и указва мястото на ротата около него.⁵⁴ През 1906 г. използването на такъв тип сигнализация в построяването на военните части и тяхното управление в боя е отменено окончателно.⁵⁵ Мястото на ротния жалонерен сигналист в периода 1891–1906 г. е показано на схемата по-долу:

МЯСТО НА РОТЕН ЖАЛОНЕРЕН СИГНАЛИСТ В СТРОЯ НА РОТАТА

⁵³ Дружинно учение. Деление на дружината и длъжности на чиновите в строя. *Строевата служба в пехотата и инструкция за действието на ротата и дружината в боя. Част III.* София, 1891, & 300, а–г и & 301, с. 4, & 302, с. 5.

⁵⁴ *Строевата служба в пехотата и инструкция за действието на ротата и дружината в боя. Ротно учение. част II.* София, 1898, & 82, с. 4.

⁵⁵ *Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство 1902–1907 г.* Отдел X, Глава VIII, с. 1782.

Сто и десет години след началото на Балканската война българската историческа памет все още събира раздробените „парчета“ на изгубените ни спомени, разхвърляни из бранните поля на Одринска Тракия и Вардарска Македония. Там нашите предци вървяха напред под товара на тежките и неудобни раници, по разкаляните пътища на дъждовната тракийска есен и горещото македонско лято, намирайки нещо „по път“ за засищане на глада, сдържайки жаждата си, удържайки напрежението и страха в боя, с пищищи около себе си куршуми, под „пукащите“ парчета картеч, окопавайки се и спейки под открито небе. Разчитащи на себе си, воюващи и умиращи с мисълта, че тяхната саможертва служи за обединение с еднокръвните ни братя, които, заради интригите, интересите и омразата на Великите сили, останаха под властта на чужди народи. Воюващи срещу „всички“, които задоволиха прекомерно, и за наша сметка, своите национални интереси, водени от егоизма си, поискаха още. Верен и постоянен спътник по пътя към победата в многобройните битки на българския войник са неговите бойни знамена. Те винаги са стояли изправени до него, развявани в критични и почти безнадеждни ситуации (Караагач, Люле Бургаз, Бунар Хисар, Одрин). Появата им, както и куражът на командирите и знаменосците под дъжд от картеч, куршуми, слънце, дъжд, кал, лапавица, атаки, телени мрежи, ръкопашен бой, са били решаващи в критичните минути, от които е зависел изходът на боя. Всички говорят за общия героизъм и спасяване на знамената от плен през 1918 и 1919 г., но имената на хората, които са държали в ръцете си тези военни светини, са почти забравени. От 58 пехотни полка (вкл. резервните и опълченските) са известни имената само на 13 знаменосеца, за които има данни (или около една четвърт от всички, които са взели участие). В приложената таблица, освен имената на тези, които вече са известни⁵⁶, има и такива, които, след дългогодишни издирвателски усилия, се популяризират за първи път пред по-широка публика.

<i>1 пехотна Софийска дивизия</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>25 пехотен Драгомански полк</i>	Тетевенска № 5 пеша дружина (м. 1879 г.)	ст. подофицер Еленко Манчев

⁵⁶ Иванов, Ив. Спасяване на българските бойни знамена след пробива при Добро поле през 1918 г. *Военноисторически сборник*, год. LXII (1991), кн. 3, с. 73; Узунов, Кр. *Българските бойни знамена. За честта и славата на България*. София: Витамин арт, 2009; НВИМ [онлайн]. Достъпен на: <https://militarymuseum.bg/voenna-istoria/polkovce/>.

<i>3 пехотна Балканска дивизия</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>32 пехотен Загорски полк</i>	1 знаме (2 дружина, 11 пеши Сливенски полк)	Артин Мардик Суичмезян ⁵⁷
<i>4 пехотна Преславска дивизия</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>19 пехотен Шуменски полк</i>	Разградска № 22 пеша дружина	фелдфебел Стефан Николов Хаджижеков ⁵⁸
<i>8 пехотен Приморски на Н.Ц.В.Княгиня Мария-Луиза полк</i>	Раховска № 12 пеша дружина	фелдфебел Иван Василев Чернев ⁵⁹
<i>5 пехотна Дунавска дивизия</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>2 пехотен Искърски полк</i>	Тетевенска № 5 пеша дружина	ст.подофицер Деримишков ⁶⁰
<i>5 пехотен Дунавски на Н.К.В.Херцог Роберт Пармски полк</i>	Шуменска № 19 пеша дружина	ст.подофицер Никола Гаджев ⁶¹
<i>6 пехотна Бдинска дивизия</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>3 пехотен Бдински полк</i>	Ломпаланска № 7 пеша дружина	ст.подофицер Лапатат Ангелов ⁶²

⁵⁷ Кралев, М. *32-и пехотен Загорски полк във войните 1912–1918 г.* Ямбол: Жельо Учков, 2014.

⁵⁸ *E-Razgrad* [онлайн] [посетен на 26 ноември 2022 г.]. Достъпен на: <https://archive.e-razgrad.bg>

⁵⁹ *8-и пехотен на Приморски на Нейно Царско Височество Княгиня Мария Луиза полк. Живот и дейност от формирането му до свеждането му в дружина.* Ч. 3. Варна; Иванов, Ив. Спасяване на българските бойни знамена..., с. 73.

⁶⁰ НВИМ [онлайн] [посетен на 26 ноември 2022]. Достъпен на: <https://militarymuseum.bg/voenna-istoria/polkove/>

⁶¹ *Русенска поща*, бр. 5457 от 22 ноември 1937 г.

⁶² Узунов, Кр. *Българските бойни знамена...*, с. 33.

<i>15 пехотен Ломски полк</i>	Берковска № 9 пеша дружина	фелдфебел Доно Иванов Велков ⁶³
<i>7 пехотна Рилска дивизия</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>13 пехотен Рилски полк</i>	Знаме на 1 дружина от 13 пехотен Рилски полк	фелдфебел Христо Стоев Георгиев ⁶⁴
<i>14 пехотен Македонски полк</i>	Знаме на 2 дружина от 13 пехотен Рилски полк	фелдфебел Никола Стоенчев Бандаков ⁶⁵
<i>8 пехотна Тунджанска дивизия</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>12 пехотен Балкански полк</i>	1 знаме (1 дружина, 12 пеши Балкански полк)	ст.подофицер Жельо Стоев ⁶⁶
<i>9 пехотна Плевенска дивизия</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>17 пехотен Доростолски полк</i>	Силистренска № 24 пеша дружина	Сълко Трифонов ⁶⁷
<i>34 пехотен Троянски полк</i>	Еленска № 21 пеша дружина	фелдфебел Данаил Узунски/ Узунов
<i>Кавалерийски части</i>		
Наименование на частта	Чие знаме ползва	Име на знаменосеца
<i>I конен полк</i>	Щандарт № 2 (м. 1881 г.) ⁶⁸	вахмистър Никола Филипов ⁶⁹

⁶³ Гергова, В. Щрихи от историята на Видин. *Исторически преглед*, кн. 1–2, год. LVII (2001), с. 190–207.

⁶⁴ Подофицерски журнал, № 5, 1926.

⁶⁵ Илиев, Ил. Свети бойни реликви от Софийска област. *Война за национално освобождение и обединение 1912–1913 г.* София: ИВИ при ГЩ на БНА, 1988, с. 152.

⁶⁶ *Войнишки вест*, бр. 131 от 4 ноември 1941 г.

⁶⁷ сн. IV–15650. Министерство на отбраната, „Ведомствен архив“.

⁶⁸ При образуването си през 1889 г. на I конен полк е връчено втория щандарт поръчан за изработка в Русия – бел. авт.

⁶⁹ Подофицерски журнал. № 1 и 2, 1931.

Като част от тази славна и непобедима българска армия в боевете с османската, а впоследствие и със сръбската и гръцката армия, взема участие и Македоно-одринското опълчение. В него влизат доброволците, които по различни причини емигрират от родните си места в Македония и се заселват в границите на „Стара България“. Те ползват знамена, изработени и подарени от македонски дружества в страната (1-ва Дебърска, 2-ра Скопска, 4-та Битолска, 3-та рота от 12-та Лозенградска дуржина) на емигрирали в САЩ след Илинденско-Преображенското въстание българи от Македония (6-а Охридска, 8-а Кустурска дружина), подарени от частни лица (Главно знаме на Македоно-одринското опълчение, 3-та Солунска, 5-а Одринска, 9-а Велешка, първо знаме на 10-а Прилепска, 15-а Щипска дружина) и на чети, участвали в борбите в Македония (7-а Кумановска, второ знаме на 10-а Прилепска, 13-та Кукушка, 14-та Воденска дружина).⁷⁰

Изброените по-долу от мен имена на знаменосци са изведени от списъците на МОО, съхранени в ЦДА. За разлика от българската армия, тук правилото да се назначава унтер-офицер за знаменосец не е спазено, което се дължи на няколко неща:

- Македоно-одринското опълчение е доброволческо формирование и за него не е предвидено облекло, въоръжение, подофицерски кадър. За пръв път се споменава близо година преди избухването на войната, което не е достатъчно за да бъде оформено като боеспособно съединение;⁷¹
- отделните дружини са формирани „в движение“, не достигат подофицерски кадри, които са основно от допълващите (резервни) дружини;
- първоначално са създадени само 6 дружини, в чийто състав влизат членове на македонските братства в София, за които не са предвидени знамена, които да бъдат връчени.⁷² Поради големия наплив желаещи и пристигащи в София се окомплектоват още шест допълнителни дружини, които ползват знамена, подарени им от местни македонски организации. Оказва се, че в една дружина има повече от едно знаме и това налага тяхното преразпределение, а назначените за техни знаменосци са заменени с други по усмотрение на командването на съответната дружина.⁷³ Това

⁷⁰ ЦДА, оп. 5, а.е. 19.

⁷¹ Заповед № 5 от 25 септември 1912 г. *Сборник Заповеди по Действащата армия 1912–1913 г.*

⁷² Дървингов, П. *История на Македоно-одринското опълчение. Животът и действията на опълчението във войната с Турция*. Т. 1. София: Държавна печатница, 1919, с. 27, 35 и 55.

⁷³ Найденова, Р. Нови данни за знамето на 7-а Кумановска дружина от Македоно-Одринското опълчение. *Военноисторически сборник*, год. XLVI (1977), кн. 2, 182–183.

уточнение ни кара да сме много внимателни при цитиране на имената на дружинни знаменосци, тъй като те могат да се окажат погрешни.⁷⁴

- голяма част от знамената са връчени по време на примирието в края на 1912 г.⁷⁵ Това обяснява защо в списъците липсват по-конкретни и разширени данни за знаменосци.⁷⁶ По-особен е случаят на 12-та Лозенградска дружина. Съставът ѝ е „сглобен“ от три различни доброволчески роты. В 1-ва рота са тези от дружество „Юнак“, във 2-ра рота са арменските доброволци, а в 3-та рота тези от Македоно-одринското дружество в Бургас. Всяка рота има свое знаме, но за дружинно е избрано това на „юнаците“, защото нейният знаменосец е записан в състава на щаба на дружината, а не в състава на ротата, както е при други дружини.⁷⁷

На база документите, представям имената на хората, които са записани като знаменосци в Македоно-одринското опълчение 1912–1913 г.:

<i>Македоно-одринско опълчение – 1912–1913 г.</i>		
<i>I Бригада от Македоно-одринското опълчение</i>		
Наименование на частта	На чие дружество/чета ползва знамето	Име на знаменосеца
<i>2-а Скопска дружина</i>	Македонско дружество, гр. Лом ⁷⁸	мл. подофицер Александър Антов Христов, р. Куманово ⁷⁹
<i>4-а Битолска дружина</i>	Битолско братство, гр. София	ефр. Трайко Георгиев, р. Папрадище, Велешко ⁸⁰

⁷⁴ Такъв е случаят с Ангел Генчев, избран за знаменосец при освещаване знамето на Македонското дружество в гр. Лом. При пристигането си в София знамето става дружинно на 2а Скопска дружина, но за знаменосец е определено друго лице. Пак там и ЦДА, ф. 1К, оп. 1, а.е. 2, л. 68.

⁷⁵ ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 19.

⁷⁶ ЦДА, ф. 1К, оп. 1, а.е. 2, 3 и 4.

⁷⁷ Пак там, а.е. 4, л. 111.

⁷⁸ Найденова, Р. Нови данни за знамето на 7-а Кумановска дружина от Македоно-Одринското опълчение. *Военноисторически сборник*, год. XLVI (1977), кн. 2, 182–184.

⁷⁹ ЦДА, ф. 1К, оп. 1, а.е. 2, л. 68.

⁸⁰ ЦДА, ф. 1К, оп. 1, а.е. 2, л. 68.

<i>II Бригада от Македоно-одринското опълчение</i>		
Наименование на частта	На чие дружество/чета ползва знамето	Име на знаменосеца
<i>7-а Кумановска дружина</i>	чета на Борис Сарафов	Методи Алексов (до края на 1912 г.) ⁸¹
<i>III Бригада от Македоно-одринското опълчение</i>		
Наименование на частта	На чие дружество/чета ползва знамето	Име на знаменосеца
<i>Знаме на III бригада от МОО</i>	Подарено от Нейно Величество Царица Елеонора	фелдфебел Илия Карабиберов ⁸²
<i>12-а Лозенградска дружина</i>	Знамето на Централното дружество „Юнак“	Иван Николов ⁸³

Малко известен факт е, че Македоно-одринското опълчение увенчава своето достойно участие в Балканската война като пленява в боевете с турската армия две знамена.⁸⁴ С това се надявам неговите хулители и отрицатели в Македония да осъзнаят, че българският му произход никога няма да бъде забравен.

* * *

В заключение искам да благодаря за отправената покана от организаторите на конференцията. Изложената от мен информация не е окончателна и в бъдеще се надявам да бъде допълнена с повече имена, които да се сведат до знанието на научната общност и по-широката публика. С това ние, техните потомци, ще отдадем заслужена почит и уважение, които да увековечат паметта им и да упокоят душите на тези малко известни храбри българи.

⁸¹ Найденова, Р. Нови данни за знамето на 7-а Кумановска дружина..., с. 183.

⁸² ЦДА, ф. 1К, оп. 1, а.е. 4, л. 93.

⁸³ Пак там, л. 111.

⁸⁴ Фондове на Етнографски музей – София. Инвентарни описи № 8517 и № 8518.

STITCHED PIECES OF MEMORIES: NEW NAMES OF REGIMENTAL STANDARD BEARERS FROM THE BALKAN WAR

Asen Pavlov

Abstract

The celebration of a round anniversary (110 years) of the beginning of the Balkan War is an occasion to draw the readers' attention to the Bulgarian battle flags. Their development in the period 1878–1912 is inextricably linked with that of the Bulgarian army and the traditions and rituals introduced into it. Some of them (taking oaths, prayers, water ceremonies, parades, etc.) take their place in the calendar of annually solemnly celebrated nation-state events that aim to identify and unite the Bulgarian people. In my article, I examine the sacred relationship between the flag and its standard-bearer from ancient times to the present day. I touch upon the spiritualization of the flag as an „Orthodox icon“ in front of which the Bulgarian soldier took his oath before God to serve his head of state faithfully and with dignity. I offer a definition of the „face“ and „back“ of the flag, as well as explain why it is necessary for the flag to be presented by the ruler and what its symbol is. In addition to the types of battle flags used in the Bulgarian war in the period 1878–1912, I pay attention to the qualities and rank necessary for holding the post of flag bearer and his assistant, their place in the formation (depending on the type of battle flags). At the end of the publication, I promote the names of some of the names of the standard-bearers in the Bulgarian Army and the Bulgarian Army, who took part in 1912–1913, in the battles for the unification of Bulgaria.

УЧЕНИЯТ НА ВОЙНА. АСПЕКТИ ОТ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ В ПЕРИОДА 1912–1918 г.

Цветан Й. Радулов

Войната е неизменен спътник в историческият път на обществото и дава своето отражение върху човешкия живот. Тя оставя своята следа у всеки човек, засегнат пряко или косвено от бойните действия. Ученият не прави разлика, дори напротив – много често усеща по-силно последствията от войната. Взаимоотношенията, в които влизат военните конфликти и научното развитие са разнообразни по своя характер и представляват пъстра мозайка от събития и личности. Ролята на войната в човешкия живот, както като индивидуалност, така и като общество е обект на интерес от страна не само на историческата наука, но и на социално-обществените науки. Военновременните периоди обикновено се свързват с преустройството на обществената система в различните ѝ сфери. Настоящата статия е посветена на различните форми на влияние, което оказват на българските учени и техният път в живота и науката трите войни с участието на България в периода 1912–1918 г. Целта ѝ не е обстойно да разгледа всеки един аспект (още повече всяко едно начинание и всяка персонална съдба), а да представи съвкупността от начинания и с цел да се търси обединяващото ги като обща тенденция за развитието на родната наука.

* * *

Българската наука извървява своя път в края на Възраждането и началните години на младата държава и преодолява различни препятствия. Изградени са основните институции, които определят главните тенденции на научно развитие в страната. Постепенно бива създадена

научна общност, която включва няколко поколения. Периодът на трите войни все още е свързан с активност от страна на късното възрожденско поколение, натрупало определен житейски опит. Следосвободенска България вече е създала изследователи, утвърдили се за няколко десетилетия в българското общество и европейските научни среди. Най-пряко от войната е засегнато най-младото поколение от тепърва стъпилите по пътя на научното си развитие. Преобладаващата част от начинаещите изследователи заминават за фронта, като съдбата и животът им се обвързват с военните действия и преживените от тях събития.

Мнозина млади образовани интелигенти, които по-късно ще станат част от научната общност, са мобилизирани или се присъединяват като доброволци още с началото на Балканската война през 1912 г. По време на Първата световна война те отново се включват в редиците на българската армия. Съгласно разпоредба професорите във висшите училища са освободени от служба на фронта или в различните военновъздушни учреждения. Те обаче отново имат възможността доброволно да постъпят на служба. Списъкът на учените, които са мобилизирани на фронта и са част от офицерския състав е предълъг и включва значими имена, оставили следи в междувоенния период и след Втората световна война. Сред имената, които могат да бъдат споменати са Петър Мутафчиев, Анастас Бешков, Иван Батаклиев, Кръстьо Миятев, Димитър Кацаров, Дончо Костов и редица други.

Животът на учените на фронта или близо до него не се отличава сериозно от този на останалите офицери и войници. Характерен е запазеният интерес към научните им занимания и прилагането им на практика. Много често изследователите в униформа получават подкрепа и насърчение от своите командири, които им съдействат по различни начини. Оказаното съдействие в повечето случаи е важно и учените-военни попълват своите знания и умения. Благодарение на техните занимания още по време на войната и непосредствено след нея се появяват редица трудове с описания на новоприсъединените български територии.¹

В изследвания период българската държава предприема значителни проучвания в земите, влезли в нейните граници. Научните мисии през Балканските войни, които предхождат експедициите от времето на Първата световна война остават по-слабо известни поради различни причини. Значението им за българската наука е сериозно, особено с оглед разглежданата тематика. Те се осъществяват по цялата линия на фронта, а

¹ Вж. например: Батаклиев, Ив. При Орфанския залив. *Заря*, бр. 1226–1227 от 13–14 ноември 1917 г. Според сина на Иван Батаклиев – Тодор Батаклиев, географски описания са публикувани под друго име и във в. „Балканска трибуна“.

не са съсредоточени в една определена област. Съществува добра координация между военните власти и учените, като не се забелязва определена централизация и планомерност. Мнозина изследователи придобиват опит от проучванията през 1912–1913 г., който ще бъде използван от тях при следващата война. Периодът на Балканските войни служи като основа за изграждането на взаимоотношения между институциите на науката, държавата и армията по отношение на политиката в областта на научните изследвания. Те се основават както на предвоенни законодателни актове, така и на официални разпоредби от различен характер, взети по време на конфликта.

През периода 1912–1913 г. със съдействието на гражданските и военните власти се организират поредица от експедиции в Беломорска Тракия и Одринско с участието на именити български изследователи. Събрана е значителна информация за изследваните райони, но водените военни действия и ходът на политическите събития не позволят извършената дейност да се разгърне. Най-познатата и проучвана страна от изследователската дейност през разглеждания период са мащабните научни експедиции през 1916 и 1917 г., проведени съответно в Македония и Поморавието и Добруджа. Те са организирани от Щаба на Действащата армия (ЩДА) с участието на мнозина учени.² Очевидно резултатите от експедициите от 1916 г. са отчетени като ползотворни и година по-късно сходна инициатива се провежда в Добруджа.³ Осъществените научни експедиции се вписват в общоевропейския контекст на събитията и изследванията, проведени от редица държави. Активна в това отношение например е Австро-Унгария, която изпраща научна мисия на Балканите. Интересът на Дунавската монархия към Европейския Югоизток е свързан с възприемането като геополитическа зона за влияние. Отделно от тези действия постоянно към двете армии действат специалисти-етнографи, които се занимават с проучването на местното население: за Първа българска армия – Антон поп Стоилов, и за Втора българска армия – Стефан Л. Костов. Копия на изготвените доклади са изпратени и на Българската академия на науките с оглед на важността от научно естество, а освен

² Вж. по-подробно: Петров, П. Хр. *Научна експедиция в Македония и Поморавието, 1916 г.* София: Св. Георги Победоносец, 1993. Участващите в експедициите изследователи Михаил Арnaudов, Стефан Младенов, Любомир Милетич, Васил Златарски, Беньо Цонев и др. представят подробни доклади за състоянието на обходените земи според изследваните от тях проблеми. – ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 986, л. 42–50, 52–77, 80, 144–156, 163–177, 192–210.

³ Вж. по-подробно: Петров, П. Хр. *Научна експедиция в Добруджа, 1917 г.* София: Св. Георги Победоносец, 1994. Доклад от Карел Шкорпил до началника на Щаба на Действащата армия за резултатите от научна експедиция по изучаване на старобългарските паметници в Добруджа. Б.м., [авг. 1917 г.] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 986, л. 848–919.

това редица от участващите учени са дейни нейни членове. Активността на българските изследователи довежда до организирането на няколко археологически експедиции в новоприсъединените земи, под ръководството най-вече на Богдан Филев – директор на Народния музей.⁴

Войната ни връща за пореден път към проблема за „старините“, силно разисквана тема в научната общност в годините след Освобождението.⁵ Всички поставяни въпроси през периода 1878–1912 г. излизат на преден план с нова сила. Става дума вече за паметници и културни ценности от различно естество, опазването и съхраняването им по време на военните действия. Спорът за „историческото наследство“ на няколко империи (Римската, Византийската и Османската) се разгаря силно, окончателно се слага край на слабите опити за съвместно разглеждане и проучване. „Османското наследство“ се оказват не само владенията от Високата порта територии и ресурси, но и създадените през няколковековното ѝ съществуване. Издирването на ръкописи и старопечатни книги е сред основните развивани дейности от българската научна общност. То се извършва и за да се докаже принадлежността на спорните територия и тяхното население към българската общност. Проучени са и редица археологически разкопки в земите, намиращи под българска власт.

През септември 1915 г., преди заминаването за частта си в Русе, Павел Орешков се обръща с писмо и към държавния глава цар Фердинанд I. Той отново обръща внимание върху мерките, които би трябвало да се вземат „в случай на война, за да се запазят произведенията на българската култура и при случай да се увеличават чрез тия на чуждите култури. Такива мерки не знам да са приложени систематично през близките нам две войни.“ В подкрепа на идеята си Орешков споменава своите статии „Българските села около Цариград“ и „Византийските старини около Цариград“. Младият български изследовател дава своето за случилото се: „Не бяха взети и пренесени у нас много важни части на архитектурни паметници с археолошко значение, останаха в Източна Тракия непокътнати много обществени архиви и частни библиотеки или пък с тонове книги войниците си подклаждаха огъня. Несъмнена е обаче историческата важност и на най-незначителните наглед предмети и безспорно е, че всички книги,

⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 986, л. 156–161. Доклад от директора на Народния музей д-р Богдан Филев до началника на Щаба на Действащата армия за резултатите от научната експедиция, проведена от 12 юли до 12 септември 1916 г. по изследване на археологическите паметници в Македония. София, 5 октомври 1916 г.

⁵ За законодателството по отношение на старините вж. по-подробно: Ангелова, Д. Законодателство в областта на опазване на културно-историческото наследство в България 1878–1939 г. В: *Културното наследство на Странджа. Богатство, рискове, предизвикателства*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2019, 325–334.

ръкописи, документи би трябвало сега да бъдат в столицата и то в царските научни институти или поне в един музей на войната от 1912–1913 год.“⁶

Благодарение на това писмо се вижда и още един поглед върху ролята на институциите по време на войната: „Очаквах, че Министерството на Просветата или Академията на науките ще вземат върху си грижата да организират научни и културно-исторически сбирки. Такова организирано събиране обаче не се направи, може би по естествената причина, че през военно време само военните власти могат да действуват и то успешно и бързо.“⁷ В обръщението си към монарха той се надява, че научния му стремеж и авторитетът му ще спомогнат за организацията на „въпросното дело“. Според идеите на Орешков важна роля се отдава на царските научни институти и тяхното разширяване в сферата на хуманитаристиката. Младият изследовател наемква и за невъзможността на Министерството на просветата и Академията да бъдат организационно ефективни. Въпреки критиките на Орешков просветното министерство, БАН и Софийският университет подпомагат извършването на различни проучвания и изследователски експедиции.

Извън споменатите експедиции редица учени осъществяват научни пътувания и командировки в новоприсъединените земи с оглед на интересите им в различни науки. Проучени се не само обекти на хуманитарните науки като населението, фолклора, историята, археологията, но и на природните – географията, геологията, биологията (ботаника, зоология и др.), обществените науки (стопанство). Те са подпомагани от различни институции като Министерството на народното просвещение, Министерството на войната, Академията на науките. Особено активни са представителите на биологическите науки. През периода 1912–1918 г. е проучвана активно фауната и флората в новоприсъединените към българската държава земи. Иван Урумов, Георги Христович, Антон Маркович извършват редица проучвания в Родопите, Беломорска и Одринска Тракия, Странджа.⁸ По-голямата част от обходените земи след 1918 г. остават извън територията на България, така че стойността на направените изследвания се увеличава.

Родната наука има принос и към още една образователно-популяризаторска инициатива в годините на Голямата война – създаването на походна библиотека. Павел Орешков изказва в изложение до Щаба на Действащата армия съображенията си за необходимостта от създаването на походни библиотеки и активната им дейност. Според вижданията му

⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 518, л. 63.

⁷ Пак там.

⁸ Вж. напр. НА-БАН, ф. 1К, оп. 2, а.е. 371, л. 28.

„позиционната война“ е подходяща за организирането на библиотеки, които да се ползват от войниците.⁹

По този начин Първата световна война дава своя отпечатък върху различните клонове на българската наука в междувоенния период, а до някаква степен и след това. Не бива да се забравя, че сериозна част от българските учени (подобно на други сфери от обществото) са родени в места, останали извън територията на Третото българско царство. Този фактор също стимулира силно тенденцията за изследване на споменатите райони. Родните изследователи са емоционално свързани с борбата за национално обединение и включването на всички населени с българи земи в рамките на Царство България.

Периодът 1912–1918 г. е свързан и с развитието на българската медицина, която през военните години е изправена пред нови предизвикателства. Войната най-пряко засяга развитието на медицината като наука и Първата световна война е ярък пример за създадената силна връзка помежду им. Епидемиите през Балканските войни са ясен сигнал, че българската армия се нуждае от добре подготвени и организирани медицински специалисти. След пораженията, които епидемичните болести нанасят на българската войска през Балканската война, военно-медицинската служба е структурирана с цел ефективно да подпомага армията. В нея са включени както лечебни заведения, така и армейски лаборатории. Начело на тях застават лекари, които впоследствие ще се утвърдят като видни изследователи в областта на медицинските науки. Дейността на армията в медицински план е организирана от ген. Никола Бацаров.¹⁰

Така начело на армейската лаборатория в Скопие работи Методий Попов¹¹, в бактериологическата станция в Ниш работи Владимир Марков¹², очната клиника в Ниш е ръководена от Константин Пашев¹³. Задачата е да се грижат за лечението на войниците и местното население, но те също не изоставят чисто изследователските си интереси. Придобитият опит през

⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 937, л. 1–6.

¹⁰ Марков, Вл. *Страници от моя живот*. София, БАН, 1961, 91–92, 97, 100.

¹¹ Методий Попов (1881–1954) – биолог и физиолог. Работи в областта на общата биология, медицината и растениевъдството. Пак там, с. 108.

¹² Владимир Марков (1883–1962) – бактериолог, микробиолог ветеринарен специалист. Изследва вирусните и бактериални заболявания при животните и хората. Основоположник на медицинската и промишлена микробиология в България. Пак там, 85–123.

¹³ Константин Пашев (1873–1971) – офталмолог, пръв директор на Университетската очна клиника. Проучва загубата на зрение вследствие на наранявания през време на военните действия. Пак там, с. 117.

военните години и извършените по това време изследвания им послужват в по-нататъшния научен път.

Тясната връзка между развитието на медицината и военните конфликти дава своето отражение през годините на войната. Особена е ролята на Хигиенния институт, където се изследват различни болести, включително и чумата.¹⁴ Специалното внимание, което се обръща на медицинските науки намира своя израз в създаването на Медицински факултет към Софийския университет през 1918 г., като така се реализира една дълго съществуваща идея. Първоначалното решение е взето още през 1915 г., но то се осъществява едва три години по-късно. Клинична база на Медицинския факултет става Александровска болница. Към дейността на новосъздадения факултет са привлечени водещи български medici, в по-голямата си част с опит от участието си във войната (деканът Васил Моллов, Парашкев Стоянов, Тошко Петров, Константин Пашев, Владимир Марков и др.).¹⁵

През военните години е осезаемо развитието не само на медицината, но и на други науки. Освен създаването на Медицинския факултет в Софийския университет се обмисля решение и за създаването на Агрономически факултет. Необходимостта от военни специалисти довежда до откриването през 1915 г. на Военната академия.¹⁶ В преподавателската дейност са ангажирани видни български учени от различни сфери на научния живот.

По-слабо позната е ролята на българските изследователи в редица административни структури на воюващата българска държава. В това число влизат институции като Бюрото за военнопленници, Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП), Върховния медицински съвет, Хигиенните съвети и други. И тук уменията и познанията на родните учени намират своето практическо приложение. Българската държава и армия използват и редицата мобилизирани специалисти в областта на инженерно-техническите науки с цел построяването на пътища, железопътни линии, тунели и други инфраструктурни обекти, разработването на минни рудници, устрояването на войнишките лагери и др. задачи.

¹⁴ Пак там, 91–92.

¹⁵ Спасов, Р. Ролята на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ и Александровска болница за развитието на медицинското образование и наука в България, 1918–1950 г. *АНМНЕЗА*, Год. XII, 2017, кн. 3, 1–3; Същият. Александровска болница – важен лечебен и институционален фактор за създаването на здравната система в България 1884–1918 г. *АНМНЕЗА*, Год. XII, 2017, кн. 2, 1–28.

¹⁶ Конева, Р. *Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918 г.* София: АИ „Марин Дринов“, 1995.

Заемането на административни постове и използването на учени като специалисти не е новост. Редица от тях заемат и ръководни политически и държавни постове, макар малцина да се отдават изцяло на политиката. Като неделима част от интелигенцията българските учени традиционно след Освобождението заемат административни служби от различен характер – законодателни, местни, специални (медицински, инженерни, технически), разбира се образователни. През годините на дипломатически и административни постове са работили Йордан Иванов, Атанас Шопов и др. Те също извършват проучвания и събират данни за българската история и култура през време на пребиваването си в населените с българи земи в Османската империя. Изследователите в други науки допринасят за модернизирването на българската държава. Така например името на стопанският деец и агроном Никола Кърджиев се свързва с развитието на коневъдството в България и българската кавалерия. Практическите/приложните науки представляват най-пряка връзка във взаимодействията между държава и наука.

Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП) развива активна дейност в годините на Първата световна война, макар да не успява да постигне заложените цели да подпомогне продоволствие и да ограничи спекулата. Работата на Дирекцията се свързва главно с ръководството ѝ и присъствието на политически фигури като ген. Александър Протогеров, както и с конфликтите с различни власти. Александър Цанков също е привлечен към ДСГОП в качеството си на стопански специалист. В институцията работят и редица млади изследователи, сред които животновъдът Георги Хлебаров.¹⁷ Той едновременно опитва да приложи своите познания

Хигиенните съвети изиграват своето значение в годините на Първата световна война, носеща със себе си всевъзможни предизвикателства. Въпреки опитите на българските медици епидемиите засягат сериозно освен войската и цивилното население и се разпростират. Върховният хигиенен съвет прави опит да организира и да съдейства със съвети към лекарите и гражданите. В неговото ръководство се включва видният български социолог Илия Янулов, който има и сериозен политически опит като член на социалдемократическата партия.

Сред структурите, в които дейно участие вземат родните изследователи, се нарежда и Цензурната секция при войската. Участието им в повечето случаи е на доброволен принцип, като през Балканските войни в двете подразделения на военната цензура (Цензурната секция в Стара

¹⁷ Георги Хлебаров (1886–1968) – български животновъд, работещ по създаването и усъвършенстването на породи животни.

Загора и тази към Военното министерство) се включват Михаил Арнаудов, Беньо Цонев, Александър Теодоров-Балан, Георги Данаилов, Александър Балабанов, Иван Георгов, Александър Цанков, Георги Иванов, Стефан Л. Костов. Секцията продължава да действа и в годините на Първата световна война.

Участието на учени във военните конфликти от началото на двадесетото столетие допринася за създаването на сериозен архивен корпус с най-разнообразен характер. Родната наука разполага със значителен илюстративно-документален масив – фотографии, скици, рисунки, планове, карти и др., натрупан през трите години на териториално разширение за обектите на техните изследвания. Биват записани редица фолклорни материали и направения голям брой описания на обекти от природно и архитектурно естество. Освен всичко друго българските изследователи се превръщат в източник на информация за периода чрез създаденото от тях документално наследство. В това число се включват разнообразните спомени, дневници, записки и др.¹⁸, както и значителната кореспонденция. Свидетелството за епохата на войните и ролята на учените в нея представлява сериозният масив от снимки, документиращ участието им в Голямата война.¹⁹

Военните конфликти през второто десетилетие на XX в. повлияват сериозно върху организирането и дейността на българската наука. Чрез организирането на чисто индивидуалните усилия на българските учени се постигат добри резултати в различни научни области. Реформирането и създаването на редица научни институции по време и непосредствено след Първата световна война са вследствие на развиващите се процеси. Своята роля изиграва и създаденият през 1917 г. Съюз на българските учени, писатели и художници.²⁰ Съюзът се стреми да подпомогне развитието на културно-просветните политики (включително и научните), организира редица инициативи и включва редиците едни от най-значимите изследователи.

Българските изследователи трябва да се съобразяват с международните условия, особено по време на Първата световна война. Връзките с редица научни центрове се затрудняват или са прекъснати заради озоваването в двата воюващи лагера. Балканските войни се отразяват повече

¹⁸ Марков, Вл. Цит. съч., 85–124.

¹⁹ Вж. например колекцията „Гипсър“ – ЦДА, ф. 2122К Колекция „Архивът Гипсър“.

²⁰ Дейността на съюза също е разглеждана от родната историография. Вж.: Георгиев, В. *Българската интелигенция и националната кауза в Първата световна война. Съюзът на българските учени, писатели и художници (1917–1918)*. София, 2000; Конева, Р. Цит. съч., 134–138.

на отношенията със съседните държави и научните общности там. По време на Голямата война се нарушават създадените връзки с Русия, Франция, Италия, Великобритания както в областта на хуманитарните науки (особено що се отнася до славистиката в първите две държави), така и до природо-математическите и техническите науки. Така България се насочва към научните центрове на Тройния съюз – Австро-Унгария и Германия. Същото се отнася и до чуждестранните архиви и библиотеки – вратите на редица от тях остават затворени пред българските учени и те трябва да насочат своите изследвания към съюзническите и неутралните държави или към контролираните от Централните сили неприятелски територии.

Динамиката на Балканската война не позволява да се разгърнат различните взаимодействия между наука и война. За сметка на това продължителността на Първата световна война допринася за създаването на подобни отношения и тяхното развитие. По такъв начин военният конфликт оказва влияние върху научните изследвания не само в този период, но и през следващите години.

Животът и дейността на българските учени във времето на Балканските и Първата световна война е част от общия контекст, в който се развива световната и най-вече европейската наука. Изследователите в много от европейските държави също са поставени при условията на война.²¹ Сериозната разлика, свързана с още по-значителна активност, е че балканският регион е недостатъчно изследван в редица области, както що се отнася до историческото и културното наследство (археология, архитектура, фолклор, история), така и в природно отношение (геология, минералогия, ботаника, зоология и др.). Поради тази причина изследванията, предприети от българската наука придобиват сериозни мащаби с цел да се запълнят белите полета в научното познание. Българската наука има и своите национални цели, тъй като изследователите в голямата си част подкрепят националния идеал за обединение. Европейската наука също има своето присъствие в региона. От страна на Германия и Австро-Унгария на Балканите са изпратени редица научно-изследователски и медицински мисии. В противниковия лагер Русия, Франция и Италия също използва научния потенциал в една или друга насока.

В България не бива създадена цялостна стратегия за използването на научните специалисти във военновременна обстановка. Предприемат се отделни действия и съществуват различни разпоредби във връзка с тях. Подпомагането на изследователите е свързано с действия от Щаба на Действащата армия, от министерствата – най-вече Министерството на

²¹ Вж. например: Grier, David Alan Dr. Veblen Takes a Uniform Mathematics in the First World War. *The American Mathematical Monthly*, Vol. 108, No. 10 (Dec., 2001), pp. 922–931.

народното просвещение, Българската академия на науките, различните научни институти, съществуващи в страната. Използването на научния потенциал от страна на армията дава своите резултати. Военното и държавното ръководство на България се запознава с редица процеси в новоприсъединените земи посредством анализа в изготвените от родните учени доклади. Осъществяват се изследвания, създават се база за развитието на българската наука в междувоенния период 1919–1939 г. Развилото се сътрудничество между армията и научните среди допринася за българската наука и намалява негативното влияние на военния конфликт. Осъзната е необходимостта от подкрепа за високообразованите специалисти през трудните години на военно положение и приносът, който те могат да дадат в през този период. За взаимодействието между наука и държава във военновременната обстановка значение имат както институционалните решения, така и индивидуалните усилия на отделните изследователи.

THE SCIENTIST GOES TO WAR. SOME ASPECTS OF THE LIFE AND ACTIVITIES OF BULGARIAN RESEARCHERS 1912–1918

Tzvetan Y. Radulov

Abstract

The military conflicts of the early twentieth century led to a radical change in life of the Bulgarian scientist. During the wars (First and Second Balkan War, World War I) for national unification under the banner of the Bulgarian army have been called a number of intellectuals and scientist. A significant portion of them are included in the officer corps of the army. More often than not, when their skills are used on the battlefields. Science professionals play an important role in knowledge and experience in various government departments during the period of wars. They are involved in organizing areas such as health, farm economy and more. So scientists played a role in developing the war social, economic and socio-political processes in Bulgaria. Despite its serious commitment to a number of specialists able to continue his studies and to deepen their knowledge even in wartime setting.

ИЗТОЧНАТА АРМИЯ (1915–1918) ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ФРЕНСКИТЕ ВОЙНИЦИ И ОФИЦЕРИ. ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

Георги Пеев

Участието на българската армия в сраженията на Македонския фронт логично заема основно място в родната историография, посветена на Първата световна война. Тя черпи сведения от многобройни източници и мемоарна литература, която офицери и войници оставят след края на военните действия. Не така стоят нещата с един от основните ни противници – френската Източна армия. Вниманието на френския читател е привлечено най-вече от бойните действия на Западния фронт срещу основния неприятел – Германия. Изследване, насочено към публикациите от френски участници в Първата световната война, показва, че само 2% от всички подобни произведения са от участвали в сраженията в Македония.¹ Това е показател, че и до ден-дневен този фронт е на заден план за френския историк и съответно за френската публика. Друг фактор, способстващ за липсата на информация за Източната армия, е, че издадените след войната спомени и дневници не придобиват голяма популярност или сериозен тираж и се разпространяват най-вече сред другите ветерани от Солунския фронт. Съответно и на българския читател тези произведения са неизвестни.² Липсват и сериозни литературни произведения, които

¹ Cru, Jean-Norton. *Témoins*. Presses universitaires de Nancy, 2006 p. 682, цитат по: Rousseau, Frédéric. Entre découverte de l'altérité et définition de soi. L' „Orient méditerranéen“ des soldats français de la Grande Guerre (1915–1918). In: *Cahiers de la Méditerranée [En ligne]*, No. 81, 2010, p. 106

² В издадената през 1994 г. от Националния център по военна история библиография „Участието на България в Първата световна война 1915–1918 година“ са посочени само

да описват сраженията на този фронт, въпреки че и на него участват и загиват френски писатели.³ Изключение са две книги на писателя **Роже Версел** – „Капитан Конан“ с главен герой офицер от алпийските стрелци и „Лена“, посветен на любовната история на пленен френски лейтенант и българска лекарка.⁴ Първият роман печели литературната награда „Гонкур“ в годината на издаването си, а през 1996 г. е екранизиран и има известен успех (номиниран същата година в шест категории „Сезар“, като печели две от тях). Писателят Р. Версел започва Първата световна война на Западния фронт като санитар, но след завършване на военното училище „Сен Сир“ е произведен в офицерски кандидат и изпратен в Македония като военен следовател.

Сред професионалните военни, чиито трудове за този фронт все пак са получили известна популярност, може да се посочи на първо място мемоарната книга „Моето командване на Изток“ на генерал **Морис Сарай**, командващ през 1915–1917 г. Източната армия.⁵ Поради противоречивите мнения за генерала не само като военен, но и като замесен в политиката, тя предизвиква по-широк интерес. Едно от лицата, които са критикувани в нея – командващият френския контингент на Солунския фронт генерал **Емил Кордоние**, на свой ред издава мемоарна книга с показателното заглавие „Предадох ли Сарай?“, като целта ѝ е да разкрие неговата гледна точка за конфликта с главнокомандващия Източната армия, по чието настояване той е отзован във Франция.⁶

Друг генерал от Източната армия, който оставя своите спомени, е **Франсоа Жуино-Гамбета**.⁷ Две години след края на войната той разкрива каква е ролята на неговата бригада, състояща се от Първи и Четвърти африкански шасьорски полк и полк марокански спахии при атаката и превземането на Скопие (24–30 септември 1918 г.). Книгата дава множество конкретни данни и детайли за този успешен военен поход. Две години по-късно книга със същия сюжет издава и лекарят на марокан-

следните автори: Ancel, Canudo, Cazielle, Cordier, David, Feyler, Frappa, Labry, Larcher, Rinieri, Salmon, Sarraill с техните френски произведения.

³ Кавалерът на три ордена за храброст и автор на „Един от Първа дивизия“ Георги Ст. Георгиев изброява в своята статия „Убити срещу нас френски писатели. Официална френска оценка за българския войник“, редица загинали френски културни дейци.

⁴ Vercel, Roger. *Capitaine Conan*. Paris: Albin Michel, 1934. Vercel, Roger. *Léna*. Paris: Albin Michel, 1936.

⁵ Général Sarraill, Maurice. *Mon commandement en Orient (1916–1918)*. Paris: Flammarion, 1920.

⁶ Cordonnier, Émilien-Louis-Victor. *Ai-je trahi Sarraill?*. Paris: Les étincelles, 1930.

⁷ Jouinot-Gambetta. *Uskub ou le rôle de la Cavalerie d'Afrique dans la victoire*. Paris: Berger-Levrault, 1920.

ските спахии – **Огюст-Анри Миле**, но разширява разказа с описание на настъплението до р. Дунав.⁸

И докато спомените на генералите от командването на армията все пак са известни и се ползват от историци и изследователи на Първата световна война, то произведенията на офицерите, подофицерите и войниците рядко попадат във фокуса на учените и широката читателска публика. А първите подобни публикации се появяват непосредствено сред началните сражения между френските и българските войски през есента на 1915 г., когато съглашенските войски, опитващи се да подпомогнат сръбската армия, са отхвърлени и принудени да отстъпят на гръцка територия.

Непосредствено след това отстъпление и завръщането на войските в Солун, през март 1916 г. завършва своите записки **Арен Жулиен** – сержант от 244-ти пехотен полк, и същата година те са публикувани в Париж.⁹ В началото дневникът му описва прехвърлянето по море на неговата част, потеглила за Балканския полуостров от Елзас. В средата на октомври 1915 г. ротата му вече е в Солун. Първото впечатление на войниците за града е, че това е „един индустриален град“, като те объркват минаретата на джамиите с фабрични комини. В подготовката за сраженията срещу новия неприятел сержантът си дава сметка защо българите са влезли във войната за Македония. Според неговите описания тази територия е за тях „това, което е за нас Елзас и Лотарингия“. Може би и по тази причина той споделя, че не може да „мрази българите, така както мрази наследствените неприятели на Франция“, т.е. германците. Първото сражение е при изоставеното днес село Кара Ходжали около гр. Неготин, където неговата част е подложена на масирана бомбардировка от закупените преди войната от българите френски 75-милиметрови оръдия на Шнайдер, като понася загуби. Предприетата след артилерийската подготовка българската атака на нож към укрепените френски позиции е неуспешна и нападенията временно спират. В края на ноември под натиска на българите следва общо френско отстъпление, което е описано в доста героични краски. Това е естествено за книга, издадена по време на войната, в която не може да се говори за военските добродетели на неприятеля. Запознал се на място с природните и климатичните особености на региона, той, както и останалите войници от неговата рота, се възмущават от „промишването на мозъка“ от парижките вестници, които описват река Вардар и районите около нея като някаква приказна земя.

⁸ Médecin major Millet, A.H. *A travers la Serbie libérée. 1918. Souvenirs*. Paris: Charles Lavauzelle, 1923.

⁹ Arene, Julien. *En Macédoine. Carnet de route d'un sergent de l'armée d'Orient*. Paris: Ed. Georges Ores, 1916.

На сраженията в района през същата 1916 г. е посветена и една анонимна книжка, наречена „Два месеца военни действия в Сърбия“.¹⁰ За автора „Х“, командир на взвод от 372-ри пехотен полк, са известни само неговите инициали – „ПБ“. Книгата започва с описанието на пътуването на полка до Солун, където в средата на октомври 1915 г. войниците са настанени в местността Зейтенлик (Зейтинлък), където е базата на Източната армия. По време на неделната проповед местните католически свещеници, за които се смята, че познават добре балканските взаимоотношения, заявяват, че българите се бият против волята си срещу французите. Следва подробно описание на същите сражения при Криволак – Неготин и Кара Ходжали, където от 30 октомври те са в пряк досег с българите. Авторът дава живописни описания на местните села и начина на търговия с жителите им. С течение на времето сраженията се засилват и френският офицер не се притеснява да сподели страховете си от нощните атаки на нож от страна на българите, чиято храброст той признава. Все пак с доста приповдигнат тон той изтъква, че в другите области на военната дейност французите ги превъзхождат. Но тъй като няма как да не се спомене и френското отстъпление, то е представено отново под доста героичен ъгъл. Книгата завършва с цитирането на едно писмо, което според автора французите са оставили за българите при отстъплението си и в което се твърди, че между българи и французи няма омраза.

Полковник **Жозеф Васал** първоначално е началник на медицинска служба на 6-и колониален полк, след това на 1-ва пехотна дивизия, а накрая и на целия експедиционен корпус на Дарданелите. Колониалните войски са подходящо място за него, защото преди войната е защитил докторат по паразитология. Книгата му излиза през есента на 1916 г. а на следващата година е отличена с наградата „Мосион“ на Френската академия на науките.¹¹ Де факто публикацията е базирана върху всекидневните бележки от дневника му, които той изпраща редовно на съпругата си англичанка. Част от тях излизат и на английски, в чието заглавие се твърди, че това, за разлика от френския текст, е „нецензуриран вариант“.¹² И наистина в книгата, отпечатана в Париж, „белите петна“ от дейността на военната цензура са многобройни. В предговора на френското издание главнокомандващият френския експедиционен корпус на Дарданелите

¹⁰ X. Deux mois de campagne en Serbie. Journal d'un officier jurassien. (Octobre-Novembre 1915). Paris: Librairie de l'armée, 1916.

¹¹ Vassal, Joseph. Dardanelles, Serbie, Salonique: impressions et souvenirs de guerre (avril 1915-février 1916). Plon-Nourrit, 1916.

¹² Uncensored Letters from the Dardanelles: Written to His English Wife by a French Medical Officer of Le Corps Expéditionnaire D'Orient. W. Heinemann, 1916.

генерал Албер д'Амад го описва като „офицер, моряк, учен... войник, артист, книжовник..., художник, философ“. Публикуваните записки започват през март 1915 и завършват през февруари 1916 г. Първата част на книгата е посветена на Дарданелите, където въпреки постоянно прокламирания оптимизъм на лекаря, в крайна сметка съюзниците не постигат успех и са принудени да напуснат. Сравнително по-сдържан е оптимизмът на автора при описанията на Македонския фронт (както и много по-малко бели петна породени от военната цензура). Описанията на дейността на командваните от него 80 военни лекари и няколко военнополови болници се редуват с впечатления от пътуванията му в региона. Но в книгата намират място и някои интересни детайли от бойните действия, като например пленяването от българите на френски брониран автомобил. В крайна сметка това е произведение, което много по-подробно описва дейността на експедиционния корпус в Дарданелите, отколкото на Източната армия в Македония.

И други френски военни лица оставят през 1916 г. свои впечатления от първите бойни действия в този регион, но те са свързани с разгрома и отстъплението на сръбската армия и касаят само косвено Източната армия.¹³

И през следващата 1917 г. продължават да бъдат издавани дневници и описания на първите сражения в Македония. Една от най-интересните и получила доста голяма популярност (донякъде заради името на автора си) книга е „Сраженията в Изтока. Дарданелите – Солун (1915–1916)“.¹⁴ **Ричото Канудо** е популярен френско-италиански писател, философ, критик, известен с факта, че въвежда термина „7-ото изкуство“ за киното. Още в началото на войната той постъпва като офицер в Чуждестранния легион и участва в сраженията в Северна Франция. След влизането на Италия във войната предпочита да остане във френската армия. Като лейтенант, командир на рота зуави (zouave)¹⁵, заедно с легионерите участва в сраженията при Дарданелите и на Македонския фронт, за което е награден с най-високите военни отличия. Многократно е раняван, а книгата е завършена през юли 1916 г. във военна болница в Солун, където Канудо се лекува от поредното раняване. Откъси от книгата първоначално са публикувани в

¹³ Ferri-Pisani. *Le Drame serbe. Octobre 1915-mars 1916*. Paris: Perrin et Cie, 1916; Labry, Raoul. *Avec l'armée serbe en retraite*. Paris: Perrin & Cie, 1916; Médecin major Thomson, Louis. *La retraite de Serbie*. Paris: Hachette, 1916.

¹⁴ Canudo, Ricciotto. *Combats d'Orient. Dardanelles – Salonique (1915–1916)*. Paris: Hachette & Cie, 1917.

¹⁵ Зуавите са формирания от лека пехота във френската армия, съставени главно от колониални войски от Френска Северна Африка.

специално издавания от френските военни власти в Солун „Френско-македонски преглед“ (Revue Franco-macédonienne) под псевдоним **капитан Уданк (Capitaine Oudanc)**.

Книгата започва с описание на пътуването към Дарданелите, където се планира да се извърши десант, след което да се завладеят Проливите. На войниците първоначално се казва, че ще дебаркират в Дедеагач, защото „българите са на наша страна“, и с горчивина Канудо отбелязва „всичко, което ни се говореше, бе лъжа“. След неуспеха в Галиполи, където френските и английските войски са отблъснати, експедиционният корпус е насочен към Солун. Първоначално Канудо смята, че гърците ги подкрепят, защото ще се бият срещу българите, но твърде скоро среща от тяхна страна неприязън или безразличие. Веднага след дебаркирането неговата част е изпратена на север срещу българите. Първоначално, по искане на сърбите, е принуден да евакуира едно „подозрително“ село, което действие описва с тъга и съчувствие към местното население. След което започват бойните действия. За разлика от посочените по-горе автори, в неговите описания на сраженията няма нищо героично, с уважение описва мъката и сълзите от безсилие на един български пленник. Веднага прави сравнението с безразличието на един евреин шивач от София, който е щастлив, че повече няма да рискува живота си. Описва и намерения български позив, в който французите са запитани защо се бият да защитават сърбите, а не отидат да пазят Франция от немците (Канудо с изненада пише, че българите в позива използват френското презрително название на германците „Бош“). Изненадан е и че, след като французите правят карти на местността и ги наричат с различни френски имена, тези названия на позиции и опорни точки фигурират в бележниците на убити български офицери, от което следва изводът, че са взети от френски пленници, които са ги издали. На свой ред той започва да общува както с някои български дезертьори (католици, които доброволно са се предали), така и с военнопленници, като в разговорите се стреми да разбере и гледната точка на противника за войната. На Канудо се пада отговорността да командва последната рота, която прикрива отстъплението на френските войски към гръцката граница, и той описва с тревога преживяната опасност да бъдат обкръжени и пленени. Но „късметът ги спасява“. Книгата на Канудо остава една от малкото по-реалистични произведения, излезли преди края на войната.

Анри Либерман е офицер от 58-и батальон шасьори (chasseurs à pied)¹⁶ от 122-ра пехотна дивизия, която участва още от самото начало на бойните действия на Македонския фронт. „Срещу българите: френската военна кампания в Сръбска Македония. Преживените разкази на един

¹⁶ Шасьорите (chasseurs à pied) са формирания от лека пехота във френската армия.

шасьор. Октомври 1915 – януари 1916¹⁷ е втората му книга за войната, след издадената по-рано „Това, което видя един офицер шасьор“, в която описва военните действия през началните два месеца на войната и сраженията в Ардените, Марна и Реймс.¹⁸ Книгата за Солунския фронт (в която също има доста „бели петна“, т.е. текст, който цензурата е сметнала, че не трябва да се публикува) започва с пътуването на лейтенант Мазурие, командир на 9-а рота (псевдоним на автора) от Реймс до Солун. Описани са всички подробности за предпазните мерки и подготовката за действие при евентуално торпилиране на корабите, както и страхът, предизвикан от немските подводници – сериозна заплаха в Средиземно море през войната. След пристигането на ротата му в Солун те са настанени заедно със зуавите, легионерите и пехотата в Зейтенлик. Следва описание как войниците и подофицерите от неговата част не искат да заплатят скъпата според тях цена, на която гръцки търговци им предлагат стоките и съответно си ги взимат, без да плащат, чрез най-различни способы. Това няма как да не обясни чувствата, които местните търговци започват да изпитват към войниците от Източната армия. След кратък престой следва пътуване с влак до Гевгели и Струмица. Описва подробно гробището, където е погребан „един батальон сръбски граничари“, убити през март същата година от български комитаджии (Валандовската акция). Ротата му е изпратена до Криволак и участва в битката при завоя на Черна. Следва описание на атаката на манастира „Св. Архангел“, но сведенията за бойните действия липсват – цензурата ги е премахнала. Частта му, след тежки сражения, завзема Долно Кичево, но попада в засада, тръгвайки към Горно Кичево, където дава доста жертви (пасаж, за който интересното е, че не е цензуриран). В същото време Либерман пише, че срещу тях воюва „Македонският полк“, който бил смятан за слаб. Следват описания на френска атака на нож, като отново жертвите на французите са сериозни – убит е командирът на батальона. Авторът хвали храбростта на българската пехота, но намира странно обяснението за презрението към смъртта, показано от войниците. Според него те са упоени от офицерите им с „етер“ (Либерман обърква ракията, която неговите войници намират в манерките на убитите българи, с етер).

След тези сражения на 21 ноември 1915 г. частта му е изтеглена за кратко от бойната линия и изпратена заедно с военна част от африкански шасьори, които също са дали много жертви в боевете, да пазят моста при

¹⁷ Libermann, Henri. *Face aux Bulgares: la campagne française en Macédoine serbe. Recits vecus d'un officier de chasseurs à pied octobre 1915-janvier 1916*. Paris: Berger Levrault, 1917.

¹⁸ Libermann, Henri. *Ce qu'a vu un officier de chasseurs à pied. Ardennes belges-Marne-Saint Gond-Bataille sous Reims (2 août -28 septembre 1914)*. Paris: Librairie Plon, 1916.

Дреново. По време на кратката почивка от сраженията Либерман описва срещите си с колега от военното училище и разговорите, които водят за кампанията в Македония. В началото всички са се надявали, че това ще бъде серия от победи, и отдават пораженията на факта, че войската е твърде малобройна, а за да успеят, са необходими сериозни попълнения. Следва ново сражение – българите завземат кота 208, а французите отстъпват панически. Похвалена е българската артилерия. Назначеният нов командир на батальона е приет с недоверие – „*всеки път когато се здрависва с офицерите, извърта глава*“. Това подозрение се оправдава при следващата битка с българите, защото командирът на батальона бърка и смята, че неприятелят няма да атакува Дреново. И докато в предишни няколко страници Либерман описва турците от района като население, което се страхува и бяга от българите, които „убиват и крадат“, то в момента на сражението турците от това село внезапно се превръщат в български шпиони, които дават сведения на неприятеля. Следва обрисуване (което отново учудващо не е засегнато от цензурата) на безредно отстъпление и паника на френските войски. Според френския офицер спасението на дивизията се дължи само на факта, че българите не продължават с атаката и по този начин ѝ дават шанс да се измъкне от обкръжение. И отново следва описание на драматични събития за френската армия – много войници са затрупани от дебел сняг и загиват от измръзване. В крайна сметка авторът с облекчение описва получената заповед частта му да се изтегли, водейки отбранителни сражения. Краят на книгата след оттеглянето в Гърция е доста лаконичен. Либерман се разболява и се прибира във Франция. След лечение е изпратен на Западния фронт и следва нова книга за сраженията, в които участва.¹⁹

Владимир Иванович Лебедев, също като Р. Канудо е писател и офицер от Чуждестранния легион. Същевременно е и кореспондент на редица френски списания. Спомените му, публикувани в Париж през 1917 г., се отнасят за първите сражения на Солунския фронт.²⁰ Оценката му за българите като войници е, че са смели и се бият храбро, но не са запознати с модерната война. Прави му впечатление голямото количество войници от гръцки произход от противниковата армия, които преминават през френските позиции и дезертират. Лебедев отбелязва любовта на българите към руснаците, като същевременно дава сведения как един французин, пленен от неприятеля е освободен от българския капитан, за да не бъде убит от

¹⁹ Libermann, Henri. *L'infanterie héroïque et douloureuse: Thiaumont-Moronvillers. Juillet-août 1916-mars-avril 1917. Récits vécus d'un officier de ligne*. Paris: Perrin, 1918.

²⁰ Lebedev, V. I. *Souvenirs d'un volontaire russe dans l'armée française, 1914 1916*. Paris: Perrin et Cie, 1917

командваните от него „комитаджии“. Отново френското отстъпление се отдава на численото превъзходство на българите и подобно на повечето горепосочени автори се твърди, че то се е провело „стратегически добре, почти без жертви“ и въобще не може да се нарече „бягство“. През 1917 г. В. Лебедев напуска френската армия и става министър на флота във Временното руско правителство на Керенски.

В една рецензия за книгата „Бродягите на славата“ (*Les vagabonds de la gloire*) авторът ѝ – капитан **Рене Милан**, е наречен „поет на военните летци“. Този пионер на военноморската авиация издава поредица спомени и описания на бойната си дейност под псевдоним **Морис Лару (Maurice Larrouy)**. Втората книга от тази серия е посветена на Източната армия, където през януари 1916 г. той е назначен за командващ на военноморската авиация (6 водосамолета).²¹ Задачата на неговата част е да охранява корабите, пътуващи от Франция за Гърция от атаките на немските подводници. Пристигането му в Солун е съпътствано с изключителни затруднения, свързани с организирането на службата, които той описва подробно. Свидетел е на бомбардировка от цеppelin на Солун, чиято цел е да порази Щаба на Източната армия. Нападението е безуспешно. Милан изказва мнение, че командирът на цебелина е посетил лично една седмица преди полета Солун, разузнал е на място разположението на набелязаните обекти и се е свързал с местна агентура. Както е договорено, тази агентура в дадената нощ запалва огньове, за да насочи бомбардировката. Подобно на другите автори и той не показва топли чувства към местното население, оправдавайки се с апатията и показното незачитане на солунчани към французите, „които са дошли тук, хвърляйки злато и проливайки кръв, за да ги освободят“. Първоначално Милан лети само над Солунския залив, но след това му е дадена задача да разшири дейността си. За да избере подходящи места за разполагане на самолетите, първоначално обикаля с кораб Халкидики, а след това и със самолет, като всяко посетено място е съвместно описано. Според летеца в Източната армия тук съществува много по-силна връзка и по-голяма дружба между военните, отколкото по фронтовете във Франция. Интересен е разказът му за поведението в Македония на редица обикновени войници, които никога преди това не са излизали от пределите на родните си места. Неговият анализ опровергава създадената от медиите във Франция представа, че това е един вид „колониална война“, водена срещу изостанал противник. Летецът посочва, че неприятелят е добре организиран и с модерни средства за защита. Ето причината за огорчението и раздразнението, което изпитват всички войници в Източната армия, когато във Франция ги обвиняват,

²¹ Milan, René. *Trois étapes. Les vagabonds de la gloire. Deuxième série*. Paris: Plon, 1917.

че бездействат. Но същевременно, докато в този период се води битката при Вердюн, капитан Милан разказва подробно за кафенетата, салоните и ресторантите в Солун. През лятото на 1916 г. той е преместен по назначение в Италия, но преди да замине, е свидетел в края на март г. на успешна вражеска бомбардировка на Солун, когато е унищожен голям склад с боеприпаси. През 1919 г. Милан издава следващата книга от поредицата, в която е включена дейността му като военен летец в Италия и Северна Франция. Книгите му са многократно преиздавани, а след войната авторът изоставя офицерската кариера за сметка на литературната.

Алсид Рамет (Alcide Ramette) е френски поет и писател, който през Първата световна война като лейтенант е командир на рота в 84-ти пехотен полк. През януари 1915 г. е ранен за първи път на Западния фронт, а една година по-късно – през януари 1916 г., отново пострадва, този път край Струмица, на Македонския фронт. Награден с военен кръст за храброст, той е евакуиран в болница в град Тулон, където започва да пише военен роман за преживяванията си на Изток. Междувременно става лауреат на литературната наградата „Жюл Давен“ на Френската академия на науките. След лечението си отново се завръща в Източната армия, като кариерата му продължава в Щаба на 33-та пехотна колониална бригада. През 1917 г. в Париж е публикуван романът му „В помощ на Сърбия. Завръщането на един ранен.“²²

Героят на романа – Виктор Лефран, е селянин от Северна Франция, който въпреки че е обявен за „негоден за военна служба“, постъпва като доброволец в Източната армия. Следва пътуване от Марсилия за Солун, където настъпват първите разочарования. Сраженията при Криволак разбиват илюзиите му, че с „бягството си“ от селото той ще види целия „блясък“ на Ориента. Следва мрачна картина на Македония, оцеляване при минус 17 градуса, а описанието на полевата болница, където след замръзването му неговият герой е закаран, е зловещо. И въпреки многобройните „бели петна“ в романа, оставени от дейността на военната цензура, от него лъха нескрита безнадежност.

След войната А. Рамет продължава своята литературна кариера.

В сборника на **Леонс дьо Гранмезон** „Впечатления от войната на военни свещеници“ излязъл в Париж през 1917 г. един откъс се отнася и до Източната армия.²³ Той е на дивизионен свещеник, чиито инициали са Анри де П. Цензурата не е разрешила и да се даде сведение от коя дивизия е той. Разказът започва с традиционното описание на пътуването от

²² Ramette, Alcide. *Au secours de la Serbie. Le retour d'un blessé*. Paris: Librairie Plon, 1917.

²³ Grandmaison, Léonce de. *Impressions de guerre des prêtres soldats*. Paris: Plon-Nourrit, 1917

гр. Тулон до Солун, като се набляга на всички мерки за сигурност, взети на кораба, за да се предпазят от атаките на немските подводници. Солун не оставя никакви особени спомени в автора и на 20 ноември той заедно с други военни потегля към Криволак. В Гевгели им съобщават, че тяхната дивизия по всяка вероятност ще отстъпи и въпреки това те продължават с влак към гара Криволак, която безуспешно е обстрелвана от българската артилерия. Авторът споделя, че са му казвали, че българските артилерийски наблюдатели са доста опитни и по тази причина е изненадан, че снарядите падат на съседния хълм. „Може би неприятелските оръдия са имали друга цел“, е заключението. Следва пътуване до Кавадарци, където се водят сражения. Българите са описани като храбри планинци, които умело използват гънките на релефа и смело атакуват. Но отново отстъплението се отдава на численото превъзходство на неприятеля. В Кавадарци българското население преобладава и няколко пъти през седмицата са разстреляни „комитаджии“.

В Струмица свещеникът се среща със свой колега от ордена на асомпционистите²⁴, свещеник, който много години е на Балканите а в момента служи като преводач. Той му разказва, че скоро е разпитвал пленен български офицер, който се е оказал негов бивш ученик от колежа в Пловдив. Той, както и другите българи, съжалявал, че трябва да воюва срещу французи. Следва разказ за отстъплението към Гърция, където се настаняват в села, от които според думите на автора българите са изселени и заместени с гърци – емигранти от Тракия и Мала Азия. Разказът завършва през май 1916 г. с впечатления от въздушни двубои и неопределено очакване – дали ще се върнат във Франция, или ще продължат сраженията в този далечен за тях край.

И през последната година на войната във Франция излизат книги, посветени на Източната армия. „Един парижанин в Солун“ на **К. Алтам** е част от ежеседмична поредица, наречена „Отечество“, която според рекламата „разказва всяка седмица за някой разтърсващ, драматичен преживян епизод от войната“.²⁵ Авторът участва в поредицата с още 2 книжки – едната посветена на италиански щурмовак, а другата разказваща за френските танкисти. Тази малка книжка (36 страници) с корица, която не може да се приеме за „героична“ (представява френски офицер пушещ цигара, заобиколен от жени и войници от съюзнически армии на пазара в Солун) дава повече сведения за автора, отколкото за никакви бойни действия. Преди мобилизацията той е електротехник и е част от

²⁴ Името на конгрегацията идва от „Успение Богородично“ и затова са известни и като „Успенци“.

²⁵ Altam, C. *Un Parisien à Salonique*. Paris: F. Rouff (coll. Patrie), 1918.

контингента, участвал в сраженията при Дарданелите, „които с облекчение напуснахме“. През януари 1916 г. дебаркира в Солун и директно е отведен в Зейтенлик. В този момент за него неприятелите са гърците и комитаджиите. В книжката се дава описание на честите въздушни атаки над града, провеждани както от немски самолети, така и от цепелин. Голямото желание на Алтам да служи в авиацията донякъде се сбъдва и той участва като наблюдател на балон при сраженията при Битоля, които са описани „видяни от високо“. Тази кратка книжка завършва с новината, че е заболял от малария, вследствие на което е евакуиран.

Една от най-интересните и обективни книги за Солунския фронт, издадени преди края на войната, е на **Жан Сезон** – офицер от Генералния щаб на 57-а пехотна дивизия със заглавие „От Елзас до р. Черна. Бележки и впечатления на един офицер от Източната армия“.²⁶ Още от първите страници той се стреми да намери обяснение защо българите воюват срещу Антантата. Авторът хвърля вината донякъде и върху Франция, която обвинява, че след Междусъюзническата война през 1913 г. е взела едностранно позиция и провежда кампания, която „дълбоко наранява българите“. Описанията на военните действия през 1915 г. са много подробни и отдават почит на неприятелските войници, които атакуват смело „сякаш не си дават сметка за опасностите“. Отбелязва, че противниковите войници са отлично подготвени за сражения в планините и са много претенциозни по отношение на храната и снабдяването им. Като офицер от Щаба на дивизия, на която се разчита да направи пробив в българските линии, Сезон не си прави излишни илюзии. За да може войсковата част да изпълни поставените задачи, трябва „българите да заболяят внезапно от чума или пък някой Ангел Господен да ги разпръсне“, с тъжна ирония отбелязва капитанът. Французите в крайна сметка са принудени да отстъпят и в книгата се отбелязват сериозни грешки на българското командване, което не се възползва от полученото предимство.

Когато неговата дивизия се връща на гръцка територия, авторът отново използва своята ирония: „Казва ни се, че защитаваме Гърция: за да сме искрени, трябва да си го кажем, че ние я защитаваме въпреки нейното желание и по-точно да не забравяме, че само преди осем дни ние почувствахме ясно, че по-скоро тя ни защити. Нищо не пречеше на българите да минат границата и да ни последват“. Следва изграждането на укрепления Солун, което позволява на автора да направи редица екскурзии в гръцка Македония, които затвърждават вече създаденото мнение, че голямата част от „македонците“ имат пробългарски чувства. А самите българи

²⁶ Saison, Jean. *D'Alsace a la Cerna. Notes et impressions d'un officier de l'Armée d'Orient. (Octobre 1915-Aout 1916)*. Paris: Plon-Nourrit, 1918.

без въодушевление воюват срещу французи и руснаци, просто защото са „войници, които се подчиняват на заповедите“.

Доктор **Пиер Маридор** е част от 122-ра пехотна дивизия, която е на Източния фронт от началото на военните действия. Излезлите през 1918 г. (и преиздадени 10 година по-късно) впечатления под заглавие „В Македония (1915–1917 г.). Солун, Ватилък, Кирец, Баница, Урбени, Сакулево, Желево. Руан, маларията, няколко растения намерени в Македония“ дават възможност да се види погледът на един културен и образован французин (Маридор е бивш кмет, кореспондент на вестник „Известия на Руан“, автор на публикувани анализи за творчеството на Г. Флобер) върху Македония и населението през войната.²⁷ Следвайки бойния път на своята военна част, той дава интересни сведения както за Солун (който за разлика от други негови сънародници му харесва), така и за посетените селища, обитавани от население, което невинно се отнася с топли чувства към френската армия. Описанието на пораженията от малария дава явна представа за този сериозен проблем за съглашенските войски.

Подобна е и книгата на военния лекар **Леон Подельо** „В Дарданелите, в Лемнос, по бреговете на Вардар: спомени от войната в Изтока и впечатления от пътуване.“²⁸

В „Един епизод от сръбската драма“ френският сенатор **Морис Саро и подполковник Жозеф Рево** описват своята мисия през октомври 1915 г., когато те са изпратени да преценят моралното и материалното състояние на сръбската армия. През Солун те заминават на север и в продължение на 15 дни посещават Ниш и Крагуевац, като се срещат с редица сръбски военни и държавни ръководители. Подкрепени с много документи, двамата автори описват неуспешните си опити да убедят френските власти в необходимостта от засилване на Източната армия на генерал Сарай и подпомагането на сръбските съюзници с муниции и артилерия.²⁹

Книгата на **Шарл Нобис** „Писма от Македония“ е доста харесвана и цитирана от колегите от Македония, защото той е един от малкото французи от този период, който открива съществуването на „македонско самосъзнание“ сред част от селяните в териториите, където се водят

²⁷ Maridort, Pierre. *En Macédoine (1915–1917): Salonique, Vatiluk, Kirec, Banitzza, Urbeni, Sakulevo, Zélova. Rouen, le paludisme, quelques plantes trouvées en Macédoine*. Paris: Fischbacher, 1918 (1928)

²⁸ Peaudeleu, Léon. *Aux Dardanelles, à Lemnos, sur les bords du Vardar: souvenirs de guerre en Orient et impressions de voyage*. Nice: Imprimerie du Patronage Saint-Pierre, 1925.

²⁹ Sarrault, Maurice et Lieutenant-colonel Revol, J. *Un épisode du drame serbe*. Paris: Hachette, 1919.

бойни действия.³⁰ Писател, политик, журналист, Нобис е санитар в 57-и пехотен полк. От декември 1915 до май 1919 г. той воюва в Източната армия. Най-интересните от неговите „писма“ се отнасят за дейността му в района на Битоля от октомври 1916 до юни 1917 г. като част от мобилен полеви лазарет.

Документалната книга на **Йожен Гаскоин** „Зората на реванша. Сръбските победи от 1916 г.“ описва успеха на сръбските войски при Каймакчалан и Битоля. Книгата е допълнена с двадесет фотографии и карта на бойните действия.³¹

Издаденият през 1919 г. роман с претенциозното име „Източната армия“ от **Анри Семнос** е базиран на „пътните бележки“ на лейтенант Вилера, който участва в сраженията при Дарданелите и военните действия през 1915 и 1916 г. в Македония.³² От името на този френски офицер подробно са описани пътуването през Средиземно море и престрелките с турците в Галиполи, където Вилера е ранен. Лекуван в Александрия, той има любовен роман с лекуващата го медицинска сестра, след което е изпратен в Солун. След кратък престой в Зейтенлик заминава с частта си за Дойран, където се сблъсква с българите. Неприятелят е описан като смел и умел в планинските сражения, нещо, което французите според Вилера не умеят. След отстъплението и престоя в Солун героят на романа се влюбва в една французойка, пееща в ресторант „Одеон“. Книгата продължава с дълги цитати на разменените любовни писма между двамата и терзанията на лейтенанта. В крайна сметка през лятото на 1916 г. офицерът отново потегля за фронта и за разлика от подробните описания на сраженията срещу турците, в този случай схватките са само бегло описани. Книгата завършва със сведението, че след кратък престой в болницата лейтенант Вилера почива от малария.

Подобно произведение, базирано на дневниците и пътните бележки на загинали в сраженията френски офицери, е „Епизод от отстъплението от Вардар“ на **Анри Амур дьо Вилбон**.³³ Книгата е посветена на неговия брат лейтенант Роже дьо Вилбон, като тя е допълнена и със сведения, взети от дневника на капитан Пиер Корбен. Двамата френски офицера са част от командването на 260-и пехотен полк, който от самото създаване на Източната армия участва във войната срещу българите. След зимното отстъпление през 1915 г. полкът е край Солун и изгражда отбранителна-

³⁰ Nobis, Charles. *Lettres de Macédoine*. Paris: Marcel Gilly, 1919.

³¹ Gascoin, Eugène. *L'aube de la revanche. Les victoires serbes*. Paris: Ed. Bossard, 1919.

³² Semnos, Henri. *Armée d'Orient: carnet de route du lieutenant Villerat*. Paris: E. Figuière, 1919.

³³ de Villebonne, Henry- Amour. *Episode de la retraite du Vardar*. Paris: Bloud&Gay, 1919.

та линия пред града. От лятото на следващата година тази военна част е първоначално при Лерин, а след това е разположена в град Битоля и околностите му. При кота 1248 през март 1917 г. този полк губи голяма част от състава си (при атаката на 19 март от ротата на лейтенант Дьо Вилбон, която е в състав от 58 души в началото на сражението, в края остават годни само шест войници). И двамата офицери, чиито дневници са използвани, загиват при тези сражения.

Едуар Елсей не е от военните, участвали в сраженията в Македония, а е журналист от вестник „Le Journal“. Той е прикрепен към Източната армия и има възможност пряко да наблюдава военните действия и живота на фронта. Е. Елсей има опит с Балканския полуостров още от времето на Балканските войни, когато е командирован и отразява действията на черногорската армия. Той пристига в Солун още с първите дебаркирали френски войски и в продължение на 2 години редовно информира редакцията в Париж чрез своите кореспонденции за положението на македонския боен участък. Проблем, който авторът отбелязва, е, че въпреки моралното задължение на журналистите да се придържат към истината, често нейното разкриване може да има „катастрофални последици“. И през Първата световна война официалната информация има задачата пропагандата да е на първо място. Донякъде с цел да бъде по-независим от своята парижка редакция, която често поправя и преиначава неговите съобщения, Елсей започва да издава в Солун вестник „L'Écho de France“, който се разпространява само сред войниците от Източната армия. През ноември 1917 г. той заболява от малария и се връща във Франция, където отново се убеждава в пренебрежителното обществено мнение за Македонския фронт. За да може да обори подценяването и неразбирането, през 1920 г. Елсей написва книгата „Приключенията на Източната армия“, която е базирана както на неговите репортажи, така и на личните му впечатления, които не е било възможно да бъдат публикувани по време на войната.³⁴

Жак Ансел се смята за един от първите френски геополитици, той е университетски преподавател и автор на много научни публикации. Книгата му, посветена на дейностите и действията на Източната армия, е базирана както на неговите лични дневници, така и на много документални материали, до които той има достъп като офицер от Генералния щаб на армията, част от командването на две колониални дивизии – 57-а

³⁴ Helsey, Édouard. *Les aventures de l'armée d'Orient*. Paris: La renaissance du livre, 1920. Други кореспонденти, които публикуват през войната или непосредствено след нея книги, в които намират място техните „фронтови“ репортажи са журналистът от в-к Матен и Фигаро **Макс Агион**, който е изпратен в Солун – Aghion, Max. *À travers l'Europe sanglante...*, Paris: Flammarion, 1917, както и **Габриел Домерг** – Domergue, Gabriel. *La Guerre en Orient: aux Dardanelles et dans les Balkans*. Paris: Perrin, 1916.

и 17-а, както и член на 2-ри отдел (разузнаване) на Източната армия. Приложени са 16 снимки и 2 карти. Книгата започва с преглед на политико-дипломатическата обстановка през 1915 г. на Балканите и включването на България във войната. Във Франция започва дискусия дали трябва да се отвори нов фронт и да се изпратят войски, които да се изправят срещу българската армия в опит да се подпомогне сръбският съюзник. Надделява мнението, че Франция следва да изпрати свой контингент в този район. Следващата част на книгата е посветена на първите сражения през есента и зимата на 1915 г. Последвалото френско „героично отстъпление“ е представено с доста приповдигнат тон. Книгата представлява интерес с много приведени статистически данни, взети от първоизточници – личен състав и въоръжение на Източната армия, за пораженията от болестите (най-вече маларията) и как е проведена борбата срещу тях. В главата „Колонизацията на Македония“ има много данни за различните тилови формирования към армията и тяхната дейност – по строежи на пътища, съоръжения, търговската дейност, училищното дело, производството на всякакви хранителни продукти. Близостта му с редица командващи офицери му дава възможност да ги опише като личности, но това често е повлияно от личните му симпатии.

Лейтенант Анри дьо Бернадот е автор на три много интересни издания за Солунския фронт, излезли като отделни книги, но обединени от общо заглавие „Скитниците от Изтока“ – „В Сърбия“, „В Солунския укрепен лагер“ и „В Македония“.³⁵ Той споменава, че е описал бойните действия и на Дарданелите на своя 175-и пехотен полк от 156-а пехотна дивизия, но няма сведения за подобна книга. Завършил Военно училище, той напуска армията през 1908 г., за да бъде мобилизиран през 1914 г. Първото си раняване и първия си Кръст за храброст получава на Западния фронт. В предговора обещава, че ще пише само за нещата, на които е бил свидетел като командир на 2-ра рота, на войниците от която са посветено книгите.

Първата книга започва с отпътуването на неговата рота от Дарданелите и пристигането в Солун на 6 октомври 1915 г. По кейовете има хора, но те ги гледат мълчаливо, от което лейтенантът прави извода: „Ние не сме много желани“. Още в самото начало те са предупредени от командирите, че войната в този район е различна – нередовни части (комитаджии) и липса на ресурси, поради което трябва да се държи сметка за всеки патрон, всяка провизия. Тръгвайки към фронта, той забелязва,

³⁵Bernadotte, Henry de. *Les chemineaux de l'Orient: en Serbie*. Paris: A. Messein, 1921; Bernadotte, Henry de. *Les chemineaux de l'Orient: dans les camps retranchés de Salonique*. Paris: A. Messein, 1921; Bernadotte, Henry de. *Les chemineaux de l'Orient: en Macédoine*. Paris: G. Desgranchamps, 1931.

че в селата съпротивата срещу тях е силна и се ръководи от кметовете и поповете. По тази причина офицерите предупреждават местните жители, че *„в случай че някой от тях бъде хванат да общува с врага, селото незабавно ще бъде евакуирано и изгорено“*. Французите са дотолкова обхванати от шпиономания, че разстрелват един овчар, облякъл в студа френски шинел. В първите сражения българите нападат смело, но са покосявани от артилерийски и картечен огън. В крайна сметка задачата, поставена на французите – да спасят сръбската армия, се оказва невъзможна и Дьо Бернадот пише в дневника си, че за трети път отстъпва – *„август 1915 от Аргон във Франция; октомври 1915 – от Дарданелите и декември 1915 – от Сърбия“*.

В последната част на трилогията Дьо Бернадот вече си задава въпрос за смисъла на френската експедиция на Балканите: *„Какво правим тук срещу тези мъже, които са започнали да воюват, за да позволят на един безскрупулен монарх да заеме лъвски дял на Балканите?... Какво правим срещу тези селяни, обучени по немски маниер, които загиват заради един фалшив идеал?“*. И отбелязва голямата разлика между българския войник от 1915 г. и от 1918 г. *„По време на сръбската кампания той не се беше още слял с германските контингенти, които щяха да му дадат онази сила на съпротива, с която ще се сблъскаме месеци и месеци. В Сърбия той беше смел до смърт, разбира се, но германските кадри все още не бяха се намесили, тоест той не знаеше за европейската война. В Македония, напротив, българският войник се е превърнал в дисциплиниран и сериозно обучен елемент и е готов да загуби живота си за своя цар, хитрия Фердинанд.“* Интересен момент е отбелязването на едно примирие между воюващите, предизвикано от природата, когато есенните дъждове заливат окопите. *„Французите и българите, измъквайки се от калната си постеля, се съзерцават взаимно с усмивка на лице. От човек на човек това настроение обхваща всички на първата линия... но победата на доброто е само временна, защото отново чуваме гърмежа на оръдието... примирието е приключило и в окопите, които приличат на канали, воюващите, с горчива усмивка, възобновяват своите животински инстинкти.“*

През 1916 г. при Битоля лейтенант Дьо Бернадот отново е ранен, след което е и награден с ордена на „Почетния легион“.

Етиен Бурне е френски лекар, бактериолог и имунолог. В тази си специалност той е част от екипа на бактериологичната лаборатория в Солун, която се бори с маларията, холерата и дизентерията.³⁶ Книгата му – „Бялата кула. Източната армия 1916–1917 г.“ е втори спомен, в който, подобно на книгата на Ш. Нобис, се открива „македонско самосъзнание“

³⁶Burnet, Etienne. La Tour blanche. Armée d'Orient 1916-1917. Paris : Flammarion, 1921.

сред част от местното население. По тази причина тя е използвана в материали на колеги от Македония. Цитира се най-вече един негов разказ, в който се споменава, че когато попиташ някое местно хлапе дали е грък, сърбин, или българин, то ти отговаря „македонец“. Книгата е сборник от различни разкази, водени от първо или трето лице. Поради естеството на дейността му липсват описания на битки, но за сметка на това в по-голямата част от разказите му герои са жени – англичанка – шофьор на линейка, и различни медицински сестри. Присъства и разказ, наречен „Генералът се жени“, посветен на главнокомандващия ген. Сарай, чиято слава на любител на нежния пол му създава доста проблеми. Явно за да не си създаде френският читател мнение, че в Източната армия единствено актуални са любовните авантюри, в разказ, наречен „В завоя на Черна“, Бурне споменава накратко и проблемите, с които се сблъскват войниците в този район – климат, трудно снабдяване, изолация, болести, положението на ранените. В книгата може да се намери и описание на първите прояви на руската революция – създаването на „съвети“ в руския корпус. Има и много човешко описание на пристигането на ранените пленени българи и немци в солунските болници. „Отвътре“ са разгледани с доста хумор конкуренцията и завистта между различните военномедицински мисии, част от Френския червен кръст в Солун – Sociétés de Secours aux Blessés Militaires (S.S.B.M.), Union des femmes françaises (UFF) и l'Association des Dames Françaises (ADF).

Швейцарският полковник **Ф. Фейлер** е военен историк, директор на списанието „Швейцарски военен преглед“, автор на няколко книги за Първата световна война, включително и „Македонската кампания (1917–1918)“.³⁷ Книгата се опитва да даде безпристрастна оценка на бойните действия през последните 2 години на този фронт и е ценна с предоставените статистически данни и използваните документални материали.

Книгата на **Жан Жозе Фрапа** „Македония. Спомените на един офицер за свръзка в Истока“ е една сравнително по-разпространена и известна работа, посветена на този фронт.³⁸ Авторът е популярна личност – син на известния с религиозната си тематика художник Жозе Фрапа, той първоначално се занимава с журналистика, а след това става филмов сценарист. Тези спомени не са първата творба на Фрапа със сюжет Истока. През 1917 г. той издава скандален роман със заглавие „В Солун: Под погледа на Боговете“, в който се описва животът на беден турчин, който, след като приема юдаизма, забогатява чрез различни престъпни комбинации,

³⁷ Colonel Feyler, F. La campagne de Macédoine (1917-1918). Genève : Editions d'art, 1921.

³⁸ Frappa, Jean José. Makédonia. Souvenirs d'un officier de liaison en Orient. Paris : Flammarion, 1921

под „доброжелателния поглед на древногръцките божества Афродита и Хермес“.³⁹ Но този роман е твърде далече от военната тематика, за разлика от спомените му, публикувани 4 години по-късно. С началото на военните действия през лятото на 1914 г. Ж. Фрапа е мобилизиран и първоначално командва пехотен взвод, а след раняването си, въпреки че е офицер от запаса, е зачислен към Щаба на 11 Армейски корпус. В началото на октомври 1915 г. той е прикрепен към Източната армия и заминава заедно с генерал Сарай за Солун. Близостта и голямото доверие, което главнокомандващият Източната армия изпитва към Фрапа, е причината, поради която, макар че не е действащ офицер, той е зачислен във Втори отдел (разузнаване) на Източната армия и да бъде използван като в качеството му на личен офицер за свръзка на Сарай.

В началото на книгата, с много хумор, са описани илюзиите на напускащия калта на Северна Франция и тежките сражения с германците офицер за това какво го очаква в Ориента – *„приключения, минарета, забулени жени, изобилие от растения и зеленина, препускане сред златен прах...“*. Много скоро обаче военните действия на Изток го връщат към реалността. При първите сражения през ноември 1915 г. Фрапа често е изпращан на фронта „в българска територия“ с различни задачи като пратеник и наблюдател на генерал Сарай. В този период той става пряк свидетел на конфликта, избухнал между главнокомандващия Източната армия и командващия 122-ра пехотна дивизия генерал Дьо Лардемел, който отстъпва без заповед при р. Черна. Като следствие генерал Дьо Лардемел е изпратен във Франция с искане да бъде понижен в чин. Под българския натиск французите отстъпват навсякъде, но това отстъпление е описано доста героично и от този автор, като се твърди, че то навсякъде става по „план“, с едно изключение – една английска дивизия се отдръпва от бойната линия предварително и отново французите трябва да помагат. Следва пребиваване на Ж. Фрапа в Солун, където през цялото време той е в близкото обкръжение на Сарай, което му позволява да се среща както със сръбския престолонаследник Александър I, така и с ръководителя на гръцкото „опозиционно правителство“ Елевтериос Венизелос. През март 1916 г. капитан Фрапа е изпратен да създаде шпионска мрежа в Северна Гърция и в Албания, която да действа както срещу неприятеля, така и срещу роялистки настроените гърци. След завръщането си за кратко е назначен за командир на Втори отдел на 57 дивизия, но през септември 1916 г. заболява от малария и заминава за лечение в Париж. В Париж Фрапа продължава своята дейност като близък сътрудник на генерал Сарай и провежда редица срещи с влиятелни военни и политици, в

³⁹ Frappa, Jean-José. A Salonique : Sous l'oeil des Dieux. Paris : Flammarion, 1917.

които защитава главнокомандващия от все по-засилващите се обвинения в авторитаризъм или за бездействие. През февруари 1917 г. авторът отново е в Гърция и е назначен за офицер за свръзка към генерал Петити ди Рорето – командващ италианската 35-а дивизия. Но отново се разболява от малария и окончателно напуска Източната армия.

В заключение може да се каже, че „Македония. Спомените на един офицер за свръзка в Истока“ е ценно свидетелство, написано с голяма доза хумор и с много детайли за дейността на командването на Източната армия. Описани са както многобройните интриги между различните ръководители в Щаба на Източната армия, така и доста от политическите събития. Отделено е специално внимание на търговските дейности на Сарай в подкрепа на френския износ. Книгата е посветена на главнокомандващия и е пропита с възхищение към него.

Рене Дюфур дьо ла Тюилери е главен комисар на Френската източна военноморска дивизия от 1916 до 1919 г. Ролята на комисарите във флота е да са съветници на военното командване по административни, финансови, логистични и юридически проблеми. В книгата му „От Солун до Константинопол“ липсват каквито и да е описания на военноморски или сухопътни операции.⁴⁰ Това са по-скоро бележките, които Рене дьо ла Тюилери е водил, докато е обикалял Солун и различните други гръцки градове, докато е провеждал срещи или наблюдения над униформените или не негови сънародници, над местното население. Изпъстрена с много анекдоти и любопитни подробности, тази на пръв поглед „непретенциозна книга“ е ценно свидетелство за живота в Северна Гърция и на Цикладските острови през войната. Солун, островите Тасос, Сирос, Наксос и Тинос, Волос, Света гора, Зейтенлик, делтата на Вардар, Дойран са обрисувани през погледа на един дълбоко религиозен и много талантлив автор.

Подполковник **Дьо Рипер д'Алозие** е офицер и част от командването, което ръководи усилията на Франция да спаси и да реорганизира разгромената през 1915 г. сръбска армия.⁴¹ Първата глава на книгата му „Една историческа драма: възкръсването на сръбската армия“ започва през ноември-декември 1915 г., когато първите сръбски войски стигат до Албанското крайбрежие, и завършва със събитията в края на февруари следващата година, когато тези оцелели войници са пренесени от френски кораби до остров Корфу. Втората част е изцяло посветена на лагера на острова и всички мерки за лечението, изхранването, снабдяването и въоръжаването на тази армия, за да може тя след прехвърлянето ѝ в

⁴⁰ Thuillierie, René Duffour de la. *De Salonique à Constantinople*. Paris: J. de Gigord, s.d. (1921).

⁴¹ Lieutenant-colonel de Ripert d'Alauzier. *Un drame historique: la résurrection de l'armée serbe, Albanie-Corfu (1915–1916)*. Paris: Payot, 1923.

Солун през април 1916 г. да се превърне в самостоятелна действаща част от Източната армия.

Жорж дьо Лакост е адвокат от Париж, доктор по право. Книгата му „Сцени и картини от Източната кампания“ е базирана на неговия военен дневник, в който той ежедневно описва живота си като артилерийски офицер.⁴² Въпреки че е юрист по образование, Дьо Лакост ни дава едно по-скоро философско-поетично виждане на войната. Книгата е разделена на кратки разкази – подзаглавията са близо сто. Дневниците му започват с подробно описание на пътуването през Средиземно море, пристигането в Солун и престоя в лагера Зейтенлик. Солун и цялата цивилна и военна популация са представени като своеобразна Вавилонска кула. Съюзниците от Антантата са описани с най-характерните техни черти, направили впечатление на автора. Като част от военния контингент, участвал в сраженията при Битоля в началото и пролетта на 1917 г., офицерът описва подробно както различните стълкновения – артилерийски дуели, вража пехотна атака, патрулните нападения, така и изпитания ужас от огнехвъргачките, с които си служат германците и с които за пръв път се сблъскват французите на този фронт. Обрисувано е войнишкото ежедневие и в редките случаи, когато има затишие на фронтовата линия. Съдбата на автора е сходна с тази на много други военни от Източната армия. Той заболява от малария и е евакуиран.

Жан Мари Периго е френски писател и журналист, член е на Комитета на Асоциацията на френските военни писатели. Първата публикувана негова книга – мемоарната „Плачете победители! Истински истории на Източната армия“ започва с разказ за последните дни преди подписването на Солунското примирие през септември 1918 г., и продължава с месеците след излизането на България от войната – до началото на пролетта на 1919 г., когато неговата част стига чак до Днепър, където воюва срещу болшевиките.⁴³ Произведението описва чувството на безпомощност и изоставеност, което изпитват войниците от Солунския фронт, когато вместо да бъдат демобилизирани и изпратени по домовете, са изпратени да се бият в една чужда за тях гражданска война. Критиката е насочена към политическото и военното ръководство на Франция, което не приема, че тази армия вече е небоеспособна, защото е изтощена и засегната от епидемията от испански грип. Като логичен резултат избухват войнишки и моряшки бунтове. Авторът е изразител на обхваналото голяма част от сражаващите се на Изток военни чувство, че на тяхното дело не се отдава

⁴² Lacoste, Georges de. *Scènes et images de la campagne d'Orient*. Paris: Payot, 1923.

⁴³ Perrigault, Jean. *Pleurez, vainqueurs !... histoires vraies de l'armée d'Orient*. Paris: Les Gêmeaux, 1920.

подобавашото уважение, на тях се гледа като на войници „второ качество“, че славата и почестите несправедливо са единствено за „Западния фронт“.

След войната Периго продължава своята журналистическа и литературна кариера, като през 1931 г. издава книгата „Бандитите на Изтока, или българските комитаджии“, която е силно пропагандна и просръбска.⁴⁴

В серията „Впечатления от Изтока по време на Голямата война“ **Пол Русел** издава през 1925 г. своите спомени „Солун по времето на военните действия на Изток“.⁴⁵ Авторът е част от дивизионните санитарии (brancardier) на 30-а пехотна дивизия, чиято задача е да пренасят на носилки ранените от фронтовата линия. Книгата започва със заповедта, която през април 1917 г. му е връчена на фронта във Вердюн да замине за Източната армия. Обясняват му, че той получава тази заповед, защото е ерген, най-млад от всички санитарии, а няма нито един доброволец за това назначение. Това нежелание за пътуване към Македония в този момент се обяснява с формиралото се сред френските военни мнение, че ако заминеш в тази посока, рискуваш много. Първо немските подводници в Средиземно море са много активни и голям брой кораби са торпирани. Сред военните медици вече е известно за сериозното положение с маларията и другите болести, поразяващи личния състав. Последен изтъкнат довод е, че ако загинеш в Македония, ще бъдеш погребан на чужда земя. Следва описание на пътуването му с болничен кораб, който според Хагската конвенция от 1907 г. трябва да бъде защитен от нападения. Но германците обвиняват французите, че те не спазват задължението да не се използват болничните кораби за никакви военни цели, а пренасят с тях муниципии, и по тази причина те ще ги атакуват. Като контрамярка французите използват пленени вражески офицери като заложници по време на пътуването. На кораба Пол Русел се среща с много войници, които вече са били на този фронт и се връщат от отпуска. Той ги разпитва в стремеж да си състави някакво предварително мнение, но всеки му дава различно описание на действителността в тази част на Европа.

Пристигнал в Солун, той прекарва два месеца в града и в лагера Зейтенлик, които описва с детайлите подобно на туристически гид. Забавленията са „жените“ и покер. Следва подробна обрисовка на генерал Сарай, съдейки по която става ясно, че Пол Русел не е сред почитателите на главнокомандващия. „Сарай се ползва с пълното доверие на командваните от него войски, но не е обичан от тях, което обаче въобще не го интересува.“ „Той е и политик, което ще му струва главата“, отбелязва

⁴⁴ Perrigault, Jean. *Bandits d'Orient, ou les Comitadjis bulgares*. Paris: Valois, 1931.

⁴⁵ Pol, Roussel. *Impressions d'Orient au temps de la Grande Guerre. Salonique au temps de la campagne d'Orient*. Paris: E. Chiron, 1925. <https://digital.lib.auth.gr/record/150007/files/1.pdf>

авторът и го сравнява с големите феодали през Средновековието. Наричан е вицекарал на Солун. Неприемащ никакво противоречие, той маха всеки, който не го харесва или има собствено мнение, а специални агенти следят сред командването какво се говори за него. Личният му живот е обект на сериозна критика, като го обвиняват в женкарство както с медицински сестри, така и с омъжени жени. След сватбата си през април 1917 г. Сарай празнува меден месец, без да обръща внимание на факта, че е забранил да идват жените на другите офицери. Отделна част от книгата е посветена на твърде близката до Сарай руска княгиня Н... (отнася се за княгиня Наришкина – б.а., Г.П.), която като медицинска сестра по време на Руско-японската война среща княз Наришкин, за когото се омъжва. По време на Първата световна война тя организира в Солун отделна болница за французите. „Тя е славянка, т.е. различна, и не я разбираме“, твърди Русел и обобщава „тя командва тук“.

Първоначално авторът е назначен за заместник-административен директор в една болница в Солун, но няколко дни по-късно подава рапорт и иска да бъде преместен в бойна част. От юли 1917 до юни 1919 г. той е офицер в 30-а пехотна дивизия. Под негово командване са *„297 санитарно-носачи и разполага с 139 коне и мулета, както и с 30 санитарни коли“*. Следва подробно описание какви са задълженията на санитарите-носачи, с което книгата завършва. И въпреки че в предговора Русел твърди, че ще опише участието си *„в продължение на 26 месеца в сраженията през Македония, Сърбия, България, Румъния и Русия“*, то продължение на тази публикувана част не се намери.

Капитан **Жул Риниери** е офицер от 17-и батальон на алпийските стрелци, част от 122-ра пехотна дивизия, която участва в пробива на Добро поле. Неговото изследване „Една френска дивизия в сражението на Добро поле“ е анализ на провеждането на атаката на българските позиции Сокол – Добро поле – Кравица – Голям Козяк – Тополец.⁴⁶ Подробното описание на всички фази от подготовката, включваща плана за действие, анализ на терена и силите на противника и окончателното превземане на „двете български защитни линии“, е допълнено с много документални материали. Първоначално материалът е публикуван през 1924 г. в специализираното списание „Пехотно ревю“, а след това излиза и като отделна книга.

Подобно изследване е и „Пробивът на българския фронт: 17-а колониална дивизия в сражението при Добро поле 15 септември 1915 г.“

⁴⁶ Capitain Rinieri, Jules Emile Paul. *Une division française a la bataille de Dobropolie*. Paris: Charles-Lavauzelle, 1925.

на майор **Леон Казей**.⁴⁷ По време на атаката командирът на 6-а рота от 54-ти пехотен колониален полк капитан Казей е ранен три пъти и по настояване на главнокомандващия армията генерал Франше д'Еспере, на 25-годишна възраст е награден с Почетния легион. Първото издание на книгата е през 1919 г., но има няколко преиздания. След войната Казей остава в армията и загива като командир на 21-ви колониален полк през 1940 г.

Робер Давид е френски политик, депутат в Националното събрание, доктор по право, племенник на президента Сади-Карно. През Първата световна война той постъпва като доброволец в Източната армия и участва в бойните действия на Дарданелите и на Македонския фронт. Неговите спомени, наречени „Непознатата (Игнорираната) драма на Източната армия“ излиза през 1927 г., като целта им е да се информира френското общество за *„решаващите събития, разиграли се в тези далечни земи“*.

Политическата кариера на Робер Давид преди войната му създава много познанства и връзки както сред министрите в правителството, така и сред френското командване. Близостта му с военното и политическото ръководство му позволява твърде голяма свобода на действие като офицер в интендантството на 156-а пехотна дивизия. Той пристига в Солун още с първия дебаркирал контингент и веднага заминава за Струмица и Гевгели като отговорник за снабдяването на разположените там войски. Последвалото отстъпление на съглашенските сили е претекст за награждаването му с военен кръст заради *„успешното евакуиране на събраните провизии“*. Установил се в Солун, той е свидетел на многобройни инциденти между местното население и френските военни. Особеното му положение на политик под военна униформа му позволява (за разлика от огромното мнозинство други офицери в Източната армия) да се връща свободно до Франция. В Париж използва своите срещи с влиятелни лица – министър-председателя Аристид Бриан, главнокомандващия генерал Жофр, председателя на Палатата на депутатите Пол Дешанел, за да агитира за повече внимание към Източната армия, чиято дейност е напълно подценявана. Следва пътуване в Италия за закупуване на зеленчуци, плодове и вино за френските войски в Солун. В подробните описания на престоя му не се намира много, което да ни наведе на мисълта, че е военно време. При завръщането си в Гърция взима участие (по-скоро като политик) в детронацията на Константин, като описва подробно цялата хронология на събитията. През лятото на 1917 г. отново се връща към военната си дейност за кратко, като в Пелопонес се занимава с проблемите на снабдя-

⁴⁷ Commandant Cazeilles, Léon. *La rupture du front bulgare: la 17ème division coloniale dans la bataille de Dobropolje 15 septembre 1918*. Paris: Charles-Lavauzelle et Cie, 1919.

ването на армията с храна. В края на 1917 г. маларията не го подминава и отпътува окончателно за Франция.

Морис Ларше е военен историк, автор на изследвания за Първата световна война.⁴⁸ „Първата световна война на Балканите. Ръководството на военните действия“ е документално издание, което започва с преглед на политическите събития и обстановката на полуострова преди началото на сраженията и разглежда хронологически цялата война – от експедицията до Дарданелите през април 1915 г. до подписването на примирието с Унгария на 13 ноември 1918 г.⁴⁹ Придружена със скици и чертежи, както и с дадените като приложение над двадесет документа, книгата и до днес е приемана за ценен извор за историята на войната в този район. Главнокомандващият Източната армия маршал Франше д'Еспере пише предговора на книгата.

Морис Константен-Вейер обяснява целта на спомените си наречени „Команден пункт на рота“ като „стремеж да покаже какво изпитва един офицер“, защото според него, до този момент (1930) излезлите книги „описват най-вече чувствата на обикновените войници“.⁵⁰ Той е доброволец, завърнал се от Канада, за да влезе във френската армия. Първоначално воюва край Вердюн, а през януари 1917 г. е изпратен на Македонския фронт, където е назначен за командир на рота в 58-и пехотен полк. Но няколко дни след пристигането си в лагера в Зейтенлик край Солун той влиза във физическа разправа с пияни войници, след което е арестуван лично по заповед на генерал Сарай. Сарай научава за факта, че Константен-Вейер е разрешил на няколко свои войника да присъстват на неделна религиозна служба, което силно раздразва антикатолически настроения главнокомандващ. Следва съдебен процес, в който, в крайна сметка, обвиненият е оправдан, но Сарай еднолично го наказва с 60 дни арест. Освен това поради голямата подкрепа, която са му оказали неговите колеги от полка, не му се разрешава да се върне в своята част. Назначен е в 284-и пехотен полк, където участва в подготовката и провеждането на първата атака на Яребична (Скра ди Лаген). По време на подготовката, въпреки че Константен-Вейер е пехотинец, той извършва самолетно разузнаване. Следва описание на неуспешната атака на българските позиции, по време на която е ранен. След десетмесечно лекуване във Франция сменя рода

⁴⁸ Commandant M. Larcher. *La guerre turque dans la guerre mondiale*. Paris: Berger-Levrault, 1925; Lieutenant-colonel M. Larcher. *Le 1er Corps à Dinant, Charleroi, Guise (août 1914)*. Nancy-Paris-Strasbourg, impr.-éditions Berger-Levrault, 1932

⁴⁹ Commandant Larcher, M. *La Grande Guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*. Paris: Payot, 1929.

⁵⁰ Constantin-Weyer, Maurice. *P.C. de compagnie*. Paris: Rieder, 1930.

войска и става танкист, като воюва на Западния фронт. Книгата завършва с гордо отбелязване на автора, че в крайна сметка оплакването му до министъра на войната относно наложените му 60 дни арест от Сарай е било одобрено и министърът е отменил заповедта.

„Източни дни“ на **Анри Фрапи**е е роман, базиран на фронтовите дневници на автора, който от януари 1917 г. е на Македонския фронт.⁵¹ Син на известния писател Леон Фрапи, Анри явно е наследил неговия талант. В книгата липсва всякакъв пропаганден патос, характерен за френските автори, писали по времето на войната или непосредствено след нея. А. Фрапи е картечар, който участва в атаката на Яребична през май 1917 г., където частта му дава голямо количество жертви, без да успее да изпълни поставената задача – да превземе българската позиция. Героят на романа също е ранен и заедно с много други пострадали е закаран в солунска болница, където освен ранени има и редица болни от малария. По време на лечението си става свидетел на пожара, изпепелил голяма част от града през август същата година. Описанието на положението след бедствието е много подробно – разкрити са мерките на военните срещу мародерствата, включващи разстрел на място. Много руски войници от експедиционния корпус умират от отравяне, намирайки сред руините бъчва с 90-градусов алкохол. Описанието на престоя му, бидейки в болнични до септември в Солун, е изпълнено с редица анекдоти. След оздравяването си героят отново е изпратен в бойната си част и през септември участва в нови сражения. Нова хекатомба и този път цялото му отделение е избито, а той е отново ранен и попада в плен. Разказът за отношението на българите, които го лекуват, след като е заловен, е пълно с човешчина и признателност. След няколко дни той е пуснат да се върне при своите. След завръщането му следва пауза от една година в събитията, като не се споменава нищо за периода септември 1917 – октомври 1918 г. Краят на романа идва с кратко описание на похода към Виена през октомври 1918 г., след подписаното примирие с българите.

Книгата на **Гюстав Гуин** „Източната армия: от Дарданелите до Дунав“ е вероятно най-богато илюстрираното издание, посветено на Източната армия.⁵² Предговорите са от маршал Франше д'Еспере, от главнокомандващия френската Източна армия генерал Пол Анрис и от командващия френския експедиционен корпус в Дарданелите генерал Морис Баю. На всяка една от 286-те страници има поне по една фотография, карта или схема на сражение. Снимките са дело на фотографа от Марсилия Фернан Детай, който придружава френските войски през всички сражения на Бал-

⁵¹ Frapié, Henri. *Jours d'Orient*. Paris: Baudiniere, 1931.

⁵² Gouin, Gustave. *L'armée d'Orient: des Dardanelles au Danube*. Marseille: Detaille, 1931.

канския полуостров. Книгата е под формата на кратки „дописки“, сякаш предназначени за печатно издание. На Дарданелите са посветени първите 70 страници, след което започват „очерците“ за Македония. Зейтенлик, Гевгели, Струмица, р. Черна, Валандово, Лерина, Битоля, Кенали, Корча, Билис, Червената стена, кота 1248, Яребична, Добро поле, Сокол, Козяк, Дойран – всичките тези места, където се сблъскват двете армии, са описани, като не може да не направи впечатление ясно изразената пропагандна част на разказите. Навсякъде френските войници се бият героично, а ако някъде има неуспех, то той се дължи на другите съюзници (например пораженията около Дойран през 1915 г. се дължат на неочакваното отстъпление на английска дивизия). Подробно е предадено завземането на Червената стена от французите през май 1917 г., но след това авторът „забравя“ да спомене възвръщането на позицията от българите. Въпреки съмнителната достоверност на свидетелствата не може да не направи впечатление многобройния илюстративен материал.

Една от най-подробните и достоверни книги от непосредствен участник в бойните действия е на капитан **Фердинанд-Жозеф Дейга** „Източната армия в световната война (Дарданелите, Гърция, Македония, Албания, Сърбия, България, Константинопол, Дунав, Унгария, Румъния, Русия“.⁵³ Целта на книгата е да отдаде заслужената почит на войниците и офицерите от Източната армия, на които 15 години след края на Голямата война продължава да се гледа с пренебрежение. Интересно е сравнението, което авторът прави между воюващите на Източния и Западния фронт: *„Животът на фронтоваците в Ориента по нищо не прилича на живота на фронтоваците на френския фронт. Частите там са потърпевши от липса на жива сила; евакуациите, отпуските и непрекъснатото им използване като работна сила в тила доведоха до драстични съкращения в редиците на роти, батареи и ескадрили. Числеността им рядко надвишава половината и дори една трета от изискваното по норматив. Много често имаше само един офицер за две роти“*. Той изброява и другите проблеми пред Източната армия – ужасен климат с температура +50 градуса лятото – -20 градуса през зимата, маларията, липсата на отпуски, лошо снабдяване. Ф. Дейга се противопоставя и на мнението, че тази армия не е воювала срещу достоен противник: *„През септември 1918 г. се надявахме, че отчаянието ще обхване българските окопи и че българската армия няма вече да се бие с присъщата си храброст. Сбъркахме... българският воин остана такъв какъвто си беше – един първокласен боец, който яростно се защитаваше... И*

⁵³ Capitaine Deygas, F.J. *L'armée d'Orient dans la guerre mondiale. (Dardanelles, Grèce, Macédoine, Albanie, Serbie, Bulgarie, Constantinople, Danube, Hongrie, Roumanie, Russie)*. Paris: Payot, 1932.

фронтоваците от Източната армия се прекланят пред храбростта на българския войник“.

Марсел Дюнан е френски историк, академик. През 1917 г. той издава „Българското лято“⁵⁴, където разкрива дипломатическата и политическата офанзива на страните от Антантата, свързана с опитите да привлекат страната като съюзник или поне да осигурят нейния неутралитет. През 1932 г. Марсел Дюнан издава продължението на своите спомени, посветени на разгрома на сръбската армия през 1915 г., под заглавие „Балканската драма през 1915 г.: сръбската есен. Бележки на един свидетел. С цветна карта“⁵⁵.

Книгата на братята **Едмон и Етиен Сержан** „Източната армия, излекувана от маларията“ е посветена на един слабо известен в българската историография проблем – големите проблеми, създала тази болест сред войските на Антантата.⁵⁶ Двамата братя са лекари бактериолози, членове на института Пастьор, създатели на филиала на института в Алжир и де факто те са хората, изготвили плана за действие срещу разпространението на маларията. А че щетите са сериозни говорят фактите, че от юни до декември 1916 г. почти половината от личния състав на Източната армия (60 000 души) е заразен, като 20 000 са репатрирани във Франция. В резултат от пораженията през декември 1916 г. се взема решение двамата лекари да бъдат изпратени в Солун, където след среща с ген. Сарай те успяват да го убедят в необходимостта от предприемането на много строги мерки: задължително ежедневно вземане на хинин и създаване на група от двамадесет медици инспектори, които да контролират приемането му от войниците чрез анализ на урината. Ако се открие, че някой не е изпълнил заповедта, следва военен съд, както и наказание за преките му командири. Двамата братя изготвят и карта на разпространението на болестта в Македония, като на местата с по-силно разпространение се забранява създаването на военни бази или разполагането на войски. Организирана е и много силна агитация за болестта и начините на предпазване от нея. В крайна сметка действията на двамата автори довеждат до успех и през 1918 г. Източната армия вече не страда от тази болест.

Х. Буржоа-Гаварден е войник от колониалните части, който в пет кратки разказа описва различни случки и наблюдения от македонския фронт. Всеки разказ (с изключение на последния, който се отнася до разстрела на осъден войник във Франция) е свързан с някакво конкретно

⁵⁴ Dunan, Marcel. *L'Été Bulgare: Juillet 1915, Octobre 1915. Notes D'Un Témoin*. Paris: Chapelot, 1917. На български книгата е преведена през 1993 г. – Дюнан, Марсел. *Българското лято*. София: Издателство Стрелец, 1993.

⁵⁵ Dunan, Marcel. *Le drame balkanique de 1915: l'automne serbe; notes d'un témoin, avec une carte en couleurs*. Paris: Éditions Berger-Levrault, 1932.

⁵⁶ Sergent Edmond & Sergent Étienne. *L'Armée d'Orient délivrée du paludisme*. Paris: Masson, 1932.

събитие от фронта и е наречен „Нощта на...“. Отнася се за първите впечатления от Македония, сраженията при завоя на река Черна, неочаквана среща с български комита, заболяване от малария и лечението в болница.⁵⁷

Сержант Луи Кордие е автор на 3 книги, свързани с неговата дейност като артилерийски наблюдател от Трети колониален пехотен полк – „Тези от първото примирие. Спомени на един войник от колониалната пехота от Дивизията Прюно. Източната армия 1918 г.“, „Светкавичната победа на Изток“ и „Страданията и славата на войниците от Източната армия“.⁵⁸ И в трите книги най-голямо внимание е обърнато на последния месец от военните действия преди подписването на примирието и най-вече на пробива при Добро поле и последвалото настъпление на френската армия. Многобройни карти и фотографии допълват и трите издания. Втората книга – „Светкавичната победа на Изток“, е обогатена с различни свидетелства за дейността на 2-ри отдел – позивите, изпращани до и от българите в пропагандната война. В последната издадена книга – „Страданията и славата на войниците на Изток. Спомени 1915-1919 г.“, са приложени три документа – кореспонденцията между главнокомандващия Източната армия генерал Франше д'Еспере и командира на Източната френска армия генерал Пол Хенри от 28 и 29 септември 1918 г. за действията, които войските трябва да предприемат непосредствено преди подписването на примирието. Освен това в тази книга са дадени редица подробности за унищожаването на моста при Градско на р. Черна на 25 ноември 1915 г., за сраженията при Чеган-Горничево-Каймакчалан, завоя на р. Черна, Битоля и кота 1050. Сред кратките спомени е даден и един „от другата страна“ – на капитан Отон Барбар от Първа Софийска дивизия за военните действия през май 1917 и септември 1918 на кота 1248.

Доктор **Арман Желибер** е поредният военен лекар, оставил спомени за Източната армия – „С фронтоваците на Изток. Спомени на един медик от експедиционния корпус в Солун. 1915–1916–1917“.⁵⁹ Назначен за главен лекар във френската авиация, той прекарва двадесет и пет месеца в Солун, сравнително далеч от фронтовата линия. По тази причина в тези спомени, базирани на ежедневните бележки в дневника му, има много повече описание на политическата обстановка в Гърция, на местното

⁵⁷ Bourgeois-Gavardin H. *Les nuits de Macédoine*. Edition Paul Robaud Aix-en-Provence, 1934.

⁵⁸ Cordier, Louis. *Ceux du premier Armistice. Souvenirs d'un Marsouin de la Division Pruneau, Armée d'Orient 1918. Préface du Maréchal Franchet d'Espérey*. Editions de Limagne, Clermont-Ferrand, 1936; Cordier, Louis. *Victoire éclair en Orient*. Aurillac: Éditions U.S.H.A., 1968; Cordier, Louis. *Souffrances et Gloire des Soldats d'Orient. Evocations et Souvenirs 1915–1919*. Editions U.S.H.A., 1970.

⁵⁹ Docteur Armand Gelibert. *Avec les poilus d'Orient. Souvenirs d'un médecin du corps expéditionnaire de Salonique. 1915–1916–1917*. Lyon: Bosc frère, 1936.

население и впечатленията му от областта, отколкото на бойни действия. Приложените многобройни снимки, направени от автора, допълват разказа за свалянето на немския Цепелин над Солун, за ежедневието на военни и цивилни, за опитите на французите да наложат модерни начини за земеделие в тези райони.

Публикуването на „Хайде Прилеп. Дневник на един войник от Източната армия“ на **Роже Перно** е резултат от една дълга кореспонденция с посочения вече Луи Кордие, който насърчава автора да издаде своя военен дневник, който е воден, докато служи в 57-ма пехотна дивизия като санитар. Първото издание на книгата е от 1936 г., а през 1989 г. тя е преиздадена, като са запазени всичките илюстрации, нарисувани от автора.⁶⁰ Дневникът е представен под формата на кратки разкази със силно чувство на хумор. Роже Перно първоначално воюва на Дарданелите, след което за кратко е във Франция. На 6 октомври 1915 г. заедно с още един войник е изпратен да придружи медицински материали, предназначени за Солун, но корабът им е торпилиран и само двамата оцеляват. Следва описание на първите битки срещу българите през есента на 1915 г. и последвалото отстъпление. С много тъга разказва за обезглавяването на шестима българи, обвинени, че са комити, от сръбски полицаи. Пътят му по време на войната минава през Битоля, Завоя на Черна, Албания, и всичките места са описани с много талант. Следва пробивът при Добро поле, а след подписването на примирието Перно е изпратен в Константинопол. Дневникът завършва със смъртта на най-добрия му приятел от взвода през 1919 г. в Одеса. Една много човешка книга, показваща преживяванията и чувствата на обикновения войник.

Свещеник **Едмон-Теодул Буар** е посветил своята книга „Преподобният Лобри и командирите на Източната армия“ на отец Фрасоа-Ксавие Лобри – католически свещеник, прекарал голяма част от живота си в Османската империя.⁶¹ Той се превръща в постоянен съветник на генерал Сарай, който въпреки силните си антирелигиозни нагласи използва неговия опит по отношение на балканските проблеми. Началото на книгата, която е под формата на дневник, е свързано с пристигането в Солун през март 1917 г. на автора – една интересна личност. Той, освен в духовно училище, е учил и в Юридическия факултет в Париж, а след това като лейтенант – инструктор картечар е зачислен в Източната армия. След като войниците разбират, че е духовно лице, те се обръщат към него, тъй като са на прага да се разбунтуват, защото много от тях вече почти 2 години не са били пускани в отпуски. След което Буар е обвинен от коменданта

⁶⁰ Pernot, Roger. *Hajde Prilep. Journal d'un poilu d'Orient*. Edition 73. 1936.

⁶¹ Chanoine Bouard. *Le R. P. Lobry et les chefs de l'Armée d'Orient*. Nice: ed. Paris Nice, 1938.

на лагера Зейтенлик, че е сред подбудителите, и трябва да използва авторитета на Лобри, за да не бъде даден под съд. В лагера край езерото Лангаза, където е разпределен като инструктор, той изгражда олтар, което отново му създава проблеми с командването. Но ползващ се с подкрепата на отец Лобри, олтарът скоро става параклис. Междувременно Е. Буар по съвет и препоръка на Лобри, с когото много често се среща и беседва, се свързва и с 2-ри отдел, което му дава още по-голяма свобода на действие и независимост от непосредствените му командири. И така като военен инструктор, като проповедник и като част от разузнаването дейността на автора продължава до 14 юли 1918 г., която е последната дата в дневника.

Рене Ванлан е журналист и публицист, автор на множество книги. „Войници от Изтока, вие изградихте една нова Европа“ е завършена 2 месеца преди началото на Втората световна война. В началото се описва дейността на Източната армия през септември 1918 г. с подготовката и последствията от пробива на Добро поле. Повествованието завършва през 1919 г. с първите стъпки на създаденото Сърбо-хърватско-словенско кралство.⁶² Книгата е с многозначителното посвещение „В памет на загиналите от Източната армия, предадени от живите“. Първоначално Р. Ванлан е командир на рота от инженерните войски, но след излизането на България от войната, през следващите месеци на 1918 г. както и в началото на 1919 г. той влиза в ролята на дипломат, който се стреми да намери решение на следвоенните проблеми в Унгария и Словения. В цялата книга се чувства разочарованието на автора от следвоенното развитие на Европа както и тревогата от възхода на Адолф Хитлер, заплашващ установилото се статукво след Първата световна война.

Жером Каркопино е френски историк и писател, член на Френската академия на науките. Спомените му за войната на Изток, написани половин век след края на войната, е последната му излязла приживе книга от многобройното му творчество.⁶³ И докато изследванията му на историята на Древен Рим са се превърнали в класика, то дейността му като министър в колаборационисткото правителство на генерал Петен във Виши през 1941 г. опетнява неговата репутация. Спомените му за Първата световна война могат да се разглеждат донякъде като опит да изтъкне своите заслуги като ръководител на разузнавателния отдел на френската Източна армия, като част от Източната армия. Така могат да се обяснят и известните „неточности“ в неговите спомени, както, разбира се, и с изминалия половин век от описваните събития.

⁶² Vanlande, René. *Soldats d'Orient vous aviez fait une Europe nouvelle*. Paris: J. Peyronnet et Cie, 1939.

⁶³ Carcopino, Jérôme. *Souvenirs de la guerre en Orient: 1915–1917*. Paris: Hachette, 1970.

Първите 70 страници на изданието са посветени на операцията в Дарданелите. Започват с кратко описание на неговата дейност като офицер за свръзка към Щаба на батальон зуави. Следва авторов анализ на причините за неуспеха на тази експедиция, като Каркопино прехвърля основната вина на англичаните и тяхното командване. Останалите 2/3 от книгата са посветени на Македонския фронт, където авторът пристига на 7 октомври 1915 г. и става част от новосъздадената Източна армия под общото командване на генерал М. Сарай. Тази армия се състои, от една страна, от френската Източна армия, със свой командир и Генерален щаб и английските, сръбските, руските, италианските, а от 1917 г. и гръцките войски, под ръководството на отделно Командване на съюзническите армии, където също има Генерален щаб. Всеки Генерален щаб е подпомаган от четири отдела. Първи отдел се занимава с личния състав, втори отдел е разузнаване и контраразузнаване, трети отдел е оперативен, а четвърти е комуникации и логистика. Каркопино е назначен във 2-ри отдел на френската Източна армия, а след разболяването на неговия началник Люсиен, въпреки че не е действащ, а е офицер от запаса, заема мястото му и командва разузнаването една година – юли 1916 – юни 1917 г. Достатъчно много място в книгата на Каркопино е отделено на сложните взаимоотношения между различните разузнавателни отдели в Източната армия и различните похвати, които те използват за набирането на сведения. Докато Командването на съюзническите армии предпочита набирането на шпиони, които изпраща през бойните линии, то Каркопино изключва тази дейност и предпочита да се довери на анализ на фотографски материали от самолети или балони, както и разпитите на пленени или дезертирали неприятели.

В частта, отделена за дейността на 2-ри отдел под ръководството му, Каркопино доста подробно (и без излишна скромност) дава редица интересни сведения. Като успехи са посочени разбиването на кодовете на гръцкото командване от шифровъчната секция, която също е в отдела, както и разпитите, проведени под личното му ръководство, на пленения екипаж на бомбардиралия Солун цеppelin, и сведенията, които е получил, разобличавайки техните първоначални твърдения. Поради липсата на достатъчно преводачи, знаещи български, които да работят в отдела и на бойната линия с пленените войници и офицери, той изтъква сполучливата идея да привлекат от Западния фронт военни, знаещи руски език, които под инструкциите на слависта Андре Масон да могат да провеждат успешно разпити. Сред най-интересните сведения, които дава Каркопино за своята дейност, са тези, свързани със „сержант Т.“⁶⁴ – българин, воюващ

⁶⁴ Вероятно става дума за Коста Тодоров – виж неговата книга „Изповедта на една луда балканска глава. София: Изток-Запад, 2012“, но в същото време той е арестуван

в Чуждестранния легион на Западния фронт, който първоначално срещу волята му е изпратен в Солун. Облечен с униформата и документите на дезертирал български поручик, той е прекаран със самолет зад фронта и като „отпускар“ прекарва една седмица край снабдителния център Худово. Събрал достатъчно информация, се завръща при французите и според Каркопино благодарение на неговите сведения генерал Сарай научава за подготвената офанзива на българите при Битоля през юли 1916 г. Каркопино е твърд поддръжник на генерал Сарай, на когото посвещава една цяла глава в своята книга. Също може да се каже и за друга противоречива фигура от ръководството на Източната армия – генерал Леблоа, командир на 57-а пехотна дивизия, а след това и на френската Източна армия. И в следващите страници до края на книгата Каркопино продължава да изтъква своите заслуги – разбива албанска шпионска мрежа, спасява генерал Батон и щаба му от бомбардировки в Буково през януари 1917 г. През пролетта на същата година предупреждава командващия френската Източна армия генерал Пол Гросети, че българите са запознати с плановете за атака на французите и са подготвени за тях, но генералът не обръща внимание на предупрежденията, защото смята, че един запасен офицер, какъвто е Каркопино, не разбира много от военни дела. Като резултат през април и май френският опит за завземане на българските позиции е неуспешен. Това е последното действие на Каркопино като офицер в Изтока, защото скоро след това той заболява от малария и е евакуиран.

През 2003 г. издателството „Пигмалион“ представя на френската публика книгата на **Жан Лемонери** „Дневниците на един фронтовак от Източния фронт“.⁶⁵ Освен на военните дневници на автора, текстът, предоставен от наследниците му, се опира на различни негови бележки, както и на писмата, които той пише на своите родители. Единствено дете на заможна фамилия, приет непосредствено преди войната да учи право, спортист ръгбист, авторът доста често показва характер и дори противоречи на офицерите си, без това, изненадващо, да доведе до никакви сериозни последствия. На 14 декември 1914 г. целият му клас е мобилизиран и изкарва курсове за запасни офицери, но не е произведен в офицерски чин. От 16 май до 20 август 1915 г. е изпратен на Дарданелите. Назначен е за бомбохвъргач, но разбирайки колко е опасно, той по всякакъв начин се стреми да избегне това назначение и започва да търси начин да се махне от фронтовата линия. За негов късмет се разболява от дизентерия и е евакуиран във Франция, където остава до август 1916 г. Там преминава обучение за кандидат-офицер и го завършва с чин сержант. През октомври 1916 г. е разпределен в Източната армия и пристига в Солун, а през ноември е в Лерин (Флорина). Битката при Кенали е първото и

⁶⁵ Leymonnerie, Jean. *Journal d'un Poilu sur le front d'Orient*. Paris: Pygmalion. 2003.

единствено сражение, в което той участва на този фронт. Преди началото на френската атака Лемонери е доброволец да разузнае телените мрежи и евентуално да направи проходи през тях, но придружаващите го войници от отделението му са избити или ранени и той остава сам. По време на атаката и той е ранен и остава над 30 часа пред българските окопи. Български войници му взимат дрехите и снаряжението, но не го доубиват. Спасен е от войници от колониален полк – сенегалци, но като резултат от раняването кракът му е ампутиран. Впоследствие е награден с медал за храброст. Следва дълго описание на дните му в болница. Значението на книгата е, че достоверно, без излишен патос показва всекидневните чувства и действия на един войник, който иска да изпълни дълга си, но същевременно и „да спаси кожата си“.

Сборникът „Дарданели, Изток, Левант. Това, което бойците са написали“ е издаден от „Националната асоциация в памет на Дарданелите и Източния фронт“ през 2005 г.⁶⁶ Подбрани са спомени, кореспонденции, дневници на участници в сраженията. Първата част се отнася логично за Дарданелите, втората, от около 140 страници, е посветена на Македонския фронт, а третата, състояща се само от 2 свидетелства, е за военните действия в Леванта. В случая ще се разгледат само свидетелствата за Македонския фронт.

Първото свидетелство е на **Ернест-Албер Стокан (Ernest-Albert Stocanne)**, подофицер първоначално в 17-и, а след това в 242-ви артилерийски полк (Полева артилерия), озаглавени „Спомени от войната и военния живот“. Неговата част е сред първите, които дебаркират в Солун на 5 октомври, като пристигат директно от Дарданелите. На войниците веднага прави впечатление, че не са много желани – никой от жителите на града не отговаря на поздравите им. Бойните действия, в които авторът участва, продължават един месец – от 4 ноември до 4 декември 1915 г. Стокан първоначално защитава кота 516, но е принуден да отстъпи. Вследствие на сраженията котата е осеяна с трупове на българи и французи. Артилеристът гледа с уважение трупа на български войник, който умело прикрил се и заел удобна позиция, явно е създавал големи проблеми на французите, преди да бъде убит със снаряд. От 1 август 1916 г. Стокан отново участва в сражения. Той споменава, че в българските села в района логично липсва симпатия към французите, има много „комитаджии и шпиони“ и много често по най-малко подозрение те са екзекутирани. През есента на 1916 г. полкът му е изпратен да подкрепя атаките при Битоля. През лятото на 1917 г. Е. Стокан заболява от малария и през юли с.г. окончателно заминава за Франция. Следващото свидетелство също е от подофицер – **Омер Потар (Omer Potard)** от 171-ви пехотен полк. В сбор-

⁶⁶ *Dardanelles Orient Levant. 1915–1921. Ce que les combattants ont écrit.* Paris: L'Harmattan, 2005.

ника са представени неговите бележници. През септември 1915 г. неговата войска част тръгва от Елзас за една непозната но „мечтана и слънчева“ дестинация. Но твърде скоро войниците започват да съжаляват за този район на Франция, който е бил много по-гостоприемен за тях от Македония. След пътуване по море за кратко са настанени в Зейтенлик, а от там на 20 октомври потеглят към Криволак. На всички французи командването категорично забранява каквото и да е самостоятелно придвижване или отделяне от групата – предупреждени са, че населението е „българофилско“. Следват поредица сражения при манастира „Архангел“, Градско и Криволак. В личните бележки на автора липсва всякаква фалшива героизация, сраженията са описани достоверно и са отбелязани сериозните жертви сред французите. Пролитчава и доста ниският морал на пехотинците, което е в явен контраст с френските свидетелства за тези сражения от периода на войната или непосредствено след края ѝ. През декември Омер Потар заболява от дизентерия и е евакуиран във Франция.

Гастон Луи Жигел (Gaston-Louis Giguel) е сапър от Първи инженерен полк. Представен е дневникът му от 13 февруари до 8 декември 1916 г., когато и той вследствие на маларията е евакуиран. В Македония той пристига от Дарданелите и първите няколко месеца частта му е използвана по предназначение да строи пътища. Но на 18 август сапърите са изпратени като подкрепление на пехотинците и ги включват във веригата, атакуваща българската позиция край езерото Дойран. При атаката французите дават много жертви – само в неговия батальон 800 души са извън строя. Надеждата му да бъде награден за атаката с военен медал не се сбъдва, но той е повишен в чин ефрейтор, което става повод за злъчни бележки в дневника му, като предлага загиналото си муле за медал.

Лейтенант **Арманд Робло (Armand Roblot)** от 2-ри зуавски полк дава кратко описание на две страници за поставената му задача да арестува през май 1916 в хотел български шпионин. Тази дейност той започва с явно неудоволствие и тя завършва с неуспех. Оправданието му е, че някаква жена му препречва пътя и „спечелва необходимата минута шпионинът да се измъкне“, което не разстройва много офицера.

Сравнително по-дълъг е откъсът от дневника на лейтенант **Рене Минго (René Mingot)** от 227-и пехотен полк. Първоначално той е назначен за командир на санитарна кола в походна болница и на 20 януари 1917 г. той тръгва от Марсилия за Солун на кораб La Rampe. Придružаваният ги кораб Amiral Magon е торпилиран на 25 януари и след потъването му жертвите са сериозни. Това поражда голям страх сред всички на оцелелия кораб. След пристигането си в Солун Минго е изпратен за Горничево, близо до тройната граница между Сърбия, Гърция и Албания. Въпреки поставения виден знак на Червения кръст полевата болница е обект на чести бомбардировки от вражески самолети. Свидетел е на неуспешните опити

за френска офанзива през март и април 1917 г. Интересно е описанието на отношенията със съюзниците от Руския експедиционен корпус. През 1917 г. те са вече дезорганизирани и със слаба дисциплина – отказват да изпълняват командите на своите началници и започват да създават войнишки комитети. През лятото на 1917 г. Р. Минго е изпратен на курс за командир на взвод, по време на който минава обучение по много военни специалности. Свидетел е на пожара на 18 август, изпепелил Солун. На 29 септември след завършване на курса се отправя за Битоля. Положението на града под обсада е подробно описано. Изпратен на първата линия, той описва успешните атаки на българи и германци на 12–13 март 1918 г. Следва пътуване до Албания. През лятото на 1918 г. най-накрая заминава за Франция в отпуск и се връща, след като вече е подписано примирието. Прави му впечатление, че въпреки това българските офицери успяват да поддържат дисциплина сред войниците, които дори са били готови пак да се сражават. Успява да отиде до България, където прекарва 3 седмици. Отново сериозната дисциплина сред населението и военните му прави впечатление. На 1 март 1919 г., достигнал до Унгария, Рене Минго се уволнява.

Представеният откъс от дневника на **Жан Луи Бофис (Jean-Louis Beaufile)** от 176-и пехотен полк започва през юли 1917 г. с неговото заминаване за Македонския фронт. Първоначално са настанени в лагера Зейтенлик, а след това на 31 август потеглят на поход към албанския град Поградец, където пристигат на 6 септември. Изминатите преходи са доста трудни и в резултат много пехотинци изостават, заради което са наказвани с 8 дни „арест“, което означава без вино, без тютюн и допълнителни наряди. Поградец е превзет без много усилия, въпреки съпротивата на „комити“ и слаби австрийски части. Последвалите сражения в планинската част на Албания са доста нетрадиционни – няма постоянен фронт, а неприятелите се стремят да превземат височините. Опитите на французите да превземат кота 1704 завършват с неуспех и са отблъснати от „австро-българите“, които държат височините. След 36 месеца служба в пехотата Бофис е преместен в санитарните части. Снабдяването е лошо и френските части започват да гладуват, което се съчетава с лоши атмосферни условия и изобилен сняг. Като резултат дисциплината сред френските войски спада, на което командването реагира чрез изправянето пред военен съд на провинилите се. През лятото на 1918 г. Бофис е изпратен на позициите край Преспанското езеро, където започва да раздава хинин на военни и цивилни. През септември 1918 г. се сключва примирието с България, но същевременно сред французите освен дизентерия и малария се появява и испанският грип, който взима много жертви. Военната одисея на Бофис приключва през януари 1919 г., когато отпътува от Одеса.

Последният представен материал в сборника е на генерал **Рене Пишо-Дюкло (René Pichot-Duclos)**, който през 1918 г. е подполковник и е откъс

от неговата книга „Размишления върху военния живот“, излязла през 1947 г.⁶⁷ В предадената част се прави анализ на разликата между военните планове за настъплението срещу българите на двамата главнокомандващи Източната армия през 1918 г. – генералите Гийома и Франше д'Еспере. Предадени са преките впечатления от преследването на отстъпващата българска армия, както и срещата на дивизионен генерал Анри Патей с ген. Кантарджиев за установяване на условията за предаването на български пехотни дивизии западно от Скопския меридиан, които по силата на Солунското примирие от 29 септември 1918 г. остават заложници.

Освен посочените публикации има данни, че и други френски очевидци оставят свои впечатления и спомени от дейността на Източната армия, но техните книги не бяха открити.⁶⁸ Много спомени и фронтови дневници има и в различните френски архиви, но те все още не са издавани.

* * *

Ако се направи анализ на разгледаните автори, ще видим, че по-голямата част са младши и старши офицери (33 души, от които 6 са лекари, а 2 военни свещеници), генералите са 4, войници и подофицери 15 (5 от тях са санитарии). Журналистите, които след войната са издали част от своята кореспонденция или са написали спомени за Македонския фронт, са 5.

В книгите, издадени по време на войната или непосредствено в годините след края ѝ, описанието на военните действия под влияние на пропагандата или на военната цензура рядко е правдиво – френският войник се бие героично, дори когато отстъпва, а неприятелят търпи сериозни загуби. Малко са тези французи, които дават по-достоверна картина на фронта или могат да представят обективно висшето командване. Колкото повече време преминава след края на Първата световна война, толкова по-възможно става да се обрисова реална картина за Източната армия. Фронтаците от тази армия страдат, защото се сблъскват с неразбиране на тяхната роля за приключване на военните действия и много често за тях се говори и пише като за „тилови герои“. Налага се и терминът „Солунски градинари“ (поради болестите и трудностите със снабдяването на армията със свежи продукти военните части са принудени да отглеждат на място

⁶⁷ Général Pichot-Duclos, René. *Réflexions sur ma vie militaire. Au G.Q.G. de Joffre. Souvenirs*. Paris: Arthaud, 1947

⁶⁸ Colonel Feyler, F. *La campagne de Macédoine (1916–1917)*. Genève: Editions d'art, 1920; Puget, Jean. *Notes de campagne du lieutenant Jean Puget (août 1914 mars 1919)*. Paris: Briquet, 1920. Regnault, Jean. *Loin de France. 1915 1917*. Paris: ed. Paris-Anger, 1921. Revol, Joseph-Fortuné. *La victoire de Macédoine : contribution à l'étude de la guerre en montagne*. Paris: Charles Lavauzelle, 1931.

голяма част от хранителните продукти и най-вече зеленчуци). Постепенно се променя и образът на основния неприятел на този фронт – българския войник. Той е представян като достоен противник, сраженията с когото вече не са поредица от успехи.

Запознаването на българския читател с френските извори за Първата световна война ще позволи да се види и една друга гледна точка към изминалите събития независимо от посочените слабости и особености на мемоарната литература.

THE EASTERN ARMY (1915–1918) THROUGH THE EYES OF FRENCH SOLDIERS AND OFFICERS. SELECTED BIBLIOGRAPHY

Georgi Peev

Abstract

French veterans from the fronts of the First World War left numerous literature related to their participation. Yet, the memoirs and descriptions of those dedicated to the activities of the Eastern Army are few. A study shows that only 2% of these works refer to the Salonika front and the battles in Macedonia. The present study offers a bibliographic analysis of some of this literature. It examines diaries and memoirs of military personnel – soldiers, officers and generals – published in different years, as well as books of journalists who were attached to the Eastern Army, sent their correspondence to various French newspapers, and after the end of the war, published them in independent editions.

ВОЙНАТА В ОБЛАЦИТЕ

Калин Ранчев

Беласица, 15 януари 1917 г.

Падналият още през месец ноември на 1916 година сняг покрива високите планински върхове на Беласица. Влажната планина като магнит привлича снежните и дъждовни облаци, които се реят във висините над планинския гребен или пълзят като сива мъгла по него. На 15 януари 1917 година една облачна преграда сякаш нарочно се вдигна за да скрие от очите на дебнещите неприятели по Круша планина от юг това което предстои да се случи. Към 10 часа на същият ден два неприятелски аероплана прелитат над Дойранското езеро и се насочват към село Валандово¹ на оглед. Възпрепятствани от шарпнелния огън с който те са посрещнати, променят курса си в посока Струмица – Радовиш, но като забелязват, че откъм Удово летят два наши преследвача – фокери² – неприятелските съгледвачески аероплани се насочват към Беласица. Ала бързо летящите фокери ги застигат при облачната преграда над с. Смоларе³ и тук започва войната в облаците.

Картечният пукот проехтява в долината ясно и отчетливо. Всички наскочат от хижите – бивакът ни се оживи! Приковават погледи към облачната страна, където трака смъртоносната машина, ехото се отразява

¹ Валандово е град в Северна Македония, център на едноименната община Валандово. Градът е разположен в югоизточния край на страната в историко-географската област Боймия, част от Гевгелийско-валандовската котловина, на десния бряг на Анската река, ляв приток на Вардар.

² „Fokker Dr. I“ е триплан, построен от компанията Fokker, използван по време на Първата световна война от ВВС на Германия.

³ Смоларе е село в община Ново село на Северна Македония. Смолари се намира в Струмишката котловина. Селото е разположено е в северното подножие на планината Беласица в областта Подгорие на 382 метра надморска височина. Отстои на 30 километра източно от град Струмица и на 8 километра югоизточно от общинския център Ново село.

от планинската преграда тъй ясно, сякаш изстрелите се произвеждат на 200–300 крачки от наблюдаващите. Въпреки това не всички могат да забележат изведнъж силуетите на четирите аероплана, които по двойки водят бой в облаците. Един от преследващите фокери се издига бързо над достигнатият неприятел, зависва като ястреб над него и при всеки спирален кръг го обстрелва с картечницата си. Другарят му също се понася в небесата, за да застигне другият неприятел. Гонитбата е бясна и страшна! Като грамадни орли се вият силуетите на борещите се неприятели в облаците. Хората на земята следят жестокият им бой с трептящи сърца. Кой ще полети в бездната от две-три хиляди метра височина – свой, или чужд?

Борбата продължава десетина минути. Вижда се, че враговете ще бъдат победени. Няма да успеят да се спасят зад Беласица.

Вторият от неприятелските аероплани успява да избяга от полесражението, полетява устремно към облачната преграда и след миг се изгубва зад нея. Съзрявайки участва на другаря си бърза да се спаси сам от нея.

Наистина, съдбата на обстрелвания аероплан е решена: той се клатушка като лодка над бурно море, спирално се извира над тъмната гора, докато силуетът му се слива с планината.

Всички извикват в един глас, че падна.

Някой въздъхна чий ли е и дано да не е наш.

Изпълнили успешно своето преследване, победителите се връщат назад.

След няколко минути по телефона е известно за падането над с. Смоларе на неприятелски аероплан.

Преди залез слънце сигнахме в Смоларе.

Взводът войници от учебната команда на полка се запътва да търси отломките на падналият аероплан в гъстата букова гора. Два-три часа продължава издирването докато намират мястото на катастрофата на падналия аероплан – северно под Кара-Хасанова Тумба⁴ – стръмен горист склон покрит с 30 метрови вековни буки.

При падането си над гората аероплана се сблъсква с една топола и бука; счупва два дебели клона на бука, при удара се разломява на трески – едно от крилата му отлита десет петнадесет метра в страни, а тежкия мотор зацепва стеблото на буката и свлича кората и до корен.

⁴ Връх Тумба е връх в планината Беласица, който се издига на главното планинско било. При върха се пресичат държавните граници между България, Гърция и Република Северна Македония. На върха е разположена гранична пирамида №1. Върхът има куполовидна форма със стръмни южни и северни склонове.

Пилота и наблюдателя войниците намират вече мъртви. На единия черепът е счупен, а на другия треска от буката прекъсва ботуша със стъпалото на единия му крак. Облеклото на двамата летци е ново от подплатена кожа, ботуши, ръкавици и маски – произведени в Лондон.

Същата вечер телата на загиналите грижливо са изнесени от гората и донесени за преглед от комисия от селото.

От намерените документи на английски става ясно, че пилотът се е казвал Spenser, а другарят му Н. Mathews. Във въздушният бой единият бил смъртоносно ранен от куршум който пронизал лявата му ръка и гърдите, другият е бил пронизан от куршум в плещите. По сенника на аероплана имало следи от множество попадения от високо. Ранените падали агонизиращи, като сблъсъкът с дърветата само ускорява краят им.

Разбитите части на аероплана са пренесени в селото от българските войници. Той е с № 6198, произведен 1915 година, месец септември. Колелата са марка: „Palmer cord aere tyre“. Въоръжен е с две картучници – с цилиндрични магазини за по 50 патрона.

Погребението на англичаните е извършено с подобаваща почит. От съседното село Колешино е поканен евангелистки пастор да извърши погребалния обред според религиозните обичаи на покойниците. Присъства почетен взвод войници и началстващите лица от селото.⁵

Описанието на въздушният бой, който се разиграва над българските позиции на Южния фронт през Първата световна война, ни показва ожесточеността на войната независимо къде се води тя, дали ще е във въздуха или над сушата и морската бездна. Въпреки ужасите на войната, в страстния си устрем срещу ненавистния враг, човек презира всяка опасност. Независимо от неприязънта, която съществува при воденето на бойните действия, хората не губят човешкото си лице, което се изразява в отдаването на подобаващата последна почит към загиналите английски летци.

⁵ Бъчваров, Т. И. Война въ облацитѣ. *Отечество – седмично списание*, год. IV (6), 1917, 10–11.

WAR IN THE CLOUDS

Kalin Ranchev

Abstract

The report deals with the air battle that took place in the middle of January 1917 over the Bulgarian positions in Belasitsa. The events are described by the war correspondent T. I. Bachvarov in the military weekly magazine „Otechestvo“ and reveal the cruelty of the war in the clouds, which is not inferior in ferocity, both over land and over the sea abyss. Despite the atrocities of war faced daily by soldiers on both sides of the front line, this does not change the human attitude in paying proper tribute to the fallen enemy British airmen.

КОМУНИСТИЧЕСКАТА АГИТАЦИОННО-ПРОПАГАНДНА ДЕЙНОСТ СПРЯМО БЪЛГАРСКОТО ОФИЦЕРСТВО 1941–1944 г.

Боян Жеков

Парадоксално или не, и досега в научната литература липсва категорична и еднозначна дефиниция на инак широко използваното понятие „пропаганда“. Както Георги Карастоянов обобщава, сред главните причини за това е, че явлението се разглежда от гледна точка на различни научни сфери. Пак той отбелязва, че „да се изследва пропагандата от историческа перспектива означава да се изследват практиките на пропагандистите и последвалите събития като възможен ефект от пропагандата“.¹

Втората световна война (1939–1945) притежава редица особености, които ѝ отреждат специално място в каталога на военните конфликти, съставляващи в значителна степен историята на човечеството. Сред тях безспорно попада „нейната доктринална свръхнатовареност“. По бойните полета в Азия, в Европа и в Северна Африка, както и в просторите на Атлантическия и на Тихия океан настървено се противопоставят „не само армии, но и идейни възгледи“. Казано инак, Втората световна война практически представлява един колосален сблъсък на „Нашето дело срещу Тяхното“². Предвид всичко това, твърдението, че пропагандната дейност играе значима роля в хода на втория планетарен конфликт на XX в., едва ли буди съмнение.

* * *

¹ Карастоянов, Георги. Опит за дефиниране на понятието пропаганда. *Военен журнал*, 2012, № 1, с. 74.

² Николов, Румен. Доктринални въздействия върху българското офицерство 1941–1944. *Български военен преглед*, година 3, 1995, извънреден брой, с. 68.

През последната десетдневка на май 1919 г. се провежда XXII конгрес на Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) (БРСДП (т. с.)), който се превръща в I конгрес на Българската комунистическа партия (тесни социалисти) (БКП (т. с.)). Съгласно приетата на форума програмна декларация преименуваната партия се обявява за „секция на Комунистически интернационал“, учреден през март 1919 г., и си поставя за цел „да завладее политическата власт“ по революционен път, сиреч чрез насилие. Като следваща стъпка се предвижда съвременната „капиталистическа държава“, стъпваща „върху парламента, бюрокрацията и милитаризма“, да бъде разрушена и вместо нея да се създаде „социалистическа съветска република“.³

Веднага след I конгрес на тайна конференция се полагат основите на нелегалната военна организация на БКП (т. с.). Структурата е натоварена с разнообразни задачи, между които попада „разлагането на буржоазната армия“⁴. Тъкмо с него е свързана и агитационно-пропагандната дейност сред българските военнослужещи, включително сред офицерите.

В началото на 20-те години на XX в., като част от усилията за „разлагането на буржоазната армия“, българските комунисти се насочват към привличане на офицери в кръжоци за марксистко-ленинска пропаганда. Отделни извори за тях се среща словосъчетанието „марксистически офицерски групи“.⁵ Съгласно някои спомени през 1921 – 1922 г. БКП (т. с.) постига известни успехи в тази посока. Комунистическият функционер Антон Недялков например разказва как в градовете София, Пловдив, Варна, Бургас, Шумен, Плевен, Русе и Сливен „военната организация успя да създаде по един, два или три кръжока (групи) от офицери, които запознавахме с нашата партийна програма, с марксизма-ленинизма“. Друг деец на БКП (т. с.), Йордан Панов (Шемшето), посочва, че в столицата са организирани

³ Великата октомврийска социалистическа революция и революционните борби в България през 1917–1919. Сборник от документи и материали. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1957, 600–607. Веселин Янчев обобщава, че решенията на конгреса на БКП (т. с.) от пролетта на 1919 г. „представляват коренно нов етап не само в развитието на партията, но и на страната“. В този исторически момент „за първи път една българска партия се поставя в подчинена зависимост от чужда политическа партия/държава“ и „за първи път българска партия открито приема за цел насилствено завземане на властта“. – Янчев, Веселин. *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913–1915 и 1918–1923)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014, 149–150.

⁴ Димитров, Никола. *Нелегалната военна организация на БКП (т. с.) 1919 – юни 1923*. София: Военно издателство, 1977, с. 29; Косашки, Нинко. Борбата на Българската комунистическа партия за спечелване на армията. В: *Октомври и ленинизацията на БКП. Сборник от студии*. София: Партиздат, 1981, с. 399.

⁵ Миланова, Миланка. *Работата на БРП сред офицерския кадър на буржоазната армия в годините на Втората световна война. Дисертация*. София, 1989, с. 25.

„просветни курсове по марксизъм“ за офицери. По неговите твърдения лекциите се изнасят „нелегално“ през нощта „в една самостоятелна къща“, намираща се на софийската улица „Гурко“. Той изтъква, че „повечето от курсистите-офицери служеха в провинцията и бяха командироваани във Военното училище“, след което обобщава: „Бяха около 20 души. Спомням си имената на поручик Борис Кондаков от Сливен и капитаните от Софийския гарнизон Тодор Тъпанаров, Борис Захариев и Тодор Кръстев Лазов.“⁶

Доколко подобни разкази са достоверни, трудно може да се прецени с абсолютна сигурност. Дори те да се приемат за надеждни обаче, по-важното е, че след събитията в Царство България от 1923 – 1925 г., свързани със Септемврийското въстание, както и с вълната на терор – „червен“ и „бял“, отношението на БКП (т. с.) към офицерството става крайно отрицателно⁷. Негативните чувства намират ясен и точен израз в приетата на втората редовна нелегална конференция на партията (8 декември 1927 – 15 януари 1928 г.) „Резолюция по вътрешното и международното положение и непосредствените задачи на БКП“. В документа офицерството е причислено към „вътрешните сили“, върху които стъпва „войнственият национализъм на българската буржоазия“.⁸

В средата на 30-те години на XX в. в отношението на БКП (т. с.) към командния кадър на българската войска настъпва определена промяна. Тя е мотивирана от Седмия конгрес на Комунистическия интернационал (Коминтерн), проведен през лятото на 1935 г. Добре известно е, че на него се утвърждава линията на създаване на „антифашистки народни фронтове“.⁹

През есента на 1935 г. в партийния официоз „Работнически вестник“ се появява статията на Трайчо Костов „За офицерството“. В нея авторът посочва, че „в офицерската среда“ протичат „интересни процеси на кипеж“ и „се очертават в нея различни идейни течения“. Трайчо Костов изтъква, че „олевяването на най-здравите и най-близки до народа елементи сред офицерството е безспорно“. В последния абзац на статията той категорич-

⁶ Недялков, Антон. *Военната организация на БКП 1920–1923. Спомени*. София: Държавно военно издателство, 1969, 19–20; Панов, Йордан (Шемшето). *Наричаха ни конспиратори*. София: Партиздат, 1970, 11–12. Вж. и Косашки, Нинко. *Революционният процес в армията (9 юни 1923 – 1929 г.)*. София: Военно издателство, 1988, 214–215.

⁷ Наскоро от печат излезе задълбочено изследване, посветено на Септемврийското въстание от 1923 г. и на ролята на армията в неговото потушаване. – Янчев, Веселин. *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 г. Провалът на едно поръчано въстание*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023.

⁸ *Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конференциите и пленумите на ЦК*. Том III. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1954, 259–260.

⁹ Калинова, Евгения. Възникване на Отечествения фронт в годините на Втората световна война. В: *История на Отечествения фронт/съюз в България. Том 1*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 12.

но заключава: „Здравите офицерски среди трябва да бъдат спечелени за единния народен антифашистки фронт, за демократическата република“¹⁰. Няколко месеца по-късно, през февруари – март 1936 г., се провежда Шестия разширен пленум на ЦК на БКП (т. с.). В своя доклад, изнесен на форума, висшият комунистически функционер Станке Димитров подчертава, че по линия на офицерите „трябва да се работи като сред част от масите“.¹¹

Концепцията за създаване на „антифашистки народни фронтове“ отпада от дневния ред на международното комунистическо движение вследствие на сключването на Договора за ненападение между Третия райх и Съюза на съветските социалистически републики (СССР) на 23 август 1939 г. Тя отново излиза на преден план подир германското нападение против СССР на 22 юни 1941 г. Същия ден генералният секретар на Коминтерна Георги Димитров е привикан спешно в Кремъл, където получава лично от съветския ръководител Йосиф Сталин следните инструкции: „Партиите по места да разгръщат движение в защита на СССР. Да не се поставя въпросът за социалист[ическа] революция“. Преди да настъпи 23 юни 1941 г., указания в този смисъл са изпратени до редица комунистически партии, включително до Българската работническа партия (БРП). Със специална директива от 7 юли 1941 г. Коминтернът поставя на своите секции задачата за изграждане по места на „единни национални фронтове“.¹²

Във връзка с възстановения курс към създаване на „антифашистки народни фронтове“ още на 1 юли 1941 г. Задграничното бюро на партията изпраща наставление до вътрешното ръководство на БРП „да се разгърне най-широка работа в армията“¹³. Месец по-късно Георги Димитров инструктира един от висшите комунистически дейци в Царство България Антон Иванов: „Разгърнете най-енергична патриотична антигерманска

¹⁰ Костов, Трайчо. *Избрани статии, доклади и речи*. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1964, 104–105. Впрочем през май 1935 г. на заседание на Задграничното бюро (ЗБ) на Централния комитет (ЦК) на БКП е направен изводът, че низшите и средните офицерски кръгове се намират в безпътица, което създава подходящи условия за дейност по тяхна линия. В тази връзка е формулирана задачата да се „работи за привличане към единния фронт не само на войнишките маси, но и на честните елементи от офицерството“. – Ангелова, Трендафила. Начало на контактите и сътрудничеството между БКП и деветнадесетомайците (1935–1937 г.). *Известия на Института по история на БКП*, том 23, 1970, 273–274.

¹¹ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 3, а. е. 591, л. 15.

¹² Димитров, Георги. *Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997, 235–236; *Коминтерн и Вторая мировая война. Часть II*. Москва: Памятники исторической мысли, 1997, 100–109.

¹³ *Антифашистката борба в България. Документи и материали. Том 1*. София: Партиздат, 1984, 185–186.

кампания по цялата страна и на първо място всред войнишките маси и офицерството.¹⁴ В следващите три години дейността по линия на българската армия и в частност по отношение на командния състав ще се превърне в основен фокус на БРП. В комунистическата работа във войската от лятото на 1941 г. до лятото на 1944 г. се очертават две основни направления, които условно могат да бъдат определени като агитационно-пропагандно и организационно-политическо.

На заседание на Секретариата на Коминтерна на 22 юни 1941 г., в условията на германско-съветската война, Георги Димитров „ясно поставя задачата за организиране на настъпателна пропаганда“. В тази връзка се лансират инициативи за устройване на радиостанции за различни държави, които да излъчват емисии на съответния език. Що се отнася до Царство България, на 23 юли 1941 г. в ефира се включва радиопредавателят „Христо Ботев“, предаващ от територията на СССР.¹⁵ Именно той се превръща в един от основните инструменти на комунистическата агитационно-пропагандна дейност спрямо българското офицерство в хода на Втората световна война.

В периода 1941–1944 г. емисиите на радиостанция „Христо Ботев“, ориентирани към пряко политическо въздействие върху командния състав на българската армия, имат значителен обем. От проблемно-хронологична перспектива те могат да бъдат разделени на няколко групи. Първата от тях включва предаванията, насочени директно към офицерството. Погледната времево, те са по-късни. На второ място, налице са емисии за българската войска като цяло, в това число и за нейния команден състав. Тези предавания са характерни за целия период 1941 г. до 1944 г. Третата група обхваща емисиите на радиостанция „Христо Ботев“, посветени на въпроса за изграждането на народен фронт в Царство България. Важен момент при тях е въвеждането на понятието „патриотично офицерство“.¹⁶

През втората половина на 1941 г. предаванията на радиостанция „Христо Ботев“, посветени на офицерството, не са много. В емисия от 4 август 1941 г., носеща заглавието „Свещеният дълг на българския въоръжен народ“, се отправя обръщение към българските „офицери, подофицери и войници“. Изтъква се, че поради „мълниеносните успехи“ на Вермахта в началния период на войната се е създала „легендата за непобедимостта на германската армия“. Ала след нападението срещу СССР „тая легенда бърже се руши“. Изразява се увереност в крайния разгром на Третия райх, с който обаче ще дойде и крахът на Царство България. В тази връзка е от-

¹⁴ Пак там, 199–200.

¹⁵ Даскалов, Дончо. *Жан съобщава. Задграничното бюро и антифашистката борба в България 1941–1944*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991, 45–46.

¹⁶ Миланова, Миланка. *Цит. съч.*, 58–59.

правен призив към офицерите, подофицерите и войниците да изпълнят своя „най-свещен дълг“, като изгонят „фашистките войски“ от страна и освободят „нашата родина от позорното немско иго“.¹⁷ Цялото предаване представлява образец за прилагането на пропагандната техника „морално етикетирание“. При нея намират широка употреба думи и словесни конструкции с откровено отрицателна конотация.¹⁸

В кратка емисия от 20 септември 1941 г. под надслов „За новобранците“ се коментира, че „всички искрени и честни сили на нашата армия – офицери, подофицери и войници, трябва зорко да бдят и да не позволяват, щото нашата армия да бъде използвана за противонародните завоевателни цели на Хитлер“. От по-голяма важност обаче е предаването на радиостанция „Христо Ботев“ от 6 октомври 1941 г., озаглавено „Пътят на спасението“. Автор на текста е висшият комунистически деец Васил Коларов. За пръв път се споменава словосъчетанието „патриотично офицерство“, което трябва да се превърне в съставен елемент на средството за „спасението“ на България – „единният, отечествен и национален фронт“.¹⁹

В хода на 1942 г. в емисиите на радиопредавателя „Христо Ботев“ относно офицерството настъпват доловими промени. Наблюдава се както количествено нарастване на предаванията, така и разширяване на тяхното съдържание с нови теми. Нарочно внимание се отделя на някои нови моменти в българско-германските военнополитически отношения. Например на 30 януари 1942 г. е излъчена емисия, посветена на изпращането на войски на Царство България в Югославия. Към българските офицери, подофицери и войници е отправен апел да не стават „палачи на братския югославски народ“ и да не стрелят „срещу югославските въстаници“, а вместо това: „Братимете се с тях“.²⁰ Този лайтмотив насетне заема сериозно място в комунистическата агитационно-пропагандна дейност спрямо офицерството. Така на 12 февруари 1942 г. по радиостанция „Христо Ботев“ прозвучава емисия, озаглавена „Към българските дивизии в Сърбия“. Характерно е и предаването, излъчено на 6 април 1942 г. и носещо надслова „За братство и единодействие с югославските въстаници“.²¹ На 26 юли 1942 г. по радиостанция „Христо Ботев“ се обяснява какъв е „дългът на нашата армия“

¹⁷ *Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944). Том 1.* София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1950, 22–25.

¹⁸ Кръстева, Мила. *История на пропагандата в България от Освобождението до 1944 г.* София: Колбис, 2022, с. 20.

¹⁹ *Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944). Том 1...*, 117–118, 147–150.

²⁰ *Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944). Том 2.* София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1951, 68–70.

²¹ Пак там, с. 101, 251–252.

във връзка с „борбата в Югославия“. Отправен е призив към българските офицери и войници там да не петнят „своята войнишка чест“, като стават „убийци на югославските въстаници срещу немците“.²² През 1943–1944 г. продължават предаванията, насочени към българските военнослужещи, включително офицерските кадри, на югославска територия.

През първата половина на 1942 г. по-нататъшно развитие в ефира получава терминът „патриотично офицерство“. Например в предаване на радиостанция „Христо Ботев“ от последната десетдневка на март 1942 г. се говори за задачите на „най-предвидливите патриоти в армията“.²³ На 4 юни 1942 г. по радиопредавателя прозвучава емисия под надслов „На борба срещу терора!“, в която се коментира скорошният разстрел на осъдения за шпионаж в полза на СССР запасен генерал-майор Владимир Заимов. В нея се посочва: „Особено стръвно хитлеристките джелати и шпиони се нахвърлят срещу нашето патриотично офицерство и войниците“. Два дни по-късно е излъчено предаването „Генерал Заимов – знаме на патриотичното офицерство“.²⁴

Ако словосъчетанието „патриотично офицерство“ се възприеме като опит от страна на БРП за показване на по-особено отношение към част от командния състав на българската армия, то засилването на неговата пропагандна употреба през пролетта на 1942 г. не е случайно. По това време задграничният комунистически лидер Георги Димитров инструктира вътрешното ръководство на партията: „Да се води курс на разложение във фашисткия лагер, на разгаряне на вътрешни противоречия в него. Да не се поставят на една плоскост всички негови групи и елементи. Необходимо е диференциран подход. Враговете да не се обединяват, а да се разединяват.“²⁵ От пропагандна гледна точка използването на термина „патриотично офицерство“ се вписва в техниката „трансфер“, за която е характерно проектирането на позитивни или на негативни качества върху човек или върху група от хора.²⁶

Интересен момент в комунистическата агитационно-пропагандна дейност спрямо българското офицерство са излъчените по радиостанция „Христо Ботев“ през първата десетдневка на март 1942 г. три „беседи със запасния полковник Г.“, посветени на развоя на военните действия на Източния фронт. В тях се правят няколко заключения – че „светкавична-

²² Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944 г.). Том 3. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1951, 46–48.

²³ Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944 г.). Том 2..., 198–200.

²⁴ Пак там, 403–405, 417–419.

²⁵ Димитров, Георги. *Дневник...*, с. 286.

²⁶ Кръстева, Мила. *История на пропагандата в България...*, с. 21.

та война“ на Вермахта в СССР е пропаднала; че стратегията и тактиката на Червената армия са правилни; че „авантюристичната стратегия на светкавичната война изправи германците сега пред свършено реалната опасност на пълния разгром“.²⁷ Излъчването на трите „беседи“ в този исторически момент безсъмнено е свързано с провала на германската армия да овладее съветската столица Москва и с последвалото контранастъпление на Червената армия в края на 1941 – началото на 1942 г. Все пак от емисиите личи един умерен оптимизъм, като в тях не се наблюдават крайни оценки за баланса на силите на Източния фронт. Вниманието обаче заслужава констатацията на „запасния полковник Г.“, че „мнозина от нашите (български – б. м., Б. Ж.) офицери“ са започнали „да си дават сметка“ за недостатъците на германския и за преимуществата на съветския начин на водене на военните действия. Ако трите „беседи“ се анализират от строго пропагандна перспектива, то в тях намират приложение най-малко две техники – „подреждане на картини“, при която избирателно се съпоставят факти в подкрепа на дадена теза, и „позоваване на авторитети“, която стъпва върху разбирането, че „хората вярват на онези, с които имат нещо общо“.²⁸

От началото на 1943 г. насетне зачестяват емисиите на радиостанция „Христо Ботев“, предназначени специално за българското офицерство. Основната причина за това е започналият обрат в хода на Втората световна война и най-вече победите на Червената армия на Източния фронт. На 4 февруари 1943 г. по нелегалния предавател е излъчено предаване под надслов „Към офицерите“, в което се третира въпросът за съветския успех в една приключилата Сталинградска битка. В тази връзка е отправен призив към българското офицерство: „България може да бъде спасен. Нужно е да се скъса с хитлеристка Германия веднага, незабавно. Нужно е да се свалят от власт днешното правителство, което се състои от немски агенти, които правят всички, за да измамат народа и армията, че тяхната лична съдба и съдбата на България било едно и също нещо“²⁹. Няколко седмици по-късно, на 26 февруари 1943 г. по радиостанцията прозвучава емисия, озаглавена „За нашите офицери“. Командния състав на българската армия е призован да заеме своето „място в Отечествения фронт, който се бори да спаси България от катастрофа“³⁰. В предаване от 17 май 1943 г. се внушава, че „нашите патриоти – офицери, подофицери и войници, са синове и

²⁷ *Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944 г.). Том 2...*, 132–134, 136–138, 143–145.

²⁸ Кръстева, Мила. *История на пропагандата в България...*, 20–21.

²⁹ *Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944 г.). Том 4.* София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1951, 117–120.

³⁰ Пак там, 177–179.

защитници на народа. Те не могат да бъдат безгласни и безправни наемници-преторианци за чужди, противонародни интереси, за интересите на хитлеристка Германия и за интересите на шепа хитлерови агенти, ортаци и гробокопачи на България“.³¹

Нов момент в комунистическата радиопропаганда са предаванията за висшите офицери. Така на 30 октомври 1943 г. ефирът е огласен от емисия-обръщение „Към българските военачалници“. В нея се констатира: „Думата на българските военачалници е властна дума. Дошло е време, щото армията заедно с народа да поведат решителна борба за спасението на родината.“³² На 4 март 1944 г. по радиостанция „Христо Ботев“ е излъчено предаване, носещо заглавието „Към нашите висши офицери и генерали“, което започва със следните констатации: „Висшето офицерство и генералитетът на нашата армия са поставени днес пред особено изпитание. На проверка е поставено тяхното родолюбие. Защото от поведението на нашите войскови ръководители спрямо народната борба за освобождението на страната от германската опека и за скъсване с Германия в значителна степен зависи възможно най-широкото участие на армията в тая борба.“ В емисията се набляга върху неблагоприятното развитие на войната за Германия и на потребността „да бъдат спасени“ както страната, така и „нашата армия“.³³

Пропагандираната от комунистите идея, че офицерството може да „спаси“ България представлява опит да се дърпа по струната на родолюбието и патриотизма. Това може да се определи като използване на техниката „блестящи общности“, която е изключително „тясно свързана с високо ценени понятия и вярвания“.³⁴ Наред с това в предаванията от 1943–1944 г., предназначени специално за офицерството, се появява един твърде важен аспект, който не е силно изразен дотогава – въпросът за властта и по-точно за насилствената смяна на управлението.

Когато се коментира темата за комунистическата радиопропаганда спрямо българското офицерство, неизбежно възниква въпросът за нейния ефект. Доколко емисиите на радиостанция „Христо Ботев“ достигат до командния състав на българската армия трудно може да се прецени поради липсата на достатъчно автентични свидетелства. Единствените сведения са налични в отделни спомени. Някои мемоаристи например разказват, че през 1944 г. в щаба на 1-ва армия се организира слушане на радиостанция

³¹ Пак там, 348–350.

³² *Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944 г.). Том 5.* София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1952, 262–263.

³³ *Говори радиостанция „Христо Ботев“ (23 юли 1941 г. – 22 септември 1944 г.). Том 6.* София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1952, 163–165.

³⁴ Кръстева, Мила. *История на пропагандата в България...*, с. 21.

„Христо Ботев“. Инициатор за това е капитан Антон Цанев.³⁵ Има по-късни данни, че офицери от щаба на 10-та пехотна Родопска дивизия също слушат нелегалния предавател през 1943–1944 г. Основна роля в този случай играе майор Борис Куюмджиев.³⁶

Като втори инструмент в своята агитационно-пропагандна дейност спрямо офицерството в периода 1941–1944 г. българските комунисти използват разпространението на всевъзможни позиви. В архивната документация са запасени десетки такива автентични материали. По своите внушения те в значителна степен повтарят идеите, заложили в радиопропагандата. Абсолютно същата констатация е валидна и за използваните пропагандни техники. Все пак съдържанието на някои от позивите заслужават специално внимание.

В пропаганден материал от октомври 1941 г. например се описва „един поучителен случай“, целящ да насади негативно отношение към Вермахта. Според позива „германски войници“ са изхвърлили от влак, малко преди неговото тръгване, качили се на превозното средство двама български офицери: „Как преживяха двамата командири на българската войска тая идиотска обида от страна на нашите „съюзници“ говори фактът, че след като се свързеха, единият от офицерите заплака от яд и обида, а другият щеше да се самозастреля, ако не беше възпрепятстван от присъстващите.“³⁷ В позив от февруари 1943 г., издаден от окръжния комитет на БРП в столицата София, се коментира „опасността от хвърлянето на България“ във военен конфликт с Република Турция. На този фон се отправя изрично предупреждение към българските „генерали, офицери и войници“: „В такъв момент вие ще трябва да се биете сами срещу огромните турско-англо-американо-съветски войски на Балканите, за да спасяват Хитлер, самите вие да загинете под справедливите удари на тия войски, а заедно с вас – да загине България.“³⁸ През октомври 1943 г. ЦК на БРП излиза със специален позив към всички „офицери, подофицери и войници“, в който се посочва, че „Хитлер и неговите български агенти тикат страната ни към война и военна катастрофа“. Апелира се личният състав да не чака „ново Добро поле“, а да започне „незабавна, смела борба под знамето на народоосвободителния Отечествен фронт“.³⁹ Препратката към трагичния край на българското участие в Първата световна война се основава на пропа-

³⁵ Миланова, Миланка. *Цит. съч.*, с. 89.

³⁶ ДА – София, спомен 4565В, л. 5.

³⁷ Военноисторическа библиотека (ВИБ), колекция III, № 1770/1, л. 6–7.

³⁸ Пак там, л. 36–38.

³⁹ Пак там, л. 99–101.

гандната техника „трансфер“ и цели да провокира емоционален отговор от страна на офицерството.

С включването на българската армия през 1943–1944 г. в борбата с организираното от БРП нелегално въоръжено движение зачестява разпространяването на позиви срещу военното участие в преследването на партизаните в Царство България. Интересното е, че част от пропагандните материали се изработват от самите партизански формации. В архивната документация например се намира позив от 17 януари 1944 г. към българските войници, подофицери и офицери от отряда „Георги Бенковски“ да не участват в преследването на партизаните, а да ги подпомагат с дрехи и с оръжие. През март 1944 г. Габровският партизански отряд издава позив, апелирайки към офицерите, подофицерите и войниците да не стават „палачи на своя народ“. Вместо това те следва да се вдигнат на „единна борба“ с народа и с партизаните „за изгонване на немците от родната ни земя“.⁴⁰ Същия месец ръководството на нелегалното въоръжено движение в България (Върховният щаб на така наречената Народоосвободителна въстаническа войска – б. м., Б. Ж.) се обръща с „апел към действащото и запасно офицерство“ да заеме място „на страната на народа, в боевите редове на Отечествения фронт“.⁴¹

Отново през март 1944 г. към командния състав на българската войска е отправен специален позив, подписан от „офицери при НОВА“.⁴² Пропагандният материал заслужава нарочно внимание най-малко поради две причини. От една страна, той свидетелства за приложението на пропагандната техника „позоваване на авторитети“. Наред с това появата не позива в този исторически момент не е случайно. През февруари 1944 г. на конференция между дейци на БРП и на запасни офицери, сътрудничащи с комунистите, се поставя въпросът за разгръщане на армията по линия на командния състав на българската войска и за създаване на нов Военен съюз, но този път при Отечествения фронт.⁴³

На трето място, част от комунистическата агитационно-пропагандна дейност спрямо българското офицерство в периода 1941–1944 г. е писането на лични писма до отделни командни кадри. Интересното е, че тази практика намира отзвук в документите, издавани от официалните военни и полицейски власти. В разузнавателно известие на Щаба на войската (ЩВ) за декември 1941 г. се споменава: „Продължава изпращането на писма със

⁴⁰ Пак там, л. 110–111, 152–153.

⁴¹ Пак там, л. 154–159.

⁴² ЦДА, ф. 77Б, оп. 1, а. е. 17, л. 1–2.

⁴³ Миланова, Миланка. *Цит. съч.*, 147–148.

заплашвания и подбуждания по отделни офицери и висши началници.⁴⁴ В информация на Пловдивската областна дирекция на полицията се споменава, че в хода на 1942 г. са зачестили „масовите изпращания“ по пощата на писма до военни лица.⁴⁵ В разузнавателно известие на Щаба на войската за месец май 1942 г. се изтъква, че „на много офицери“ са били изпратени „анонимни писма“ с „противодържавно и противогерманско съдържание“. Няколко месеца по-късно ЩВ констатира: „Изпращането на писма с комунистическо и противодържавно съдържание до офицери и командири на части продължава.“⁴⁶ В началото на 1943 г. Щабът на войната наблюдава, че „тези писма от различни гари се изпращат до офицери“.⁴⁷ През есента на 1943 г. ЩВ е категоричен: „Ръководството на комунистическата партия обаче продължава да развива усиlena дейност за привличане и използване на войската за целите на III интернационал и конкретно на Съветска Русия. Трябва да се очаква, че в това направление ще се развива усиlena дейност, която на първо време ще се изрази в писане на писма до офицери, в които ще се изтъква, че войната е загубена и на българската войска се очертава задачата да се „приобщи към своя народ и заедно с него да се проведе решителна борба за освобождаване от „окупатора““⁴⁸

Въпросът за изпращането на писма до офицери широко се коментира в обобщаващо разузнавателно известие на Щаба на войската с дата 20 януари 1944 г., анализиращо комунистическата дейност по линия на армията през изминалата година. Според документа през април 1943 г. „командният състав бе засипан с анонимни писма, в които, след като се величаеше българския офицер, се канеше да се ангажира в борбата за изгонване на „окупатора“. Няколко месеца по-късно, през септември 1943 г., „мнозина офицери бяха засипани с анонимни писма – ту ласкателни, ту умолителни, ту заплашителни, да се приобщят към целите и задачите на „Отечествения фронт“. Що се отнася до октомври 1943 г., „изпратени бяха много анонимни писма, в които българският офицер вече не се заплашваше, но само бе съветван и умоляван да прегърне програмата на „Отечествения фронт““.⁴⁹

В интерес на истината практиката за изпращане на писма до офицери се запазва почти до самия 9 септември 1944 г. В архивната документация е запазено писмо, изпратено от щаба на Рило-Пиринския партизански отряд до началника на Разложкия гарнизон и до „всички господа офицери“ там,

⁴⁴ ВИБ, колекция III, № 1770/4, л. 328.

⁴⁵ Миланова, Миланка. *Цит. съч.*, с. 82.

⁴⁶ ВИБ, колекция III, № 1770/4, л. 339, 358.

⁴⁷ Пак там, л. 321–322.

⁴⁸ Пак там, л. 134.

⁴⁹ ВИБ, колекция III, № 1770/4, л. 59, 62–63; ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а. е. 143, л. 269, 271–272.

носещо дата 6 септември 1944 г. В текста се акцентира върху съветското обявяване на война на Царство ден по-рано и се приканват офицерите да се присъединят към партизаните.⁵⁰

* * *

В периода 1941–1944 г. българските комунисти развиват усилена агитационно-пропагандна дейност спрямо офицерството. Целта на техните мероприятия намират точно обобщение в разузнавателно известие на Щаба на войската от 25 май 1943 г.: „Да се пристъпи към организиран опит за спечелването на офицерските среди.“⁵¹ В комунистическия агитационно-пропаганден инструментариум намират приложение радиопропагандата, разпространението на позиви и писането на писма до командния състав на българската армия. От анализа на различните пропагандни материали личи, че българските комунисти използват широка палитра от пропагандни техники.

Отправяните до офицерството послания са съобразени в значителна степен с хода на Втората световна война. Характерно е, че през 1943–1944 г., в условията на обрата в развоя на планетарния конфликт, все повече се застъпва агитацията командния състав на българската войска да предприеме мерки за политическа промяна в страната, която да доведе до изменение на следвания след 1 март 1941 г. външнополитически курс на съюз с Германия. Наред с това агитационно-пропагандната дейност на комунистите е обвързана с идея, имаща „реална политическа перспектива“ – преминаване на страната на Отечествения фронт.⁵²

В споменатото разузнавателно известие на ЩВ от 25 май 1943 г. се констатира, че комунистическата партия полага усилия „чрез печатна пропаганда и лични въздействия да убие в офицерите вярата в крайната победа и с това да се разложи командния състав на войската“.⁵³ До каква степен задачата е реализирана трудно може да се прецени с абсолютна сигурност. Но в последна сметка едно е ясно – увереността на българското офицерство в победата на Третия райх действително изчезва в хода на Втората световна война. По-скоро обаче този факт се дължи на обективни обстоятелства, а не толкова на агитационно-пропагандните инициативи на българските комунисти.

⁵⁰ ЦДА, ф. 107Б, оп. 1, а. е. 3, л. 1.

⁵¹ ВИБ, колекция III, № 1770/4, л. 289.

⁵² Миланова, Миланка. Цит. съч., с. 92.

⁵³ Пак там, л. 291.

THE COMMUNIST AGITATION-PROPAGANDA ACTIVITIES TOWARDS THE BULGARIAN OFFICERS 1941–1944

Boyan Zhekov

Abstract

When the Second World War broke out in 1939, the attempts of the Bulgarian communists to win over the Bulgarian army already had a long-lasting tradition. During the global conflict, however, these tries marked their peak. In the period 1941–1944 the Bulgarian communists put substantial efforts in attracting officers on their side. These initiatives were double-natured. On one hand, the Bulgarian communists developed serious agitation-propaganda activities aimed at the Bulgarian officers. On second hand, they launched organizational initiatives for “recruiting” officers.

The focus on the present article lay on the first group of activities. The purpose of the paper is to outline the basic instruments used by the Bulgarian communists to influence the officers. In addition, an analysis is made of the propaganda techniques applied by the communists. Some conclusions regarding the efficiency of the communist agitation-propaganda activities relative to the Bulgarian officers are drawn.

ВЪЗДУШНИЯТ ТАРАН НА СПИСАРЕВСКИ – ИСТОРИЧЕСКИ ФАКТ ИЛИ „НЕСПОЛУЧЛИВО СКРОЕНА ЛЕГЕНДА“?

Любомир Георгиев

Полк. Димитър Светозаров Списаревски, по прякор Спаич, е най-известният български летец изстребител. Геройската му гибел при защитата на София от американските бомбардировачи го превръща в ярък символ на саможертва за Родината. За него в пълна мяра се отнасят думите на падналият за България поет Димчо Дебелянов „смъртта в победа ще дочака“.¹ Защото впечатлява образът на българския офицер, който връхлита със своя „Месершмит“ върху тежко въоръжения Б-24 „Либърейтър“² и принася младия си живот в дар, за да спаси сънародниците си от врага.

Полк. Величко Енев Величков, командир на противовъздушната артилерия (1941–1946)³, отхвърля достоверността на тарана на Спаич. В своето изследване „Въздушна тревога“, посветено на историята на

¹ „Ако загина на война,
жал никого не ще попари –
изгубих майка, а жена
не наидох, нямам и другари.
Ала сърце ми не скърби –
приневолен живя сирака
и за утеха може би
смъртта в победа ще дочака...“

Дебелянов, Д. Сиротна песен. В: *Стихотворения*. София: Ерове, 2022, с. 26.

² Американският тежък стратегически бомбардировач Консолидейтед Б-24 „Либърейтър“ („Освободител“).

³ *Офицерският корпус в България 1878–1944 г.* Т. I, А–В, II, Г–З. София: Св. Георги Победоносец, 1996, с. 134.

противовъздушната отбрана на нашата войска, Величков пише: „След въздушното нападение на 20 дек. 1943 г. при отлитането на американските „Либърейтъри“ на юг, в района на село Горни Лозен един „Либърейтър“ беше улучен с цял снаряд и разцепен на две от т.п.в. батарея⁴ при с. Бусманци, Софийско. Моторите по два паднаха в района на Горни Лозен. В същото време летец-изстребителът капитан Списаревски се насочил да атакува друг близко летящ „Либърейтър“, но, преследван от противниковите изстребители, е бил тежко ранен и свален в района на село Пасарел, Самоковско, на повече от 10 км от Горни Лозен. Създаде се легенда, че капитан Списаревски „като жива торпила е атакувал, ударил се в „Либърейтъра“ и геройски загинал“. При сблъскването на две движещи се с голяма скорост тела те губят скоростта си и се насочват надолу като свободно падащи тела. Ако легендата е почивала на истински факт, следваше самолетът на капитан Списаревски да падне в района на село Горни Лозен, а не на повече от 10 км от него. Явно несполучливо скроена легенда. Всеки българин се прекланя пред геройските подвизи и жертви, дадени от нашите малобройни летци изстребители в неравния им бой с напълно превъзхождащите ги въздушни сили на врага. Но и п.в. артилерия със своите крайно ограничени средства беше също в неравен бой с мощните бомбардировъчни сили и модерната техника на противника и даде много скъпи и изпълнени с героизъм жертви“.⁵

Хипотезата, че таранът на Димитър Списаревски е измислица, се отнася за събитие от национална значимост. Тя е заявена в историческо изследване, написано от съвременник и участник в събитията, който благодарение на високата си длъжност е отлично информиран. Затова тази теза е интересна и заслужава да бъде проучена.

Доколко обаче тя присъства в архивните документи, в масовите представи и в изследванията?

Бойният дневник на 3/6 изстребителен орляк⁶ документира резултата от въздушния бой на 20 декември 1943 г.: „Същият поручик Списаревски влиза за първи път във въздушен бой и увлечен в желанието си да свали колкото се може повече противникови машини, при една от атаките си, с пълна скорост, се сблъсква с един неприятелски бомбардировач „Либърейтър“ и двете машини на парчета падат в околностите на село Долни

⁴ Тежка противовъздушна батарея.

⁵ Величков, В. *Въздушна тревога. Противовъздушната отбрана на нашата войска. Поява, мирновременна и военновременна развързване, действия за времето от Първата световна война 1914–1918 г. до края на Втората световна война (1939–1945)*. София, 2005, с. 40.

⁶ В българската авиация тогава орлякът съответства на авиополк, а ятото – на ескадрила.

Пасарел.⁷ Фактът е потвърден и в бележка в бойния дневник на 682-ро ято, направена от командира на ятото поручик Стоян Стоянов: „В същия ден загина и поручик Димитър Светозаров СПИСАРЕВСКИ, който направи и първия въздушен таран в историята на нашата авиация и бе наречен тогава „Живата торпила“.⁸

Списаревски получава широко обществено признание веднага след геройската си гибел. Например още на 6 март 1944 г. градското общинско управление на родния му Добрич решава да преименува на негово име ул. „Граф Чано“, както и с. Рилци.⁹

След 9 септември 1944 г. подвигът на Спаич изпада в забвение. Царският офицер, сражавал се с „Месершмит“ срещу антихитлеристката коалиция, не изглежда положителен образец от гледна точка на отечественофронтовската власт. По-късно, след влошаването на отношенията със САЩ и частичната реабилитация на патриотизма за сметка на интернационализма, проникателни комунисти се опитват да приобщат Списаревски към своята кауза.¹⁰ Например заместник-началникът на Главното политическо управление на Българската народна армия заявява през 1969 г., че „ще се бори със всички сили Списаревски да бъде наш, а не на фашистите знаме“.¹¹ Тези опити обаче нямат особен резултат, тъй като например в тома на „Енциклопедия България“ от 1988 г. има статия за чичо му, политика Коста Списаревски¹², но Димитър въобще не е споменат. До края на социалистическия период Спаич остава слабо познат.

Важно изключение са текстовете на най-успешния български летец изстребител – Стоян Стоянов. Личността на Димитър Списаревски и неговата саможертва са ключовият акцент¹³ в неговите мемоари „Ние бранихме тебе, София“. Стоянов обяснява, че спомените му били спрени от печат в края на 50-те г. на XX в., „за да не се пише за героя от Отбраната на София,

⁷ ЦДА, ф. 1818К, оп. 1, л. 17. Документът е препис. Оригиналът вероятно е в: ДВИА, ф. 1063, оп. 2, а.е. 4.

⁸ Пак там, л. 75.

⁹ Велчева, Ю. Властта на ОФ в Добрич заклемява бащата на героя Списаревски като фашист. – *Бележник.бг* [онлайн] 18 юли 2016 [прегледан на 19 декември 2022]. Достъпен на: <http://belejnik.bg/presechki/vlastta-na-of-v-dobrich-zakleimyava-bashtata-na-geroya-spisarevski-kato-fashist>

¹⁰ Георгиев, Л. Издигането на историята на летеца Стоян Стоянов – „Ние бранихме тебе, София“ като текст в развитие. *Известия на държавните архиви*, бр. 118, 2019, с. 283.

¹¹ ЦДА, ф. 1818К, оп. 1, а.е. 96, л. 1.

¹² Енциклопедия България. Т. 6. София: БАН, 1988, с. 359.

¹³ Георгиев, Л. Архивни свидетелства за историята на авиацията – „Бой във висините“ от ген. Стоян Стоянов. В: *Архиви и история: взаимодействия, перспективи. (Сборник доклади от национален семинар, София, СУ „Св. Климент Охридски“, 16-17 октомври 2019)*. София, 2020, с. 108.

„живата торпила“ или човекът, който направи ПЪРВИЯ ТАРАН в историята на нашата авиация, капитан Димитър Светозаров СПИСАРЕВСКИ“.¹⁴ Да разкрие истината за подвига на този свой съперник в учебен въздушен дуел¹⁵, личен приятел и боен другар е толкова важно за въздушния ас Стоянов, че той изпраща „Писмо до другаря Тодор ЖИВКОВ, в защита на капитан-летеца Димитър Светозаров СПИСАРЕВСКИ“¹⁶, където подчертава: „Това бе, другарю ЖИВКОВ, нашият първи ТАРАН срещу общия враг на славянството. С блъскането си в американската „крепост“ той последва примера на съветските летци като ТАЛАЛИХИН“. В резултат от умните и упорити действия на Стоян Стоянов, таранът на Списаревски намира мястото във всичките шест издания на неговите спомени, като първите две от тях излизат през периода на социализма, съответно през 1972 г. и 1986 г.

След обществените промени от края на 1989 г. името Димитър Списаревски вече се появява в българските справочници. В енциклопедиите на Габеров и на издателство „Труд“, издадени през 2002–2003 г., „живата торпила“ е описан твърде лаконично, като и на двете места бащиното му име е сгрешено по един и същ начин.¹⁷

В нашия век продължава традицията да се поставя под въпрос смисъла на саможертвата на офицера от Добрич. Либералният сайт „Маргиналия“ критикува свалянето на американски бомбардировачи над София през Втората световна с основание, че „войната на съюзниците е срещу нацисткото чудовище от Европа“.¹⁸ „Маргиналия“ в случая обаче наистина си остава маргинална. Далеч по-силна е тенденцията десни и леви вестници и интернет сайтове да се възползват от мощните пропагандни възможности, които дава иконата Списаревски. Българската „жива торпила“ е възхвалявана както на сайта „Националсоциалистическа трибуна“¹⁹, така и във вестник „Дума“²⁰.

¹⁴ ЦДА, ф. 1818К, оп. 1, а.е. 1, л. 50.

¹⁵ Пак там, а.е. 6, л. 24–53.

¹⁶ Пак там, а.е. 43, л. 1–12.

¹⁷ Наречен е неправилно „Спиридонов“ вместо правилното „Светозаров“ в: *Съвременна българска енциклопедия А-Я*. IV издание. Велико Търново: Габеров, 2003, с. 1105 и в: *Българска енциклопедия А-Я*. II издание. София: Труд, 2002, с. 1073.

¹⁸ Методиева, Ю. Рок банда направи песен за Списаревски. Защо? *Маргиналия* [онлайн] 19.06.2017 [прегледан на 16 декември 2022]. Достъпен на <https://www.marginalia.bg/damata-ot-pazardzhik/rok-banda-napisa-pesen-za-spisarevski-zashto/>

¹⁹ Капитан Димитър Списаревски – живата торпила [онлайн]. *Националсоциалистическа трибуна. Електронно издание на българските националсоциалисти* [прегледан на 16 декември 2022] Достъпен на: http://ntribuna.org/Dimitar_Spisarevski.htm

²⁰ Тенчев, Ж. Българската торпила. *Дума*, бр. 293/20 декември 2010 [прегледан на 16 декември 2022] Достъпен на: <https://duma.bg/balgarskata-torpila-n8724>

През 1998 г. Любен Овчаров издава книга за героя с красноречивото заглавие „Списаревски. Повест за живата торпила“. Тази художествена биография стъпва върху исторически факти. Публикувана е от специализираното в тази тематика издателство „Пропелер“ с помощта на двама отлични познавачи на българската бойна авиация, редактора Росен Панчелиев и консултанта Иван Бориславов. Овчаров разказва как в резултат от „вихрения таран“, срутеният четиримоторен бомбардировач рухва върху десния бряг на р. Искър.²¹

Летецът историк Здравко Тонев включва Списаревски в своя сборник животописи на български герои, издаден от през 2016 г. Тонев пише, че таранът сваля водача на групата бомбардировачи, нарушава бойния ред и така Спаич става спасителят на нашата столица.²²

Подвигът на офицера от Добрич се оказва подходящ за отразяване във визуалните медии. Документалният филм от 2014 г. на режисьорката Адела Пеева „В търсене на Списаревски“ показва героя през очите на хора с различни убеждения. В трейлъра на филма всички интервюирани са категорични, че таранът е факт.²³

Интернет определя съвременността, но телевизията запазва ключова роля за изграждането на обществените нагласи. В предаването „Операция История“ по телевизия „On Air“ от 3 януари 2019 г., водещият Росен Петров казва: „Не са малко такива хора, които твърдят, че това е мит за този таран.“²⁴ В случая като „мит“ той разбира мнението, че българинът се връзал в четиримоторния вражески „Либирейтър“ не по собствена воля, а заради пилотска грешка, причинена от неопитност или раняване. В думите на Росен Петров обаче няма и намек за мнението на полк. Величков, че физическият сблъсък между двете машини не се е състоял. Гостът на предаването полк. проф. Димитър Недялков убедително отстоява хипотезата, че Списаревски е блъснал своя самолет целенасочено, и то по такъв начин, че да си остави възможност за оцеляване. Професорът предполага, че Спаич вероятно е оживял след тарана, но не е успял да овладее своя „Месершмит“ след удара и се разбил в земята. Недялков допуска, че летецът от Добрич е познавал опита от успешни тарани на съветски летци, след които някои от тях не само оживяват, но понякога и кацат със самолетите си с изключен двигател.

²¹ Овчаров, Л. *Списаревски. Повест за живата торпила*. София: Пропелер, 1998, с. 126.

²² Тонев, Здр. *България над всичко: върховен дълг*. София: ИК Ваньо Недков, 2016, с. 60.

²³ В търсене на Списаревски [трейлър]. [онлайн]. Адела Медия. 14.01.2014 [прегледан на 18 октомври 2022] Достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=k24xT4i2iWA>

²⁴ *Бомбардирани са 147 населени места*. [онлайн] Телевизия On Air, Операция История, 3 януари 2019 г. [прегледан на 21 декември 2022] Достъпен на: <https://www.bgonair.bg/a/108-video/162809-bombardirani-sa-147-naseleni-mesta>

Флагманът на българската телевизионна историческа журналистика ИСТОРИЯ.BG представя епизода „Защитници на небето над София. Димитър Списаревски“ на 11 януари 2021 г.²⁵ В дискусиата участват ген.-майор Димитър Петров – командир на ВВС на Република България, споменатият полк. проф. Недялков, полк. доц. Мануш Христов – преподавател във ВВВУ „Георги Бенковски“ в Долна Митрополия и режисьорката Адела Пеева. Ген. Петров казва: „Това е бил първият му въздушен бой [на Списаревски]... вероятно е да не е преценил заради опита си с друг самолет кога да излезе от тази смъртоносна атака“.²⁶ Според полковниците Христов и Недялков обаче, таранът на Спаич е абсолютно целенасочено действие.²⁷ Въпреки тези различия, никой от гостите на това предаване на ИСТОРИЯ.BG не изразява съмнение във физическия сблъсък между двата самолета.

Така полк. Величко Величков остава единственият известен на мен автор, който публикува и отстоява становище, че летецът от Добрич не е направил въздушен таран. Пасажът за Списаревски от неговата книга „Противовъздушната отбрана на нашата войска...“ е цитиран и във Фейсбук, на страница, посветена на друга книга на Величков. Този цитат се появява и в статия в специализирания сайт „Аеро.бг“ с един единствен коментар – „интересна гледна точка“.²⁸ Заглавието на тази статия е „Живата торпила“, което ясно показва, че нейният автор не се съмнява в тарана на героя.

Аз се запознах с хипотезата на полк. Величков чрез личния архивен фонд на ген. Никола Димитров Попов, съхраняван в Централния държавен архив.²⁹ Ген. Попов служи в щабовете на ПВО и на Противовъздушната артилерия, командва Първи и Четвърти противовъздушен полк (1942–1944).³⁰ В архива се пази неговото непубликувано изследване за противовъздушната отбрана на България през Втората световна война.³¹ Никола Попов заявява в своя ръкопис, че въпросът за смъртта на Списаревски

²⁵ *Защитници на небето над София. Димитър Списаревски*. История.бг. [онлайн]. Българска национална телевизия, БНТ 1, 11 януари 2021 г. [прегледан на 18 октомври 2022]. Достъпен на <https://bnt.bg/news/zashtitnici-na-nebeto-nad-sofiya-dimitar-spisarevski-288762news.html>

²⁶ Пак там, 31:03.

²⁷ Пак там, 42:03, 45:21.

²⁸ *Живата торпила. Аеро*. [онлайн] 20 декември 2017 [прегледан на 16 дек. 2022]. Достъпен на <https://aero-bg.com/2017/12/20/zhivata-torpila/>

²⁹ Благодаря на колегата гл. експерт Димитър Ницов, който извърши научно-техническа обработка на личния архивен фонд: ЦДА, ф. 1857К, Попов, Никола Димитров (1903–2007), и насочи вниманието ми върху нестандартната хипотеза за гибелта на Списаревски.

³⁰ *Офицерският корпус...* Т. V П–Р, Т. VI С–Т. София, 1996, с. 118.

³¹ ЦДА, ф. 1857К, оп. 1, а.е. 19. „Материали за историята на противовъздушната отбрана на България през Втората световна война (1939–1945)“, л. 48–49.

ревски оставал неразрешен поради неправилния начин за установяване на загубите на противника и неправилни схващания при командването на Въздушните войски с командир ген. Димитър Айранов.³²

През 1984 г., когато ген. Попов пише своята история, изглежда удобно вината да се прехвърли върху осъдения от Четвърти състав на Народния съд ген. Айранов.³³ След като отправя това обвинение срещу някогашния командир на Въздушните войски, генералът се позовава на полк. Величко Величков и повтаря точно и безкритично думите му за липсата на контакт между българския и американския самолет и за тарана на Списаревски като „неполучливо скроена легенда“.

Във фонда на Никола Попов в ЦДА се съхранява интересно писмо от полк. Величко Величков до ген. Васил Бойдев.³⁴ Съпоставката между това писмо от 5 април 1962 г. и цитираната по-горе история на противовъздушната отбрана, завършена на 6 ноември 1968 г., помага за определянето на достоверността на хипотезата на полковника артилерист. Тезата и на двата документа съвпада. Според нея приносът на противовъздушната артилерия бил подценяван за сметка на летците изстребители, като „неполучливо скроената легенда“ за тарана на Списаревски представлявала красноречив пример в това отношение.

Съгласен съм, че личните единоборства на въздушните асове високо на небесната арена пред погледа на всички са по-впечатляващи от тежките колективни усилия на номерата от оръдейните разчети³⁵, прикрити в техните укрития на земята. Пропагандата разтръбвя славата на буйния и снажен Димитър Списаревски, който оставя в сянката си тружениците на оръдията. За чувството на съперничество, което зенитчикът изпитва към летците, е показателна посочената от него статистика, където за успехите на артилерията той отчита както свалените, така и улучените самолети, докато за летците – само свалените. Конкурентният дух личи и в това заключение на Величков: „Командването на Въздушните войски не допускаше представител на п.в. артилерия в комисиите, които са установявали причините за свалените противникови самолети. Така се

³² Пак там.

³³ ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 136, 137, 139, 140.

³⁴ ЦДА, ф. 1857К, оп. 1, а.е. 86, л. 1–5. Писмо от В. Величков до генерал Васил Бойдев за действията на противовъздушната артилерия през периода 1937–1944 г. и въздушните битки над София през 1943 и 1944 г. София, 5 април 1962.

³⁵ Мерачът, пълначът и другите бойци, обслужващи оръдията, са на длъжност номера от оръдеен разчет. Например „Номер от разчет на 152 мм оръдие“ – С П И С Ъ К на вакантни длъжности за войници в 4-ти артилерийски полк... [онлайн] [прегледан на 16 дек. 2022]. Достъпен на https://www.mod.bg/bg/doc/obiavi/2021/20210702_Priloj_5_Asenovgrad.pdf

създаде постепенно пропаганда, че „всички свалени самолети са победи на нашите изстребители“.³⁶ Честолюбието е качество, изострено у всеки офицер. Затова обективността на този участник в събитията може да бъде поставена под съмнение, когато развенчава най-славния сред летците изстребители в полза на безименните оръдейници от Бусманци.

Подозрението за пристрастност у артилериста съвсем не е достатъчно, за да обори неговата теза. Нека сравним внимателно двата текста на полк. Величков. В двата документа има значителна разлика в оценката на дистанцията от лобното място на бомбардировача до това на „Месершмитта“. Тази нееднаквост е от съществено значение, защото тъкмо голямото разстояние между двата обекта е основание Величков да отрича тарана. Той пише в своето изследване за историята на противовъздушната отбрана на нашата войска следното: „При сблъскването на две движещи се с голяма скорост тела те губят скоростта си и се насочват надолу като свободно падащи тела. Ако легендата е почивала на истински факт, следваше самолетът на капитан Списаревски да падне в района на село Горни Лозен, а не на повече от 10 км от него.“ Нека в случая приемем мнението на полковника, че „Либерейтърът“ пада района на с. Горни Лозен, макар че то не е общоприето.³⁷ Според писмото на артилериста Спаич е прострелян над Горни Лозен и пада на 25–30 км. оттам.³⁸ Изследването обаче посочва, че е свален в района на с. Пасарел, на повече от 10 км от Лозен. След като забелязах тази разлика в текстовете, както и въз основата на личния ми туристически опит, реших да проверя дистанцията от църквата „Св. Атанасий Велики“ в центъра на с. Горни Лозен до лобното място на Списаревски край Пасарел. По въздушна линия тя се оказва 5,110 км,

³⁶ Величков, В. *Цит. съч.*, с. 40.

³⁷ Както бе отбелязано по-горе, според Любен Овчаров пораженият от Списаревски самолет се срутва върху десния бряг на р. Искър. – Овчаров, Л. *Цит. съч.*, с. 126. Според Бойния дневник на 3/6 орляк и двете машини на парчета падат в околностите на село Долни Пасарел. – ЦДА, ф. 1818К, оп. 1, л. 17.

³⁸ ЦДА, ф. 1857К, оп. 1, а.е. 86, л. 4. „По всеки наш изстребител в преследване се насочваха най-малко 2–3 „Лайтнинга“. Така загина капитан Списаревски, атакуван и прострелян над с. Г. Лозен, той падна в района на с. Пасарел, на 25–30 км. от мястото на борбата. Падналият „Либерейтър“ при с. Г. Лозен, разцепен от снаряд на две части, е бил ударен от цял снаряд на т.п.в. батареи при с. Бусманци. Ако капитан Списаревски бе атакувал или е ударил в казания „Либерейтър“, той би паднал в района на с. Г. Лозен, двете машини като свободно падащи тела, а не в района на с. Пасарел 25–30 км. Все пак подвигът на Списаревски е подвиг на герой-летец, паднал в тежка борба с многобройни противникови изстребители. Сваленият при Г. Лозен „Либерейтър“ е дело на п.в. отбрана, в което п. артилерия има своя решителен дял.“

следователно около **пет пъти по-кратка** от описаната в писмото от полк. Величков до ген. Бойдев.³⁹

Вероятно самолетът на Спаич не се е разпаднал във въздуха, а е останал цял до сблъсъка си със земята. Дори при въздушния таран двигателят на изстребителя да е спрял, не изглежда трудно той да е преодолял тези 5 км. „Аеродинамично качество“ е разстоянието, което въздухоплавателното средство може да прелети от определена височина в спокойно време с изключен двигател. Например при аеродинамично качество 5 от 1 км височина тялото прелита хоризонтално 5 км. Самолетите по принцип имат аеродинамично качество от 8 до 20.

На 20 декември 1943 г. бойните самолети летят на височина 6500–7000 м.⁴⁰ От тази височина изваждам 765 м., колкото е надморската височина на лобното място на Спаич. Дори ако приемем минималните стойности, самолет с качество 8 от височина 5,735 км. може да прелети със спрял двигател 45,880 км. – 50% повече от максималните 30 км, на които Величков оценява в писмото си разстоянието от Горни Лозен до Долни Пасарел и **почти 9 пъти** повече от реалната дистанция от 5,110 км.⁴¹

* * *

Основна задача на историка е безкомпромисно да развенчава митовете, с които обрастват представите за миналото, дори когато те са свързани с националния пантеон.

Хипотезата за несъстоялия се въздушен таран, формулирана от полк. Величко Величков е много слабо известна и не е възприета от никого от многобройните автори, пишещи за Списаревски, с изключение на ген. Димитър Попов.

Двамата зенитни артилеристи проявяват обяснима ревност и предубеденост към славата на въздушните асове.

Оценката на разстоянието между с. Горни Лозен и лобното място на Списаревски в писмото на Величков е 25–30 км. В неговото историческо изследване дистанцията намалява до „повече от 10 км“, докато измерване

³⁹ Карта на с. Лозен и Лозенската планина [онлайн] [прегледана на 18 ноември 2022]. Достъпна на <https://www.google.bg/maps/@42.6016153,23.4738687,623m/data=!3m1!1e3?hl=bg&authuser=0>

⁴⁰ *История на Зенитната артилерия и зенитно-ракетните войски в Българската армия*. София, „Св. Георги Победоносец“, 1995, с. 70.

⁴¹ Важно значение имат посоката и скоростта на вятъра. В случая обаче те не влияят съществено върху резултата, защото тогава „времето бе добро, но ниско доста омарливо“. – ЦДА, ф. 1818К, оп. 1, а.е. 26, л. 75.

по карта показва 5,11 км. Тази грешка от близо пет пъти разкрива съществена фактическа неточност на разглежданата теза.

Затова за мен хипотезата на полк. Величко Величков не изглежда убедителна. Оставам с увереността, че таранът на Списаревски действително се е състоял и е исторически факт, а не „несполучливо скроена легенда“.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Полк. В. Величков в писмото си от 1962 г. ⁴²	Полк. В. Величков в изследването си от 1968 г. ⁴³
„По всеки наш изстребител в преследване се насочваха най-малко 2-3 „Лайтнинга“. Така загина капитан Списаревски, атакуван и прострелян над с. Г. Лозен, той падна в района на с. Пасарел, на 25–30 клм. от мястото на борбата. Падналият „Либерейтър“ при с. Г. Лозен, разцепен от снаряд на две части, е бил ударен от цял снаряд на т.п.в. батареи при с. Бусманци. Ако капитан Списаревски бе атакувал или е ударил в казания „Либерейтър“, той би паднал в района на с. Г. Лозен, двете машини като свободно падащи тела, а не в района на с. Пасарел 25–30 клм. Все пак подвигът на Списаревски е подвиг на герой-летец, паднал в тежка борба с многобройни противникови изстребител. Сваленият при Г. Лозен „Либерейтър“ е дело на п.в. отбрана, в което п. артилерия има своя решителен дял.“	„След въздушното нападение на 20 дек. 1943 г. при отлитането на американските „Либърейтър“ на юг, в района на село Горни Лозен един „Либърейтър“ беше улучен с цял снаряд и разцепен на две от т.п.в. батарея при с. Бусманци, Софийско. Моторите по два паднаха в района на Горни Лозен. В същото време летец-изстребителът капитан Списаревски се насочил да атакува друг близко летящ „Либърейтър“, но, преследван от противниковите изстребител, е бил тежко ранен и свален в района на село Пасарел, Самоковско, на повече от 10 км от Горни Лозен. Създаде се легенда, че капитан Списаревски „като жива торпила е атакувал, ударил се в „Либърейтѐра“ и геройски загинал“. При сблъскването на две движещи се с голяма скорост тела те губят скоростта си и се насочват надолу като свободно падащи тела. Ако легендата е почивала на истински факт, следваше самолетът на капитан Списаревски да падне в района на село Пасарел, Самоковско, на повече от 10 км от Горни Лозен.“

⁴² ЦДА, ф. 1857К, оп. 1, а.е. 86, л. 4. Подчертаванията са мои, Любомир Георгиев.

⁴³ Величков, В. *Цит. съч.*, с. 40.

Полк. В. Величков в писмото си от 1962 г.	Полк. В. Величков в изследването си от 1968 г.
	ревски да падне в района на село Горни Лозен, а не на повече от 10 км от него. Явно несполучливо скроена легенда. Всеки българин се прекланя пред геройските подвизи и жертви, дадени от нашите малобройни летци изстребители в неравния им бой с напълно превъзхождащите ги въздушни сили на врага. Но и п.в. артилерия със своите крайно ограничени средства беше също в неравен бой с мощните бомбардировъчни сили и модерната техника на противника и даде много скъпи и изпълнени с героизъм жертви“. ⁴⁴

⁴⁴ Величков, В. *Въздушна тревога. Противовъздушната отбрана на нашата войска. Поява, мирновременна и военновременна развъръщане, действия за времето от Първата световна война 1914–1918 г. до края на Втората световна война (1939–1945)*. София, 2005, с. 40.

THE AERIAL RAMMING,
PERFORMED BY SPISAREVSKI:
A HISTORICAL FACT OR
“AN UNSUCCESSFULLY TAILORED LEGEND”?

Lyubomir Georgiev

Abstract

Dimitar Spisarevski is known as the Bulgarian pilot who crashed his Messerschmitt Bf 109 fighter into an American Consolidated B-24 Liberator bomber and died heroically defending Sofia (December 20, 1943). However, the then commander of the anti-aircraft artillery Velichko Velichkov claims that this aerial ramming did not occur, and is nothing but an urban legend. Engaging with analysis of Velichkov's text and considering various archival documents and historical publications, the paper rejects this hypothesis and confirms the factual credibility of Spisarevski's aerial ramming.

ПОЛИТИКА ВЪВ ВОЕННИ УСЛОВИЯ: СТРАННИЯТ ТАНЦ НА ИВАН БАГРЯНОВ С КОМУНИСТИТЕ ПРЕЗ „ГОРЕЩОТО“ ЛЯТО НА 1944 Г.

Владимир Станев

Иван Багрянов навлиза във високата политика през 1938 г., когато е избран за депутат, участва в правителството на Георги Кьо̀сеиванов като министър на земеделието и държавните имоти. Постига безспорни успехи в модернизирането на селското стопанство и запазва поста си в правителството на Богдан Фило̀в. В началото на 1941 г. е един от министрите, които изказват колебания и съмнения относно обвързването с Германия, в реч пред Народното събрание критикува икономическата политика на правителството, което прави оставането му в него невъзможно. По този начин Багрянов не носи отговорност за последвалото обвързване с Германия и действията на властта и се оказва походяща фигура, която да осъществи завой и постепенно излизане от германската орбита¹. Името му се появява винаги при възникване на министерски кризи. Той е кандидат на някои дворцови среди за премиерския пост още през декември 1943 г., но против него са германският посланик в София Бекерле и привържениците на твърдия курс за запазване на съюза с Германия².

На свой ред комунистите декларира̀т готовност да подкрепят дори правителство, свързано с Двореца, стига то да скъса връзките с Райха. В Багрянов те виждат личността, която е способна да се нагърби с подоб-

¹ Вачков, Д. Иван Иванов Багрянов. В: *Личности от Третото българско царство*. Под ред. на Ел. Стателова. София: Ану̀бис, 2000, 166–167.

² Мигев, В. Иван Багрянов 1891–1945. В: *Български държавници и политици 1918–1947*. Съст. М. Радева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2000, 176.

на политика. Затова още през есента на 1943 г. Багрянов се среща с д-р Иван Пашов, който го уверява в подкрепата на Българската работническа партия (БРП) за спасяването на България, без да се засяга режимът и монархията. Той е въодушевен от подкрепата на комунистите, заявява, че е готов да работи с тях и даже да излезе нелегален в гората³.

Подкрепа идва и от силата, която стои зад комунистите. През януари-февруари 1944 г. съветският посланик в София Лавришчев по своя инициатива посещава Багрянов и го уверява, че Москва няма намерение да превръща България в съветска република и няма нищо против монархията в нея. Според Илчо Димитров въз основата на именно това уверение Багрянов обосновава отношението си към комунистите⁴.

Последните смятат, че ще бъдат обвинени в сектантство, ако се ограничат само с настоящите си съюзници от Отечествения фронт (ОФ)⁵. Москва настоява за компромис, достатъчно е да се състави такова правителство, което да прекрати преследванията против ОФ и да има готовност да скъса с германците⁶.

През април 1944 г. Регетството започва да работи за кабинет, алтернатива на този на Добри Божилов. След като Христо Калфов не успява през май да състави правителство, регентите се обръщат към Багрянов, но с условие да запази съюза с Германия, като прекрати вътрешния граждански конфликт⁷.

В тази ситуация комунистите преследват свои собствени цели. По признанието на Добри Терпешев, идеята е да се използва Багрянов да състави междинно правителство, което да обяви война на Германия, „[...] а след това, ние ще можем да му видим сметката. Самите ние много се зарадвахме от тоя наш извод. Това ще бъде едно правителство – си казвахме, „Ала Керенски“ [...] Щом прспективата е такава, дайте да я ускорим, дайте да тласнем Багрянов към министерското кресло, като министър председател.“ (Тук и по-долу е запазен оригиналният правопис – бел. авт.)⁸

³ ЦДА, Сп. 1879 Б, т. 1, Спомени на Добри Терпешев, 1960 г., л. 190; Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995, 52–53.

⁴ Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 52; Веков, М. Обясненията на Иван Багрянов за усилията му да извади България от войната през 1944 година. *Военноисторически сборник*, 1999, кн. 4, 81, ISSN 0204–4080.

⁵ ЦДА, Сп. 1879 Б, т. 1, Спомени на Добри Терпешев, 1960 г., л. 191.

⁶ Пак там, л. 192.

⁷ Мигев, В. *Иван Багрянов 1891–1945...*, 177.

⁸ ЦДА, Сп. 1879 Б, т. 1, Спомени на Добри Терпешев..., л. 194.

Чрез Димитър Кънев, комунистически деец от Перушица, Политбюро (ПБ) на БРП официално насърчава Багрянов да приеме премиерски пост, ако му бъде предложен такъв⁹.

Багрянов се среща и с Кирсанов, който управлява съветската легация след отзоваването на Лавришчев и от него получава потвърждение, че СССР няма да посяга на независимостта на България, нито ще установява в нея съветски режим. Пред Народния съд Багрянов ще набляга именно на срещите си с Кънев и Кирсанов като доказателство, че е поел правителството по внушение на БРП и Москва¹⁰.

Това обяснява и защо след 9 септември 1944 г., когато в Москва са отведени за разпит тримата регенти и бившите министър-председатели, само Иван Багрянов е пропуснат¹¹. Той просто не е интересен за Москва.

На 1 юни 1944 г. регентите решават правителствената криза, възникнала през май, като назначават правителство начело с Иван Багрянов. Славка Петрова му дава типичната за историографията в периода между 1944 и 1989 г. оценка: „По своя характер правителството на Багрянов беше монархо-фашистко.“ То си било поставило непосилната задача – без да скъсва с Германия, да изведе България от войната, да спаси диктатурата и да обуздае революцията¹².

Целенасочено историците от посочения период подценяват факта, че по своя инициатива БРП търси контакт с Багрянов¹³. В неговия дом се настанява Димитър Кънев, който поддържа непосредствена връзка с ръководството на комунистите. На 4 юни Багрянов отново се среща с мандатъора на ПБ д-р Иван Пашов, на когото изяснява намеренията си и иска подкрепа. Бързо приема и поставените условия: да бъдат освободени осъдените по Закона за защита на държавата и интернираните, да се преустанови преследването на партизаните, да се възстанови свободата на печата, събранията и организациите, да се скъса с Берлин. На Багрянов му е необходим само 10-дневен срок, за да убеди регентите и спечели армията. Дори иска партизаните да не се разпускат, защото

⁹ Стаменов, М. *Иван Багрянов*. София: Земиздат, 1992, с. 136; Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 52–53, 56.

¹⁰ Пак там, 56; Семерджиев, П. *Народният съд в България 1944–1945. Кому и защо е бил необходим*. София: Македония прес, 1998, 138.

¹¹ Варадинов, Л. *Те обявиха война на целия народ*. София: Младежко издателство, 1986, 16; Семерджиев, П. *Народният съд в България...*, 84.

¹² История на антифашистката борба в България 1939/1944. Т. 2. Март 1943–9 септември 1944. София: Партиздат, 1976, 139.

¹³ Семерджиев, П. *Народният съд в България...*, 139.

могат да послужат за база на бъдещите въоръжени сили¹⁴. Това, за което Багрянов моли, е да спрат убийствата на кметове от партизаните, защото това го злепоставяло¹⁵.

Д. Терпешев признава: „Трябва да кажем, че Багрянов си устоя на дадената на Кънев дума. След като съставил правителство, оставил две места за министри на нашата партия с Дончо Костов, дори три места [...]“ А Цола Драгойчева посочила за техни кандидат-министри Минчо Нейчев и Иван Пашов¹⁶. Димитър Кънев свидетелства пред Народния съд: „Аз останах с впечатление, че той действително се стремеше да помогне.“ Нещо повече, Багрянов е поискал от комунистите да посочат свой човек за директор на полицията, но БРП сама се отказва от това¹⁷.

Багрянов дава на Д. Кънев и Ив. Пашов десет карти (според други сведения 40) за свободно пътуване из страната. Запознава втория с министъра на вътрешните работи Александър Станишев с цел двамата да се разберат за общо поведение към партизаните. „После и двамата ми казаха, че са се споразумели и че са доволни [...] Вярвах в искреността на двете страни, че желаят да се прекратят тия безполезни убийства“, заявява Багрянов¹⁸.

Не може да се отрече, че новият премиер се опитва да смекчи репресивната машина – 4 хиляди интернирани са освободени. Правителството взема решение и за спиране изпълнението на смъртните присъди, макар то не е приложено повсеместно. Говори се за широка амнистия. Решението на предишния Министерски съвет (МС) за въвеждане на изключителни репресии срещу партизаните е отменено. Багрянов иска и от командването на войската и жандармерията жестокостите, издевателствата и палешите да бъдат прекратени¹⁹. Прави реални стъпки и извън съгласуваното с комунистите, като демонстративно разпуска Дирекцията на националната пропаганда и Върховното комисарство на военновременното стопанство, спира двата правителствени официоза, сменя областните директори и близо три-четвърти от околийските управители, повишава максималните изкупни цени за повечето селскостопанските продукти, някои от тях са освободени от режима на нарядни доставки, други – от

¹⁴ Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 66.

¹⁵ ЦДА, Сп. 1879 Б, т. 1, Спомени на Добри Терпешев..., л. 196.

¹⁶ Пак там, л. 195.

¹⁷ Стаменов, М. *Иван Багрянов...*, 182–183.

¹⁸ Веков, М. *Обясненията на Иван Багрянов...*, 95.

¹⁹ Мигев, В. *Иван Багрянов...*, 179.

нормираните цени, което е в интерес на селските стопани. Увеличени са, и то не символично, заплатите на работниците и чиновниците²⁰. На 27 юли в реч пред парламента Багрянов заявява, че отменя Закона за защита на нацията и произничащите от него ограничения. От евреите вече не се изисква да носят жълти звезди, табелите от домовете им са премахнати, възстановена е свободата им на придвижване. Остава да се направи реституция на отнетите им имоти²¹.

Смекчаването на репресивния курс обаче е изтълкувано от населението не като добро намерение, а като слабост²². У хората се поражда убеждението, че правителството покровителства партизаните, а те се страхуват повече от нелегалните, отколкото от властта²³. Не е случайно, че регентът ген. Никола Михов отбелязва на 6 август 1944 г. в дневника си: „Г-н Бекерле обърнал внимание, че държането на правителството подсилвало „шумкарството“²⁴.

Комунистите също създават проблеми за Багрянов. Той разказва на Константин Муравиев: „Опитах всичко, за да се разбере с Работническата партия, и по едно време имаше признаци, че се е дошло до известно споразумение с хората от Централния комитет, с които преговарях. Предлагам, докато траят разговорите, да се сключи някакво примирие, като партизаните се съберат в два свои лагера, издръжката на същите щеше да поеме държавата.“ И когато смятал, че се е стигнало до реално споразумение, преговорите внезапно прекъсват. Багрянов отдава това на влиянието на звенарите, защото едно споразумение би ги лишило от всякаква възможност за въздействие. „Освен това отдавам го също и на нареждане отвън.“²⁵

Близкия до Багрянов д-р Найденов също твърди, че на практика има договорка между Багрянов и комунистите: „В общи линии това споразумение означаваше обещание за непротиводействие едни на други.

²⁰ Вълков, Г., С. Нойков. Българо-германските военни отношения май 1941–септември 1944 г. (По документи на Германската военна мисия в България). *Известия на ИВИ ВИНД*. Т. 34, София, 1982, 52; Георгиев, Г. *Последните 365 дни на българската буржоазия*. София: Военно издателство, 1989, 215.

²¹ Бар-Зоар, М. *Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Американски университет в България, Издателски център „Шалом“, 1999, 230.

²² ЦДА, Сп. 504 Б Спомени на Гънчо Койчев Гънчев, зам.-командир на Втора средногорска бригада „Васил Левски“, 1950–1952 г. л. 714.

²³ ЦДА, ф. 2123 К, оп. 1, а.е. 18650, л. 89.

²⁴ Михов, Н., генерал-лейтенант. *Дневник*. София: „Изток-Запад“, 2004, 181.

²⁵ Муравиев, К. *Събития и хора. Спомени*. София: Издателство „Гутенберг“, 2004, 329.

След споразумението имаше ръкостискания, комплименти и почерпка за хайрлия.²⁶

Цола Драгойчева обаче настоява в спомените си, че всичко това е лъжа: „На тая демагогия се подаде Добри Терпешев.“ Без да вземе мнението на ПБ, който е в Пловдив, той наредил от негово името да се преустановят партизанските действия²⁷.

По-късно Добри Терпешев ще се оправдава с пълно основание, че в отношението си към Багрянов се е базирал на препоръката на самия Георги Димитров за поддръжка на всяко правителство, което вземе курс на скъсване с Германия²⁸.

Но Г. Димитров вече е променил рязко становището си и отправя остри критики към вътрешното ръководство на БРП: „Учудвам се, как вие можахте да се хванете на въдицата на Багрянов. Та нали вие бяхте обещали, че ще се ръководите от директивните предавания на радиостанция „Христо Ботев“. А ние на другия ден след създаването на новото правителство изразихме чрез „Христо Ботев“ нашето отрицателно отношение към Багрянов [...] Отчитайки всичко това, партията трябва да прекрати незабавно всякакви преговори с Багрянов и бързо да поправи допуснатата груба политическа грешка [...]“²⁹ Той настоява въоръжената борба не само да не спира, но и да бъде засилена³⁰. Всъщност, с директивата си от началото на юни Г. Димитров просто изпълнява поръчение на Сталин³¹. На Багрянов са отказани не 100 дни, а дори няколко дни толеранс, за да оформи политиката си.

През това време той работи със съзнанието, че неговите действия са съгласувани с Москва³². Остава въпросът: защо съветските представители в София на практика помагат на Багрянов да преодолее колебанията си през февруари-май и да приеме да стане премиер? Явно междувремежно е настъпила промяна в планове на Кремъл, откъдето се готви съветско

²⁶ Найденов, Н., д-р. *Спомени с Иван Багрянов*. София: ИК „Галик“, 2002, 84–86.

²⁷ ЦДА, Сп. 612 Б. Спомени на Цола Драгойчева, 1963 г., л. 127–128.

²⁸ Даскалов, Д. *Жан съобщава. Задграничното бюро и антифашистката борба в България 1941–1944*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991, 240.

²⁹ Димитров, Г. *Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997, 430.

³⁰ История на антифашистката борба в България 1939/1944. Т. 2..., 156.

³¹ Даскалов, Д. *Жан съобщава...*, 230.

³² Коминтернът и България (март 1919–септември 1944 г.). Т. II. Документи. В: *Архивите говорят*. 37. София: Главно управление на архивите при Министерския съвет, 2005, 1096.

настъпление на Балканите³³. Скъсването на съюза с Германия вече не е достатъчно. Както си спомня Д. Терпешев: „[...] Червенков също съобщи, че подобно разбиране у тях е имало до идването на Багрянов на власт, но три дни след идването на Багрянов на власт, Сталин повикал при себе си Г. Димитров и му казал да изменят своя курс, като започнат кампания срещу новото правителство. Сталин – каза Червенков вече си имал своя програма по отношение на България целейки да изпревари англо американците на Балканите.“³⁴

В Москва се страхуват, че новото правителство може да извади България от войната, преди Съветската армия да я е достигнала и това да попречи на нейното навлизане. Това е причината Г. Димитров да нарича кабинета на Багрянов прогермански и фашистки. На проф. Дончо Костов е забранено да заеме поста министър на земеделието, наредено е на Д. Терпешев да прекрати контактите с министър-председателя, а Кремъл засилва дипломатическия натиск върху България³⁵.

Това е истинската причина за рязката смяна в позицията на ПБ, а не изтъкваната теза, че на 12 юни Багрянов попълнил правителството с хора, известни като убедени германофили³⁶. Хронологически събитията се случват в обратен ред – първо се сменя позицията на БРП, после се назначават нови министри.

Що се отнася до странный състав на правителството, целта на Багрянов е в него да влязат хора, които да удовлетворят всички страни. По собствените му думи, той включва земеделци като Руси Ст. Русев, Христо Василев, както и проф. Дончо Костов, „[...] а, от друга страна, турих хора, които формално минаваха с прогермански тежнения, но които за себе си вече бяха разрешили въпроса, че ние трябва да скъсаме с Германия [...]“, като проф. Александър Станишев и Първан Драганов. Премиерът иска да смени и наследения от предходния кабинет военен министър ген. Русев, но регентите отклоняват предложението. По думите му германците очевидно са разтревожени и съществува вероятност да предприемат някакви действия: „Така германската опасност стана предстояща. Ето защо при скорошното попълване на кабинета аз направих маневрата, за да парирам тази опасност. Ето защо аз привлякох хора в кабинета като Сталийски и

³³ Семерджиев, П. *Народният съд в България...*, 140–141.

³⁴ ЦДА, Сп. 1879 Б, т. 1, Спомени на Добри Терпешев..., л. 204.

³⁵ Рачев, С. Чърчил, България и Балканите (1939–1945). София: 1998, 234.

³⁶ Калинова, Е. *Победителите и България (1939–1945)*. София: Университетско издателство „С. Климент Охридски“, 2004, 132.

Славейко Василев, които можаха да успокояват германците [...]“³⁷. В резултат, по думите на един депутат, се наблюдава следният кабинет: „Погледнеш от отсам – династичен, погледнеш го оттатък – германофилски. От една страна десничарски, от друга – левичарски.“³⁸

Безспорните промени в режима, които правителството прави, вече не са изгодни за БРП. По думите на съвременник на събитията: „Понеже точно по това време българските комунисти изпълняваха директивите на сталинския екип, те не желяеха тези промени да се осъществят и направиха всичко възможно да ги провалят.“³⁹

По този начин Сталин и Димитров зачеркват възможността за либерализиране на режима чрез договоряне на смекчаване на мерките срещу нелегалните като ненужна, както и на тенденцията за разширяване на политическия антигермански спектър вътре в България⁴⁰.

Анархистът Стоян Цолов признава, че Багрянов се опитва да умири страната, но: „Партийното ръководство обаче нареди на партизанските командири да засилят своите акции и да не приемат амнистията.“⁴¹ Само няколко дни след като министър-председателят е убеден, че е сключил споразумение с комунистите, получава от полицията заловени строго секретни техни окръжни. В тях се казва, че не бива да се вярва на изявленията на Багрянов, борбата срещу него трябва да се води с всички средства до пълното му демаскиране и сваляне от власт⁴². Симеон Бахчевански свидетелства: „Трябваше да предприемем наказателна акция, да отмъстим. Не желяехме да се съобразяваме с програмната реч на новия министър-председател Иван Багрянов, който говори за единството на народа и спря блокадите и преследванията на партизаните. Не сме за единството, а за нашата победа!“⁴³ Много преди септември 1944 г. централната линия на БРП е ясна. По думите на политкомисаря на Шеста въстаническа операционна зона Никола Янев: „Според нашите

³⁷ Цит. по Веков, М. Обясненията на Иван Багрянов..., 85.

³⁸ Цит. по Русев, Р. Ст. *Деветдесет дни завои. Правителството на Иван Багрянов 1 юни – 1 септември 1944 г.* София: „Изток-Запад“, 2019, 44.

³⁹ Цолов, С. *Спомени*. София: „Шрапнел“, 2007, 352.

⁴⁰ Тошкова, В. България в европейската съпротива през Втората световна война. В: *Изследвания по история на социализма в България. 1891–1944*. Т. 1. Съст.: Е. Кандиларов. София: Център за исторически и политологически изследвания, Фондация „Фридрих Еберт“, 2008, 424.

⁴¹ Цолов, С. *Спомени...*, 351.

⁴² Найденов, Н., д-р. *Спомени с Иван Багрянов...*, 84–86.

⁴³ Бахчевански, С. – Дочо. *Прокълнатиот отряд*. София: СД „АКБ“, 1992, 130.

предвиждания Червената армия ще настъпи в Румъния. За да напредва, тя не може да остави немци в тила си. Трябва да навлезе и в България. Налага се да се готвим за достойно посрещане на освободителната армия. Това ще каже да сме готови да вземем властта.“⁴⁴

По този начин контактите на Багрянов с комунистите не прерастват в сътрудничество. Разочарованието и тънките сметки у двете страни намира израз в изостряне на нелегалната борба и ответното засилване на терора срещу нея⁴⁵.

Въпреки всичко, Багрянов не се отказва да изпълни своята част от ангажиментите⁴⁶. Контактите с комунистите продължават, но без взаимно доверие, по-скоро в напревара кой кого ще използва, за да постигне целите си⁴⁷. Всъщност от документите си личи, че и след критиката на Г. Димитров ПБ не прекъсва връзките с Багрянов, както погрешно твърдят в спомените си Терпешев и Драгойчева. През август, когато Багрянов заявява на Д. Кънев, че смята да си подаде оставката, от ПБ му нареждат: „Ще му въздействуваш да стои на власт и да направи всичко възможно, за да спре кръвопролитие.“⁴⁸ И това при наличие на решение на ръководството на БРП за засилване на партизанските действия... Очевидно е, че въпреки обвинението към премиера, за комунистите Багрянов е много по-приемлив вариант, отколкото, например, проф. Александър Цанков.

В спомените си Иван Пашов твърди, че и през август води преговори с Багрянов, дори му предлага да оглави нелегално правителство на ОФ⁴⁹. Пред Народния съд Никола Петков потвърждава, макар и не всички да са съгласни тогава, че на 24 август са предложили на Багрянов да стане министър-председател на ОФ-правителство⁵⁰.

Интересен е двойният стандарт, прилаган от почти всички изследователи до 1989 г., а от някои – и след това. Изявленията на Багрянов, които той после опровергава с действията си, се определят като демагогия, а същият подход при Г. Димитров се счита за мъдро съобразяване с бързо променящата се обстановка.

⁴⁴ Калайджиев, П. *Полковникът и другите*. София: Държавно военно издателство, 1972, 178.

⁴⁵ Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 62.

⁴⁶ Семерджиев, П. *Народният съд в България...*, 140–141.

⁴⁷ Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 66.

⁴⁸ Стаменов, М. *Иван Багрянов...*, 182–183.

⁴⁹ Даскалов, Д. *Жан съобщава...*, 241 и бел. 38.

⁵⁰ Стаменов, М. *Иван Багрянов...*, 177.

При Багрянов действително се наблюдава една непоследователност, провеждане на политика по линията на най-малка съпротива, деклариране на добри намерения, но без достатъчно усилия за тяхната реализация⁵¹. Той се опитва „да седи на два стола“, което едва ли е изненада. Неговият приятел Любомир Лулчев, който го защитава пред цар Борис III, отбелязва за него още през 1939 г.: „Той е малко евтин на обещанията...“, говори неща, които после забравя, дори си пада малко демагог. Заключение на Лулчев е: „Той може да е лъгал, но престъпник не е.“⁵²

Всъщност каквото и да направи Багрянов във вътрешно- и външнополитически план, нещата вече са решени и то извън България. Без да спечели нищо от флирта си с комунистите, Багрянов получава обвинения и от другия лагер. Евдокия Филова записва в дневника си на 15 юни 1944 г., това, което вероятно е чула от съпруга си – регента Богдан Филев: „Министрите правят много работи на своя глава и не се допитват до регентите.“⁵³ От трибуната на Народното събрание Александър Цанков упреква през август Багрянов, че не води сурово борбата с партизаните⁵⁴. Неговите привърженици са напълно убедени, че правителството на Багрянов е „дружбашко“⁵⁵. Според доклад на германската тайна полиция, „Багрянов става много опасен със своето голямо левичарство [...]“⁵⁶ А националистите го обвиняват в керенщина⁵⁷. Някои пладненци като Христо Стоянов смятат вътрешната политиката на правителството на Багрянов за мекушава и колеблива⁵⁸. Дори министърът на външните работи Първан Драганов отбелязва в дневника си: „Събитията ще се развиват и ще ни изпреварват, без да направим нещо за спасението на страната ни... Без да сме, ставаме правителство Керенски.“⁵⁹

Всъщост на какво се основава обвинението към Багрянов, че не е спрял репресиите? По думите на земеделеца Димитър Илиев, и след съставяне на правителството на Багрянов военните продължават с из-

⁵¹ Мигев, В. *Иван Багрянов...*, с. 181.

⁵² Лулчев, Л. *Тайните на дворцовия живот. Дневник (1938–1944)*. София: СК „Веселие“, 1992, 47, 64, 162.

⁵³ Филова, Е. *Дневник. Май 1939–15 август 1944 г.* София: Издателство „Христо Ботев“, 1992, 193.

⁵⁴ Ден последен, ден първи. Сборник спомени. София: Български писател, 1974, 557.

⁵⁵ ЦДА, ф. 2123 К, оп. 1, а.е. 18241, л. 3.

⁵⁶ Пак там, 166.

⁵⁷ Стаменов, М. *Иван Багрянов...*, 182–183.

⁵⁸ Филев, Б. *Дневник*. София, Издателство на Отчествения фронт, 1990, 730.

⁵⁹ Цит. по Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 74.

девателствата по места – убийства на ятаци, палежи на къщи⁶⁰. Но друг земеделец – Ценко Барев, смята, че жестокостите всъщност намаляват при Багрянов⁶¹.

Истината вероятно е някъде по средата.

Пред Народния съд Багрянов разяснява как е било използвано Постановление № 30 от 28 април 1944 г. на МС, станало факт преди той да стане премиер. Неговото приемане се е наложило след директивата на БРП за подготовка на въстание и за масовизиране на партизанското движение⁶². Посоченото секретно Постановление е в сила около един месец, тъй като акцията на комунистите е осуетена. В него няма разпореждания за извършване на самоволни убийства, палежи и др., нищо че на него се позовават отделни войскови командири. В това Постановление се казва, че се възлага на войската, съвместно с жандармерията и полицията да продължи действията си срещу нелегалните групи до окончателното им ликвидиране⁶³.

Багрянов разказва как е научил за това Постановление от случая в Перушица, където в началото на юни 1944 г. 22 души, предполагаеми ятаци на нелегалните, са избити от военните⁶⁴. Лично той нарежда на министъра на вътрешните работи Ал. Станишев да направи проверка на място. Станишев посещава Перушица, прави анкета сред местните жители, завръща се в София, докладва на премиера и потвърждава, че военни лица са допуснали беззакония и са извършили ужасни убийства⁶⁵.

Земеделецът К. Муравиев твърди, че Багрянов го е поканил да чуе доклада на Станишев⁶⁶, същото става и с комуниста Иван Пашов. Но на свой ред военният министър ген. Русев оправдава военните с наличието на постановлението от 28 април, което, според него, им предоставя пълна свобода в борбата с партизаните. При тази ситуация министър-предсе-

⁶⁰ Илиев, Д. *Моят живот (1897–1966). Спомени*. София: Изток-Запад, 2006, 507.

⁶¹ Барев, Ц. *Принос към историята на Българския земеделски народен съюз. Борба. Идеология. Принципи*. София: Булвест 2000, 1994, 381.

⁶² Семерджиев, П. *Народният съд в България...*, 211.

⁶³ Пак там, 212. Бившият началник-щаб ген.-лейтенант Трифон Трифонов също свидетелства, че когато поема поста в края на май Постановление № 30 действа, както и преди, така и след образуване на правителството на Багрянов и войсковите командири се водят от него при действията си срещу партизаните. (Семерджиев, П. *Народният съд в България...*, 145.)

⁶⁴ Янев, К. *Време да живеем*. София: Профиздат, 1984, 90.

⁶⁵ Семерджиев, П. *Народният съд в България...*, 211.

⁶⁶ Муравиев, К. *Събития и хора...*, 281.

дателят решава да прехвърли тази задача на жандармерията, като на места е изпратено указание да се прекратят разстрелите, жестокостите и репресиите⁶⁷.

На 14 юни правителството на Багрянов действително отменя Постановление № 30 и армията е изтеглена. На жандармерията отново се възлага да се бори „безпощадно“ срещу нелегалните и да ги унищожава, но само в бойни условия. Ятаците трябва да се предават на военен съд, действащ по съкратената процедура. Това е стъпка напред, тъй като до този момент те са третирани като нелегалните и убивани без съд и присъда. Забранява се жестокости, палежи на къщи, интернирвания на близки и роднини на партизаните⁶⁸.

Къде тогава се крие коренът на обвиненията в прекалено репресивен курс на това правителство? Вече бе посочено, че ръководството на БРП няма намерение да намали, а още по-малко да спре, активността на партизаните. Последните масово нападат села, избиват кметове и други длъжностни лица, както и цивилни, нерядко напълно произволно избрани. Внушителното нарастване на партизаните през втората половина на юли 1944 г. не може да не притеснява управляващите. Някои от тях са на мнение, че армията прибързано е оттеглена от участие във вътрешния конфликт⁶⁹. В края на юли е решено войската да възвърне водещата си роля, а жандармерията да бъде придадена под нейно подчинение⁷⁰. Очевидно оптимизмът на министър Ал. Станишев, че Министерството на вътрешните работи и народното здраве ще се справи със собствени сили, не се оправдава и с Постановление 38 (или 44) на МС от 3 август жандармерията фактически е премахната като отделна сила, а в борбата срещу партизаните отново е включена в армията. Приемането на това Постановление се налага, тъй като правителството получава сведения за нежелателни ексцесии от страна на жандармерията и с необходимостта да не бъдат допускати занапред подобни⁷¹. Нареждането на кабинета на

⁶⁷ ЦДА, Сп. 1879 Б, т. 1, Спомени на Добри Терпешев..., л. 206; Коминтернът и България..., 1094–1095.

⁶⁸ Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 67; Найденов, Н., д-р. *Спомени с Иван Багрянов...*, 70.

⁶⁹ Мигев, В. *Въоръженият конфликт в България (април 1941–септември 1944 г.)*. *Известия на държавните архиви*, 2018, № 113–114, 126, ISSN 0323–9780.

⁷⁰ Филов, Б. *Дневник...*, 721.

⁷¹ Петров, С. *Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизма (1941–1944 г.)*. София: Издателство на БКП, 1969, 254; Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 67; Семерджиев, П. *Народният съд в България...*, 147–148; Мигев, В. *Въоръженият конфликт в България...*, 128.

Багрянов е категорично – тези, които се предадат или бъдат предадени от близките си, да бъдат незабавно освобождавани. Партизаните, които бъдат заловени в бой, да бъдат временно задържани, а съдбата им да се решава на място от военен следовател⁷².

Но и тази надежда за смекчаване на конфликта се оказва илюзорна. Министърът в правителството Руси Ст. Русев, който е земеделец, признава: „Обобщено може безпогрешно да се твърди, че висшето офицерство зае открито отрицателно отношение към правителството и основните му ходове, предполагащи начертания курс към политически завой.“⁷³ Външният министър Първан Драганов отбелязва в дневника си за 27 юли – Иван Багрянов иска да се действа срещу „шумците“ твърдо, но в рамките на закона, на което началник-щабът на армията ген. Трифонов отговаря невъздържано и нахално⁷⁴. Командирът на 3-а армия ген. Христов си позволява публично да противоречи на министър-председателя⁷⁵. Военните са недоволни от премиера и от това, че те искат да арестуват комуниста Димитър Кънев, но той е под покровителството на Багрянов⁷⁶. Още по възмутени са те, както и регентът ген. Н. Михов, от поведението на министър Христо Василев, който прави опити да спаси партизаните Николай и Яна Лъскови, говори пред населението, че не искал „черни забрадки“ и дори порицава действията на военните⁷⁷. В отговор последните избиват прибрали се по домовете си партизани в Ямболско, на които Христо Василев е гарантирал живота⁷⁸.

Поради силната обществена реакция на репресиите правителство се опитва да облече в законова форма действията си срещу нелегалните и така да ограничи своеволията по места. Но ситуацията не се променя – разстрелите продължават⁷⁹. В заповед на военния министър ген. Русев е разпоредено: „[...] по отношение на борбата с нелегалните и ятаците им войската [...] може да действа, както намери за добре“, което отприщва

⁷² Николов, Г. Жарава от миналото. София: Партиздат, 1984, 205.

⁷³ Русев, Р. Ст. *Деветдесет дни завой...*, 75.

⁷⁴ Петров, С. *Стратегията и тактиката на БКП...*, 257; Драганов, П. *Дневник на Първан Драганов. Бивш министър на външните работи от 12 юни до 1 септември 1944 година*. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 42.

⁷⁵ Муравиев, К. *Събития и хора...*, 335.

⁷⁶ ЦДА, ф. 2123 К, оп. 1, а.е. 20215-А, л. 10.

⁷⁷ Филов, Б. *Дневник...*, 716–717.

⁷⁸ Илиев, Д. *Моят живот...*, 510.

⁷⁹ Петров, С. *Стратегията и тактиката на БКП...*, 254.

беззакония и убийства⁸⁰. Замисълът е до края на август да бъде ликвидирано партизанското движение. Това развързва ръцете на екстремистите сред висшите военни⁸¹. Членът на Окръжния комитет на ОФ в Търново Върбан Ангелов си спомня: „Във връзка с убийството на 43 партизани в с. Павел, Свищовска околия, идвах в София, явих се пред м-р председателя Багрянов и пред министъра на правосъдието, изложих им случката и настоях да се вземат мерки за запазване живота на хората. Министъра на правосъдието ми се оплака, че тия произволи се вършат въпреки техните нареждания, от жандармерията и от военните.“⁸²

Крайният резултат, по думите на Стоян Петров, е следният: „Разривът между правителството, от една страна, и регентите заедно с хитлеристите, от друга, бил вече налице.“⁸³ Военните действат на своя глава. Полицията на практика отказва да се съобразява с областните директори. Руси Ст. Русев посочва, че: „Полицейските офицери считаха, че са носители и бранители на най-чистия патриотизъм и си бяха извоювали правото да прогласяват „предателите“, също и да ги наказват.“⁸⁴

В самото правителство няма единодушие, което не е изненада при тази странна комбинация от министри с противоположни схващания. Министърът на вътрешните работи Станишев се оплаква на германския посланик Бекерле, че среща затруднения в МС по въпроса за борбата с партизаните. Багрянов, както и повечето от министрите, са съгласни с ликвидирането на нелегалните, но не и с бруталното преследване на техните близки⁸⁵. Министърът на външните работи П. Драганов действа самостоятелно, обсъждайки външнополитически въпроси с регентите, без дори да уведомява премиера⁸⁶.

Случаят с провалената амнистия е интересен, защото тя също е приписана като вина на Багрянов. Вероятно той се отказва от нея заради съпротивата на военните. След закриване сесията на Народното събра-

⁸⁰ Христов, Ф. Проваление на контрареволуционните планове за разгром на НОВА в района на столицата (септември 1944 г.). *Военноисторически сборник*, 1981, кн. 1, 25, ISSN 0204-4080.

⁸¹ Мигев, В. *Въоръженият конфликт в България...*, 127.

⁸² Ангелов, В. *Неизвестни страници от миналото 1919, 1923, 1925, 1944, 1956, 1968*. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993, 19.

⁸³ Петров, С. *Стратегията и тактиката на БКП...*, 244-245.

⁸⁴ Русев, Р. Ст. *Деветдесет дни завой...*, 76-77.

⁸⁵ Из дневника на Бекерле – пълномощен министър на Третия райх в България. София: Христо Ботев, 1992, с. 212.

⁸⁶ Русев, Р. Ст. *Деветдесет дни завой...*, 96.

ние МС решава да го разпусне, след това да се даде политическа амнистия по чл. 47 на Търновската конституция (като наредба-закон), „[...] защото регентите отказаха да внесат закона за амнистията в камарата, защото щяло да има непреодолима опозиция.“, по думите на самият Багрянов⁸⁷. Руси Ст. Русев изготвя проект за Наредба-закон за амнистия, предвидена за обвинените, осъдените и пострадалите, но не и за извършилите издевателства военни и полицейски чиновници. Военните са изключени от амнистията и затова се обявяват против нея като едностранна. Зад тази позиция прозира мнението на регентите, още повече и доводите им пред Багрянов са същите⁸⁸. Висшите офицери инструктират своите подчинени, че ако се даде амнистия с Наредба-закон, а не чрез закон, гласуван от Народното събрание, военните власти ще я считат за незаконна и със завърналите се нелегални ще постъпват като към заловени в бой⁸⁹.

През август Богдан Филов отбелязва, че „За наша изненада той [Багрянов] се отказа от амнистията, щом заговорихме за нея. Намирал я и той при новото положение за неуместна. Сам се отказва от амнистия, да не внася в Народното събрание законопроекта за такава, а само да я обещае в парламента⁹⁰. Това показва колко е трудно да се оцени истинската позиция на Багрянов, кога той искрено вярва в думите си и кога демагогства.

Цялата политика по отношение на нелегалната въоръжена борба оставя чувството на двойственост и колебание. Причината за тази непоследователност се крие в силното недоволство от страна на военните, които се чувстват оскърбени и не крият, че не вярват на това правителство⁹¹. Политиката на Багрянов за смекчаване на гражданската война среща упоритата съпротива на регентите и висшето военно командване. Всички основни въпроси, от които зависи политическия завой, са блокирани⁹².

На 26 август МС обявява пълен неутралитет на страната и дава заповед за разоръжаване на германските части на българска територия. Последното реално не се случва, но това става по решение на военните, зад които стоят регентите, а не на правителството. Регентите провалят и решението на кабинета от 29 август за изтегляне на българските части от Егея, още от края на юли, и за изтегляне на окупационния корпус от

⁸⁷ Веков, М. Обясненията на Иван Багрянов..., с. 93.

⁸⁸ Русев, Р. Ст. *Деветдесет дни завой...*, 91–92.

⁸⁹ Пак там, 75.

⁹⁰ Филов, Б. *Дневник...*, 727, 732.

⁹¹ Веков, М. Обясненията на Иван Багрянов..., с. 96.

⁹² Русев, Р. Ст. *Деветдесет дни завой...*, 69.

Източна Сърбия. От 26 август кабинетът е в оставка, която Багрянов с основание обяснява със съпротивата на вътрешни сили извън неговото правителство⁹³.

Този разпад на държавността обаче се вмениява във вина от историографията лично на Багрянов. В нея се акцентира на продължаващия терористичен курс към въоръжената борба, неуспехът с амнистията и др., които го компрометират⁹⁴.

Друго становище застъпва Илчо Димитров на практика оневинява правителството на Багрянов, с изключение на репресиите. Той смята, че то действа с чувство на отговорност, успява да балансира крайностите от левия и десния политически спектър, спестени са бойни действия и разрушения на територията на страната и по тази причина смъртната присъда от т. нар. Народен съд на Багрянов не е обоснована⁹⁵.

От Протокол № 7 от заседание на Политбюро от 20 януари 1945 г. се вижда, че един от народните обвинители – Никола Гаврилов, на практика защитава кабинета Багрянов: „Неестествено той зае централно място в процесите. Излезе, като че ли неговото тримесечно управление е било най-лошо. Аз заострих на него под влияние на един член на ЦК. Пресата наду работата още повече [...] Багрянов е бил искрен. Стоял е на два стола: бил е верен на двореца и на народа [...] Този кабинет се е мъчил да направи завой, наложен от външно и вътрешнополитически условия. Но завоя го е провел по един нерешителен начин.“ Само военният министър от неговото правителство трябва да бъде осъден на смърт. На което хората от ПБ реагират бурно. Министър Минчо Нейчев заявява: „Другарите народни обвинители постъпват съвършено неправилно.“ Трайчо Костов е на мнение: „С линията на другарите обвинители по никакъв начин не можем да се съгласим.“ Грубо намесвайки се в работа на Народния съд, ПБ решава Багрянов и немалко от неговите министри да бъдат осъдени на смърт⁹⁶.

Много комунисти, особено по-възрастните, са изненадани от смъртната присъда на Багрянов от Народния съд⁹⁷. Регентът Тодор Павлов и министър-председателят Кимон Георгиев също намират присъдата за

⁹³ Мигев, В. *Иван Багрянов...*, 183.

⁹⁴ Димитров, И. *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник...*, 88.

⁹⁵ Пак там, 87–89.

⁹⁶ *Христоматия по история на България. Народна демокрация или диктатура*. Съст.: Л. Огнянов, М. Димова, М. Лалков. София: Литературен форум-ООД, 1992, 26–29.

⁹⁷ Илиев, Д. *Моят живот...*, 596.

необоснована и прекомерно тежка. А Никола Петков направо я оприличава на убийство на невинен човек⁹⁸.

Така, за опита си да предотврати поредната национална катастрофа Иван Багрянов плаща с живота си⁹⁹. Той е ликвидиран от т. нар. Народен съд без правно основание и съдът над него е по-скоро пародия. Но, както е известно, победителите не ги съдят, напротив, те съдят другите според собствените си представи за справедливост...

⁹⁸ Найденов, Н., д-р. *Спомени с Иван Багрянов...*, 163–167.

⁹⁹ Вачков, Д. *Иван Иванов Багрянов...*, 169.

POLITICS UNDER MILITARY CONDITIONS: THE STRANGE DANCE OF IVAN BAGRYANOV AND THE COMMUNISTS DURING THE “HOT” SUMMER OF 1944

Vladimir Stanev

Abstract

Ivan Bagryanov became the Prime Minister of Bulgaria on June 1 1944, and served in this role until September 2. This was a turbulent time, which decided the fate of the country for the next several decades. Not without justification, Bagryanov asserted that he took the post with the support of the Bulgarian Communist Party and the USSR. The goal he strived to achieve was a very gradual shift in the foreign policy of Bulgaria, removing it from Hitler's orbit without provoking a German occupation. At the same time, Bagryanov was trying to prevent the Soviet troops from entering the country. What followed was a strange dance between him and the communists, in which each side accepted but failed to uphold various obligations, while blaming the other side for this. This article attempts to trace the respective responsibility of each side. All things considered, it appears that making important decisions was not solely in Bagryanov's hands; he encountered serious resistance from the Regents, the military high command, there were also significant disagreements within the government itself. All this led to the disintegration of the statehood with unescapable consequences. On their part, the communists received a directive from Moscow not to collaborate with Bagryanov but to aim for his forcible removal, as Stalin had already taken a course towards establishing a government dominated by his supporters. The outcome was a fateful delay in the planned foreign policy shift and intensification of the internal conflict leading to multiplying casualties. The newly established government, dominated by the communists, sentenced Bagryanov to death, which appears prejudicial, extreme, and hypocritical.

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА: „ВОЙНАТА СРЕЩУ ЖЕНИТЕ“

Христо Милков

Войната в историята на човечеството неизбежно е обвързана със зловещо насилие. През XX в., белязан от две световни войни, от две световни катастрофи, мащабите на насилието са огромни, а изобретателността и жестокостта на насилниците категорично поставят под съмнение понятията доброта, милост, добродетелност, всякаква представа за човечност и човещина като неизменно свързани с висшата човешка същност. Извършват се потресаващи престъпления, потъпкват се безчет съдби. Но едва ли по-малко жестока, нито по-лека е съдбата на отделния човек, обхванат от въртопа на световната война. Една от най-важните теми е насилието над жени, момичета и деца през Втората световна война. Трудно е тя да бъде разгледана изчерпателно и цялостно в една статия. Затова ще съсредоточа вниманието си върху последните й години и непосредствено след нейния край.

Повдигането на тази тема дълги години е тема-табу. Тя се преплита с болката, срама, унижението, страха от признанието, залепване на етикети, соченето с пръст, беззащитността на жертвите, липсата на опора.

В италианската историческа литература за периода от 1943 г. до края на войната се е утвърдил изразът *guerra al femminile* – „войната срещу жените“. Но напълно основателно, на базата на нови и нови извори, разкази на жертви, мемоари и съвременна научна литература, може това определение да се даде на цялата Втора световна война и на годините след нея.

Много трудно се повдига тежката завеса върху престъпленията на победителите. Нали тях не ги съдят... Обичайно се говори за изнасилванията, извършвани от съветските войници на окупираната от тях част от Третия Райх. Само през 1945 г. в германската столица и околностите ѝ са разквартирувани 5 милиона „червеноармейци“. Общият брой на жертвите на сексуална злоупотреба е най-малко 2 милиона жени само

в Берлин. Според експерти всяка жена е била изнасилвана средно по 12 пъти. Възрастта на жертвите е от 8 до 90 години. Много от тях са били изнасилвани до смърт.¹

Германците са жестоко наказвани в последните години на войната. Налага им се да плащат с лихвите за престъпленията, извършвани от Вермахта и СС на територията на СССР. Източна Пруссия изживява терор и ужас, какъвто не е имало по тези земи от времето на Чингиз хан. Един от водещите британски историци – Макс Хастингс, в новата си книга „Армагедон: Битката за Германия 1944–1945“, на базата на дългогодишни изследвания и разговори с очевидци, описва събитията през последните месеци. Първото навлизане на руски войски в източните провинции на Германия става през октомври 1944 г., когато части на Червената армия завземат няколко погранични села. След пет дни те са отблъснати и пред очите на хитлеристките войници се открива невероятна картина.

Едва ли и един цивилен е успял да се спаси. Жените били разпъвани на вратите, влачени по земята и изнасилвани, мачкани с танкови вериги. Децата били зверски убити. Стотината френски военнопленници, които работели в селата, били разстреляни от предполагаемите освободители. Същата съдба застига и обявилите се за германски комунисти. Действието на червеноармейците не са проява на безсмислена жестокост – това е методичен садизъм, който не се е различавал от нацисткия: „В двора на фермата стоеше каруца, в която имаше няколко голи жени, разпънати с пирони в китките – докладва войникът от фолксшурма² Карл Потрек – Близо до големия опустял двор се намираше плевня; на всяка от двете ѝ врати с пирони беше закована гола жена. В къщите намерихме общо 72 жени и момичета, а също така и един възрастен мъж – всички те бяха зверски убити; някои от тях имаха дупки от куршуми в главата, а на някои бебета главата беше просто размазана.“ ... В крайна сметка всичко, което се случва по време на тези първи атаки, е само предвестник на варварското поведение на Червената армия след навлизането ѝ в границите на Третия Райх. Повече от 100 милиона души в хитлеристка Германия, се оказват в тъмен лабиринт, където ги чакат ужаси, много по-големи от тези, на които

¹ Масовите изнасилвания през 1945: За руснаците бяхме беззащитни жертви [онлайн]. 03.03.2020. *Дойче Веле*. [прегледан на 30 декември 2022]. Достъпен на: <https://www.dw.com/bg>

² Фолксшурм (нем.: *Volkssturm*) е народна милиция, основана от Нацистка Германия през последните месеци на Втората световна война. Разгърната е не от Вермахта, а от Нацистката партия по заповед на Адолф Хитлер и официалното ѝ съществуване е обявено на 16 октомври 1944 г. В състава ѝ влизат мъже, годни за военна служба, между 16 и 60 години, които все още не участват в никакво военно формирование. Фолксшурм е един от последните компоненти на тоталната война, обявена от министъра на пропагандата Йозеф Гьобелс.

са били подложени западните страни по време на войната. За руснаците тези територии стават място за отмъщение за зверствата, извършени от нацистите на територията на СССР. За три години германските войски избиват много хора и причиняват на руския народ неимоверни страдания – загиват 8,7 милиона съветски войници и 18 милиона цивилно население... И когато тази съветска орда влиза в Германия, тя представлява отвратителна гледка...“³

Едни от най-големите жестокости са извършени в Кьонигсберг. Русите сриват града до основи и въпреки това на шурмовите групи се налага да се сражават за всеки метър, използвайки огнехвъргачки, за да унищожат защитниците, които отказват да се предадат. Един руски офицер си спомня: „Никога не бяхме срещали такова яростна съпротива, както в Кьонигсберг“. Когато най-накрая градът пада, червеноармейците избиват хиляди цивилни. Жените били изнасилвани направо в родилните домове и болниците. Лекар си спомня отчаяните им викове: „Застреляйте ме! Застреляйте ме!“, но мъчителите избирали за жертвите си бавна смърт“.⁴

Михаил Виек, един от преживелите тази касапница, си спомня: „Всеки срещнат мъж те убиваха, всяка жена – изнасилваха. През нощта от всички страни се чуваха писъци и викове за помощ. Те затваряха хората в мазетата на къщите и палеха домовете. Изкарваха мирните жители на полето, където се бяха водили сраженията и ги разстрелваха или изгаряха живи.“⁵

Старателно се налага представата, че западните демокрации – на първо място САЩ и Великобритания, в този най-кръвав конфликт са един вид силите на доброто и правдата, те са били човечни и хуманни, не са извършвали жестокости и са се ръководили от хуманни подбуди. А истината, както разкрива в своята монография „Когато дойдоха войниците“, излязла във връзка със 70-годишнината от Втората световна война, германският историк и журналист проф. Мириам Гебхардт⁶, е доста по-различна. „Само

³ Hastings, M. *Armageddon: The Battle for Germany 1944-1945*, New York: Pan MacMillan, 2005, 261–297. [viewed 30 December 2022]. Available from: <https://www.amazon.com/Armageddon-Germany-1944-1945-Max-Hastings/dp/0375714227?asin=0375714227&revisionId=&format=4&depth=>

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Мириам Гебхардт е родена във Фрайбург, Германия и има образование по журналистика. От 1982 г. работи като редактор. От 1988 до 1993 г. учи социална и икономическа история, регионална история и съвременна немска литература в Мюнхенския университет. През 1988 г. получава докторска степен по съвременна история при Клеменс Вишерман в университета в Мюнстер с теза за семейните спомени. От 2003 г. Гебхардт заема академичен пост в Център за сътрудничество 485 (Норма и символ) в Университета в Констанц, където се хабилитира по Нова и съвременна история през юли 2008 г. В момента тя преподава в Университета в Констанц като доцент и пише научни книги. Гебхардт също работи като

по официални данни американците са изнасилили 190 000 немкини, британците – 45 000, французите – приблизително също толкова. Но трябва да имаме предвид, че само малка част от изнасилените жени са готови да съобщят за насилието. Тези зловещи гаври с човешкото достойнство довеждат до чувството за позор, довеждат до масови самоубийства, обесвания на цели семейства“.⁷

Нейната книга е посветена на тези събития. Съюзническите войски, които освобождават Германия от нацисткото управление и във времето до края на окупацията през 1955 г., когато ФРГ е обявена за „напълно независима“, също носят ново страдание на много хора. Приблизително един милион жени и момичета, и значителен брой мъже, стават жертви на сексуално насилие в цялата страна. Мириам Гебхард използва обширен изходен материал, включително полицейски, църковни и болнични документи, както и лични дневници, за да очертае широко разпространеното сексуално насилие над жени през десетилетието след войната. Тя също така демонстрира пренебрежителното отношение към жертвите от страна на лекари, социални работници и адвокати в по-късните години. Гебхард представя редица мъчителни истини за поведението на съюзническите войници в следвоенна Германия и нейният разказ привлича значителен интерес и противоречиви реакции във Великобритания и САЩ. Като изследване на сексуалното насилие по време на война, това е безценен принос към продължаващата дискусия за изнасилването като оръжие в много съвременни конфликти.

Колко са жертвите не само никога няма да се узнае с точност, но и се предава неточно истината за ужасяващите размери на насилието, защото броят им не е равен на броя на изнасилванията. Специално за червеноармейците, са характерни бруталните групови изнасилвания, в които на една жена или момиче се изреждат по 5, 10 дори 45 войника. Те обикновено изнасилват публично, в присъствието на родителите или роднините на жертвата, мъчение, което трае с часове и дори по цели нощи.

„Не е чудно, че в Берлин в дните на навлизането на Червената армия са регистрирани стотици самоубийства на жени и момичета. Някои скачат от прозорци, други с камъни в джобовете в река Хафел. Разширените са-

журналист и публицист и пише за центристкия седмичник *Die Zeit*, считан за интелигентски, в който традиционно се публикуват рецензии за книги. В монография, публикувана през 2015 г., *Als die Soldaten kamen* (Когато дойдоха войниците), тя насочва вниманието върху изнасилванията, извършени от съюзнически войници, включително западните съюзници, след Втората световна война, както на медиите в Германия, така и в чужбина.

⁷ Gebhardt, M. *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs*. 3. Aufl., München: DVA 2015. [viewed 30 December 2022]. Available from: *Militaer-geschichtliche Zeitschrift*. ISSN:2196-6850. Edited by: Heiko Biehl, Frank Hagemann. <https://doi.org/10.1515/mgzs-2016-0056>

моубийства, в които някой възрастен баща или дядо убива близките си, за да им спести ужасяващата съдба, също не са рядкост. Баща дава въженце на обезчестената си дъщеря, за да се обеси. Съветските военнослужещи изнасилват малки момичета, старици и бременни жени, изнасилват майки и дъщери заедно. В повечето случаи жертвите се подчиняват безмълвно под дулата на автоматите, а тези, които се бранят, биват брутално убивани. Изнасилените жени често биват заразявани с венерически болести, някои от тях забременяват. Абортът невинаги е лесно достъпен в Германия – само отпреди малко повече от 70 години. Освен с болката, срама, унижението, травмата, изнасилените жени трябва да се борят и с предразсъдъци и бюрократични прегради. Една част износват и раждат създадените в насилие деца и носят тази тежка съдба за цял живот.”⁸

Проф. Гебхард цитира цинично изказване на Сталин, че би проявил разбиране към руски войник, който след като е преминал през огъня на войната, си достави радост с една жена.⁹ Една от причините за масовите изнасилвания са „реките от водка“, които се леят, според цитат от войнишко писмо до близките. Алкохолът несъмнено играе роля във вакханалията на насилието над беззащитни жени, деца и старци. Освен желанието за отмъщение след преживяното от нацистите, Гебхард вижда като причина за ексцесиите и идеологически мотивираното разбиране, че германските жени, макар и непряко, са поддръжници на националсоциализма, както и на собствените си съпружи.¹⁰

До края на войната около 1,6 милиона американски войници навлизат дълбоко в Германия, като в крайна сметка се срещат с настъпващите Съвети при река Елба. В САЩ онези, които освобождават Европа от нацистката чума, стават известни като „най-великото поколение“. „И германците също изградиха положителен образ за своите окупатори: готини войници, които раздадоха дъвки на децата и удивиха немските фройлейни с джаз и найлони. Но дали това изображение съответства на реалността? Германският историк Мириам Гебхард поставя под съмнение общоприетата версия за ролята на Америка в германската следвоенна история.“¹¹

Противно на тази представа, американците не остават по-назад от съветските войници в сексуалното насилие в края на войната и началото на окупацията на Германия. При превземането на Щутгарт те изнасилват немски жени в метрото на града. Авторката основава твърденията си до

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Wiegrefe, K. Were Americans As Bad as the Soviets? Postwar Rape. *Spiegel International*. 02.03.2015. [viewed 30 December 2022]. Available from: <https://www.spiegel.de/international/germany/book-claims-us-soldiers-raped-190-000-german-women-post-wwii-a-1021298.html>.

голяма степен на доклади, съхранявани от баварските свещеници през лятото на 1945 г. Архиепископът на Мюнхен и Фрайзинг¹² е помолил католическото духовенство да съхранява записи за настъплението на съюзниците и архиепископията публикува извадки от своя архив преди няколко години. Михаел Мерксмюлер, свещеник в село Рамзау, близо до Берхтесгаден, пише на 20 юли 1945 г.: „Осем момичета и жени са изнасилени, някои от тях пред очите на родителите си“.¹³ Отец Андреас Вайнганд от Хааг ан дер Ампер, малко селце, разположено на север от днешното летище в Мюнхен, пише на 25 юли 1945 г.: „Най-тъжното събитие по време на настъплението бяха три изнасилвания, едно на омъжена жена, едно на самотна жена и една на безупречно момиче на 16 и половина. Те бяха извършени от силно пияни американци.“¹⁴ Отец Алоис Шимл, от Моосбург, пише на 1 август 1945 г.: „По заповед на военното правителство на вратата на всяка къща трябва да бъде закован списък с всички жители и тяхната възраст. Не е трудно да си представим резултатите от този указ ... Седемнадесет момичета или жени бяха докарани в болницата, след като са били сексуално малтретирани веднъж или няколко пъти.“¹⁵ Най-малката жертва, спомената в докладите, е седемгодишно дете. Най-възрастната, жена на 69.

Докладите карат Гебхард да сравни поведението на американската армия с насилствените ексцесии, извършени от Червената армия в източната половина на страната, където бруталността, груповите изнасилвания и грабежите преобладават в общественото възприятие за съветската окупация. Тя обаче казва, че изнасилванията, извършени в Горна Бавария, показват, че нещата не са били много по-различни в следвоенните юг и запад на Германия. Точно като червеноармейците, американските войници са били ужасени от престъпленията, извършени от германците, озлобени от безсмислените им и смъртоносни усилия да защитят страната до самия край и бесни от относително високата степен на просперитет в страната. Освен това пропагандата по онова време предава идеята, че германските жени са привлечени от американските GIs¹⁶, което допълнително подхранва мачистките фантазии.

¹² Фрайзинг е град в Бавария, Германия, на север от Мюнхен.

¹³ Wiegrefe, K. Were Americans As Bad as the Soviet? Postwar Rape...

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ G.I. са инициали, използвани за описание на войниците от армията на Съединените щати и летците от техните ВВС и общи елементи от тяхното оборудване. Терминът G.I. е използван като инициал на „Правителствен проблем“, „Общ проблем“ или „Сухопътна пехота“ и е използван от логистичните служби на въоръжените сили на САЩ.

„Идеите на Гебхард са здраво вкоренени в сегашния академичен мейнстрийм. След скандала с изтезанията в Абу Гариб¹⁷ и други военни престъпления, извършени от американски войници в Ирак и Афганистан, много историци разглеждат по-критично поведението на американските военни през дните непосредствено преди и след края на Втората световна война в Германия. Проучвания през последните години хвърлят светлина върху инциденти, включващи GIs, които плячкосват църкви, убиват италиански цивилни, убиват германски военнопленници и изнасилват жени, дори когато напредват из цяла Франция.

Въпреки тези констатации, американците все още се смятат за относително дисциплинирани в сравнение с Червената армия и френската армия – общоприето мнение, което Гебхард се надява да оспори. Все пак всички доклади, съставени от Католическата църква в Бавария, са само няколкостотин случая. Освен това духовниците често хвалят „много коректното и почтено“ поведение на американските войски. Техните доклади изглеждат сякаш сексуалното насилие, извършено от американците, е по-скоро изключение, отколкото правило.“¹⁸

Моето лично мнение е, че подобна представа е твърде манипулативна, че вече има достатъчно исторически факти, събрани са исторически документи и са написани и се пишат все нови и нови книги, за да се укрива истината от обществото.

Как тогава историкът стига до шокиращата цифра от 190 000 изнасилвания? Гебхардт изхожда от статистиката, че онези 5% от „децата на войната“, родени от неомъжени жени в Западна Германия и в Западен Берлин през 1945-а и близките няколко години, са резултат от изнасилвания, защото след това ражданията от самотни жени рязко намаляват. Това са 1900 деца от американски бащи. Гебхарт приема също, че средно на 100 случая на изнасилване се пада едно раждане. Така се получава числото 190 000.¹⁹

Тези изнасилвания са извършвани от много пияни американци. Международно признатият криминолог и социолог, професор в Университета в Северен Кентъки, специалист в областта на сексуалните престъпления, жените и престъпленията, престъпленията извършени от американските военни Джеймс Робърт Лили използва по безпрецедентен начин военни досиета, съдебни протоколи, и стенограми от съдебни процеси, статии във вестници за да хвърли светлина върху една от пренебрегваните последици от присъствието на американската армия в Западна Европа между 1942

¹⁷ Иракски затвор, „прочут“ с издевателствата, които се извършват от американски войници.

¹⁸ Wiegrefe, K. Were Americans As Bad as the Soviets? Postwar Rape...

¹⁹ Ibidem.

и 1945 г.: изнасилването на около 14 000 цивилни жени в Обединеното кралство, Франция и Германия. Фокусирайки се върху група мъже – „най-великото поколение“, често идолизирано в западното историческо въображение, изследването дава важен и оригинален принос към нашето разбиране за сексуалното насилие във въоръжен конфликт. Книгата „Taken by Force“ говори възможно най-често чрез самите герои и разглежда различните социални контексти, преобладаващи във всяка страна, където са извършени престъпленията.²⁰

Авторът изследва моделите на изнасилвания, извършени от американски военнослужещи по време на Втората световна война между 1942 и 1945 г., както и реакцията на американската армия в отговор на престъпленията. Според него сексуалното насилие по време на война се използва като „инструмент за геноцид“, като „присъща черта на военната култура“ и като „средство за отмъщение“. Робърт Лили представя цифрата 17 080 изнасилвания, извършени от американците, от които 64 % в Германия, 22 % във Франция 14 % в Англия.²¹

Обединяващото между книгите на Мириам Гебхарт и Робърт Лили е обилната и разнородна документация, в повдигането на този важен въпрос от съвсем различна гледна точка, както и в представянето на отделните човешки съдби на страдащите, което ги прави твърде убедителни и автентични.

Потресаваща е безпощадността и наглостта на насилниците особено в случая с редника от американския 191 танков батальон Блейк Мариано. Несъмнено той е бил смел и доблестен войник. Сражавал се е срещу германците в Африка, Италия и Южна Франция. През март 1945 г. неговият танк пресича Рейн и започва да вилнее из Германия. По онова време 29-годишният Блейк вече почти 3 години не се е прибирал в родния си дом в щата Ню Мексико. В Британия го чакала приятелката му. Впрочем, тази вечер американецът не мислел за нея. Той решил да отпразнува превземането на селцето Лауф и заедно с още един американски войник намерил склад с добър коняк. Натряскали се и решили да продължат веселбата. В църквата на селото се укривали 17 жители – жени и деца. Блейк насочил пушката си към 21-годишната Елфрида, извел я на двора и я изнасилвил. След като свършил, неговият боен другар направил същото. Върнал се в църквата и избрал следващата немкиня. Когато се оказало, че 40-го-

²⁰ Lilly, J. *Taken by Force. Rape and American GIs in Europe during WWII*. New York: Palgrave Macmillan. 2007. [viewed 30 December 2022]. [оригинално заглавие „Скритото лице на GI's. –Х.М.].

²¹ Robert J. Lilly, *La face cachée des GI's. Les viols commis par des soldats américains en France, en Angleterre et en Allemagne pendant la Seconde Guerre mondiale*. [viewed 30 December 2022]. Benoist Majerus. Compte-rendu. Crime, Histoire&Sociétés. Vol. 13, № 1, 2009, p. 144–145. Available from: <https://doi.org/10.4000/chs.684>

дишната Марта е в менструация, просто я застрелял. Жената се мъчила дълги часове и умряла чак на другия ден. В последен акт на варварщина Мариано избрал още една жена, 54 годишната магазинерка на име Бабета и я изнасил. След като приключил с „развлеченията“, Мариано се върнал в танка си.

На следващата сутрин съпругът на Марта се върнал в селото след като бил уволнен от армията. Може би си е мислил, че той и жена му сега са живи, оцелели от шест дълги години война. Веднага след като открил какво се е случило, вдовецът отишъл право при американците, които веднага започнали разследване.

Само три седмици по-късно, на 8 май, Мариано бил арестуван и обвинен. В своя защита Мариано твърдял, че не си спомня какво се е случило. Селяните от Лауф не са имали такъв проблем. Това, което Мариано направил за няколко часа тази една нощ, са щели да си го припомнят с десетилетия.²²

Книгата „Когато дойдоха войниците“ предизвиква смут във Великобритания. В резултат на тези „подвизи“ един от най-авторитетните лондонски вестници и вторият по тираж Daily Mail мрачно констатира: „Изглежда, трябва да преразгледаме нашата оценка за освобождаването на Германия от съюзническите части. И да променим радикално отношението си към онези, които смятаме за „нашето велико поколение““. На фона на цифрите, изнесени от проф. Гебхардт, звучи като подигравка с правосъдието и със справедливостта обстоятелството, че само 152 американски военнослужещи са осъдени за изнасилване в годините на Втората световна война. Но, както пише британският учен Леон Радзинович, само 5% от жертвите съобщават за насилието върху тях. Останалите се срамуват и мълчат.²³ Т.е., на фона на 190 000 известни случаи на изнасилени немкини, можем да смятаме, че на съвестта на американската армия тежат близо 20 пъти повече – около 4 милиона жени. Под дулата на автоматите и пушките те не са имали изход. Много случаи са били толкова жестоки, че Гебхардт дори и днес не се решава да пише за тях. Особено за изнасилванията на деца. Например една от жертвите е била на 3 години.

Британците не изостават от американците. На 16 април 1945 г. храбреците на Англия няколко часа изнасилвали три жителки на Нойщад. В село Ойле войниците замъкнали малко момиче в гората и когато започнало да

²² Walters, G. Did Allied troops rape 285,000 German women? That's the shocking claim in a new book. But is the German feminist behind it exposing a war crime – or slandering heroes? *Daily mail*, 25.03.2015. [viewed 30 December 2022]. Available from: <http://www.dailymail.co.uk>

²³ Герасимов, П. Потресавачи подробности около Втората световна война, или СКЕЛЕТИ В ГАРДЕРОБА. *Дума*. Брой 93, 27 април 2015 [прегледан на 30 декември 2022]. Достъпен на: <https://duma.bg/?go=news&p=detail&nodeId=99597>.

вика, го застреляли. Началството гледало през пръсти на престъпленията на своите подчинени. Военните съдилища обикновено били снизходителни към подобни „нарушения“. Но какви ти съдилища? Самият крал защитавал своите поданици. Един британски войник поради неопровержими доказателства бил осъден на дълги години затвор за изнасилване на местна жена в Германия. Но по заповед на монарха той бил освободен само след 2 години. Сега британските медии опитват да критикуват и опровергават данните, изнесени в книгата на Мириам Гебхард. Дори я обвиняват в „антиамериканизъм“. Ала под натиска на фактите Daily Mail е принуден да признае, че „в края на войната на окупираните територии са вършени ужасни неща“.²⁴

Година след сензационната ѝ монография проф. Мириам Гебхард пише втора книга, която отново повдига болезнената тема за насилието в края и след войната, и разкрива нови аспекти на тази тематика: „Войниците, които окупираха Германия след Втората световна война, бяха не само освободители, но и донесоха нова заплаха, тъй като жените в цялата страна станаха жертви на сексуално насилие.“ Тази тревожна и внимателно проучена книга разкрива за първи път мащаба на тази човешка трагедия, продължила дълго след края на военните действия.

Дискусията през последните години за изнасилванията на германски жени, извършени в края на войната, се фокусира почти изключително върху престъпленията, извършени от съветски войници, но Гебхард показва, че тази картина е подвеждаща. Престъпленията са извършени както от западните съюзници – американски, френски и британски, така и от членовете на Червената армия. Страданията също не са ограничени до непосредствените последици от войната. Гебхард разказва как изнасилените жени продължават да бъдат жертви на лекари, които произволно разрешават или отказват аборти, социални работници, които настаняват бременни жени в домовете, и по-широкото общество, което дори днес предпочита да игнорира тези престъпления.

„Неизречените престъпления“ е първият исторически разказ, който разкрива истинския размер на сексуалното насилие в Германия в края на войната, предлагайки ценен нов поглед върху ключов период от историята на 20-ти век.“²⁵ В тази книга Мириам Гебхард иска да разруши „непроницаемата бариера на мълчанието, социалното отчуждение, моралното снизхождение, политическата инструментализация, официалните шегички, покровителствените компенсации, феминистката пристрастност

²⁴ Пак там.

²⁵ Gebhardt, M. *Crimes Unspoken: The Rape of German Women at the End of the Second World War*. Cambridge: Polity. 2016. [viewed 30 December 2022]. Available from: <https://www.amazon.com/Crimes-Unspoken-German-Women-Second/dp/1509511202>

и липсата на признание“, която продължава да нанася вреда на жените, изнасилени от вражески войници и окупационни сили в края на Втората световна война.²⁶

Западните съюзници са изнасилвали масово и жените във Франция и Италия. В сензационната си книга Мери-Луис Робъртс от университета Уисконсин отбелязва: „Моята книга опровергава вехтия мит за доблестните американски войници, които се били държали добре. Истината е, че те са изнасилвали всяка жена, която са забелязвали“.²⁷ На войниците, които били изпращани от САЩ в Европа им били обещавани „еротични приключения“ – и именно тази „специална мисия“ те изпълнявали с най-голямо старание.

Трудно обаче ще стигнем до схващането, че определен човек е жертва, че определено човешко същество е жертва, щом си мислим, че „германците са си получили заслуженото“, или пък „американците са носители на демокрацията“, или пък „руснаците са изцяло виновни“. Ако не бъдем готови да погледнем очи в очи истината за ужасите, които човешката ръка е сътворила, злоещите разкрития, които учени като Мириам Гебхард, Робърт Лили, Мери-Луис Робъртс или Леон Радзинович са повдигнали, или за това, което е преживяла Габриеле Кьоп, ние цял живот ще си живеем с илюзии за висшата човешката същност. „Неизказани престъпления“ има за цел да се разкрийт погрешните схващания и обобщения, че само съветските войници са извършвали престъпления, дори за „вината“ на германските жени, и представят степента, в която те са се оказали допълнително жертви на лекари, социални работници и юридически власти.

Според Гебхард можем да получим по-точна представа за изнасилванията, като разгледаме броя на „децата на окупацията“, т.е. деца, родени от съюзнически войници. Използвайки данни от Федералната статистическа служба (1956), тя съчетава два подхода: единият се основава на предположението, че около пет процента от децата в са били от бащи чрез изнасилване. Другият се основава на оценката, че едно на всеки десет изнасилвания е завършило с бременност. Има много възможности за грешки, признава авторката, но тя изчислява, че 68 000 деца от окупацията са родени от германски жени между 1945 и 1955 г.: 55% са бащи от американците, 15% от французите; 13% от британците; 5% от Съветите; 3 на сто от белгийците; и 10 на сто от други националности. Според самите

²⁶ Gebhardt, M. *Crimes Unspoken: The Rape of German Women at the End of the Second World War*. Cambridge: Polity. 2017, p. 4. [viewed 30 December 2022]. Available from: *The American Historical Review*, Vol. 124, Issue 2, April 2019, 769–770.

²⁷ Roberts, M.-L. *What Soldiers Do. Sex and the American GI in World War II. France*, Chicago: The Chicago University Press, 2013, [viewed 30 December 2022]. Available from: <https://www.amazon.com/What-Soldiers-Do-American-France/dp/0226923118?asin=0226923118&revisionId=&format=4&depth=1>.

майки 3200 от тези деца са в резултат на изнасилване. Цифрите, съставени от американския съд, добавят 1100 деца към общия брой. Така Гебхард изчислява общия брой на 4300 деца – пет процента. Оценката на авторката за общия брой жертви на изнасилвания — 860 000, според нейното собствено признание е ниска, но представлява аналитично предизвикателство за стандартната цифра от два милиона изнасилвания, за които се твърди, че са извършени от съветските войски.

Няма „добра война“, няма победени и победители, всички са жертви, жертвите трябва да чуят истината. А учените трябва да я кажат.

След шестдесет и пет години мълчание в Германия се намери жена – 80-годишна германка, дръзнала да наруши старите табути, наложени по въпроса за масовите изнасилвания, сама претърпяла жестоки страдания по време на войната, с пламенната си книга „Защо трябваше да бъда момиче“ и разобличила престъпленията на Червената армия. Произведението на Габриеле Кьоп е първото по рода си писмено доказателство, в което авторът не прикрива истинското си име.²⁸ Първите седмици след превземането на Берлин са просто ужасни. Всяка немска жена се страхувала да чуе от своя руски „освободител“: „Фрау, ком!“ Жестокостите достигат такива размери, че дори Римокатолическата църква счита, че трябва да се откаже от забраната на аборта. Дори и сега тя, която през 1945 г. е била едва на 15 години, не може да спи без кошмари. Г-жа Кьоп пише в своя роман: „Не мога да чувствам нищо друго. За мен сексуалността е станала синоним на насилие.“²⁹ Бившият ѝ психолог я подканя да напише книгата. „Фактът, че дори беше възможно да чувствам нещо към друг човек – това беше повратният момент“, спомня си тя. Оттогава поне е имало моменти, в които се чувства освободена. Имала ли е други преживявания от любов и сексуалност? Не, абсолютно нищо. „За мен това беше просто насилие.“³⁰

В интервю за *Der Spiegel*, Габриеле разказва, че двете с майка си бягат вечерта на 25 януари 1945 г., когато приближава Червената Армия. Повече не вижда сестра си.³¹ На следващия ден в малко селце съветските войски претърсват къщи за плячка. Била изнасилена два пъти този ден и два пъти на следващата сутрин. „Чувствам, че омразата се надига в мен“. Била

²⁸ Koepp, G. Why Did I Have to Be A Girl. *The Telegraph*, Feb 28, 2010 [viewed 30 December 2022]. Available from: <http://ww2f.com/threads/gabriele-koepps-book-why-did-i-have-to-be-a-girl.29402/>

²⁹ Hall, A. German victim is first to break silence on Red Army rapists after 65 years. *Daily Mail On-line*, 1 March 2010 [viewed 30 December 2022]. Available from: <https://www.dailymail.co.uk>.

³⁰ Ibidem.

³¹ Beyer, S. *German Woman Writes Ground-Breaking Account of WW2 Rape*, 26.02.2010, [viewed 30 December 2022]. Available from: <https://www.spiegel.de/international/germany/harrowing-memoir-german-woman-writes-ground-breaking-account-of-ww2-rape-a-680354.html>.

отведена до разграбена къща. „Нямам сълзи“, спомня си тя. „На следващата сутрин жените отново бяха тези, които ме бутнаха в прегръдките на алчен офицер. Презирам тези жени“.³² Нейното изпитание продължило две седмици на сексуално робство, докато не била взета във ферма и не се скрила.

Междувременно, настоящото правителството на Русия и голяма част от обществото категорично отрича факта на големите издевателства от съветската армия над немските цивилни. Кьоп пише: „Аз бях почти дете. Да напиша тази книга не беше лесно, но нямах друг избор: ако не съм аз, тогава кой друг?“³³ Тя разчупи мълчанието на всички жертви, за повечето от които споменът за ужасите на руските зверства през 1945 г. ги преследва през целия им живот.³⁴

Книгата на Габриеле Кьоп говори от името на всички жертви.

Наред с това дневникът под заглавие „Една жена от Берлин“, е сред известните признания на жена, изнасилена през Втората световна война, който е публикуван за първи път през 50-те години на миналия век и преиздаден през 2003 г. Но тя не желае да разкрие самоличността си и чак след смъртта ѝ се разбира, че анонимният автор е журналист. И до ден днешен има съмнения дали наистина е написала книгата сама, или е имало съавтор, който ѝ е помогнал да се дистанцира от ужасяващите събития и да повдигне глас – изненадващо свободен, уверен и дори лекомислен глас.

„От 20 април до 22 юни 1945 г. млада германка набързо записва, с риск да бъде хваната и наказана, в училищни тетрадки и листчета ужасното преживяване от последните седмици на войната, когато Червената армия окупира Берлин. Нейният дневник записва цялата история, превръщайки я в ужасно признание за оцеляване, компромис и смелост. Днес той се смята за едно от най-важните свидетелства за опустошителното въздействие, което Втората световна война е оказала върху живота на обикновените хора. Разказният талант на автора, нейният честен стил и достойнството, с които тя разказва не само своята история, но и стотици други жени, без омраза и самосъжаление, правят тази книга автентичен исторически документ и в същото време непреодолим и необходим урок за човешкото състояние.“³⁵

Съветските войски извършват зверства, много по-жестоки дори от престъпленията на германските сили. Жени, млади момичета и момчета са брутално изнасилвани и зверски убити през 1944 в Източна Пруссия, от Берлин, Виена и дори от Будапеща, често от цели банди. Известната книга

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Hall, A. *German victim is first to break silence on Red Army rapists after 65 years...*

³⁵ Анонимен. *Една жена от Берлин*. [прегледан на: 30 December 2022]. Достъпен на: koshachek.com.

„Една жена от Берлин“ е обобщение за всичко това. Зверствата продължават около 2 седмици, след като всеки превзет град е беззащитен и това е одобрено от самия Сталин.

На Габриеле Кьоп ѝ липсва този глас, но тя не е анонимна. Тя описва първите няколко дни от бягството си с точност, последователност, почти кинематографично, но е ясно, че не е практикуващ автор. Въпреки това повествованието ѝ е толкова завладяващо, точно защото не е излъскано, за да се постави красив език на хартия. Нейната история привлича читателя с автентичността на нейните думи и преживявания. И когато самата авторка не е в състояние да проумее преживяното, дори гласът ѝ достига границите си. „Кьоп не намираше думите, за да опише самите изнасилвания. Тя пише за „място на ужаса“ и „врата към ада“ и описва изнасилвачите като „зверове“ и „негодници“. На въпроса защо не може да опише точно какво се е случило с нея, в целия му ужас, тя свива рамене и казва: „Дори не мога да кажа думата – изнасилване.“³⁶

Темата за секса по време на война е едно от последните останали табу. Ние сме запознати с ужасите на концентрационните лагери, клането в Лидице и Орадур сюр Глан, ужасяващото отношение към военнопленниците, жертвите на бомбардировки и атомни оръжия, но мисълта какво се случва, когато стотици хиляди млади мъже в разгара на своята сексуална потентност са пуснати на свобода в ситуации, в които те могат да действат безнаказано, до голяма степен е игнорирана. Руснаците, германците и японците изнасилват и убиват жени и млади момичета „рутинно“ в „промишлен мащаб“. Американците правят същото във Виетнам, сърбите създават лагери за изнасилвания. Освободителните армии през Втората световна война са напълно способни на подобни зверства. Само пример за това е поведението на френските колониални войски в италианската кампания.

Според много изследвания изнасилванията са най-жестоки там, където са най-големи културните различия между окупаторите и гражданското население. Показателен е примерът със зверствата, извършени в Бавария от войниците от колониалните части на френската армия. По думите на британската писателка Кристабел Биленберг, живяла в село в Шварцвалд, „мароканците опустошиха цялата долина“. После те биват сменени от сахарци, които „пристигнаха в нощта, обкръжиха всеки дом и изнасиха всички жени на възраст от 12 до 80 години“. В Тюбинген мароканците изнасилват жени и девойки от 12 до 70 години. И не само в Германия...

Уилям Лутър Пиърс пише в своята книга „Жените на Монте Касино“: „През май 1944 г. съюзниците, носители на „демократия и равенство“,

³⁶ Beyer, S. *German Woman Writes Ground-Breaking Account of WW2 Rape...*

най-после успели да превземат Монте Касино в Централна Италия. Сред техните войски имало и марокански части. Като войници мароканците били съвсем посредствени – но били ненадминати в рязането на главите на пленници и в изнасилването на жени. След края на битката за Монте Касино мароканската дивизия – 12 хиляди разгорещени африкански варвари като марокански скакалци връхлетели планинските села в околностите на Монте Касино. Те изнасилили всички жени и момиченца, които успели да намерят – около 3 хиляди, на възраст между 11 до 86 години. Мароканците изклали 800 мъже, които се опитвали да защитят жените си. Някои жени били изнасилени до такава степен, че над 100 от тях умрели. Мароканските войници подбирали най-красивите девойки за групово изнасилване и пред всяка от тях се оформяла дълга опашка – а в това време неколцина държали краката и ръцете на голата жертва, просната на земята. Две сестри – на 15 и 18 години, били изнасилени от по над 200 мароканци всяка. Едното момиче умряло, другото прекарало 53 години в психиатрична клиника. Мароканците изнасилвали и юношите.³⁷ Изследването на военните архиви във Франция и САЩ разкрива, че изнасилването на френските жени бил основният метод да се „установи тяхната власт над французите“.³⁸

И ето ги мароканците, героичните носители на „свободата и демокрацията“ от книгата на Алберто Моравия. Италианският писател пише през 1957 г. своя най-известен роман „Чочарка“ по мотиви на видяното през 1943 г., когато той, заедно със съпругата си, се криели в Чочария (местност в областта Лацио). През 1960 г. бил заснет филмът „Чочарка“, адаптация по едноименния му роман, в главната роля изиграна от талантливата актриса София Лорен. Героинята, с дъщеря си на път за освободения Рим, спрели да отдъхнат в църквата на малък град. Там ги нападнали няколко марокански гумиери, които изнасилили и двете.

След завоюването на Касино, командването обявява „петдесет часа свобода“ – за три дни Южна Италия е подложена на беззаконие от страна на мароканците. Историците свидетелстват, че след сраженията си мароканските гумиери³⁹ извършвали зверски погроми в околните села. И този път всички момичета и момчета били изнасилени. „Доклад на 71-ва немска дивизия регистрирал 600 изнасилвания само за три дни на жени

³⁷ Pierce, W. *The Women of Monte Cassino*, [viewed 30 December 2022]. Available from: <https://www.youtube.com>.

³⁸ Ibidem.

³⁹ От гума – дъвка (gum – б.а., англ.).

в малката община Спиньо Сатурния. При опитите да спасят жените си били убити над 800 мъже“.⁴⁰

Мароканците плячкосват всичко, което има някаква стойност. Както вече бе споменато в историческата литература в Италия периодът от края на 1943 г. до май 1945 г. е познат с името *guerra al femminile* – „войната срещу жените“. В този период френските военни съдии образуват 160 наказателни производства срещу 360 лица. Издадени са стотици смъртни присъди и тежки наказания. Освен това, немалко хванати на местопребыванието насилници, са разстреляни. В хода на военните действия им е дадено прозвището „майстори-изнасилвачи.“

„В Сицилия гумиерите изнасилвали всеки, до когото се докоснели. Партизаните от някои области в Италия били принудени да прекратят военните действия с немците и започнали да спасяват населените места от мароканците. Огромното количество принудителни аборти и епидемия от венерически болести предизвикали ужасни последици за много малки села в областите Лацио и Тоскана.“⁴¹

На 7 април 1952 г. в Долната камара на италианския парламент били изслушани сведенията на многочислените жертви. Майката на 17-годишната Малинари Велия разказала за събитията от 27 май 1944 г. в градчето Валекурса: „Вървахме по улица Монте Лупино и видяхме мароканците. Войниците очевидно бяха привлечени от младата Малинари. Умолявахме ги да не ни закачат, но те не чуваха нищо. Двама държаха мен, а останалите насилваха Малинари, редувайки се. Когато последният свърши, един от войниците извади пистолет и застреля дъщеря ми.“ Петдесет и пет годишната Елизабета Роси от района на Фернети пише в спомените си: „Опитах се да защита дъщерите си на 18 и 17 години, но ме намушкаха с нож в корема. Кръвта ми изтичаше, а аз наблюдавах как ги изнасилвах. Петгодишно момченце, не разбиращо случващото се, се хвърли към нас. Изстрелях няколко куршума в тялото му и го хвърлих в една яма. На другия ден детето умря.“⁴²

Зверствата, които няколко месеца извършват мароканските гумиери в Италия, получават названието *marocchine* от италианските историци – производно от името на родната страна на насилниците. На 15 октомври 2011 г. президентът на Националната асоциация на жертвите

⁴⁰ Никифорова, Р. Мароканският корпус: тайното оръжие на Франция във Втората световна война. *DEBATI.bg*, 20.04.2018 [прегледан на 30 декември 2022]. Достъпен на: <https://debatibg.marokanskiat-korpus-taynoto-orazhie-na-frantsia-vav-vtorata-svetovna-voyna/>; Гумиера: бербери от Мароко на френска военна служба. [прегледан на 30 декември 2022]. Достъпен на: <https://bg.ww2facts.net/7718-gumiera-berbers-of-morocco-in-french-military-servic.html>

⁴¹ Пак там.

⁴² Пак там.

от marocchinate Емилиано Сиоти оповестява оценка на мащаба на обстоятелствата: „От многобройните документи, натрупани досега, е известно, че са регистрирани най-малко 20 000 случая на изнасилвания. Това число и досега не отразява истината – медицинските доклади от тези години съобщават, че две трети от изнасилените жени предпочитат да не съобщават нищо на властите поради срам и боязън. Отчитайки комплексната оценка може уверено да кажем, че най-малко 60 000 жени са изнасилени. Северноафриканските войници са насилвали жените средно в групи от двама или трима човека, но имаме показания на жени, които са изнасилвани от 100, 200 и дори 300 войника“, отбелязва Сиоти.⁴³ След края на Втората световна война мароканските гумиери спешно са върнати от френските власти в Мароко. На 1 август 1947 г. италианските власти изразяват пред френското правителство официален протест.

* * *

В историята няма друг век, който да е белязан с толкова кръв, страх и насилие, какъвто е двадесетият. Никога човечеството не е било изправяно пред толкова съдбоносни за своето оцеляване решения. Едва са заглъхнали залповете на Голямата война, а светът е „умирен“ от Версайския скалпел, едва е стихнал страхът от Голямата депресия, и на хоризонта се изправя нова, по-черна сянка. Отново трябва да бъде направен страшният избор – между мира и войната. В такива моменти от историята дотогавашните идеологии и ценностни системи трябва да докажат правото си на живот, а новите, или претендиращите да бъдат нови, да ударят с юмрук по масата.

Втората световна война е катастрофа от такъв мащаб, че човечеството непрекъснато ще бъде принудено да се оглежда с ужас назад и да си задава въпроса, дали няма да се изправи пред нова подобна. Историческите, моралните, ценностните, философските ѝ измерения са твърде големи, за да бъде забравена.

А който не може да си прави изводи от историята е осъден да я изживее отново.

⁴³ Пак там.

SECOND WORLD WAR: “THE WAR AGAINST WOMEN”

Hristo Milkov

Abstract

War in human history is inevitably bound up with gruesome violence. In the twentieth century, marked by two world wars, by two world catastrophes, the scale of violence is enormous, and the ingenuity and cruelty of the perpetrators categorically calls into question the concepts of kindness, mercy, virtue, any notion of humanity and humaneness as invariably linked to the superior human essence. Appalling crimes are committed, countless destinies are trampled upon. One of the most important topics is the violence against women, girls, children, during the Second World War. It is difficult to cover it exhaustively in one article. I will focus on the last war years and after its end. Raising this subject has been a taboo topic for many years. It is intertwined with shame, fear of recognition, labelling, finger-pointing, defenselessness of victims, lack of support.

In the Italian historical literature for the period from 1943 to the end of the war, there has been established the expression *guerra al femminile* – „the war against women“. But quite rightly, on the basis of new sources, accounts of victims, memoirs and contemporary scientific literature, this definition can be given to the whole of the Second World War and the years after it.

ВОЙНА И ГЕНОЦИД: КЪМ ГЕНЕАЛОГИЯТА НА СЪВРЕМЕННИЯ РАСИЗЪМ

Мартин Канушев

„Хилядолетия човекът оставал онова, което бил за Аристотел: животно, при това способно на политическо съществуване; модерният човек е политическо животно, чийто собствен живот като живо същество е поставен под въпрос“.

Мишел Фуко

„В модерната биополитика суверен е онзи, който отрича или утвърждава ценността на живота сам по себе си“.

Джорджо Агамбен

Тази статия представя едно социологическо разбиране на политическото раждане и съвременно прераждане на най-чудовищното в цялата човешка история престъпление, непознато преди и характерно единствено за XX и XXI в. – геноцид: престъпление срещу човечеството – разполагайки го в социален контекст, изграден от специфична система от отношения между суверенно право, биополитическа власт и държавен расизъм.

Ще започна с кратка история, за която твърдят, че наистина се е случила: по време на окупацията на Гърция от Нацистка Германия през Втората световна война в Атина се е разиграла следната драматична сцена. Абсолютно случаен нацистки войник срещнал на улицата една

гръцка майка, която водела със себе си своите три деца. И безапелационно и заявил, че тя трябва да избере едно от трите, което той ще убие, за да останат да живеят другите две. Не знаем как точно е завършила тази история, но можем да предполагаме, че след нейния категоричен отказ немският войник еднолично е решил кое дете да убие и кои деца да остави на живеят. Няма съмнение, че той е действал като суверен, присвоявайки си правото над живота и смъртта; и реално е упражнил суверенна власт, която изпраща някого на смърт или му предоставя живота. При нея суверенът упражнява своето право върху живота единствено използвайки правото си да умъртвява или въздържайки се от него; той показва своята власт върху живота единствено чрез смъртта, която е в състояние да изисква. Правото, което е формулирано като „право над живота и смъртта“ в действителност е правото да накараш някого да умре или да го оставиш да живее; животът и смъртта на субектите се превръщат в право само следствие на суверенна воля. Правото върху живота и смъртта е упражнявано единствено неуравновесено и винаги откъм страната на смъртта. Въздействието на суверенната власт върху живота се упражнява едва от момента, в който суверенът може да убива. Именно правото да убива съдържа в себе си самата същност на това право върху живота и смъртта: в момента, когато суверенът може да убива, той упражнява своето право върху живота. Това не е правото да убиваш или да оставяш някого жив. Това не е и правото да оставяш на някого живота и да го оставяш да умре. Това е правото да убиваш и да оставяш на някого живота. Тази юридическа форма трябва да бъде отнесена към онзи исторически тип общество, където властта се упражнява като инстанция на отнемане, механизъм за заграбване, право на присвояване на част от богатствата, удържане и изземане на продукти, блага, услуги, труд и кръв, налагано на поданиците. Тук властта е преди всичко право на посегателство: върху нещата, времето, телата и накрая живота; тя кулминирала в привилегията да се посегне на живота, за да бъде той отнет.

Но след средата на XVIII в. Западният свят постепенно претърпял дълбоко преобразуване в механизмите на политическата власт. Сега „отнемането“ се стреми да се превърне от нейна най-важна форма просто в една част наред с други, които изпълняват функции на подтикване, усилване, контрол, надзор, увеличаване и организиране на силите, които властта подчинява: власт, предназначена по-скоро да произвежда сили, да предизвиква нарастването им и да въвежда ред сред тях, отколкото обречена да ги възпрепятства, да ги застава да бъдат огънати или да ги унищожава. От този момент правото над смъртта се измества или най-малкото стреми да се опरे върху принципите на една управляваща живота

власт. Смъртта, която се основава на правото на суверена да се защитава или да заповядва да го защитават сега се появява като обратната страна на правото на социалното тяло да осигурява, да поддържа и да развива своя живот. Властта над смъртта вече се представя като допълнение на една нова власт, която позитивно се упражнява върху живота, като го управлява, увеличава, множи, осъществява върху него прецизен контрол и цялостно регулиране. Следователно, налице е епохална трансформация на политическото право, която се състои не в замяна или подмяна, а в допълнение на суверенното право – да убиваш или да оставяш жив – с едно право, което въобще няма да го заличи, а ще проникне в него, ще го пронизва, ще го модифицира и ще бъде противоположното право: властта „да караш“ хората да живеят и „да ги оставяш“ да умрат. Суверенното право е правото да предизвикваш смъртта и да оставяш нечий живот. Новото право е правото да предизвикваш живот и да оставяш на някого смъртта; био-власт, която едновременно е политическа технология на населението и социален контрол над човека като живо същество; легитимно право да се намесваш за максимално продължаване на живота: био-регулираща намеса от страна на държавата върху начина и условията на живот.

Историческият резултат: в модерната епоха и в съвременността войните вече не се водят в името на суверена, който трябва да бъде защитаван; те се водят в името на съществуването на всички; вдигат се цели народи, които се избиват взаимно, и то в името на необходимостта им да живеят. Тъкмо като ръководещи живота, множество държавни управления са успели и успяват да водят безкрайно количество войни, причинявайки смъртта на безчетно число хора: войните никога не са били толкова кръвопролитни, както от края на XIX и през XX в. насам, и никога досега режимите не са извършвали подобни жертвоприношения на собственото си население. Принципът: да можеш да убиваш, за да можеш да живееш, върху който се опирала тактиката на битките, тук и сега е стратегически принцип на държавите; а политическият въпрос за съществуването вече не се отнася до юридическото съществуване на суверенността, а до биологичното съществуване на населението. Ако геноцидът наистина е мечтата на модерните власти, това не означава някакво своеобразно завръщане към някогашното древно и абсолютно право да умъртвяваш; причината за това съвременно състояние е, че властта се разполага и упражнява върху масовите феномени, явления и процеси на нивото на населението. И чрез особен завои, който реално позволява да се затвори логически кръгът – технологията на войните ги превръща в едно опустошително разрушение, тъй като окончателните решения за тяхното начало и край вече се подчиняват на въпроса за оцеляването.

Ситуацията на заплахата от атомна война, днес отправена от Русия не само към Украйна, а към целия свят, винаги е била заключителният момент на целия този процес: властта да излагаш едно население на всеобща смърт е обратната страна на властта да гарантираш на друго население запазване на съществуването му. Защо? Защото атомната власт не е просто власт, съответна на правата, дадени на всеки суверен, да убива милиони хора (това отдавна е традиционно). Атомната власт е неразрешим парадокс, който не може да бъде избегнат, но е неизбежен поради факта, че във властта да бъде използвана атомна бомба има задействане на суверенна власт, която убива, но и на властта да бъде убиван самият живот. Следователно, при атомната власт упражняваната власт е упражнявана именно по такъв начин, че тя е способна да премахне живота. И в резултат на това да премахне самата себе си като власт за неговото цялостно гарантиране. Тя или е суверенна и използва атомна бомба, но от този момент вече не може да бъде био-власт, която осигурява живота. На обратния край ще имаме превишаване на био-властта спрямо суверенното право. То ще се проявява, точно когато на човека е дадена политическата (и техническата) възможност не само да устройва живота, но и да произвежда живот, да произвежда ужасяващи чудовища, да произвежда неконтролируеми и универсално разрушаващи вируси. Едно пределно разширяване на био-властта, което в радикален противовес на атомната власт, ще надхвърля границите на всяка човешка суверенност.

В подобна ситуация как ще бъде упражнявано правото да се убива и функцията на убийството при тази властова технология, която има като обект и цел живота, ако приемем, че суверенната власт отстъпва все повече и повече, и че напротив, все повече настъпва био-властта? По какъв начин власт като тази може да убива, ако приемем, че преди всичко трябва да бъде подобряван живота, да бъде увеличавана неговата продължителност, да нарастват възможните шансове в него, да бъдат отклонявани неговите нещастни случаи и да бъдат компенсирани неговите дефицити? Как е възможно при тези конкретни обстоятелства една политическа власт да убива, да изисква смъртта, да нарежда да се убива, да излага на смърт не само своите врагове, но и собствените си граждани? Как може да оставя хората да умират една власт, чиято основна цел е да прави така, че те да живеят? По какъв начин ще бъде упражнявана властта на смърт, по какъв начин ще бъде упражнявана функцията на смъртта в политическа система, центрирана върху био-властта?

Точно тук възникват и функционират социално-историческите предпоставки за раждането на съвременния расизъм. Разбира се, въобще не твърдя, че той е бил изнамерен в края на XIX и през XX в.; той е съществу-

вал много отдавна, но съм напълно убеден, че е функционирал другаде: в постоянната борба между расите, а не в инструментите на държавната политика. Според мен расизмът е бил вписан в държавните механизми именно от появата и укрепването на био-властта: в този момент той се е превърнал в основен властови инструмент в онзи вид, в който е упражняван от модерните държави и в резултат на който не съществува държавно функциониране, което на определен етап, в определени граници и при определени обстоятелства да не премине през практиките на расизма. Тази социологическа теза е валидна както за тоталитарните, олигархичните и авторитарните режими, така и за демократичните форми на управление, когато са изправени пред политическата задача да постигнат национална хомогенизация.

В действителност що е расизъм? Това е политически инструмент, който предизвиква двуполусен разрыв областта на живота: разрывът между онова, което трябва да живее и онова, което трябва да умре. В биологическия континуум на човешкия вид възникването и развитието на расите, разграничението и йерархията им, квалифицирането на дадени раси като силни и висши, а други като слаби и низши – това е начин за фрагментаризиране на сферата на биологическото; това е и начин вътре в дадено население едни групи да бъдат йерархизирани и подчинени спрямо други; определени групи да бъдат привилигировани и защитени, а други – белязани, изолирани и унищожени; модерният държавен расизъм е инструмент за деконструиране на всяко малцинство – национално, етническо или религиозно; той е и ключовият инструмент за постигане на пълна хомогенизация на едно население. Нека не забравяме геноцида над арменците в Османската империя през 1915-1918 г., гладомора в Съветстка Украйна през 1932-1933 г., „Окончателното решение“ на Нацисткия райх от 1942 г., „Етническото прочистване“ в разпадаща се Югославия през 1994-1995 г., „Възродителния процес“ в Народна Република България през 1984-1986 г., завършил с принудително изселване на стотици хиляди български граждани от турски произход по време на „Голямата екскурзия“ през 1989 г. Българският тоталитаризъм издъхваше като биологичен расизъм; геноцидът на комунистически режим срещу собственото му население неизбежно приключи с депортация, която трябваше да ликвидира социалната опасност, застрашително надвиснала над националната хомогенност на колабиращото социалистическо общество. Следователно, става дума за установяването на необратима цезура, която е от биологичен вид, вътре в сфера, която определя себе си като биологическа. Това дава възможност на политическата власт да третира дадено население като смесица от различни раси или да разделя вида на

под-групи, които се намират в йерархично положение. Това е и първата функция на расизма: да фрагментира на сегменти дадено население, да прави цезури във вътрешността на биологическия континуум.

От друга страна, расизмът има втора функция: неговата роля е да предоставя възможност за създаване на социална връзка от типа: „колкото повече хора убиваш, толкова повече хора ще умрат“ или „колкото повече хора оставиш да умрат, толкова поради самия този факт повече ще живееш самият ти“. В крайна сметка тази връзка – „ако искаш да живееш, трябва да направиш така, че другите да умират, трябва да можеш да убиваш“ – не е оригинално изобретена от съвременния расизъм или от модерната държава. Това е войствена връзка: „за да живееш, трябва да убиваш своите врагове“. Но расизмът задейства тази връзка от войствен тип – „ако искаш да живееш трябва другият да умре“ – по съвършено нов начин, пряко съвместим и хомогенен с упражняването на био-властта. Защо? Защото расизмът създава възможност за установяването на връзка между моя собствен живот и смъртта на другия, която не е военна връзка на сблъсък между сили, а връзка от биологичен тип: „колкото по-силна е тенденцията по-низшите видове да изчезват, колкото повече полчовеци бъдат унищожавани, толкова по-малко непълноценни хора ще има по отношение на вида, толкова повече аз – вече не в качеството си на индивид, а в качеството си на вид – ще живея, ще бъда жизнен, ще бъда силен и смел, ще мога да се размножавам безпроблемно“. Смъртта на другия не е просто моят живот, доколкото това ще бъде моята лична сигурност; смъртта на другия, на нечистокръвната раса, нездравата и нечистоплатната раса, всичко това ще направи живота сам по саби си по-чист, по-здравословен и по-пълноценен.

Налице е не военна, политическа или икономическа връзка, а биологична връзка. И ако този механизъм функционира ефикасно, то е защото враговете, които трябва да бъдат унищожени не са противници в традиционния смисъл на думата; това са външните и вътрешните врагове по отношение на населението и за населението. Тук залогът е от епохално значение: вече не трябва да се стремим към победа над политическите противници, а към пълно премахване на биологичните опасности и в резултат – към ускорено засилване на самия човешки вид. Расизмът е социално-историческото условие за възможност в съвременните общества да бъде упражнявано правото да се убива. Неговото друго название е геноцид: „колкото по-многобройни са онези, които умират сред нас, толкова по-чиста ще бъде расата, към която ние принадлежим“. Следователно, императивът за смърт е легитимен в системата на био-властта само ако пределният залог не е победа над политическите противници,

а премахване на биологичната опасност и засилване на самия вид. Расизмът е аргумента за приемливост на умъртвяването в съвременните общества: там, където има власт, която по цялата своя повърхност и като първа инстанция, на преден план е био-власт, тогава расизмът е необходим като условие, за да може някой да бъде умъртвен, за да може другите да бъдат убивани, за може да се роди най-чудовищното престъпление – геноцидът. Всяка държава, съществуваща върху модуса на био-властта, упражнява своята убийствена функция чрез и през расизма.

Убеден съм, че разбирате жизненото значение на расизма за съществуването на съвременната политическа власт: това е условието за възможност, при което ще бъде упражнявано правото да се убива. Защо? Защото, ако био-властта се стреми да упражнява древното и абсолютно суверенно право да убива, тя трябва да премине през расизма. Обратното, ако една суверенна власт, която има право върху живота и смъртта се стреми да функционира чрез методите на био-властта, тя също трябва да премине през расизма. Разбира се, под умъртвяване нямам предвид само прякото и умишлено убийство, а всичко онова, което можем да наречем косвено убийство: да се излага дадено население на смърт чрез предизвикване и водене на агресивна война, всеобща мобилизация и изпращане на фронта, да бъде умножаван рискът от смърт чрез производство и разпространение на унищожителни вируси, пандемии или ендемии, или просто политическата смърт, предизвикана и задействана чрез механизми на денатурализация, депортация или експулсиране. Геноцидът не е само мечта, желание или фантазия на съвременните власти; той е всекидневна реалност, съчетаваща суверенното право да убиваш с био-оцеляването на дадено население.

Следователно, през XX и XXI в. обобщената формула на войната е различна спрямо цялата човешка история: вече не да убиваш, за да завладяваш, отнемаш и насилваш, а да убиваш, за да подсилваш себе си. Това е формулата: колкото повече врагове убиваш, толкова по-силен ще ставаш ти, толкова повече ще се плодиш и ще създаваш здраво потомство, толкова по-неопетнена ще става кръвта на твоето население и ще бъде утвърждавано неговото превъзходство. Съвременната война е основният силов инструмент за биологична защита на рода; средство за защита на обществото от опасностите, които го застрашават отвън и отвътре. Вече няма да се обявява и повтаря: „Трябва да се защитаваме от обществото от политическите врагове“, а „Трябва да защитаваме обществото от биологичните опасности на тази контра-раса“. В такъв случай расистката идеология повече няма да представлява средство за борба на една група срещу друга, а ще служи за глобална стратегия. Това е държа-

вен расизъм, който модерното общество упражнява върху самото себе си, върху своите елементи и своите продукти; расизъм на постоянното прочистване и пречистване на дадено население, основаващ се на борбата за съществуване. Вече не битка във военен смисъл на думата, а борба в биологичен смисъл на думата: окончателна победа и световно господство на най-силната раса. Сега държавата не е единствено политически инструмент за победа на една раса срещу друга, тя е и защитникът на цялостта, на върховенството и на чистотата на расата; етатистки, биологичен и централизиран расизъм, насочен към йерархизиране, класифициране, селектиране, сегрегиране и елиминиране на всички субекти, които са носители на смъртоносни рискове, опасности и заплахи за биологичното съхранение на дадено население.

Оттук и основополагащото значение на социалната връзка „война – расизъм – геноцид“: когато правото на смърт е задължително изискване, когато трябва да бъдат убивани хора, да бъде убивано населението, да бъдат убивани цели нации и цивилизации, как ще можем да вършим това, функционирайки върху политическа система, основана на био-властта? Единствено чрез инструментите на расизма, най-важният сред които е геноцидът: „поставяне на определена национална, етническа или религиозна група в такива условия на живот, които водят до нейното пълно или частично унищожение“ – ето юридическата дефиниция на това престъпление. Актуалните условия на живот на украинското население, поставено в ситуация на глад, студ и мрак, в резултат на водената срещу него варварска война от страна на Русия, категорично верифицират тази теза: разрушени индустриални предприятия, енергийни източници и жилищни сгради, унищожена инфраструктура, отсъствие на комуникации, битова мизерия, постоянни бомбардировки, всекидневен терор, опустошени територии, насилствена депортация, ужасяващи изтезания, брутални изнасилвания, трупове по улиците, масови убийства, близо 400 убити украински деца, хиляди жертви сред гражданското население. Това военни престъпления ли са или в действителност става дума за престъпления срещу човечеството? Не мислете само за Буча, Андреевка, Езюм, Мариопол или Херсон.

Днес във всяка реална война трябва се правят едновременно два акта. Най-напред да се унищожава не просто политическият враг, но и противниковата раса, онзи род биологична опасност, каквито са за нас самите, онези отсреща. Но и нещо напълно непознато на човечеството преди XX и XXI в.: през тях войната не е единствено определен начин за засилване на собствената раса чрез унищожението на противниковата (според принципите на селекцията и борбата за съществуване), но и на-

чин за регенериране на собственото население. Следователно, колкото по-многобройни са онези, които умират сред нас, толкова по-чиста ще бъде расата, към която ние самите принадлежим: не само да водим война срещу своите външни противници, но и да излагаме собствените си граждани на войната, да ги оставяме да бъдат убивани с хиляди и милиони. Постъпателната мобилизация в Русия, която вече обхваща половин милион руски граждани, които регулярно биват изпращани на фронта и срещу Украйна представлява суверенно решение за тотално излагане на смъртоносна опасност на цялото руско население.

Свидетели сме на нов вид военен расизъм: когато една био-власт иска да води война по какъв начин тя ще може да артикулира едновременно стремежа за пълното унищожаване на противника и риска, който поема да убива собственото си население, което трябва да защитава, и чийто живот трябва да мултиплицира? Отговорът е един: расизмът осигурява функционирането на смъртта в политическа система, основана върху био-властта съгласно принципа, че смъртта на другите е биологично засилване на самия себе си в качеството на член на дадено население, в качеството си на елемент от единна и жива множественост. Добре разбирате, че тук сме твърде далеч от расизма, който единствено и традиционно представлява презрение или омраза на народите или нациите помежду им. Твърде далеч сме и от расизма, който е идеологическа операция, и с помощта на който държавите или класата се опитват да обърнат срещу един митичен противник насочената към тях или разяждащата социалното тяло враждебност. Мисля, че това е нещо много по-дълбоко от стара традиция, нещо много по-дълбоко от нова идеология, това е нещо извънредно различно. Спецификата на модерния расизъм, онова, което му придава специфичен исторически характер, не е свързан с начини на мислене, с митологии, идеологии или утопии, със злонамерени спекулации на властта: тя е свързана с политическа технология, с възможността био-властта да се упражнява. Расизмът е непосредствено свързан със социалното функциониране на държава, принудена да управлява собственото си население, периодически да го пречиства и да елиминира на част от него, за да упражнява своята суверенна власт. Задействането чрез био-властта на абсолютна суверенна власт на право върху смъртта предполага раждането, организирането и активирането на расизма. Това е неговият генезис.

Оттук и двете големи тоталитарни транскрипции на модерния расизъм през XX в.: нацизмът и сталинизмът. Убеден съм, че вече разбрахте – в този социално-исторически контекст и при тези политически обстоятелства – как и защо най-убийствените държави са и най-расистките. Най-

напред, нацизмът, който наново подхваща създадената в края на XIX в. тема за държавния расизъм, натоварен със задачата биологически да защитава расата; той е доведеният до пароксизъм нов властови механизъм, чието създаване започва още през XVIII в. Разбира се, не съществува по-дисциплинарна държава от нацисткия режим; не съществува и друга държава, която всеобхватното биологично регулиране да е възприемано по-строго и по-настоятелно. Дисциплинарна власт, биополитическа власт; това пронизва и подкрепя нацисткото общество (поемане грижата за биологичното, проекреацията и наследствеността; за болестта, нещастните случаи и различните аномалии). Не съществува друго общество, едновременно по-дисциплинирано и по-регулирано от онова, което е било организирано или във всеки случай, което е проектирано от нацистите. Няма съмнение, че контролът над рисковете, присъщи на биологичните процеси е една от непосредствените политически цели на режима.

Но успоредно с това универсално застраховашо, осигуряващо, регулиращо и дисциплинарно общество имаме чрез това общество и най-цялостно развихряне на убийствената власт, т.е. на древната и абсолютна суверенна власт да убиваш. Тази власт за убийство, прекосяваща цялото социално тяло се проявява, защото властта да убиваш, властта над живота и смъртта е предоставена не просто на държавата, а на значително количество хора (независимо дали това са СС, СА, СД, Гестапо или Вермахта). В крайна сметка в нацистката държава всеки има право върху живота и смъртта дори на своя съсед, дори само чрез поведението на денонсиране, което дава възможност да унищожите или да направите така, че да бъде унищожен онзи, който живее редом с вас. По този начин примерът, с който започнах – случайната срещата на немския войник с гръцката майка и нейните три деца – бива разбиран единствено в перспективата на упражняването на био-властта. Следователно, става дума за всеобхватно развихряне на убийствената суверенна власт, прекосяващо от край до край цялото общество. Освен това поради факта, че войната е експлицитно определена като политическа цел – и не просто като политическа цел за постигане на определени резултати, но и като крайна и решаваща фаза на всички политически процеси – политиката трябва да доведе до война, а войната трябва да бъде крайната и решаваща фаза, която ще увенчае всичко. В резултат на това целта на нацисткия режим не е просто унищожаване на другите раси. Унищожаването на другите раси е само една от страните на проекта, а другата страна е излагането на собствената раса на абсолютната и универсална опасност от смърт. Смъртният риск, излагането на тотално унищожение е сред принципите, вписани между основните задължения на нацисткото подчинение и сред основните

цели на нацистката политика. Трябва да се стигне до един съдбоносен момент, в който цялото германско население да бъде пряко изложено на смърт. Единствено това универсално излагане на цялото германско население на смърт ще може действително да го конституира като висша раса и окончателно да го възроди по отношение на другите раси, които ще бъдат или окончателно подчинени, или тотално унищожени. Това е епохалният залог.

Следователно, в нацисткото общество е налице изключителен и неповторим социален феномен: това е свръхмодерно общество, генерализирало до абсолютна степен био-властта, което обаче е генерализирало абсолютно и суверенното право на убийство. В него двата вида власт – едната древна, предоставяла на държавата правото върху живота и смъртта на нейните граждани, и исторически новата власт, организирана чрез регулирането на масовите процеси сред населението – напълно съвпадат. Да заключим: нацистката държава е направила абсолютно коекстензивни сферата на живота, който устройва, защитава, гарантира, култивира биологически и заедно с това суверенното право да убиваш когото и да било – не само другите, но и своите. В нея е налице изчерпателно съвпадение между генерализирана био-власт и тоталитарна власт, препредавана през цялото нацистко общество посредством функционалното демултиплициране на правото да убиваш и да излагаш на смърт: абсолютно расистка, убийствена и самоубийствена държава. Съвкупният резултат: всичко това задължително се наслаждава и довежда едновременно до „Окончателното решение“ (с което реално са искали чрез евреите да унищожат всички останали раси, на които те са едновременно символ и изява) през периода 1942–1943 г., а след това довежда и до телеграма № 71, с която през април 1945 г. Хитлер издава заповед да бъдат унищожени условията за живот на самия германски народ. (След 19 март той взема мерки за унищожаване на логистичната инфраструктура и на промишленото оборудване на Германия, които са оповестени с декрети от 30 март и 7 април). Окончателно решение за всички други раси, всеобхватно самоубийство на германската раса: смъртоносна опасност, чрез излагането на унищожение на собствената раса, е базисният фундамент на нацисткия проект за нов световен ред.

Няма съмнение, че в цялата човешка история единствено нацизмът е довел до пароксизъм системата от връзки, самото взаимодействие между суверенното право на убийство и технологиите на био-властта. Но подобно взаимодействие е вписано в социалното функциониране на всички държави. Нима на всички модерни държави, на всички капиталистически държави? Не е абсолютно сигурно. Мисля обаче, че социалисти-

ческата държава, самият социализъм, също силно е белязан от расизма, както и капиталистическата държава. Пред лицето на държавния расизъм се е конституирал специфичен социал-расизъм, който, за да се появи, не е изчакал възникването и изграждането на социалистическите държави. През XIX в., още от самото си раждане, социализмът е бил расизъм: и независимо дали става дума за утопистите в началото на века, или за анархистите в края на века, преминавайки през всички форми на социализма винаги откриваме в него един расистки елемент.

В какво се състои тоталитарната транскрипция на модерния расизъм от съветски тип? Подобно трансформиране е възможно единствено чрез извършване на противоположното действие спрямо нацистката програма: не драматично и театрално трансформиране, а лицемерно, без легендарна митология, но подчертано „сциентистко“ трансформиране. Съветската транскрипция на расизма представлява особено възобновяване и прекопиране на революционния дискурс за социалните борби – онзи, който в редица характерни елементи произлиза от древния дискурс за междурасовата борба – върху управлението на полиция, осигуряваща социалната хигиена на едно организирано общество. Онова, което революционният дискурс постоянно сочи като класов враг при съветския държавен расизъм се превръща в биологична опасност. При подобни обстоятелства кой и какъв е класовият враг? Това е предателят, изменникът, десидентът. Следователно оръжието, което дълго историческо време се е борило срещу класовия враг (което е оръжието на войната или на диалектиката, или на убеждението) сега може да бъде само медицинска полиция, която да унищожава класовия враг именно като расов враг. Накратко, от една страна имаме новото нацистко вписване на държавния расизъм в древната легенда за намиращите се във война раси, а от друга – новото съветско вписване на класовата борба в политическите технологии на държавния расизъм. По този начин високопарната песен на расите, които силово се сблъскват помежду си посредством лъжите на кралете и на законите, онази песен, която донесла първоначалната форма на революционния дискурс се превръща в административната проза на държавата, която се защитава в името на социално наследство, чиято расова чистота трябва да бъде запазена с помощта на властовите механизми на държавно био-регулиране.

И така, при положение, че социализмът не формулира от първа инстанция икономическите или юридическите проблеми на типа собственост или на начина производство – доколкото в резултат на това не поставя и не анализира проблема за устройството на властта – той неизбежно ще засегне и инвестира същата властова архитектура, които се

е конституирала посредством капиталистическата или индустриалната държава. Един исторически факт обаче е несъмнен: темата за био-властта, развивана през целия XIX в., не само не е критикувана от социализма, а наново е подхваната от него, развита, реимплантирана, модифицирана по дадени пунктове, въпреки факта, че не е била преразгледана в нейните основи и начини на функциониране. И най-накрая идеята, че комунистическото общество или онова, което трябва да замени държавата ще има за основна функция да поеме грижата за живота, да го урежда, да го мултиплицира, да компенсира неговите рискове, да ограничава неговите шансове и да стимулира биологичните му възможности – тази тема е била подета от социализма в непроменен вид. Заедно с всички, произтичащи оттук социални следствия, тъй като се намираме в социалистическа държава, която трябва да упражнява правото да убива, правото да дисквалифицира или правото да елиминира. По този начин напълно естествено ще открием отново расизма – но не точно етническият расизъм, а биологичният расизъм от еволюционен тип – изцяло функциониращ в социалистическите държави, когато се отнася за политическите противници, за криминалните субекти, за психичните заболявания.

И още един изключително важен факт: при детайлно вглеждане ще намерим същото това функциониране на расизма не само на нивото на социалистическата държава, но и при различните форми на социалистическо проектиране през целия XIX в.: всеки път, когато социализмът е обръщал първостепенно внимание върху трансформирането на икономическите условия като принцип на радикална промяна на обществото и като преминаване от капиталистическата към социалистическата държава, т.е. всеки път, когато е търсел принципа на трансформация на равнището на икономическите процеси, той не е имал необходимост от расизма, най-малкото не непосредствено. Обратно: във всички онези моменти, когато социализмът е бил принуден да наблегне на класовата борба, на борбата срещу врага, на премахването на противника вътре в капиталистическото общество; следователно винаги, когато е трябвало да мисли за физическото противопоставяне с класовия враг в самото капиталистическото общество, расизмът е възниквал отново и отново, защото той е единственият начин, по който социалистическият проект, пряко свързан с темите за био-властта, може да обмисля основанието за убиване на противника. В случай, че врагът трябва да бъде премахнат икономически, да бъде принуден да изгуби своите класови привилегии и политически претенции, расизмът не е необходим. Но след като трябва да си представим, че ще се окажем лице в лице с него и ще трябва да се борим физически с него, и в резултат – да рискуваме своя собствен живот

и да се опитаме да го убием, точно тогава възниква необходимостта от расизъм.

Като съвкупен и краен социално-исторически резултат всеки път, когато съществува социализъм, акцентиращ отново върху проблема за класовата омраза, за класовата борба, за класовия враг имаме расизъм. Поради тази причина най-расистките форми на социализъм са бланкизмът, комуната и анархията, в много по-голяма степен, отколкото социалдемократията и марксизма. Няма съмнение, че през XIX и XX в. социалистите в своето голямо мнозинство са били расисти. И са били расисти, доколкото не са направили критична преоценка – или са приели като очевидности, непоставени на аналитично проблематизиране – онези политически технологии на био-властта, които историческото развитие на модерното общество и на националната държава е създало от края на XVIII в. Как може да функционира ефикасно био-властта и заедно с това да бъдат упражнявани правата на войната, правата на убийството и функцията на убийството в нашата съвременност, ако не преминавайки през практиките на расизма? Това е социалният проблем, а неговото социологическо решение беше аргументирано и обосновано.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Агамбен, Дж. 2004. *Ното Sacer*. София: Критика и Хуманизъм.
- Арендт, Х. 1993. *Тоталитаризмът*. София: Панорама.
- Арендт, Х. 1997. *Човешката ситуация*. София: Критика и хуманизъм.
- Арендт, Х. 2004. *Айхман в Йерусалим. Репортаж за баналността на злото*. София: Сиела.
- Дельоз, Ж., Ф. Гатари. 2004. *Анти-Едип: Капитализъм и шизофрения*. София: Критика и хуманизъм.
- Дуоркин, Р. 2003. *Да се отнасяме към правата сериозно*. София: Критика и хуманизъм.
- Грекова, М. 2001. *Малцинство: социално конструиране и преживяване*. София: Критика и хуманизъм.
- Фуко, М. 1993. *История на сексуалността. Волята за знание*. Плевен: Евразия Абагар.
- Фуко, М. 2003. *“Трябва да защитаваме обществото”*. Цикъл лекции в Колеж дьо Франс, 1975–1976. София: ЛИК.
- Agamben, G. 2005. *State of Exception*. University of Chicago Press.
- Arendt, H. 1961. *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*. Meridian.

- Arendt, H. 1972. *Crises of the Republic: Lying in Politics; Civil Disobedience; On Violence; Thoughts on Politics and Revolution*. Harvest/HBJ Book.
- Benhabib, S. 2003. *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Donnelly, J. 2002. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Cornell University Press.
- Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Pantheon.
- Foucault, M. 1988. *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977–1984*. Routledge.
- Habermas, J. 2000. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. MIT Press.
- Steiner, H., P. Alston 2000. *International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals*. Oxford University Press.

WAR AND GENOCIDE: TOWARDS GENEALOGY OF CONTEMPORARY RACISM

Martin Kanoushev

Abstract

This article presents a sociological conception of the political birth and contemporary rebirth of the most monstrous in the human history crime, unknown before and specific solely for XX and XXI centuries – genocide: crime against humanity, which I analyse in social context, constructed by a specific system of relations between sovereign right, biopolitical power and state racism. What exactly is racism? This is political instrument, which causes bipolar rupture in the sphere of life: rupture between this, which must be alive and that, which must be die. Into the biological continuum of the human being the origin and development of races, their distinction and hierarchy, qualification of determinate races as strong and high, and another races as weak and low – this is the method for fragmentarise the field of the biological; this is also the method into the given population some groups to be dominance or subordinated in comparison with others; definitely groups to be privileged and protected, but others – stigmatized, separated and exterminated; the modern racism is the political instrument for conclusive deconstruction of every minority; it is the power technology for all-embracing homogenization of the population of the national state. The racism represents the social-historical condition of possibility into contemporary societies, founded and existed upon the system of biopower, to be exercise the right to killing. It's another name the genocide, which combine the sovereign right to kill with survival of the definitely population; and it is directed toward hierarhisation, classification, selection, segregation and extermination of all subjects, which are carriers of mortal risks, dangers and menaces for the biological preservation of any population in a struggle for existence.

Гореци конфликти

ПАРАВОЕННИЯТ ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА РУСИЯ – МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ, БЪДЕЩЕ¹

Руслан Трад, Александър Стоянов

Увод

Измина немалко време от началото на Специалната военна операция (необявена война) на Русия в Украйна. В рамките на тези месеци, Източна Европа отново се превърна във фокус на научния интерес – както на политолозите и военните експерти, така и на историците, които заявиха нуждата от „деколонизиране“ на руската история. В рамките на новия засилен дебат, на преден план излязоха редица ключови въпроси, свързани с функционирането на Русия като държава както и за качеството на нейните въоръжени сили. В този по-широк контекст, често обвързан с политически пристрастия и оценки, силно повлияни от моментното състояние на фронтовете, военно-историческата наука трябва да постави ударението върху няколко структурни въпроса, които да хвърлят светлина върху процесите, протичащи в руската военна машина. Един от тези важни наративи е свързан с употребата на паравоенни формирания в състава на руската армия.

Настоящото изследване обръща внимание върху еволюцията на руския паравоенен инструментариум и проследява ролята на различните компоненти в тези спомагателни подразделения, които Кремъл прилага с различна честота и успех, за реализирането на широк спектър от оперативно-тактически задачи. Настоящият конфликт в Украйна и предхождащите го военни интервенции на Русия в Либия и Сирия, доказват, че съвременните войни са многоспектърен процес. Налагането на опростени парадигми по отношение на ангажирания военен потенциал, на коя и да

¹ Текстът е предаден за публикация през април 2023 г. и отразява реалностите на Руско-украинската война до този етап от нейното развитие.

е съвременна държава, носи риска от унификация и отклоняване на фокуса от същността на разглеждания проблем. С оглед на това е нужно да се изгради прецизна терминологична рамка, която да обхване основните елементи от дейността на паравоенните части с оглед техните специфични задачи и степен на интеграция в общата военна структура.

От историографска гледна точка темата за паравоенните подразделения в състава на руските въоръжени сили е слабо засегната. Единственото по-задълбочено проучване по темата не само в България, но и по света като цяло се явява публикуваната колективна монография на д-р Кирил Аврамов и Руслан Трад.² Към нея може да се добавят и двете обзорни изследвания на Марк Галеоти за състоянието на руските въоръжени сили в периода 2000–2019 г.³ От гледна точка на първични източници за съвременните руски контрактори си струва да се отбележи мемоарната книга на Марат Габидуллин за службата му в състава на ЧВК Вагнер.⁴ Информацията за действията и състоянието на руските паравоенни сили, се допълва от широк спектър анализи и доклади, публикувани от водещи международни организации като ISW⁵, RAND⁶, IHS Janes⁷, Bellingcat⁸. Допълнителна информация може да се извлече от OSINT инструменти, както и на база съдържанието на различни социални мрежи и платформи, в които съответните формирания поддържат свои канали и дискуссионни групи.

Темата за съществуването на чуждестранни и наемнически войски в състава на руската имперска армия се радва на още по-малко внимание, особено от руската историография. В Русия до 2015 г. излизат общо пет изследвания, посветени на присъствието на чуждестранни наемнически контингенти в армиите преди 1917 г. Повечето от тях са кратки дописки или дисертации и само една е издадена през 1916 г. в книжен формат.⁹ Далеч по-подробно е разгледана темата за казачеството, която присъства в историографията както на Русия, така и на западноевропейските страни и

² Аврамов, К., Трад, Р. *Руските невидими армии*. София: Сиела, 2020.

³ Galeotti, M., *Armies of Russia's War in Ukraine*. Osprey, 2019; Galeotti, M. *Russian Security and Paramilitary Forces Since 1991* Osprey, 2013.

⁴ Габудилин, М., *В одно реку дважды. Повесть*. Гонзо, 2022. На български книгата ще се издаде от ИК Прозорец под заглавие „Аз, наемникът от Вагнер“.

⁵ Institute for the study of war [онлайн] [посетен на 30 януари 2023], достъпен на: <https://www.understandingwar.org/>

⁶ Rand Institute [онлайн] [посетен на 30 януари 2023], достъпен на: <https://www.rand.org/>

⁷ HIS Jane's [онлайн] [посетен на 30 януари 2023], достъпен на: <https://www.janes.com/>

⁸ Bellingcat [онлайн] [посетен на 30 януари 2023], достъпен на: <https://www.bellingcat.com/>

⁹ Скобекин, О. В. *Западноевропейцы на русской военной службе в XVI–20-х гг. XVII в.* Воронеж. 2015, 19–22.

САЩ. Струва си да се отбележи изследването на Кристоф Виценрат, който дава ясна дефиниция на военно-демократичното естество на казаческите отряди и тяхната паравоенна роля в политиката на руската империя.¹⁰ Сходна по естество и важна за изследването на ролята на казаците за налагане на руския контрол над Северното Черноморие, е книгата Брайън Бук, посветена на отношенията между Руската империя и казаците във времето на Петър I.¹¹ Любопитно е, че фундаменталните исторически изследвания, посветени на казаците в Русия са, в голямата си част, съставени от руската имперска историография в края на XIX и началото на XX в.¹² Този факт може да се обясни от една страна с ключовата роля на казачеството за функциониране на руската военна система, а от друга със сериозното недоверие, с което съветските власти третират казаческото съсловие и го маргинализират в рамките на СССР.

Сериозно текучество на изследвания се наблюдава и по отношение на другия важен, паравоенен компонент от руските сили в исторически план – доброволческите корпуси. След смъртта на Петър I, Русия започва все по-често да прибегва до организирането и използването на местни християнски доброволчески сили по време на военните си действия срещу османската империя. Движени от чувството за православна общност и възможността за спечелване на Русия за съответната национална кауза, сърби, румънци, гърци и българи се включват масово в състава на руските войски в периода 1736–1878 г. Вероятно най-добре проучен от тези корпуси е българското Опълчение, формирано през април, 1877 г.¹³ По-сериозно внимание получава и гръцкия доброволчески корпус в Кримската война,

¹⁰ Witzernath, C. *Cossacks and the Russian Empire, 1598–1725. Manipulation, Rebellion and Expansion into Siberia*. Routhledge, 2009.

¹¹ Boek, B. J. *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire – Building in the Age of Peter the Great*. Cambridge University press, 2009.

¹² Савельев Е. П. *История казачества с древнейших времён до конца XVIII в.а. Историческое исследование в трёх частях*. Новочеркасск, 1915; Ригельман А. И. *Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще*. Москва: Университетская тип., 1847; Най-скорошното изследване по темата е Алмазов, Б. *Военная история казачества*. Москва: Яуза, Ескимо, 2008, но изданието страда от липса на справочен апарат и адекватна библиография, въпреки сериозния си обем – ок. 480 страници. Архивът на президентската библиотека на Русия също потвърждава липсата на адекватни изследвания след 1917 г. – <https://www.prilibru/section/1324758> [посетен на 30 януари 2023]

¹³ Христов, И. (ред.) *Българското Опълчение в освободителната война*, т. 1–3. Национален парк музей „Шипка-Бузлуджа“, Казанлъшка искра, Форум, 1999; Овсяный, Н.Р. *Болгарское ополчение и земское войско: К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии в 1877–78–79 гг. Издание Военно-Исторической комиссии Главного штаба*. С.Петербург, „Т-во Художественной печати“, 1904.

изследван от С. Пинчук.¹⁴ Успоредно с гърците, ролята и на другите по-малки по обем формирования е обект на ограничен интерес от страна на руската историография.¹⁵ Още по-слабо изследвани са българските военни формирования във войните от 1806–1812 г. и 1828–1829 г.¹⁶ По въпроса за употреба на нередовни отряди с чуждестранен произход – хусари и пандури, през XVIII в., най-скорошното изследване е дисертацията на А. В. Печейкин.¹⁷ В резултат се наблюдава естествената историографска закономерност, че колкото по-отдалечен във времето е даденото паравоенно формирование, толкова по-рядко то попада в ползрението на изследователите.

Общият преглед на съществуващата литература ясно показва, че Русия полага съзнателни усилия за маргинализиране на темата за спомагателните и паравоенните формирования, действащи на нейна страна. Този процес се подхранва по естествен път първо от изискването на една национална държава да изтъква преди всичко своите собствени, официални войски и на второ място от отношението на съветските власти към наемничеството като вреден компонент, който дори не присъства в правната норма на СССР.¹⁸

Военните действия, които днес се водят на територията на Украйна, разкриват една интересна перспектива към дефинирането и осмислянето на паравоенните и наемническите части. Важно е тук посочим, че паравоенни формирования е название, което трябва да се отнесе към всички подразделения от военен или граждански характер, които една държава използва за да допълни ефективите на своята действаща армия.¹⁹ Масовият

¹⁴ Пинчук, С. А. *Крымская война и одиссея Греческого легиона*. Вече, 2016.

¹⁵ Водещ изследовател на темата е Е. В. Белова. Виж например Белова, Е. В. *Формирование волонтерских отрядов из жителей Балкан и Придунайских княжеств во время Крымской войны* / Е. В. Белова // *Новый исторический вестник* (РГГУ). 2007, № 2 (16). 19–31.

¹⁶ Стоянов, А. *Руско-турските войни 1569–1878 г.* София: Сиела, 2018.

¹⁷ Печейкин, А. В., *Российские гусарские и пандурские полки на юго-западной границе Империи. 1741–1784 гг.* Москва, 2006

¹⁸ Смирнов, Р. Ю. Уголовная ответственность за наемничество: историко-правовой анализ и место преступления в системе международного и отечественного права / *Актуальные проблемы уголовного права на современном этапе (вопросы дифференциации ответственности и законодательной техники)* сборник научных статей. Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль : ЯРГУ, 2012, 121–129.

¹⁹ Дефиницията, предложена от авторите тук съвпада смислово с определението, предложено от Merriam-Webster: <https://www.merriam-webster.com/dictionaryparamilitary> [посетен на 30 януари 2023]. Разликата идва преди всичко в идеята ни, че „паравоенни“ не означава непременно „организирани по военен образец“, а трябва да се свърже по-скоро с функцията на съответните звена като поддръжка при или за водене на военни действия.

достъп на медиите до информацията от театъра на военните действия, често води до размиване на идентичността и същността на ангажираните подразделения. В този контекст е важно да се очертаят основните теоретични рамки, в които трябва да бъдат поставени отделните спомагателни компоненти, използвани от руската армия. Заглавието на настоящата статия – *паравоенен инструментариум* служи, за да опише съвкупността от различни по характер, произход и функция военни отряди, прилагани от руската държава в допълнение към нейните редовни войски. Вътре в този общ комплекс, можем да отличим по-малки, специфични типове, които могат да се разделят на три основни категории – наемнически части, контрактори и паравоенни (или както ги наричат руснаците ирегулярни) съединения. Всеки един от тези термини, трябва да бъде разглеждан тук в конкретно руския си контекст. Това, което руснаците възприемат като наемници – например ЧВК Вагнер²⁰, в никакъв случай не отговаря на дефиницията за наемници, в която би следвало да се поставят частни армии като Блекуотър. В тясно руския смисъл, понятието наемник следва да бъде разбирано като войник, изпълняващ определена служба за Руската федерация, чийто правен статус, заплащане и назначение се структурират извън рамките на руското законодателство, с цел изграждане на фасаден образ на частна компания, която да се използва за отричане на пряка намеса на Руската федерация.²¹ Спецификата на съвременното руско наемничество, се корени в това, че то не представлява самостоятелна частна инициатива, както това се случва в САЩ, Великобритания или Франция, а е строго контролиран от държавата процес, в който наемниците са реални военнослужещи, прехвърлени чрез допълнителни договори към фасадни частни компании.²² В това отношение, съвременна Русия скъсва традициите с имперските войски от XVII–XVIII в., които прилагат чуждестранни корпуси, достигащи до по 3–5000 войници всеки.²³ Всъщност, премахването на чуждите наемници от руската армия е процес, който започва още при Петър I след реформите от 1700 г. и завършва с края на Наполеоновите

²⁰ Бойците от ЧВК Вагнер получава прякорите „музикантите“ и „оркестъра“

²¹ Avramov, K., Trad, R. An experimental playground: The footprint of Russian private military companies in Syria. *The Defence Post*. [посетен на 30 януари 2023]. Достъпен на <https://www.thedefensepost.com/2018/02/17/russia-private-militarycontractors-syria/>

²² Avramov, K., Trad, R., Does the murder of 3 journalists in Central African Republic expose Russia's 'raid, seize and exploit' strategy? *The Defence Post*. [посетен на 30 януари 2023] Достъпен на: <https://www.thedefensepost.com/2018/08/17/russia-journalists-murder-central-african-republicopinion/>

²³ Иноземные войска на русской службе, *Военная энциклопедия*. Сытин, 1911–1915) [онлайн] [посетен на 30 януари 2023] достъпен на: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92%D0%AD/%D0%92%D0%A2/>

войни през 1815 г. От тогава на сетне, Русия ще разчита преди всичко на нередовни корпуси, рекрутирани от собственото ѝ или свързано с Русия население, а не на чужди наемнически контингенти.

Следващ важен термин, който трябва да бъде уточнен е контрактор. В своето фундаментално изследване върху войната като бизнес, Дейвид Парът ясно доказва, че терминът контрактор е далеч по-сполучлив за описване на широкия спектър от обвързани с войната дейности, които държавата отдава на концесия срещу финансови облаги.²⁴ С други думи, контрактор, разбираемо като „лице или организация, което осигурява определена услуга на държава или частна организация“²⁵, дава възможност за дефиниране и установяване на далеч по-широк набор от взаимовръзки между държавите и частните инициативи, в сравнение с наемник, което е строго обвързано с фронтова военна служба. В името на научната прецизност, словосъчетанието военен контрактор предлага най-удачната формула В категорията на военните контрактори попадат не само бойците, но също така звена, използвани за охрана на стратегически обекти, фирми, осигуряващи различни видове логистика, лица и групи, действащи като военни съветници, а не на последно място и т. нар. тролове и въобще цялата мрежа за водене на асиметрична война в киберпространството.²⁶ Военни контрактори в контекста на тези конфликти могат да бъдат и писатели, журналисти, публични фигури, които разменят своя имидж и влияние срещу пари, с цел прокарване на определена държавна политика, подкрепяща директно или индиректно военните действия.

Последен, но не и по значение, е казусът с паравоенните или нередовните части. Сами по себе си, тези съединения са най-стария компонент на руските войски, предшестван през Средновековието от наемническите контингенти, осигурявани от различни степни народи – алани, кумани, маджари, печенези и т.н. Връзката между конните народи и казачеството е ясно засвидетелствана във всички руски изследвания, посветени на феномена, за които вече стана дума по-горе в текста.²⁷ В периода 1600–1917 г. казаците играят активна роля в реализирането на всички големи военни експедиции, предприети от Русия. Може да се каже, че цялото управление на династията Романови (1613–1917 г.) е тясно свързано със способността на царския род да контролира и използва казачеството за

²⁴ Parrott, D. *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, 2012.

²⁵ <https://dictionary.cambridge.org/dictionaryenglish/contractor> [посетен на 30 януари 2023].

²⁶ Pomerantsev, P., Weiss, M. *The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money*. New York: The Institute of Modern Russia 2014.

²⁷ Савельев Е. П. *История казачества с древнейших времён...*

своите цели. Овластяването на Украйна през XVII–XVIII в., завземането на Кавказ през XIX в. и колонизацията на Сибир след 1582 г., лежат до голяма степен на плещите на различните казашки войнства – донски, яицки, терекски, кубански, оренбургски и т.н. Функцията на казаците като военно съсловие е маргинализирана в рамките на СССР, тъй като самата идея за казачеството противоречи на догмите на тоталитарната система, която, както отбелязва Франсис Фукуяма, не може да толерира силови структури, които да функционират извън тесните партийни рамки и контрол.²⁸ След разпадането на СССР и трансформацията на Русия в национална държава, макар и с официално федеративен характер, за казаците отново се намира място под слънцето. Милитаризацията на Русия след 2000 г., позволява на Кремъл да мобилизира и използва казаците за своите външно политически цели. Особено удобен повод е войната с Украйна, която е в пряко съседство със земите, където живеят съвременните казашки общности. Същевременно, конфликтът Киев-Москва е повторение на борбата за сърцата и умовете на казачеството в Северното Черноморие, която се води и през XVII–XVIII в. между Московското царство (Русия от 1721 г.) и Полско-литовското кралство (Жечпосполита).

Казачеството съвсем не е единственият компонент, който попада в дефиницията за паравоенни/нередовни части. В хода на руско-турските войни през XIX в., Русия мобилизира все по-серино доброволчески корпуси, съставени от население, тясно свързано в културен и религиозен план със северната империя. Българският случай е хистоматиен пример. Между 1811 и 1878 г. руските войски създават четири последователни корпуса с български доброволци. В техните рамки, над 25 000 българи служат под руски знамена в четири войни.²⁹ По сходен начин съществуват контингенти на сърби, гърци и румънци. Днес в състава на руската армия виждаме отряди чеченци и представители на различни централноазиатски общности, както и контингенти от Сирия, изпратени от Башар Асад като връщане на услугата за руската интервенция през 2016–2020 г.³⁰

Настоящото изследване е разделено на три основни сегмента, проследяващи развитието на паравоенните формирования в руската армия от появата им през XVI в., до включването им в настоящия конфликт срещу Украйна. Наративът е построен върху спазване на хронологичната последователност на събитията, преплетена с тематични примери,

²⁸ Фукуяма, Ф. *Политически ред и политически упадък*. София: Изток-Запад, 2016.

²⁹ Стоянов, А. *Руско-турските войни...*

³⁰ New Testimonies: Russia Continues to Deploy Syrian Mercenaries to Ukraine. *Syrians for Truth and Justice* [онлайн] 20.12.2022. [посетен на 30 януари 2023] Достъпен на: <https://stj-sy.org/en/new-testimonies-russia-continues-to-deploy-syrian-mercenaries-toukraine/>

илюстриращи отделните етапи от еволюционното развитие на руските паравоенни сили. Първата част на статията разглежда класическия имперски период в руската история – от времето на Иван IV (1533–1575) до края на Първата Световна война (1914–1918 г.). Вторият сегмент разкрива как идеята за паравоенните части се трансформира и намира ново изражение в контекста на СССР, започвайки с периода на Гражданската война (1917 – 1923 г.) и достигайки до руската инвазия в Афганистан (1979–1989 г.). Третата част е посветена на оформянето и изграждането на съвременния паравоенен инструментариум на Русия от разпадането на СССР през 1991 г. до настоящата фаза на войната в Украйна. На базата на тези три тематични периода, изследването ще дефинира функционален модел за структуриране и използване на паравоенните части в Съвременна Русия, неговата връзка с историческата традиция и възможните му бъдещи форми на приложение.

Руският паравоенен инструментариум 1600–1945 г.

Съществуването на паравоенни части по руските земи може да се проследи до времената преди съществуването на Русия. През 862 г. варяжкия вожд Рюрик (862–1879) пристига в района на Холмгард (Новгород), където сключва съглашение с местните славянски вождове да им осигурява протекция в замяна на пари и подчинение. По този начин, чрез сключването на един своеобразен военно-политически контракт, започва самото съществуване на кралство Гардарики, което ще остане в историята като Киевска Рус. През следващите няколко века потомците на Рюрик ще разширяват държавата, като постоянно ангажират наемнически контингенти – други варяжки дружини, славянски отряди, маджари и печенеги. Една от тези смесени войски, водена от княз Святослав (843–872) ще донесе гибел на Първото българско царство през 970 г., преди да бъде разгромена от византийските войски при Аркадиопол.³¹ В рамките на Средните векове, Киевска Рус бързо се вписва в общия пазар на военни контрактори, който се оформя в Европа през VIII–X в. с възстановяването на политическия ред след краха на Западната римска империя.³²

В периода на Възходящото и Късното Средновековие (XI–XIV в.), руските земи биват фрагментирани в следствие на сложната династична политика, присъща на Рюриковата династия. В навечерието на монголското нашествие от 1240 г., Киевска Рус е поделена между близо 30 от-

³¹ Talbot, A., Sullivan, D. *The History of Leo Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century* Dumbarton Oaks, 2006, 158–159.

³² Urban, W. *Medieval Mercenaries: The Business of War*. Frontline books, 2016, 20–22.

делни княжества, които воюват срещу своите съседи също толкова често, колкото и помежду си. В тези борби, руските войски често се допълват с наемнически контингенти, а понякога те самите се превръщат в помощни отряди на свои съседи или братовчеди.³³

Положението в руските земи се променя драстично с идването на монголите в средата на XIII в. В резултат от монголското нашествие, част от руските княжества са ликвидирани, а останалите са поставени под пряката политическа зависимост на Ордата. В тази позиция, руските войски от работодатели, се превръщат в наемници и поддържащи части за походите на Монголската империя и наследилата я в началото на XIV в. Златна орда. Личните дружини на руските князе, се оказват инструмент за хановете на Ордата, които насъскват русите едни срещу други и използват локални войски, за да налагат ред в земите на бившата Киевска Рус. В този процес изключително добре се ориентират князете на Москва, които постепенно се издигат до първи помощници на татарите. Московците съумяват да разширят владенията си значително в хода на XIV в., което в началото на XV в. превръща Москва в естествен политически център на руските земи – позиция, оспорвана единствено от търговската република Новгород. В ключовите години между 1478 и 1481 г., Московското княжество успява да завладее Новгородската република и едновременно с това да отхвърли окончателно зависимостта си от Златната орда след Стоенето на р. Угра (1481 г.).

Издигането на Москва поставя началото на нов период в историята на руските земи. При управлението на Иван III Велики (1462–1505 г.), Московското княжество поема мантията на византийското наследство и се обявява за върховен политически център на Православието. Следвайки древната идея за *translatio imperii*, Москва издига претенцията си да бъде Третия Рим и водач на християнския свят в борбата срещу друговерците.³⁴ В тази си позиция, от европейска периферия, новосъздалото се Московско царство, ще се стреми да се превърне в притегателен център, който да създаде своя собствен сфера на влияние, в която да манипулира и употребява държавните и квази-държавните субекти.

Първият обект на руските външнополитически планове, е интеграцията на казашките войнства, които се появяват в граничните зони между Жечпосполита, Русия и Османската империя в хода на XVI в. Значението

³³ Perrie, M. *The Cambridge History of Russia, vol 1: From Early Russia to 1689*. Cambridge University Press, 2006, 98–127.

³⁴ Duncan, P., *Russian Messianism: Third Rome, Holy Revolution, Communism and After*. Routledge, 2000, p. 11.

на казаците за Русия е двойствено. От една страна, те осигуряват ценни помощни кавалерийски части – една традиция, която може да се проследи до Средните векове. От друга, казаците, в ролята си на местно население, се превръщат в агенти за установяване на руската политическа власт и контрол. Това става както чрез защитата на руските територии и превръщането на казашките зони в буферни владения, така и чрез оказването на постоянен натиск върху уседналите и полу-уседналите съседи на Русия. Приобщаването им по религиозен и административен път, позволява интеграцията им в по-широката перспектива на руската имперска идентичност. Заемането на византийската концепция за ойкумене, позволява на Русия да надскочи тесните рамки на националните и етнически класификации и вместо това да се опре на концепцията за царя като божи наместник и Църквата като обединяващо звено между отделните групи вярващи. На практика, всеки, който говори, руски, православен е и признава властта на царя, вече може да се характеризира като руснак. Това е изключително удобна постановка за една мултиетническа държава, каквато по начало с оформя Московска Русия.

Интеграцията на казаците в руската система започва след 1654 г. В хода на въстанието на Богдан Хмелницки срещу Жечпосполита (1648–1657 г.) Русия изиграва ролята на покровител на казаците, снабдявайки ги с пари, оръжие и припаси. В замяна на признаване на руското политическо върховенство, казаците запазват своята военна демокрация, основаваща се на избора на всички военно-административни чинове – от водачите на отделните отряди – атамани, до върховния предводител на казашкото войнство – хетманът.³⁵ Интеграцията на казаците в руската военно-административна система, се явява основата, върху която започва процеса по изграждане на съвременната руска военна система. Казаците представляват първия перманентен, ирегулярен елемент, използван продължително и успешно за целите на руската външна политика. Освен за да защитават интересите на Русия срещу Османската империя и Жечпосполита, казаците започват да изпълняват и друга важна роля – те се превръщат в разпространител на московската политическа власт при процеса на изграждане на руската колониална империя в Сибир след 1582 г.³⁶ Тук ясно личи идеята за оптимална утилизация на отделните войсковы компоненти в руската армия. Принудена да води войни на различни като география и климат фронтове, Русия е длъжна да комплектува различни

³⁵ LeDonne, P., *The Grand Strategy of the Russian Empire*. Oxford University Press, 2004, 70; Boeck, B. J., *Imperial Boundaries...*, p. 28.

³⁶ LeDonne, P., *The Grand Strategy...*, 30–37.

по характер войски, който да оперират в отделните направления. Докато за справяне с западните противници в Балтика е необходима огнестрелна пехота и артилерия, мобилните кампании в Украйна и земите между Черно и каспийско море, както и в Сибир, налагат използването на леки, маневрени и мобилни войски, по възможност добре запознати с терена, растителността и климатичните условия.

Стратегическите императиви и тактико-оперативните специфики на войната в Северното Черноморие, изискват Русия да адаптира своя военен инструментарий към флуидната военно-политическа среда в региона. Постоянната промяна в баланса на силите между Русия, Жечпосполита, Османската империя и нейните степни васали, принуждават руснаците да разместват, преустройват и контролират казашките войнства в хода на XVII в. Русия се стреми едновременно да използва казаците за оказване на военен и политически натиск, но също така се бори да не допусне ескалацията на мащабен конфликт в момент, в който не може да си позволи да води изтощителни, дълготрайни конфликти.³⁷ Грижливо насочвани от Москва кампании, се редуват със самостоятелни набези, организирани от самите казаки, често в разрез с политическите цели на руснаците. Тази ситуация на двойственост в отношенията се задълбочава при управлението на Петър I Велики (1682–1724 г.). Стремехът на държавата да установи все по-сериозен контрол над казаците, води до отпор от тяхна страна, който намира израз в отцепването на Деснобрежна Украйна (земите западно от р. Днепър) в самостоятелно политическо звено, което приема върховенството първо на Османците, а след това и на Жечпосполита. Именно от средите на тази т. нар. Запорожка Сич се надигат и големите бунтове на казаците в началото на XVIII в. в лицето на хетман Иван Мазепа. В резултат от казашките бунтове, Петър и наследниците му втвърдяват отношението към волния народ от степта и налагат все по-стриктен административен контрол. Оказва се, че историята дарява Русия с още едно средство за подсигуряване на своето присъствие в Украйна – балканските мигранти.

След Карловацкия мир от 1699 г., Османската империя навлиза в етап на тежка политическа криза, която води до постоянен поток от мигранти, които се преселват от Балканите към Влашко, Молдова и Русия. Това население, съставени преди всичко от сърби, българи и гърци, представя интригуваща възможност пред руското правителство. От една страна, приливът на бежанци дава възможност за усвояване на дивите и безлюдни зони на днешна Южна Украйна. От друга страна, това е православно

³⁷ Khodarkovsky, M. *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500–1800*. Indiana University press, 2002, 130–133.

население, до голяма степен славянско, което може лесно да се интегрира в руския имперски модел на база близкия език и сходната религия.

Балканските преселници в Русия изиграват многопластова роля за оформянето на нейната политика. На първо време, те служат за разширяване на обработваемите земи и икономическо развитие на т. нар. Дикое поле (Диво поле) – земите около реките Днепър и Днестър. Същевременно, сърби, гърци и българи представляват добра алтернатива за заместване на казачеството като единствен социален и военен фактор за установяване на руския имперски контрол. На последно място, но не и по значение, балканските преселници дават възможност на Русия да изгради основите за една бъдеща традиция, която ще доминира руската политика на Балканите през XIX в. – използването на контингенти от преселници в походите срещу териториите, от които тези преселници произхождат. Този сполучлив ход на империята цели две неща. На първо място да се осигурят мотивирани, опитни хора, които познават земите по поречието на р. Дунав. От друга страна, наличието на про-руски представители от местен произход, значително ще увеличи легитимността на руските претенции за върховенство. По този начин, Русия може да се надява да циментира своето влияние на Балканите по пътя към преследването на своята крайна цел – завладяването на Константинопол.

Ефектът от тези политики не закъснява. Още през 1707 г., Петър I постановява свикването на т. нар. влашки хоругви – кавалерийски отряди, набирани сред православно население на Влашко и Молдова. По заповед на царя, на тези отряди трябва да се оказва пълно съдействие от редовните войски, а бойците и офицерите им да се третират с уважение.³⁸ В замяна на осигурената служба и заплащане, доброволците полагат клетва за вярност пред Бог и руския цар. В последствие, тези съединения – хоругви (т.е. знамена), започват да включват и сръбски и албански части. през 1737 г., Русия сформира първите подразделения, набрани сред сръбски и български мигранти от Украйна. Това са т. нар. хусарски полкове. Прави впечатление, че руснаците не просто рекрутират местното население в своите земи, но и изпращат специални агенти, които да доведат доброволци от балканските земи, с които да се попълнят полковете.³⁹ В средата на XVIII в. броят на сръбските хусари в руската армия става толкова голям, че императрица Елисавета заповядва в днешна Централна Украйна да се

³⁸ *Полное собрание законов Российской империи с 1649, томъ IV 1710–1712.* Санкт Петербург, 1830, с. 378.

³⁹ Байов, А., *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736-1739гг. Том I. Первые три года войны.* Санкт Петербург, 1906, 482.

обособи самостоятелна военна област, наречена Нова Сърбия, която просъществува до 1763 г.⁴⁰ Българите в руската армия сформират два хусарски полка – Български и Македонски. Към 1752 г., са сформирани и няколко пехотни полка от пандури (преди всичко сърби, но вероятно и българи), събрани от населението, служещо за охрана на дунавската граница, както от османска, така и от австрийска страна.⁴¹

Успоредно с т.нар. ирегулярни части и балканските отряди, използвани за допълване на леката кавалерия, Русия продължава в хода на XVIII в. да ангажира и чисто наемнически, европейски контингенти. Така, например, между 1719 и 1743 г., руските власти използват за служба по границата в Украйна корпус от мекленбургски войници, чийто числен състав е около 600 души.⁴² През 1756 г., престолонаследникът Петър III (1762 г.) довежда със себе си няколко отряда холщайнски войници, които инкорпорира в личната си гвардия и се опитва да превърне в образец, по който да се оформят и останалите подразделения на руската армия.⁴³ Плановите му са прекъснати от преврата, извършен от Екатерина II, която бърза да разпусне германските наемници след смъртта на съпруга ѝ.

С управлението на Екатерина II се затваря една голяма страница в историята на руското военно дело – използването на западни наемници в редиците на руската армия. Процесът, започнат от Алексей I (1642–1676 г.) с наемането на „полковете с чуждестранен строй“ след Тридесетгодишната война, завършва с пълното интегриране на всички видове войски в руската държавна армия.⁴⁴ Опитът, акумулиран от руските войски по време на Великата Северна война и Седемгодишната война, кара властите да се стремят към пълно подчиняване на всички войсковы формирова-

⁴⁰ В крайна сметка се оказва, че сръбските офицери фалшифицират броя на регистрираните на тяхно подчинение хусари. При проверка, проведена през 1760 г. Се оказва, че вместо очакваните 4264 хусари, на лице били едва 1264. Количеството постоянни заселници в териториите също не определено като неудовлетворително от страна на императрица Екатерина II (1762–1796 г.). Всичко това кара руските власти да прекратят проекта и да интегрират територията в състава на Новоросийската губерния. По подробно виж – Белова, Е. В., Граничары Новой Сербии: южнославянская колонизация России в 1740–1760-е гг. *Вестник Российского университета дружбы народов*. № 1 (11), 2008, 82–93.

⁴¹ Звегинцов, В. В., *Русская армия 1700–1763*. Paris, 1967, 20–50.

⁴² Егоров В. «Под гербом мекленбургским» в Германии и в России. Гвардия царевны и Мекленбургский корпус 1717–1743 г. Егоров, В. И. (ред.), *Наш восемнадцатый в.. Военный сборник*. Москва, 2014, 94–104.

⁴³ Звегинцов, В. В. *Русская армия...*, с. 59.

⁴⁴ Чернов, А. В. *Вооружённые силы Русского Государства в XV–XVII вв.* Москва: Воениздат, 1954 [онлайн] [посетен на 25 януари 2023] Достъпен на: <http://militera.lib.ru/research/chernovav/05.html>

ния. Поуките, извлечени от този дълъг и изпълнен с конфликти период, оказват влияние върху начина, по който Русия възприема употребата на наемнически части до ден днешен. Изграждането на системата на самодържавието под скиптъра на Романови, не допуска съществуването на автономни или наемни войски, чиято единствена връзка с короната е обещанието за отплата. Русия съвсем логично подхожда с желание за централизация и тотален контрол над въоръжените си сили така, както се отнася и към администрирането на цивилните си поданици. В една империя с универсални претенции и идеология, идеята за съществуване на субекти извън идеалната цялост на държавата, е на практика немислима. Съвременната руска политика, чиято идеология до голяма степен се опира на имперския период, логично поддържа и продължава идеята, че всички видове войски, използвани от Русия, трябва да се намират под нейната пряка опека.

Тази концепция се доказва практически в края на управлението на Екатерина Велика. Всички чуждестранни корпуси са ликвидирани или напълно интегрирани в действащите полкове. Същевременно, самостоятелните хусарски полкове, съставени от сърби, българи, унгарци и грузинци, биват разформироваани и трансформирани в редови полкове на руската армия. Същевременно, поселническите общности в Бесарабия (Буджак), биват причислени към новосъздаденото войнство на Бугските казаки. Освен известен брой сърби и молдовци, най-значителен като численост етнос представляват българите, които осигуряват 600 бойци войнството, състоящо се от общо 1500 души.⁴⁵ След като войнството участва активно в Руско-турската война от 1806–1812 г., неговата съдба следва тази на много други ирегулярни части след Наполеоновите войни – сливане и трансформация с редовните полкове и дивизии на уланите.⁴⁶ Малко по-различна е съдбата на класическото казачество. Техните войнства остават подчинени на самостоятелно звено от имперската администрация и се запазват в този си вид до края на Първата световна война. Интересни данни за тяхното развитие дава справка с годишните бюджети на руската империя в периода 1866–1917 г.

⁴⁵ *Советская историческая энциклопедия. В 16 томах. М.: Советская энциклопедия. 1973–1982. Том 2. БААЛ – ВАШИНГТОН.* Москва, 1962.

⁴⁶ Пак там. Бугските казаки са слети с Украинската уланска дивизия на 19 декември, 1817 г. В дивизията участва и Оливополския полк, който е наследник на Българския и Македонския хусарски полкове, разформироваани още при управлението на императрица Екатерина II.

Година	Разход (в рубли)	Година	Разход (в рубли)
1866 г.	269 868	1895 г.	1 342 177
1869 г.	361 735	1898 г.	1 410 135
1872 г.	364 579	1901 г.	1 987 870
1875 г.	384 790	1905 г.	2 006 763
1878 г.	393 132	1908 г.	4 668 305
1881 г.	418 883	1912 г. ⁴⁶	5 700 818
1885 г.	393 276	1914 г.	6 291 088
1890 г.	1 368 248	1917 г.	4 192 148 ⁴⁷

Таблица 1. Разходи по издръжка на паравоенните формирования, зачислени към руската армия 1866–1917 г.

Източник: *Государственной росписи доходов и расходов – Министра финансов*. Санкт Петербург (Петроград) 1866–1917.

През 1879 г. всички ирегулярни войски са обединени под шапката на Главното управление на казашките войски. През 1910 г. казашките войски губят автономния си статус и са придадени под директното командване на Генералния щаб на руската империя. Причините за това са две. От една страна, Русия използва казаците като ударна сила за ликвидиране на анархистките и комунистически групи, които засилват своята дейност след 1907 г. От друга страна, прекия контрол на държавата позволява по-добър мониторинг на казаците – социална прослойка, навикнала на известна свобода и автономност, които могат да бъдат използвани от революционните кръгове. Перспективата за масови народни въстания, подкрепени от казаците, както това се случва през XVIII в., изглежда се е струвала притеснителна на тогавашното имперско ръководство. Що се отнася до средствата, заделени за поддържането на паравоенните части, прави впечатление тяхното рязко увеличаване при управлението на Николай II. Подобен ръст, естествено, може да се обясни и с ефекта от

⁴⁷ От 1910 г. казашките войски са придадени под върховенството на Генералния щаб и точното фиксиране на разходите за тях става по-трудно. Посочената тук сума ориентировъчна, тъй като не може да се извадят всички по-общи разходи на Щаба, които може да са касаели казаците конкретно.

⁴⁸ Това е единствената сума, за която може да се потвърди, че е предвидена само за казаците. Всички останали посочени разходи за генералния щаб са от общ характер. Съдейки по факта, че общия военен бюджет за 1917 г. е приблизително същия, какъвто и за 1914 г., общите разходи на казашките войски, са вероятно ок. 6 7 000 000 рубли за 1917 г.

инфлацията и дългосрочното обезценяване на рублата.⁴⁹ От друга страна, с оглед на политическите процеси в Русия от началото на XX в. и ролята на казаците като крепител на правителството, заделянето на по-значителни средства е резонно с оглед на военно-политическите императиви. При всяко положение обаче, разходите на Русия за паравоенните части, никога не надвишават 1% от общите годишни разходи на Военното министерство.

С навлизането на Русия в XIX в., наред с трансформацията на казашките войнства, империята променя тактиката си и по отношение на балканските военни части, които през предишното столетие са набирани под формата на ирегулярни отряди към руската армия. Новият подход е свързан тясно с възникването и развитието на национално-освободителните движения на балканските народи. В Петербург бързо осъзнават, че православните балкански общества, могат да изиграят важна роля за бъдещите политически амбиции на Русия. От една страна, те могат да подсиgurят военни подразделения от евтини за издръжка и мотивирани да се сражават бойци с добро познаване на терена и особеностите на земите около р. Дунав. От друга страна, включването на подобни корпуси в действащата руска армия, ще придава легитимност на имперската кауза. Нещо повече, подобни корпуси могат да послужат и за администриране и охрана на окупираните територии, където, поради близостта си с местните, доброволците биха били подходящ медиатор между населението и руските власти.

От своя страна, балканските народи припознават в директната комуникация с руските власти възможност, за легитимиране на собствените си национални каузи. Признаването от страна на руските власти на една или друга локална организация за представител на съответния народ, служи като средство за издигане на съответната личност или организация до статута на водач. Подобно издигане често се използва, за да се неутрализира вътрешната опозиция в съответното национално движение. Руската дипломация се стреми ловко да използва тези идейни различия след различните културно-политически общности. Типичен пример е отношението на Русия към българската емиграция. Верни на Петербург организации като Добродетелната дружина и одеското настоятелство, се ползват с протекцията и помощта на Северната империя, докато смятаните за опасни революционни кръгове около Раковски, са нарочно пренебрегвани или дори се пречи на тяхната дейност директно или индиректно.

⁴⁹ Инфлацията в Русия в периода 1880–1913 г. Може да бъде засечена например на база цените на живота в Санкт Петербург, които нарастват с ок. 20–30%. Mironov, B. N. *Wages and Prices in Imperial Russia, 1703–1913. The Russian Review*, 69 (2010), 57. <https://doi.org/10.1111/j.14679434.2010.00554.x>.

Българската история може да послужи като христоматиен пример за тези процеси. През 1806 г. в контекста на войната с Османската империя, руското командване на Дунавския фронт, влиза в съприкосновение със Софроний Врачански, който се опитва да създаде организация на българските емигранти и преселници във Влашко.⁵⁰ В резултат от неговите действия и прилива на доброволци в редовете на руската армия през следващите четири години, през 1811 г. със заповед на генерал Кутузов, е създадена българската Земска войска. Това военно подразделение от ок. 3000 души, е зачислено като самостоятелен корпус в състава на руските войски с назначени руски офицери, които да го ръководят.⁵¹ Тази наглед маловажна стъпка, има огромно значение за бъдещото развитие на руското военно дело. На практика, Земската войска, която се сражава успешно до края на войната, задава тона за формирането на цяла поредица военни контингенти, създадени на база мобилизация на местно, съюзно население, с поставени начело руски командири. По този модел ще бъде изграден българския корпус на ген. Липранди във войната с османците от 1828–1829 г. По време на Кримската война сходни доброволчески корпуси ще се формират от българи, гърци и сърби. В Сръбско-турската война от 1876 г., Русия използва своя неформален, руско-български корпус на ген. Черняев, за да подкрепи сръбското правителство.⁵² В Освободителната война Българското опълчение ще отбележи със своите 12 000 бойци апогея на практиката за създаване на подобни корпуси.

Успешното приложение на локални войски, поставени под руско командване, ще надживее самата руска империя и ще продължи да се прилага и в рамките на Съветския съюз. Типичен пример са службите и войските на Източна Германия (ГДР). В последствие, както ще стане дума по-нататък в текста, тази практика ще се използва във войната в Афганистан (1979–1989 г.), а днес е реализирана в контекста на войната в Украйна, където т.нар. Луганска и Донецка „републики“, използват войски, окомплектовани от Русия и командвани от руски офицери.

В рамките на XX в., Русия преживява драматични социални, икономически и политически трансформации, свързани най-напред с революциите от 1905 и 1907 г., а след това и с революциите от 1917 г. и разгромът в Първата световна война. В хода на Голямата война, Русия отново сформира няколко доброволчески корпуса от обвързани с нея народности.

⁵⁰ Генчев, Н., Георгиева, Цв., *История на България, том II XV-XIX в.*, Анубис, 1999, с. 464.

⁵¹ Стоянов, А., *Руско-турските войни...*, с. 362.

⁵² Пак там, с. 445.

Най-известни сред тях са Сръбския доброволчески корпус⁵³ и Чехословашкият легион.⁵⁴ С избухването на Гражданската война (1917–1923 г.), болшевиките се стремят да ликвидират всякакви военни подразделения, които не се намират под прекия контрол на Комунистическата партия. Прочистването на СССР е процес, който се проточва през 1920-те години, особено на територията на Централна Азия.

Междувременно, със замяната на Самодържавието с комунистическата идеология, методите на новата власт запазват голяма част от прийомите и характеристиките на старата. Там, където през XVIII в. ключова роля за привличане на чуждестранни доброволци играе православието, а през XIX в. национализмът, през XX в. на преден план излиза политическата идеология. Комунизмът и Третият интернационал се превръщат в лозунг за мобилизиране на социалистическите движения по цял свят под знамето и шапката на Москва. Първоначалното обаяние на СССР е несъмнено и естествено. Най-голямата империя в света, прочута със своя деспотизъм е катурната и префасонирана от най-лявата идеология на онова време. През 1920-те години, левите идеалисти по света все още вярват, че ленинско-марксисткият модел е панацеята към решаване на проблемите на работническата класа и угнетения пролетариат.⁵⁵ С идването на власт на Сталин след 1924 г., тези илюзии бързо започват да се разсейват.

Докато Червената империя се бори да съгради и запази своя имидж на най-модерна и напредничава страна, нейните служби и армия не губят време в изграждането на мрежа от международни връзки, на базата на която да мобилизират пролетариите от всички страни за една бъдеща, световна революция. Важна роля за това изиграва и милитаризма на Троцки, който настоява, че СССР не може да се ограничи само с победа на революцията у дома, но трябва да търси износ на революция и зад граница. Сталин внася значителна доза рационалност в тази теория, особено след провалите на комунистическите въстания в Германия и България. Въпреки това, СССР запазва идеята за поддържане на въоръжени, паравоенни звена по всички възможни точки на планетата. Тази явна тактика на надграждане на идеите на XIX в., се оказва особено успешна и спомага за организирането и провеждането на голям брой революции в междувоенния период и през Студената война. Историята на нелегалната комунистическа съпротива срещу българската държава през междувоенния период и последвалото партизанско движение, служат като отлична илюстрация на тези про-

⁵³ За руско-сръбските отношения през ПСВ виж Бабац, Д., *Србија и Русија у Великом рату*. Београд 2014.

⁵⁴ Виж. Kennan, G.F., *The Czechoslovak Legion. The Russian Review*, Vol. 16, No. 4 (1957), 3–16.

⁵⁵ Duncan, P., *Russian Messianism...*, p. 53.

цеси.⁵⁶ Идеята за поддържане на мрежа от подобни паравоенни звена може да се открие запазена и пре моделирана в политиката на Владимир Путин. Днес Русия поддържа голям брой рокерски клубове, патриотични общества и граждански милиции. България отново може да послужи за пример за подобна дейност в лицето на БНО Шипка.⁵⁷

Последният етап от развитието на паравоенните съединения на служба към СССР преди началото на съвременната епоха, е периодът на Втората световна война. От гледна точка на СССР конфронтацията, свързана с развоя на световния конфликт, започва още през 1932 г. с окупирането на Манджурия от Япония и първите гранични сблъсъци между армията на Квантунг и Червената армия. През 1936 г. Испанската гражданска война (1936–1939 г.) изостря ситуацията в Европа. Именно в нейния контекст, СССР се ангажира активно с осигуряването както на собствени отряди в помощ на републиканците, така и за финансиране на международни отряди от доброволци, които заминават за Пиренеите. Съветската интервенция в Испания почива на практиките за изграждане на чуждестранни паравоенни отряди, установени още след 1917 г. От своя страна, опитът в Испания се оказва ключов при организиране на паравоенните и партизанските части, които действат в тила на Вермахта в хода на Отечествената война. Връщайки се отново към модела наложен от Руската империя през XIX в., СССР създава широк набор от доброволчески звена, съставени от граждани на различните централноевропейски държави, завладени от Нацистка Германия.⁵⁸ В последствие, тези отряди, тренирани от съветски инструктори и командвани от съветски офицери, ще се превърнат в гръбнака на армиите, съставляващи Варшавския договор. Моделът е същият, какъвто е приложен и в България през 1878 – 1879 г. когато Опълчението е трансформирано в Земска войска, която на свой ред е основа на националната армия на България. До 1885 г. висшето командване на българската армия е поверено почти изцяло на руснаци. През 1944 г. от

⁵⁶ По-подробно за развитието на партизанското движение и ролята на СССР виж Станев, В., *Шумът от дебри и балкани – Партизанското движение (1941–1944 г.)*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022.

⁵⁷ Trad, R. Avramov, K., *Self-Appointed Defenders Of Fortress Europe: Analyzing Bulgarian Border Patrols*. *Bellingcat*, 17.05.2019 [посетен на 25 януари 2023] Достъпен на <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2019/05/17/self-appointed-defenders-of-fortress-europe-analyzing-bulgarian-border-patrols/>.

⁵⁸ Въпросът за чуждестранните доброволци, служили в редиците на Съюзниците е твърде пространна тема. Отделно от поляци, чехи, словаци, югославяни, в Червената армия се формират и еврейски доброволчески отряди, а сред пилотите от BBC се появяват и френски асове. Кратък обзор на темата предлага Thomas, N., McCouaig, S. *Foreign Volunteers of the Allied Forces 1939-45* Osprey, 1991.

СССР се използват българските партизани и про-съветски генерали, за да се подмени цялостното командване и офицерски състав на армията. Така, след Втората световна война, новоизградената БНА се вписва в общата картина на военния модел, наложен от СССР в Източна Европа.

Афганистан (1979) – създаването на мюсюлманските батальони и отражението върху наемническия модел в постсъветска Русия

До края на 1978 г., Съветският съюз има силно установено влияние над силите за сигурност на Демократична република Афганистан (ДРА). В средата на март 1979 г. се забелязва спад в битките срещу анти-съветските партизански сили в лицето на муджахидините. След като в западния афганистански град Херат има оказана силна съпротива срещу правителството и загиват най-малко 5000 души, президентът Нур Мохамад Тараки провежда телефонен разговор със съветския премиер Алексей Косигин, в който призовава СССР да се намеси с военна сила: *„Моля за помощ. Предлагам да поставите афганистанска маркировка на танковете и самолетите, и никой няма да разбере разликата. Вашите сили могат да напреднат от Кушка и Кабул. По наше мнение, никой няма да усети – ще помислят, че са правителствени войски...Защо Съветският съюз не изпрати узбеки, таджики и туркмени в цивилни дрехи? Никой няма да ги разпознае. Искаме да ги изпратите. Те могат да управляват танковете, тъй като имаме всички тези националности в Афганистан. Облечете ги в афганистански дрехи и никой няма да ги разпознае. По наше мнение, това би било лесна работа.“*⁵⁹

СССР не отговаря на призива да бъдат изпратени редовни войски в Афганистан, обяснявайки в среща с Мохамад Тараки на 20 март 1979, че този ход не оправдава политическия риск за Съветите. Въпреки това, останалите предложения на афганистанския президент остават на масата и предоставят идея, която ще се докаже като толкова успешна, че нейните плодове могат да бъдат видени десетилетия по-късно в Сирия, когато през 2015 година Русия извършва интервенция на страната на сирийския лидер Башар Асад. През пролетта на 1979, Москва изпраща осем хеликоптера Ми-8, самолет АН-12, сигнален център и батальон парашутисти в авиобазата Баграм в Афганистан.⁶⁰ Макар военния персо-

⁵⁹ Московска руска телевизионна мрежа на руски език, програма Специален файл, 14 юли 1992. Feifer, G., *The Great Gamble*. New York: Harper, 2010, 30–31.

⁶⁰ По-късно, същата база ще бъде използвана от американските сили срещу талибаните при навлизането в Афганистан през 2001 в отговор на атаките от 11 септември същата година в Ню Йорк.

нал да е съветски, маркировките по хеликоптерите са афганистански, а екипажът, включително парашутистите, носят отличителните знаци на афганистанската армия. Месец след телефонния разговор между Тараки и Косигин, съветският Генерален щаб формира бойна група, станала известна като Мюсюлмански батальон. Това събитие променя завинаги не само историята на Афганистан, но и дава пример как може да бъдат използвани специални части от съветската и по-късно от руската армия в локални условия с цел прикриване на следите към официален Кремъл.

В началото Мюсюлманският батальон е създаден, за да предоставя защита на президента Тараки чрез модел, който е приложен от СССР петдесет години по-рано. През април 1929 година, емирът на Афганистан Аманулла Хан е изправен пред силна вътрешна опозиция срещу реформите стартирани от неговото правителство. Той се обръща към Съветския съюз с молба за помощ срещу опозиционното движение, съставено от бивши басмачи⁶¹ – членове на провалено движение срещу съветската инвазия в Централна Азия. Сталин изпраща експедиционен корпус от около хиляда войници от Червената армия, придружени от артилерия и военновъздушни сили.⁶² Всички бойци са облечени в афганистански униформи. Въпреки че успяват да напреднат за известно време, все пак Аминулла Хан е принуден да отстъпи и корпусът се връща в СССР. Както през 1929, така и през 1979 Съветите използват пъстрата палитра от етнически групи, които населяват Афганистан, за да налагат своето влияние и по този начин да превърнат Кабул в държава клиентелист, служеща като буфер срещу присъствието на Великобритания, САЩ и по-късно Китай в района. Използването на етническата карта се случва и в края на 1940 г., когато съветски таджики, узбеки и туркмени навлизат в Афганистан и се свързват с техните събратя в страната за целите на съветската кауза. Използването на етническите връзки и прашането на съветски войски под чужд флаг не е безпрецедентна политика и може да се свърже с изпращането на руски и български войски в помощ на Сърбия през 1876 г., както и с модела за използване на местното население за военни операции, за което вече стана дума в хода на XIX в.

⁶¹ Басмачеството е движение на въоръжена съпротива срещу болшевиките и съветската власт в Средна Азия – днешните Таджикистан, Узбекистан, Киргизия, Туркмения и Казахстан. Започва да действа през 1918 г. и е в разцвета си в годините на Гражданската война и след нея. Басмачеството е ликвидирано на територията на Средна Азия в периода 1931–1932 г., но отделни бойни действия и операции продължават до 1938 г. Официалното име на басмачеството е Организация за освобождение на Туркестан.

⁶² По-подробно за тази операция, виж Валишев А. А., Рейд, не вошедший в историю. Как громили басмачество в 1929 году. *Военно-исторический журнал*, № 8 (1994), 48–53.

Поделение за специални операции 154 (СпН оо 154) или както е известно в офицерския състав – Мюсюлмански батальон е създадено с директива на съветския Генщаб на 26 април 1979 и е запълнен с 520 войници до 1 юни 1979.⁶³ Членовете на поделението са изцяло узбеки, таджики и туркмени, както и от други централноазиатски общности. Въпреки че са привличани на доброволчески начала, има случаи и на насилствено зачисляване. Полковник Шарипов, който ръководи Първа рота на Мюсюлманския батальон по време на атаката по президентския дворец в Кабул през декември 1979 г. споделя, че *„идеята е да има военна единица, съставена само от съветски граждани от Централна Азия, които изглеждат като афганистанци“*.⁶⁴ По спомени на майор Козлов, който наблюдава поделението от името на ГРУ, военното разузнаване, Мюсюлманският батальон е първият подобен сред специалните части (спецназ). Всяка от ротите има преводач от Военния институт за чужди езици, но не се е налагала честата му употреба, тъй като повечето от войниците знаят фарси – общия език в Афганистан.⁶⁵ От юни до август водени от командира си майор Хабиб Халбаев членовете на батальона тренират за извършване на специални операции, прихващане на вражеска комуникация, завземане на летища, удържане на планински проходи, градски сражения или всичко, което те ще приложат на терен в Афганистан. Опитът на СпН оо 154 става прототип за още седем звена на спецназ.

Междувременно, Тараки е свален с преврат от конкурентна комунистическа фракция през септември 1979 г. Неговият наследник Хафизулла Амин, е силно зависим от съветската подкрепа след провален преврат срещу него самия. Амин моли за защита и тя е осигурена за разлика от преди, този път Москва има желание да експериментира и смята, че рискът е оправдан. Към Афганистан са изпратени малки групи от Мюсюлманския батальон, които служат за охрана на самия афганистански президент. Не само това съветските войници, които са в афганистански униформи поемат контрола върху комуникационните линии. По този начин те подсигуряват изпълнението на вече планираната от Кремъл инвазия.

Ако е имало вариант СССР да не се заема сериозно с Афганистан, то той бързо е изоставен заради управленските методи на Амин, който е известен с бруталните си действия за справяне с опозицията, не вярва на

⁶³ Ro'i, Y., *The Bleeding Wound: The Soviet War in Afghanistan and the Collapse of the Soviet System* Stanford University press, 2022, p. 337.

⁶⁴ Rahan, D. Central Asian Role of Muslim Battalions. *BBC News*, Feb. 16, 2008 [посетен на 31 януари 2023] Достъпен на: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7892878.stm>

⁶⁵ Zhou, J. The Muslim Battalions: Soviet Central Asians in the Soviet-Afghan War. *The Journal of Slavic Military Studies*, 25:3 (2012), p. 306. DOI: 10.1080/13518046.2012.705567.

офицерите си и не успява да въведе ред в страната си. Съветският съюз е убеден, че Амин не може да остане президент. Съветската интервенция се случва точно както ще стане в Сирия през 2015 г. с искане на президента, който цели оцеляването си, без да подозира за планове на Москва. На 4 декември 1979 г. ръководителят на КГБ Юрий Андропов и командирът на Генщаба Николай Огарков изпращат на Политбюро директива 312/2/0073, в която се казва: „Предвид ситуацията и по желание на Амин, се изпращат 500 души, подготвени за тази цел в униформи, които няма да ги обвързват с въоръжените сили на СССР“.⁶⁶ Членовете на Мюсюлманския батальон използват афганистански униформи, шити в Москва, а Генщаба им предоставя фалшиви афганистански документи. С тях тръгват и две звена на спецназ: Гръм и Зенит. В средата на декември Амин вече е „бита карта“, като основните институции са инфилтрирани от членове на ГРУ, които действат в пълна координация с Мюсюлманския батальон. Когато Амин е премахнат, мнозина наблюдатели смятат, че става дума за вътрешна борба и пореден местен преврат. Съветските войници, които се подвизават като афганистанци, извършват работата си прекрасно, те се сливат с местното население и дори готвят заедно с афганистанските войници, тъй като кухнята на централноазиатците е близка. Ако Башар Асад чете исторически книги, то би трябвало да има готов План Б, защото историята не е в негова полза. Мюсюлманският батальон напуска на 10 януари 1980. Ролята на това поделение не е оповестена публично, а колко войници са отличени остава тайна.

Поделение за специални операции 154 ще бъде реформирано напълно и окомплектовано с нови войници и нов командир начело в лицето на майор Игор Стодереvски. В голямата си част звеното продължава да е съставено предимно от узбеки и таджики като е изпратено в Афганистан отново през 1981, заедно с група от спецназ – 177 оо СпН или известен като Втори мюсюлмански батальон.⁶⁷ Този втори батальон е формиран през февруари 1980 в Казахстан. Както предшественика си, 177 оо СпН е с подбрани войници, които знаят перфектно централноазиатски езици. В тази част са привлечени 300 уйгури, които преди това са охранявали обекти по време на Олимпийските игри в Москва през 1980. Батальонът достига 750 души, воден от казаха полковник Борис Керимбаев, който

⁶⁶ Lyakhovskiy, A., 'Inside the Soviet Invasion of Afghanistan and Seizure of Kabul, December 1979, *Cold War International History Project, Working Paper* 51, 14–15 [онлайн], [посетен на 31 януари 2023] Достъпен на: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/WP51_Web_Final.pdf

⁶⁷ Ro'i, Y., *The Bleeding Wound...*, 338.

пише мемоари⁶⁸ свързани с дейността на батальона. Двата мюсюлмански батальона са първите от общо осем отряда на спецназ, участващи в Афганската война, като останалите шест не влизат в употреба чак до 1984.

Разбира се идеята, че войници от Централна Азия могат да бъдат използвани за специални операции и инфилтрация е придружена с практиката за разпространение на идеология и пропаганда. В Афганистан ще бъде показана нагледно как работи формулираната „Ислямска стратегия“ на Леонид Брежнев. Тя се основава на използването на мюсюлмани като пропагандисти на социалистическата идея сред техните братя по религия и в етническите им общности.⁶⁹ Тази стратегия се вижда в Близкия изток, където татари, кавказци и централноазиатци се използвани като експерти, бизнесмени, пропагандисти, политически и административни кадри. В Афганистан, централноазиатци изпратени от СССР, започват да се инфилтрират в местните институции след като на власт идва Нур Мохамад Тараки през 1978.⁷⁰ Тази мека сила навлиза в основни центрове на афганистанската бюрокрация, университетите, държавните, публичните и културните учреждения. Най-висшият пост зает от подставено лице непосредствено преди стартирането на съветската инвазия е татаринът Фикрет Табейев, който е изпратен за съветски посланик в Кабул. Той ще продължи да е на този пост през по-голямата част от войната.

Интересна подробност около събитията през 1979 година дава отчасти обяснение и на сегашната политика на Русия в Сирия и други страни, в които Кремъл разширява присъствието си. Докато културната и дипломатическа дейности вървят с пълна сила, непосредствено преди инвазията в Афганистан, СССР мобилизира огромен брой войници в Централна Азия. Това е обяснимо предвид факта, че този район е съседен на Афганистан и логистиката ще бъде много по-лесна. От друга страна, използването на войници с произход от същия регион, има идеологически и политически аспект. Основната цел е да се разчита на културната близост и по този начин да се омекоти ефекта от инвазията и съответно съпротивата срещу нея.⁷¹ За войниците от Централна Азия включването

⁶⁸ Капчагайский батальон [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: http://desantura.ru/articles/37/?PAGEN_1=9

⁶⁹ По-подробно за употребата на Ислямския комунизъм като идеология от СССР виж Bennigsen, A., Wimbush, S., *Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World*. Center for Middle Eastern Studies, 1980. Книгата излиза като специално издание в контекста на започналата съветска интервенция в Афганистан.

⁷⁰ Wimbush, S., Alexiev, A. *Soviet Central Asian Soldiers in Afghanistan*. Santa Monica: Rand Corporation, 1981, p. 7.

⁷¹ Пак там, 7–15.

в Мюсюлманските батальони е добра възможност за социално издигане. Не трябва да се забравя, че заради липсата на добра подготовка и добър руски, за местните командири от републиките е много по-трудно да достигнат висшият ешелон на въоръжените сили на СССР. Друг причина е расизмът, който макар и наказуем в съветската армия, съществува и понякога е видим. Включването в Мюсюлманските батальони е начин за влизане в спецназ – най-елитната част от съветската армия.

Използването на тези батальони в Афганистан не е безпроблемно. До 1983 година централно азиатците намаляват като пропорция, а основната причина е, че за Генщаба на СССР има сигнали, че те не искат да воюват с афганистанците. Има случаи на сприяеляване и дори привличане към чуждата кауза.⁷² В други случаи, войници започват да извършват своеволия и кражби, докато Москва се опитва инвазията да премине възможно най-леко. Спомени на муджахидини от този период показват, че съветските сили изпитват трудности. Един от станалите известни муджахидини, Гафур Юсофзай, разказва: *„Когато Съветите навлязоха в страната ни през 1979....повечето войници бяха от Централна Азия. Това е защото те говорят нашия език и руснаците считаха, че като използват тези сили, ще могат да ни контролират по-лесно. Войниците казваха, че идват да ни защитят от американски, китайски и пакистански атаки. Когато тези хора осъзнаха, че единствените, с които се сражават в Афганистан са афганистанци, започнаха да ни помагат. Оставяха ни муниципии и оръжия...“*⁷³

Все пак, нужно е да се каже също, че за мнозина войници от Централна Азия, войната в Афганистан не е на етническа основа. В интервюта, генерал Бекбоев заявява, че войниците му са считали за чест да служат на армията на СССР.⁷⁴ Голяма част твърдят, че са се надявали на облаги след войната като даване на привилегии и безплатно образование за децата им. В този ред на мисли, макар да има случаи на дезертьорства, като цяло войниците от Централна Азия са верни на съветската кауза. Това до голяма степен е резултат на успешното индоктриниране и умелата политика на Генщаба.

Използването на мюсюлмани от Кавказ и Централна Азия в институциите и дори във въоръжените сили на Афганистан е стратегически важно за Москва в кампанията за спечелване на подкрепа сред местното население. Тези действия също така показват желанието на СССР, да разширява сферата си на влияние далеч извън границите си. Десетилетия по-късно наследникът на СССР в лицето на Руската федерация ще приложи една

⁷² Аврамов, К., Трад, Р. *Руските невидими армии*. София: Сиела, 2020, с. 47.

⁷³ Collins, J. J. The Soviet-Afghan War: The First Four Years, *Parameters*, 14 (2), 1984, p. 61.

⁷⁴ Zhou, J. The Muslim Battalions..., 307–310.

нова външна политика, която има за цел да върне Москва на световната сцена след години на застой и колабиране след разпада на болшевишката империя. В случай, че идеята за Мюсюлманските батальони бива рециклирана и приложена в нова среда. В същността си обаче, стратегията на съветските спецназ получава нов живот под ръководството на Владимир Путин и командирите около него.

Руските паравоенни части в Близкия Изток и Украйна (2013–2023 г.)

В подкрепа на това твърдение могат да бъдат посочени най-малко три примера. Батальонът Туран и. Ловци на ИДИЛ са два от тях. Реалното съществува на батальона е поставяно често под въпрос, особено сред западните анализатори.⁷⁵ Информационен пик, свързана с дейността на този по същество мюсюлмански батальон е около май 2017 г. и се предава главно през про-правителствени руски източници. Версиите за произхода и структурата на Туран са различни и почти винаги изпълнени с мистика, преплетена с история и легендарна символика.⁷⁶ Съдейки по данни, споделени от тези медии, бойците в този батальон варират от 800 до 1200 и са предимно от Централна Азия. Голяма част от тях участват във военни операции в сирийските провинции Хама и Хомс, а през май 2017 г. са разположени край Палмира и Алепо. Подобно на СССР, според действащите законови разпоредби и кодекси в днешните въоръжени сили на Руската федерация, разделение, основано на етнически и религиозни принципи, е незаконно. Ето защо съставянето на този батальон е дадено на специалните части, а съществуването му е отричано официално. Друга подобна реплика на мюсюлманските батальони от съветско време са Ловците на ИДИЛ, които имат пряка връзка със свързана с ГРУ наемническа компания ЧВК Вагнер. Подразделението на Ловците става особено видимо през 2018, когато в руските медии се появява информация за специална военна част в сирийските правителствени сили, които имат ексклузивна задача да се сражават срещу джихадистите от Ислямска държава. Много бързо в медии в Русия и Източна Европа – в това число и България – е спусната информация през руските институции, с която се популяризира образа на Ловците. Ролята им обаче е много по-широка от просто воюване с ИДИЛ.

⁷⁵ Leviev, R., Turan — a new private military company fighting in Syria or an elaborate hoax? *Conflict Intelligence Team*, 6.1.2018 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://citeam.org/turan-pmc/?lang=en>

⁷⁶ Така, например, емблемата на Туран е същата като на Тумиридите – династия, чиито следи могат да бъдат открити и до днес в Централна Азия и части от Близкия изток.

Една от основните им задачи е подсигуряването на стратегически обекти на сирийската армия като находища на газ и нефт. В медийните репортажи е пропусната и друга важна подробност – противно на промотирането на Ловците като местна сирийска структура, бойците са предимно граждани на страните в Централна Азия и имат директна връзка с руското командване, подобно на Вагнер и Туран.⁷⁷

Може би един от най-добрите примери за възобновяване на съветската идея за мюсюлмански батальони в днешна Русия, ни дава едно събитие от късната есен на 2017 г. Тогава, в началото на октомври, близо 30 руснаци се намират в много тежка ситуация в сирийската провинция Идлиб. Руските части са вече от две години в блискоизточната държава, след като са подобно на Афганистан през 1979 г. са повикани там от правителството и помагат на силите на сирийския режим да си върнат контрола върху страната. Реално, руските специални части са една от основните причини Асад да успее да отвърне на ударите на бунтовническите сили. През октомври 2017 г., руснаците имат сериозен проблем – те са обкръжени от бойци на крайната фракция Хаят Тахрир ал Шам. Москва реагира със значителна сила – подводницата Велики Новгород изстрелва ракети Калибър; самолети Су-25 обстрелват позиции, а през това време хеликоптери превозват командоси. Само трима руснаци са ранени тогава. Онова, което привлича внимание, обаче е осветяването на непозната досега единица – полуофициалната Военна полиция, на които са членове и обкръжените руски войници.

Руската военна полиция не е изцяло част от въоръжените сили на Руската федерация. Формиран през 2011 г.⁷⁸, този корпус бързо набира сила и няколко години по-късно наброява 20 000 души. Тази част ще бъде толкова често използвана от руското командване, че червените барети и черните ленти на членовете ѝ ще станат известни далеч извън Сирия. Под ръководството на генерал-лейтенант Владимир Ивановски⁷⁹, началник на Главната дирекция на военната полиция към Министерството на

⁷⁷ Avramov, K., Trad, R., An experimental playground: The footprint of Russian private military companies in Syria. *The Defence Post* 17.2.2018 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.thedefensepost.com/2018/02/17/russia-private-military-contractors-syria/>

⁷⁸ Russia's new Military Police – about time, and about order [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://inmoscowshadows.wordpress.com/2011/08/19/russia%E2%80%99s-new-military-police-about-time-and-about-order/>

⁷⁹ Главное управление военной полиции Министерства обороны Российской Федерации [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: http://structure.mil.ru/structure/ministry_of_defence/details.htm?id=11260@egOrganization

отбраната и тяхната ефективност става обект на обществен дебат.⁸⁰ Както показва нарастващата им роля в Сирия, те представляват различно лице на руската армия и потенциален инструмент за мека сила.

За първи път бойци от тази военна част са разположени в Сирия през декември 2016 г.⁸¹ Основното ядро на Военната полиция е съставено от чеченци, известни като кадировци – паравоенна група лоялна на лидера на Чечения и политически съюзник на Путин, Рамзан Кадилов. Кадировците се появяват през 1994 г. по времето на Ахмад Кадилов.⁸² Тогава те са сепаратистка милиция сражаваща се с руските сили през Първата чеченска война. Когато Кадилов обръща страните и застава на руска страна през 1999 г. по време на Втората чеченска война (1999-2000 г.) се променя и ролята на кадировците. През последвалите години те се превръщат от бойна част отговаряща за защитата на лидера на Чечения във военна сила с много правомощия. С идването на власт на Рамзан Кадилов тези бойци са описвани като негова лична частна армия.⁸³

Не е ясно колко членове на руската Военна полиция са разположени първоначално в Сирия, но вероятно става дума за 400 души.⁸⁴ Чеченците имат различни роли простиращи се от охрана на военни конвои до провеждане на кампании с хуманитарна помощ в Алепо.⁸⁵ Подобно на Мюсюлманския батальон по времето на Тараки в Афганистан, кадировците са използвани по фронтовите линии в Сирия тъй като те са мюсюлмани, а в Северна Сирия има големи общности кавказци преселени тук по ос-

⁸⁰ Ващенко, В., Почему военная полиция не может расследовать преступления в частях. Газета.ru, 1.11.2016. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.gazeta.ru/social/2016/11/01/10297829.shtml>

⁸¹ Първият официален документ, който споменава руската военна полиция в Сирия датира от 26 юни, 2017 г. – виж Malnyk, A., *Russian Military Police in Syria – A Successful Information Operation?* Near East/South Asia Center for Strategic Studies, 2020, 3. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://nesa-center.org/russian-military-police-in-syria-a-successful-information-operation/>

⁸² Mustaffa, M., *The Kadyrovtsy: Putin's Force Multiplier or Propaganda Tool?* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://newlinesinstitute.org/russia/the-kadyrovtsy-putins-force-multiplier-or-propaganda-tool/>

⁸³ International Helsinki Federation [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: http://www.ihf-hr.org/viewbinary/viewdocument.php?doc_id=6813

⁸⁴ Galeotti, M., *Not-so-soft Power: Russia's Military Police in Syria*, [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://warontherocks.com/2017/10/not-so-soft-power-russias-military-police-in-syria/>

⁸⁵ Why are Chechen Military Police Patrolling Aleppo? *The Syrian Observer* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: https://syrianobserver.com/features/24255/why_are_chechen_military_police_patrolling_aleppo.html

манско време.⁸⁶ Тъй като голяма част от сирийските черкези и чеченци са настроени срещу режима на Асад, една от целите на Военната полиция изпратена от Русия е да спечели доверието на колкото се може повече от тях. По-късно чеченците получават свежи сили от Ингушетия. Ингуши охраняват важната руска база в Сирия Хмеймим,⁸⁷ както и се сражават заедно с правителствените сили в Дамаск. Освен за външно ползване за целите на Путин, тези части служат за пропаганда в Ингушетия.⁸⁸ Местните лидер Юнус-бек Евкуров опитва да копира модела на Рамзан Кадилов и така да увеличи правомощията си.⁸⁹ Евкуров иска да покаже верността си към Путин и затова предлага да изпрати свои сили в Сирия.

Използването на Военна полиция е първото разполагане на подобна сила извън Руската федерация. Този експеримент има успех като това е видимо в боевете в провинция Хама и Идлиб, където и през 2019 г. бойци от тази част могат да бъдат видени по фронтовите линии. Военна полиция е разположена да патрулира в завзетия след 2016 град Алепо, по улиците на Дамаск и в градове в Северна Сирия.⁹⁰ С едновременното разполагане на специални части и ЧВК Вагнер, чеченските войници стават основен елемент в прилагането на стратегия за спечелването на обичта на местното население в Сирия. Тази сила вероятно ще остане за дълго в страната, тъй като се оказва много ефективна.

⁸⁶ Първото преселение на черкезите е в хода на етническото им прочистване в Кавказ през 1860-те години. След Руско-турската война от 1877–1878 г. те са изселени от османските власти от Балканите към днешните Сирия и Йордания. Jaimoukha, A., *The Circassians of Syria: Opting for the Rightful Cause. Circassian Voices*. July 2012 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://circasvoices.blogspot.com/2012/07/the-circassians-of-syria-opting-for.html>

⁸⁷ Russian military police battalion in Syria. *Sputnik news* [онлайн] [посетен на 23 декември 2022] Достъпен на: <https://sputniknews.com/middleeast/201702131050630019-russia-military-police-battalion-syria/>

⁸⁸ Ingush Police to support Chechen Units in Syria. *The Central Asia-Caucasus Analyst* 26.4.2017 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13441-ingush-police-to-support-chechen-units-in-syria.html>

⁸⁹ Важно е да се подчертае, че до 1992 година Чечения и Ингушетия са едно цяло. След разделянето на територията, се създава и местно съперничество, подклаждано от Москва.

⁹⁰ През октомври 2019 Турция стартира своя офанзива в Северна Сирия с цел да изтласка кюрдските сили, свързани с PKK, които контролират части от Северна Сирия и Североизточна Сирия. Две седмици по-късно, започват преговори за спиране на офанзивата и създаване на зона за сигурност от 32 километра навътре в сирийска територия. Някои от контролираните дотогава от кюрди градове, са дадени на режима на Асад по силата на споразумение между Ердоган и Путин в Сочи. Въпреки че официално градове като Манбидж и Кобане са под контрола на Асад, сигурността е поверена на руската Военна полиция.

В основата си ЧВК Вагнер е военна единица, която е част от по-широката военна мрежа на руското министерство на отбраната и апарата за сигурност в лицето на военното разузнаване (ГРУ). Бойците на „музикантите“ оперират в рамките на руската армия и по-специално спецназ. В този смисъл Оркестърът не е типичната наемна компания, както се разбира в западния смисъл днес. По-скоро ЧВК Вагнер наподобява компания от XVII в. с добавки на съветския модел разработен в Афганистан, а по-късно в лицето на Руските доброволчески отряди (РДО) в Югославия и военните действия в Източна Украйна след 2014 година.

През 1990-те на преден план излизат руски формации, които ще заемат важна роля в изграждането на идеологическата рамка на патриотични клубове и лагери, изградени от Кремъл в Източна и Югоизточна Европа. Мрежата става съставна част от кампанията на ГРУ и като цяло апарата за сигурност в Руската федерация, желаещ да въздейства на политически и социални процеси в държавите в тези райони. По време на Югославските войни са активни са т.нар. Първи, съставен основно с бойци от Санкт Петербург, втори⁹¹ и трети⁹² доброволчески отряди (РДО), като типичните отряди в този период, действащи на територията на Босна са съставени от седем до петнадесет бойци, който са използвани в множество операции.⁹³ Заедно с тях действа и казашки отряд от около 100 души.⁹⁴ Своеобразен дебют на доброволците от Първи отряд⁹⁵, ръководен от бившия морски пехотинец Валерий Власенко, се състои през есента на 1992 година в операции срещу хърватските части, като част от смесен сръбско-руски отряд. В края на годината, отрядът е разпуснат и членовете му се присъединяват към други формации. Дейността на отряда е свързана основно с патрулиране, пресичане на опити за проникване на хърватски разузнавателни групи, а също и водене на разузнавателни рейдове в тила на противника.⁹⁶

Втори отряд взима много активно участие от края на есента на 1992 г. до края на пролетта на 1993 г.⁹⁷ Това формирование става познато още като Царските вълци, тъй като членовете му, които са преди всичко ветерани

⁹¹ Поликарпов, М., *Игорь Стрелков...*

⁹² Третий Русский добровольческий отряд. *Српска.ру* [онлайн] [посетен на 31 януари 2023] Достъпен на: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=15542&sq=&crypt=>

⁹³ Аврамов, К, Трад, Р. *Руските невидими армии*, 52.

⁹⁴ Поликарпов, М., *Игорь Стрелков...*

⁹⁵ Думнов, Л., Большая помощь маленьких отрядов. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=429&sq=&crypt=>

⁹⁶ Лев Думнов, Большая помощь маленьких отрядов. *Српска.ру* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на <http://www.srpska.ru/article.php?nid=429&sq=&crypt=>

⁹⁷ Поликарпов М. А. *Русская сотня. Наши в Сербии*. Москва: Эксмо, 1999.

от събитията в Приднестровието в началото на 1990-те, са идеологически мотивирани монархисти, които мечтаят за възстановяването на руската имперска идея.⁹⁸ Този факт е интересен сам по себе си, тъй като идеологически мотивирани доброволци и наемници със симпатии към консервативните ценности и крайната десница ще видим и по-късно и в случая на Вагнер и неговият командир Дмитрий Уткин⁹⁹ известен със своята привързаност към идеологията на Третия Райх¹⁰⁰, както и с батальона Русич¹⁰¹ участващ в боевете в Източна Украйна и ръководен от небезизвестните санкт-петербургски неонацисти¹⁰² Алексей Милчаков¹⁰³ и Ян Петровски¹⁰⁴, които имат тесни връзки с частната военна компания Е.Н.О.Т.¹⁰⁵ Малцината руски автори които изследват руското доброволческо присъствие на Балканите през 1990-те, се опитват да омаловажат този идеологически елемент, като твърдят, че имперските инсигнии и други видими белези на открито манифестиране на възраждащият се руски монархизъм са повърхностен елемент за спойка на бойците, но при внимателно вглеждане на процеса на рекрутиране и идеологическа подготовка на бойците, това изглежда малко вероятно. По-вероятно е рекрутирането от страна на „предприемачите“, да се базира на съществуващите в Русия мрежи, споделящи про-монархически възгледи и в следствие крайно-

⁹⁸ Студнев, Г., Русские добровольцы на Балканах. К 15-летию агрессии НАТО против Югославии. *Радиус* 24.3.2014 [онлайн] (прегледан на 28/02/2023) Достъпен на <https://www.ridus.ru/news/157030>

⁹⁹ Коротков, Д., Они сражались за Пальмиру. *Фонтанка* 28.3.2016 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на <https://www.fontanka.ru/2016/03/28/171/>

¹⁰⁰ Galeotti, M., Moscow's mercenaries reveal the privatisation of Russian geopolitics. *Open Democracy*, [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/chvk-wagner-and-privatisation-of-russian-geopolitics/>

¹⁰¹ Мильчаков, А., Дшрг «Русич»: Начало. *Движение Новороссия Игор Стрелков* 28.6.2016 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://novorossia.pro/25yanvary/2091-aleksey-milchakov-dshrg-rusich-nachalo.html>

¹⁰² Yudina, N., Alperovich, V., Calm Before the Storm? Xenophobia and Radical Nationalism in Russia, and Efforts to Counteract Them in 2014. *Sova Center*. 21.4.2015 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.sova-center.ru/en/xenophobia/reports-analyses/2015/04/d31818/>

¹⁰³ Верный, М., Фашист-живодер из Петербурга приехал воевать за ополченцев ЛНР. *MKRU* 4.7.2014 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.mk.ru/politics/2014/07/04/fashistzhivoder-iz-peterburga-priekhal-voevat-za-opolchencevlnr.html>

¹⁰⁴ Coynash, H., Russian wanted for war crimes in Donbas arrested in Norway. *Kharkiv Human Rights Protection Group* 21.10.2016 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://khpg.org/en/index.php?id=1476975539>

¹⁰⁵ Mareš, M., Laryš, M., & Holzer, J., *Militant Right-Wing Extremism in Putin's Russia: Legacies, Forms and Threats*. Routledge, 2018.

десни идеи, тъй като участниците в тях вече споделят общи възгледи и са по-склонни на рисковани колективни действия.

През 1992 г. командир на Вълците става Александър Мухарев, с прозвище „Ас“, който се превръща в една от легендите на руските доброволци в този период, а негов заместник става не кой друг, а Игор Гиркин¹⁰⁶, ветеран от двете войни в Чечня и Приднестровието, познат по-късно като Стрелков и достигнал до поста командващ на въоръжените сили на самопровъзгласилата се Донецка народна република (ДНР) и комендант на Донецк през 2014 г. Счита се, че тази формация е демонстрирала и най-добра дисциплина и боеспособност, като след нейното разформироване през 1993 г. година, членовете и се присъединяват през 1994 година към военното подразделение за специални операции на Република Сръбска¹⁰⁷ – Бели вълци¹⁰⁸, които са ръководени от бившия заместник-началник на Центъра за обществена безопасност на Източно Сараево Сърджан Кнежевич¹⁰⁹ и са част от „Сараевско-романийски корпус“ и неговият 4-ти отряд за разузнавателно – диверсионна дейност. Според показания на свидетели пред Международния наказателен трибунал за бивша Югославия, в състава на Белите вълци водени от Кнежевич, освен местните сърби от Пале, участват доброволци от Русия и България, и в общежитието, където са разквартировани, се говори на седем езика¹¹⁰, а Вълците и техният командир са контролирани от самия Ратко Младич¹¹¹.

В състава на групата, водена от Кнежевич влизат около 80 руски доброволци. Специализацията на Царските вълци, подобно на Първи отряд, е във воденето на разузнавателни и диверсионни дейности дълбоко в тила на противника, като дебютната операция на отряда е свързана с установяване и миниране на позициите на босненските снайперисти разположени около Вишеград, а след нейния успех, сред сред босненските

¹⁰⁶ Marples, D., Igor Strelkov – Moscow Agent or Military Romantic? *Open Democracy* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/igor-strelkov-moscow-agent-or-military-romantic/>

¹⁰⁷ Собеский, М., Войната на Балканите още не е приключила, интервю с Олег Валецки. *Pogled.info* [онлайн] (прегледан на 28/02/2023 г.) Достъпен на: <https://pogled.info/svetoven/balkani/voinata-na-balkanite-oshte-ne-e-priklyuchila.83858>

¹⁰⁸ Валецки, О., *Бели вълци: Грифон*. Москва, 2006.

¹⁰⁹ Сърджан Кнежевич [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://www.hri.org/news/balkans/srna/last/98-08-08.srna.html>

¹¹⁰ ICTY, transcripts, pg. 22068, [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/030611ED.htm

¹¹¹ ICTY, transcripts, pg. 22067, [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/030611ED.htm

военни тръгват слухове за наличието на бригада от руски наемници.¹¹² Същевременно, според свидетелства на оцелелите от етническите чистки във Вишеград през периода от есента на 1992 г. до зимата на 1993 г., руски доброволци подкрепят дейността на базираните в града Отмъстителите (*Osvetnici*), водени от осъдения за военни престъпления Милан Лукич.¹¹³ Независимо от това, че руските историографии на руското доброволческо движение отричат съпричастността на отрядите към престъпленията свързани с етническите чистки в и около Вишеград, факт е, че те се случват в периода и района на действие на Царските вълци, които водени от Михаил Трофимов и Игор Стрелков, участват в едни от най-тежките сражения водени от 2-ра Подринска и 2-ра Майевичка бригади на армията на Република Сръбска, преди всичко във Вишеград, както и в съседните зони за сигурност на ООН в Жепа и Горажде.¹¹⁴

Подробна хроника на дейността на Вълците може да бъде проследена в книгата¹¹⁵ и серията от статии за руския националистически вестник *Завтра* на самият Игор Гиркин озаглавени „Босненски дневник“. Самият Игор Гиркин вероятно има и босненско гражданство, както и е получавал военна пенсия в страната преди да се появи отново във фокуса на световното внимание в боевете в Източна Украйна при организацията на проруските сепаратисти¹¹⁶. Според различни оценки, в своя пик през втората половина на 1994 г., свързаните с Русия наемници в Босна и Херцеговина достигат 1500 души, като сред тях има българи и украинци.¹¹⁷

Извън наемническите части участвали преди всичко във войната в Босна и Херцеговина, руски доброволци присъстват и в конфликтите в Косово, и Македония. За разлика от самостоятелно организирани доброволни отряди в Босна, в последващите конфликти те са инкорпорирани директно в различни бойни части на югославската армия и пристигат на

¹¹² Смирнов, С., *Царские волки в Боснии*. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://oficery.ru/security/3740>

¹¹³ Prosecution: Life Sentence for Men Who Stole 3,000 Years of Life, *Sense Agency*, 19.05.2009 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://archive.sensecentar.org/vijesti.php?aid=11245>

¹¹⁴ Pavlovic, S., Commander Strelkov's Bosnian Connection. *Open Democracy* [онлайн] (прегледан на 28/02/2023 г.) Достъпен на: <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/commander-strelkovs-bosnian-connection/>

¹¹⁵ Гиркин, И. Боснийский дневник, Спецназ России №4 (32) апрель 1999. [онлайн] (прегледан на 28/02/2023 г.) Достъпен на: <https://www.specnaz.ru/articles/212/18/2037.htm>

¹¹⁶ Гиркина, И. До сих пор помнят в Боснии за жестокие этнические чистки. *Антикор* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: https://antikor.com.ua/articles/11253-girkina_do_sih_por_pomnjat_v_bosnii_za_hestokie_etnicheskie_chistki

¹¹⁷ Innes, M. (ed.), *Bosnian Security After Dayton: New Perspectives*. Routledge, 2006, 157.

територията на страната без помощта на посредници. Според различни данни, преди границата да бъде затворена и достъпа до конфликтите ограничен, тяхната обща численост достига около двеста души, като вероятно половината от тях са украински граждани.¹¹⁸ Този контингент, както и част от предходните, се състои предимно от ветерани от Приднестровието, Чечения, а вече и от Босна. Основните задачи, с които доброволците са натоварени са свързани преди всичко с патрули по границата с Албания, а част от елитните бойци по-късно се присъединяват към различни паравоенни формирования, като Тигрите на Желко Ражнятович (Аркан). Впоследствие, през 2001 г., малка част от руснаците разположени на територията на бивша Югославия, преди всичко ветерани от Босна и Косово, се присъединяват към македонската армия и полиция в борбата им с албанската Армия за национално освобождение (АОК). Същевременно, на територията на самата Русия, текат кампании за набиране на доброволци в помощ на режима на Милошевич.

Участието, придобитият боен опит и спецификата на воденето на бойни действия във войните при разпада на бивша Югославия от страна на руски наемници и доброволци, имат ключово значение в няколко основни аспекта, свързани с динамиката на организацията, мобилизацията и развитието на руските квази-частни военни и охранителни компании. Също така те имат и огромно значение по отношение на извадените поуки, свързани с воденето на хибридна война, тъй като начина по който руските наемници в Хърватска, Босна, Сърбия, Черна Гора и Македония са ангажирани в преки военни действия, са белязани в много случаи от автономна тактика, често дълбоко в тила на противника. Специализацията на бойците основно се концентрира над разузнавателно-диверсионни действия и шокови операции в комбинация с местни редовни формирования – нещо, което ще бъде приложено при специалните операции провеждани от Русия в рамките на сирийската интервенция, а с голяма вероятност и в рамките на гражданската война в Либия, където Москва подпомага силите на Халифа Хафтар.

Ветераните от Югославия стават търсени за предоставяне на специфични услуги в рамките на охранителния сектор в самата Русия, която през 1990-те е раздирана от мафиотски борби. Логично е да се разбере интересът от страна на криминалните структури към уменията на ветераните-наемници, които са търсени, както за персонална и корпоративна охрана и разузнаване, така и за разчистване на сметки между враждува-

¹¹⁸ Студнев, Г., Русские добровольцы на Балканах. К 15-летию агрессии НАТО против Югославии, [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.ridus.ru/news/157030>

щи кланове и отделни бизнесмени. Добра илюстрация в тази посока е примерът с базираната тогава в Санкт Петербург, вероятно първа частна квази-военна компания, наречена Рубикон, която е съставена от ветерани от босненската война.¹¹⁹ Интересен е и фактът, че част от проходащата индустрия се възползва и от съществуващите идеологически мрежи на крайните националисти и крайната десница, като ги използва отчасти като инструмент за рекрутиране. Този процес е вероятно най-силно изразен в градове като Санкт Петербург, където членове на крайно-десни и неонацистки групи ще бъдат активно рекрутирани от компании вариращи от ранния Рубикон до Е.Н.О.Т. и Вагнер години по-късно. Тази връзка добре илюстрира съвместимостта между идеологически крайните групи и течения в десния спектър¹²⁰ и полу-легалната частна военна индустрия, която ще търси не само ветерани от войните от Приднестровието до Босна, но и такива готови да бъдат обучени и да извършват пара-военни операции.¹²¹ Това ще се превърне в отличителен белег, свързан с участието на кадри свързани с различните квази-частни военни компании преди всичко в Крим, както и в Славянск, Донецк и Луганск¹²² оформени и индиректно контролирани от разузнавателните служби на Руската федерация.¹²³ Подобно приложение силно напомня на по-ранната руска имперска стратегия за износ на проблемни обществени елементи далеч от вътрешността на страната и включването им в рискови операции по защита и разширяване на зоните на влияние.

В този исторически контекст, нужно е да се маркират основните играчи в сегмента на руските квази-частни военни компании, които формират образа на целия сектор като Славянския корпус и Вагнер. Тези две компании добиват най-сериозна популярност, преди всичко заради своите задгранични ангажименти в Украйна, Сирия, Либия, Судан и редица други африкански държави, както и включването им в ударни операции

¹¹⁹ Частные военные компании России: выполняя преступные приказы Кремля, *Inform-Napalm* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://informnapalm.rocks/chastnye-voennye-kompanii-rossii-vypolnjaja-prestupnye-prikazy-kremlja>

¹²⁰ Коротков, Д., Русские националисты на сирийском контракте. *Фонтанка* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.fontanka.ru/2017/10/19/101/>

¹²¹ Сергеев, Н., Патриотизм – последнее прибежище «Е.Н.О.Т.ов» *Коммерсант* 28.11.2018 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.kommersant.ru/doc/4172878>

¹²² В украинские батальоны шел всякий сброд. *Лента.ру* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: https://lenta.ru/articles/2019/09/14/donbass_izvarino/

¹²³ Полухина, Ю., «Еноты» в клетке. Как участники событий в Крыму и на Донбассе потеряли кураторов, деньги и свободу, *Новая Газета*, [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/02/22/79661-enoty-v-kletke>

на фронтовата линия – нещо което ще ги отличи от традиционните чисто логистични и охранителни задачи и функции, изпълнявани от техните предшественици и прототипи. Най-важните от тях включват действащата и базирана в Москва РСБ-Групп¹²⁴ (Российские Системы Безопасности)¹²⁵, активната до 2018 г. и базирана в Санкт-Петербург.¹²⁶ Друга сходна структура е ЧВК МАР¹²⁷ с изразено присъствие в Украйна и Сирия¹²⁸, създадената през 1998 година в гр. Орел. Още една подобна структура – Антитеррор-Орел,¹²⁹ става известна с работата си в качеството си на военен консултант за абхазките сили по време на грузино-абхазкия конфликт. Тя е тясно специализирана в охранителни, анти-пиратски и инженерно-сапъорни дейности с резервен персонал от над 300 души с разнообразни военни специалности и изпълнени договори в Ирак от 2004 година, както и в Нигерия, Ангола, Индия и Сиера Леоне. Тази компания, наред с РСБ-Групп¹³⁰, представлява и нагледен пример за генезиса и състава на подобни предприятия, а именно основатели със сериозен стаж и специална подготовка в различните родове войски на СССР и персонал, рекрутиран преди всичко от бивши кадри на въздушно-десантните войски (ВДВ), отрядите със специално назначение на вътрешни войски (като Витяз), както и от бивши кадри на Главното разузнавателно управление (ГРУ) към Генералния Щаб на руската армия. Според автори като Кучински¹³¹, руските частни военни компании в този период могат да бъдат разделени на два вида, не само по признака на специализацията на техните кадри, но и по генезиса на

¹²⁴ Регистрирана на Британските Вирджински острови.

¹²⁵ РСБ-Групп, О Компании. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://rsb-group.ru/about>

¹²⁶ ООО ЧВК МАР, Спарк, Интерфакс, [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://www.spark-interfax.ru/sankt-peterburg-moskovski/ooo-chvk-mar-inn-7810375152-ogrn-1147847308234-148f963c3885410a8b524e786d269bd4>

¹²⁷ Богатищев, А., Российская частная военная компания Мар: от Украины до Сирии, Военное.РФ. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://xn--b1aga5aadd.xn--p1ai/2015/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0559/>

¹²⁸ Мерзликин, П., Антонов, Е., «Война – это прибыльное для меня дело». Истории россиян, которые мечтали попасть в частные военные компании. И попали, Бумага, [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:a4VZRCDMfL0J:https://paperpaper.ru/photos/chvk+&cd=6&hl=bg&ct=clnk&gl=us>

¹²⁹ Бовал, В., Российские ЧВК становятся реальностью?, Военное обозрение [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://topwar.ru/19618-rossiyskie-chvk-stanovyatsya-realnostyu.html>

¹³⁰ През 2017 РСБ – Груп сключва договор в Либия с ген. Халифа Хафтар за инженерни и минни дейности в околностите на Бенгази.

¹³¹ Kuczyński, G., Putin's Invisible Army, *The Warsaw Institute Review*. 30.3.2018 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://warsawinstitute.org/putins-invisiblearmy/>

контрола и курирането им. В първият вид попадат фирмите с контакти с ФСБ и ветерани от спецотрядите Алфа и Вимпел, а при вторият доминират контактите и кадрите с ГРУ и военно-десантните войски. Пример за първия вид е Moran Security Group, а за втория – Вагнер.

Частната военна компания Вагнер е военна единица, която е част от по-широката армейска мрежа на руското министерство на отбраната и апарата за сигурност под контрола на военното разузнаване (ГРУ). В този смисъл, Вагнер действа винаги в рамките на руските специални части¹³². Трябва да се спомене, че Вагнер не е типичната наемническа компания, както се разбира днес в предимно западния смисъл на термина. По-скоро, Вагнер наподобява на наемнически корпус от XVII в. с нотки на съветския модел, разработен през последните десетилетия и обоснован отделно от идеите на военния идеолог Евгений Меснер¹³³, който още през 1960-те разглежда възможността за използване на ирегулярни бойни единици в сивата зона.

Това, което днес стана известно като Вагнер след поредица от журналистически и изследователски разследвания, се появява през 2014 г. в контекста на мисиите на Кремъл в Украйна и анексирането на Крим. Но прототипът на Вагнер е Славянският корпус – провалена след атака в Сирия идея, която провокира трудни решения във ФСБ и ГРУ как и дали да бъдат използвани подобни единици в контекста на руската външна политика. Славянският корпус и Вагнер са продукт на дълго историческо развитие от имперска Русия през СССР до Руската федерация, което вече беше описан. Моделът на Вагнер може да се види още през 19 в. в Персия¹³⁴, след това през 1929 г. в Афганистан, след това през 1979 г. с мюсюлманските батальони на СССР в Афганистан, участието на Доброволческите отряди (РДО) в Югославия и след това през 2014–2015 г. в Украйна и Сирия.

Участието на ЧВК Вагнер във военно-дипломатическите авантюри на Русия е значително и варира във времето. Първоначално, през 2014 година, групата стартира дейността си като нещо средно между добре въоръжена охранителна компания (PSC), съставена от военни ветерани и единица от спецназ. Сили на „музикантите“ участват в анексирането на Крим и това е красноречив пример за това как Кремъл използва подразделения от този

¹³² Putin Chef's Kisses of Death: Russia's Shadow Army's State-Run Structure Exposed. *Bellingcat* 14.8.2020 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2020/08/14/pmc-structure-exposed/>

¹³³ Меснер, Е. Э., Марченков, В. И., & Домнин, И. В., *Хочешь мира, победи мятежевойну!: творческое наследие ЕЭ Меснера*. Москва: Военный университет, 2005.

¹³⁴ Cossack Brigade. *Encyclopedia Iranica* [онлайн] ([посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.iranicaonline.org/articles/cossackbrigade>

тип. В Сирия моделът се развива, като арабската държава се превръща в своеобразен полигон на ГРУ и руската армия за тренировки и тестване на военни структури.¹³⁵ Публично, дълго време Оркестърът претендира да изглежда като прокси сила, но е звено, пряко свързано с руските специални сили и военното разузнаване. Неслучайно Вагнер използва същата военна инфраструктура като Спецназ, включително общи бази.¹³⁶

Докато в Африка – район, който придобива изключителна важност за Русия, особено в контекста на придобиването на контрол върху ресурси – Вагнер е по-скоро помощна сила, осигуряваща обучение и съвети на местните сили¹³⁷, то в Сирия групата се превръща в бойна единица, участваща в активни военни действия. Именно в този контекст ГРУ и Кремъл развиват „разклонения“ на Вагнер като споменатите вече Ловци на ИДИЛ и Туран, които са част от информационните операции на Русия за влияние върху местното население. В Украйна след февруари 2022 г. Вагнер става изцяло действаща военна част и в редица офанзивни е под командването на руската армия, провеждайки операции наравно със Спецназ.¹³⁸ Важно е да се подчертае, че Оркестър не действа заедно с редовната руска армия, въпреки че негови бойци могат да се видят да ескортират бойни групи в Източна Украйна. Това се дължи не само на културата на бойците на ЧВК Вагнер, но и на обучението – групата е далеч по-подготвена, а бойците ѝ имат боен опит от други конфликти; дори новобранците, които най-често се набират от редовната армия и се прехвърлят във „Вагнер“ са много по-добре въоръжени и обучени от останалите руски сили. Така например в редиците на Вагнер няма затворници, въпреки че Пригожин демонстрира, че е вербувал затворници – те винаги са били записвани в редовната армия, а не във „музикантите“ или други отряди на спецназ. За много от офицерите в офицерския ешелон, обаче, ЧВК Вагнер се превръща

¹³⁵ Avramov, K., Trad, R., An experimental playground...

¹³⁶ Band of Brothers: The Wagner Group and the Russian State. *Center for Strategic & International Studies*, 21.9.2020 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.csis.org/blogs/post-sovietpost/band-brothers-wagner-group-and-russian-state>

¹³⁷ Knight, T., Caniglia, M., Trad, R., Footage raises additional questions about Wagner presence in Sudan. *DFRLab*, 19.10.2022 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://medium.com/dfrlab/footage-raises-additional-questions-about-wagner-presence-in-sudanf6a30d9e85a4>

¹³⁸ Trad, R., Wagner Group continues involvement in Russian operations in Eastern Ukraine. *DFRLab* 8.7.2022 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://medium.com/dfrlab/wagner-groupcontinues-involvement-in-russian-operations-in-eastern-ukraine-4c1c9b07e954>

в проблем¹³⁹ не само поради ефективността си, но и заради влиянието си и „лошото“ влияние върху другите войници. Мнозина искат да бъдат част от компанията заради по-доброто заплащане. Валерий Герасимов – командирът на руските сили – и кръгът му от офицери, искат да поставят ЧВК Вагнер под пряко командване, да слоят частта с останалите и така да притъпят видимостта на единицата. Дълго време компанията е митологизирана структура, дори прославяна от уличната култура с помощта на държавния апарат.

Начинът на функциониране на ЧВК Вагнер е показателен за модела, който Русия следва днес като „рециклира“ старите съветски и имперски примери в нов контекст.¹⁴⁰ Бизнесмените – така наречените олигарси – имат пряк интерес да участват във военните авантюри на Кремъл и управляващия апарат знае това. Евгений Пригожин, който става финансист на ЧВК Вагнер, е типичен пример, но не единствен – има дузина руски военни и подкрепени от вътрешната сигурност групи и компании, които са спонсирани от олигарси; вагнеровците са само най-известните. Моделът е опростен и работещ: Пригожин влага пари по предложение на Путин и разузнаването, тъй като ГРУ и Кремъл искат повече операции извън руската сфера на влияние, но без да натоварват бюджета, и без да могат да доказват пряката връзка между Москва и групи като Вагнер; трябва да се отбележи, че наемниците не се приемат добре в Русия, като се има предвид, че има схващане, че предимно западните страни използват ЧВК. В замяна, Пригожин получава сделки за мини, сектор, който го интересува пряко, а Кремъл предоставя така наречения пакет от услуги на правителствата, с които сключва споразумения. „Вагнер“ разчита и на мрежа от дарения, която не е за подценяване. Но преди всичко, „Вагнер“ разчита на връзки на ветерани от Спецназ и инфраструктурата на армията, което е демонстрирано видимо в Либия, където бойците на ЧВК Вагнер бяха транспортирани от руски бойни самолети.¹⁴¹

Включването на „музикантите“ във военно-дипломатическите усилия на Русия, е значително и варира през годините. В началото, през 2014 г. те започват своята дейност като нещо средно между много добре въоръжена

¹³⁹ Hodge, N., Russian warlord's feud with Putin's generals explodes into the open with gruesome PR campaign. *CNN* 23.2.2023 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://edition.cnn.com/2023/02/23/europe/russia-ukraine-yevgeny-prigozhin-wagner-campaign-intlcmd/index.html>

¹⁴⁰ Avramov, K., Trad, R., Does the murder of 3 journalists...

¹⁴¹ Corell, D., AFRICOM: Russian fighter jets flown by mercenaries are conducting combat activities in Libya. *Military Times*, 12.9.2020 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.militarytimes.com/news/your-military/2020/09/11/africom-russian-fighter-jets-flown-bymercenaries-are-conducting-combat-activities-in-libya/>

компания за предоставяне на охрана и единица на спецназ. Участието на компанията в анексирането на Крим е красноречив пример за това как Кремъл използва подразделения от този тип. В Сирия този модел се развива като страната се превръща в полигон на ГРУ и руската армия за използване на подобни структури. Частната военна компания претендира да изглежда като прокси сила, но е звено, пряко свързано с руските специални сили и военното разузнаване. Неслучайно „оркестъра“ използва същата военна инфраструктура като спецназ.

Докато в Африка ЧВК Вагнер е по-скоро помощна сила, осигуряваща обучение и съвети на местните сили¹⁴², в Сирия се превръща в бойна единица, участваща в активни битки – като например в района на Хама срещу бунтовниците или срещу „Ислямска държава“ в Палмира. В Украйна след февруари 2022 г. компанията става изцяло действаща военна част и в редица офанзивни е под командването на руската армия, провеждайки операции наравно със спецназ. Важно е да се подчертае, че те не действат заедно с редовната руска армия, въпреки че бойци на компанията ескортират бойни групи в Източна Украйна. Това се дължи не само на културата на бойците им, но и на обучението – те са далеч по-добре подготвено подразделение и имат боен опит от други конфликти; дори новобранците, които най-често се записват от редовната армия и се прехвърлят във ЧВК Вагнер, са много по-добре въоръжени и обучени от останалите руски сили. Така например, в редиците им няма затворници, въпреки че основният финансист на компанията, Евгени Пригожин демонстрира, че е набирал затворници – те винаги са били записвани в редовната армия, а не във „оркестъра“ или други отряди на спецназ.

В контекста на историческото развитие на наемническия модел в постсъветска Русия и използването на различни групи за прокарване на политическите виждания на Кремъл, нужно е да се погледне към Е.Н.О.Т., които макар и по-малко известни от „Вагнер“, заемат важно място в развитието на неофициалните военни формирования, които Русия използва. Тази частна военна компания се появява за първи път през 2011 г. като част от обществената организация Обединени обществени комунални дружества. Още от своето създаване, корпусът Е.Н.О.Т. е тясно обвързан с Федералната служба за сигурност (ФСБ), като дори членове на организацията са наети за технически специалисти на ФСБ. Предполага се, че корпусът е формиран от силовиките, за да служи като спомагателна сила

¹⁴² Wagner Group's influence spreads across Africa even as war rages in Ukraine. *Le Monde*, 1.2.2023 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: https://www.lemonde.fr/en/le-monde-africa/article/2023/02/01/wagner-group-s-influence-spreads-across-africa-even-as-war-rages-inukraine_6014035_124.html

в различни мисии като антитероризъм и операции срещу организирани престъпни групи. Друг факт, който трябва да се вземе предвид е, че с появата си Е.Н.О.Т. става неделима част от военнопатриотичния клуб Резерв¹⁴³, създаден през 1979 г. в Брянск от пенсионирани съветски военни. Клубът е част от Доброволческото дружество за сътрудничество с армията, авиацията и военноморските сили. Това гарантира на Е.Н.О.Т. възможност за координация с руски младежки организации, което по-късно ще стане основата на кампанията на Е.Н.О.Т. извън Русия в популяризирането на идеологията на руския свят чрез паравоенно обучение на младежи.¹⁴⁴

Както споменава един от лидерите на Е.Н.О.Т. – Игор Мангушев, в интервю през 2015 г., по време на дейностите на компанията преди 2014 г. *„бяхме активно използвани от полицията в анти-мигрантски обиски и интензивно работехме с украинската църква.“* Смята се, че именно Мангушев дава хора на Стрелков, за да формира той групата си в Крим, докато работи за олигарха Константин Малофеев.¹⁴⁵ След избухването на украинската криза, членовете на Е.Н.О.Т. взимат участие във всички фази на войната. В Крим, групата заедно с руските казаци и Беркут, прилагат кампания за дезинформация и недоволство сред местното население, насаждайки анти-украински настроения. В Донбас корпусът Е.Н.О.Т. извършва както военни, така и цивилни операции, като например организирането на „хуманитарни конвои“ от Русия (общо 14 подобни мисии). Една от военните мисии на Е.Н.О.Т. в Луганск е убийството на Иса Мунаев, командир на про-украинския батальон Джохар Дудаев, по време на битката в Дебалцево. След 2015 г., когато приключват най-интензивните боеве в Източна Украйна и силите на Донбас се реструктурират, е период на промени и при Е.Н.О.Т. От една страна, групата напълно сменя фокуса си към патриотично и военно обучение на младежи. Както Мангушев съобщава, патриотичните лагери са посещавани от българи, сърби, черногорци, беларусци. Е.Н.О.Т. помага и в създаването на Съюза на доброволците на Донбас, обявен от самопровъзгласилия се премиер на Донецката народна република Александър Бородай.¹⁴⁶

На 24 ноември 2018 г. Е.Н.О.Т. ръководят деветите военно-тактически обучения на Свети Архангел Михаил в област Москва на територията на

¹⁴³ Военно-патриотический клуб Резерв. *ДОСААФ России* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://www.dosaaf32region.ru/sportsclub/196qq>

¹⁴⁴ Аврамов, К, Трад, Р, *Руските невидими армии*, 88–89.

¹⁴⁵ «Еноты» Хомякова защищают казаков «Новороссии». *InformNapalm* 23.4.2015 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://informnapalm.org/8167-enoty-homyakova-zachyshhayut-kazakovnovorossyy/>

¹⁴⁶ Полухина, Ю., «Еноты» в клетке...

местните манастири.¹⁴⁷ Обученията са посетени от значителен брой участници, включително казаци, и са подкрепени от местни представители на православната църква. Един от най-видните патриотични лагери на Е.Н.О.Т. в чужбина пък е съвсем наблизо до България – в Златибор, Сърбия.¹⁴⁸ Там младежи са обучавани от ветерани от югославските войни, а лагерът е финансиран от местни проруски сръбски бизнесмени, които казват, че сръбското Министерство на отбраната е знаело добре за дейностите в лагера. Въпреки това, сръбската полиция решава да затвори лагера през лятото на 2018 г., а случаят предизвиква такава медийна вълна, че изисква лична намеса на сръбския президент Александър Вучич в успокояването на общественото недоволство.¹⁴⁹

През февруари 2019 г., ръководството на Е.Н.О.Т. обявява решението си да закрие организацията поради натиск отгоре и множеството наказателни дела, образувани срещу някои от членовете ѝ, включително в Русия, където те са раздразнили политическия елит. Не е ясно обаче, дали това означава окончателен край или ново начало за Е.Н.О.Т. с друго ръководство. Организацията има силна подкрепа от Руската православна църква и някои военни и ултраконсервативни кръгове. В началото на януари 2019 г. е обявено, че военнопатриотичният лагер Златибор ще се проведе през лятото на 2019 г. и че Е.Н.О.Т. ще бъдат негови инструктори. Медии от Сърбия до Босна, където наблюдават ставащото с тревога, потвърждават, че такъв лагер е проведен, а сред участниците за първи път са приети и членове на патриотични групи от Босна и Херцеговина – територия, която дотогава не е известна с дейност на Е.Н.О.Т. В Златибор участват и българи.¹⁵⁰

В Беларус, „патриотичната“ мрежа, в която силно участие имат хора на Руската православна църква и доброволчески групи, се развива по идентичен начин, като описания в Сърбия. През 2015 година в Гродно, Западен Беларус, клубовете „Славяни“ и „Дружина“ провеждат под егидата

¹⁴⁷ Шамбаров, В., Зачем нужны военизированные игры? *Завтра* 2.12.2018 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: http://zavtra.ru/blogs/zachem_nuzhni_voenizirovannieigri

¹⁴⁸ Avramov, K., Trad, R. (2018), Patriotic Youth Camps: Recruiting the Next Generation Russian World Supporters, *The Globe Post*, 10.8.2018 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://theglobepost.com/2018/10/08/patriotic-russian-youthcamps/>

¹⁴⁹ Sukhankin, S., Russian PMCs, War Veterans Running 'Patriotic' Youth Camps in the Balkans (Part One), *Eurasia Daily Monitor*, Volume: 15 Issue: 151 (2018), Jamestown Foundation, , <https://jamestown.org/program/russian-pmcs-war-veterans-running-patriotic-youth-camps-in-the-balkans-partone/>

¹⁵⁰ Сербский военно-патриотический лагерь Златибор – 2019. *Српска.ру* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.srpska.ru/article.php?nid32228>

на местната православна църква тренировъчен лагер, където младежите се запознават с тактически и автоматични оръжейни техники. Снимките, които присъстващите правят, показват ярко доказателство за патриотичния сегмент от тяхното обучение: агресивно насърчаване на войнствено религиозно православие, възстановяване и култово преклонение пред руския монархизъм, както и смесица от привидно несъвместими руски ултранационалистически идеи от различни исторически периоди.¹⁵¹ Участниците не се страхуват да наричат Беларус „Западна Русия“, когато публикуват своята пропаганда в руските социални медии.¹⁵²

Някои от най-активните членове и инструктори в тези групи и лагери са Сергей и Петър Зубацки. През 2015 г. дейността им като млади „войници на Христос“ за целите на големия „руски свят“ привлича вниманието на белоруските разследващи журналисти. Зубацки гордо заявяват, че са част от по-голямо казашко движение, отнасяйки се до етническа, полувоенна общност, живееща в Южна Русия и Украйна. В историята на Беларус обаче почти няма казаци.

Подобно на мястото на сръбския лагер, обектите в Беларус не са избрани случайно. Гродно е единствената област в страната с концентрация на католици и отдавна привлича значително внимание на руските националисти и православната църква в Беларус, която е напълно наясно със съществуването на лагерите, според данни на местни медии.

През 2015 г. има данни за най-малко пет патриотични и православни клубове в района на Гродно, като „Дружба“, подкрепен от църквата „Богоявление“ в Шчучин, Рицарите при църквата Св. Владимир, Белла Рус при църквата Св. Александър Невски във Вертелс и Братски клуб, свързан с друга църква в Гродно. В допълнение към тях има минимум 14 други организации в градове като Минск, Брест, Березино и Полок. Всички тези клубове са изключително проруски и ултранационалистки по ориентация и имат желание да набират младежи. Както и в Сърбия, лагерът в Гродно се ръководи от бивши военни и паравоенен персонал. Характеристики на това обучение могат да се наблюдават и на други места, например в България във „Васил Левски“, военизирания Комитет за национално спасение и Българското национално движение Шипка, което привлече вниманието през лятото на 2016 г.¹⁵³ и по-късно са разследвани за връзки с руското

¹⁵¹ VK [онлайн] (прегледан на 28/02/2023 г.) Достъпен на: <https://vk.com/id208952946>

¹⁵² Воины Христа: как отдельные священники и офицеры на Гродненщине готовят солдат «русского мира». *Наша ніва* 31.12.2015 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://nashaniva.com/?c=ar&i=158906&lang=ru>

¹⁵³ Trad, R., Russia-Trained Civil Militias Along Bulgaria's Borders Are 'Ready for War With Refugees'. *Global voices* 15.6.2016 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на:

военно разузнаване.¹⁵⁴ Програмите на „патриотичните“ обучения на БНД/БНО са пронизани от символика, подобна на проруските групи в Източна Украйна. Организаторите открито призовават за промяна на настоящата конституционна и външнополитическа ориентация на България. Интересен факт е, че тази паравоенна дейност е енергично подкрепена от фигури като Татяна Фестерлинг, член на организационния екип на германското националистическо, антиислямско и крайнодясно политическо движение PEGIDA.

Общото за лагерите в Златибор и Гродно е наличието на връзки между местните организатори и Е.Н.О.Т.¹⁵⁵ За разлика от „Вагнер“, Е.Н.О.Т. изглежда има двойна цел: групата не се използва само като инструменти на външната политика, но и вътрешно мобилизира ултранационалистически и религиозни настроения, както и неутрализира опозицията у дома.¹⁵⁶ Генезисът им от улични насилници до активни бойни наемници¹⁵⁷ с наказателни задачи в Луганск, е показателен по отношение на техния идеологически дизайн, начин на действие и механизъм за рекрутиране. По своята същност, те доста напомнят на про-правителствените силови отряди, използвани от имперското Вътрешно министерство в периода от убийството на Александър II до началото на Първата световна война.¹⁵⁸

Историята на тази организация е тясно свързана с личността на московчанинът Игор Мангушев¹⁵⁹, някогашен лидер на фракцията „Светлая Рус“, „патриотично“ движение, чиято специалност е да създаване на

<https://globalvoices.org/2016/06/15/russia-trained-civil-militias-along-bulgarias-borders-are-ready-for-war-withrefugees/>

¹⁵⁴ Avramov K., Trad, R., Self appointed defenders of 'Fortress Europe'. *Bellingcat* 17.5.2019 [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2019/05/17/self-appointed-defenders-of-fortress-europe-analyzing-bulgarian-borderpatrols/>

¹⁵⁵ Avramov, K., Trad, R., Patriotic Youth Camps...

¹⁵⁶ «Светлая Русь» Мангушева и оплачиваемый «Едром» боевик готовы подавлять протесты. *Beware of Them* 25.1.2019 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://bewareofthem.org/dossierru/combtantsru/svetlayarusu/>

¹⁵⁷ Послевоенные действия. *Коммерсант* 23.3.2015 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://www.kommersant.ru/doc2688561>

¹⁵⁸ Водещи сред тези организации са т. нар. Черни стотни. Те формират поредица от дъщерни структури в големите градове на империята, опиращи се на идеята за православиe-самодържавие-народност. Виж по-подробно Laqueur, W., *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*. Harper Collins Publishers, 1993. Броят на организациите достига над 2100 през 1907 г., но в крайна сметка намалява до 15 през 1917 г., което е ясно свидетелство за провала на имперския национализъм в контекста на Голямата война.

¹⁵⁹ VK[онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://vk.com/mangushevigor>

„атмосфера на ужас“ за нелегалните имигранти в Москва.¹⁶⁰ Повечето от „патриотичните“ дейности на Мангушев са съсредоточени основно върху нападение¹⁶¹ и прочистване¹⁶² на имигрантски домове в Москва и други руски градове, като същевременно извършва граждански арести, точно като тези, практикувани от Българското национално движение „Шипка“.

Тези дейности са извършени под наблюдението и вероятно със съгласието на местната полиция. Самоопределената се като „умерена националистка“, Светлая Рус се ръководи от коктейл от различни идеологически елементи. Той подчертава добродетелите на традиционния религиозен консерватизъм, смесен с идеи за монархическо възрождане и ксенофобски и крайнодесни идеи. Тази структура създава основата на Е.Н.О.Т, подобна на други руски частни военни компании, опериращи в Източна Украйна. Организацията официално се специализира в предоставянето на хуманитарна помощ в окупирана Украйна, но неофициално остава вярна на първоначалното си приложение на своеобразни „правоприлагащи“ органи, което усъвършенства по улиците на руските градове.¹⁶³

Случаят с Мангушев и съратниците му е емблематичен по отношение на взаимодействието между руската крайна десница, православната църква, патриотични клубове и предоставянето на наемнически персонал, който се появява в активни бойни зони от значение за Кремъл.¹⁶⁴ Този модел също така ясно илюстрира подхода към индоктринирането на младежите, целящ да бъде изнесен в други страни, като Сърбия и Беларус, където тези групи подхранват и поддържат скрит тип мрежи, подпомагани от ветерани, проруски ултранационалисти и православно духовенство. Тези на пръв поглед несъвместими елементи от мрежата, са обединени от привързаността към различни идеологически аспекти на патриотичния коктейл, включително от омразата към „декадентския, либерален ред“, поддържан от „колективен Запад“. Лагерите служат като

¹⁶⁰ Статия в МН. *Светла Русь* 11.12.2012 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://svetlrus.livejournal.com/>

¹⁶¹ ФМС обвиняет главу движения «Светлая Русь» в самоуправстве. *Росбалт*, 2.3.2012 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <http://www.rosbalt.ru/moscow/2012/03/02/952590.html>

¹⁶² Щит Москвы: спасём столицу от нелегалов! [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://medjedovidj.livejournal.com/2796.html>

¹⁶³ Как «Еноты» стали военной полицией в Луганске. *TVRain* 23.4.2015 г. [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: https://tvrain.ru/teleshov/lobkov_vechernee_shou/kak_enoty_stali_voennoj_politsiej_v_luganske_i_poc386324/

¹⁶⁴ Russian Neo-Nazi Paramilitary Group, Rusich, To Withdraw – Freezing Of Conflict Or A Feint? *The Interpreter* [онлайн] [посетен на 28 февруари 2023] Достъпен на: <https://pressimus.com/InterpreterMag/press/9072>

отправна точка за разпространение на идеи сред най-ниските слоеве на обществото, евентуално забелязване и рекрутиране на персонал, който може или да бъде разположен в т.нар. горещи зони, белязани от дейности на руската „сива зона“, или да бъде насърчен да стане част от службите за сигурност в съответните им страни.

Спонсорираните от Русия патриотични игри за вътрешно и външно потребление ясно демонстрират сегашната демография. Те са насочени към следващото поколение активни поддръжници на „Руския свят“ и евентуален паравоенен персонал. Те също така подчертават смесения състав и степента на токсичната идеология, която се сервира на бъдещи новобранци, за да подхранва тяхната лоялност, както и да насочва и фокусира омразата им към определени предварително избрани цели.¹⁶⁵

Заклучение

Между 1462 и 2023 г., Русия изживява дълга и сложна трансформация от второстепенна периферна сила в Североизточна Европа, до глобален играч, чийто интереси и влияние се усещат на няколко континента. Ключов и неделим елемент от това развитие, е концепцията, че всичко в Русия трябва да принадлежи на и да се контролира от държавата. Това важи с особена сила за един от основните крепители на централната власт – въоръжените сили. Монополът върху насилието е ключов сегмент от трансформацията на средновековната в модерна държава. В Русия този процес достига крайна степен на централизираност, ясно обоснован от икономическите, социални и политически процеси, които оформят лицето на Евразийската империя.

Съществен елемент от усилието на Русия да разпространи и наложи своето политическо влияние в съседните ѝ територии – близката и далечната чужбина, е употребата на паравоенни формирования. Тяхното съществуване съпътства руската държавност през цялата ѝ история. Самата поява на Киевска рус е свързана с процеса на използване на наемнически войски. От тук насетне, наемничеството и рекрутирането на „помощни“ войски става част от традиционния *modus operandi* на руските владетели. През цялото Средновековие и Ранномодерния период, Русия ще събира под знамената си войски от всички части на Европа и Централна Азия. Голяма част от генералитета на империята се състои от потомци

¹⁶⁵ Russian neo-Nazi who fought against Ukraine in Donbas now seen in Syria – media. *Униан* 20.10.2017 г. [онлайн] (прегледан на 28/02/2023 г.) Достъпен на: <https://www.unian.info/war/2197709-russian-neo-nazi-who-fought-against-ukraine-in-donbas-now-seen-in-syriamedia.html>

на германски, шотландски, ирландски и френски военни авантюристи, намерили подслон под мантията на самодържавието. Въпреки това, от царуването на Петър I насетне се усеща ясната тенденция за премахване на самостоятелните чуждестранни формации и инкорпорирането на наличните войски в строга, централизирана и ясно дефинирана военна система. За издигащата се идеология на „Империята на всички руснаци“ е немислимо да приеме, че в нейното ново „ойкумене“ може да има пролуки и че извън яките стени на православния ред може да съществуват военни и политически звена, които да разполагат с реална автономия.

Не така стоят нещата що се отнася до „по-малките, православни братя“, чийто земи се намират отвъд пределите на Русия. Във взаимоотношенията си с тях, империята развива отделен поход, различен от административното опитомяване на казашките войнства. Под скиптъра на имперския модел и идеята за „Третия Рим“, Русия през XVIII в. издига знамето на православието и се опитва да се представи като маяк, който да привлече към нея изгубените в дебрите на чужди империи „славянски братя“. В контекста на тази картина, империята насърчава постоянното преселване на българи, сърби, гърци и румънци в своите предели, най-вече с цел облагородяване на Украйна. Именно от техните редици се развиват ново поколение паравоенни части, организирани за охрана на границите с Османската империя.

Съдбата на тези преселнически общности съвсем не е безпроблемна. Опитите на Русия да им наложи своя деспотичен крепостнически модел срещат отпора на преселниците и мнозина от тях в последствие се завръщат обратно по родните си места. Едновременно с това, разпространението на революционните идеи в хода на Наполеоновите войни стряска руските управници и най-вече цар Александър I. В началото на XIX в. всякакви остатъци от самостоятелност сред преселилите се балканци са повече или по-малко премахнати, а техните военни формирования са инкорпорирани в състава на имперската армия. Православието се оказва добър, но недостатъчен коз в играта на имперски политики.

В началото на XIX в. национализмът бързо се превръща във водеща идеология на европейските народи. Русия бързо припознава опасностите и възможностите, които тази идеология предлага, особено за външната ѝ политика. Император Николай I насърчава създаването на „славянски общества“, които да финансират и подпомагат формирането на про-руски дружества и организации сред балканските народи, които да промотират политиката и интересите на Северната империя. Същевременно, във воденето на войни в Европа, Русия все по-често разчита на изграждането на доброволчески корпуси от местно население, които да легитимират руското военно присъствие отвъд собствените граници на империята.

Българите осигуряват първообраза на тези формации в лицето на Земската войска, създадена през 1811 г. На база няколкото хиляди доброволци, които още от 1809 г. се сражават в руската армия на Балканите. Този модел е репродуциран с отличен успех във войните с Османската империя през 1828–1829, 1853–1856 г. и 1877–1878 г. Успоредно с него продължава поддържането на про-руски клубове и организации, както и засилването на контрола и финансирането на казашките войски в империята.

Към началото на XX в. руския патриотизъм изживява криза. Моделът самодържавие – православие – народност издъхва под тежките социални условия, потъпкването на гражданските права между 1905–1907 г. и все по-сериозното засилване на левите движения в лицето на СР и комунистите. В тази ситуация, правителството използва паравоенните части, най-вече казаците, за налагане на политически ред вътре в страната. Казашките войнства са поставени директно под върховенството на Генералния щаб, а държавата финансира изграждането на паравоенни, патриотични групировки, наречени “Черните сотни”, които използва за терор и разгром на политическата опозиция. Това е и периода, в който руското влияние зад граница намалява. Въпреки това, в ход на Първата световна война в редиците на руската армия се стичат доброволци от повечето славянски народи, в това число чехи, словаци, поляци, българи и сърби. Империята използва тези доброволци, прилагайки изпитаната през XIX в. практика и сформира от тях доброволчески корпуси, следвайки добре утъпкания модел.

Провалът в Първата световна война носи кардинална трансформация на Руската империя в Съветски съюз. Въпреки това, по отношение на своя паравоенен инструментариум, Червената империя се оказва достоен наследник на Бялата. СССР бързо се ориентира и замества задграничните про-руски клубове с комунистически организации, съдържащи и задължителното военно крило. Обединени под шапката на идеята за всенародна революция, Съветите превръщат комунизма в нова религия. Парадоксално, идеологията на Ленин е използвана като „опиат за масите“ – израз, който Улянов запазва за смятаните от него отживели форми на християнство и ислям. Вътре в страната „Черните сотни“ са заменени с младежките дружества на Партията и работническите комитети и организации, контролирани от Москва. Нивото на индоктринация на народа задминава многократно и най-смелите надежди на царизма. Комунистическите структури зад граница са подкрепяни с изпращане на военни съветници и организиране на интернационални бригади във всеки възможен конфликт, в който СССР има интерес. Тази практика достига своя апогей в хода на Втората световна война, когато направляваните от Кремъл партизански движения разтърсват Германския Райх от Париж до Варшава.

В хода на Студената война, СССР ще оказва всячески военна и материална подкрепа на всяко движение, което обещава да развее червеното знаме на социалистическата революция. В тази обстановка се подновява употребата на задгранични паравоенни формации, изпращането на военни инструктори и пренасянето на съветските практики сред развиващите се страни. Тези политики дават своите плодове и към началото на 1980-те години, СССР успява да разбие модела на „санитарен кордон“, който САЩ се опитва да изгради срещу комунизма през 1950-те. Същевременно, Москва добива все по-широк опит в тренирането и използването на различни нередовни бойни отряди в конфликти по целия свят – от джунглите на Никарагуа и Колумбия, до дъждовните гори на Виетнам. Именно на база тази практика, през 1979 г., СССР решава да се намеси в конфликта в Афганистан. Създаването на Мюсюлманските батальони бележи приемственост и синтез от всички идеи, натрупани в наръчника по ирегулярна война, натрупани след 1700-та година. Употреба на местни етнически групи, използване на споделено вероизповедание, език и култура, търсене на легитимация чрез подкрепа за местни политически фактори. Всички тези неща са ясно видими във военната политика, която Русия гради, без значение дали е надянала маската на двуглавия орел или на червения пролетарий.

След края на студената война и настъпилата криза през 1990-те, Русия отново трябва да преоткрие себе си. С тази задача през 1999 г. се нагърбва Владимир Путин. Изграждайки около себе си солидна база от хора, свързани както с организираната престъпност в русия, така и с военните кръгове и старата номенклатура, Путин се заема да съгради нова идея за Русия, за „единна Русия“. Тази идея се изгражда върху вече банално познатите практики на СССР и Империята. Православие-Самодържавие-Народност придобива нов смисъл в рамките на съвременната руска държава. Към нея обаче се прибавят и политическите практики на сталинизма и стремежа към реставрация на изгубената империя, с който е характерно „царуването“ на Джугашвили. По отношение на паравоенните подразделения, Путин съживява цялата палитра от опции, изпробвани от Русия. Страната е обхваната от грамадна мрежа от патриотични дружества, които осигуряват силовацки за вътрешно ползване и кадри за външните, паравоенни и военни операции. Зад граница се изгражда система от про-руски дружества и комитети, които разполагат с паравоенни звена, но крият дейността си и зад образователни и духовни маски. По отношение на въоръжените сили, Путин използва подразделенията на военната полиция като средство за легитимиране на руското присъствие в мюсюлманските държави, следвайки модела, разработен най-напред на Балканите през XIX в. и до изпиан в Афганистан. В самата армия, държа-

вата, винаги мнителна към автономията, създава своеобразно „държавно наемничество“, в което служители – бивши и настоящи, на въоръжените сили, са впрегнати в поредица от тайни или малко явни задгранични операции, започвайки в Украйна през 2014 г., минавайки през Сирия от 2016 г. и достигайки разни кътчета на Африка. Към момента, апогеят на тази комбинация от паравоенни инструменти личи най-добре в Украйна, където Русия се принуди да хвърли всичките си налични, активни сили, в опит за реализиране на своите имперски амбиции.

Бъдещето на паравоенният инструментариум на Русия е неясно, но и относително лесно за предвиждане. Градените в продължение на столетия практики, няма да бъдат изкоренени от методологията на държавната машина в близко време. Русия ще се стреми да наложи своите цели чрез комбинация от вътрешно- и външнополитически инструменти. Тяхната сила идва от ловката комбинация от идеология, сила и културни връзки, които намират множество последователи сред различни социални кръгове. Амалгамата от консерватизъм, патриотизъм, мъжество, бунтарство и стремеж към издигане на собствения народ над всичко, е блюдо, в което мнозина могат да открият своя предпочитан вкус. Именно тази многолика фасада, зле прикриваща авторитарния, технократски режим, жъне сериозни успехи в ситуация на криза, съмнение и глобална дезинформация. В този нов фронт, всяко едно от петте измерения на войната е допустим терен за водене на асиметрична война. Няма непозволени средства, няма вечни съюзници или врагове, има само вечни интереси. За добро или зло, Русия играе играта на Великите от векове. Това ѝ дава безценен опит и отговори на много въпроси, които, съчетани с отсъствието на политически морал и задръжки, разтварят пред Москва опции, недостъпни за много други правителства. В тази игра на тронове, Москва има много проблеми и недостатъци, но да бъде подценена или пренебрегната, би било равнозначно на самоубийство за нейните опоненти.

RUSSIA'S PARAMILITARY INSTRUMENTARIUM: PAST, PRESENT AND FUTURE

Ruslan Trad, Aleksandar Stoyanov

Abstract

Between 1462 and 2023 Russia underwent a long and complex transformation from a peripheral political player in North Eastern Europe to a Global power, the interests of which span over several continents. A key element of this development is the nation that everything in Russia must in one way or another be controlled by the State. This is especially true with regard to one of the main columns of state power – the military. The monopolization of violence is essential for the transition of any Medieval monarchy into a Modern state. In Russia this process reaches an extreme rate of centralization due to a number of economic, social and political factors. Woven into the very fabric of Russian statehood and military power lies Moscow's irregular military instrumentarium. For ages Tsars, Party leaders and now Putin, have used, are using and will most certainly continue to deploy a variety of irregular units, supplementing Russia's main field forces. This process is tightly related to Russia's policy towards ethnic minorities as well as smaller Orthodox nations, which are considered as part of Russia's greater sphere of influence. The following paper traces the evolution of Russia's paramilitary forces and their correlation with Kremlin's policy of expansion and integration of its neighboring territories.

ЗА АВТОРИТЕ

проф. д.и.н. Веселин Янчев – Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

проф. д-р Лидия Денкова – Департамент „Философия и социология“, Нов български университет

проф. д-р Христо Тодоров – Департамент „Философия и социология“, Нов български университет

проф. д-р Мартин Канушев – Департамент „Философия и социология“, Нов български университет

проф. Михаил Неделчев – Департамент „Нова българистика“, Нов български университет

доц. д-р Лъчезар Стоянов – Департамент „История“, Нов български университет

доц. д-р Светла Янева – Департамент „История“, Нов български университет

доц. д-р Георги Пеев – Департамент „Администрация и управление“, Нов български университет

доц. д-р Стоян Николов – Военна академия „Георги Стойков Раковски“

доц. д-р Емил Бузов – департамент „Средиземноморски и източни изследвания“, Нов български университет

доц. д-р Христо Милков – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

доц. д-р Деяна Марчева – Департамент „Право“, Нов български университет

доц. д-р Георги Н. Георгиев – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

доц. д-р Христо Гьошев – Департамент „Философия и социология“, Нов български университет

доц. д-р Живко Жеков – Исторически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

доц. д-р Живко Лефтеров – Департамент „История“, Нов български университет

доц. д-р Християн Атанасов – катедра „Политическа икономика“, Университет за национално и световно стопанство

доц. д-р Боян Думанов – Департамент „Археология“, Нов български университет

доц. д-р Владимир Станев – Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

доц. д-р Димитър Гюдуров – Департамент „История“, Нов български университет

доц. д-р Светослав Живков – Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

доц. д-р Алека Стрезова – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

подполковник гл. ас. д-р Калин Ранчев – Военна академия „Георги Стойков Раковски“

гл. ас. д-р Боян Жеков – Военна академия „Георги Стойков Раковски“

ас. д-р Александър Стоянов – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

д-р Любомир Георгиев – Централен държавен архив

д-р Цветан Й. Радулов – Научен архив – Българска академия на науките

Иван Драгов – докторант, департамент „История“, Нов български университет

Борис Станимиров – докторант, Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

Кирил Илиев – докторант, Институт за балканистика с център по тракология – Българска академия на науките

Руслан Трад – Атлантически съвет

Асен Павлов – независим изследовател

Калоян Васев – магистър по история

Конференцията „Човекът и войната“

беше организирана от департамент „История“ и проведена в Нов български университет на 19 и 20 януари 2023 г. Това беше най-големият научен форум, организиран от департамента през годината, както и значимо събитие за целия университет, в което взеха участие изследователи от различни научни направления и институции в страната. Идеята за конференцията възникна като следствие от внезапното завръщане на войната в обществения и академичния разговор в началото на 2022 г. Затова и смятам, че текстовете в сборника ще намерят жив прием не само в тясно академичните, но и в по-широките обществени среди.

проф. Момчил Методиев, д.н.

ISBN 978-619-233-389-8 (печатно издание)

ISBN 978-619-233-390-4 (електронно издание)

www.nbu.bg

bookshop.nbu.bg